

MARIT MONTEIRO

LEVEN

ANNA TERRUWE (1911-2004)

VOOR EEN LEER

A
U
P

LEVEN VOOR EEN LEER

LEVEN

ANNA TERRUWE (1911-2004)

VOOR EEN LEER

MARIT MONTEIRO

Amsterdam University Press

Deze publicatie is tot stand gekomen met financiële steun van de Dr. Anna Terruwe Stichting en het Radboud Institute for Culture & History (RICH).

Afbeelding omslag: KADOC-KU Leuven, Anna Terruwe, still uit *Ten huize van* (0043053a_F) – VRT Beeldarchief

Ontwerp omslag en binnenwerk: Margreet van de Burgt

ISBN 978 90 4856 522 1

e-ISBN 978 90 4856 523 8

DOI 10.5117/9789048565221

NUR 681 | 875

Creative Commons License CC BY NC ND
(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0>)

© Marit Monteiro / Amsterdam University Press B.V., Amsterdam 2024

Some rights reserved. Without limiting the rights under copyright reserved above, any part of this book may be reproduced, stored in or introduced into a retrieval system, or transmitted, in any form or by any means (electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise).

De uitgeverij heeft ernaar gestreefd alle copyrights van in deze uitgave opgenomen illustraties te achterhalen. Aan hen die desondanks menen alsnog rechten te kunnen doen gelden, wordt verzocht contact op te nemen met Amsterdam University Press.

Het geloof was mijn bestaansvorm. Tussen geloven en de verplichting om te geloven bestond geen onderscheid. We bevinden ons in de wereld van de waarheid en de volmaaktheid, van het licht.

ANNIE ERNAUX, *De Schaamte*
(uit het Frans vertaald door Rokus Hofstede,
Amsterdam 2022¹)

(...) daß ich nichts bin ohne die Aufmerksamkeit eines anderen, ja daß meine bloß halb wahre Existenz endet, sobald dieser andere den Blick von mir nimmt (...).

DANIEL KEHLMANN, *Ruhm. Ein Roman in neun Geschichten*
(Hamburg 2009)

Wij moeten zo maar doorgaan – de zaak is het waard dat wij er onszelf en ons leven voor geven.

ANNA TERRUWE aan CONRAD BAARS,
Nijmegen 11 september 1966

INHOUD

INLEIDING	13
<i>Een en niet de biografie</i>	14
Biografie van een wetenschapper?	17
Geroepen of gestoord	19
Katholieke psychotherapeut	23
Psychiater onder priesters	25
Spreekkamer als vindplaats	26
Zoeken naar bevestiging	28
HOOFDSTUK I GEZIEN EN GEKEND	31
Vaders dochter	32
Moeders kind	35
De heer en mevrouw Terruwe	39
De kinderen	42
Zonneweelde	46
Beroepsbeslommeringen	48
Schone schijn	52
HOOFDSTUK 2 GYMNASIASTE	57
Naar het gymnasium	58
Leerlingen	62
Pensionaire	65
Schoolgebouw	69
Schoolklimaat	71
Ouders en school	76
Prestaties	78

Gezakt	80
Geslaagd	81
HOOFDSTUK 3 STUDENTE IN UTRECHT	83
Dappere studiekeuze	85
Geneeskunde in Utrecht	88
Oriëntaties in de psychiatrie	90
Harde leerschool	92
‘Biervat’ of ‘rozenkrans’?	94
Rooms utopisme op neothomistische grondslag	98
Meisjeskring: strategische gezelligheid	101
Religieus bevlogen	105
Radicale keuze	110
Geestelijke gids	114
Terug in het spoor	117
HOOFDSTUK 4 SPECIALIST WORDEN	121
Assistent op Voorburg	123
In opleiding	127
Oorlog	130
Therapeutische werkervaring	132
‘Een onontgonnen terrein’	135
‘Het hoogste leven’	139
‘Prickestein’	143
‘Mijn pleegzusjes’	150
Verloren zoon	155
HOOFDSTUK 5 ‘EEN GOED KATHOLIEK PSYCHIATER’	161
Praktijk: lastige start	165
Oriëntaties in de psychiatrie	169
Weg naar het nieuwe leven	172
Eigen spoor als katholieke psychotherapeut	175
‘Bevredigende psychotherapeutische relatie’	181
Vertrouwelijke positie	184
Andere expertise: van nieuwe zienswijzen naar nieuwe zijnswijzen	188

Wetenschappelijk actief	191
Weledelzeergeleerde vrouwe	195
Gemengde ontvangst	200
Hoog spel	202
HOOFDSTUK 6 DE ‘KWESTIE TERRUWE’	207
Steen des aanstoots	210
Officieel onderzoek	212
‘Spaarzame en vage gegevens’	216
Vrijgepleit	219
Terugslaan	221
‘Gevaarlijke conclusies’	227
Scheiding der geesten	230
In en voor haar kerk	234
‘Confiance!’	238
Opnieuw onder druk	240
Overtuigd en onverbeterlijk	245
Boven recht gaat liefde	249
In het nauw	255
Officiële waarschuwing	259
‘Ons verbond in Hem’	262
HOOFDSTUK 7 STRIJD	271
Buiten spel: katholieke psychotherapie uitgezuiverd	273
Lastig parket	278
Lichtpuntjes	281
Ontregeld door een onverwacht verlies	285
Nieuwe bondgenoot?	289
Opheldering van een ‘ongelukkige samenloop van omstandigheden’	292
De Amerikaanse connectie: Conrad Baars	294
Internationaal draagvlak verwerven	297
In de markt gezet	302
Meester en gezel	307
‘Een lichte last’	309
Dwarsdoorsnede van de praktijk: voor ‘de zaak’	314

Inniger verhoudingen	321
'Eén der onzen'	324
Opening van zaken	328
Einde aan een 'strijd zonder verliezers'	331
HOOFDSTUK 8 VREUGDE VAN DE LIEFDE	337
Door aandacht genezen	340
Normaliteit en normativiteit	344
Chronologie van de ontdekking	347
Vanuit de spreekkamer	353
Leren voelen	357
Tegenvallers	363
Familie	365
De liefde, de zaak	370
Ongemakkelijke boodschappen	373
Publicerende medicus	378
Liefde bouwt een woning	380
'Laatste vakantie'	383
'Une grande tristesse'	387
Diep verdriet en daadkracht	389
'Une des psychiatres des plus remarquables des Pays Bas'	392
'Mamma'	396
HOOFDSTUK 9 HET GOUDEN UUR	401
Publieke optredens	406
Te gek om los te lopen	409
Kort geding	415
In de marge van de bisschoppensynode	418
Paapse Phil Bloom	425
Beroemd maar ontevreden	431
Amerikaans avontuur	437
House of Affirmation	439
Fiasco	445
Pijnlijke afsluiting	448

Koersverandering	451
Kerk van de Heer: 'demasqué van zelfbevestiging'	455
Koninklijke aandacht	460
HOOFDSTUK IO OVERDRAGEN EN LOSLATEN?	467
Kleinere kring	470
Besef van kwetsbaarheid	473
Terug naar Deurne	476
Mandakaroe	479
Politieke verkenningen	482
Overdracht: de Dr. A. Terruwestichting	487
Organisatorische kaders	490
Goede mannen	494
Collegiale bevestiging	498
Op zoek naar weerklank	502
Adieu dan, Anna Terruwe	506
Katholieke intellectueel?	509
Zus en broer verenigd?	513
Bereid tot risico's: Duitse en Poolse vertalingen	517
Bevestigend samenleven	520
Haarlemmerolie	524
HOOFDSTUK II TOT DE KERN	527
Jo overlijdt	529
Overlijden van Marie France	531
Huiselijke problemen	534
Bevestiging en verlossing	537
Publiek eerbetoon	540
Stap over de drempel	544
Politiek en bevestiging	547
Geestelijk testament	551
Onbevestigd?	556
Altijd willen helpen	561
Laatste jaren	565

EPILOOG	571
Onmacht en macht	572
Geloof en gezag	574
Geloof en geestelijke gezondheidszorg	576
Doorontwikkeling met steun van anderen	578
Zonder stabiele basis	579
Begrensde gave	582
Vrouwelijke professional	583
Bevestiging	584
Aandacht	587
TOELICHTING OP HET BRONNENONDERZOEK	593
NOTEN	601
BRONNEN EN LITERATUUR	669
Interviews	669
Archieven	670
Audiovisuele bronnen	671
Gedrukte bronnen en literatuur	671
ILLUSTRATIEVERANTWOORDING	689
BIBLIOGRAFIE ANNA TERRUWE	691
DANKWOORD	703
REGISTER	707
OVER DE AUTEUR	717

INLEIDING

Anna Terruwe opende in september 1945 een eigen praktijk in Nijmegen. In de daaropvolgende decennia zou zij uitgroeien tot een landelijk bekend psychiater. Die bekendheid dankte zij vooral aan een langslpend conflict met kerkelijke gezagsdragers over morele verantwoordelijkheid van katholieken met psychische problemen. Was die begrensd? En wie bepaalden die grenzen: priesters of psychiaters zoals Terruwe? Zij was zeker niet de enige uit haar beroepsgroep die zich openlijk uitsprak voor een competentiescheiding tussen beide beroepsgroepen. Onder katholieke psychiaters was zij echter wel degene op wie de aandacht van kerkbestuurders tot in Rome zich richtte. Niet alleen omdat zij priesterkandidaten, priesters en religieuzen als patiënten had, maar vooral om haar specifieke benadering van neuroses. Daarin ging zij uit van het freudiaanse principe van verdringing als oorzaak van die neuroses, die zij echter verklaarde met de rationele psychologie van de laatmiddeleeuwse kerkleraar Thomas van Aquino. Steunend op Thomas zette zij met haar therapeutische aanpak morele voorschriften waaraan katholieken zich moesten houden, voor haar patiënten tijdelijk tussen haakjes. Terwijl zij hiermee hun psychisch herstel probeerde te bevorderen, leverde haar dit van kerkelijke zijde scherpe kritiek op; met haar aanpak zou zij de katholieke moraal relativeren, zich tolerant tonen voor zondig gedrag en dat zelfs uitlokken.

Die kritiek mondde uit in een langdurig kerkelijk onderzoek tussen 1949 en 1965. Anno 2024 wekt dit misschien bevreemding, maar de 'kwestie Terruwe' geldt in de historiografie over de naoorlogse katholieke geestelijke gezondheidszorg als kernconflict. Dit conflict draaide om de professionele autonomie van psychiaters tegenover de katholieke geestelijkheid. In deze 'strijd om de ziel' trokken psychiaters aan het langste eind. Met hun professionele deskundigheid droegen zij vanaf de jaren 1950 bij aan de psychologische bevrijding van katholieken die doorwerkte in een bredere deconfessionalisering en de-institutionali-

sering van de katholieke gemeenschap in de jaren 1960 en 1970. Anna Terruwe werd – en maakte zich tot – brandpunt van die strijd om de ziel; zij positioneerde zich expliciet als psychiater die in en voor haar kerk wilde werken. Omdat zij op het gedachtegoed van Thomas van Aquino steunde, was zij ervan overtuigd ‘een goed katholiek psychiater’ te zijn die de geestelijke gezondheid van haar geloofsgenoten bevorderde. Dat die overtuiging ook berustte op bovennatuurlijke ingevingen die zij meende te krijgen, was een goed bewaard geheim. Voor de therapeutische combinatie van Freud en Thomas vond zij bondgenoten onder invloedrijke geestelijken, maar ook tegenstanders die zulke grensvervaging tussen zielzorg en geestelijke gezondheidszorg riskant of ronduit gevaarlijk vonden.

Nadat de ‘kwestie Terruwe’ in 1965 in haar voordeel was beslecht, vond zij zichzelf opnieuw uit als grondlegger van de bevestigingsleer. Die draaide om bewust positieve intermenselijke omgang waardoor mensen elkaars eigenwaarde versterken en hun betekenis voor anderen begrijpen. In verschillende publicaties heeft Terruwe de werking van bevestiging als therapeutisch principe uitgelegd, niet alleen op individueel maar ook op collectief, maatschappelijk niveau. Vooral dat laatste riep kritiek en sarcastische evaluaties op: dat bevestiging een algemeen toepasbare heilsleer was of zelfs een utopisch allegaartje. Feit is echter dat Anna Terruwe met haar inzichten over bevestiging begin jaren 1970 volle zalen trok, onder andere in de Amsterdamse RAI en de Rotterdamse Doelen. Terwijl haar beroepsgenoten zuchtten onder scherpe kritiek vanuit de antipsychiatrie die ziekmakende dimensies van de psychiatrie identificeerde, legde Terruwe in interviews uit dat zij met haar therapie menselijk geluk beoogde. Met voorgedrukte afwijzingsbriefjes probeerde zij de stroom potentiële patiënten in te dammen. Die kwamen bij haar nadat zij haar hadden horen spreken of nadat zij haar populariserende boekjes als *De liefde bouwt een woning* (1967) of *Geloven zonder angst en vrees* (1969) hadden gelezen, in de hoop dat zij hen kon helpen gelukkig te worden. Met deze publicaties, publieke optredens en interviews vestigde zij haar naam als baanbrekend psychiater die mensen de weg kon wijzen naar geluk.

EEN EN NIET DE BIOGRAFIE

Mijn eerste ontmoeting met Anna Terruwe dateert uit 2005. Dit was geen persoonlijke ontmoeting, want zij was op 28 april 2004 overleden. Ik ontmoette haar in brieven en circulaire in het archief van een religieuze orde, de domi-

nicanen. Die archiefstukken uit de tweede helft van de jaren 1950 gaan over jonge dominicanen die bij Terruwe in behandeling waren. Het bestuur van de Nederlandse provincie van deze orde moest beslissen of zij die behandeling na november 1956 mochten voortzetten. Sindsdien lag er een officiële kerkelijke richtlijn die bisschoppen en hogere oversten van orden en congregaties verbood om degenen voor wie zij verantwoordelijk waren, te laten behandelen door een vrouwelijke psychotherapeut. In katholieke kring zong rond dat dat verbod vooral gericht was tegen Anna Terruwe, omdat zij als psychotherapeut onder het mom van behandeling zou ingaan tegen katholieke morele principes, vooral op seksueel gebied. Niettemin besloot het bestuur van de Nederlandse dominicanen met haar verder te gaan. Een moedig besluit van priesterreligieuzen die zichzelf beschouwden als hoeders van rechtzinnigheid, maar in deze kwestie weigerden aan de leiband van hogere kerkelijke bestuurders te lopen.¹ Wie was die Anna Terruwe voor wie zij zo hun nek durfden uit te steken? Vanuit die vraag ben ik gaan nadenken over een biografie van deze katholieke psychiater.

Van een biografie wilde Anna zelf nooit iets weten, aldus een van haar naaste vertrouwelingen, Octavia van Breemen (1924-2017). Die kon ook helemaal niet geschreven worden, verzekerde Van Breemen mij. Vlak voor haar dood publiceerde zij zelf nog een boek in Anna's geest waarin alles om Anna's leer en niet om haar persoon draaide.² Eerder al had Van Breemen een bescheiden proeve van Anna Terruwes levensgeschiedenis volgens ditzelfde stramien gepubliceerd.³ Beide uitgaven verraden Terruwes stempel, van enige perspectiefverbreding of 'tegenstemmen' is geen sprake. Onafhankelijke, kritische publicaties zijn deze biografische schetsen daarom niet te noemen. Ze onderstrepen echter wel Terruwes visie op de rode draad van haar leven: een leven voor een leer.

Door voor deze biografie de titel *Leven voor een leer* te kiezen neem ik niet zomaar een door haar gekoesterd zelfbeeld klakkeloos over, maar onderzoek en bevestig ik dit juist. Ik vul gaten die zijzelf bewust liet vallen in haar publieke zelfpresentatie. Voorbeelden daarvan zijn de zeer geringe aandacht voor haar familie, vroegste jeugd, internaatsjaren en gymnasiumopleiding, en de studie geneeskunde in Utrecht die kortstondig was onderbroken door intrede in een klooster.⁴ Deze aspecten worden niet of nauwelijks genoemd door Van Breemen, die Terruwe als grondlegger van de bevestigingsleer probeerde te

schetsen. Dit zo gekoesterde zelfbeeld maakt echter ook begrijpelijk hoe Anna Terruwe ingewikkelde of problematische ontwikkelingen en gebeurtenissen zelf uitlegde in termen van een hoger doel: haar opdracht of zelfs missie. In *Leven voor een leer* laat ik zien dat haar leven en werk zich niet volgens het vaste patroon ontwikkelden dat zij er zelf graag in zag.

In biografieën wordt geschiedenis geschreven vanuit levens van individuele mensen.⁵ Biografen laten zien hoe hun hoofdpersonen als handelende personen betekenis gaven aan de wereld waarin zij leefden, steeds in wisselwerking met sociale structuren en cultureel bepaalde opvattingen die hun speelruimte in die wereld mede hebben bepaald.⁶ Behalve de chronologie van de levensloop van de hoofdpersoon vormen meer specifieke vragen het interpretatieraster voor gebeurtenissen en verwickelingen.⁷ Aan de ‘onverbidelijke verplichting tot waarheid’ – om met de Engelse biograaf Richard Holmes te spreken – voldoen biografen met een zo objectief mogelijke verzameling en toetsing van feiten via bronnenonderzoek en bronkritiek enerzijds, en het zoeken naar vorm en betekenis daarvan in de context van het leven van hun hoofdpersoon anderzijds.⁸ Biografen schrijven daarmee een biografie en niet de biografie over hun hoofdpersoon. Dit geldt ook voor *Leven voor een leer*. Dit is *een*, en niet *het* verhaal over Anna Terruwe. Zij is de hoofdpersoon van deze biografie, die is gebaseerd op mijn vragen over de betekenis van haar denken en handelen in samenhang met wat tijdgenoten, familie, vrienden, collega’s, concurrenten en tegenstanders deden en lieten, benoemden of verzwegen, aangrepen of lieten liggen.⁹

Zulke perspectiefwisselingen dwingen tot keuzes als het gaat om de naam van de hoofdpersoon van deze biografie. Als het over haar professioneel functioneren gaat, gebruik ik haar achternaam, zoals ik dat ook voor haar (meestal mannelijke) collega’s doe. Anna deed dat zelf ook, maar dan altijd met haar voorletters, de drie A’s. Die staan voor Anna Alberdina Ant(h)oinetta. Haar eerste doopnaam Anna gebruik ik als om haar persoonlijk leven gaat, ook al heette zij in haar familie Annie. Onder die naam kenden naaste collega’s en burens haar ook, door sommigen geschreven als het chiquer aandoende Anny. Waar een keuze tussen voor- of achternaam niet voor de hand ligt, gebruik ik beide: Anna Terruwe.

Voor *Leven voor een leer* heb ik haar archief kunnen raadplegen dat helaas weinig autobiografisch materiaal bevat. Wat daarin bewaard wordt, vertegen-

woordigt informatie die Anna belangrijk vond voor het beeld van haarzelf, haar praktijk en de principes van waaruit zij werkte. Om dit zelfbeeld te toetsen en in balans te brengen met indrukken en visies van degenen met wie zij in leven en werk te maken kreeg, heb ik bronnen buiten haar archief gezocht en geraadpleegd in openbare en particuliere archiefcollecties.¹⁰ Deze zoektocht heeft ook tot bronnen geleid die Anna bewust buiten haar eigen archief heeft willen houden: zes mappen met hoofdzakelijk notities van de redemptorist en Nijmeegse hoogleraar Willem Duynstee (1886-1968). Hij ontmoette Anna midden jaren 1930 en fungeerde sindsdien als haar biechtvader en mentor. Hij legde ook de ‘mededelingen’ vast die Anna tussen 1955 en het najaar van 1968 van Jezus, en later ook van Maria, dacht te krijgen. Deze verslagen gaan over ‘gewetenszaken’ die Anna absoluut gescheiden wilde houden van alles wat haar professioneel functioneren als psychiater raakte.¹¹ De ‘mededelingen’, zo blijkt uit mijn onderzoek, waren echter functioneel voor haar professionele ambities en positionering als katholiek psychiater.

BIOGRAFIE VAN EEN WETENSCHAPPER?

Katholieke gestudeerde vrouwen zijn in Nederland nog maar spaarzaam geïllustreerd. De biografieën van classicus en vermaard Plato-kenner Cornelia de Vogel (1905-1986) en van feministisch theoloog Catharina Halkes (1920-2011) zijn relevant voor mijn onderzoek naar Anna Terruwe. Geloof, wetenschappelijk gefundeerde vakbekwaamheid, sekse en zendingsdrang bepaalden de levens van deze katholieke vrouwen, maar voor ieder van hen weer anders. Historicus Paul Luykx concentreert zich op De Vogels zoektocht naar het ware christendom die uitmondt in haar bekering tot het rooms-katholicisme.¹² Hij tekent haar als een scherpzinnig en overtuigd katholiek die intellectueel een onafhankelijke koers durfde te varen. De Vogel zag de katholieke kerk vanaf de jaren 1960 bedreigd door secularisatie en ontkerkelijking. De moderne theologie die de mens en niet God als middelpunt koos, beschouwde zij als een ontsporing die leidde tot een door haar verafschuwde protestantisering van het catholicisme. Terwijl haar theologisch werk een behoudend stempel droeg, trad zij in het strijdperk voor vrouwen in haar kerk. Daar vierde seksisme hoogtij, terwijl zij als redelijke wezens behandeld behoorden te worden. Vrouwen moesten volgens De Vogel ook priester kunnen worden en in

vrijheid andere levensinvullingen kunnen kiezen dan huwelijk, moederschap of kloosterleven. Ook dan konden zij een leven van ‘totale beschikbaarheid’ leiden, ‘uit liefde, in rechtstreekse afhankelijkheid van de Heer’.¹³

Catharina Halkes was volgens haar biografen bepaald geen groot denker of baanbrekend wetenschapper. Theoloog Annelies van Heijst en historicus Marjet Derks laten zien dat Halkes zich binnen de kerkelijke vernieuwingsbeweging vanaf eind jaren 1950 behendig wist te positioneren als een ambitieuze netwerker met ruime bestuurservaring, opgedaan in katholieke vrouwenorganisaties.¹⁴ Gesteund door klerikale wetenschappelijke netwerken en kritische feministische studenten verankerde zij de feministische theologie als nieuw specialisme binnen de katholieke wetenschappelijke theologiebeoefening. Halkes’ biografen belichten haar zendingsdrang die niet alleen haar vakgebied gold, maar ook haar persoonlijke ambitie om als katholieke vrouw iets te betekenen in kerk en wereld. ‘Image building’ was daarvoor instrumenteel en ook dat kon Halkes. Of zij net als De Vogel dacht dat vrouwen in principe geschikt waren voor het priesterambt, is de vraag. Duidelijk is in elk geval dat zij zichzelf meer dan capabel achtte voor dit ambt.

Anna Terruwe was eveneens een religieus bevlogen professional. Zij studeerde medicijnen in Utrecht en engageerde zich daar binnen de rooms-katholieke studentenvereniging Veritas. Met de verdediging van haar proefschrift eind 1949 in Leiden verduidelijkte zij dat zij behalve praktiserend psychiater ook wetenschapper wilde zijn. Die ambitie riep vragen, kritiek en uiteenlopende beelden van haar bij anderen op. Deze beeldvorming laat drie aspecten zien die de kernthema’s van deze biografie vormen: haar professionele positionering als psychiater en psychotherapeut, haar sekse en haar katholieke geloofsovertuiging. Zij vormen als het ware facetten die ik in hun onderlinge samenhang in Terruwes leven en werk zichtbaar maak: professie, sekse en religie.¹⁵

In deze biografie onderzoek ik hoe Anna Terruwe verbindingen legde tussen haar academische medische vorming, haar daarop gebaseerde (beroeps) identiteit als psychiater en psychotherapeut, en de betrouwbaarheid van haar professioneel handelen. Hoe begreep zij zichzelf als katholiek psychiater en psychotherapeut en hoe positioneerde zij zich als behandelaar en hulpverlener? Deze vragen sluiten aan bij recente theorievorming over biografisch onderzoek binnen de wetenschapsgeschiedenis. Door het zoeklicht op weten-

schappers te richten worden processen van kennisontwikkeling ontleed. Zo wordt scherper zichtbaar wie daaraan bijdragen, op welke manieren en wie uiteindelijk wetenschappelijke erkenning voor die kennis verwerven.¹⁶ Wetenschappelijke identiteit is net als erkenning daarvan relationeel en contextafhankelijk. Biografisch onderzoek binnen de wetenschapsgeschiedenis is meer sociaalhistorisch dan psychologisch. Het heeft veel oog voor de context, de relaties, en de netwerken van de gebiografeerde, vanuit de vraag naar de impact ervan op identiteit en wetenschappelijke of professionele activiteit.

Historicus Mineke Bosch wijst op parallellen tussen wetenschappers en vrouwen in de zin dat zij hun identiteit aannemen en ‘doen’ of ‘uitvoeren’ (*performance of identity*). Deze identiteit ligt niet vast, maar wordt aangepast aan omstandigheden, aan verwachte percepties en specifieke vormen van optreden of naar buiten treden.¹⁷ Bosch onderstreept dat biografen van vrouwelijke academici er rekening mee moeten houden dat zij nauwelijks ruimte hadden of kregen om zich wetenschappelijk te positioneren of te profileren. Ook als wetenschappers konden vrouwen zich in het voor- en naoorlogse Nederland maar moeilijk losmaken van maatschappelijk bepaalde gender-gebonden betekenisgeving van hun uiterlijk, kleding, spreken of handelen. Vaak snapten ze dat zelf maar al te goed en hebben ze met zulke verwachtingen en meestal ongeschreven regels gespeeld om ruimte te maken.¹⁸ Dat was ook bij Anna Terruwe het geval, net als bij de vrouwelijke voorbeelden aan wie zij zich spiegelde.

GEROEPEN OF GESTOORD

Anna Terruwe moest haar betrouwbaarheid als katholieke medisch professional bewijzen. Om haar competentie aan te tonen putte zij uit haar medische context. Die had zij van al jongsaf leren kennen via haar moeder die vroedvrouw was. Meer inspiratie ontleende zij echter aan de katholieke wereld waarin geestelijken en kloosterlingen de toon zetten. Ook met deze groep was zij zeer vertrouwd. Haar broer was priester, net als haar mentor Duynstee; een deel van haar patiënten bestond uit priesters, priesterkandidaten, mannelijke en vrouwelijke religieuzen.

Met dit katholieke milieu was ook een omstreden zelfpositionering verbonden die Anna in de jaren 1950 en 1960 ontwikkelde als uitverkoren bondgenoot van Jezus en Maria. Zij was ervan overtuigd dat beiden haar via ‘mededelingen’

aanmoedigden om bij te dragen aan de verlossing van de zielen, samen met eveneens door hen uitverkoren geestelijken.¹⁹ In deze biografie verken ik hoe Anna de aanspraak op zulke bovennatuurlijke contacten inzette om als psychiater gezag te verwerven in haar kerk – gezag dat zij als vrouw en leek niet had. Die aanspraak vormde het kader waarin zij als katholiek psychiater psychische noden van haar geloofsgenoten probeerde te verlichten met wat de geestelijke gezondheidszorg te bieden had.²⁰ De door Duynstee vastgelegde ‘mededelingen’ laten zien dat haar ambitie verder reikte. Samen verbonden zij hun visie op geestelijke gezondheid en katholicisme met wat Jezus volgens hen wilde voor de kerk. Daarin moest Gods liefde voor de mens centraal staan. Gelovigen die met psychische problemen worstelden, moesten niet met onverbiddelijk strenge gedragsvoorschriften worden benaderd maar juist met begrip. Die liefdevolle benadering vormde een afspiegeling van wat God voor mensen wilde. Door de ‘mededelingen’ voelden Anna Terruwe en Willem Duynstee zich tot een driemanschap met Gods Zoon Jezus aaneengesmeed om dit religieuze ideaal te verwezenlijken.

Met behulp van deze ‘mededelingen’ ontsluit ik de leefwereld die Anna met Willem deelde. Die was diep religieus, gekleurd door een oprecht en intens geloof in Jezus en Maria als incarnaties of menselijke verschijningen van God met wie gelovigen ook contact konden hebben. Anna en Willem kwamen uit een homogeen katholiek milieu met een vast patroon van allerlei religieuze praktijken: van gebed tot biecht, van retraite tot contemplatie, van fysieke offers tot geestelijke boetedoening. Alles was erop gericht God zo gunstig mogelijk te stemmen ten opzichte van de intrinsiek zondige mens. Dit samenstel van praktijken maakte gelovigen lichamelijk en geestelijk ontvankelijk voor God, Jezus en Maria en voor heiligen met hun eigen ‘werkgebied’ en functionaliteit. De Amerikaanse religiewetenschapper Robert Orsi gebruikt de omschrijving ‘abundant events’ voor die ontvankelijkheid en het contact tussen mens en bovennatuur dat eruit voortkomt.²¹ Hij analyseert enkele hedendaagse voorbeelden van zulk contact in de Verenigde Staten. Of die ‘rijke voorvallen’ waar of niet waar zijn, is volgens Orsi geen vruchtbare vraag. Achter die vraag schuilt de fundamentele kwestie of er wel een bovennatuur is, of er wel een God is of goden zijn. Hij concentreert zich op degenen die hem over dat contact hebben verteld. Het gaat om gelovigen die in een extreme crisissituatie ‘holy intimacies’ ervaren hebben: direct en vertrouwelijk contact met wat zij als heilig beschouw-

den.²² Zij waren op grond van hun sekse, leeftijd of sociale positie onmachtig of onmondig en zochten systematisch hun toevlucht tot gangbare geloofsgebonden praktijken zoals gebed, het koesteren van religieuze voorwerpen of andere specifieke rituele handelingen. Vanuit hun relationele netwerken en keuze- en handelingsruimte binnen de (machts)verhoudingen waarin zij leefden, analyseert Orsi hun eigenlijk alledaagse relaties met de bovennatuur.²³

Orsi's benadering sluit aan bij recente wetenschappelijke inzichten in de psychologie en psychiatrie over wanen en illusies. Niet het uitzonderlijke hiervan, maar juist hun frequente voorkomen en daarmee hun relatieve normaliteit krijgen veel aandacht. Net als Orsi concentreren psychologen en psychiaters zich in hun onderzoek naar wanen en illusies op de betekenissen ervan voor betrokken personen in hun specifieke situatie. Vaak gaat het om mensen die zich niet opgewassen voelen tegen opgedragen taken of andermans verwachtingen, die kampen met gevoelens van onmacht of minderwaardigheid. Wat als wanen en illusies wordt gekwalificeerd, weerspiegelt vaak overlevingsstrategieën met een eigen logica en systematiek. Wanen zijn van alle tijden, aldus psycholoog Douwe Draaisma, net als de kenmerken van wanen.²⁴ Behoud van logica is er een van, waarmee orde en cohesie worden geschapen en behouden in situaties en ervaringen die iemand als intens verwarrend en vaak ook ontwrichtend beschouwt.

Met behulp van de verslagen van de 'mededelingen' analyseer ik de interne logica van de ingevingen en overtuigingen die Anna met Willem deelde.²⁵ Op basis van deze bronnen is moeilijk te preciseren wat Anna als bovennatuurlijk contact met Jezus en Maria heeft ervaren. Mogelijk had zij hallucinaties, zintuigelijke waarnemingen die weliswaar niet gestoeld waren op realiteit maar die voor haar werkelijk waren. Omdat zij terdege wist dat alleen zij en niemand anders deze waarnemingen had, lijkt de omschrijving pseudo-hallucinaties eerder van toepassing. De interpretaties van deze ervaringen of ingevingen die zij samen met Duynstee ontwikkelde, verhelderen dat beiden ervan overtuigd waren dat zij in hun kerk een goddelijke opdracht te vervullen hadden. Die overtuiging is te vergelijken met een waan – in hun geval een grootheds- of godsdienstwaan die draait om eigen uitverkorenheid en missie. Toch is die kwalificatie in hun geval problematisch omdat zowel de ervaringen (contact tussen gelovige, heiligen en God) als de interpretatie (leven en handelen volgens wat God wil) kernaspecten waren van een breder gedeelde katholieke

leef- en voorstellingswereld. Die wereld scharnierde bovendien om intensieve praktijken als gebed, contemplatie, retraites en devoties die juist konden en mochten leiden tot zulke ervaringen en interpretaties. De verslagen van de ‘mededelingen’ laten zien hoe bedreigd en ontregeld Terruwe en Duynstee zich hebben gevoeld door het kerkelijk onderzoek naar hun opvattingen over geestelijke gezondheidszorg. Door op specifieke plaatsen haast systematisch contact te zoeken met Jezus en Maria probeerden ze daaraan tegenwicht te bieden. De ‘mededelingen’ en hun gesprekken erover hielden hen letterlijk op de been, maar ook op koers. Zij waren en bleven ervan overtuigd dat Jezus die koers voor hen had uitgestippeld.

Noodgedwongen begonnen zij informatie over de ‘mededelingen’ selectief en in vertrouwen met hooggeplaatste Nederlandse geestelijken te delen. Dat Anna en Willem de ‘mededelingen’ zo geheim mogelijk probeerden te houden is geen wonder. Als psychiater was Anna geschoold om wanen van werkelijkheid te onderscheiden. Dat Jezus haar toesprak en haar met Duynstee opdroeg om de koers van de katholieke kerk te veranderen, paste naadloos bij psychiatrische stoornissen als ‘grootheidsfantasieën’ en ‘godsdienstwaanzin’. Deze ziektebeelden waren beschreven in het psychiatrisch handboek dat Duynstee haar begin 1948 cadeau deed: *Zielszieken en zenuwzieken* van de katholieke psychiater Schim van der Loeff, in een vierde druk uitgegeven door zijn collega Barnhoorn.²⁶ Anna wenste echter net zo min als Willem voor gek versleten te worden. Ook dat laten de verslagen van de ‘mededelingen’ zien.

Het geheim dat zij deelden, smeedde hen aan elkaar, maar isoleerde hen ook van anderen. Wie met Anna te maken had, wist dat zij privé, naast haar praktijk, een zeer teruggetrokken leven leidde. Nadat zij haar en Duynstees positie in 1964 schriftelijk had verdedigd, verkoos zij meestal om te zwijgen over het conflict met kerkelijke autoriteiten²⁷ Zelf benoemde zij dit als een soort beroepsgebonden zwijgen over zichzelf, waartoe zij als psychiater gehouden zou zijn om haar patiënten niet te schaden met persoonlijke ontboezemingen.²⁸ Ook de ‘mededelingen’ bleven onvermeld. Daaruit haalde zij echter wat zij sinds eind jaren 1960 over bevestiging als bron voor levensgeluk publiceerde voor een groeiende groep gretige lezers. En ook dat kon zij maar beter voor zichzelf houden.

Wetenschappelijke aandacht voor Terruwe heeft zich tot nu toe geconcentreerd op haar bijdrage aan naoorlogse vernieuwingen in de katholieke geestelijke gezondheidszorg en de effecten daarvan op de katholieke gemeenschap. Socioloog Ed Simons en kerkhistoricus Lodewijk Winkeler scharen haar als één van de weinige vrouwen onder de katholieke intellectuelen en ‘opinion leaders’ in naoorlogs Nederland.²⁹ Dit terwijl hun analyse laat zien dat zij bepaald niet actief heeft genetwerkt in de toenmalige professionele en confessionele GGZ-organisaties en overlegorganen. Wetenschapshistoricus Hanneke Westhoff onderstreept Terruwes outsider-positie in haar monumentale studie over de geschiedenis van de Nederlandse katholieke gezondheidszorg, maar plaatst haar niettemin in het panthéon van geestelijke bevrijders van Nederlandse katholieken.³⁰ Vanuit institutioneel-organisatorische kaders verheldert Westhoff een monsterverbond tussen zielzorg en zielkunde. Of en hoe Terruwe daaraan bijdroeg hoewel zij buiten die kaders stond, is onduidelijk. Dat geldt ook voor haar opvattingen over hoe geestelijke gezondheidszorg haar geloofsgenoten kon bevrijden. Die bevrijding wilde zij laten samengaan met het behoud van geloof en in verbinding met de rooms-katholieke kerk. Daarmee nam zij een geheel eigen positie in ten opzichte van andere geestelijke bevrijders die Westhoff heeft beschreven. Of zij überhaupt bij die groep hoort, betwijfelt cultuurpsycholoog Ruud ter Meulen juist. Hij vraagt zich bovendien af of Terruwe wel een katholieke intellectueel was.³¹ Nee, meent hij, omdat hij katholieke intellectuelen definieert als ‘organische intellectuelen’ die door de ‘psychologisering van de cultuur’ vanuit de mens als autonoom subject rede-neerden, met een eigen verantwoordelijkheid voor leven en gedrag.³² Daarvan was geen sprake in de thomistische denk- en interpretatiekaders die leidend waren en bleven voor Anna Terruwe (en haar mentor Willem Duynstee). Van zulke kaders namen degenen die volgens Ter Meulen in naoorlogs Nederland de katholieke intellectuele voorhoede vormden, juist in hoog tempo afscheid. Thomistisch denken was volgens die voorhoede namelijk instrumenteel voor de machtsuitoefening van katholieke gezagsdragers over gelovigen.³³

Voor een inschatting van Terruwes positie en invloed als katholiek psychiater is en blijft de analyse van het kerkelijk conflict waarin zij met Duynstee verzeild raakte van belang. In deze biografie belicht ik dit conflict vanuit nieuwe bronnen uit haar en Duynstees persoonlijke archief en vanuit dos-

siers die kerkbestuurders erover hebben aangelegd. Ik doe dat uitvoerig om te preciseren hoe Anna Terruwe haar ambitie concreet invulde, onderbouwde en er draagvlak mee probeerde te verwerven onder vooraanstaande kerkelijke gezagsdragers. Bovendien plaats ik Terruwes intentie om expliciet als katholiek psychiater te praktiseren in bredere discussies tussen priesters en psychiaters over verbanden en verbindingen tussen geestelijke gezondheidszorg en zielzorg, en over geloofsovertuiging als aangrijpingspunt voor psychotherapie. Deze contextualisering laat enerzijds zien dat haar inzet allesbehalve nieuw of ongewoon was, maar anderzijds toch veel specifiek gericht was op het verwerven van invloed in het kerkelijk domein dan bij haar katholieke beroepsgenoten het geval was.

Deze biografie gaat ook over Terruwe als zelfstandig gevestigde katholieke psychiater. Zij werkte sinds 1945 in de extramurale geestelijke gezondheidszorg die in Nederland naar verhouding groot en goed georganiseerd was.³⁴ Of en zo ja hoe religie van betekenis was in particuliere praktijken zoals die van Terruwe, is echter nog nauwelijks onderzocht.³⁵ Evenmin is er meer algemeen historisch onderzoek gedaan naar het functioneren van zelfstandig gevestigde psychiaters in Nederland. Recent zijn wel biografieën aan twee Nederlandse psychiaters gewijd, Jan Foudraine (1929-2016) en P.C. Kuiper (1919-2002), die naast andere werkzaamheden ook een eigen praktijk voerden.³⁶ Biograaf Koen Hilberdink stelt dat *Strijd om de ziel* behalve Kuipers biografie ook 'een kleine geschiedenis van de psychiatrie en psychoanalyse in Nederland en daarbuiten' is, bezien vanuit één van de hoofdrolspelers.³⁷ Psychoanalyse was niet Terruwes métier en een hoofdrolspeler in haar beroepsgroep is zij nooit geweest, waarvan zij echter wel een eigenzinnige en spraakmakende vertegenwoordiger was.

Volgens medisch historicus Frank Huisman kan de historicus met enige ironie en distantie kijken naar de psychiatrie, haar maatstaven en aanspraken, naar de professionals en de patiënten. Hij signaleert drie majeure verschuivingen in historisch onderzoek dat geestelijke gezondheidszorg als 'markt' benadert, als een complex zorgsysteem van aanbieders, vragers en financiers. Dit onderzoek concentreert zich op therapie (in plaats van theorie), op praktijk (in plaats van blueprints en plannen) en op patiënten (in plaats van artsen). Als specialisme identificeert en reageert de psychiatrie op wat als afwijkend gedrag geldt in een samenleving. Historisch gezien was dit allesbehalve een constante, net zo min als vraag en aanbod in de geestelijke gezondheidszorg dat waren.

Periodiek hebben psychiaters nieuwe groepen patiënten ‘uitgevonden’, met ziektebeelden die behandeling vergden.³⁸

Dit geldt ook voor Anna Terruwe. Zij ontwikkelde een eigen visie op het ontstaan en de behandeling van relatief milde psychische klachten, de neuroses. Op basis van deze visie definieerde zij een specifiek ziektebeeld – aanvankelijk als ‘ontwikkelingsneurose’, vanaf begin jaren 1960 als ‘frustratieneurose’. Aan dit ziektebeeld koppelde zij een therapeutische benadering, kortweg bevestiging genoemd. Vanaf eind jaren 1960 ging zij bevestiging als therapeutisch principe in woord en geschrift uitdragen. Zo schiep Terruwe een trend en een markt in de geestelijke gezondheidszorg. Mensen die een lezing van haar hadden bijgewoond, een interview met haar of een publicatie van haar hadden gelezen, meldden zich als patiënt in haar praktijk. Dit waren hoofdzakelijk, maar zeker niet alleen katholieken. Terruwe probeerde met haar psychotherapie hun eigenwaarde en hun mentale veerkracht te versterken.

De psychotherapie nam in Nederland in de jaren 1960 en 1970 een hoge vlucht als antwoord op allerlei levensproblemen en als ondersteuning bij persoonlijke groei en ontplooiing. Die zorgvraag was het gevolg van de spanning tussen enerzijds de liberalisering van waarden, normen en omgangsvormen en de vrijheid die dit gaf, en anderzijds oudere en meer vertrouwde patronen van denken, voelen en gedragen. Katholieken waren niet de enigen die daarmee worstelden. Historisch onderzoek maakt echter wel duidelijk dat probleemdefinities in de geestelijke gezondheidszorg in die decennia veranderden, net als de selectie van klachten en de vertaling ervan in diagnoses die voor menswetenschappelijke behandelaars bruikbaar waren als start- en ijkpunt voor behandeling.³⁹ Deze veranderingen zetten bestaande, veelal religieus georiënteerde interpretatiekaders onder druk en droegen bij tot de uitholling hiervan. Dat laatste signaleerde Anna Terruwe expliciet als een gevaar voor haar geloofsgemeenschap – een gevaar dat zij, beloofde zij, kon afwenden met haar specifiek als katholiek bedoelde psychotherapie.

PSYCHIATER ONDER PRIESTERS

In professioneel opzicht had Terruwe vooral met twee groepen mannen te maken: priesters en artsen. Zelf hoorde ze als wetenschappelijk-medisch opgeleide psychotherapeut bij een nieuwe groep deskundigen in de geestelijke

gezondheidszorg die met een deel van de katholieke artsen en een deel van de clerici in een, in de woorden van historicus Harry Oosterhuis, ‘struggle about expertise’ verstrikt raakte.⁴⁰ Psychotherapie gold in katholieke kring als bedreiging voor de zielzorg en was daarom een omstreden behandelwijze. Die leidde tot ‘grensgeschillen’ en competentiekwesties, vooral maar niet uitsluitend tussen priesters en psychiaters in de katholieke geestelijke gezondheidszorg in Nederland.⁴¹

In deze vooral naoorlogse ontwikkeling nam Anna Terruwe als uitgesproken katholiek psychiater een eigen positie in. Voor de door haar als katholiek gedefinieerde en gepresenteerde benadering zocht zij haar bondgenoten meer onder priesters dan onder collega-psychiaters. Dit lijkt een bewuste keuze te zijn geweest met een paradoxale inzet: zich in de psychiatrie profileren door er afstand van te nemen met een eerder wijsgerige dan psychiatrische benadering van neurosen.⁴² Met die positionering bevrijdde zij zich van ongeschreven patriarchale structuren binnen haar discipline die haar als vrouwelijke beroepsbeoefenaar meer verlies dan winst konden opleveren. Door een eigen praktijk te beginnen kon zij zich als psychiater en psychotherapeut vrijer ontwikkelen dan in een psychiatrisch ziekenhuis of universiteitskliniek die zij vanuit haar opleiding tot specialist kende. Met een eigen praktijk liep zij een financieel risico dat zij door patronage van haar opleiders en van haar mentor Duynstee afdekte. Al snel verwierf zij bovendien op eigen kracht patiënten met haar aanpak. Waar zij dat nodig achtte, was zij bereid tot samenwerking met priesters en kloosteroversten. Waar dit niet het geval was, durfde zij vast te houden aan haar competentie om iemands geestelijke gezondheid te beoordelen en waar nodig die inschatting tijdelijk zwaarder te laten wegen dan morele voorschriften. Ook daarmee trok zij patiënten die zich in een dergelijke constellatie veilig genoeg voelden om de problemen waarmee zij worstelden aan te pakken.

SPREEKKAMER ALS VINDPLAATS

Publiekelijk onderstreepte Anna Terruwe in de jaren 1970 dat haar spreekkamer de vindplaats was van haar kennis over de menselijke psyche. Sinds de start van haar vrijgevestigde praktijk in Nijmegen legde zij ook een patiëntarchief aan. Dit deel van haar archief is niet openbaar omdat het medische

gegevens bevat die als bijzondere persoonsgegevens geheim dienen te blijven, ook na het overlijden van betrokken patiënten. Onder strikte condities heb ik dit mogen verkennen omdat ik met behulp van patiëntendossiers hoopte vast te stellen hoe Terruwe in het contact met haar patiënten kennis ontwikkelde. Van een systematisch onderzoek kon echter binnen het bestek van deze biografie geen sprake zijn. Het patiëntarchief bedraagt circa elf meter en is niet bepaald consistent bijgehouden in de meer dan vijftig jaar dat Terruwe praktijk hield. Meer dan enkele peilingen in haar medisch archief heb ik dan ook niet gedaan. Doel hiervan was te verkennen wie haar patiënten waren (sekse, sociale klasse, leeftijd, geloofsovertuiging, opleidingsniveau, herkomst), door wie ze verwezen werden en met welke klacht of klachten. Informatiever was de decennialange briefwisseling van Anna Terruwe met haar Amerikaanse collega en vertaler Conrad Baars (1919-1981). Terruwes professionele ambities en aanpak bleken bovendien scherp uit bundeltjes brieven van patiënten die zij begin jaren 1960 aan aartsbisschop Bernard Alfrink (1900-1987) beschikbaar stelde. Deze brieven met haar toelichting laten zien op welke patiënten zij zich wilde concentreren, in welke problematieken zij vooral was geïnteresseerd en hoe zij zich in wisselwerking met deze patiënten verder probeerde te specialiseren in door haar ontwikkelde ziektebeelden, specifiek de frustratieneurose.

Anna Terruwe zelf heeft voor haar dood aanwijzingen gegeven voor de vernietiging van haar medisch archief. Dit was gebruikelijk onder psychiaters in Nederland om geheimhouding van patiëntgegevens te garanderen. Welgeteld twee professionele archieven zijn overgeleverd uit deze beroepsgroep: dat van Terruwe en dat van een collega uit Den Bosch op wiens archief klinisch psycholoog Giel Hutschemaekers zijn analyses in *Neurosen in Nederland* heeft kunnen baseren. Terruwes aanwijzing tot vernietiging van haar archief was ingegeven door zorg om de bescherming van de persoonlijke levenssfeer van haar patiënten. In het begin van haar loopbaan, onder druk van het conflict met kerkelijke gezagsdragers over haar visie en praktijk, was die privacy voor haar minder een punt van zorg geweest. Zij deelde patiëntgegevens met een kerkelijke onderzoekscommissie om zich te verdedigen tegen geruchten en vage klachten over haar werkwijze. Zij deelde zulke gegevens ook met priesters met wie zij samenwerkte. Alfrink kreeg echter pas inzage in de al even genoemde patiëntbrieven na toestemming van betrokken patiënten wier namen

onleesbaar waren gemaakt. In haar publicaties hield Terruwe zich aan de voor medici verplichte eed van Hippocrates die compromisloos zwijgen over hun patiënten eist.

‘A doctor who is a writer’ moet nadenken over wat hij op welke manier mag schrijven en publiceren over patiënten, onderstreept Gavin Francis in de uitleg over vertrouwelijkheid in zijn *Adventures in Human Being*. Hij legt uit dat hij schrijft vanuit zijn ‘clinical experience’, maar dat degenen die hij in zijn boek beschrijft zodanig ‘vermomd’ zijn dat zij onherkenbaar zijn. Mijn onderzoek naar Terruwes praktijk en patiënten en wat ik erover schrijf in deze biografie is door dezelfde vertrouwelijkheid bepaald. Patiënt-gerelateerde informatie uit dossiers, brieven en interviews is van alles ontdaan wat tot identificatie van feitelijke patiënten kan leiden. Dit geldt als een wetenschappelijk betrouwbare manier om vanuit dossiers opgebouwde analyses te gebruiken.⁴³ In deze biografie zijn specifieke kenmerken als leeftijd, beroep, woonplaats of verwijzer weggelaten dan wel zo aangepast dat de kernvariabelen behouden bleven die nodig zijn voor een goed begrip van de casus of de betekenis ervan, zonder risico op identificatie van patiënten in kwestie.⁴⁴

ZOEKEN NAAR BEVESTIGING

Wanneer Anna Terruwe zich persoonlijk of professioneel miskend of gepasseerd voelde, kon zij scherp, vinnig en ook wel stug reageren. Daarmee kon zij anderen op afstand houden of erger: tegen zich in het harnas jagen. Zij omringde zich liever met mensen, ook patiënten, die bewondering voor haar hadden. Gezien en erkend worden was belangrijk voor haar. En als dat gebeurde, dan genoot zij daarvan, zeker als dat gebeurde door wetenschappers, politici of royalty. Deze aandacht oversteeg haar spreekkamer waar zij zich als professionele hulpverlener moest afstemmen op degenen die haar consulteerden. Ook daar oogstte zij bewondering en bevestiging mee. Zij behandelde, zou ze in de tweede helft van haar loopbaan onderstrepen, eigenlijk gezonde mensen met psychische klachten als neurosen. Omdat zulke klachten als behandelbaar golden, lag daar de grens tussen psychische gezondheid en ongezondheid.⁴⁵ Vanuit het door haar ontwikkelde ziektebeeld van de frustratieneurose concentreerde Terruwe zich in haar praktijk steeds meer op wat behandelbaar was, met bevestiging als kern van haar therapie.

Bevestiging lijkt Anna Terruwe in haar persoonlijke leven spaarzaam ervaren en misschien ook gegeven te hebben. Ook hier dringt het beeld van ‘leven voor een leer’ zich op, als verbeelding van de afstand tussen haar en haar naasten die vaak groter geweest lijkt te zijn dan die tot degenen met wie zij werkmattig contact had. In haar professionele contacten met patiënten gold zij als gul; schaarse gegevens over haar contacten met familieleden wijzen eerder op het tegendeel. Met hen hield zij weinig rekening, kennelijk in de verwachting dat ze wel snaptten dat zij haar werk – praktijk, patiënten, publicaties, lezingen, netwerk – voorrang moest geven boven familiebesognes. Haar opdracht of missie en wat zij er naar eigen overtuiging voor moest doen en laten, leidden naarmate haar fysieke en psychische draagkracht afnamen tot meer selectieve contacten, afhankelijkheid van een relatief kleine groep vertrouwelingen en uiteindelijk de angst om alleen achter te blijven. Die angst was ongegrond, maar trok een zware wissel op degenen die betrokken waren bij de zorg voor haar. ‘Als je gaat graven, kom je ook nare dingen tegen’, aldus biograaf Jolande Withuis.⁴⁶ Mensen zijn nu eenmaal geen heiligen, ook Anna Terruwe niet die haar leven vooral voor anderen wilde leven.

Still uit het VRT-programma *Ten huize van*, waarin Joos Florquin Anna Terruwe interviewde.

HOOFDSTUK 1

GEZIEN EN GEKEND

Op 11 oktober 1972 verscheen Anna Terruwe op de Belgische televisie als hoofdpersoon in het programma ‘Ten huize van’. Daarin interviewde Joos Florquin bekende Belgen en Nederlanders in hun eigen omgeving.¹ Florquin was een gerespecteerd programmamaker, hoogleraar aan de Katholieke Universiteit Leuven bovendien. De still uit dit televisie-interview laat nog net iets van hem zien; een aandachtig kijkende Anna zit tegenover hem. Voor haar liggen de ‘scripta’: notities die zij maakte als zij zich voorbereidde op een publiek optreden. Die hield zij bij de hand omdat zij vragen nauwkeurig wilde beantwoorden. Die ‘scripta’ wijzen echter ook op haar onzekerheid en behoefte aan houvast. We zien haar op deze foto zoals Florquin haar zag tijdens dit interview. Maar we zien haar ook zoals zij zichzelf zag: door de ogen van anderen. Van die anderen en hun oordeel was Anna zich steeds bewust.

Florquin constateerde dat zij als psychiater en psychotherapeut ‘een ruime bekendheid’ genoot, maar dat er over haar persoonlijk leven nauwelijks ‘details’ te vinden waren. Volgens haar hoefde het interview niet over haar als persoon te gaan: ‘U moet gewoon aannemen dat er niet over gesproken wordt.’ Niet zij was belangrijk, maar haar leer over bevestiging als therapeutisch principe. Daarvoor had zij zich als katholieke professional in de geestelijke gezondheidszorg sterk had gemaakt. Niettemin maakte Florquins hoffelijke benadering haar mededeelzaam, ook al was niet alles wat zij vertelde waar. Het interview vond plaats in Zonneweelde aan de Stationslaan in Deurne dat sinds begin jaren 1920 in bezit van de Terruwes was. Er werden opnamen ge-

maakt in het huis en buiten in de monumentale tuin. Niet alleen Anna, maar ook haar twee jaar jongere broer Jo en dienstbode Riek Berbers kwamen in beeld, net als de twee Cavalier King Charles Spaniels die Anna gezelschap hielden als zij het weekend in Deurne doorbracht. Door de week hield zij praktijk in Nijmegen. Zij vertelde Florquin over het gezin waarin Jo en zij waren opgegroeid. Jo werkte als priester in de parochiezielzorg in Gretz-Armainvilliers, niet ver van Parijs. Broer en zus telefoneerden geregeld en zagen elkaar enkele malen per jaar. Onlangs nog, liet Anna de interviewer weten, hadden ze herinneringen aan hun jeugd opgehaald. Die was ‘heerlijk’ geweest. ‘Wij zijn grote mensenliefhebbers geworden, geloof ik, omdat onze ouders ons naar de mensen toebrachten. Er is ook haast geen dier, dat in huis houdbaar is, dat wij thuis niet gehad hebben: honden, poezen, vogels, marmotjes, egels. Ook dat heeft een rol gespeeld omdat we al jong de natuur leerden bewonderen. Moeder nam ons veel mee naar buiten.’ Anna zou meer op haar vader lijken: ‘Ik heb het meest het karakter van mijn vader, zegt men.’ Die observatie van anderen koppelde ze aan een bijna normatieve aanname: ‘Zo hoort het ook: dochters lijken meestal op hun vader.’

VADERS DOCHTER

Anna’s vader Johannes Theodorus Terruwe (1885-1950) kwam uit een geslacht van sigarenmakers. Zijn grootvader oefende dit beroep uit in Kampen. Ook diens zoon Johannes (1858-1912) werd sigarenmaker en vestigde zich na wat omzwervingen – van Rotterdam tot Zutphen – in 1884 in Boxmeer. Daar woonde zijn aanstaande vrouw, Christina Alberdina Hermers (1857-1932).² Zij waren in 1883 getrouwd, verhuisden naar de noordelijke helft van het land, maar vestigden zich in 1906 in het Noord-Limburgse Venray. In 1907 werd Anna’s grootvader chef in een sigarenfabriek in Maastricht.³ Het echtpaar Terruwe-Hermers had een kind, zoon Jo die ook sigarenmaker werd. In 1905 stapte hij echter als hulparbeider over naar de Staatsspoorwegen.⁴ Als sigarenmaker schommelde zijn inkomen rond de vijftig gulden per maand.⁵ Jo’s beginsalaris bij de Staatsspoorwegen bedroeg meer dan drie keer zoveel,

Anna met haar vader, ca. 1918.

176 gulden per maand. Zijn inkomen werd bovendien niet langer bepaald door conjuncturele schommelingen zoals de stuksprijs van een sigaar, of door de vraag hoeveel stuks hij in een uur zou kunnen vervaardigen. Zijn gezichtsvermogen bleek voldoende voor de functie van arbeider-telegrafist bij de Staatsspoorwegen. Zijn dossier vermeldt bovendien dat hij kon lezen, schrijven en rekenen, maar geen kennis had van vreemde talen. Op 6 oktober 1906 kwam hij in vaste dienst als telegrafist, met Venray als standplaats. Spoorwegtelegrafisten regelden als een soort verkeersleiders *avant-la-lettre* de communicatie op en rond het spoor. Zo konden treinbewegingen gecoördineerd worden, wat noodzakelijk was bij enkelsporige trajecten, zoals de noordelijke Maaslijn tussen Nijmegen en Venlo – ook wel ‘Heilige Lijn’ genoemd. Via deze spoorlijn kregen de kolentreinen vanuit de Staatsmijnen in Limburg aansluiting op het spoornet van de rest van Nederland. Goederenvervoer en niet reizigersvervoer kenmerkte dit traject, hoewel ook een aantal doorgaande stop- en sneltreinen tussen Amsterdam en Maastricht aan het begin van de twintigste eeuw via de noordelijke Maaslijn reed.⁶

Jo Terruwe, rond 1905.

Jo vervulde zijn 'militieplicht' van begin juli tot begin augustus 1908. Daarna plaatste de Staatsspoorwegen hem eind van dat jaar over naar het Brabantse Vierlingsbeek, een dorp tussen de Peel en de Maas met toen zo'n 1500 inwoners, tegenwoordig onderdeel van de Noord-Brabantse fusiegemeente Land van Cuijk. Station Vierlingsbeek lag op die 'Heilige Lijn' tussen Boxmeer en Venray. In dit dorp moet hij de vier jaar oudere Cato Korbmacher (1881-1969) ontmoet hebben die er als vroedvrouw werkte. Jo werd in februari 1910 naar Maastricht overgeplaatst waar hij en Cato dat najaar trouwden.

Niet Jo's, maar Cato's loopbaan als vroedvrouw zou bepalen waar het echtpaar voortaan zou wonen. Zij kwam op 11 maart 1911 weer als vroedvrouw in dienst van de gemeente Vierlingsbeek. Het station van dit dorp werd opnieuw Jo's standplaats. Op eigen verzoek kreeg hij in september 1917 echter eervol ontslag. Hij liet zich eerst als 'handelsreiziger' registreren, later als 'koopman'.⁷ Na een dienstverband van meer dan tien jaar bij de Staatsspoorwegen was Jo nog altijd telegrafist. Deze functie bungelde ongeveer tussen die van de

verschillende categorieën arbeider en de (hulp)stationschef. Hij verdiende een respectabel maandsalaris van meer dan 300 gulden. In 1916 had hij bovendien een eenmalige gratificatie van vijf gulden gekregen wegens ‘betoonde oplettendheid’. Vermoedelijk had hij een (persoonlijk) ongeluk weten te voorkomen. Verder wijst niets in zijn dossier op specifieke ervaring of opleiding waardoor hij kans maakte op promotie binnen de Staatsspoorwegen. Kennelijk hoopte hij zichzelf buiten die organisatie maatschappelijk en financieel te kunnen verbeteren.

MOEDERS KIND

Anna en Jo wisten niet beter dan dat hun moeder werkte en er ook bij nacht en ontij uit moest om vrouwen bij de bevalling te assisteren. ‘[D]irect komen, liever niet eerst de rest van een boterham opeten’, drong een bezorgde aanstaande vader ooit aan, waarop Cato inderdaad zonder dralen vertrok.⁸ Over haar is veel meer te vertellen dan over de meeste vrouwen van haar generatie. Als vroedvrouw was zij een geschoolde beroepsbeoefenaar. Zij bleef haar beroep na haar huwelijk uitoefenen en droeg substantieel bij aan het gezinsinkomen van de Terruwes. Het inkomen van verloskundigen stond niet in verhouding tot hun onregelmatige diensten en vaak zware werkomstandigheden. Vroedvrouwen stonden evenmin in hoog aanzien. Enkelen van hen probeerden hun imago en verdiensten te verbeteren door hun beroep te belichten op de Nationale Tentoonstelling van de Vrouwenarbeid die in 1898 ter ere van de inhuldiging van koningin Wilhelmina plaatsvond.⁹ De initiatiefneemsters toonden behalve allerlei publicaties over verloskunde ook hulpmiddelen die vroedvrouwen voor kraamvrouwen hadden ontwikkeld, zoals de ‘sluitlaken-pantalon voor op de been zijnde kraamvrouwen’ en de ‘buikband voor zwangeren, te dragen bij hangbuik’.¹⁰

Tijdens die Nationale Tentoonstelling werd ook de eerste beroepsvereniging opgericht, de Nederlandsche Vroedvrouwen-Vereeniging. Die maakte zich sterk voor de verbetering van de opleiding en de beperking van concurrentie tussen vroedvrouwen onderling. Vroedvrouwen zelf vroegen om structurele na- en bijscholing en examens waarmee zij hun professionele competenties konden aantonen. Zij waren zich bewust van hun kwetsbare positie in de toenmalige gezondheidszorg. Vooral de concurrentie met artsen, die meestal liever

Cato Korbmacher, rond 1900.

niet met hen samenwerkten, was groot. Vroedvrouwen waren voor hun bezoldiging vooral afhankelijk van plaatselijke regelingen. Die verschilden weliswaar per regio maar leverden nergens een salaris op waarvan te leven viel. Daarom vroegen vroedvrouwen een minimumsalaris van 600 gulden per jaar; gemeente of rijk zouden de inkomsten uit bevallingen moeten aanvullen als die lager uitvielen.¹¹

Cato moet een ondernemende jonge vrouw geweest zijn. In september 1901 verhuisde zij van haar woonplaats Boxmeer op het Noord-Brabantse platteland naar Amsterdam voor de tweejarige opleiding tot vroedvrouw aan de Rijksvroedvrouwenschool. Zij ging intern en volgde medische en verloskundige vakken. Ook algemene ontwikkeling stond op het rooster. Daarnaast was er praktijkonderwijs. Als leerling-verloskundige moest zij tijdens de opleiding minstens twintig bevallingen doen en leerde zij kraamvrouwen en baby's te verzorgen.¹² De vrouwen die tot de opleiding werden toegelaten, waren doorgaans tussen de twintig en vijfendertig jaar oud. Zij moesten gezond van lijf

en leden zijn, van onbesproken gedrag en bij voorkeur ongehuwd of weduwe. Cato voldeed kennelijk aan alle eisen. De pupillen van de Rijksvoedvrouwenschool kwamen voornamelijk uit gezinnen van ambachtslieden, kleine zelfstandigen of boeren. Zo ook Cato; haar vader, Ernst Korbmacher (1857-1926), had een koperslagerij.¹³ Hij was in Krefeld geboren, dat bij Pruisen hoorde en ruim tachtig kilometer van Boxmeer lag. Ernst vestigde zich met zijn gezin aan het Sambeekse veld, ten westen van het Boxmeerse kerkdorp Sambeek.¹⁴ Hij verdiende zijn geld als ambachtsman met het bewerken van platen koper of andere zachte metalen: knippen, buigen, solderen en felsen. Koperslagers maakten ketels, koperen keukengerei, of afwerkingen van dakbedekking.¹⁵ Bij de Korbmachers ging dit beroep over van vader op zoon en wel op de oudste, Ernst (1884-1967). Allerlei koperen voorwerpen die Anna van haar ouders zou erven, lijken materiële sporen te zijn van dit deel van haar familiegeschiedenis.¹⁶

Ernst en zijn vrouw Anna Schampers (1856-1943) kregen zes kinderen, van wie er twee stierven voor het eerste levensjaar.¹⁷ Cato was de oudste, geboren op 20 mei 1881. Het is niet duidelijk waarom Ernst en zijn vrouw Anna haar lieten studeren, nog wel in een grote stad boven de grote rivieren. Evenmin is duidelijk of zij Cato's studie zelf konden betalen of van een financiële regeling gebruik konden maken. Uit later jaren is bekend dat de provincie Noord-Brabant financiële steun bood aan vrouwen die zich tot voedvrouw lieten opleiden. Als tegenprestatie moesten zij die functie eerst twee jaar voor een Noord-Brabantse gemeente vervullen.¹⁸ Cato's opleiding bracht forse kosten met zich mee, nog afgezien van het verlies van een arbeidskracht binnen het gezin. Kennelijk kon de familie dat opvangen. Legendarisch is een familie-verhaal dat op enige welstand wijst. Moeder Anna stuurde geregeld een appel naar haar dochter in Amsterdam, waarin een gouden tientje verstopt zat.¹⁹

De afstand tot Amsterdam en het gegeven dat de voedvrouwenschool daar een rijksopleidingsinstituut was – en geen katholieke instelling – bleken voor jonge vrouwen uit Noord-Brabant een belemmering.²⁰ Niet voor Cato echter, die zich vanaf 3 juli 1903 gediplomeerd voedvrouw mocht noemen. Zij liet zich nauwelijks tien dagen later weer in de gemeente Boxmeer inschrijven en nam opnieuw haar intrek in het ouderlijk huis.²¹ Hoewel voedvrouwen in het katholieke en kinderrijke Noord-Brabant hard nodig waren, moesten zij volgens historicus Marga Pruijt opboksen tegen een stevig gewortelde traditie van 'onbevoegd verlossen' door vrouwen met ervaring, maar zonder opleiding in de ver-

Cato Terruwe-Korbmacher in
vroedvrouwenuniform, met een
collega.

loskunde. De overheid probeerde vanaf eind negentiende eeuw de hoge zuigelingensterfte het hoofd te bieden door de aanstelling van professioneel opgeleide vroedvrouwen. Hun werkomstandigheden en salariëring bleven echter achter bij wat collega's in de noordelijke provincies kregen. Het salaris van gediplomeerde vroedvrouwen was 'te veel dus om dood te gaan en te weinig om te leven'.²² De specialistische kennis van de niet-universitair geschoolde verloskundigen werd ook nog eens lager gewaardeerd dan die van universitair geschoolde artsen. Hoewel die meestal weinig wisten van verloskunde, bagatelliseerden ze kennis en kunde van verloskundigen. In hun beroepsuitoefening waren vroedvrouwen weliswaar autonoom, maar in de praktijk hadden ze veel minder macht en status dan artsen.²³

Cato kreeg een tijdelijke betrekking in Vierlingsbeek, betaald uit het salaris van de arts die in dienst was van de gemeente. Hij was op leeftijd en kon niet

meer zelf alle gevraagde verloskundige hulp bieden. Deze constructie bleef van kracht tot eind 1909.²⁴ Met ingang van 1 januari 1910 kwam Cato in vaste dienst als gemeentevroedvrouw. Zij moest kennelijk hard onderhandelen voor een jaarsalaris van 350 gulden. Hoewel geschoold en gediplomeerd bleef haar vaste maandsalaris van minder dan dertig gulden ver achter bij dat van geschoolde vakarbeiders zoals sigarenmakers die maandelijks zo'n vijftig gulden konden verdienen. Cato's vaste salaris werd opgebracht door de gemeenten Vierlingsbeek en Maashees en stelde haar in staat om op zichzelf te gaan wonen.²⁵ Binnen een week vestigde zij zich in Vierlingsbeek.²⁶ In het *Boxmeers weekblad* adverteerde zij dat 'ook de omliggende plaatsen (...) desverkiezende op hare hulp' konden blijven rekenen.²⁷ Deze uitbreiding van haar rayon vergrootte de kans op inkomsten uit bevallingen betaald door particulieren.

In de noordoostelijke Peel waar Cato werkte, waren pas sinds eind negentiende eeuw gediplomeerde vroedvrouwen werkzaam.²⁸ Naar schatting was er één vroedvrouw op 9500 inwoners, terwijl dit aantal in de noordelijke provincies bijvoorbeeld maar rond 6500 inwoners bedroeg.²⁹ Als zelfstandig praktijkvoerende verloskundige was Cato permanent paraat om kraamvrouwen bij te staan. Overdag hield zij spreekuur en legde zij visites af. Haar beroep moet zowel lichamelijk als geestelijk het uiterste van haar geëist hebben.³⁰ Nauwelijks tien maanden na haar vaste aanstelling nam Cato ontslag. Was het werk haar tegengevallen of zelfs teveel geworden? Die vragen laten zich niet beantwoorden. Duidelijk is dat zij wilde trouwen met Jo Terruwe, telegrafist bij de Staatsspoorwegen.

DE HEER EN MEVROUW TERRUWE

Het huwelijk tussen Jo en Cato werd op 27 oktober 1910 gesloten in Maastricht. Dat werd ook hun woonplaats. Een dag voor de huwelijksluiting hadden de echtelieden in spe huwelijkse voorwaarden laten opmaken door een Maastrichtse notaris.³¹ Daarmee reduceerde Cato de financiële afhankelijkheid van en ondergeschiktheid aan haar toekomstige echtgenoot die toen in Nederland voor gehuwde vrouwen bij wet was geregeld.³² In deze voorwaarden werd bepaald dat wat zij bij hun trouwen bezaten, van henzelf zou blijven. Wat zij door schenking, legaat of erfenis in de toekomst zouden verkrijgen, was en bleef hun persoonlijke eigendom. Zij zouden samen verantwoordelijk

Huwelijksfoto Jo en Cato Terruwe-Korbmacher, 1910.

zijn voor het in standhouden van hun huishouden en de opvoeding van hun kinderen.³³ Maar zij legden ook vast geen aansprakelijkheid te aanvaarden voor schulden die hun partner vóór het huwelijk had gemaakt, noch voor diens persoonlijke schulden gemaakt tijdens het huwelijk. Bovendien maakte ieder van hen een testament op, waarin zij elkaar aanwezen als executeur-testamentair.³⁴

Uit de akte van huwelijkse voorwaarden blijkt dat Cato haar economische zelfstandigheid wenste te behouden. Als getrouwde vrouw zou zij haar eigen vermogen en inkomsten blijven beheren. Vrouwen verloren door het huwelijk doorgaans hun (financiële) zelfbeschikking aan hun echtgenoot. Cato voorkwam dit met de huwelijkse voorwaarden. In de akte en de bijlagen ontbreekt ieder spoor van Jo's financiële inbreng. Cato bleek juist een relatief vermogende vrouw met tweeduizend gulden in contanten.³⁵ Een lijst van meer dan anderhalve pagina laat zien dat zij de inventaris en aankleding van hun echtelijke woning leverde: van overgordijnen tot en met ledikanten, van een mahoniehouten eettafel met zes stoelen tot en met het keukenfornuis, keukenlinnen, potten, pannen, koffieserviezen, zilveren bestek en tinnen bestek voor dagelijks gebruik. Ook een naaimachine en handkoffers staan als haar bezit geregistreerd. Bovendien had zij een 'damesrijwiel' dat voor haar functie een onmisbaar vervoermiddel was.

Hoewel bedacht op haar autonomie lijkt Cato er ook op gerekend te hebben dat zij na haar huwelijk met Jo geen betaald werk meer zou hoeven te verrichten. Rond 1910 werd dit de norm in Nederland: gehuwde vrouwen verrichtten geen loonarbeid buitenshuis. Deden zij dat wel, dan wees dit vaak op financiële nood. In Amsterdam, waar Cato had gestudeerd, maakten in 1909 werkende vrouwen iets meer dan elf procent van de Amsterdamse beroepsbevolking uit.³⁶ Vrouwen die meewerkten in het bedrijf van hun man werden vaak niet meegerekend. In 1910-1911 verrichtte 26 procent van de gehuwde vrouwen in Nederland loonarbeid buitenshuis. Dat percentage vertoonde tot 1930 een dalende tendens naar 6,5 procent.³⁷ Zulke cijfers versluieren nogal wat betaald werk dat verzet werd door getrouwde vrouwen. Meestal ging het om ongeschoold werk, of werk dat 'on the job' geleerd werd, zoals in het huishouden. De cijfers laten echter de ontwikkeling zien van een nieuwe sociaaleconomische norm: mannen die als kostwinners hun vrouw en kinderen onderhielden.³⁸

Met een jaarinkomen tussen de drie- en vierduizend gulden was Jo in 1910 een solide kostwinner. Als telegrafist bij de Staatsspoorwegen verdiende hij

bijvoorbeeld meer dan een boekhouder met een behoorlijk aantal dienstjaren.³⁹ Toch bleken zijn vrouw en hij vatbaar voor een beroep vanuit Vierlingsbeek op Cato. Burgemeester Jenniskens had haar gevraagd om terug te keren als vroedvrouw. Aan Cato's voorwaarde dat er voor Jo ook werk zou zijn bij de Staatspoorwegen, kon door een simpel verzoek tot overplaatsing bij zijn werkgever voldaan worden. Jo ging er in salaris aanvankelijk wat op achteruit, wat geen belemmering was voor de verhuizing van Maastricht naar Vierlingsbeek.⁴⁰ Het echtpaar kreeg een huurwoning aangeboden namens de gemeenteraad, maar kocht zelf een huis.⁴¹

Een 'vestigingspremie' in de vorm van een tegemoetkoming in de huisvestingskosten was niet ongebruikelijk, zeker in regio's met relatief veel potentiële patiënten en een eigenlijk laag salaris. Dat was het geval bij Cato Terruwe die minder dan de helft verdiende van wat ze nauwelijks een jaar eerder had gekregen in hetzelfde dorp.⁴² Als gemeentevroedvrouw was zij belast met de 'Armenpraktijk'. Dit betekende dat zij in ruil voor haar ambtenarsalaris van de gemeente min- of minder vermogenden gratis of voor een laag bedrag bij de bevalling bijstond, afhankelijk van wat zij konden betalen. Daarnaast verloor zij particuliere patiënten die haar meer inkomsten opleverden.

Dat Jo minder ging verdienen en dat Cato bereid was een tijdelijk dienstverband voor zes jaar met geringere inkomsten te accepteren, roept de vraag op waarom zij van Maastricht naar Vierlingsbeek verhuisden. Een mogelijke verklaring is dat Cato zwanger was en dat zij daarom liever dichterbij haar familie wilde wonen. Dat zij ondanks die zwangerschap en het aanstaande moederschap toch haar beroep weer wilde gaan uitoefenen, wijst er misschien op dat een leven zonder haar professe, zonder betaald werk haar was tegengevallen.

DE KINDEREN

Anna werd in de vroege ochtend van zaterdag 19 augustus 1911 thuis geboren, aan de Grotestraat 4 in Vierlingsbeek, 'een gerieflijk ingericht Burgerhuis met tuin'.⁴³ Nog diezelfde dag deed haar vader, vijftienvintig jaar oud, aangifte van haar geboorte. Anna werd vernoemd naar haar oma van moederskant, Anna Antonia Korbmacher-Schampers (1856-1943). De doopnaam Alberdina kreeg zij van haar oma van vaderskant. De derde A stond voor Antonetta, de twee-

Anna en Jo jr., 1914.

de doopnaam van oma Korbmacher die later tot Anthoinetta werd verfranst. Voor familie, bekenden en burens was zij Annie of Anny.

Haar broer Jo werd in datzelfde huis geboren, ook op een zaterdag, op 22 maart 1913 om acht uur 's ochtends.⁴⁴ Net als zijn vader werd hij vernoemd naar zijn grootvader Johannes Terruwe, die op 3 januari 1912 op 53-jarige leeftijd was overleden.⁴⁵ Zijn tweede doopnaam was die van zijn grootvader van moederskant, Ernst. De derde, Antoon, verwees misschien ook naar oma Korbmachers doopnaam Antonia.

Cato en Jo kregen niet meer kinderen, wat voor een goed katholiek gezin in een Brabants dorp in de vroege twintigste eeuw toch ongebruikelijk was. De katholieke huwelijksmoraal koppelde echtelijke liefde aan geslachtsgemeenschap die op voortplanting gericht diende te zijn. Cato zelf kwam uit een gezin van zeven kinderen van wie er vijf de volwassenheid bereikten. Haar man Jo was echter enig kind. Of een klein gezin hun keuze was of het resultaat van

Anna en Jo jr. met hun grootmoeder, Christina Terruwe-Hermers (1857-1932) in de deuropening van het huis van het gezin Terruwe in Vierlingsbeek, ca. 1920.

gezondheidsproblemen of misschien onverhoopte miskramen, is niet duidelijk. Duidelijk is wel dat Cato als vroedvrouw grondige kennis over conceptie en daarmee ook over anticonceptie had. Zowel de planning als het voorkomen van zwangerschappen moeten haar mogelijk zijn geweest. Duidelijk is ook dat zij tijdens haar zwangerschappen en na de geboorte van Anna en Jo is blijven werken. Dit wijst erop dat voor haar beroepsuitoefening belangrijk was, misschien ook of vooral omwille van de inkomsten.

In hun huwelijkse voorwaarden hadden Cato en Jo vastgelegd dat zij samen verantwoordelijk zouden zijn voor de opvoeding van hun kinderen. Omdat beiden werkten, is het de vraag wie er eigenlijk voor de kinderen zorgde. Vermoedelijk deed Jo's moeder dit, Christina Terruwe-Hermers. Op donderdag 8 februari 1912, iets meer dan een maand na het overlijden van haar man, liet zij de inboedel van haar huis in Venray openbaar veilen. Behalve allerlei huisraad (kasten, stoelen, tafels, spiegels, schilderijen, een fornuis, een ledikant, beddengoed, maar ook porselein, glas en aardewerk, potten en pannen) en haar mans 'sigarengereedschap', kwamen ook voorraden (aardappelen, ingemaakte

Anna op de lagere school in Vierlingsbeek, 1917 (tweede rij van onderen, tweede van links), haar broertje Jo links van haar.

bonen, brandhout en mest) onder de hamer.⁴⁶ De veiling, die ruim 155 gulden opbracht, wijst erop dat zij haar huishouden ontbond om bij het gezin van haar zoon in Vierlingsbeek in te trekken.⁴⁷

Anna en Jo scheidden nauwelijks in leeftijd en lijken sinds hun jeugd ook innig met elkaar verbonden te zijn geweest. In de serre van Zonneweelde hing een dubbelportret van een jonge Anna met haar broertje. In latere vraaggesprekken zoals Anna die met Joos Florquin voerde, bevestigde zij haar goede band met Jo.⁴⁸ Vooral tijdens hun lagerschooltijd moeten zij veel tijd samen hebben doorgebracht. Ze zaten ook samen op de kleinschalige lagere school in Vierlingsbeek waar nauwelijks tussen de klassen werd gedifferentieerd. Een schoolfoto uit 1917 laat Anna zien, met Jo zo ongeveer aan haar hand.

Vanaf hun twaalfde levensjaar hebben ze echter grotendeels gescheiden van elkaar geleefd: Anna op kostschool in Eindhoven en Jo op het kleinseminarie Beekvliet in Sint- Michielsgestel. Eind jaren 1980 vertelde Anna een leerlinge van de plaatselijke lagere school in Deurne dat zij en haar broer elkaar toen

altijd stiekem brieven schreven en tekeningen voor elkaar maakten.⁴⁹ Die brieven zijn niet bewaard gebleven. Wat Anna en Jo zich later zouden herinneren over het gezinsleven in hun ouderlijk huis, moet tot hoogtijdagen beperkt zijn geweest: de vakanties met Kerstmis en Pasen, de veel langere zomervakanties, en misschien af en toe een weekend.

ZONNEWEELDE

In de nazomer van 1921 betrokken Jo en Cato met hun kinderen ‘Zonneweelde’, een riante woning aan de Stationslaan in Deurne. Oma Terruwe verhuisde mee. ‘Villa’ heette het huis, hoewel de proporties ervan in het niet vielen bij het monumentale ‘Mariahof’ er recht tegenover.⁵⁰ Oorspronkelijk heette het huis ‘Sonneweelde’, totdat een huisschilder bij het overschilderen van de gevel een spelfout maakte. Het was in 1910 gebouwd in opdracht van Jean Louis Clercx, de schoonvader van notaris De Leeuw die tegenover in Mariahof woonde. Na het overlijden van Clercx werd het pand verkocht aan Arnoldus van Loon die het in juli 1913 met zijn vrouw en dienstbode betrok. De Van Loons verkochten het in het voorjaar van 1921 omdat zij naar Nederlands-Indië vertrokken. Via een openbare verkoop werden bouwkundig opzichter Lambertus Deenen en zijn echtgenote Leen van Deursen, die in Deurne geboren was en als hoedenmodiste werkte, de nieuwe eigenaren. Zij vertrokken binnen enkele maanden echter weer naar hun oude woonplaats Eindhoven en ze verkochten Zonneweelde met zo’n tweeduizend gulden winst aan Anna’s vader. Die kreeg er het tuinhuis, hondenhok, gordijnen, vloerzeilen, de pompinstallatie ‘met de ontijzeringsstoestellen’ en de elektrische installatie ‘zonder de lampen’ bij, zonder meerprijs.⁵¹ Per 30 september stonden Jo, Cato, Anna, Jo jr. en Oma Terruwe als nieuwe bewoners ingeschreven in het bevolkingsregister van Deurne.⁵²

Deurne had geen waterleiding, maar huizen zoals Zonneweelde hadden een leidingensysteem waarmee water vanuit een welput naar een hoger gelegen tank werd gepompt, en van daaruit naar verschillende waterkranen in huis.⁵³ Het huis was voorzien van een inpandige chauffeurswoning, die de Terruwes in de jaren 1930 tot serre ombouwden. De aankoop van Zonneweelde konden zij maar gedeeltelijk bekostigen uit de opbrengst van hun huis in Vierlingsbeek. Dit pand met een perceel van bijna vijfhonderd vierkante meter wisselde in augustus 1921 van eigenaar voor 4400 gulden.⁵⁴

Villa Zonneweelde.

Anna uitgedost als engel, vermoedelijk op de Sint Annaschool in Deurne, in 1921 of 1922.

Voor Zonneweelde moesten de Terruwes echter 15.000 gulden betalen. Jo sr. sloot daarom in december 1921 twee leningen af, samen goed voor bijna 12.000 gulden, met Zonneweelde als onderpand.⁵⁵ Of zijn moeder nog kapitaal kon inbrengen, is niet bekend. Evenmin is duidelijk of Anna Korbmacher geld meebracht toen zij na de dood van haar man Ernst in 1926 bij het gezin van haar dochter Cato introk. Zonneweelde was een familiehuus met een meer-generatie-huishouden. Het is niet onwaarschijnlijk dat achter die samenstelling ook een financieel arrangement schuilging waarmee de kosten van het huis gedekt konden worden.

Deurne was een van de grotere Peeldorpen en had in vergelijking met de omringende kerkdorpen een redelijk voorzieningenniveau. Er waren winkels, twee huisartsen, een dierenarts, en een vroedvrouw. Die voerden eind 1935 de lijst van ondertekenaars aan van een petitie gericht aan de gemeente Deurne voor de aanleg van een gas- en waterleiding. Vooral het ontbreken van behoorlijk drinkwater, zo betoogde de petitie, bedreigde niet alleen de volksgezondheid, maar was nadelig voor de vestiging van bedrijven. Die kozen om die reden voor omliggende gemeenten als Asten, ook al had Deurne een spoorwegverbinding. Ook uit het oogpunt van veiligheid schoot de gemeente tekort zolang de 'goed georganiseerde brandweer, die over moderne brandblusmiddelen' kon beschikken vaak weinig kon uitrichten door de bestaande primitieve wateraanvoer.⁵⁶

De Willibrorduskerk aan Het Visser vormde het dorpshart, het was de straat die tussen de Markt en toentertijd de Bakelseweg lag. Sinds 1902 lag de Sint Annaschool naast deze kerk; het was de lagere meisjesschool onder leiding van de Franciscanessen van Veghel waarop Anna van 1921 tot 1923 de laatste twee leerjaren doorliep. Jo kwam op de Willibrordusschool die op datzelfde complex van kerk, kloosters en scholen aan Het Visser lag. Deze school stond onder leiding van de Fraters van Tilburg.

BEROEPSBESLOMMERINGEN

Jo sr. stond bij de gemeente als koopman geregistreerd, maar waarmee hij precies zijn brood verdiende en of hij als vrije ondernemer voldoende inbracht voor het onderhoud van het gezin, is onduidelijk. Cato was in zekere zin ook zo'n ondernemer, maar verzekerd van een ambtenarensalaris als gemeente-

vroedvrouw.⁵⁷ In die functie begon zij op 1 oktober 1921 in Deurne. Per diezelfde datum kreeg ze op haar verzoek eervol ontslag in Vierlingsbeek. In Deurne kreeg ze weliswaar veel meer salaris, vijftienhonderd gulden per jaar, maar daarmee was zij eigenlijk ontevreden.⁵⁸ Datzelfde gold voor de door de gemeente geboden vergoeding per verlossing die voor minvermogenden tien gulden bedroeg, maar slechts vijf gulden wanneer minvermogenden geacht werden een eigen bijdrage rechtstreeks aan de vroedvrouw te kunnen betalen.⁵⁹ Eind 1921 weigerde Cato een toelage van 50 gulden die de gemeente aanbood opdat zij niet naar een andere plaats zou vertrekken. Kennelijk was ze erdoor beledigd, want haar collega in het nabijgelegen Liessel kreeg het zesvoudige. Of haar protest succes had, is niet bekend.

Cato moest in haar functie op goede voet staan met de rooms-katholieke geestelijkheid, medici en lokale bestuurders binnen haar werkgebied. Vroedvrouwen fungeerden als intermediair tussen clerus en gelovigen als het ging om 'vrouwenzaken'. De katholieke moraal moest leidend zijn voor haar functie en voorlichting die zij aan vrouwen gaf. Voor katholieken behoorde tot een 'goed huwelijksleven' geslachtsgemeenschap die gericht was op zwangerschap. Kunstmatige of andere vormen van anticonceptie waren uit den boze, net als handelingen die leidden tot een miskraam.⁶⁰ Cato verzorgde op verzoek van de pastoor van het kerkdorp Vlierden bij Deurne een moedercursus in het verenigingsgebouw. Vijf dagen lang gaf zij een twee uur durende voorlichting over de algemene verzorging van moeder en kind, hygiëne en voeding, met nadruk op borstvoeding die ook sterk door geestelijken en artsen werd bepleit.

Cato had met uiteenlopende doelgroepen en concurrenten te maken. Wie te arm – en ook te kinderrijk – was om haar (gedeeltelijk) voor verloskundige hulp te betalen, gaf soms de voorkeur aan de baker die vaker bevallingen deed en kraamzorg verleende.⁶¹ Vrouwen uit de hogere burgerij en middenstand wilden daarentegen soms liever de dokter dan de vroedvrouw aan hun kraambed. Een van de plaatselijke artsen verlost vooral wanneer er geen vroedvrouw beschikbaar was. Omgekeerd voerden vroedvrouwen in de eerste helft van de twintigste eeuw basale medische handelingen uit in de strijd tegen de sterfte van kraamvrouwen en zuigelingen, zoals urineonderzoek (om een eventuele zwangerschapsvergiftiging op te sporen), bloeddrukonderzoek en gewichtscntrole.⁶²

Cato Terruwe-Korbmacher
in functie als vroedvrouw,
jaren 1930.

Cato was in dienst bij de gemeente en daarom verantwoording verschuldigd aan de burgemeester. Die ontbood haar bij klachten van cliënten en collega's. Behalve over haar feitelijk functioneren konden klachten ook tot doel hebben de informele macht van Cato als vroedvrouw te ondergraven.⁶³ Zij deed haar werk in de meest intieme levenssfeer van anderen. Dit werk lag letterlijk op de grens van leven en dood, en had direct met seksualiteit te maken, een terrein dat met maatschappelijk-religieuze taboes was omgeven.

Klachten over Cato Terruwe gaan over geld. Zij zou zich weleens in natura – een pak bloem, een handdoek – hebben laten uitbetalen door mensen die haar diensten niet konden betalen. Zulke verhalen deden overigens ook de ronde over Hendrik Wiegersma (1891-1961), de plaatselijke arts die behalve de gezondheidszorg ook het culturele leven in Deurne bepaalde.⁶⁴ Betaling in natura was bepaald niet uitzonderlijk in Noord-Brabant toen basisvoorzieningen in de gezondheidszorg nog niet voor iedereen toegankelijk waren.⁶⁵ Pas met het ziekenfondsbesluit van 1941 werd verloskundige hulp door een vroedvrouw

voor ziekenfondsverzekerden vergoed. Wie hulp van een arts bij de bevalling wilde, moest dit zelf betalen. Particulier verzekerde patiënten mochten kiezen door welke hulpverlener zij zich bij de bevalling lieten bijstaan. Dit versterkte de positie van gediplomeerde vroedvrouwen die voortaan ook wisten op welk honorarium zij jaarlijks ongeveer konden rekenen. Het ziekenfondsbesluit maakte bovendien een einde aan (regionale) verschillen in honorering van verloskundige hulp.⁶⁶

Geld speelde ook een rol in het hooglopend conflict met mevrouw Janssen-van Oijen, vroedvrouw in het nabijgelegen Liessel. Concreet draaide dit om de vraag of inkomsten belangrijker waren voor Cato dan haar professionele verantwoordelijkheid tegenover patiënten. Dit conflict was voor de rooms-katholieke vroedvrouwenbond aanleiding om de gemeente Deurne te verzoeken om een geografische 'praktijkverdeeling' tussen beide hulpverleners. Aanleiding voor dat verzoek was een incident in het najaar van 1935 dat Cato zelf uitgebreid had beschreven in een brief aan deze beroepsvereniging. Haar Liesselse collega had een kraamvrouw badend in het bloed en 'met zeer slappen pols' achtergelaten. Cato had 'een paar uur m'n zorg aan haar besteed' en kon daarop de kersverse moeder met een gerust hart verlaten. Haar Liesselse collega gaf een minder dramatisch feitenrelaas, beschuldigde Cato van leugens en gaf en passant te kennen dat 'de mensen niet gaarne met mevrouw Terruwe te doen' hadden.⁶⁷

Toen de burgemeester van Deurne beide vrouwen afzonderlijk op het gemeentehuis hoorde, bleek er meer aan de hand. De Liesselse vroedvrouw voelde zich door haar collega uit Deurne van meet af aan betutteld. Ze vroeg zich af waar Cato Terruwe het recht vandaan haalde 'om moeder te spelen over mij' en haar te controleren. Tegen een duidelijker afbakening van ieders rayon had ze geen bezwaar, hoewel dat voor haar een verlies aan inkomsten zou betekenen. Omgekeerd beschuldigde zij Cato ervan inhalig te zijn, over de rug van de patiënten in 'de arme Peelstreek'. '[D]at 'n R.K. vroedvrouw aan een arme drommel, die f 10 á f 12 gulden verdient voor z'n gezin, voor 'n verloskundige behandeling nog 'n bedrag van f 10 á f 12 durft te vragen, terwijl ze toch 'n gemeentesalaris verdient, vind ik en anderen met mij te erg.' Als mensen naar haar toekwamen, had de Liesselse vroedvrouw hen geholpen in plaats van geweigerd. Meer dan tien gulden vroeg zij nooit, op twee uitzonderingen na 'bij een goed gesitueerden'. Terwijl er over haar functioneren geen klachten waren, liet ze doorschemeren dat die er wel waren over haar collega in Deurne.⁶⁸

Vermoedelijk speelde er nog meer. Cato was sinds februari 1922 in het bezit van twee rijbewijzen, een voor een tweewielig, en een voor een vierwielig motorvoertuig.⁶⁹ Maar zij beschikte niet over een auto en bestreek haar uitgebreide verzorgingsgebied in en rond Deurne op de fiets. Haar Liesselse collega kon zich echter wel een auto permitteren. Dit maakte haar werk zonder meer gemakkelijker en kan Cato afgunstig hebben gemaakt. Haar bestedingsruimte slonk bovendien naarmate haar man Jo als kostwinner minder geslaagd bleek. Angst voor armoede en statusverlies ging in de crisisjaren 1930 ook het gezinsleven van de Terruwes tekenen. Beroepsmatig zag Cato diepe armoede van heel dichtbij, bij de vrouwen van turfstekers in de Peel. Die kregen vaak meer kinderen dan zij konden voeden, waardoor zij vaak weer kinderen verloren. Structurele armoede, achterstelling en achterstand vormen de kern van het haast documentaire groepsportret dat Anton Coolen schetste in *Peelwerkers* (1930). Dit was misschien wel een schrikbeeld dat Cato tot zeer zakelijke en financiële precisie dwong om te voorkomen dat zij met haar gezin niet meer rond kon komen en zou zakken op de sociale dorpsladder.

SCHONE SCHIJN

Met de aankoop van Zonneweelde lieten Jo en Cato zien dat zij zichzelf tot de hogere standen van Deurne rekenden. Achter hun huis strekte zich een riante, parkachtige formele tuin uit, met twee monumentale bomen en lange paden waarover pauwen paradeerden.⁷⁰ Cato verkeerde met dokter Wieggersma, de plaatselijke geestelijkheid en notabelen en ontwikkelde een standsbewustzijn dat haar distantieerde van het eenvoudiger milieu waaruit zij kwam. Zij was de oudste dochter van een arbeidsmigrant uit het toen Pruisische Rijnland. Haar oudste broer Ernst groeide waarschijnlijk op bij verwanten in het toen eveneens Pruisische Goch en zou zich daar aanvankelijk ook als koperslager vestigen.⁷¹ Haar jongere broer Cor oefende datzelfde beroep uit en nam de zaak van hun vader over, met zijn uit Goch afkomstige echtgenote.⁷²

Eind oktober 1924 kreeg Cato van de gemeente Deurne het 'Bewijs van Nederlanderschap'.⁷³ Ook haar man en Jo jr. beschikten over dit identiteitsbewijs dat zij hadden aangevraagd om te kunnen reizen.⁷⁴ Misschien wilde Jo sr. over de grens zaken doen, misschien moesten deze papieren een bezoek aan Cato's familie van vaderskant mogelijk maken. Anekdoten uit haar familie,

Anna met haar moeder in de achtertuin van Zonneweelde, midden jaren 1920.

de Korbmakers, tonen aan dat haar standsbewustzijn ook de familierelaties beïnvloedde. Zo ging zij liever bij haar jongere broer Cor op bezoek dan dat zij hem bij haar thuis ontving. Kwam hij toch naar Deurne, dan mocht hij tegen niemand zeggen dat hij haar broer was. Hij ging door voor de tuinman van de familie Terruwe.⁷⁵

Als Anna Terruwe zich anno 1972 tegenover Joos Florquin omschrijft als haar vaders dochter, is zij begin zestig. Zij heeft dan de rafelrandjes in haar familiegeschiedenis onder controle door zich te concentreren op haar professionele ontwikkeling, en niet op haar persoonlijke leven en familie. Florquin was onder de indruk van Zonneweelde in Deurne dat welgesteldheid en maatschappelijk aanzien ademde. Dit beeld probeerden de Terruwes steeds op te houden. Achter de muren van hun familiehuis ging echter een andere werkelijkheid schuil. Anna's vader zou zijn gezin door zijn weinig geslaagde beroepsleven in financiële nood en maatschappelijke verlegenheid brengen.

Jo jr. en Jo sr. in de monumentale tuin van villa Zonnewelde, jaren 1930.

Cato Terruwe-Korbmacher met haar moeder Anna Korbmacher-Schampers op het centrale pad van de tuin achter Zonnewelde, jaren 1930.

Voor de inwonende oma's die een deel van de zorg voor Anna en Jo op zich namen en misschien schulden hielpen afbetalen, is in die familiegeschiedenis geen plaats. Dit geldt ook voor familieleden als Cor Korbmacher die voor zijn zus Cato bij een lagere stand hoorde en daarom op afstand werd gehouden. Wie Jo en Cato tot hun familie rekenden, werd behalve door bloedbanden ook door vermogen bepaald: kapitaal of het vermogen om dat te genereren.

Een rafelrandje in de familiegeschiedenis was ook dat Cato's beroepsleven weliswaar geslaagder was dan dat van haar man, maar ook met ambivalenties was omgeven. Die hadden niet alleen met haar functie te maken, maar zeker ook met het kostwinnerschap dat de facto op haar schouders rustte. Het conflict met haar Liesselse collega over rayongrenzen en honorarium laat zien dat zij als inhalig bekend stond. De klacht uit 1938 dat zij een meer kapitaalkrachtige kraamvrouw zou hebben verkozen boven de minvermogende, bevestigt dit beeld. Tegenover de burgemeester wees Cato die klacht resoluut van de hand: 'Ik werk maar hard, burgemeester.' Zij was, legde zij uit, verantwoordelijk voor ongeveer evenveel verlossingen als de plaatselijke huisarts en de Liesselse vroedvrouw samen. De beschuldiging dat zij haar beroepsplicht zou verzaken, deed haar denken aan het spreekwoord over 'die vruchten en die wespen'. Wespen knagen doorgaans niet aan de slechtste vruchten – oftewel, over goede mensen worden vaak onaardige dingen gezegd.⁷⁶

Communieviering, Deurne 1922. Anna Terruwe is op deze foto niet goed te herkennen, maar moet bij de grotere meisjes (tien of elf jaar oud) behoord hebben. Vermoedelijk is zij het meisje dat zittend op de knieën links te zien is, tweede rij, tweede van links, met de witte hoed.

HOOFDSTUK 2

GYMNASIASTE

Van Anna's lagereschooltijd is alleen een groepsfoto van een communieviering uit 1922 overgeleverd en de hoge cijfers waarmee zij de lagere meisjesschool in de zomer van 1923 afsloot. Haar ouders hadden al in hun huwelijkse voorwaarden laten vastleggen dat ze hun kinderen zouden laten studeren. Daarin maakten ze geen verschil tussen hun dochter en hun zoon. Voor Cato zal dit vanzelfsprekend geweest zijn. Anna bleek bovendien intellectueel begaafder dan haar broertje Jo. Met negens voor Nederlands en rekenen, achten voor aardrijkskunde en geschiedenis en een zeven voor schrijven, moest zij het gymnasium aankunnen. In haar latere leven zou Anna nooit veel aandacht geven aan haar middelbare-schoolperiode. Alsof haar leven pas was begonnen toen zij haar gymnasiumdiploma op zak had. Toch lijkt deze periode om een aantal redenen vormend geweest te zijn.

Zij moest ervoor naar Eindhoven verhuizen waar haar ouders haar inschreven op het St. Catharinalyceum. Anna ging intern, zodat zij niet dagelijks met de trein heen en weer hoefde. Bovendien ontlastte dit ook de dagelijkse organisatie van huize Terruwe met twee werkende ouders. Omdat het Catharinalyceum geen internaat was, vonden Jo sr. en Cato elders in Eindhoven een meisjespensionaat voor Anna. Zij woonde er samen met meisjes met wie zij niet naar school ging. Deze pensionaires volgden meestal nijverheidsonderwijs, terwijl Anna als gymnasiaste in hun ogen 'studeerde'. Verhuizen betekende ook dat zij en haar broertje Jo elkaar veel minder zagen. Ook hij ging op zijn twaalfde intern, op het kleinseminarie van het bisdom 's-Hertogenbosch, Beekvliet in Sint-Michielsgestel.¹ Weg van thuis, van haar broertje – deze

scheiding maakte Anna's middelbare-schoolperiode tot een eenzame periode waaraan zij niet graag terugdacht.²

Het Catharinalyceum was een katholieke meisjesschool, maar geen zusterschool. Hier stonden academisch opgeleide, soms zelfs gepromoveerde mannen voor de klas. Die waren katholiek, maar lang niet allemaal heel precies als het ging om religieuze plichten. 'Godsdienstige zelfcultuur' heette de opvoedingsdoelstelling van deze school: het internaliseren, belichamen en daarmee uitdragen van katholiciteit. Kennisverwerving in en door onderwijs stond daarbij voorop. De school gold als modern en goed geoutilleerd. Klassen waren verhoudingsgewijs klein, contacten tussen leerlingen onderling en tussen leerlingen en docenten intensief. De school ontwikkelde een relatief open en stimulerend onderwijsklimaat dat ook prestatief was.

Anna's ouders investeerden in haar gymnasiumopleiding en dat alleen al zal voor haar een zekere druk hebben betekend. Ongetwijfeld wilde ze hen niet teleurstellen. Goede resultaten kwamen haar echter bepaald niet aanwaaien; zij moest hard werken voor gemiddeld redelijke tot goede cijfers. Dat zij in haar laatste jaar voor het eindexamen zou zakken, kwam echter onverwacht. Ook voor haar ouders zal het een onaangename verrassing geweest zijn. Zij keerde naar Deurne terug om van daaruit in 1930 dat eindexamenjaar over te doen, ditmaal met goed gevolg. Ook deze onvoorziene, vertraagde afsluiting verklaart waarom zij niet meer over haar gymnasiumtijd kwijt wilde in vraaggesprekken en eigen publicaties dan het behaalde diploma als eindresultaat.

NAAR HET GYMNASIUM

Vanaf 14 september 1923 stond Anna ingeschreven in het bevolkingsregister in Eindhoven.³ Volgens dit register verbleef zij in twee Eindhovense pensionaten: St. Joseph, van de Zusters van Liefde van Schijndel, en Sancta Ursula, van de ursulinen. Het is niet duidelijk of zij met een zesdaagse schoolweek – inclusief de zaterdagochtend – buiten de vakanties geregeld terug naar Deurne kon gaan. Het Catharinalyceum was een zogeheten externaat; de meeste van

Anna en Jo thuis in de tuin,
ca. 1925.

Anna's klasgenoten woonden thuis in Eindhoven. Dat Cato en Jo sr. voor Anna in Eindhoven nog een pensionaat moesten zoeken, roept de vraag op waarom zij Anna niet naar een internaat met een gymnasium hebben gestuurd. Binnen eenzelfde straal van twintig kilometer rond Deurne lag Venray, met het gerenommeerde pensionaat Jerusalem van de Ursulinen van de Romeinse Unie. Dit was net als het Catharinalyceum een aangewezen gymnasium.⁴

Op die vraag valt geen sluitend antwoord te geven, al zijn enkele verklaringen denkbaar. Ten eerste was er de kostenfactor. Jerusalem trok vooral meisjes uit de gegoede stand, ook van (ver) buiten Noord-Limburg. De aankoop van villa Zonneweelde paste weliswaar bij de ambitie van Jo sr. en Cato om tot de notabelen van Deurne gerekend te worden, maar zij behoorden niet tot de hogere beroeps- en inkomensgroepen die hun dochters naar Jerusalem stuurden. Met de aankoop van Zonneweelde waren zij bovendien forse financiële verplichtingen aangegaan. Het management van hun inkomsten en uitgaven vergde vermoedelijk de nodige voorzichtigheid.

Kleinseminarist Jo, begin jaren
1930.

Een tweede, meer positieve verklaring zou kunnen zijn dat zij de voorkeur gaven aan het Catharinalyceum omdat het een door leken geleide school was waar prestaties werden gestimuleerd en stand ondergeschikt was aan intellectuele vermogens. Iedereen moest zich thuis kunnen voelen op deze school. Ingewikkelde discussies over de vraag of voorbereidend hoger onderwijs wel geschikt was voor katholieke meisjes, werden hier niet gevoerd – voor zover uit het schoolarchief valt na te gaan. De notulen van de docentenvergadering reppen incidenteel over bisschoppelijke kledingvoorschriften voor meisjes, maar niet over kwesties rond ‘vrouwelijke natuur’, intellectuele vorming van of beroepsuitoefening door meisjes die het gymnasium als vooropleiding in principe mogelijk maakte.⁵

Zulke discussies werden ook in katholieke kring gevoerd waar asymmetrische sociale verhoudingen tussen de geslachten religieus gelegitimeerd werden en verankerd in de katholieke moraal.⁶ Katholieke vrouwen werden geacht echtgenote en moeder te worden, dan wel non of zuster. Zusters, actieve vrouwelijke religieuzen, oefenden beroepen in zorg en onderwijs uit die aan roeping en niet professionele ambitie werden gekoppeld. Sinds het begin van de

twintigste eeuw groeide in vrijwel alle maatschappelijke lagen sociaal-cultureel draagvlak voor het kostwinnersmodel. Vanaf medio jaren 1920 werd aan vrouwen in overheidsdienst en onderwijzeressen jonger dan 45 bij huwelijk eervol ontslag verleend.⁷ Hun taken lagen elders, was de boodschap; de gehuwde staat sloot een professionele, betaalde loopbaan uit. Voor Cato Terruwe was dat niet het geval; zij voerde een grote verloskundige praktijk en droeg substantieel bij aan het gezinsinkomen. Misschien sprak haar juist het Catharinalyceum aan, waar de ontwikkeling van intellectuele capaciteiten belangrijker was dan stand of sekse.

Deze school was voortgekomen uit een initiatief van lokale notabelen die meer onderwijs noodzakelijk vonden voor de verdere ontwikkeling van katholieken in de regio Eindhoven. Uitbreiding van de onderwijsvoorzieningen was geen weelde voor de stad die door de samenvoeging met vijf omliggende dorpen in 1920 rond de 46.000 inwoners zou tellen.⁸ In september 1918 opende de RK Handelsschool als eerste katholieke middelbare school in Eindhoven de deuren voor jongens en meisjes. De meisjesleerlingen werden tijdens de lessen, in en om de school streng gescheiden van de jongens. Dat er jongens en meisjes onder één dak opgeleid werden, gaf de school echter een specifiek karakter. Met ingang van het schooljaar 1919-1920 werd de scheiding naar sekse geformaliseerd door de oprichting van een driejarige hbs met een tweejarige Hogere Handelsschool voor jongens, en het Catharinalyceum voor meisjes. De school was vernoemd naar de patrones van de belangrijkste parochiekerk van Eindhoven, de vroegchristelijke martelares Sint Catharina van Alexandrië.⁹

Beide scholen bleven in één gebouw en deelden directeur en docenten. De scholen werden niet door clerici of religieuzen bestuurd, maar door de vereniging Ons Middelbaar Onderwijs, onder voorzitterschap van dr. H.W.E. Moller. Daarmee behoorden ze tot een kleine minderheid van katholieke middelbare scholen.¹⁰ Directeur Theo van den Donk was door Moller opgeleid en deelde diens visie dat het voorbereidend hoger en middelbaar onderwijs in Brabant behalve uitbreiding ook kwalitatieve versterking nodig had. De staf bestond aanvankelijk volledig uit mannelijke docenten. In de jaren 1920 kwamen daar enkele vrouwelijke collega's bij, onder andere voor gymnastiek.

Aanvankelijk konden meisjes aan het Catharinalyceum hbs-, hhs- en gymnasiumonderwijs volgen. Leerlingen stroomden na een gedeelde onderbouw van drie jaar op hbs-niveau door naar de vijfjarige hbs, het gymnasium of de

hogere handelsschool. Zowel het gymnasium als de hbs waren aangewezen. Dit betekende dat ze een door de overheid erkend curriculum verzorgden, waarvoor ook een door de overheid erkend examen kon worden afgelegd. De leerlingen hoefden geen staatsexamen te doen, maar deden onder toezicht van enkele rijksgecommitteerden examen op de eigen school.¹¹ In schooljaar 1919-1920 sloten de laatste meisjesleerlingen de hogere handelsschool af. In 1925 werd ook met het hbs-onderwijs op het Catharinalyceum gestopt.¹² Meisjes in en rond Eindhoven hadden daarmee enkel de keuze tussen de mulo in de Jan van Lieshoutstraat onder leiding van de Zusters van Liefde, of het Catharinalyceum. Genoemde zusters bestierden ook een lagere school voor meisjes in de stad en zagen hun leerlingen liever naar die mulo gaan dan naar het Catharinalyceum. Onderzoek naar leerlingen die bij Anna in de klas zaten, laat juist zien dat sommige meisjes in de jaren 1920 opleidingen ‘stapelden’; na het behalen van het mulodiploma wilden zij toelatingsexamen doen voor het Catharinalyceum.¹³ In de jaren 1930 bleken het ulo en mulo eerder de concurrenten van het Catharinalyceum dan omgekeerd.¹⁴ Enkele jaren vervolgonderwijs was voor meisjes gebruikelijker dan het zesjarig gymnasiumcurriculum dat van hen potentiële kandidaten voor een universitaire studie maakte. Vermoedelijk was de oprichting van de zogeheten ‘vrije afdeling voor algemeene ontwikkeling’ hierop een antwoord van het Catharinalyceum. Deze bood vijf leerjaren op gymnasiumniveau, zonder eindexamen.¹⁵ De naam ‘lyceum’ was dus eigenlijk misplaatst, omdat lycea meestal twee, soms zelfs drie vormen van voortgezet onderwijs voor meisjes telden, vaak gymnasium, hbs of mms. De naam St. Catharinalyceum bleef echter gehandhaafd – de aanduiding ‘lyceum’ zou een minder stoffige uitstraling hebben dan ‘gymnasium’ en modern en democratisch maar toch deftig aandoen.¹⁶

LEERLINGEN

Toen Anna in 1923 begon op het Catharinalyceum telde de school 29 leerlingen in de onderbouw en 19 in de bovenbouw. Gedurende haar schoolloopbaan zou het totale aantal leerlingen tussen de 36 en 53 schommelen.¹⁷ De jongensschool telde in die jaren gemiddeld dubbel zoveel leerlingen. Niettemin was er voortdurend zorg dat beide scholen minder leerlingen trokken dan wenselijk. In docentenvergaderingen van de tweede helft van de jaren 1920 passeerden allerlei

potentiële oplossingen de revue: hbs-a aanbieden, actieve werving onder de ouders van leerlingen van de hoogste klas van de lagere school, een gratis psychotechnisch onderzoek aan die groep aanbieden om te toetsen of hun kind geschikt was voor het voortgezet hoger en middelbaar onderwijs (VHMO).¹⁸ Om diezelfde reden – geschiktheid voor het VHMO – dacht de staf van het Catharinalyceum na over een schriftelijke toets voor lagere-schoolleerlingen, en over een voorbereidende klas om zo de overgang van lager naar middelbaar of hoger voortgezet onderwijs te verbeteren.¹⁹

Directeur Van den Donk hoopte met zulke plannen niet alleen meer leerlingen te trekken voor zijn scholen, maar wilde ook breken met het gevestigde idee dat het voortgezet middelbaar en hoger onderwijs enkel voor ‘gestudeerden’ was.²⁰ Onderzoek naar de vooroorlogse instroom van het voortgezet hoger en middelbaar onderwijs gaat vooral over jongens. De vaders van deze leerlingen waren afkomstig uit de hogere beroepsgroepen en dito inkomensklassen. Dat was echter minder het geval op katholieke scholen, waar meer leerlingen werden aangetrokken uit de maatschappelijke middenlaag dan op vergelijkbare protestants-christelijke of openbare scholen.²¹ Vaders van katholieke leerlingen waren vooral uit de maatschappelijke middenlaag afkomstig: eigenaren van kleinere ondernemingen, middelgrote middenstanders, en grote en middelgrote tuinders of boeren, middelbare ambtenaren, kantoorbedienden en ambachtslieden.²² Daarmee is tevens de maatschappelijke achterstand van katholieken in Nederland geschetst, die in de jaren 1920 getalsmatig minder vertegenwoordigd waren onder de vrije en academische beroepen en de hogere ambtenaren, waaruit protestants-christelijke en openbare jongensgymnasia hun leerlingen rekruteerden.

Vergelijkbaar onderzoek naar meisjes is gefragmenteerd, omdat het gericht is op afzonderlijke scholen en meestal niet op cijfers kan bogen. Dan wordt volstaan met algemene omschrijvingen als meisjes uit de goeude standen of van betere komaf.²³ Een reconstructie van Anna’s klas bevestigt zulke indrukken, maar laat ook zien dat directeur Van den Donk gedeeltelijk al in zijn opzet was geslaagd om ook leerlingen uit lagere standen voor het gymnasium aan te trekken. Datzelfde spreekt uit notulen van de docentenvergaderingen waarin werd gesproken over het betaalbaar houden van de school. Informatie over schoolgeld is niet overgeleverd, maar de directeur drong er bij zijn staf wel op aan alleen schoolboeken op de aanschaflijst te zetten die absoluut nood-

zakelijk waren en boeken die niet gebruikt werden, daar weer af te halen.²⁴ De schoolleiding moest in de jaren 1930 onder ogen zien dat ouders in tijden van economische stagnatie en achteruitgang bezuinigden op de opleiding van hun dochters. De vierjarige mulo of zelfs de driejarige lokale ulo met zijn gratis verstrekking van schoolboeken en andere leermiddelen bleken toen geduchte concurrenten voor het Catharinalyceum.²⁵

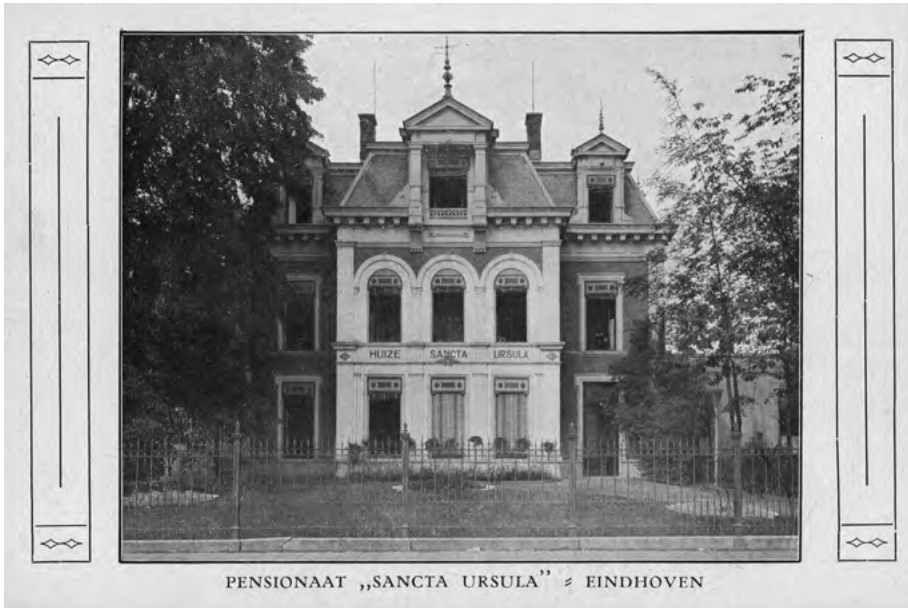
Uit de leerlingenkaarten in het archief van het St. Catharinalyceum blijkt dat Anna deel uitmaakte van een groep van achttien leerlingen die van schooljaar 1923-1924 tot en met schooljaar 1929-1930 het gymnasium doorliepen. Op basis van het beroep van hun vaders laat zich vaststellen uit welke sociale lagen zij afkomstig waren.²⁶ Een derde van de meisjes in Anna's klas kwam uit de hogere maatschappelijke bovenlaag van vrije en academische beroepen, directeuren van grote ondernemingen en hoge ambtenaren: ingenieur (1), arts (1), fabrikant (3), directeur van een textiel fabriek (1). Een derde was afkomstig uit de hogere middenlaag van eigenaren van kleinere ondernemingen, middelgrote middenstanders, en hogere ambtenaren: onderwijzer (2), belastinginspecteur (1), wethouder (1), zuivelconsulent (1). Anna's vader stond geregistreerd als 'directeur centrale verwarming' en kan als zodanig ook tot die tweede groep gerekend worden.²⁷ In 1930 was hij filiaalhouder geworden van het Duitse centrale-verwarmingsbedrijf Walz & Windscheid. Tot die tijd was hij echter 'koopman' – een functie die eerder hoorde bij de middenlaag van de grote en middelgrote middenstanders en middelbare ambtenaren. Uit deze laag trok de school – gemeten naar Anna's klas – minder leerlingen: wijnhandelaar (1), handelsreiziger (1) en drogiste (1) zijn de beroepen van de ouders van de betrokken medeleerlingen. Die drogiste was de moeder van Gusta (voluit Augusta) Peerbooms (1910-1998) die net als Anna uit Deurne afkomstig was. Gusta's ouders runden hotel De Gouden Leeuw in Deurne, haar moeder Jeanette Peerbooms-Janssens (1871-1961) bovendien drogisterij De Gouden Adelaar.²⁸ Hoewel de Peerbooms beroepsmatig tot de sociale middenlaag behoorden, was haar moeder de nicht van de gemeentesecretaris en de kleindochter van de plaatselijke arts en daarmee direct verbonden met de sociale bovenlaag van Deurne.²⁹ Het beroep van Gusta's vader, Joannes Augustinus Peerbooms (1868-1936), is niet geregistreerd op de leerlingenkaarten, er staat enkel aangevend 'particulier'. Dat van Anna's moeder Cato overigens ook niet, terwijl zij als gediplomeerde vroedvrouw met een eigen praktijk in dezelfde categorie

viel als de wijnhandelaar en de drogist. Drie leerlingen uit Anna's klas waren van bescheidener komaf, hun vaders behoorden als kleermaker en schoenmaker tot de kleine middenstanders.

PENSIONAIRE

Vrijwel alle meisjes met wie Anna in de klas zat, woonden binnen een straal van twee kilometer van het Catharinalyceum. Zij en Gusta Peerbooms waren uitzonderingen. Anna woonde aanvankelijk in Pensionaat St. Joseph in het noordelijke stadsdeel Woensel.³⁰ De Zusters van Liefde van Schijndel hadden hier in 1922 op het welluidende adres Hemelrijken een Industrie- en Huishoudschool annex pensionaat geopend. Zij doceerden ook vakken op ULO-niveau aan meisjes uit de 'nette burgerstand'.³¹ Hier werden echter ook meisjes als pensionnaires aangenomen die deze school niet bezochten, zoals Anna. Zij leefde dagelijks met meisjes met wie zij niet naar school ging en misschien verder ook weinig gemeen had. Of dat ook de reden is geweest van haar verhuizing naar pensionaat Sancta Ursula, is niet duidelijk. Dat lag in elk geval dicht bij het gloednieuwe schoolgebouw aan de Elzentlaan dat het Catharinalyceum in december 1924 betrok. Wellicht is Anna pas van pensionaat veranderd toen Gusta bij haar in de klas kwam in Gymnasium 3 en op pensionaat Sancta Ursula zat.³²

Sancta Ursula was aanzienlijk kleinschaliger en oogde veel chiquer dan pensionaat St. Joseph. Het was in een monumentale villa gevestigd, met talrijke bijgebouwen op bijna twee hectare grond. De villa was in de tweede helft van de negentiende eeuw gebouwd door een lokale tabaksfabrikant en bleef in handen van grote ondernemers. De Amsterdamse koopman Bernard Hermann Anton Sinkel, die huis, bijgebouwen en grond in 1879 verwierf, liet een parkachtige tuin met vijver aanleggen. In 1919 kocht een groep ursulinen uit het Belgische Haacht het gehele complex van de weduwe van de Stratumse linnenfabrikant J.J. Schröder. De ursulinen vormden een onderwijscongregatie bij uitstek waarvan de wortels tot de zestiende eeuw teruggingen. Het klooster in Haacht was een van de vier hoofdtakken van de Ursulinenorde die vanuit het moederhuis in Tildonk waren gesticht.³³ In bestuurlijk opzicht bundelden zij hun krachten in zogeheten unies, waaraan de afzonderlijke kloosters hun juridische en organisatorische autonomie overdroegen. De grootste hiervan, de Romeinse Unie, ontstond in 1900 en was een internationaal religieus insti-

Hoofdgebouw van pensionaat Sancta Ursula.

Pensionnaires achter pensionaat Sancta Ursula; Anna staat in de deuropening, tweede van rechts.

tuut van pauselijk recht, waarvan het hoogste, generale bestuur in Rome was gevestigd. Het Eindhovense klooster was bij deze unie aangesloten en werd in februari 1929 geconfronteerd met de consequenties van die aansluiting toen de generale overste besloot om de communititeit op te heffen.³⁴ Verderop in dit hoofdstuk wordt duidelijk dat deze beslissing ook Anna direct raakte.

De kleine ursulinengemeenschap van ongeveer zeven zusters begon met cursussen knippen en naaien om in hun levensonderhoud te voorzien. Daaruit ontwikkelde zich in 1921 een huishoudschool met dag- en avondcursussen. Het dagonderwijs was bedoeld voor meisjes uit midden- en hogere klassen, de avondcursussen voor meisjes en jonge vrouwen uit de arbeidersklasse. Pupillen konden onder andere tot ‘costumière, coupeuse, [of] hoedenmodiste’ opgeleid worden. Hoewel niet bevoegd, boden de zusters daarnaast onderwijs in ULO-vakken aan.³⁵ De gemeente Eindhoven subsidieerde de huishoudschool vanaf 1923 met terugwerkende kracht.³⁶

Een van de zusters, Clothilde Diemel, die als novice in Sancta Ursula had gewoond en gewerkt, beschreef het klooster in een terugblik als arm. Dit verklaart ook waarom de zusters naast hun onderwijsactiviteiten ‘kostdames’ in huis namen: een ‘apothekeres’, een wijkverpleegster, enkele onderwijzeressen en kantoorjuffrouwen. Of zuster Clothilde de pensionaires Anna en Gusta ook tot die kostdames rekende, is niet duidelijk. Zij maakte in elk geval geen aparte melding van deze gymnasiastes.³⁷ Uit onderwijs en kostgeld van pensionaires kregen de Eindhovense zusters nauwelijks voldoende inkomsten. Hun onderwijs op ULO-niveau genereerde meer klachten dan leerlingen.³⁸ Bovendien waren zij gebonden aan een overeenkomst met de bisschop van Den Bosch dat zij geen ‘Hollandsche meisjes’ als pensionaires zouden aannemen. Vermoedelijk betrof het hier een soort concurrentiebeding ter bescherming van de bestaande pensionaten in Eindhoven. De zusters van Sancta Ursula hadden daarom geprobeerd pensionaires in Duitsland te werven, maar zonder veel succes. Vielen Anna en Gusta als Brabantse meisjes niet onder de afspraak met de bisschop? Dit is niet duidelijk, maar feit is dat dit klooster een noodlijdende onderneming was en dat het de zusters ook met andere projecten uiteindelijk niet zou lukken hun financiën voldoende op orde te krijgen.³⁹

Het pensioonaat lag op de kop van het Stadswandelpark, bij het landgoed Den Elzent. Anna hoefde maar een paar honderd meter te voet te overbruggen naar het nieuwe Catharinalyceum dat praktisch achter het pensioonaat lag.

Anna (vierde van rechts) met klasgenoten van het Catharinalyceum, vermoedelijk in de tuin van Sancta Ursula. Tweede van links is Gusta Peerbooms.

Ze doorkruiste dan het eigen terrein van de zusters van bijna twee hectare, begrensd door de Stratumsedijk en de Elzentlaan. Foto's van midden jaren 1920 laten een riante tuin zien met een grote vijver en een theekoepel. Bovendien waren er een orangerie, druivenkassen, 'broeibakken' waarin onder platglas groenten werden gekweekt, stallen en een boomgaard.⁴⁰ Van een eigenlijke kloostertuin met een strikte scheiding tussen de kloosterlingen en hun pensionnaires, zoals de leefregels van de ursulinen voorschreven, was geen sprake. Pensionnaires moeten qua leeftijd inderdaad tamelijk divers geweest zijn; behalve jonge meisjes in de puberleeftijd, zijn er ook 'kostdames' te zien, jonge vrouwen van rond de twintig of ouder.

De villa die onderdak bood aan de zusters en vermoedelijk ook aan de pensionnaires, had een brede marmere vestibule en gang, 23 kamers, een kantoor-tje en telefoonkamer, keuken, bijkeuken, een badkamer (!) en vijf wc's, kelders en een bergplaats. De zusters kregen in 1924 de afgedankte houten kapel van pensionnaat Eikenburg cadeau van de Broeders van Liefde in Eindhoven. Deze

werd weer opgebouwd in de tuin en had nog een aantal ruimtes die net als het hoofdgebouw voorzien waren van centrale verwarming, elektrisch licht en stromend water.

SCHOOLGEBOUW

Haar eerste schooljaren bracht Anna door in het oorspronkelijke schoolgebouw aan de Catharinastraat, vlakbij de markt, in het centrum van Eindhoven. Driekwart van de tweehonderd leerlingen die hier les hadden, waren jongens. Toen het in 1919 door het lyceum en de handelsschool in gebruik werd genomen, was het bedoeld als tijdelijk onderkomen. Het schoolgebouw bestond eigenlijk uit vier herenhuizen, met een vijfde ernaast dat als conciërgewoning ging dienen. De huizen vormden een school met een vleugel voor de meisjes en een voor de jongens. Iedere vleugel had een garderobe en wc's, die de meisjes deelden met de (paar) vrouwelijke docenten. Tussen beide vleugels lagen de lerarenkamer en de directeurskamer, in stemmig donker eiken uitgevoerd, met een groot schrijfbureau, leunstoelen, een boekenmolen en een Heilig Hartbeeld.

In de vleugel van het Lyceum vinden wij gelijkvloers 3 klassen voor meisjes, lichte vrolijke lokalen, met veel licht, beschilderd evenals de gangen en vestibule in zeegroen en wit, met voor de ruiten goudkleurige gordijntjes. In elk lokaal bevinden zich bovendien minstens twee grote elektrische lampen, zodat de leerlingen nooit donkere uurtjes zullen kennen.⁴¹

Op de eerste verdieping waren nog eens drie zulke lokalen voor de ouderejaars. Leerlingen zaten naast elkaar in banken van het 'één-bank-systeem' – banken die aan elkaar vast zaten. Directeur Van den Donk had de tekendocent 'loketkasten' laten ontwerpen, voorlopers van de lockers die tegenwoordig tot de vaste inventaris van iedere middelbare school horen. Hierin moesten de leerlingen hun tassen en andere zaken opbergen die zij tijdens de les niet nodig hadden zodat die niet in de klas rondslingerden. Ook de leraren borgen hun persoonlijke spullen in zulke kasten in de lerarenkamer op. Leerlingen mochten zelf spreuken en eigen tekeningen inlijsten als wandversiering zodat zij zich meer thuis zouden voelen in de onderwijsruimten.

De jongensleerlingen van de Handelsschool en de hbs hadden een eigen overblijflokaal achter de directeurskamer en lerarenkamer, waar zij hun 'twaalf-uurtje, koffie, melk e.d.' konden nuttigen. De Handelsschool had de begane grond van de jongensvleugel in gebruik, de hbs de eerste verdieping. Op die verdieping werden de jongens van de meisjes gescheiden door 'het physika-kabinet en de leszaal voor schei- en natuurkunde'. Die lokalen deelden zij weer; ze zaten in een amfitheater-opstelling zodat iedereen de proeven goed kon zien. Docenten en leerlingen konden beschikken over 'meerdere electriseermachines, isolatiebank, galvanometer, photometer, projectlantaarn, electrisch klokkenspel; de noodige elementen en celbakken, chronometers, enorme electromagneten; toestel voor waterontleding; een mooi stel spiegels; blaasbalg, waarop verschillende soorten orgelpijpen (...)'.⁴² Op de tweede etage waren de lokalen voor lijn- en handtekenen gevestigd, het laatstgenoemde 'ruim voorzien van gipsmodellen en voorwerpen uit de kunstnijverheid'.

Voor leerlingen was dit schoolgebouw 'heerlijk onoverzichtelijk, met drie voordeuren en drie gangen en drie trappen'.⁴³ Meisjes, jongens en docenten hadden een eigen ingang, de leerlingen bovendien officieel eigen, naar sekse gescheiden speelplaatsen. Of aan die ruimtelijke scheiding strikt de hand werd gehouden, valt te betwijfelen. Een oud-leerling herinnerde zich dat jongens en meisjes haasje over speelden op een gedeelde speelplaats.⁴⁴ De school lag middenin de stad en ondervond hinder van verkeerslawaaai. In 1921 deed de schoolleiding een verzoek aan B&W van Eindhoven om het verkeer in de Catharinastraat gedurende de lesuren stil te leggen. De gemeente sloot daarop de straat voor doorgaand verkeer. Die afsluiting sorteerde bij gebrek aan handhaving echter onvoldoende effect. De vaklokalen raakten verouderd; gymnastiekonderwijs hadden leerlingen bovendien in een zaal op vijftien minuten afstand van de school. Op weg ernaar toe gingen leerlingen 'zwerven' wat aanleiding was voor 'allerlei verdrietelijkheden'.⁴⁵

Directeur Van den Donk had al in het schooljaar 1917-1918 een plan voor nieuwbouw ontwikkeld en wel op het grondgebied van de aanpalende gemeente Stratum. Deze zou de kern vormen van Groot Eindhoven dat in 1920 inderdaad ontstond door de samenvoeging van Eindhoven met de omliggende dorpen. Voor het nieuwbouwproject wist Van den Donk met succes kapitaal van particulieren te verwerven.⁴⁶ Kennelijk was er voldoende maatschappelijk draagvlak voor de nieuwe school die geen 'kennisfabriek' moest worden, maar

‘een inrichting voor alzijdige vorming van geest en gemoed’. Op 1 december 1924 betrokken de leerlingen van het St. Catharinalyceum en van het St. Joriscollege, zoals de jongensschool was hernoemd naar de patroonheilige van de Stratumse parochiekerk, de nieuwbouw aan de Elzentlaan.⁴⁷

De school lag in een carré van straten waar vanaf de jaren 1920 vrijstaande villa’s werden gebouwd, onder andere voor het personeel van gloeilampenfabriek Philips. De vleugel van het Catharinalyceum lag aan de Jan Smitzlaan en de Jacob Catslaan, die van het Joriscollege aan de Elzentlaan en de Tollenslaan. Achter het hoofdgebouw strekten zich twee speelplaatsen uit, gescheiden door een scheidingsmuur. Alleen in het hoofdgebouw konden de jongens en meisjes elkaar tegenkomen. Daar bevonden zich de lokalen voor scheikunde, biologie en natuurkunde die leerlingen van beide scholen met elkaar deelden.⁴⁸ De docenten waren tevreden over de mogelijkheden en uitrusting van de nieuwe school als het ging om natuurkunde en gymnastiek. Ook voor de schoolbibliotheek was een budget van 500 gulden vrijgemaakt, dat zij veel te bescheiden vonden.⁴⁹ Nieuw was de automatische schoolbel, die tussen de lessen drie minuten pauze aanhield, waardoor leerlingen en docenten precies wisten wanneer de les begon.⁵⁰

SCHOOLKLIMAAT

Het Catharinalyceum verkeerde tijdens Anna’s schoolloopbaan nog in wat de ‘formative years’ genoemd kunnen worden. Directeur Van den Donk streefde naar een duidelijk pedagogisch profiel waarmee de school zich van andere scholen in de stad en regio kon onderscheiden. Bovendien moest ze zich bewijzen als rooms-katholieke school geleid door leken en niet door paters of zusters. De notulen van de docentvergaderingen laten zien dat Van den Donk een stimulerende leeromgeving probeerde te creëren. Docenten moesten leerlingen in de klas ‘leren leren’ en niet alleen huiswerk met hen nakijken. Zij moesten ‘de methode’ aanleren ‘volgens welke [de leerlingen] moeten studeren’ buiten de schooluren.⁵¹ Van den Donk stond er ook op dat de docenten in vergaderingen onderling afstemden hoeveel huiswerk ze opgaven. In 1923 werd tweeënhalf uur huiswerk per dag als bovengrens voor Lyceum 3 en 4 vastgesteld. In onderbouw hadden leerlingen wekelijks 32 lessen, in de bovenbouw 34.⁵²

Leerlingen van de derde klas gymnasium, met Anna in de linkerrij, voorlaatste bank.

Anna's archief bevat talrijke foto's uit haar gymnasiumtijd – de meeste helaas zonder nadere aanduiding van wie erop staan of wanneer de opname is gemaakt. Evenmin is duidelijk door wie, maar het is niet uitgesloten dat deze foto's door een docent of de directeur zijn genomen en gebruikt om een beeld te geven van de leerlingen van het Catharinalyceum in en om hun school. Op deze foto's kijkt Anna ernstig, vriendelijk en vaak ook wat verlegen. Eenzelfde indruk maken haar medeleerlingen; dat geldt ook voor foto's die buiten de klas zijn genomen, wanneer ze gearmd dicht tegen elkaar aan staan. Die houding wekt de indruk alsof ze behalve klasgenoten ook elkaars vriendinnen waren. Of dat zo was en of Anna veel vriendinnen of misschien zelfs een hartsvriendin had, laat zich bij gebrek aan andere bronnen niet beantwoorden.

Het Catharinalyceum was een relatief kleine school met dito klassen toen Anna er het gymnasium volgde. Iedereen kende elkaar en iedereen moest zich er thuis kunnen voelen.⁵³ Er was een jong, deels nog niet afgestudeerd maar enthousiast docentencorps.⁵⁴ Als aangewezen gymnasium met rijkssubsidie moest de school voldoen aan de eisen die het Ministerie van Onderwijs stelde aan de kwalificaties van docenten. Uit de notulen van de docentenvergaderingen blijkt dat de directeur geregeld moest improviseren met de roosters, soms

omdat docenten meer dan één betrekking hadden, soms omdat voor de bovenbouw bevoegde docenten vereist waren, soms omdat er moeilijk te vervullen vacatures waren.⁵⁵ Dat laatste gold voor de klassieke talen, waarvoor bevoegde docenten moeilijk te vinden bleken, terwijl alle gymnasiumleerlingen gemiddeld veertien uur per week les hadden in deze vakken.⁵⁶ Niet alleen de leerlingen, maar ook de status van de school profiteerde van universitair gevormde docenten, zeker als ze ook nog eens gepromoveerd waren in hun vakgebied.⁵⁷

De docenten moesten leerlingen inspireren, met hun persoonlijkheid boeien en zo ‘de leerlingen (...) vestigen in een degelijke katholieke levensuiting’.⁵⁸ Van den Donk was, net als zijn grote voorbeeld Moller, geboren boven de grote rivieren en bracht als directeur een zelfbewust, strijdbaar katholiek zelfbeeld mee. Begin 1924 bezocht Moller zowel het St. Catharinalyceum als het St. Joriscollege. Bij die gelegenheid hield hij ‘de leerzessens en leeraren’ voor dat zij zich bewust moesten zijn van ‘hunne hooge positie in de maatschappij, als cultuurleidende en cultuurdragende stand’. Docenten stonden volgens hem heel wat hoger op de maatschappelijke ladder ‘dan ’n industriëel of handelsman’. En die positie schiep verplichtingen. Docenten moesten steeds investeren in hun vakmatige ontwikkeling en het behalen van bevoegdheden die daarvan getuigden. Vooral echter moesten zij investeren in het ontwikkelen van ‘een wezenlijke diepere zelfcultuur in godsdienstig opzicht’. Want hun voornaamste taak was karaktervorming en cultivering van de zielen van hun leerlingen. ‘Godsdienstige zelfcultuur’ was de sleutel tot geslaagd katholiek onderwijs en dat betekende dat docenten dat ‘godsdienstige’ zelf moesten uitstralen, niet opleggen of uitleggen. In godsdienstig opzicht hoefden lekendocenten in Mollers visie niet onder te doen voor geestelijken. Een katholieke school moest meer zijn dan een school waarop priesters of religieuzen lesgeven. Katholiek was een school waarvan de docenten die ‘godsdienstige zelfcultuur’ van hun leerlingen wisten te bevorderen en consolideren.⁵⁹

Moller beschouwde de jaarlijkse retraite voor de leerlingen, bij de opening van het schooljaar, als een ‘machtig en gemakkelijk middel tot eigen geestelijke verheffing’. De meeste docenten van het Catharinalyceum schitterden dan echter door afwezigheid, tot groot ongenoegen van directeur Van den Donk. Die vond dat zij daarmee een verkeerd signaal afgaven aan de leerlingen en het vertrouwen van ouders en onderwijsorganisaties op het spel zetten. Juist met zulke religieus gekleurde bijeenkomsten moest het St. Catharinalyceum in zijn

optiek de katholieke identiteit uitdragen.⁶⁰ Dat Van den Donk zo streng was, laat misschien ook zien dat hij – al dan niet terecht – beducht was voor kritiek op zijn door leken gerunde school. Publiekelijk eigen religieuze plichten nakomen was nu eenmaal een sociaal geaccepteerde en relatief eenvoudige manier om te laten zien bij welke geloofsgemeenschap men hoorde. Als het ging om bijvoorbeeld het bijwonen van Heilig Hartvieringen in de Catharinakerk moesten echter niet alleen Van den Donks collega's, maar ook de leerlingen geregeld aangespoord worden.⁶¹

Over het religieuze en zedelijke peil van de leerlingen waakte de moderator, een priester die door de bisschop was benoemd en die fungeerde als geestelijk raadsman en leidsman van de leerlingen. De moderator ging voor tijdens kerkelijke plechtigheden in de schoolkapel en probeerde 'alles te weren wat den katholieken geest in den weg zou staan'. Bovendien wilde hij een soort katholieke frontmentaliteit versterken onder de leerlingen: zorgen dat hun geloof en bereidheid om daaraan vast te houden 'zoo diep geworteld' waren 'dat men ze meedraagt in het latere leven als leden der maatschappij'.⁶²

De moderator waakte over de stringente scheiding tussen de seksen, in het schoolgebouw zelf, maar ook daarbuiten waar van jongens en meisjes – zelfs uit hetzelfde gezin – werd verwacht dat zij langs gescheiden wegen en zonder omwegen van huis naar school en terug liepen.⁶³ Voor meisjes golden bovendien – bisschoppelijke – kledingvoorschriften. Zij behoorden een 'kostuum afhankelijk tot de knieën' te dragen dat de armen tenminste tot de ellebogen bedekte. Daaronder moesten zij donkere kousen dragen. Anna's schoolfoto's laten zien dat in de tweede helft van de jaren 1920 de mouw- en rok lengte geen probleem vormde, maar de kleur van de kousen wel. In de bovenbouw droegen zij en haar klasgenoten – tegen de regels – vleeskleurige kousen. Docenten maalden niet om die bisschoppelijke kledingvoorschriften en vroegen zich af of die niet beter geschrapt konden worden, omdat ze toch niet werden gehandhaafd.⁶⁴ Zover wilde de directeur niet gaan, maar hij ging evenmin tot strikte handhaving over.⁶⁵ In dat opzicht was het schoolklimaat aanzienlijk milder dan op de katholieke lycea geleid door zusters die kleding en gedrag van de leerlingen niet alleen precies in de gaten hielden maar ook streng corrigeerden.⁶⁶

Godsdienstonderwijs was geen verplicht onderdeel van het curriculum, maar nam wekelijks wel enkele uren onderwijstijd in beslag. In alle leerjaren

Gymnasiumklas van Anna (midden, gehuld in bontjas), klaar voor een uitje, ca. 1928.

kregen leerlingen godsdienstleer van een priester. In de eerste en tweede klas kregen zij dit naast Bijbelse geschiedenis, in de derde tot en met de zesde klas naast kerkgeschiedenis.⁶⁷ Avontuurlijker waren de 'leertochten' die onderdeel van het schoolprogramma waren: excursies bedoeld als verkenningen van de Nederlandse samenleving en economie. In het schooljaar 1926-1927 bezocht de vierde klas, waar Anna in zat, samen met de leerlingen van de twee hoogste klassen de margarinefabrieken van de familie Jurgens in Oss, onder leiding van scheikundeleraar E.Ch.H.J. Noyons en directeur Van den Donk. Noyons was een ondernemende docent; hij zou in 1936 promoveren en in 1947 de school verlaten om conservator te worden van het Laboratorium voor Physiologische Chemie aan de Universiteit van Amsterdam. Hij organiseerde in het schooljaar 1927-1928 opnieuw een 'leertocht' waar Anna ook van de partij was, ditmaal naar de fabriek van het kruideniersbedrijf De Gruyter in Den Bosch. In het schooljaar 1928-1929 bezochten alle leerlingen van het Catharinalyceum het Doofstommeninstituut in Sint-Michielsgestel.⁶⁸

Van den Donk was een voorstander van georganiseerde buitenschoolse activiteiten die intellectuele inspanning en prestaties moesten bevorderen. De

jongens- en de meisjesschool hadden clubs voor sport, toneel, muziek en (voor de jongens) verkennerij. Koor en orkest waren gemengd en daarom ook populair onder leerlingen die niet muzikaal waren.⁶⁹ Dan was er nog de Mariacongregatie onder leiding van de godsdienstleraar, bedoeld voor leerlingen die – naar sekse gescheiden – aan Maria beloofden een vroom leven te zullen leiden en hun christelijke plichten te vervullen.⁷⁰ Leden van de missieclub zamelden via allerlei acties geld en goederen in voor de katholieke missie. Binnen zulke clubs konden leerlingen organisatorische en leidinggevende vaardigheden oefenen. Zijzelf coördineerden hun ‘jongstudentenvereniging’, met toezicht vanuit het docentencorps zodat het behalen van het diploma geen gevaar liep.⁷¹

OUDERS EN SCHOOL

Van den Donk en zijn staf probeerden de ouders van de leerlingen te betrekken bij de gebeurtenissen op school. Er was een kaartensysteem bedacht dat qua opzet te vergelijken is met hedendaagse – digitale – leerlingvolgsystemen. Of dit systeem ook echt heeft gefunctioneerd, is onduidelijk. Docenten maakten op deze kaarten aantekeningen over het gedrag van een leerling, absentie en of ze onvoorbereid aan de les deelnamen. De kaarten zouden aan de ouders gestuurd worden, zodat zij op de hoogte bleven van het gedrag van hun kinderen.⁷² Bij de keuze voor gymnasium A of B na de vierde klas hield de staf rekening met de wensen en ideeën van de ouders.⁷³ Hoe ouders bij die richtingkeuze werden betrokken, is niet bekend. Leerlingen van de A-richting deden eindexamen in de vakken Grieks, Latijn, Nederlands, Duits, Frans, Engels, geschiedenis, aardrijkskunde en wiskunde; leerlingen van de B-richting in zowel de klassieke talen als de moderne talen en bovendien in de exacte vakken wiskunde, natuurkunde, scheikunde en biologie.

Tijdens de jaarlijkse ouderavond in juni informeerden directeur en staf de ouders over allerlei schoolnieuws, het onderwijs, pedagogische kwesties of concurrentie met andere scholen. Deze bijeenkomsten waren bedoeld voor de ouders van de leerlingen van het St. Catharinalyceum en van het St. Joriscollege.⁷⁴ Overigens behoorde de inbreng van ouders op zulke avonden bescheiden te zijn. Zij mochten vragen stellen en school gerelateerde ‘moeilijkheden’ voorleggen, maar wie de gelegenheid aangreep om kritiek te spuien, diende onmiddellijk het woord te worden ontnomen.⁷⁵ Dat de directeur dit zo uitdrukkelijk

benoemde in de docentenvergadering, laat zien dat sommige ouders behalve mondig ook kritisch waren en eigen opvattingen hadden over het beleid van de school. Hoewel Van den Donk hun kritiek niet specificeerde, is duidelijk dat hij zichzelf beschouwde als ‘pater familias’ van de schoolgemeenschap en in die functie geen tegenspraak duldde van welke ouder ook. In die zin weken de schoolse gezagsrelaties niet af van wat toen nog vanzelfsprekend was op scholen geleid door zusters of paters, zij het dat Van den Donk als kerkelijke leek zijn autoriteit tegenover de ouders misschien nadrukkelijker moest handhaven.

Ieder voorjaar organiseerden het St. Catharinalyceum en het St. Joriscollege, gescheiden van elkaar, een feestavond voor ouders, docenten en genodigden. Deze vond plaats in de gymnastiekzaal die de scholen deelden. De echtgenote van de directeur trad op als gastvrouw en organisator, geflankeerd door de vrouw van een van de docenten, mevrouw Spijkerman. In februari 1929, toen Anna in de hoogste klas van gymnasium zat, boden de leerlingen van het St. Catharinalyceum een avondvullend en afwisselend programma van toneel en zang, met werk van vooral vrouwelijke auteurs en componisten. De stemming was ‘als op een familiefeest’, aldus de journalist die er op 4 februari verslag van deed in het *Eindhovens Dagblad*. De aanwezigen hoorden onder andere liederen van Catharina van Rennes (1858-1940), een Nederlandse componiste en zangpedagoge, die bekend stond om haar zangonderwijsmethode gericht op zelfwerkzaamheid en creativiteit. Ook werk van Manna de Wijs-Mouton (1873-1947) stond op het programma, die talrijke kinderliedjes en levensliederen had geschreven, waaronder ‘Meisje, wat heb jij daar in je tashje’, dat de inhoud van een meisjeshandtas bezong. Of ‘Catharinisten’ dit tijdens die bewuste feestavond ten gehore brachten, is bij gebrek aan een gedetailleerd programma niet duidelijk. Van muziekdocente en componiste Hendrika van Tussenbroek (1853-1935) voerden ‘heel wat gemetamorfoseerde backvischjes’ de ‘muzikale scherts’ Jan Klaassen aan het einde van de avond op. Daartussen boden de meisjes een toneelstukje en een ‘blijspelletje’.⁷⁶ De journalist van het *Eindhovens Dagblad* was vooral ingenomen door het gedicht ‘De Lyceumpet’ van mevrouw Spijkerman. Het had ‘pit en geest’, met een serieuze religieuze ondertoon maar zonder ‘de zoetelijke, weë vromigheid’ die volgens hem ‘onrecht’ overkwam en voor ‘een meer ontwikkeld, kritisch publiek’ nauwelijks te pruimen was. Aan het slot van de avond hield Anna’s klasgenote Lien Heiling

‘een verrassend vlot en pittig speechje’ en bood de docenten van de school een ‘souvenir’ aan als dank van de leerlingen.⁷⁷

PRESTATIES

Anna was net als sommige klasgenoten rechtstreeks van de lagere school op het Catharinalyceum toegelaten op basis van hoge rapportcijfers.⁷⁸ Leerlingenkaarten laten zien dat anderen een wat langere route aflegden; zij kwamen bijvoorbeeld via het voortgezet lager onderwijs (zevende en achtste klas) of de mulo, en deden vervolgens toelatingsexamen voor het lyceum. Hoewel direct toegelaten, bleek de aansluiting met het eerste jaar van het lyceum lastig voor Anna. Op haar eerste rapport had ze onvoldoendes voor Latijn, Frans, geschiedenis en biologie. Op het tweede rapport stonden alleen nog de onvoldoendes voor Latijn en Frans, op het derde rapport alleen nog die voor Latijn. De daaropvolgende leerjaren laten zien dat zij zwakker was in de talen dan in de exacte vakken. Ook daarin was zij echter geen ster want haar cijfers schommelden tussen de 6 en 7. Vanaf het vijfde leerjaar had zij moeite om voor de klassieke talen een voldoende te halen. Uitblinken deed zij met een 8 en soms ook een 9 voor geschiedenis, godsdienst en gymnastiek.

Na de vierde klas koos Anna als een van de weinige leerlingen voor gymnasium B. Dit betekende een zwaar vakkenpakket van klassieke talen, moderne talen, geschiedenis, aardrijkskunde, natuurkunde, scheikunde, biologie, algebra, stereometrie, goniometrie en meetkunde. Zoals in de voorgaande jaren bleek zij moeite te hebben met de nieuwe vakken: algebra, goniometrie en stereometrie. Daarvoor haalde ze op het eindrapport van de vijfde klas een onvoldoende, net als voor de klassieke talen. Daar stonden tien voldoende tegenover, op grond waarvan ze naar het eindexamenjaar bevorderd werd. Net als in de voorgaande jaren had zij, met andere woorden, haar docenten geen reden tot zorg gegeven. Haar naam komt alleen voor in de jaarlijkse lijstjes van bevorderde leerlingen.⁷⁹ Het docentencorps had tussen 1923 en 1930 jaarlijks rond tweehonderd leerlingen onder zijn hoede. In de vergaderingen kwamen vooral probleemgevallen aan de orde, soms met vermelding van verzachtende omstandigheden zoals ziekte of problemen thuis. Bij die categorie hoorde Anna niet; haar prestaties baarden geen zorgen. Van voorwaardelijke overgang, of overgang met een taak – het bijspijkeren van een vak gedurende de

Eindexamenklas 1929, Anna staat in het midden van het middelste groepje meisjes.

zomervakantie waarna gekeken werd of de bevordering inderdaad doorgezet zou worden – was in haar geval geen sprake. De cijfers op haar leerlingenkaart laten zien dat ze beslist geen hoogvlieger was, maar een gemiddelde, soms goede gymnasium-leerling.

Dat er aan het Catharinalyceum een prestatief klimaat heerste, blijkt uit de bevorderingsregels die in 1923 werden vastgelegd.⁸⁰ Zittenblijven kon en mocht, maar slechts eenmaal in hetzelfde leerjaar tenzij er sprake was van bijzondere omstandigheden. Uit Anna's klas vertrokken ook meisjes als zij eenmaal bleven zitten, vaak in het derde of vierde leerjaar. Slechts een derde van de achttien meisjes met wie zij tussen 1923 en 1930 in de schoolbanken zat, stroomde door naar het eindexamen zonder te doubleren. Slechts de helft van deze achttien deed uiteindelijk met succes eindexamen.

De staf besprak geregeld de voorbereiding op de eindexamens. Moesten de leerlingen wel of geen vrij krijgen voorafgaand aan de examens? Het antwoord op deze vraag is niet genotuleerd, terwijl wel aangetekend is dat men een oefenexamen niet nodig vond. Misschien niet omdat tegelijkertijd het besluit werd

genomen om proefwerken in de vijfde klas te modelleren naar het eindexamen. Er was de docenten veel aan gelegen de status van aangewezen gymnasium te behouden door hoge slagingspercentages. En daarom was het van belang, zo prentte Van den Donk zijn staf in, extra aandacht te besteden aan de leerlingen in het jaar vóór het eindexamen, zodat alleen degenen naar het eindexamenjaar zouden worden bevorderd die kans van slagen hadden.⁸¹ Preventief doubleren behoorde daarmee tot het repertoire om het intellectuele prestige van het Catharinalyceum te waarborgen. Voor Anna leek dit niet nodig.

GEZAKT

Hoewel zij de staf van het St. Catharinalyceum nooit reden tot zorg had gegeven, zakte Anna in juni 1929 voor het eindexamen gymnasium B. Haar eindlijst laat niet alleen forse onvoldoendes voor Latijn, Nederlands, Frans, Engels en natuurkunde zien, maar doet ook vermoeden dat zij het eindexamen voor wiskunde en biologie niet meer heeft gemaakt.⁸² Daarvoor staan althans geen cijfers op haar leerlingenkaart genoteerd. Dat zij het risico liep te zakken, was pas in februari 1929 in de docentenvergadering vastgesteld, waar zij ineens ‘zwak’ heette.⁸³ Inderdaad zwak waren haar laatste rapportcijfers van gymnasium 6: onvoldoendes voor Grieks, Latijn, Engels, wiskunde en zelfs voor geschiedenis, dat eigenlijk een van haar sterke vakken was.

Wat was er aan de hand? Waarschijnlijk kon zij zich onvoldoende op haar schoolwerk en eindexamen concentreren door de perikelen rond de onverwachte sluiting van het pensionaat Sancta Ursula. Het generaal bestuur van de Ursulinen van de Romeinse Unie besloot begin februari 1929 tot die sluiting, die al op 9 maart wereldkundig was gemaakt. Hoewel in de krant te lezen viel dat de zusters ‘te gelegenertijd’ over zouden gaan ‘tot de opheffing van het klooster “Sancta Ursula” te Eindhoven’,⁸⁴ hadden zij intern al besloten na Pasen geen nieuwe pensionaires meer aan te nemen en zelf het klooster vóór 1 juni van dat jaar te verlaten.⁸⁵ Liever waren zij een maand later vertrokken met het oog op pensionaires die in juni examen deden – wat voor Anna gold. Hun bestuur was echter niet gevoelig voor dit argument.

Interne meningsverschillen over gezag, verantwoordelijkheid, locatie en eigendom verscheurden de zustergemeenschap en zorgden voor onrust.⁸⁶ Pensionaires als Anna moeten het nodige meegekregen hebben van wat er stond

te gebeuren met het klooster. Het opheffingsbesluit werd volgens plan uitgevoerd. Op zaterdag 1 juni 1929 volgde de aankondiging van de publieke verkoop van het pensioonaat, grond en bijgebouwen via de lokale pers.⁸⁷ Dit was op de eerste dag dat het eindexamen op het St. Catharinalyceum werd afgenomen. De tweede examendag was zaterdag 15 juni – twee dagen nadat bekend was geworden dat de gemeente Eindhoven Sancta Ursula had aangekocht om dit na een verbouwing die vijf miljoen gulden kostte tijdelijk als gemeentehuis in gebruik te nemen.⁸⁸ Vermoedelijk was dat de dag dat de examens biologie en wiskunde werden afgenomen, waarvan – bij gebrek aan cijfers – valt aan te nemen dat Anna die niet meer heeft gemaakt.

Van de voormalige overste van Sancta Ursula, Mère Aurélie Boytinck, kreeg Anna een ansichtkaart met het portret van Angela Merici. Zij had in 1535 in het Italiaanse Brecia de Ursulinen gesticht. De kaart was bedoeld als ‘un souvenir des années de pension passées à Sancta Ursula’. Mère Aurélie wenste Anna een gelukkige toekomst en verzekerde haar dat de zusters voor haar zouden bidden.⁸⁹ Anna werd met ingang van 6 augustus 1929 uitgeschreven uit het Eindhovense bevolkingsregister. Zij keerde terug naar het ouderlijk huis aan de Stationslaan in Deurne.⁹⁰ In het schooljaar 1929-1930 heeft zij naar alle waarschijnlijkheid op schooldagen per trein gependeld tussen Deurne en Eindhoven om zich opnieuw op het eindexamen voor te bereiden.⁹¹

GESLAAGD

In het schooljaar 1929-1930 telde Anna's eindexamenklas slechts twee andere leerlingen: Wiesje Kerssemakers en Riet van de Loo. Beiden gingen op voor het examen gymnasium A, Anna wederom voor gymnasium B. Zij had eerder bij Riet in de klas gezeten die de vijfde klas over had moeten doen. Wiesje was in schooljaar 1924-1925, een jaar na Anna en Rietje, gestart en had als enige van die klas zonder zittenblijven het eindexamenjaar bereikt.⁹²

Hun eindexamenjaar had een feestelijk tintje: op vrijdag 2 mei 1930 vierden het St. Catharinalyceum en het St. Joriscollege het twaalfeneenhalfjarige jubileum. De feestelijkheden begonnen met een plechtige mis in de Catharinkerkerk, waar praktisch alle leerlingen aan deelnamen. Het schoolkoor nam de kerkelijke gezangen voor zijn rekening, onder leiding van docent klassieke talen X. Wolters. Daarop volgde een gezamenlijk ontbijt op de eerste verdie-

ping van het St. Joriscollege voor de leden van het schoolbestuur, docenten en leerlingen. Dit ontbijt was voorbereid door de meisjes uit de hoogste lyceumklassen onder leiding van mejuffrouw De Poorter, die Engels en handwerken doceerde maar bovendien de secretaresse van de directeur was.⁹³

Na het ontbijt volgden feestredes door leden van het schoolbestuur en door de deken, de hoogste geestelijke van Eindhoven. Hij bood de school namens de stichting 'RK Eindhovensche Middelbare Scholen' een schoolvlag aan, ontworpen door een van de docenten. Eervol heette de speech van de Nijmeegse hoogleraar Titus Brandsma, voorzitter van de bond van besturen van scholen voor RK middelbaar en voorbereidend onderwijs. Anna was een van de leerlingen die in dit illustere gezelschap het woord mocht voeren. Zij bood namens de leerlingen van het Catharinalyceum en samen met de vertegenwoordigster van de oud-leerlingen, mevrouw M. de Louw-Van Reuth, een 'sierlamp' aan voor de docentenkamer. Die was ontworpen door het gerenommeerde architectenbureau Ed. Cuijpers uit Amsterdam, net als de glas-in-loodramen die werden aangeboden door leerlingen en oud-leerlingen van het St. Joriscollege.⁹⁴ 's Avonds was er een feestavond 'en famille', met zang, dans, satire en ook een 'ondeugend toneelstukje'. De leerlingen konden flink feestvieren, omdat de directeur hen de volgende ochtend vrij had gegeven.

Het eindexamen vond plaats van 11 tot en met 13 juni 1930. Drie hoogleraren waren als gecommitteerde aanwezig op het Catharinalyceum:⁹⁵ de germanist J.M.N. Kapteijn (Rijksuniversiteit Groningen),⁹⁶ de filosoof F.R.L. Sassen (Rooms-Katholieke Universiteit te Nijmegen)⁹⁷ en de wiskundige J.C. Kluijver (Rijksuniversiteit Leiden).⁹⁸ Anna stond er ditmaal aanzienlijk beter voor, zonder onvoldoendes op haar rapport. Dat lukte haar niet op het eindexamen: voor Latijn en wiskunde haalde zij onvoldoendes. Voor de overige vakken scoorde zij echter goed tot zeer goed en slaagde daarmee voor gymnasium B. Zij was een van de 45 leerlingen van het Catharinalyceum die tussen 1926-1933 slaagden voor het eindexamen. Anna kon verder studeren, koos voor geneeskunde en was een van de twaalf oud-leerlingen van het St. Catharinalyceum die hun academische vervolgopleiding zouden afmaken.⁹⁹

STUDENTE IN UTRECHT

Kort en zakelijk somde Anna Terruwe haar opleiding op tijdens het televisie-interview met Joos Florquin in oktober 1972.¹ Met het gymnasium B-diploma op zak ging zij geneeskunde studeren in Utrecht. Achtereenvolgens slaagde zij voor het kandidaats- en het doctoraalexamen, gevolgd door het artsexamen dat toentertijd een staatsexamen was. Zij vertelde Florquin dat zij ‘volop in de studentenbeweging’ had gestaan, onder andere als voorzitter van de ‘Meisjeclub’, de vrouwelijke tak van de rooms-katholieke studentenvereniging Veritas.

Deze ultrakorte versie van haar studie en studententijd laat zich verklaren vanuit Florquins belangstelling. Die was gericht op Terruwe als publicerende psychotherapeut en publieke persoonlijkheid. Bovendien had zijzelf aan het begin van het interview nog onderstreept dat niet zij persoonlijk, maar haar professie van belang was. Haar archief laat een vergelijkbaar beeld zien. Behalve Anna’s diploma’s bevat dit nauwelijks meer dan foto’s uit haar studententijd, meestal zonder bijschrift. Dat zij ‘volop in de studentenbeweging’ had gestaan, blijkt helemaal niet zo duidelijk uit deze foto’s. Zij maakt daarop vaak een meer bedeesde indruk dan haar medestudenten. Op foto’s van gemengde gezelschappen van jonge mannen en vrouwen vinden we haar eerder in de marge dan in het middelpunt. Terwijl zij op foto’s uit haar gymnasiumtijd meestal met een glimlach te zien is, kijkt zij op foto’s uit haar studententijd juist ernstig of afwezig. Haar sobere en donkere kleding steekt ook af bij de lichtere en wat frivolere kledingstijl van haar medestudentes.

Geneeskunde was in de jaren 1930 de grootste studierichting aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Studenten waren hoofdzakelijk mannen. Vrouwen waren in opmars maar moesten opboksen tegen taaie vooroordelen over hun intellectuele capaciteiten, motieven om te studeren en vakmatige bekwaamheid. In colleges werd hun aanwezigheid geduld; zij moesten beschikken over doorzettings- en incasseringsvermogen om serieus genomen te worden door hun opleiders. In de jaren 1930 lukte dat maar weinig studentes.

Ook studentenvereniging Veritas was in die jaren een mannenaangelegenheid. Net als andere katholieke organisaties tijdens het Interbellum probeerde Veritas de katholieke identiteit van de aangesloten leden te versterken. Het bestuur ontwikkelde samen met katholieke academici en universiteitsprofessoren een extra-curriculair cursusaanbod dat katholieke studenten van de levensbeschouwelijk neutrale Utrechtse universiteit ook katholiek moest houden. Studentenvertier met muziek, dans en alcohol stond op gespannen voet met zulke serieuze ambities. Voor jonge vrouwen was het georganiseerde studentenleven verre van ongecompliceerd. Zij konden alleen deelnemen aan danspartijen en feesten als mannelijke medestudenten hen hadden uitgenodigd. Wie niet in beeld was als aantrekkelijke kandidate voor zulke afspraakjes of er niet van gediend was, kon op de Meisjeskring terugvallen. De leden ervan organiseerden theekransjes, lunches, lezingen en jaarlijkse uitstapjes. Daarop doelde Anna toen zij Florquin vertelde over haar engagement in het studentenleven.

Hoewel zij ogenschijnlijk moeiteloos door haar studie rolde, brak Anna vlak voor haar laatste artsexamen haar studie ineens af. Zij trad in bij de Clarissen-Capucinessen, een strenge beschouwende kloostergemeenschap gericht op gebed en boetedoening. Nauwelijks twee maanden later trad zij weer uit. Aan dit intermezzo in de eerste helft van 1937 zou Anna later publiekelijk geen aandacht besteden. Toch werpen deze twee maanden van haar leven licht op familieproblemen waardoor zij niet verder kon of wilde studeren. Haar ouders hadden medio jaren 1930 ernstige fi-

nanciële problemen. Zij wilden echter niet dat hun oudste dochter haar leven achter kloostermuren zou doorbrengen. De korte kloosterervaring bleek Anna daarentegen behulpzaam bij het nadenken over zichzelf als praktiserend arts van het vrouwelijk geslacht en uitzondering binnen haar beroepsgroep. Met steun van de kloosteroverste, Mère Véronique, leerde zij haar professionele ambities in religieuze taal te vatten, met roeping en opdracht als kernbegrippen. Deze verbinding tussen geloofsovertuiging en loopbaan neutraliseerde haar 'onaangepastheid' aan seksegebonden sociaal-culturele normen voor vrouwen. Geneeskunde studeren om arts te worden gold maatschappelijk als een mannelijke ambitie. Kunde en vaardigheid waren vereist, gezag was noodzakelijk voor een succesvolle beroepsbeoefening, net als de bereidheid om beroepsgerelateerde risico's te nemen en te dragen.² Van Mère Véronique leerde Anna dat Jezus haar als instrument nodig had om de zielen te laten zien hoeveel Hij van hen hield.³ En Anna mocht van de abdis nooit vergeten dat het klooster een middel was, geen doel. Ook daarbuiten had iedereen een eigen roeping te vervullen en daarin zou zij Anna blijven ondersteunen die haar studie hervatte en afrondde.

DAPPERE STUDIEKEUZE

Anna schreef zich in 1930 aan de Rijksuniversiteit Utrecht in voor geneeskunde. Die keuze had wellicht met het werkveld van haar moeder te maken die veel met artsen te maken had. Cato had ervaren dat artsen maatschappelijk meer aanzien en gezag genoten dan vroedvrouwen. Academisch geschoolde medici verdienden bovendien veel meer. De studie geneeskunde was sinds het einde van de negentiende eeuw überhaupt in trek bij Nederlandse katholieken. Tachtig procent van de katholieke studenten aan de Rijksuniversiteit Utrecht koos voor deze opleiding. Aangezien de 'Rooms-Katholieke Universiteit' in Nijmegen, opgericht in 1923, nog geen medische faculteit had, waren jonge katholieken voor de studie geneeskunde aangewezen op een levensbeschouwelijk neutrale universiteit. Zij kwamen inmiddels ook uit lagere sociale milieus dan aristocratie en patriciaat die traditioneel studenten leverden. Nieuwe

lichtingen katholieke studenten waren vooral afkomstig uit Noord-Brabant, Limburg en de regio Arnhem-Nijmegen.⁴

Studeren was aan alle Nederlandse universiteiten een mannenzaak. Van de ruim drieduizend studenten in Utrecht anno 1933 was nauwelijks dertig procent vrouw. Dat percentage lag nog lager bij geneeskunde met nog geen vijftien procent. Als gevolg van de economische crisis daalde het percentage studerende vrouwen in Utrecht in de tweede helft van de jaren 1930 bovendien tot ongeveer 25 procent.⁵ Daar bleef het aandeel van vrouwen onder de studenten geneeskunde met zeventien procent opnieuw duidelijk onder. Of vrouwen überhaupt geschikt waren voor academische studie en wetenschapsbeoefening werd in Nederland publiekelijk al sinds het einde van de negentiende eeuw bediscussieerd. Dit debat was nog helemaal niet verstomd toen Anna ging studeren. Door de getalsmatige groei van het voorbereidend hoger en middelbaar onderwijs was het aantal studenten, onder wie jonge vrouwen, intussen wel toegenomen. Dit betekende enerzijds een normalisering van hun aanwezigheid in de collegebanken, anderzijds ontstond kritiek die expliciet tegen hen was gericht. Vrouwen zouden niet meer dan ‘modestudentjes’ zijn, op zoek naar een dagbesteding. Zulke discussies dreven op oneigenlijke tegenstellingen tussen ‘echte’ studie en ‘echte’ studenten die ‘echte’ academische examens aflegden, en ‘pseudostudenten’ of ‘modestudentjes’. Een ‘mode-studentje’ was per definitie ‘een meisje-studentje’, naar de gelijknamige roman van schrijfster Annie Salomons (1885-1980) uit 1907. Oppervlakkige lezing van dit boek speelde, net als de publieke receptie ervan, de tegenstanders van academische vorming voor vrouwen in de kaart. Salomons liet de structurele uitsluiting van vrouwen in de studentenwereld zien. Daartegen konden zij zich alleen verzetten door zich te organiseren en zich volledig op hun studie te concentreren.⁶

Salomons zou in een terugblik schrijven dat zijzelf niet op een universiteit had thuisgehoord en statistische gegevens over vrouwelijke studenten maar bedierf. Dat zij recht hadden om te studeren, hoeveel meer zij daarvoor moesten doen en ook laten voor de ‘vrouwenstudie’ was haar pas duidelijk geworden toen zij was gesjeesd.⁷ Dat ‘recht’ was in Anna’s tijd nog altijd omstreden voor studies die als ‘echt’ golden, zoals geneeskunde. Dat de eerste vrouw die zich in 1880 aan de Utrechtse universiteit inschreef geneeskunde studeerde, vergemakkelijkte de positie van de studentes die na haar kwamen niet. Vooroordelen en negatieve beeldvorming maakten deel uit van een strategie van

‘gendering’: de toeschrijving van (gebrek aan) kwalificaties op grond van sekse. Die strategie vormde een reactie op de politiek-maatschappelijke vrouwenbeweging van de eerste decennia van de twintigste eeuw.⁸ Vrouwen die zich daarin engageerden, maakten zich sterk voor kiesrecht, gelijkwaardiger maatschappelijke behandeling en ruimere ontplooiings- en opleidingsmogelijkheden. Deze ambities raakten ook het hoger onderwijs en de daarmee verbonden beroepsperspectieven.

Op donderdag 2 oktober 1930 vertrok Anna vanuit Deurne naar Utrecht. Daar betrok ze een studentenkamer, aanvankelijk in de Mariahoek, vlakbij het station. Ze verhuisde na enige tijd naar de Burgemeester Reigerstraat 70, een statige villa aan deze lange straat die vanaf de Maliebaan tot het Wilhelminapark in de buurt Oudwijk loopt. Monumentale herenhuizen waren destijds karakteristiek voor dit deel van Utrecht. In oktober 1934 verhuisde Anna naar een wat bescheidener behuizing aan de Stadhouderslaan 69, een rustigere straat aan de andere zijde van het Wilhelminapark.

De precieze studievoortgang van Anna Terruwe is bij gebrek aan bronnen niet nauwkeurig te reconstrueren. Gegevens over tentamens en hertentamens of studieresultaten bewaarde zij niet, met uitzondering van het bewijs dat zij de grote examens met goed gevolg had afgesloten.⁹ Meer gedetailleerde gegevens ontbreken ook in het Utrechtse Universiteitsarchief. Examenregisters zijn wel bewaard, maar die laten enkel data, namen en de vermelding geslaagd of niet geslaagd zien. Deze informatie werd toentertijd ook in studentenalmanakken en landelijke en regionale dagbladen gepubliceerd. Daaruit blijkt dat Anna begin 1934 slaagde voor het kandidaatsexamen, dat drie jaar na het begin van de opleiding werd afgenomen. Twee jaar later behaalde zij het doctoraalexamen aan het einde van het vijfde studiejaar. Op 4 december 1936 slaagde zij, precies volgens de strakke planning van de opleiding, voor het semi-artsexamen (Arts-examen I). Landelijke kranten registreerden wie aan welke universiteit welke academische examens met goed gevolg had afgelegd. De regionale krant *De Zuid-Willemsvaart* publiceerde deze wapenfeiten van ‘onze dorpsgenote Anny Terruwe’ onder het kopje ‘Deurne’.¹⁰ Anna hoorde bij de goede studenten van haar lichting, want maar liefst zeventig procent van de geneeskundestudenten zakte voor het eerste en nog eens veertig procent voor het tweede deel van het kandidaatsexamen.¹¹ Zo werd kaf van koren gescheiden en Anna hoorde bij het ‘koren’ dat slaagde voor het doctoraalexamen en de artsexamens.

GENEESKUNDE IN UTRECHT

Anna zelf heeft nergens vastgelegd of studeren haar beviel. Evenmin is duidelijk hoe zij zich door haar studie als arts is gaan zien. Tegenover een buurjongen in Deurne die psychologie studeerde, deed zij veel later voorkomen alsof studeren logischerwijs uitmondde in de start van een eigen praktijk.¹² Bezien vanuit de organisatie van haar studierichting en ervaringen van studiegenoten blijkt dat ze nog wel wat meer hindernissen heeft moeten nemen tijdens haar studie.

De medische faculteit werd gevormd door de hoogleraren die er hun specialismen doceerden. Deze waren begin jaren 1930 niet goed van elkaar afgebakend, wat aanleiding was voor onderlinge competentiestrijd. Met de instelling van de Specialisten Registratie Commissie op initiatief van de Nederlandse Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst (hierna: NMG; tegenwoordig K(oninklijke)NMG) startte in 1932 een proces van zelfregulatie binnen de medische beroepsgroep. In het specialistenregister lagen de eisen aan opleiders en klinieken voor de verschillende medische specialismen voortaan vast.¹³

Studenten volgden onderwijs in de afzonderlijke klinieken die over de stad Utrecht verspreid lagen. In 1925 werden de gemeentelijke en universitaire klinieken samengevoegd. Sindsdien waren de klinische hoogleraren medisch verantwoordelijk voor bijna alle patiënten in het Stads- en Academisch Ziekenhuis Utrecht. Dat waren er destijds zo'n 255. Dit ziekenhuis werd gemoderniseerd en uitgebreid en heropende in 1929 als 'klinieken-dorp'. 'Lucht en licht' waren kenmerkend voor dit complex dat over de modernste hulpmiddelen en instrumenten voor diagnose en therapie kon beschikken: een elektrocardiograaf voor het maken van hartfilmpjes, röntgenapparatuur, een *camera silentia* voor gehooronderzoek naast volledig ingerichte laboratoria voor diverse typen van onderzoek.¹⁴ Dit ziekenhuis was zowel voor 'het onderwijs' als voor 'de beoefening der geneeskunst' van groot belang.¹⁵

De daaropvolgende jaren werden echter gekenmerkt door eindeloos getwist tussen de hoogleraren en het stichtingsbestuur dat bijvoorbeeld het ondersteunend personeel mocht benoemen. Volgens historicus Annemieke Klijn waren de klinisch hoogleraren in die tijd 'soevereine vorsten' van de respectievelijke klinieken, die vanuit 'hun streven naar autonomie (...) niet alleen in conflict met de directeur-geneesheer en het bestuur, maar soms ook met elkaar' raakten.¹⁶ Toen Anna ging studeren, was het medisch optimisme verschoven van de heelkundige specialismen die rond 1900 wetenschappelijke technologi-

sche vernieuwingen kenden, naar de interne geneeskunde.¹⁷ Daar werd in het Interbellum vooruitgang geboekt met ontdekkingen over vitamines en anti-histaminica, en met de insulinebehandeling van diabetespatiënten. De interne kliniek van het Stads- en Academisch Ziekenhuis in Utrecht was de grootste met gemiddeld 262 patiënten die er midden jaren 1930 dagelijks behandeld werden. De heelkundige kliniek was goede tweede met ongeveer 172 patiënten. De psychiatrisch-neurologische kliniek was derde met gemiddeld 128 patiënten per dag.

Studenten volgden ook onderwijs bij professoren en docenten die verbonden waren aan de plaatselijke Rijksklinieken en de psychiatrisch-neurologische kliniek. Deze fuseerden begin jaren 1930 met het Stads- en Academisch Ziekenhuis Utrecht en werden ondergebracht in de Stichting Academische Klinieken. Daar bleven het Ooglijdersgasthuis en het Wilhelmina Kinderziekenhuis weer buiten, waar studenten overigens wel onderwijs in deze specialismen kregen. Studenten geneeskunde pendelden ook tussen klinieken in de stad, wat eveneens tijd en organisatie vergde.¹⁸

Door zulke fusies zagen hoogleraren zich snel bedreigd in hun organisatorische autonomie, al bleef die wat betreft onderwijs en onderzoek onaangetaast. Zij ontleenden hun status aan een wetenschappelijk aura, curatieve successen en het gebruik van steeds complexere technologie die ook patiënten veel vertrouwen inboezemden.¹⁹ Klijn beschrijft dat door die technologische verbetering en de toenemende specialisering in de wetenschappelijke oriëntatie de patiënt, de zieke mens als persoon, buiten het blikveld van professoren en studenten dreigde te raken. Dit werd in de jaren 1930 ook in landelijke enquêtes onder studenten geneeskunde een punt van kritiek. Aandacht voor de patiënt als individu betekende dat meer naar psychisch-mentale dimensies van een ziektebeeld werd gekeken. Dit vormde de aanloop naar een antropologisch perspectief in de geneeskunde.²⁰ Voor Utrecht vervulde psychiater Han Rümke (1893-1967), die sinds 1936 de leerstoel psychiatrie bekleedde, een voorbeeldfunctie. Anna heeft colleges van Rümke bijgewoond en zou hem later een van haar leermeesters noemen. Hij verraste en imponeerde grote groepen toehoorders met zijn onderwijs en de uitleg hoe hij contact probeerde te leggen met patiënten. Rümke leerde zijn studenten onbevooroordeeld te luisteren naar hun patiënten door vanuit een open houding hun subjectieve belevingswereld te verkennen. Daar draaide het volgens hem om in therapie.²¹

ORIËNTATIES IN DE PSYCHIATRIE

Op voordracht van zijn leermeester Leendert Bouman (1869-1936) was Rümke sinds 1933 conservator van de Utrechtse psychiatrische en neurologische kliniek en bijzonder hoogleraar in de ontwikkelingspsychologie. Bouman was tot zijn benoeming in Utrecht in 1925 gewoon hoogleraar psychiatrie en medische biologie geweest aan de Vrije Universiteit in Amsterdam. Hij gold als exponent van de 'calvinistische psychiatrie'. Boumans Utrechtse leeropdracht werd vanaf 1936 gesplitst in één voor psychiatrie, waarop Rümke werd benoemd, en één voor neurologie die door W.S. Sillevius Smit werd vervuld.²² Neurochirurgie was sinds 1934 een nieuw specialisme geworden, onder aanvoering van Cornelis Lenshoek (1902-1969). Lenshoek voerde hersenoperaties en ingrepen aan 'ruggemerg en perifere zenuwen' uit.²³ Neurochirurgie was niet verplicht voor studenten geneeskunde, maar wel van belang voor verdere specialisatie in de psychiatrie en neurologie.

De vraag of de geesteswetenschappelijke psychiatrie niet beter van de natuurwetenschappelijke psychiatrie gescheiden moest worden, hield psychiaters bezig. Rümke vond dit een weinig vruchtbare vraag. Het was zonneklaar hoeveel de psychiatrie te danken had aan de diagnostiek binnen allerlei medische sub-disciplines als de fysiologie, histologie (weefselonderzoek) of serologie (bloedonderzoek op antigenen of antistoffen). De psychiatrie werkte 'heterologisch': op basis van allerlei specialismen. De betekenis van dergelijke diagnostiek voor het begrip van psychische verschijnselen of klachten was en bleef echter een kwestie van interpretatie, benadrukte Rümke. Zo verstevigde hij het geesteswetenschappelijke fundament van de psychiatrie. In zijn benadering was dit specialisme gericht op het begrijpen van subjectieve ervaringen van individuele mensen, in samenhang met hun persoonlijke levensgeschiedenis.

In zijn oratie in maart 1937 verhelderde Rümke dat hij voor dit begrijpen werkte met de 'phaenomenologische methode' die psychiater en filosoof Karl Jaspers had geïntroduceerd in de psychiatrie. Daarin kreeg het subject, 'het "ik" van den patiënt (...) voor het eerst zijn volle waarde'. Het was aan psychiaters om te komen tot 'een zoo zuiver mogelijk invoelen, beschrijven en afgrenzen van hetgeen door het zieke subject beleefd wordt'. Want dat was waar 'alle phaenomenologie' mee begon: 'het zich voor den geest brengen wat in dezen patiënt werkelijk gebeurt, hoe hem iets in het bewustzijn gegeven is,

hoe het hem daarbij te moede is'. Anno 1937 speet het Rümke om te zeggen dat er weliswaar bemoedigende resultaten waren, zoals het op de fenomenologie berustende onderscheid tussen melancholie en psychogene depressie, maar nog altijd was er te weinig 'zuiver phaenomenologisch onderzoek'. Ook vragen rond subjectiviteit en robuustheid van resultaten raakten kwetsbare dimensies van deze onderzoeksbenadering. Voor Rümke was 'een phaenomenologische houding' een winstpunt voor de psychiatrie waarmee psychiaters 'in juistheid en breedheid van invoelingsvermogen en de macht het ingevoelde in woorden te brengen' hun 'deugdelijkheid' konden laten zien.²⁴

Rümke typeerde zichzelf als een vrijzinnig christen en humanist. Als buitenkerkelijke hoogleraar psychiatrie aan een rijksuniversiteit publiceerde hij op het terrein van de godsdienstpsychologie, terwijl relaties tussen geloof en geestelijke gezondheid toen nog nauwelijks systematisch-wetenschappelijk doorzocht werden.²⁵ Hij was de opvatting toegedaan dat ongelof – en niet geloof, zoals Sigmund Freud wilde – het resultaat was van een verstoorde psychische ontwikkeling die voedingsbodem voor neuroses kon worden.²⁶ Rümke koos voor een brede oriëntatie in zijn vakgebied. Hij legde zich niet uitsluitend vast op de traditionele, somatisch georiënteerde psychiatrie en evenmin op de psychologische oriëntatie.²⁷ Binnen die laatste stroming weigerde hij exclusieve keuzes te maken voor de psychoanalyse of de fenomenologische richting. Als hoogleraar psychiatrie concentreerde hij zich op de psychologisch georiënteerde aanpak met klinische behandeling en psychotherapie van patiënten. In zijn drukbezochte colleges ontwikkelingspsychologie behandelde Rümke jaarlijks afwisselend de theorieën van Freud, Jung en Adler. Als één van de weinigen toentertijd besteedde hij bovendien aandacht aan seksuologische onderwerpen en ook dat droeg bij aan de grote populariteit van zijn colleges.

Aan hem ontleende Terruwe het motto 'maximale toenadering met behoud van distantie'.²⁸ Dit legde Rümke uit als paradox die in iedere goede psychiater schulde. In het patiëntcontact moest deze passief kunnen zijn zonder het actief handelen prijs te geven, zacht zijn maar zo nodig ook hard, meelevend en toetsend, begripvol maar streng, zonder moreel oordeel maar tegelijkertijd vasthoudend aan de eigen moraliteit. 'Som ik dit alles op, dan bekruipt mij het gevoel dat ik vandaag nog mijn praktijk neer moet leggen', aldus Rümke.²⁹

Assistenten en ouderejaars studenten kijken mee met professor Hiddo Laméris, 1937.

HARDE LEERSCHOOL

Medio jaren 1930 wilden studenten geneeskunde dat er in hun opleiding meer aandacht kwam voor de patiënt als individu. Die opleiding draaide hoofdzakelijk om kennis en ‘handigheid’, taxeert Klijn in haar historische analyse van het onderwijs aan de Utrechtse faculteit der geneeskunde. Wat verder nodig was om als arts goed te kunnen functioneren – menselijk inzicht, toewijding, plichtsbetrachting, idealisme en opoffering – moest iemand maar zelf ontwikkelen of in de praktijk leren.³⁰ Utrechtse geneeskundestudenten waren behoorlijk kritisch in enquêtes over hun opleiding.³¹ Ook de beroepsvereniging van artsen, het NMG, bekritiseerde de opleiding geneeskunde in een ‘Pre-advies’ dat in 1937 verscheen in het *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde*.³² De kritiek kwam in de kern neer op een gebrekkige aansluiting van het studieprogramma op de beroepspraktijk: te veel theorie en te weinig praktijk, te veel in de collegezaal en te weinig aan het bed van patiënten. Het eerste jaar, de propedeuse, concentreerde zich bijna helemaal op fysische, chemische en biologische kennis in colleges en practica die geneeskundestudenten samen met natuurkundestudenten moest volgen. Dit stond haaks op het streven om

meer aandacht te geven aan de patiënt als individu. Behalve dat veel stof een herhaling was van wat men op het gymnasium B al had geleerd, was het gebrek aan een specifiek medische oriëntatie voor geneeskundestudenten weinig inspirerend.

Studenten waren overgeleverd aan hoogleraren die zelf beslisten wat zij doceerden. Meestal deden zij dit zonder onderling te overleggen of rekening te houden met wat studenten aan kennis en ervaring nodig hadden voor de beroepspraktijk.³³ Ze besteedden relatief veel tijd aan zeldzame gevallen en specialistische operaties die niet of nauwelijks voorkwamen of nodig waren. Aan de medische praktijk werd weinig of geen studietijd besteed, terwijl sociologische, ethisch-filosofische en psychologische scholing geheel ontbraken. Geneeskundestudenten in Nederland voelden zich vooral onvoldoende voorbereid op de sociale aspecten die bij de uitoefening van hun vak kwamen kijken. Deze kritiek hadden de Utrechtse studenten in 1932 al onder de aandacht van het faculteitsbestuur gebracht.³⁴ Met meer patiëntonderzoek en langere assistentschappen zouden zij hun zelfredzaamheid als arts kunnen bevorderen. Andere knelpunten in hun opleiding vormden het gebrek aan stageplaatsen en coassistentplaatsen. Door dit gebrek riskeerden ze studievertraging. Dat zij als artsen in opleiding meer tijd doorbrachten in laboratoria dan aan het bed van patiënten, was de Utrechtse studenten eveneens een doorn in het oog.

De opleiding geneeskunde was een mannenwereld, gedomineerd door professoren die vrouwelijke studenten het liefst negeerden dan wel blameerden.³⁵ Anna bewaarde 'actiefoto's' in de operatiezaal van de 'chirurgieprof' Hiddo Laméris' (1872-1948). Dit is opmerkelijk want hij gold als 'erg anti-vrouw'. Als een studente na een collegereeks vragen van hem te beantwoorden kreeg, 'dan maakte hij haar áf'. Ook zijn gewoonte om studenten in een rij op te stellen voor de mondelinge tentamens, pakte meestal niet goed uit voor de vrouwen onder hen. Die sloten de rij en kregen die vragen te beantwoorden die te moeilijk waren gebleken voor mannelijke collega's voorin de rij.³⁶ Een tegengeluid komt van Eleonora Schröder (1916-2007), die een paar jaar na Anna Terruwe geneeskunde ging studeren in Utrecht en zich als tropenarts zou specialiseren. Over de misogynie van docenten als Laméris rept zij niet. Zij had de kans om geneeskunde te studeren met beide handen aangegrepen en concludeerde: 'De rest is aan jezelf.'³⁷ Schröder had de hbs doorlopen, wilde zich dienstbaar maken aan de katholieke kerk en vond in de geneeskunde een passend kader om

mensen te helpen. Een leven als ‘christen-arts’ kon zij niet combineren met een huwelijk. Voor haar was dat een ‘fundamenteel positieve beslissing’.³⁸

Schröders terugblik op haar studie-, beroeps- en levenskeuze lijkt te getuigen van het hoge arbeidsethos in de geneeskunde waar serieuze vrouwelijke studenten aan wilden voldoen om niet als ‘zwak’ te boek te komen te staan.³⁹ Hoe was dat voor Anna? De studie moet ook voor haar een harde leerschool zijn geweest in de hiërarchische verhoudingen binnen universiteit en kliniek. Als academisch gevormde vrije beroepsbeoefenaar stond een arts weliswaar hoog op de sociale ladder, maar of dat ook voor vrouwen gold die als arts waren opgeleid, was bepaald niet zeker. De al genoemde ‘actiefoto’s’ die Terruwe van Laméris bewaarde, laten niet alleen de hiërarchie zien tussen de professor en zijn stafleden, assistenten, coassistenten en verpleegkundigen, maar verduidelijkt ook dat er onder de artsen geen vrouw te bekennen was.

‘BIERVAT’ OF ‘ROZENKRANS’?

Bij de start van haar studie sloot Anna zich aan bij Veritas. Historicus Cees Willemsen beschrijft deze studentenvereniging vanaf de stichting in 1889 als een betrekkelijk veilige bedding voor katholieke nieuwkomers aan de Utrechtse universiteit. Zij vormden in de jaren 1930 minder dan een kwart van de lokale studentengemeenschap. De meesten waren afkomstig uit milieus waar studeren niet gewoon was. In hun familie vertegenwoordigden zij vaak de eerste generatie die aan een wetenschappelijke opleiding begon. Balans vinden en houden tussen studentikoze gezelligheid, ‘goede godsdienstigheid’ en wetenschappelijke ontwikkeling was voor Veritijnen een ingewikkelde opdracht. Willemsen beschrijft hoe Veritas zich in de eerste decennia van de twintigste eeuw ontwikkelde tot een gezelligheidsvereniging, met eigen vaandel, vaandellied en andere uiterlijke vormen en praktijken die een dergelijke vereniging kenmerkten. Sommige Veritijnen ontwikkelden een versterkt confessioneel bewustzijn, dat was aangewakkerd door de overtuiging dat de katholieke gemeenschap een meer intellectueel en academisch gevormd kader nodig had om eigen belangen in de Nederlandse samenleving beter te behartigen.⁴⁰ Dit besef groeide in de jaren 1920, vanuit een eigenlijk idealistische reactie op de gevolgen van de Eerste Wereldoorlog. Nederland zou rijp zijn voor een ‘herkerstening’ van katholieke snit. Zulk katholiek idealisme waaierde breed uit,

Installatiediner Veritas 1930; Anna staat links boven, te midden van een groepje jongemannen.

was nauw verbonden met de strijd tegen alcoholmisbruik of ‘drankweer’, vertoonde antiklerikale trekken en zou aanhangers in de jaren 1930 politiek gezien in het vaarwater van extreemrechtse splintergroepen brengen.

Veritas wilde als ‘burcht’ functioneren waarbinnen de leden zich beschermd konden weten ‘door de zware muren die opgebouwd zijn uit vele individuen verschillend van karakter maar gelijk in geloof’. Die ‘muren’ waren gevoegd ‘met een onvergankelijk cement van vriendschap en wederzijdsche appreciatie (...)’. Hier konden jonge katholieken zich wapenen voor contacten met zogeheten ‘niet-katholieken’ die hen als geduchte ‘tegenstanders’ zouden leren kennen.⁴¹ Rond 1930 was bijna zestig procent van de katholieke studenten aan de Rijksuniversiteit Utrecht lid van Veritas. Dit ‘rooms studentendorp’ telde toen meer dan 230 leden. Sinds 1904 mochten ook jonge vrouwen lid worden.⁴²

‘Veritijnen’ vormden een sociaal heterogene groep, kwamen in toenemende mate uit het kleinburgerlijke katholieke milieu en hadden een internaats-opvoeding genoten. Zij gaven de voorkeur aan voor hen herkenbare vormen van sociabiliteit waarin ontspanning en vermaak soepel samengingen met de cultivering van katholieke saamhorigheid. Daartegenover stond een groep studenten die zich juist als strijdbare, missionaire katholieken wilden profileren. Zij oriënteerden zich op het program dat de katholieke wetenschapper en emancipator Gerard Brom begin jaren 1920 als secretaris van de Unie van Rooms-Katholieke Studentenverenigingen had ontvouwd. Dit was gericht op versterkte confessionele profilering binnen de eigen groep en op contacten met andere groepen. Studenten waren verantwoordelijk voor de eigen sociaal-maatschappelijke emancipatie maar bovendien onderdeel van de toekomstige katholieke elite.⁴³ Daarom moest hun band met de katholieke gemeenschap worden versterkt, net als hun levensbeschouwelijke identiteit en kerkelijke loyaliteit – zo kan de gedachte worden samengevat die dit deel van de Veritijnen van Brom overnam.

Deze tegenstrijdige tendensen binnen Veritas kwamen vanaf eind jaren 1920 steeds vaker naar voren in kwesties over de oriëntatie van de vereniging.⁴⁴ Het toenmalige Veritas-bestuur, gesteund door de moderator, de priester dr. Jos ter Heerdt, probeerde tevergeefs paal en perk te stellen aan ‘gezelligheid’. Tot ongenoegen van de Utrechtse aartsbisschop Van de Wetering, die na bemiddeling van enkele katholieke hoogleraren (I. van den Berg en W. Pompe) een nieuwe moderator aanstelde. Deze Siard Visser (1897-1971) kon goed met de ‘kroegtijgers’ opschieten, wist zoekende zielen op hun wenken te bedienen, maar stond er ook om bekend dat hij niet marchandeerde met de morele grenzen van de omgang tussen studenten onderling.⁴⁵ Moderator Visser, benoemd in 1932, ijverde met succes voor een eigen studentenparochie waarvan hij de eerste pastoor werd.⁴⁶

Volgens Dries van Melsen (1912-1994), die in 1930 in Utrecht met de studies scheikunde en filosofie begon en van 1946 tot 1977 als hoogleraar wijsbegeerte aan verschillende faculteiten van de Nijmeegse Universiteit zou werken, waren de jaren dertig binnen Veritas een ‘fantastische tijd’. De sfeer was open, progressief zelfs en sociaal bewogen, aldus Van Melsen; binnen Veritas bekeek men hoe de samenleving in elkaar stak en probeerde men de religieuze dimensie te laten meegroeien met andere ontwikkelingen.⁴⁷ Van Melsens herinne-

Retraite onder leiding van de dominicaan Raymundus van Sante, ca. 1930. Anna staat op de tweede rij, tweede van rechts.

ringen laten zien dat jonge mannen veel ontplooiingsmogelijkheden hadden binnen de studentenvereniging. Voor jonge vrouwen zoals Anna was dat anders. Katholieke studentes brachten hun middelbare-schoolervaring mee, die sommigen in een internaat of pensionaat hadden opgedaan. Daardoor was de ‘rozenkrans’-richting hen meer vertrouwd dan die van het ‘biervat’. Tijdens hun (internaats)opvoeding was hen ook duidelijker ingeprent dat vroomheid belangrijk was voor vrouwen en hun deugdzaamheid. Concentratie op studie en geloof leken daarom vooral voor studentes veilige opties. Dit hoefde niet per definitie gezapig te zijn, zoals de ‘rozenkrans’ impliceert. In de jaren dat Anna studeerde, was ook sprake van een ‘rooms utopisme’. Historicus Paul Luykx gebruikt dit begrip om de strijdbaarheid en radicaliteit te beschrijven die jonge katholieken met hun geloof verbonden.

Zulk rooms utopisme had Anna al in haar tienerjaren leren kennen. Zij staat met een brede glimlach op een groepsfoto met de jonge dominicaan Raymundus van Sante (1896-1946). Van Sante sprak ook geregeld in Veritasverband en schreef ook voor het katholieke studententijdschrift *Vox Veritatis*.⁴⁸

Hij was een overtuigde flamingant die in opdracht van de leider van de Vlaamse frontbeweging, Cyriel Verschaeve, als soldaat tijdens de Eerste Wereldoorlog was gedeserteerd en daarvoor bij verstek veroordeeld. In de Nederlandse dominicanengemeenschap die hem opnam, verwierf hij een soort heldenstatus onder jonge medebroeders die zijn religieus radicalisme en ascese bewonderden. Met zijn opvatting over gezag tastte hij de grondslagen van de kerkelijke hiërarchie en het priesterambt aan. Hoewel hij zich voor zijn uiteenzetting over gezag op Thomas van Aquino beriep, volgde verbanning uit de Nederlandse dominicanenprovincie. Van Sante belichaamde de ingewikkelde mengeling van een radicaal, missionair katholicisme dat weerklank vond onder jonge kritische katholieke studenten die de gevestigde orde in kerk en samenleving durfden te bekritisieren.⁴⁹ Dat laatste zal Anna als studente te ver zijn gegaan, maar het ideaal om radicaal katholiek te zijn en vanuit dit principe te studeren en te werken sprak haar aan.

ROOMS UTOPISE OP NEOTHOMISTISCHE GRONDSLAG

Katholieke studenten kregen in hun opleiding te maken met de spanning tussen de idealen van vrije wetenschapsbeoefening en hun geloof. Het kerkelijk gezag beschermde dat geloof en de daarmee samenhangende godsdienstige en wijsgerige premissen. Uiteindelijk kwam alles van God en deze overtuiging begrenste de wetenschappelijke autonomie voor katholieken. Deze confessionele wetenschapsvisie stond haaks op het liberale wetenschapsideaal waarin studenten aan rijksuniversiteiten als de Utrechtse werden getraind. Veritas bood tegenwicht met een extra-curriculair programma van cursussen en lezingen dat de leden in staat stelde hun studie 'roomsch' in te kaderen. Vooral studenten in natuurwetenschappelijke studierichtingen moesten hun weg zoeken tussen wetenschap en geloof. Dit gold ook voor studenten geneeskunde zoals Anna. De natuurwetenschap was cruciaal voor een moderniserende samenleving als de Nederlandse. Dit leidde in emanciperende confessionele gemeenschappen als de katholieke echter gemakkelijk tot anti-moderne reflexen. God speelde namelijk geen rol in die natuurwetenschap die zich vanuit een mechanistisch en materialistisch wereldbeeld ontwikkelde. Veritas probeerde haar leden confessioneel weerbaar te maken tegen het concurrerende wereldbeeld

dat in de academische beoefening van de natuurwetenschap besloten lag. Die leden leerden dat wetenschapsbeoefening op gelovige beginselen maatschappelijk waardevol en verantwoord was wanneer deze op de neothomistische filosofie stelde.⁵⁰

Binnen Veritas functioneerden verschillende disputen en clubs die gericht waren op sociale kwesties, missie, filosofie en geneeskunde. Daarin traden vooraanstaande sprekers op, onder wie ook Thomas-kenners zoals Albertus Doodkorte (1869-1938). Deze dominicaan was in de eigen kloostergemeenschap op een zijspoor gezet wegens zijn vriendschap en samenwerking met de al genoemde Raymundus Van Sante. Sindsdien trok hij als spreker langs katholieke studentenverenigingen om de leden te trainen in denk- en rede-neerwijzen van Thomas.⁵¹ Doodkorte leerde aanstormende katholieke academici als Terruwe dat Thomas' inzichten waren bepaald door 'het eeuwige als uitkomst' en een garantie boden op ordelijk en zuiver denken.⁵² Zulke facultatieve filosofiecolleges waren bedoeld als tegenwicht voor een wetenschappelijk denken over causaliteit waarin God geen rol speelde. Dit denken stond steeds op gespannen voet met religie en moraal, wat manifest werd in discussies over de evolutieleer of de vrije wil.⁵³ Leren denken zoals Thomas moest daar tegenwicht aan bieden.

Het Veritas-bestuur vertrouwde in de jaren 1930 de 'theologische achtergrond' van de Veritijnen toe aan Doodkorte.⁵⁴ In 1932 sprak hij over 'de natuur' tijdens de filosofische week van Veritas, die medio juli 1932 in Nijmegen plaatsvond. Een keur van Nijmeegse universiteitshoogleraren sneed toen thema's aan als 'de menselijke ziel', 'het menselijke kennen', 'God' en 'staat en maatschappij'.⁵⁵ Onder hen was ook de rechtsgeleerde Willem Duynstee aan wie Anna enkele jaren later fundamentele levensvragen zou toevertrouwen. In het medische dispuut konden katholieke artsen zich verdiepen in de 'medische moraal' en de 'geneeskundige plichtenleer'. Die bond hen behalve aan de eed van Hippocrates ook aan de katholieke zedenleer die zij als (huis)arts vooral moesten toepassen en bewaken 'in het familieleven' van hun patiënten. Freud, hysterie, medische kritiek op wonderbaarlijke genezingen in Lourdes en de rechten van patiënten maakten eveneens deel uit van het programma.⁵⁶

De katholiek-confessionele training in avondcursussen, debatingclubs en studieweken moest Veritas-leden helpen om als geïnspireerde christenen te leven en te werken aan een betere wereld naar katholieke snit. Deze hoog

Nieuwe leden van Veritas – oftewel Nuldejaars – anno 1930, Anna staat uiterst links. Er staan vijf maal zoveel mannelijke als vrouwelijke studenten op deze foto.

Noviciaatsbal Meisjeskring 12 oktober 1932, Anna staat uiterst rechts.

opgeleide leken moesten de politiek-maatschappelijke emancipatie van katholieken in Nederland belichamen. Onder leiding van priesters konden zij bovendien de strijd aanbinden met seculariserende tendensen in de moderne samenleving.⁵⁷ Die alliantie tussen clerus en hoogopgeleide en bevolgen jonge katholieken bleek behalve dynamisch ook ondermijnend, vooral wanneer het als vanzelfsprekend beschouwde leiderschap van priesters werd betwist.⁵⁸ Terwijl sommige katholieke studenten antiklerikale tendensen vertoonden, stonden anderen, zoals Anna, open voor intellectuele bondgenootschappen met clerici.⁵⁹ Dat deze studenten ‘Thomas’ kenden dankzij colleges als die van Doodkorte, schiep een band. Die bleek echter ook kwetsbaar wanneer deze jonge katholieken aanspraak maakten op wat als monopolie van priesters gold: de interpretatie en toepassing van thomistisch denken in de katholieke gemeenschap.⁶⁰

MEISJESKRING: STRATEGISCHE GEZELLIGHEID

Vrouwelijke Veritijnen vormden ongeveer tien procent van het totale ledenbestand. Zij waren zich ervan bewust dat zij binnen de studentenvereniging niet dezelfde mogelijkheden hadden als mannelijke medestudenten. Die beschikten vaak over meer flair en zelfvertrouwen en durfden zich bijvoorbeeld tijdens tentamenperiodes – ook toen al – met amfetaminen op de been te houden.⁶¹ Via de Meisjeskring organiseerden vrouwelijke leden zich binnen Veritas. Zij hadden daartoe in 1920 het initiatief genomen omdat zij zich niet thuis voelden in de studentenvereniging waar het ‘altijd weer brallen en drinken’ was. Na de erkenning in 1921 konden studentes via de Meisjeskring lid worden van Veritas. Zij waren op de eerste plaats lid van Veritas, op de tweede plaats van de Meisjeskring.⁶² In Anna’s studententijd bedroeg het ledental jaarlijks tussen twintig en veertig studentes.

In het Veritas-bestuur was aanvankelijk enkel plaats voor één studente: de *abactis secunda* oftewel tweede secretaris die – oneerbiedig gezegd – de vergadernotulen en de planten verzorgde. Geneeskundestudente Eleonora Schröder vervulde die rol geruime tijd in de jaren 1930; zij zou zich later weinig herinneren van seksediscriminatie binnen deze studentenvereniging. Na haar reglementair aftreden kwam ze in de Broederschap van de Honorairen van waaruit ze jarenlang actief bleef als adviseur voor opeenvolgende Veritas-

besturen.⁶³ Anderen benoemden juist wel de weerstand die zij als vrouwen van mannelijke medestudenten hadden ondervonden. Een oud-studente herinnerde zich in 1941 dat de Meisjeskring als belangengroep van ‘de studerende Vrouw’ een besef van rivaliteit en concurrentie onder ‘een bepaalde groep mannelijke studenten’ opriep. ‘Ik herinner mij heftige disputen in openbare en afgesloten vergaderingen handelend over: het Recht op Studie voor beide geslachten, natuurlijke bestemming van de vrouw, de democratische aard van de studerende vrouw, enz.’⁶⁴

Katholieke meisjesstudenten, zo heette het in de wervingscampagnes die de vrouwelijke leden van de RK-studentenverenigingen in 1935 onder de eind-examenkandidaten gymnasium en hbs hielden, stonden aan het begin van een nieuw leven: ‘een leven vol idealen, maar ook een leven vol moeilijkheden’. Dat was ‘heerlijk’, maar betekende ook een zware verantwoordelijkheid. Die rustte ook op de al studerende ‘meisjes’ die zich in de eigen groep aaneen moesten sluiten om elkaar een veilige omgeving te bieden.⁶⁵ De Meisjeskring wilde ‘de vrouwelijke leden van “Veritas” (...) vereenigen, haar katholiek-wetenschappelijke ontwikkeling, voor zoover zij deze niet in “Veritas” kunnen vinden, (...) behartigen en haar onderling contact zoo sterk mogelijk (...) maken’.⁶⁶ Bij gebrek aan een eigen ruimte kwamen de jonge vrouwen geregeld op iemands studentenkamer bij elkaar ‘om de problemen van ons, meisjes, binnen Veritas te bespreken. (...) De sfeer was erg huiselijk. We dronken thee of iets anders en dan praatten we en probeerden tot een oplossing te komen.’⁶⁷

Toen de vereniging in 1934 het ‘Eigen Huis’ aan de Kromme Nieuwegracht betrok, kreeg de Meisjeskring een eigen ‘Meisjeskamer’ die verboden terrein was voor mannen. Deze ruimte op de eerste verdieping had – kennelijk iets wat het vermelden waard was – vaste vloerbedekking. Binnen hing een crucifix naast de deur. In deze kamer konden leden elke woensdagmiddag gezamenlijk lunchen, waarvoor ieder haar eigen brood meenam.⁶⁸ Er werden cursussen georganiseerd met thema’s als het huwelijk of kinderverzorging, maar ook godsdienst.

De leden van de Meisjeskring kozen in plaats van wetenschappelijke vooral maatschappelijke thema’s gericht op wat algemene vorming van katholieke vrouwen heette. Studentenmoderator Visser drukte overigens een flinke stempel op de activiteiten. Zo leidde hij de vergaderingen met een spreker of spreekster die een à twee keer per maand plaatsvonden en waarin ‘katho-

De Meisjeskamer, Anna tweede van links.

liek wetenschappelijke onderwerpen' werden aangesneden. Het bestuur van de Meisjeskring organiseerde daarnaast feestvergaderingen, invitatieavonden, een jaarvergadering en had een eigen gymnastiek- of dansclub.

Dit lijkt allemaal geen hemelbestormende aangelegenheid, maar de betekenis ervan mag niet onderschat worden. Historicus Mineke Bosch noemt zulke activiteiten in *Het geslacht der wetenschap* 'strategische gezelligheid'. Daarmee kozen de leden van vrouwelijke studentenverenigingen sinds het einde van de negentiende eeuw positie in het vraagstuk over vrouwen in het hoger onderwijs. Ook al wisten studentes dat zij voldoende gemotiveerd en gekwalificeerd waren om te studeren, in de collegezalen of tijdens practica was de boodschap dat zij er niet hoorden. Bosch laat zien dat de stereotypering en uitsluiting van studerende vrouwen direct voortvloeiden uit de organisatie van sekse en seksualiteit in het studentenleven. Daarin was wel plaats voor vrouwen, maar niet of nauwelijks voor vrouwelijke studenten. Omgekeerd golden gemengde verenigingen als riskant voor vrouwelijke studenten. Die konden beter kiezen voor een studentenvereniging met seksegenoten als zij hun studie serieus namen. In eigen verenigingen kregen studentes de kans om zich zelfstandig te ontwikkelen en leerden zij seksespecifieke tegenstand te relativeren en pareren.⁶⁹

De Meisjeskring vierde de grote feesten als de Dies Natalis, de bestuursinstallaties en de lustra geheel of gedeeltelijk in eigen kring. Ook voor de initiatie of ontgroening van de nieuwe studentes binnen Veritas was zij verantwoordelijk. Dat was een alleszins mild gebeuren, blijkt uit een beschrijving uit 1936, dat drie weken duurde en 's avonds van 20.00 uur tot ongeveer 01.00 uur plaatsvond.

We moesten op de Meisjeskamer komen en daar zaten we allemaal op de grond. Ouderejaars vertelden elke avond over een bepaalde studie, we voerden opdrachten uit om de stad beter te leren kennen en we werden op alle mogelijke manieren uitgehoord. Bij ons was het verplicht om een bepaalde cursus filosofie te volgen. De reden daarvan heb ik nooit begrepen. De inhoud van de cursus begrepen we evenmin. Aan het eind van de drie weken voerden we gezamenlijk een toneelstuk op.⁷⁰

De Meisjeskring bood jonge vrouwen ook kans om bestuurservaring op te doen. Anna was preses van de Meisjeskring in het studiejaar 1935-1936, samen met H.M.A. Ariëns (fiscus), Jetty Dullemonds (abactis) en Winnie Pluymaeker (die als assessor ook zitting in het Veritas-bestuur nam). Zij schreef bestuursvergaderingen uit, stelde de agenda op en leidde deze vergaderingen. Ook voor het jaarprogramma van activiteiten was zij verantwoordelijk. Een gezongen mis, een gezamenlijk ontbijt en een feestrede van een spreker of spreekster van buiten vormden vaste ingrediënten. Voor lustrumvieringen werden naast het Veritas-bestuur en de moderator ook afgevaardigden van 'meisjesclubs' uit andere katholieke studentenverenigingen in den lande uitgenodigd, naast leden en oud-leden van de Utrechtse Meisjeskring.⁷¹ Meestal bood het 'Eigen Huis' voldoende ruimte voor de culturele en culinaire omlijsting, zoals thé dansants, lunches en diners.⁷²

Anna bereidde als voorzitter het derde lustrum van de Meisjeskring in 1936 voor. 'Veel leden' kwamen daarop af, slechts tien oud-leden. De Utrechtse geestelijkheid was goed vertegenwoordigd met de deken en moderator Visser. Dan waren er 'de professoren-dames', echtgenotes van katholieke professoren van de Utrechtse universiteit. Ook de besturen van Veritas, de Utrechtse Vereniging van Studentenverenigingen en afgevaardigden van de Meisjes Studenten Interacademiale (MSI) maakten hun opwachting. Interessanter was

de aanwezigheid van dr. Jacoba Hol (1866-1964).⁷³ Hol was wetenschappelijk medewerker bij de afdeling geografie en oud-lid van Veritas. Voor de leden van de Meisjeskring moet de geografe een indrukwekkende vrouw geweest zijn, misschien zelfs een rolmodel voor een ander levensontwerp dan huwelijk of kloosterleven. Feit is dat Hol zelf de wetenschappelijke beoefening van de fysische geografie als haar roeping beschouwde, iets waarvoor God haar had bestemd. Voor haar vak en haar studenten was zij er altijd – als een soort ‘wetenschappelijk moederschap’ waarin een ‘vrouwelijke aanleg’ om te zorgen en te verzorgen, lief te hebben en te helpen, vorm kreeg buiten gezinsverband.⁷⁴

Verhalen van oud-studentes laten zien hoe belangrijk hun zelforganisatie was. ‘De Meisjeskring stond eigenlijk naast of buiten de gewone mannenclub.’⁷⁵ Als jonge vrouwen konden zij nooit op eigen gelegenheid deelnemen aan activiteiten. Zomaar de Sociëteit binnenlopen waar alle feesten en activiteiten van Veritas plaatsvonden, was ‘not done’. Vrouwen moesten daarvoor worden gevraagd door een van de mannelijke leden. In de herinnering van een oud-studente, wat jonger dan Anna, was de Meisjeskring echt nodig, want ‘als je toevallig lelijk was of heel stil, dan kon je nooit gaan’.⁷⁶

Lelijk was Anna allerm minst, maar verlegen lijkt zij wel te zijn geweest en dit verklaart misschien ook waarom zij ontbreekt op groepsfoto’s van gemengde Veritas-activiteiten na haar eerste studiejaar. Voor zulke gelegenheden – Carnaval, de Dies of de *tally-ho* (uitroep bij de Engelse vossenjacht als een jager een vos heeft gezien) – waren studentes afhankelijk van een uitnodiging van een medestudent. Op foto’s is te zien dat zij toen wel deelnam aan evenementen van de Meisjeskring. Daarop maakt zij een stille, serieuze, wat teruggetrokken of misschien zelfs ongemakkelijke indruk – alsof ze zich ‘out of place’ voelde. Ongetwijfeld vroeg de studie geneeskunde veel van haar tijd, energie en incasseringsvermogen. Maar misschien raakte ze er ook van doordrongen dat het succesvol afronden van de opleiding geneeskunde niet garandeerde dat zij ook een baan als arts zou vinden.

RELIGIEUS BEVLOGEN

Historicus Marjet Derks heeft de rooms-katholieke cultuur van het Interbellum getypeerd als een viriele en strijdbare cultuur. Dit ‘begeesterd katholicisme’ werd aangewakkerd door een radicaal religieus idealisme.⁷⁷ Vertrouwde

vormen van katholieke masculiniteit, die vooral patriarchaal en klerikaal waren ingevuld, werden als gezapig en ineffectief bekritiseerd door ambitieuze jonge mannen, studenten en hoger opgeleiden. Derks laat zien dat de speelruimte voor vrouwen in dit tijdsgewricht beperkt was. Hun 'identiteit als katholieke vrouw in de moderniteit van het Interbellum' lag echter niet vast.⁷⁸ En daarin lag de mogelijkheid voor nieuwe repertoires van dat 'begeesterd katholicisme' vanuit eenzelfde religieuze strijdbaarheid die zij met die meer radicale jongemannen deelden. Kozen laatstgenoemden voor een vaak scherpe antiklerikale koers, voor katholieke vrouwen was dat geen optie. Derks laat zien dat klerikale patronage eigenlijk een *conditio sine qua non* was voor vrouwen die noch iets voelden voor huwelijk en moederschap, noch voor het kloosterleven.

Derks' analyse van de sekse- en generatiegenoten van Terruwe die zich in religieuze en semi-religieuze gezelschappen aaneensloten, laat zien hoe religie eigenlijk werkte voor katholieke vrouwen die tijdens het Interbellum studeerden. Hun organisatievormen en praktijken weerspiegelen een tegencultuur, verankerd in een gedeeld verleden dat de eigen groep profiel en samenhang moest verlenen. Derks wijst op de fundamentalistische trekken van hun radicaal katholicisme, de militante vormen van hun vroomheid. Met specifieke rituelen, symbolen en retoriek drukten radicaal katholieke semi-religieuze vrouwengezelschappen hun afwijzing en verzet uit tegen maatschappelijke en culturele modernisering die zij als verval en crisis taxeerden. Toch voerden zij, aldus Derks, geen strijd met de moderniteit maar omarmden zij deze ook op subtiële, creatieve en eigenzinnige wijze.⁷⁹

Leden van een wat minder militant vrouwengezelschap, de Sleutelbos, traden geregeld op als spreeksters voor de Meisjes Studenten Interacademiale (MSI). Deze interuniversitaire koepelorganisatie van de 'meisjesclubs' van vrouwelijke studenten was in 1931 opgericht als onderafdeling van de Unie R.K. Studentenverenigingen in Nederland. Anna Terruwe kon het tijdens haar voorzitterschap van de Meisjeskring van Veritas goed vinden met de MSI-preses Joop Manders, die geneeskunde in Leiden studeerde.⁸⁰ Zij correspondeerden vooral over voorlichtingsbijeenkomsten op middelbare scholen waarmee vrouwelijke eindexamenkandidaten voor katholieke studentenverenigingen geworven moesten worden.⁸¹ De MSI vergaderde tenminste tweemaal per jaar over 'actuele onderwerpen'. Inleidingen met titels als 'Je leven en je leven in je vak' spreken boekdelen. Daarover konden inmiddels honderden af-

Deelnemers aan het MSI-zomerkamp in Vaals (1935) met pater Anacletus OFM Cap op de eerste rij, waar ook Anna zit (tweede van rechts), naast Hermine ten Doeschate.

gestudeerde ongehuwde katholieke vrouwen spreken, die in hun eigen levensonderhoud voorzagen als lerares, apothekeres, jurist of tandarts. Dit gold ook voor de leden van de al genoemde Sleutelbos.⁸² Dit was een 'vriendschapsverband' van economisch zelfstandige vrouwelijke professionals die elkaar morele steun, inhoudelijke verdieping en sociaal contact wilden bieden. Als katholieke vrouwen waren zij zich ervan bewust uitzonderingen op de regel te zijn. Zij waren getrouwd noch kloosterling, evenmin waren zij lid van nieuwe semi-religieuze vrouwengezelschappen als De Graal of de Vrouwen van Bethanië die een strenge kloosterlijke discipline en opofferingsgezindheid combineerden met maatschappelijke activiteiten. Sleutelbos-leden wilden jonge vrouwen door lezingen en publicaties wijzen op het alternatief dat zij letterlijk leefden: als economisch zelfstandige professionals met eigen netwerken, contacten en vormen van steun en uitwisseling.⁸³

Dit alternatief doopten zij de 'derde weg'. Eén van de initiatiefneemsters van de Sleutelbos, Willy Hillen (1896-1974), hield in 1933 een lezing voor de MSI met als titel 'Godsdienstig leven speciaal voor meisjesstudenten'. Hil-

len was opgeleid als docente Nederlands, maar stapte in 1927 over naar de RK School voor Maatschappelijk Werk in Sittard. Daar werd zij aanvankelijk als assistente van de directrice aangesteld, een jaar later als directrice. Zij was een actieve netwerker, gaf talrijke spreekbeurten over sociale thema's en bleef bovendien als docente actief.⁸⁴ In 1932 had apotheker en Sleutelbos-lid Lucy Vuylsteke voor de MSI gesproken over 'De verantwoordelijkheid van het studeren van Meisjes'. In 1935 gaf Laura Wery, eveneens Sleutelbos-lid en werkzaam als docente Duits in Leiden, een toespraak met als titel 'Meisjesstudent, Vereniging en Maatschappij'.⁸⁵

Jaarlijks organiseerde de MSI de 'meisjesstudentenretraite', meestal tijdens de Goede Week voorafgaand aan Pasen.⁸⁶ Of er veel katholieke studentes op afkwamen, is de vraag. De belangstelling voor het jaarlijkse zomerkamp van de MSI was in elk geval relatief gering. Deze 'meisjeszomerbijeenkomst' beoogde 'het contact der meisjesstudenten uit de verschillende Universiteitssteden te bevorderen'. Vooral de 'aankomende meisjesstudenten', vers van het gymnasium of de hbs vormden de doelgroep. Deelnemende ouderejaars konden hen wegwijzen maken in hun universiteitsstad en studie.⁸⁷ De eerste editie, met 28 deelnemers (van de toen circa driehonderd katholieke vrouwelijke studenten), vond in 1934 plaats in het Arnhemse klooster van de van oorsprong Franse gemeenschap *Dames de Sacré Coeur*.⁸⁸ Deze vrouwelijke religieuzen beschouwden zichzelf als een vrouwelijke pendant van de jezuiten. In hun pensionaten bereidden zij katholieke meisjes uit de gegoede burgerij voor op een bestaan als goed katholieke moeders. In Arnhem hadden deze zusters in 1928 een nieuwe vleugel laten bouwen voor leerlingen van de Middelbare Meisjes School. Zij boden een zodanig uitgebreid lespakket aan met theologie, filosofie, talen en literatuur, dat hun pupillen met een aanvullend examen in de klassieke talen konden doorstromen naar de universiteit. Ongetwijfeld was dat interessant voor de MSI die ook probeerde meisjes te werven voor academische opleidingen.

De Zusters van Sacré Coeur verleenden geregeld gastvrijheid aan bijeenkomsten of manifestaties van allerlei katholieke groepen op hun Arnhemse landgoed van ruim acht hectare.⁸⁹ De deelnemers aan het MSI-zomerkamp konden er overdag naar hartenlust fietsen, zwemmen, wandelen en muziek maken; 's avonds waren er lezingen of voordrachten, verzorgd door enkele deelnemers. Begin september 1935 organiseerde de MSI het zomerkamp

in Vaals in het monumentale klooster Blumenthal van dezelfde zustercongregatie. Daar hield Anna een voordracht over ‘kamerleven’, andere bestuursleden spraken over ‘studie’ en ‘vereniging’. Ook dit kamp had een religieuze component, verzorgd door de provinciale overste van de Capucijnen die over ‘godsdienstig leven’ sprak. De deelneemsters maakten bovendien uitstapjes naar Aken, Valkenburg en de omgeving van Vaals.⁹⁰

Anna sprak namens de MSI op de landelijke Katholieke Studentendagen in februari 1936 in Amsterdam.⁹¹ Ze koos voor een uiteenzetting over de praktische toepassing van de beginselen van de Katholieke Actie (KA) door ‘meisjesstudenten’. Sinds 1922 kreeg de KA structureler vorm in de wereldkerk, maar in Nederland leidde zij een eigenlijk kwijnend bestaan.⁹² De KA was bedoeld om katholieke leken – zij die geen kerkelijke wijdingen hadden zoals priesters – de werkzaamheden van priesters in kerk en wereld te laten ondersteunen. Functieverlies van die kerk was de onuitgesproken drijfveer achter zulke beoogde bondgenootschappen die vooral een dam moesten opwerpen tegen geloofsafval en secularisering. Anna noemde ‘zelfheiliging’ als voornaamste vereiste voor de participatie van leken aan de opdracht en werkzaamheden van katholieke geestelijken. ‘Meisjesstudenten’ moesten eerst in eigen leven ‘het christelijk ideaal’ verwerkelijken alvorens te kunnen bijdragen aan de religieuze versterking van anderen. Leaders van de KA moesten – echode zij het standpunt van paus Pius XI, de architect van de KA – voor hun taak uit ‘diepgaande studie’ kunnen putten.

Opzienbarender was dat Anna de hoop uitsprak dat die leaders in de toekomst ook ‘meisjesstudenten’ zouden inschakelen.⁹³ Die hadden wat haar betreft een rol te spelen in de KA. Deze overtuiging was vermoedelijk het resultaat van de inzet van de Utrechtse studentenmoderator Visser. Met zijn energieke en krachtige persoonlijkheid moedigde hij ‘Veritijnen’ aan tot dat ‘doorleefde christendom’ waarop de KA tamboereerde. Anna was persoonlijk zeer door hem geïnspireerd.⁹⁴ Zij getuigde van een op de samenleving gerichte ambitie, waarin zij zich wilde engageren, in kerkelijk verband en vanuit de kennis en kunde die zij in haar studie had opgedaan. Studentes vormden wat haar betreft een nieuwe categorie van bevlogen hoogopgeleide katholieken op wie kerkelijke leaders konden vertrouwen. Zelf zou zij echter niet lang daarna voor haar religieuze bevlogenheid toch een heel ander kader kiezen waarin haar bijdrage aan de samenleving bestond uit het bidden en lijden voor anderen.

Anna tijdens haar opleidingsjaren.

Willem Duynstee.

RADICALE KEUZE

Op 28 februari 1937 trad Anna in bij de Clarissen-Capucinessen in Duivendrecht. Deze strenge, van oorsprong Franse contemplatieve kloosterorde stond ook bekend als de Dochters der Passie. Daarmee drukten zij uit dat zij als 'levende Brandoffers (...) geheel en al geslachtofferd' wilden worden 'voor de glorie Gods en het heil der zielen'.⁹⁵ De kloosterkroniek vermeldt dat 'Anny Terruwe' de studie geneeskunde enkele maanden voor haar laatste artsexamen had afgebroken uit gehoorzaamheid aan haar geestelijk leidsman en om gehoor te geven aan 'l'appèl divine'. De kloostergemeenschap had hoge verwachtingen van deze intrede, getuige de wens in de kroniek dat God van Anna maar een heilige mocht maken.⁹⁶ Zij was 25 en had op 4 december 1936 het eerste artsexamen behaald. Met nog maar een examen voor de boeg verruilde zij de collegebanken voor een religieus leven achter slot en grendel.

Anna en haar medestudentes hadden nauwelijks vrouwelijke docenten die hen hadden kunnen bemoedigen of inspireren. Aan de Utrechtse universiteit doceerden de botanicus Johanna Westerdijk (1883-1961) en de al genoemde fysisch geografe Jacoba Hol. Zij waren pioniers en enkelingen. Westerdijk werd

in 1917 als eerste vrouw in Nederland aan deze universiteit tot buitengewoon hoogleraar benoemd. Hol kreeg er een aanstelling als wetenschappelijk medewerker na haar cum laude promotie in 1916 en zou dertig jaar later als eerste vrouw benoemd worden tot gewoon hoogleraar. Dat sommige vrouwen aan een studie begonnen zonder professionele ambitie en onderweg vaak afzwaaiden om te trouwen, was evenmin bemoedigend. Bij geneeskunde was het aantal afzwaaiers groot. Een medestudente van Anna uit een iets latere jaargang berekende dat van de elf vrouwen uit haar jaar er negen trouwden en twee als arts gingen werken – opties die elkaar absoluut uitsloten.⁹⁷

Anna wilde echter niet trouwen maar in een klooster intreden. Over haar motieven heeft zij zich nooit uitgelaten. Misschien speelde de precaire financieel-economische positie van haar ouders hierin een rol. Anna's vader Jo had zich diep in de schulden gestoken om het familiehuis Zonneweelde in 1921 te kunnen aankopen. In april 1930 was hij 'directeur-beheerder' geworden van een filiaal van de Duitse firma Walz & Windscheid in Deurne. Deze leverde en legde grootschalige centrale-verwarmingssystemen aan, zoals bijvoorbeeld in het kleinseminarie Beekvliet in Sint-Michielsgestel.⁹⁸ Half januari 1932 werd zijn filiaal echter opgeheven.⁹⁹ Beroepsmatig lijkt Jo sr. vervolgens allerlei projecten te hebben ondernomen met wisselend succes. Voor de delging van nog openstaande schulden sloot hij begin jaren 1930 opnieuw kortlopende leningen af. Ook hiervoor was het familiehuis Zonneweelde onderpand dat verkocht zou moeten worden als hij die nieuwe lening niet tijdig en met de verschuldigde rente afbetaalde.¹⁰⁰ Het huis stond op zijn naam. Hij was onder huwelijksvoorwaarden met Cato getrouwd, wat betekende dat zij niet aansprakelijk was voor de schulden die hij was aangegaan. Terwijl ze zo graag bij de notabelen van Deurne wilden horen, kregen ze steeds meer moeite de eindjes aan elkaar te knopen.

Ook hun voornemen om hun kinderen te laten studeren dreigde in het gedrang raken. Jo jr. was na de afronding van het kleinseminarie Beekvliet in het najaar van 1933 op twintigjarige leeftijd begonnen aan het grootseminarie in Haaren.¹⁰¹ Na de filosofieopleiding die toekomstige priesters moesten doorlopen, was hij echter in 1935 overgestapt naar de Economische Hogeschool Tilburg.¹⁰² In september 1936 moesten zijn ouders wegens hun geldproblemen advies inwinnen of hij zijn studie economie wel kon voortzetten. Zij hadden namelijk nog een andere forse financiële verplichting: de studiekosten voor

hun 'Dochter Anny', die vlak voor haar examen als semiarts stond.¹⁰³ Anna's plotse keuze voor het klooster laat zich in deze context begrijpen als een noodscenario. Kloosterroepingen waren gebruikelijk in katholieke gezinnen. Intrede in het klooster zou kosten reduceren, haar ouders gezichtsverlies besparen en haar broertje de kans geven als econoom af te studeren, een baan te vinden en een gezin te stichten.

Jo sr. werd in juli 1937 persoonlijk failliet verklaard. Een van de schuldeisers bleek zo gevoelig voor zijn argument van studerende kinderen dat hij tot kwijtschelding overging.¹⁰⁴ De Terruwes moesten het zien te rooien met Cato's gemeentesalaris en haar inkomsten uit bevallingen. Niet geldgebrek maar geloof domineert echter het verslag van Willem Duynstee over Anna's kloosterintrede. Hij schreef dit eind 1956, onder lastige omstandigheden.¹⁰⁵

Hij had Anna in 1935 leren kennen toen hij een retraite voor katholieke studenten gaf. In antwoord op Anna's levens- en geloofsvragen had hij haar geadviseerd in het klooster in te treden. Duynstees relaas draait om haar religieuze aanleg en innige band met Jezus Christus sinds haar vroegste jeugd. In haar studententijd was zij daarmee in de knoop geraakt. Misschien is dat ook hetgeen te zien is op foto's uit haar Veritas-tijd. Na haar tweede studiejaar lijkt Anna een transformatie te hebben ondergaan. Van een wat verlegen, verwachtingsvol kijkende jonge vrouw, stijlvol gekleed in lichtgekleurde japonnen, ontpopte zij zich tot een ernstige, wat afwezig kijkende vrouw, steevast donker gekleed. Met haar strakke blik en sober ogende kleding stak ze duidelijk af bij haar medestudentes van de Meisjeskring die juist een uitgelaten en vrolijke indruk maakten. Haar lichaamshouding lijkt erop te wijzen dat haar betrokkenheid gereserveerder was dan die van haar medestudentes. Alsof ze met haar gedachten elders was, of zich niet wilde laten meeslepen door studentikoze onbevangenheid.

Bij hun eerste ontmoeting was Willem Duynstee ruim dubbel zo oud als Anna Terruwe; hij was 49, zij 24. Zijn ouders waren van dezelfde generatie als haar grootouders. Zijn vader Theodoor was in 1883 in Den Haag gehuwd met Adriana Wilhelmina Reuther, dochter van de enkele maanden daarvoor afgetreden Minister van Oorlog, generaal Reuther. Duynstee was sinds 1928 als hoogleraar strafrecht en strafprocesrecht aan de Rooms-Katholieke Universiteit Nijmegen verbonden, waar hij Willem Pompe was opgevolgd die dezelfde leeropdracht aan de Rijksuniversiteit Utrecht had aanvaard.¹⁰⁶

Met deze benoeming moest hij zich gaan wijden aan onderwijs wat hij, naar verluidt, met zijn keuze voor de intrede bij de redemptoristen had proberen te voorkomen. Tegelijkertijd bood de benoeming hem de kans zich weer op de rechtsgeleerdheid te concentreren, het vak dat hij tussen 1904 en 1908 had gestudeerd aan de Universiteit van Amsterdam. Hij had deze studie in 1908 besloten met een promotie op stellingen. Willem Duynstee wist uit eigen ervaring wat het betekende om radicaal voor een volledig ander leven te kiezen. Voor hem lag een glanzende loopbaan als jurist in het verschiet, waarmee hij in zijn vaders voetsporen zou treden. Die was raadsheer aan het gerechtshof van 's-Hertogenbosch. Toch besloot Willem in te treden bij de redemptoristen, een priestercongregatie die zich op zielzorg en studie toelagde. In 1913 werd hij priester gewijd.

Hij was geraakt door de vroege 'renouveau catholique' in Frankrijk. In de eerste decennia van de twintigste eeuw inspireerde deze stroming ook katholieke studenten, intellectuelen en jonge priesterreligieuzen in Nederland. Zij streefden naar innerlijke bekering, naar een diep doorleefde katholieke geloofsovertuiging waardoor zijzelf als desem konden werken in een seculariserende samenleving. Deze religieuze vernieuwingsbeweging had behalve utopische ook antiklerikale trekken omdat de voortrekkers ervan zeer kritisch waren op de inmiddels verzakelijkte vormen die kerk en geloofsleven in hun ogen inmiddels hadden aangenomen. Kerkelijke gezagsdragers en clerici hadden daarmee de oorspronkelijke radicale evangelische inspiratie verloren die Jezus belichaamde. Vanuit een op Jezus' leven geënt authentiek en radicaal christendom probeerden jonge kloosterlingen als Duynstee invulling te geven aan hun religieuze levensstaat.¹⁰⁷

Duynstee adviseerde studenten die hulp of advies zochten in de informele praktijk in 'levensbegeleiding' die hij naast zijn professoraat onderhield.¹⁰⁸ De tegenstelling tussen zijn forse postuur en zachte stem, zijn aandacht en de manier waarop hij hen aankeek, bleef menige student lang bij:

Zijn blik was altijd mild. Zijn taal was sober. Hij luisterde naar alles en scheen daarbij niet moe te worden. Hoewel hij niets opschreef, wist hij altijd precies wat je verteld had, ook nog jaren later. (...) Altijd zag hij het geheel dat ik was en waarbinnen hij mijn gedragingen kon verklaren en altijd accepteren.¹⁰⁹

Met mildheid en begrip probeerde Duynstee tegenwicht te bieden aan de angst waaronder jonge katholieken gebukt leken te gaan. De vraag waar Duynstee de kracht vandaan haalde voor zijn intensieve begeleiding beantwoordde hij met drie punten:

[O]p de eerste plaats vind ik mensen aardig, ik houd van ze; op de tweede plaats begrijp ik ze meestal ook; en op de derde plaats voel ik me bemind door Christus; daarin ben ik heel gelukkig en daardoor kan ik ook veel.¹¹⁰

De aandacht, de blik en de stem – ook Anna moet zich medio jaren 1930 door hem gezien en gehoord hebben geweten, in een kennelijk verwarrende fase in haar leven en studententijd. Hij werd haar vertrouwensman en mentor. Hun relatie zou familiaal worden: vertrouwd alsof ze familie van elkaar waren. Daarop wijzen ook enkele hartelijke brieven van Duynstees jongere ‘gestudeerde’ zussen Héléne en Marie Cécile, Miep genaamd. ‘Lieve Annetje’ luidt de aanhef ervan, waaruit warme belangstelling en verbondenheid blijkt waarvoor hun broer Willem de basis had gelegd.¹¹¹

Uit wat hij tijdens de retraite in 1935 met Anna besprak, concludeerde Duynstee dat zij leefde in een ‘union surnaturelle à Dieu’. Hij zou haar daarin voortaan geestelijk begeleiden.¹¹² Anna zou al heel jong een innige band met Jezus Christus hebben gekregen. Voor haar gevoel stond zij in direct contact met Hem. Sinds haar zevende ging ze dagelijks te communie. Dit bleef zij doen in haar studietijd. Voordat zij in de kliniek aanwezig moest zijn, was zij al naar de mis geweest. En aan het einde van iedere dag ging zij opnieuw naar de kerk om bij Jezus te zijn. Zij was echter, aldus Duynstee, tot de slotsom gekomen dat haar studie die band met Jezus Christus belemmerde. Dat verlangen naar een ‘vie d’union à Jesus-Christ’ had Anna na ruim zes jaar studeren en net voor haar laatste examen doen besluiten non te worden, en geen arts.

GEESTELIJKE GIDS

Duynstee zorgde ervoor dat zij als kandidate in het Duivendrechtse klooster van de Clarissen-Capucinessen werd aangenomen. Hij kende de abdis, Mère Véronique de Jésus (1874-1963), persoonlijk. Met enige regelmaat preekte hij voor de zusters en hij schonk hen medio jaren 1930 ook een Mariabeeld.¹¹³

Vanuit Frankrijk, waar de kloosters onder druk van de antiklerikale wetten van Combes in 1904-1905 de poorten hadden moeten sluiten, was Mère Véronique naar het Zuid-Limburgse Vaals uitgeweken. Daar had zij een nieuw clarissenklooster gesticht. Dit trok Franse en Duitse kandidaten die als gevolg van antikatholieke wetten buiten eigen land een geschikte kloostergemeenschap moesten zoeken. Vanuit Vaals was Mère Véronique in 1919 aan de Eglantiersgracht in Amsterdam een nieuw klooster begonnen. Daar had Duynstee haar ontmoet; hij was diep onder de indruk van haar 'breedheid van geest, die al het menselijke omvatte, en al het menselijke tot God terugbracht'.¹¹⁴ Dat de Clarissen-Capucinessen zich aan Maria hadden toegewijd, sprak Duynstee ongetwijfeld ook aan. Hij was niet alleen een vurig Maria-vereerder, maar ook overtuigd van haar grote aandeel in de verlossing.¹¹⁵ De strenge en sobere leefwijze waarmee de zusters hun band met Jezus Christus vormgaven en uitdrukten, leek hem te passen bij Anna's geestelijke gesteldheid.

Voor haarzelf betekende de intrede een volstrekt ander leven, bepaald door fundamenteel andere opvattingen over gelovig engagement. Het Duivendrechtse klooster was maar klein en trok jaarlijks niet meer dan twee of drie kandidaten die bij intrede ongeveer zo oud waren als zijzelf.¹¹⁶ De meesten wilden zich na een kennismakings- en inwijdingsperiode van zo'n anderhalf jaar niet meer aan deze gemeenschap verbinden. Ze vertrokken om gezondheidsredenen of omdat ze ongeschikt bleken voor dit Spartaanse leven. Terwijl in andere kloostergemeenschappen nieuwigheden als stromend water en centrale verwarming werden aangelegd, vroegen de Clarissen-Capucinessen hun oversten in 1937, het jaar dat Anna intrad, om de gangen van hun klooster van elektrisch licht te voorzien, maar niet hun kloostercellen.¹¹⁷

Dagelijks gingen de zusters tussen zeven en acht uur 's avonds naar bed. Ze werden om middernacht gewekt voor het zogeheten nachtkoor, een reeks gebeden die meer dan een uur in beslag nam. Daarna sliepen ze tot vijf uur 's ochtends om zich naar de mis in de kloosterkapel te begeven. Hun levensritme was bepaald door nauwkeurig beschreven religieuze praktijken en gebeden.¹¹⁸ De zusters brachten hun dagen en ook de gezamenlijke maaltijden grotendeels in stilzwijgen door, vanuit de gedachte dat wie haar mond bewaarde, ook haar ziel bewaarde. Lachen of onderling via tekens met elkaar communiceren was uit den boze. Wie daarop betrapt werd kreeg een zogeheten penitentie opgelegd, een straf die zulk ongewenst gedrag moest uitbannen. Dat kon het

dragen van een 'toom' zijn, een stokje in de mond dat zusters het spreken onmogelijk maakte. Of een voorhoofdsband, waardoor zij enkel zagen wat zich vlak voor hen afspeelde. Deze instrumenten werden tijdens de middagmaaltijd aangebracht, in het bijzijn van de voltallige kloostergemeenschap. Penitenties zoals het kussen van de voeten van de andere zusters bij binnenkomst in de eetzaal werden ook voor andere, ogenschijnlijk kleine vergrijpen in het dagelijks leven opgelegd.

Met zulke praktijken moesten de zusters boetvaardigheid, versterving en godsliefde systematisch inoefenen. Vanuit hun ver doorgevoerde armoede-ideaal raaptten zij kruimels op in de eetzaal om ze vervolgens op te eten. Voedsel dat onaangeroerd op een bord was blijven liggen, bewaarden zij voor een volgende maaltijd. In een speciaal reglement stonden alle dagelijkse verplichtingen tot in het kleinste detail beschreven, inclusief de fysieke en mentale houding die van de zusters bij uitvoering ervan werd geëist. Nooit mochten zij vergeten dat hun strenge kloosterleven nietig en onbetekenend was in het licht van het lijden van Jezus Christus.¹¹⁹ Binnen het klooster bestond bovendien een strikte hiërarchie die op religieuze status en anciënniteit berustte. Koorzusters die moesten bidden, stonden boven de werkHzusters die de kloosterhuishouding en moestuin draaiende hielden.

Anna was als kandidate of postulante nog niet onderworpen aan dit strenge leefregime. Maar zij was wel opgenomen in de clausuur, dat gedeelte van het klooster waar geen buitenstaanders mochten komen.¹²⁰ Daar maakte zij het alledaagse leven van de zusters van dichtbij mee. Zij kwam in een volstrekt andere leefwereld terecht waar wat zij dacht of wilde, er niet toe deed. Alleen wat de zusters geacht werden te denken en te doen, was belangrijk. Hoewel Anna kennelijk niets liever wilde dan haar leven aan God wijden, moet haar vrij snel duidelijk zijn geworden dat deze levensvorm niet bij haar paste. In dit strenge kloosterleven moest zij zich voortdurend concentreren op eigen onwaardigheid en onvermogen. Dit sloot helemaal niet aan bij wat zij in haar schooltijd en studie had ontwikkeld aan verantwoordelijkheidsgevoel en mis-siedrang.¹²¹ Bovendien oefenden haar ouders druk op haar uit om het klooster te verlaten. Kennelijk hadden zij oplossingen gevonden voor hun financiële nood. Op 28 april 1937, nauwelijks twee maanden na haar intrede, trok Anna de kloosterpoort weer achter zich dicht. Zij vertrok zoals zij was gekomen: uit gehoorzaamheid, ditmaal niet aan haar biechtvader, maar aan haar ouders.¹²²

Vooral Cato zou haar dochter ervan hebben overtuigd dat zij had mogen studeren om de mensheid als arts te dienen, niet als non achter kloostermuren.¹²³

Door de ultrakorte ervaring in het Duivendrechtse klooster leerde Anna zichzelf en haar ambitie als arts echter begrijpen als een opdracht van God. Mère Véronique vervulde hierin een sleutelrol.¹²⁴ Zij bleef Anna schrijven na haar vertrek. Anna was altijd welkom in Duivendrecht, weliswaar niet meer in het besloten gedeelte van het klooster waar de zusters woonden, maar op de spreekkamer waar zij door tralies van Mère Véronique gescheiden was. Minstens eens per jaar bezocht Anna haar. De abdis zorgde ervoor die bezoeken zo te regelen dat Anna ook te eten kreeg, bezorgd als zij was dat haar beschermeling niet goed voor zichzelf zorgde. Omdat zij armoede beloofd had, schreef zij Anna op alle papier dat zij te pakken kon krijgen. Het formaat speelde geen rol, evenmin of er al een kant was beschreven of bedrukt. Uit de brieven, briefjes en spirituele overdenkingen die Anna bewaarde, spreekt een gedeeld besef van roeping. Jezus zelf had hen de middelen en capaciteiten geschonken om zijn werk van barmhartigheid te vervullen. Anna moest, aldus haar geestelijke gids Véronique, nooit vergeten dat zij het instrument was waardoor Jezus de zielen toonde hoeveel hij van hen hield.¹²⁵ De abdis onderstreepte dat het klooster een middel was, geen doel. Ook daarbuiten had iedereen een eigen roeping te vervullen. Zij maakte het tot haar taak Anna daarbij te helpen. Mère Véronique gaf haar het vertrouwen dat zij door af te studeren als arts precies datgene deed wat God van haar vroeg.

TERUG IN HET SPOOR

Deze religieuze inkadering van haar oorspronkelijke ambities maakte het Anna mogelijk het klooster te verlaten, haar studie weer op te pakken met het perspectief om als arts te gaan werken. Liefde en beroep waren eigenlijk onverenigbaar voor jonge vrouwen van haar generatie. Wie arts wilde worden, beleefde dat streven vaak als een roeping die huwelijk en moederschap uitsloot – ook zonder enige religieuze socialisatie.¹²⁶ Daarmee kwamen professionele drijfveren als het ware buiten henzelf te liggen, en wat meer maatschappelijke acceptatie binnen hun bereik. Dit was ook zo in Anna's katholieke leefwereld, waar haar sekse een problematische categorie voor dat beroepsleven bleef. In de door God gewilde orde waren vrouwen aan mannen ondergeschikt. Terru-

‘Anny in angst’, staat achterop de foto, bij haar eerste bevalling, ‘verheugd over de aankomst van de B[ehandelend] G[eneesheer]’, augustus 1937.

we zelf zou overigens later in *De vrouw en haar werk* (1954) in alle toonaarden het huwelijk als lotsbestemming van vrouwen bezingen, terwijl zij dat van ongehuwde vrouwen meewarig bezag. Voor zichzelf ontwikkelde zij een alternatief script naast huwelijk, kloosterleven en een ‘gewoon’ ongehuwd bestaan waarin vrouwen volgens haar gemakkelijk verzuurden of neurotisch werden. Zowel de aanmoedigen van Mère Véronique als de concrete voorbeelden van de Sleutelbos-vrouwen worden hierin zichtbaar. Haar roeping om arts te worden kwam van God en aan Hem gehoorzaamde zij. Ze was daarmee geen ‘gewone’ ongehuwde vrouw, maar een die onder mannelijk gezag stond, namelijk van God. Door haar leven aan Hem te wijden kon zij een economisch zelfstandig bestaan met een professionele loopbaan als arts verwezenlijken als datgene wat God met haar voorhad.¹²⁷

Haar lidmaatschap van de Meisjeskring, net als dat van Veritas, had zij in oktober 1937 met pijn in het hart opgezegd. Zij gaf persoonlijke redenen op en verzekerde dat zij de idealen van ‘het goed beleefde verenigingsleven’ trouw zou blijven. Zij dankte alle leden van de Meisjeskring ‘voor zoveel goede dingen, die mensen elkaar geven kunnen en alleen maar van elkaar

Anna temidden van andere coassistenten Dermatologie, april 1938.

aannemen'.¹²⁸ In de zomer van 1937 was Anna gestart met een 'buitengewoon praktikantschap' in het zogeheten praktikantenhuis van de Verloskundige Polikliniek in Utrecht. Dit rondde zij in het voorjaar van 1938 af. Het bewijs daarvan bewaarde zij in het *Leerboek der Verloskunde* (1933) van Klaas de Snoo, de hoogleraar bij wie zij dit vak in Utrecht had gevolgd. Haar exemplaar staat vol aantekeningen die wijzen op intensief gebruik. Vermoedelijk niet omdat Anna zich als gynaecoloog wilde specialiseren, maar omdat zij haar moeder met enige regelmaat als verloskundige verving in Deurne. In april 1938 begon zij aan haar coassistentenschap Dermatologie. Nauwelijks een half jaar later legde zij het laatste artsexamen af.¹²⁹ Vanaf december 1938 stond zij als praktiserend arts geregistreerd aan de Stadhouderslaan 61 in Utrecht.¹³⁰

Daarmee had zij een harde leerschool afgerond die niet alleen een kwestie van studeren was maar ook van doorbijten. In de jaren 1930 waren er in Nederland ongeveer vijfhonderd vrouwelijke artsen die samen rond vijf procent van het totaal aantal praktiserende artsen uitmaakte. De meesten assisteerden, waren in dienst van gemeente of Rijk, en concentreerden zich vooral op wat heette de 'algemeene praktijk' en de kindergeneeskunde. Een handjevol had

zich weten te specialiseren als oogarts, psychiater of gynaecoloog. Hun in 1928 opgerichte belangenvereniging, de Vereniging van Nederlandse Vrouwelijke Artsen, maakte zich ook in de door economische crisis geplaagde jaren 1930 sterk voor gelijke bezoldiging als mannelijke collega's in dienst van Rijk of gemeente.¹³¹ Vrouwelijke artsen in overheidsdienst kregen sinds 1924 automatisch ontslag als zij trouwden. Ook vrije vestiging was voor hen problematisch, bijvoorbeeld omdat hun patiënten meer problemen hadden met declaraties bij verzekeringen. Vrouwelijke artsen ondervonden met andere woorden veel meer belemmeringen als professionals in de gezondheidszorg dan hun mannelijke collega's.

Anna sloot zich aan bij de (K)NMG, niet bij de vrouwelijke beroepsvereniging. Zij wilde zich niet als vrouwelijke maar als katholieke arts profileren. Zij leek vooral in de ban van de heelkunde, met chirurgie als specialisme – een specialisatie waarvoor opleiders vrouwen toen ongeschikt achtten.¹³² Pas in tweede instantie kwam zij uit bij de psychiatrie en daar zag zij voor zich zichzelf mogelijkheden om haar beroep met haar roeping te verbinden.

SPECIALIST WORDEN

Anna hoorde bij een groeiende groep jonge medici die zich na het doctoraalexamen specialiseerde. Dat zij zenuwarts wilde worden, zou zij veel later wat omslachtig benoemen als een ‘niet ontkoombaar ervaren levensopdracht’.¹ Het was niet haar eerste keus geweest. ‘Psychiater kun je nooit worden, want dat zou zijn alsof je niet werkte’, vertelde zij Joos Florquin in het interview in oktober 1972.² Heelkunde was moeilijker en trok haar daarom kennelijk aan. Anna wilde chirurg worden. In latere interviews, zoals dat met Florquin, wekte zij de indruk dat zij haar specialisme had kunnen kiezen. Dat zou zeer uitzonderlijk geweest zijn, want specialisten namen liever geen afgestudeerde vrouwelijke artsen als assistenten aan.³

Als jonge arts begon Anna als verloskundige in Huize Bethlehem in Den Haag.⁴ Zij ging niet in op het aanbod van geneesheer-directeur Janssens van de psychiatrische inrichting Voorburg om daar assistent te worden. In plaats daarvan werd zij assistent op de chirurgische afdeling van ziekenhuis Calvariënberg in Maastricht. Dit viel haar bitter tegen. In 1972 vertelde zij Florquin dat zij al begon te zuchten als de portier van het ziekenhuis belde ten teken dat zij aan de slag moest.⁵ Anna was absoluut niet praktisch en had ook naar eigen zeggen twee linkerhanden.⁶ Dit zal verdere specialisatie in de chirurgie bemoeilijkt hebben.

Daarom lukte het Janssens in juni 1939 alsnog om haar te werven voor een vacature op Voorburg. Anna was dankbaar dat hij haar nogmaals had gevraagd.⁷ Voorburg was de grootste katholieke psychiatrische inrichting van de provincie Noord-Brabant. Daar begon zij in september 1939 haar specialisatie in ‘zenuw- en

zielsziekten'.⁸ Dit specialisme had de Nederlandsche Maatschappij ter bevordering der Geneeskunst in 1932 vastgelegd in het specialistenregister.⁹ Zenuwartsen in spe volgden drie jaar lang een opleiding in een daarvoor aangewezen psychiatrisch-neurologische kliniek.¹⁰ Anna deed het eerste, psychiatrische deel op Voorburg, en het tweede, neurologische deel in de Zenuwkliniek van het Sint Canisiusziekenhuis in Nijmegen.

Voorburg bleek een leerschool voor haar positionering en plichtsethiek als katholieke psychiater. Zij kwam er in contact met rector Bless die in Nederland pionierde in wat 'pastoraal psychiatrie' heette. Anna's biechtvader Duynstee en Bless kenden elkaar uit katholieke overlegorganen binnen de geestelijke gezondheidszorg. Bless agendeerde daarin de samenwerking van psychiaters en priesters vanuit een onderlinge competentiescheiding. Deze denklijn zou Anna in haar werk inspireren. In het grootschalige 'bedrijf' dat Voorburg feitelijk was, leerde zij wat Utrechtse professoren als Rümke hadden verduidelijkt: dat aandacht voor patiënten een schaars, maar kostbaar goed was. In de Nijmeegse Zenuwkliniek werkte zij onder leiding van psychiater en neuroloog Sjef Prick die goed met Duynstee bevriend was.

De jaren dat Anna zich als zenuwarts specialiseerde, waren getekend door de Tweede Wereldoorlog die in Nederland op 10 mei 1940 uitbrak. Enerzijds vergrootte de mobilisatie vanaf 1939 de ruimte voor vrouwen op de medische arbeidsmarkt.¹¹ Anderzijds stonden de werk- en leefsituatie van patiënten en de medische staf op Voorburg en in de Nijmeegse Zenuwkliniek steeds onder druk door tekort aan voedsel, ruimte, mankracht en rust.¹² Bovendien ging de oorlog voor Anna persoonlijk met ingrijpende veranderingen gepaard. Haar ouders namen twee meisjes op in hun huis in Deurne, een Joods meisje uit Amsterdam dat moest onderduiken, en een Frans meisje dat hun zoon uit een weeshuis in Parijs had meegenomen. Anna en haar broer beschouwden deze meisjes als 'pleegzusjes'. Met haar ouders zat Anna bovendien meer dan anderhalf jaar lang in grote zorg om Jo jr. Hij was in het voorjaar van 1944 in Frankrijk door de nazi's gevangen ge-

nomen wegens verzetsactiviteiten. Sindsdien wisten Anna noch haar ouders of hij nog leefde. Hun zorg om Jo was extra pijnlijk, omdat hij in de oplossing van de aanhoudende financiële perikelen van hun vader een belangrijke rol vervulde.

ASSISTENT OP VOORBURG

In 1939 nam G.J.B.A. Janssens (1875-1958) twee vrouwen in dienst die in Utrecht geneeskunde hadden gestudeerd: Johanna Brokkelkamp (1912-2008) en Anna Terruwe. Janssens was sinds 1923 geneesheer-directeur van Voorburg in Vught en groot voorstander van het aannemen van assistenten die zich wilden specialiseren in de psychiatrie.¹³ Brokkelkamp begon per 1 juni 1939, Terruwe per 1 september van dat jaar.¹⁴ Beide vrouwen waren intern en werden in het jaarverslag als ‘de dames’ aangeduid. Zij waren werkzaam op de vrouwenafdelingen, geleid door dr. G.J.H. Borms die in 1939 als waarnemend geneesheer-directeur in dienst was getreden.¹⁵ Hun mannelijke collega’s werkten op de mannenafdelingen en werden in datzelfde jaarverslag als artsen aangeduid. Zij waren gehuwd en woonden niet in de inrichting zelf maar op het terrein of daarbuiten.¹⁶

Het verloop onder de assistenten was in die jaren relatief groot. Deels waren de oorlogsdreiging en oorlog daar debet aan, deels ook de loopbaanperspectieven en persoonlijke omstandigheden van de assistenten. Johanna Brokkelkamp vertrok in april 1940 om te trouwen en zich met haar echtgenoot, Pierre (P.J.G.H.) Lemoine (1910-1980) als huisarts te vestigen, eerst in Alblisserdam en later in Rotterdam.¹⁷ Haar opvolgster, de in Amsterdam opgeleide M.P.A. Huijgen, vertrok in 1942 en werd schoolarts in Didam.¹⁸ Louis Ph. Schreinemachers, (1912-1974) die ongeveer gelijktijdig met Brokkelkamp en Terruwe was aangenomen, werd opgeroepen in het kader van de algemene mobilisatie op 28 augustus 1939 waarmee Nederland zijn neutraliteit probeerde te beschermen. Na de demobilisatie keerde hij terug naar Voorburg waarvan hij tussen 1967 en 1974 geneesheer-directeur was. In 1940 werd naast Schreinemachers nog een mannelijke assistent aangenomen, Louis (M.L.J.) Vaessen (1915-1970).¹⁹ Hij vertrok in maart 1942 naar de psychiatrische inrichting Sint Willibrordus in Heiloo, waar hij afdelingsgeneesheer werd.²⁰ Vaessen en Schreinemachers zouden werkzaam blijven in de intramurale psychiatrie, Terruwe niet.

Huize Voorburg.

Toen Anna in dienst trad, telde Voorburg meer dan elfhonderd patiënten, ongeveer net zo veel mannen als vrouwen. Gemiddeld gingen meer dan driehonderd patiënten per jaar op proefverlof. Ongeveer zestig patiënten waren in gezinsverpleging; dat aantal zou om praktische redenen tijdens de oorlog slinken. Proefverlof en gezinsverpleging werden sinds het begin van de twintigste eeuw toegepast in psychiatrische instellingen om relatief ‘goede’ patiënten te behoeden voor een langdurig verblijf binnen de muren van de inrichting.²¹

Voorburg was in 1885 opgericht en gold als een van de oudste ‘moderne’ krankzinnigengestichten. Het was een zogeheten buitengesticht of plattelandsgesticht geschikt voor alle ‘krankzinnigen’ in Noord-Brabant. Hoewel een katholieke instelling, werden ook patiënten van andere gezindten opgenomen. Huize Voorburg was onderdeel van het geneeskundig gesticht Reinier van Arkel in het centrum van Den Bosch. Daar werkten sommige artsen van Voorburg ook, onder wie Janssens.

Naar een ontwerp van kerkenbouwer Henri van Tulder was een imposant kazerneachtig hoofdgebouw op het ruim 110 hectare grote landgoed Voorburg neergezet.²² Het telde vier vleugels in neogotische stijl, rijk gedetailleerd en voorzien van boogramen en torentjes. In het midden van het terrein bevond

zich de kapel waarop de gescheiden vrouwenafdelingen en mannenafdelingen uitkwamen. Mannelijke en vrouwelijke patiënten waren ook in de kapel door een muur van elkaar gescheiden. Iedere afdeling had een eigen binnenplaats. De gangen in de vleugels waren honderden meters lang. De overzichtelijke indeling (mannen rechts gezien vanuit de ingang, vrouwen links, minst ernstige aandoeningen bij voorgevel, ernstiger bij achtergevel) was toen kenmerkend voor de geïnstitutionaliseerde zorg.

In de jaren dat Anna op Voorburg werkte, bepaalde inkomen en daarmee sociale klasse hoe patiënten gehuisvest werden. Bemiddelde patiënten uit de hogere sociale lagen leefden in afzonderlijke paviljoens, in de zogeheten klasseafdelingen. Daar hadden zij eigen, wat luxer ingerichte kamers. Op deze afdelingen was bovendien meer personeel. Het gros van de patiënten leefde en sliep echter gemeenschappelijk in grote, sobere zalen. Op Voorburg werd geregeld verbouwd en bijgebouwd om te kunnen voldoen aan veranderende eisen voor de vaak langdurige verpleging van patiënten. Zij hadden toegang tot het park in Engelse landschapsstijl rondom de inrichting. Achter het hoofdgebouw lagen de boerderij, landbouwgronden, boompartijen en het eigen kerkhof. Bij het complex hoorden ook een Lourdes-grot, het ketelhuis, de watertoren en de mortuaria.

De gemeente 's-Hertogenbosch liet het beleid en toezicht op de gang van zaken in Huize Voorburg over aan het College van Regenten over de Godshuizen. De strikt naar sekse gescheiden verpleging was in handen van twee religieuze congregaties afkomstig uit Ronse in Oost-Vlaanderen: de Broeders van Onze-Lieve-Vrouwe van Lourdes en de Zusters van Barmhartigheid. Voorburg kende een complexe organisatiestructuur, die bepaald werd door verschillende hiërarchieën. Aan de top stond het regentencollege dat over de concrete richtlijnen ging en als seculier bestuur de contracten met de religieuze congregaties en het andere personeel afsloot. In Anna's tijd wierf en benoemde dit college ook de artsen. De broeder- en de zustercongregatie waren verantwoordelijk voor de verplegings- en de huishoudelijke dienst die vrijwel geheel uit religieuzen bestond toen Anna aan haar assistentschap begon. Na de Tweede Wereldoorlog zou het aantal 'gewone' of lekenverpleegkundigen toenemen. Voorburg leidde bovendien zelf psychiatrisch verpleegkundigen (verpleegkunde B) op.

Deze organisatiestructuur maakte het werk van de artsen niet makkelijk. Voor hun beleid en de daarvoor benodigde middelen waren zij afhankelijk van

het regentencollege, voor de dagelijkse gang van zaken op de afdelingen van de religieuzen die de patiënten verpleegden. Die stonden op hun beurt weer onder leiding van een broeder- of een zuster-overste die functies en taken verdeelden en werkzaamheden controleerden. Alle religieuzen die in Huize Voorburg werkten, waren op hun beurt afhankelijk van hun algemene kloosteroversten die in België zetelden. Zij bepaalden wie al dan niet op Voorburg werkte. Bij een tekort aan menskracht moesten de regenten aankloppen bij die kloosteroversten.²³ Zij hielden bij de verdeling van broeders en zusters rekening met verplichtingen elders. Kerkelijk gezien vielen zij onder de bisschop van Gent die weer verantwoordelijk was voor de geestelijke verzorging van de zusters en broeders in Huize Voorburg. De bisschop van Den Bosch benoemde evenwel de rector die zorgdroeg voor de geestelijke verzorging van de patiënten op Voorburg.

Volgens historici Hans Binnenveld en Rob Wolf was Janssens' bewind op Voorburg krachtig en vernieuwend en zijn samenwerking met de religieuzen respectvol. Anno 1940 waren rond 230 medische en verpleegkundige medewerkers verantwoordelijk voor meer dan 1100 patiënten. Naast de geneesheer-directeur en zijn plaatsvervanger waren er drie afdelingsartsen.²⁴ Anna was een van de vier assistenten die zich specialiseerden als zenuwarts. De verpleging was in handen van 98 zusters, van wie 42 gediplomeerd, en zestig broeders, van wie twintig gediplomeerd. Bovendien waren er 41 lekenverpleegsters en 27 lekenverplegers, van wie het merendeel intern was.²⁵ Een van de afdelingsartsen had tevens de leiding over het laboratorium waar bloed- en weefselonderzoek plaatsvonden, onder andere naar bijwerkingen van voorgeschreven medicijnen.²⁶ Daarin assisteerde ook de apothekersassistente die in de apotheek van Voorburg hoofdzakelijk pijnstillers uitreikte – kalmerende middelen of sedativa om patiënten te kalmeren, en narcotica om bewustzijn, afweerreflexen en spierspanning bij patiënten te verlagen.²⁷ Onrust werd bestreden met opiaten, morfine, broom, paraldehyde en barbituraten. Voor somatische klachten had Voorburg een internist in dienst die het röntgenapparaat kon bedienen. Patiënten en personeelsleden die tuberculose hadden, werden extern behandeld.

De jaarverslagen van de eerste helft van de jaren 1940 laten drie werkgebieden zien: de medische staf annex verpleging, de geestelijke verzorging geboden door de rector met zijn assistent annex plaatsvervanger, en de huishoudelijke dienst. In deze dienst werkten vrouwelijke religieuzen en dienstbodes, samen verantwoordelijk voor de keuken, wasserij, strijk- en naaikamer, slaapzalen,

broodkamer, verpleegstersverblijven en de dienstbodenverblijven. De zusters waren bovendien verantwoordelijk voor alle maaltijden. De broeders hielden samen met een verpleger-huisknecht en een huisknecht de mannenverblijven en het rectoraat schoon. Buiten Voorburg werd gebruikgemaakt van de diensten van twee schoenmakers, twee barbiers, vier kleermakers, een bode en een chauffeur. De inrichting had een eigen technische dienst met timmerlieden, metselaars, opperlieden, loodgieters, een smid en schilders. Daarnaast bemanden een machinist, drie stokers, een hulplasser en een elektromonteur het ketelhuis, aangeduid als de Centrale. Daar werd de op kolengestookte verwarming voor vrijwel alle gebouwen geregeld. Voorburg was sinds 1925 op het lichtnet aangesloten. Een nachtwaker waakte 's nachts over alle technische installaties. De bedrijfsleider runde de boerderij met landarbeiders en melkknechten, de tuinbaas het tuinbouwbedrijf ondersteund door personeel. Voorburg was niet alleen een grootschalige, maar ook een grotendeels zelfvoorzienende instelling die zo min mogelijk voedsel extern inkocht en daardoor de verpleegkosten relatief laag kon houden.

IN OPLEIDING

Anna legde in 1972 aan Florquin uit dat haar opleiders in de psychiatrie en neurologie de 'garantie' waren voor haar deskundigheid als specialist. 'In opleiding zijn' betekende meelopen en meewerken in een meester-gezel verhouding. Als assistent leerde Anna 'on the job', in samenwerking met de andere assistenten en onder supervisie van de afdelingshoofden. Die bepaalden de mate van verantwoordelijkheid van de assistenten. Hun speelruimte hing af van het vertrouwen dat hun opleiders in hen stelden.²⁸

Van Janssens leerde Anna vooral wat een psychiater tot een katholiek psychiater maakte. Janssens had in 1903 in Leiden het artsdiploma behaald. Vervolgens was hij assistent geworden van de Leidse hoogleraar psychiatrie Gerbrand Jelgersma (1859-1942). Die had als rector magnificus van de Rijksuniversiteit Leiden in de diesrede van 1914 Freuds droomduiding besproken en diens principes van verdringing en het onbewuste uitgelegd. Als het op Freuds inzichten aankwam, was Jelgersma eerder een empiricus dan een dogmaticus. Hem boeide of en hoe de psychoanalyse in de klinische praktijk kon bijdragen tot een beter begrip van het psychologische beeld van psychiatrische patiënten.²⁹ Die vraag was ook leidend in de psychiatrische inrichting Endegeest

in Oegstgeest waar Janssens werkte van 1905 tot hij in 1923 naar Voorburg vertrok. Net als in andere psychiatrische ziekenhuizen heerste daar in die jaren een ‘therapeutisch nihilisme’ of ‘therapeutisch defaitisme’.³⁰ Bestaande behandelingen boden weinig uitzicht op verbetering, laat staan genezing. Janssens publiceerde vanuit Endegeest over de bed- en badbehandeling die onrustige patiënten enig perspectief boden, al kon eigenlijk niet van therapie worden gesproken.³¹

Met een stipendium van het Van Vollenhofefonds had Janssens een half jaar bij Emil Kraepelin (1856–1926) in München gewerkt. Kraepelin legde de basis voor een classificatiesysteem van psychiatrische ziektebeelden, met een centrale positie voor *dementia praecox* en de manisch-depressieve psychose. Janssens had van 1923 tot zijn pensionering in 1947 de medische leiding over Voorburg, vanaf 1936 eveneens die over de psychiatrische inrichting Reinier van Arkel in ’s-Hertogenbosch. Daarnaast vervulde hij talrijke nevenfuncties. Hij doceerde aan de opleiding voor docenten voor het speciaal onderwijs en was enige tijd lid van de Commissie belast met het afnemen van de artsexamens. Hij was bovendien forensisch-psychiatrisch deskundige voor de rechtbanken van ’s-Hertogenbosch, Breda en Middelburg. Janssens werd geroemd om zijn werkkraft, organisatorisch vermogen en therapeutische innovaties. Samen met de psychiater C.T. Kortenhorst, sinds 1915 eveneens werkzaam op Voorburg, was hij een drijvende kracht achter de Commissie voor Geestelijke Volksgezondheid in Noord-Brabant die verantwoordelijk was voor de ambulante zorg.³² Verpleegden die met het predicaat ‘Voldoende hersteld’ uit Voorburg vertrokken, kregen begeleiding van medewerkers van de consultatiebureaus die hieronder ressorteerden.³³ In de oorlogsjaren waren het onder anderen de assistenten Vaessen en Huijgen die deze ambulante voorziening gedeeltelijk bemanden en ook daar werkervaring opdeden.³⁴ Janssens wilde bovendien de doorstroom van relatief rustige patiënten naar ‘eenvoudige verpleeginrichtingen’ bevorderen, waar ze beter op hun plek waren dan in een psychiatrische inrichting tussen patiënten met ernstiger psychiatrische stoornissen. Op Voorburg kwam onder zijn leiding in 1932 een aangewezen afdeling voor vrouwen tot stand, in 1934 voor mannen. Het idee was dat mensen zich daar vrijwillig konden laten opnemen om zich te laten behandelen voor mildere psychische klachten die als geneeslijk te boek stonden, vaak van neurotische aard.³⁵

In Huize Voorburg kwamen patiënten, strikt gescheiden naar sekse, terecht op een opname- en observatieafdeling. Daar werd hun aandoening en behandeling bepaald. De zes vrouwenafdelingen van Voorburg waren vernoemd naar vrouwelijke heiligen en niet, zoals de mannenafdelingen, naar type (be)handeling: opname, observatie, ziekenzaal of bedverpleging. Terruwe had op de vrouwenafdelingen vooral te maken met afdelingshoofd P.J. Beduwé. Hij had eind jaren 1920 zijn artsexamen in Leiden afgelegd. De vrouwenafdelingen telden meer dan vijfhonderd vrouwen die niet permanent aanwezig waren. Sommigen verbleven tijdelijk en op proef thuis; een kleine groep verbleef in gezinsverpleging buiten de inrichting. Voorburgse patiënten vertoonden, net als die in andere psychiatrische inrichtingen, nogal uiteenlopende ziektebeelden die onder de brede noemer van ‘zenuw- en zielsziekten’ werden geschaard. In hedendaagse termen ging het vooral om patiënten met psychotische stoornissen, stemmingsstoornissen, verstandelijke beperking, dementie en neurologische stoornissen. Daarnaast verbleven volwassen zwakzinnigen op Voorburg en werden ook patiënten met een verslavingsproblematiek (meestal alcohol) opgenomen.³⁶

Het merendeel van de patiënten was opgenomen met een rechterlijke machtiging waarmee iemand op last van de rechter tegen zijn of haar wil naar een erkend geneeskundig gesticht voor krankzinnigheid kon worden overgebracht en daar kon worden behandeld. Een klein percentage was opgenomen op grond van een In Bewaring Stelling (IBS) waarmee een burgemeester in noodsituaties kon verordonneren dat iemand in een gesticht opgenomen werd. Wanneer de balans verstoord raakte tussen draaglast van het problematische gedrag van de patiënt enerzijds, en de draagkracht van de mensen in zijn directe omgeving anderzijds, kwam opname als oplossing in aanmerking. Historicus Joost Vijseelaar noemt die verstoorde balans de bekende ‘druppel’ voor opname.³⁷

Net als in andere psychiatrische inrichtingen was er op Voorburg een directe relatie tussen de ‘handelbaarheid’ van patiënten en hun ‘behandelbaarheid’. Na de opname volgde eigenlijk voor alle patiënten bedverpleging om hen letterlijk tot rust te brengen. Voor demente patiënten en patiënten met dementia paralytica werd deze zogeheten bedbehandeling voortgezet, net als voor patiënten die zeer onrustig waren en als storend werden ervaren.³⁸ Onrustige patiënten kwamen meestal tijdelijk terecht op een afdeling met cellen, ‘single rooms’ en kleine bedzalen om tot rust te komen.³⁹ Als alternatief of aanvulling

op de bedverpleging werd de permanente of geprolongeerde badbehandeling ingezet waarbij patiënten uren-, soms zelfs dagenlang, in een lauwwarm bad lagen dat hen rustig zou maken. Op Voorburg heette dat ‘het permanente bad’ dat vanaf de jaren 1920 tot aan het begin van de Tweede Wereldoorlog vermoedelijk tamelijk intensief werd toegepast.⁴⁰

Werken werd de meest toegepaste therapie in Nederlandse gestichten tussen 1890 en 1950. Vanaf 1926 ontwikkelde zich naar Duits voorbeeld de ‘actieve’ of ‘actievere’ therapie, waarin werkzaamheden – aangepast aan leeftijd en kunnen – werden ingebed in een pedagogisch systeem met (her)opvoedkundige doelstellingen. Ook patiënten die als moeilijk of lastig te boek stonden omdat zij schreeuwden, vernielzuchtig waren of zich met eigen uitwerpselen besmeurden, kwamen in aanmerking voor dit nieuwe regime met beloning en straf. Janssens was een groot voorstander van de actieve therapie die de Nederlandse psychiatrie vanaf de jaren 1930 ging bepalen. Werk gaf structuur aan de dagen, maakte de patiënten moe en daarmee rustiger, en zou hun normbesef en gevoel van eigenwaarde versterken.⁴¹ Bovendien bracht een meewerkende gestichtspopulatie economische voordelen in de vorm van besparingen op salarislasten. Op het terrein van Voorburg werkten de patiënten in de land- en tuinbouw, mattenmakerij, weverij, tabaksstripperij, schoenmakerij en in de werkplaatsen van de schilder, smid en timmerman. De weverij voorzag het hele complex van het nodige linnengoed en voor vrijwel het gehele onderhoud van het park en het werk in de landbouw werden patiënten ingezet. Vrouwelijke patiënten deden ook licht huishoudelijk werk. Feitelijk werkte meer dan twee derde van de patiënten van Voorburg overdag buitenshuis en bleven de bedverpleegden onder de hoede van de medische en verpleegkundige staf op zaal achter.

OORLOG

Daar kwam met het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog wel enige verandering in. Op Voorburg werd sinds de tweede helft van 1939 rekening gehouden met oorlog. Noodzakelijke aanpassingen, verhuizingen en ook verbouwingen zijn nauwgezet in de jaarverslagen vastgelegd. De verplichte verduistering bleek bijvoorbeeld een hele (dure) onderneming, maar maakte het wel mogelijk dat overal het licht gewoon kon blijven branden. Behalve in de kapel die niet afdoende kon worden verduisterd, zodat de godsdienstoefeningen verplaatst

werden naar de kapellen van het zuster- en het broederhuis. Bedlegerige patiënten verhuisden van de eerste verdieping van de mannen- en vrouwenafdeling naar de begane grond zodat zij bij brand tijdig geëvacueerd konden worden. Onder leiding van de brandweer oefenden verplegers en artsen die verantwoordelijk waren voor de luchtbescherming. Vijvers en grachten op het terrein werden jaarlijks uitgediept en schoongemaakt om zeker te zijn van voldoende bluswater. Brandweerinstallaties werden met grote regelmaat gecontroleerd; met de aanschaf van twee ‘koolzuursneuwapparaten’ hoopte men (Engelse) staaftbrandbommen adequater te kunnen blussen. Er werden verkennerposten ingericht op de zolders en later in de watertoren van waaruit het gehele terrein bewaakt werd door eigen personeel, gewapend met telefoon, schop en zand en een brandspuit (‘minimax’).⁴²

Vooraf in de nacht van 11 op 12 mei 1940 was de staf van Voorburg in hoogste staat van paraatheid. Zij hadden een groot deel van de verpleegden in met zand gestutte gangen en schuilkelders ondergebracht op eenvoudige veldbedden. Daartussen lag het verplegend personeel te slapen, waardoor de patiënten rustig bleven. ‘Iedere broeder en zuster van hoog tot laag, religieus en leek, deed op eenvoudige, rustige, niet genoeg te loven wijze zijn plicht. Verscheidenen van hen kwamen deze dagen nauwelijks of niet uit de kleeren’, noteerde Janssens in het jaarverslag.⁴³ De interne organisatie werd belast doordat drie gebouwen door de Duitsers waren gevorderd voor een ‘Sanitätskolonne’: de klasse-afdelingen voor bemiddelde dames en heren en het gloednieuwe therapiegebouw.⁴⁴ Een deel van de patiënten verhuisde noodgedwongen naar leefruimten van de zusters en broeders.

Inschikken en behelpen was ook het motto toen Voorburg in 1942 door de Geneeskundige Inspectie werd aangewezen als de instelling die ‘een groot aantal verpleegden uit de inrichtingen te Heiloo, Santpoort en Noordwijkerhout’ zou opnemen. Deze katholieke psychiatrische inrichtingen moesten op last van de Duitse bezetter geëvacueerd worden in verband met de aanleg van de ‘Atlantikwall’. Consequentie was dat het aantal bewoners van Voorburg in 1943 was verdubbeld. Daaraan was een complete herinrichting van het complex voorafgegaan, opdat iedere instelling ‘een afgesloten geheel ter beschikking’ kreeg en daarmee autonomie in doen en laten behield.⁴⁵

Het zijn vooral deze grootschalige evacuatieën geweest die de gezondheid en voedselpositie van de toch al kwetsbare en afhankelijke gestichtspopulatie

bedreigden, beschrijven historici Eveline Buchheim en Ralf Futselaar.⁴⁶ Voorburg viel buiten hun onderzoek, maar ook daar greep de Duitse bezetting diep in op de zorg voor en behandeling van de verpleegden. De opbrengst van de boerderij en het tuinbouwbedrijf liep terug waardoor rantsoenering noodzakelijk werd. Kolendistributie vergde het terugdringen van het kolenverbruik. Daarom bleven gangen, slaapzalen en andere vertrekken waar verwarming niet strikt noodzakelijk was, onverwarmd. Gevolg was dat therapieën als de bad- of hydrotherapie stil kwamen te liggen. Die waren behalve kostbaar ook zeer arbeidsintensief voor de verpleging. Het badwater moest namelijk regelmatig verschoond en op temperatuur gehouden worden.⁴⁷ Ook de actieve therapie die Janssens bevorderde, kwam onder druk te staan. Voor mobiele patiënten moest emplooi in en om Voorburg zelf gezocht worden. Voor patiënten werd het leven zonder uitstapjes, zoals in 1940 nog naar het circus, een stuk eentoniger. Alleen de gymnastieklerares die in 1940 voor de vrouwelijke patiënten was aangesteld, wist een groep van ongeveer dertig vrouwen met ritmische gymnastiek, reidansen, sprietlopen (via een balk water oversteken), korfballen en wandelingen letterlijk in beweging te houden. Ook in de oorlogsjaren trok zij er nog eens per jaar met een groep vrouwen op uit voor een grote wandeling met picknick.

THERAPEUTISCHE WERKERVARING

Vijselaar heeft in een vergelijkend onderzoek naar de psychiatrische inrichtingen Voorburg, Endegeest en Wolfheze geconstateerd dat therapieën in veel gevallen niet het beoogde resultaat opleverden. In de vooroorlogse psychiatrie was 'therapie' volgens hem een veelduidig en verraderlijk begrip. Therapie kon gericht zijn op herstel en genezing, op verzorging en verpleging en daarmee op het welbevinden van de patiënten, en op gedragsregulatie via maatregelen van dwang en drang die de leefbaarheid en veiligheid in de inrichting moesten waarborgen.⁴⁸ De op Voorburg courante vormen van bed- en badverpleging waren net als de actieve therapie vooral symptoombestrijding. Tot de jaren 1920 hadden psychiaters geen antwoord op grote ziektebeelden als schizofrenie, manisch-depressieve psychose of depressie. Dit veranderde met de introductie van de somatische kuren in Nederland: de malariakuur (ingezet bij *dementia paralytica*, het laatste stadium van syfilis); de insuline-comakuur en

de cardiazol- en elektroshockkuur (voor de behandeling van schizofrenie) en de somnifeen-slaapkuur (bij ‘onrust’).

Deze behandelingen werden ook in Huize Voorburg toegepast. Psychiaters vertrouwden erop met zulke somatische kuren therapeutisch effect te kunnen sorteren en patiënten uitzicht op verandering en misschien zelfs verbetering te kunnen bieden.⁴⁹ In combinatie met arbeidstherapie en ook psychotherapie tekende zich een ‘psychiatrie in meervoud’ af, waarin psychiaters vanaf ongeveer de Eerste Wereldoorlog probeerden biologische, psychische en sociale factoren te betrekken in hun analyse van het ontstaan en de behandeling van psychiatrische stoornissen.⁵⁰ Bij gebrek aan beter werden somatische kuren ingezet ondanks de eraan verbonden risico’s – overlijden door te hoge koorts, te diepe coma of hartfalen – en soms ernstige en zelfs chronische bijwerkingen. Bescheiden en ook incidentele therapeutische successen bij ernstige psychiatrische aandoeningen zoals schizofrenie leken deze biologische benadering te rechtvaardigen. Volgens Vijselaar is in Voorburg, Endegeest en Wolfheze een kwart van de patiënten, vaak met een acute psychische stoornis, met een van de genoemde somatische therapieën behandeld. Tot zulke ingrijpende therapeutische interventies werd meestal vrij snel na opname besloten. Van ‘informed consent’ van patiënten was toen nog geen sprake; toepassing van deze behandelingen gebeurde op gezag van de behandelende arts.⁵¹

Vanaf 1937 pasten artsen op Voorburg ook shocktherapie toe, aanvankelijk met cardiazolinjecties. Met cardiazol, dat het hart stimuleerde, werd kunstmatig een epileptisch insult opgewekt. Hiervan werd een genezende werking op schizofrenie verondersteld en het jaarverslag van Voorburg rapporteerde dan ook goede resultaten. Gunstige effecten bleek de therapie echter vooral te hebben op patiënten met depressies; die lieten na deze convulsietherapie door een combinatie van psychotherapie en actieve therapie verbetering zien.⁵² Vanaf 1938 werd ook insuline gebruikt voor het kunstmatig opwekken van coma. De insuline-comakuur werd experimenteel toegepast in het katholieke psychiatrische ziekenhuis St. Willibrord in Heiloo en verwierf daar tussen 1937 en 1940 een vaste plek in het therapeutisch spectrum. Psychiaters en verpleegkundigen van Voorburg gingen er op werkbezoek en keken naar de toepassing van deze intensieve, belastende en ook risicovolle therapie.⁵³ Op Voorburg zouden de somatische kuren in 1940 zijn gestaakt, omdat er door mobilisatie en ziekte geen deskundige artsen beschikbaar waren. Voor de insuline-comakuur gold

bovendien dat er geen insuline beschikbaar was.⁵⁴ Vanaf augustus 1940 beschikte Voorburg echter wel over een elektroshockapparaat, dat volgens het jaarverslag niet intensief werd gebruikt.⁵⁵ Genoemd verslag maakt ook melding van 'hoogtezonthherapie', terwijl veel patiënten een 'ligkuur' in de buitenlucht deden met licht en lucht als de belangrijkste bestanddelen.⁵⁶

Anna Terruwe was betrokken bij de toepassing van de somatische kuren.⁵⁷ Vanaf april 1942 was zij de enige vrouwelijke arts in dienst van Voorburg en in het jaarverslag staat haar naam in de lijst van 'afdelingsgeneesheren'.⁵⁸ Zij draaide volwaardig mee in de medische staf en zal in staat zijn geweest de voorkomende medische behandelingen (mee) toe te passen. In 1946 zou zij samen met Janssens bovendien een ziekte- en behandelingsgeschiedenis van een jonge vrouw publiceren in het *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, het vaktijdschrift voor artsen in Nederland.⁵⁹ Deze patiënte, een 23-jarig verward 'meisje', was behandeld met elektroshocks en wel zeer intensief omdat haar motorische onrust 'met geen enkel sedativum te beheerschen was'. De patiënte dreigde volledig uitgeput te raken. Terwijl een elektroshockkuur normaal gesproken tot 15 à 20 shocks beperkt was, kreeg deze patiënte er 45 toegediend, in intervallen van 3 dagen. Na de kuur kwam de patiënte op de afdeling bij Terruwe onder behandeling. Die registreerde dat de onrust afnam, maar dat de jonge vrouw epileptische toevallen kreeg waarvoor geen neurologische, somatische of erfelijke verklaring gevonden kon worden. Terruwe zocht daarom naar een mogelijke samenhang tussen de elektroshockbehandeling en de epileptische insulden, waarover tot dan toe uit onderzoek niets bekend was. De vraag of deze behandeling een latent bestaande epilepsie had opgewekt, beantwoordde zij ontkennend omdat de insulden uiteindelijk waren verdwenen en ook wegbleven nadat alle therapie was gestaakt. Daarmee bleef echter de vraag onbeantwoord naar een verband tussen elektroshockbehandeling en epilepsie.

Waarschijnlijk heeft Terruwe op Voorburg ook de insuline-comakuur leren toepassen. Hoewel deze therapie vanaf de jaren 1950 steeds minder werd gebruikt, zou zij dat nog wel doen tot in de jaren 1970 en wel samen met psychotherapie.⁶⁰ Louis Vaessen, haar oud-collega uit Voorburg, had deze combinatie beproefd in het psychiatrisch ziekenhuis St. Willibrord in Heiloo en was in 1957 gepromoveerd op een onderzoek naar de psychologische effecten van de insuline-comakuur.⁶¹ Deze therapie bleek de gemoedstoestand van psychiatrische patiënten gunstig te beïnvloeden en hen in staat

te stellen om op bescheiden schaal ‘gevoelsbetrekkingen’ aan te gaan met de verpleging en de behandelend arts. Dit legde weer de basis voor behandeling via psychotherapie.⁶² Terruwe paste begin jaren 1960 ook de slaapkuur nog toe, die elders al in onbruik was geraakt. Hierbij werden patiënten met hoge doses van barbituraat somnifeen in een ‘Dauerschlaf’ van een of twee weken gebracht.⁶³ De Zwitserse psychiater Jakob Kläsi had ontdekt dat dit de hersenen van patiënten in diepe rust bracht, waardoor zij meer open stonden voor contacten met anderen, en psychotherapie als vervolgbehandeling mogelijk werd. Op Voorburg gold ernstige onrust als een indicatie en de apotheek leverde ook het aan somnifeen verwante middel dial voor de toepassing van zulke slaapkuren.⁶⁴

‘EEN ONONTGONNEN TERREIN’

Het is mijn diepe overtuiging dat er in de psychiatrie een onontgonnen terrein ligt, dat door niemand anders dan door katholiek-georiënteerde mensen naar behoren kan worden bewerkt,

schreef Anna Terruwe aan geneesheer-directeur Janssens in juni 1939.⁶⁵ Dit onontgonnen terrein was waar psychiatrie en zielzorg elkaar raakten; daar zouden katholieke moraal en mensbeeld inzichten uit de psychologie moeten completeren. Huize Voorburg bood haar daarvoor een meer dan passend oefenterrein. Janssens was ervan overtuigd dat katholieke psychiatrie behalve op medisch-wetenschappelijke kennis ook op moraaltheologische principes moest steunen.⁶⁶ Daarom moesten de experts uit beide domeinen, psychiaters en priesters, volgens hem vanuit ieders eigen competentie nauw met elkaar samenwerken. Zulke verbindingen leggen tussen pastoraat en psychiatrie was zo ongeveer het levenswerk van de rector van Huize Voorburg, H.J.F.M. Bless (1903-1974). Sinds 1930 was hij samen met zijn assistent en plaatsvervanger dr. J.J. Loeff verantwoordelijk voor de geestelijke verzorging van de merendeels katholieke patiënten.⁶⁷ Die verzorging was een vast bestanddeel in de dagelijkse praktijk van deze psychiatrische inrichting; zielzorg en geestelijke gezondheidszorg waren nauw met elkaar verweven. Begin jaren 1940 werd het ‘godsdienstig leven’ in de jaarverslagen behandeld vóór de organisatorische en medische aangelegenheden van Voor-

burg. Net als parochiepriesters turfden Bless en Loeff vlijtig het aantal patiënten dat de kerkdiensten bijwoonde, communies kreeg uitgereikt en sacramenten kreeg toegediend bij ziekte of overlijden. Voor het personeel organiseerden zij afzonderlijke retraites voor de zusters, de broeders, de leerling-verpleegsters en de verplegers. Bovendien gaven zij godsdienstonderwijs aan de zusters en het lekenpersoneel, waarvoor ook diploma's werden uitgereikt.⁶⁸

Terwijl de intramurale psychiatrie in Nederland op levensbeschouwelijke grondslag was ingericht, was er nauwelijks sprake van een systematisch inhoudelijk doordenken van relaties tussen geestelijke gezondheid en geloofsovertuiging.⁶⁹ Op Voorburg zag Bless het liefst dat bij opname behalve een medische keuring en onderzoek naar de verstandelijke vermogens van patiënten ook hun geloofsleven en zedelijk gedrag in kaart zouden worden gebracht.⁷⁰ Hijzelf was sinds het verschijnen van zijn *Pastoraal psychiatrie* (1934) een autoriteit op het grensgebied van moraaltheologie, psychologie en psychiatrie. Dit lijvige handboek was in eerste instantie voor priesters bedoeld.⁷¹ In herziene drukken in 1945 en 1947 zou Bless ook medici als beoogde lezersgroep noemen, die zich met behulp van zijn boek 'gemakkelijk op moraaltheologisch gebied' zouden kunnen oriënteren.⁷² Het boek voorzag niet alleen in Nederland in een behoefte; in 1936 was een Franse vertaling van de eerste editie verschenen die in 1958 voor de vierde en laatste maal werd herdrukt.⁷³ Deze Franse vertaling werd in 1942 bovendien in het Spaans vertaald.⁷⁴ Het handboek kreeg recensies in internationaal toonaangevende theologische tijdschriften, waarmee Bless' gezag als expert in zielzorg voor psychiatrische patiënten ook buiten Nederland gevestigd raakte.⁷⁵ Hij hield in de jaren 1930 voordrachten voor de Vereniging van rooms-katholieke Gestichtsartsen over 'De verantwoordelijkheid van sexuele psychopathen' en publiceerde hierover in het *R.K. Artsenblad*. Bless was voorstander van de psychiatrische evaluatie van priesterkandidaten.⁷⁶ Voor priesters in opleiding aan het grootseminarie Haaren van het bisdom 's-Hertogenbosch verzorgde hij een cursus pastoraal psychiatrie. Hij zou uitgroeien tot één van de grote voorvechters van de modernisering van de katholieke geestelijke gezondheidszorg in Nederland.⁷⁷ De bisschoppen benoemden hem in 1951 tot geestelijk adviseur van de Vereniging van R.K. Gestichten en Inrichtingen voor Krankzinnigen en Zwakzinnigen.⁷⁸

Priesters konden in *Pastoraal psychiatrie* kennis opdoen over psychologie en psychopathologie die nuttig kon zijn voor de zielzorg. Bless was ook van

het omgekeerde overtuigd: dat priesters met hun pastorale expertise konden bijdragen aan de genezing van psychiatrische patiënten. De moraaltheologische kaders van hun kerk behoorden daarbij leidend te zijn.⁷⁹ Vanuit die kaders kwam veel nadruk te liggen op de kwestie of en in welke mate psychiatrische patiënten in morele zin verantwoordelijk waren voor hun handelen.⁸⁰ Die kwestie zou vanaf het einde van de jaren 1940 professionele uitwisselingen tussen katholieke psychiaters, psychologen, artsen en moraaltheologen bepalen. Hoe menselijke wil, gedrag en schuld, en daarmee ook zonde, zich tot elkaar verhielden bij mensen met psychische klachten, vormde de kern van wat tussen 1949 en 1965 zou uitgroeien tot de ‘kwestie Terruwe’. Anna raakte er net als haar mentor Duynstee van overtuigd dat ‘zielszieken’ geen vrije wil hadden en daarmee per definitie niet verantwoordelijk gehouden konden worden voor gedrag dat volgens de katholieke moraal zondig was. Bless wees die zienswijze categorisch van de hand en gebruikte de rede – het verstandelijk begrip van het eigen handelen en de consequenties hiervan – als graadmeter voor de mate waarin ‘zielszieken’ voor hun eigen handelen verantwoordelijk gehouden moesten worden. Kennis bepaalde schuld of onschuld in morele zin, want wie onwetend was zondigde niet, zo redeneerde hij in navolging van Thomas van Aquino. Datzelfde gold voor (on)vrijwilligheid, want alleen wie vrijwillig Gods wet overtrad, beging een zonde. In *Pastoraal psychiatrie* bood Bless zijn collega-zielzorgers een uitgebreid overzicht van gradaties waarin ‘zielszieken’ volgens hem gehouden waren aan Gods wet en daarvan afgeleide kerkelijke wetten.

Alleen van dwangneurotici stond buiten kijf dat zij geen vrije wil hadden en daarom niet verantwoordelijk waren voor hun daden die hen evenmin als zonden konden worden aangerekend.⁸¹ Van alle andere psychiatrische patiënten moesten priesters wilsvrijheid, verantwoordelijkheid en mate van schuld bepalen. In dit als delicaat omschreven ‘verantwoordelijkheidsprobleem’ moest een priester ‘de uitkomsten der gezonde psychiatrie niet a priori geringschatten en van kant schuiven’. Evenmin mocht hij bij het beoordelen van de schuldvraag zomaar leunen op ‘de gezonde gegevens der wetenschap’. Het is gissen naar wat ‘gezonder’ in dit verband precies betekent. Duidelijk is echter dat Bless vooral priesters voorhield dat het bepalen van schuld en zonde in geval van mensen met psychische problemen geen simpele invuloefening kon zijn op basis van kerkelijke morele richtlijnen. Zij moesten rekening houden met de precieze stoornis en de effecten daarvan op de verstandelijke streef- en kenvermogens

van een psychiatrische patiënt. Bless liet de katholieke moraal als kader niet los, maar moedigde zijn lezers aan tot individuele beoordeling, rekening houdend met specifieke omstandigheden. Zo maakte hij voorzichtig ruimte voor meer geval-specifieke benaderingen van ziek of gezond, wetend of onwetend, moreel verantwoordelijk of niet. Bij mensen met psychische klachten ging het steeds om gradaties van verantwoordelijkheid die priesters volgens Bless niet enkel met de katholieke moraal als maatstaf konden bepalen.

Hij beschouwde pastoraal-psychiatrie als een hulpwetenschap die priesters in staat moest stellen om 'geestelijk abnormalen' adequate zielzorg te bieden. Dat medische en fysieke zaken het domein van de arts vormden, was evident. Voor de priester was vooral een helpende en ondersteunende rol weggelegd bij de therapie die onder verantwoordelijkheid van de psychiater viel.⁸² Hij kon patiënten hun verhaal laten doen, hen geruststellen, aanmoedigen, voorlichten en 'wijzen op hogere belangen en motieven'.⁸³ Een meer leidende rol was weggelegd voor de priester wanneer de psychiater met zijn therapie machteloos kwam te staan tegenover de patiënt. Bless leunde hierbij op de zienswijze van de Leidse psychiater Eugène Carp die had vastgesteld dat de taak van de arts eindigde waar psychotherapie te kort schoot en alleen 'een religieuze bekeering' een oplossing leek te kunnen bieden.⁸⁴

Als priesters goed geïnformeerd en betrokken waren bij de psychiatrie konden zij psychiaters helpen bij het bepalen van hun koers in 'de vaak stormige stuwijng' van psychiatrische stromingen.⁸⁵ Dat patiënten ziek waren, moest het uitgangspunt zijn van iedere taxatie van hun gedrag, en niet slechte wil of zonde. Priesters moesten hun vertrouwen zien te winnen en hen troost en bemoeiding bieden. Geduld was onmisbaar, net als realiteitszin waar het ging om diagnoses en prognoses die psychiaters afgaven. Als priesters moesten zij hun morele invloed aanwenden om ervoor te zorgen dat patiënten deden wat hun behandelende psychiater voorschreef.⁸⁶ 'Als zielverzorgers en als sociale werkers' hadden priesters bovendien een taak in de preventie van 'zielsziekten', en in de nazorg van degenen die uit psychiatrische inrichtingen werden ontslagen.⁸⁷

Het handboek van Bless opende met een aanbeveling van geneesheer-directeur Janssens. Die laat zich lezen als een plichtsethiek voor katholieke psychiaters. Zij moesten 'de Thomistische Wijsbegeerte' als interpretatiekader hanteren voor 'feiten' die door de psychologie waren blootgelegd. Bovendien moesten zij samenwerken met priesters, op de grenzen van ieders competentie

die zij over en weer te respecteren hadden. Meer dan ooit had ‘de katholieke psychiatrie’ voorlichting van priesters nodig en was het plicht van ‘de katholieke psychiater’ zich in te leven in die specifiek confessioneel gekleurde psychiatrie. Het belang van de patiënt vergde de samenwerking van psychiaters en priesters, maar het succes van die samenwerking berustte op een heldere competentieafbakening tussen beide beroepsgroepen.⁸⁸

‘HET HOOGSTE LEVEN’

Op zondag 13 juli 1941 was Anna getuige van de mis die haar broer opdroeg in de Willibrorduskerk in hartje Deurne. Het was een stralende dag waarop haast het hele dorp was uitgelopen om te vieren dat Jo veertien dagen eerder tot priester was gewijd in de kathedraal van Saint-Étienne in het Franse Meaux. Het buurtcomité had Zonneweelde versierd. Jo werd in een open rijtuig naar de kerk gebracht, geflankeerd door ‘eereruiters van de Deurnesche rijvereniging Rust Roest’. Hij werd begeleid door Anna, zijn moeder en twee meisjes. Een van hen was zijn petekind Jeanne, de zevenjarige dochter van Cato’s jongste zus Amalia van Bavel-Korbmacher. ‘Maal’ en ‘Sjaan’ kwamen vanuit hun woonplaats Rotterdam geregeld naar Deurne voor familiebezoek. Het andere meisje was de dochter van bevriende ondernemers die Cato voor deze viering van Jo’s priesterwijding had uitgenodigd.⁸⁹

Na de mis, preek en lofredes hieven de gelovigen in de kerk het lied aan ‘Priesterschap is het hoogste leven’. Tussen half een en half twee ’s middags hielden Jo sr. en Cato een receptie voor hun zoon die druk werd bezocht. Plaats van handeling was de door hen aan het huis aangebouwde serre, met openslaande deuren naar het terras en de tuin die voor de gelegenheid gedeeltelijk was ‘overhuifd’.⁹⁰ De feestdag werd besloten met een publieke serenade door de Koninklijke Harmonie Deurne aan Jo en zijn familie. Alle eerbetoon was niet alleen voor priester Jo bedoeld, maar ook voor het priesterschap in het algemeen.⁹¹ In de katholieke sacramentele heilseconomie was een priesterzoon als ‘een onderpand van Gods genade’. Anders gezegd: wie een priester in de familie had, maakte grotere kans op het verwerven van Gods genade. Die man Gods droeg daaraan bij met iedere mis die hij opdroeg. Jo werd expliciet en apart van de andere kinderen en kleinkinderen vermeld op het doodsprentje van zijn oma Anna Korbmacher die op 17 februari 1943 overleed. ‘En U, mijn

Deurne loopt uit voor de priesterwijding van Jo jr.

Jo verlaat na de door hem opgedragen mis de Willibrorduskerk in Deurne, gevolgd door zijn moeder. Anna wacht op hen buiten de kerk.

priester-kleinzoon, met dezen vraag ik U bijzonder, om bij uw werk en uw gebed voor de nooden der Kerk (...), ook mij te gedenken, die niet ophoudt voor U te bidden.’

Jo was een voorbeeld van de groeiende groep jongemannen uit de middenklasse die in de jaren 1920 en 1930 priester werden.⁹² Van oudsher had dat ambt mannen uit hogere standen getrokken. Zij moesten een leven op stand kunnen voeren dat meestal niet te bekostigen was met de inkomsten uit hun parochie. De vraag naar priesters groeide echter in de Nederlandse katholieke kerk en in de missiegebieden wereldwijd. Door de economische crisis van de jaren 1930 werd het priesterschap bovendien een aantrekkelijk beroepsperspectief door de hoge sociale status. Dankzij beurzen en andere vormen van financiële ondersteuning konden ook jongens uit bescheiden milieus naar het kleinseminarie. Zij gingen ‘op studie’ wat voor veel leeftijdgenoten niet was weggelegd. Als toekomstige priesters golden zij als uitverkorenen, hun ‘roeping’ was als iets bovennatuurlijks dat die uitverkorenheid onderstreepte. Daarom plaatsten hun ouders, broers, zussen, familieleden, burens en plaatsgenoten hen op een voetstuk.⁹³

Op het seminarie was Jo geoefend in wat ‘kerkelijke discipline’ heette. Een priester leerde dienstbaar en betrokken zijn tegenover degenen voor wie hij als zielzorger verantwoordelijk was. Met behoud van afstand echter, want de liefde van een man Gods was voor God gereserveerd, niet voor mensen. Deze ingewikkelde combinatie van nabijheid en afstand kenden Jo en Anna van huis uit. Cato was als vroedvrouw de vrouwen die met haar hulp bevielen, letterlijk zeer nabij. In sociaal opzicht wenste zij echter afstand te houden van die vrouwen die niet tot de notabelen behoorden waar zij zichzelf toe rekende.

Het feest voor Jo zou later worden omschreven als ‘Brabants gul’, ‘stijlvol’ en ‘zoals alles bij hem getekend (...) door voornaamheid’.⁹⁴ Gul, stijlvol en voornaam – deze typeringen laten iets van het zelfbeeld van de Terruwes zien. Het feest maskeerde echter ook hun financiële moeilijkheden. Door zijn vaders geldproblemen had Jo zijn studie economie in Tilburg moeten staken en daarmee verbonden toekomstperspectieven op moeten geven – een baan, misschien trouwen en vader worden. In het Franse bisdom Meaux had hij de priesteropleiding vervolgd die hij ooit was gestart in Haaren aan het grootseminarie van het bisdom Den Bosch. Feestredenaars plaatsten hem in 1941 in ‘de groote Brabantsche traditie van missiewerk en priesterarbeid in alle landen’. Net als veel ‘Belgen, Ieren en Nederlanders’ meldden ook Brabantse

Jo jr. omringd door zijn familie in de tuin van Zonneweelde. Van links naar rechts: zijn oma Anna Korbmacher-Schampers, tante Amalia van Bavel-Korbmacher, moeder Cato Terruwe-Korbmacher, nichtje Jeanne van Bavel, en zijn zus Anna en vader Jo sr. Wie het meisje op de voorgrond is, is niet bekend.

mannen zoals Jo zich 'voor de zielzorg in Frankrijk'.⁹⁵ Zelf zou Anna's broer dit jaren later benoemen als 'zuiver toeval' en bepaald door 'de Voorzienigheid'.⁹⁶

Voordat Jo naar Frankrijk terug kon keren, moest opnieuw een financiële familiecrisis worden bezworen. Op 30 oktober 1941 kocht hij Zonneweelde van zijn vader, die bij die gelegenheid door zijn echtgenote Cato werd vertegenwoordigd. De villa wisselde binnen de familie van eigenaar voor 7500 gulden, de helft van het oorspronkelijke aankoopbedrag. Volgens de eigendomsakte rustten er geen hypotheek of andere schulden op het familiehuis. Jo jr. sloot voor het aankoopbedrag een hypotheek af, kadastraal werd het in 1942 als zijn eigendom geregistreerd.⁹⁷ Zo namen de Terruwes oude schuldeisers van Jo sr. de wind uit de zeilen. Die moeten door de uitbundige viering van Jo jr.'s nieuwe status als priester de indruk hebben gekregen dat de familie geld te besteden had. Schuldeisers die enkele jaren eerder hun uitstaande geld niet hadden ingevorderd omdat Anna en Jo toen nog studeerden, gingen in september 1941 druk uitoefenen op de Terruwes om alsnog te betalen.⁹⁸ Dit was

niet meer dan een moreel appèl, omdat zij Jo sr. indertijd zijn schulden hadden kwijtgescholden.⁹⁹ Door de verkoop van Zonneweelde aan Jo jr. zorgden de Terruwes ervoor dat er bij Jo sr. niets te halen viel.

Bij zijn terugkeer naar Frankrijk nam Jo brieven van Mère Véronique mee voor haar Franse medezusters in het klooster in Aix-en-Provence. De Duivendrechtse kloostergemeenschap, waar Anna even deel van had uitgemaakt, had meegeleefd met Jo's priesterwijding. De zusters hadden voor hem gebeden en via Anna een cadeautje gestuurd. Twijfelde Anna door Jo's priesterwijding of zij er goed aan had gedaan het klooster te verruilen voor een bestaan als arts? De Duivendrechtse abdis liet daar in elk geval geen enkele twijfel over bestaan; arts zijn was het hoogste leven voor Anna, zoals God dat had gewild. Anna moest simpelweg een 'instrument' van God zijn en blijven. Mère Véronique stelde dit voor als een roeping, die nauwelijks anders was dan die van priesters en religieuzen.

'PRICKESTEIN'

Als arts behoorde Anna tot een beroepsgroep waarop de nazi's forse druk uitoefenden. De meeste Nederlandse artsen weerstonden deze druk moedig en gewetensvol. Toen duidelijk werd dat de bezettingsmacht directe invloed via de Nederlandse Maatschappij tot Bevordering van de Geneeskunst probeerde te verwerven, zegde een meerderheid van de leden hun lidmaatschap op. Velen sloten zich daarop aan bij de illegale artsenorganisatie, Medisch Contact, opgericht in augustus 1941. Eind van datzelfde jaar tekenden meer dan 4200 van de toen zesduizend in Nederland werkzame artsen een aan rijkscommissaris Seyss-Inquart gerichte protestbrief tegen de Artsenverordening. Met die verordening werd de Artsenkamer ingesteld waarvan alle artsen lid moesten zijn. Deze ontbond de NMG ten gunste van de nieuwe Nederlandse Vereniging van Ziekenfondsartsen, die onder controle stond van de met de bezetter sympathiserende Artsenkamer. Tegenstanders van de Artsenverordening wazen erop dat deze inbreuk pleegde op wat zij als 'eerste en heiligste voorschrift voor den geneesheer' beschouwden: de zorg voor het leven en lichamenlijk welzijn van hun patiënten. Dat de bezetter heel andere interpretaties gebaseerd op ras en volk wilde afdwingen, was voor hen onaanvaardbaar.¹⁰⁰ In reactie op de ronduit onbehoorlijke druk van de bezetter op hun beroepsgeheim bleek een

grote groep artsen bovendien bereid om afstand te doen van hun bevoegdheid. Dit was bepaald niet zonder risico, maar de nazi's, die de volksgezondheid zeer serieus namen, deden een stap terug.

Visie, morele principes en eensgezindheid verklaren waarom Nederlandse artsen hun professionele autonomie in oorlogstijd grotendeels hebben weten te behoeden en behouden. Of Anna Terruwe ook zulke actiebereidheid toonde, is bij gebrek aan bronnen niet bekend. Duidelijk is wel dat zij directer te maken kreeg met de gevolgen van de druk op haar beroepsgroep toen zij in september 1943 als assistent in de neurologie begon in het Sint Canisiusziekenhuis te Nijmegen.¹⁰¹ Dit tweede assistentschap was vereist voor een specialistenregistratie als zenuwarts. Veel collega's van dit ziekenhuis hadden geweigerd zich in het voorjaar van 1943 voor de Artsenkamer te melden. Ze doken onder om te voorkomen dat ze opgepakt zouden worden. Ze vreesden vooral overplaatsing naar Duitsland, waar een schrijnend tekort aan medisch personeel zou zijn. De kwestie was in juni gesust met een brief aan Seyss-Inquart waarin de artsen te kennen gaven hun verplichtingen te zullen nakomen. Ondergedoken artsen keerden vervolgens terug, terwijl collega's die door de Duitse bezetter waren opgepakt, vrijkwamen.¹⁰² Bestuur en artsen van het Sint Canisiusziekenhuis konden in juli en augustus 1943 maar kortstondig op adem komen; in september volgde de arrestatie van gynaecoloog Daniël van Vugt (1896-1945) op beschuldiging van contacten met het verzet. Van Vugt leidde de Nijmeegse afdeling van Medisch Contact. Hij zou na jarenlange gevangenschap eind april 1945 ernstig ziek en uitgeput overlijden in het concentratiekamp Sandbostel bij Hamburg.¹⁰³

Op 22 februari 1944 trof Nijmegen een ramp toen geallieerde bommenwerpers bij terugkeer vanuit Duits gebied zonder precieze identificatie van hun positie toch hun bommen loslieten boven de bezette stad.¹⁰⁴ Er vielen meer dan achthonderd doden. De vele gewonden brachten ook de staf van het Sint Canisiusziekenhuis in hoogste staat van paraatheid. In de daaropvolgende nachten werden nachtelijke wachtdiensten gedraaid door verpleegkundigen en artsen, onder wie Terruwe.¹⁰⁵ Nijmegen werd op 20 september 1944 bevrijd in de Operatie Market Garden – het geallieerde offensief dat op 17 september van dat jaar was ingezet om door de oversteek van Rijn, Waal en Maas het noorden van Nederland te bevrijden en via het Ruhrgebied door te stoten tot in het hart van het Duitse Rijk. De militaire operatie eindigde in een nederlaag

bij Arnhem op 25 september 1944, waardoor Nijmegen tot het voorjaar 1945 kwetsbaar bleef als frontstad. Deze ‘granatentijd’ greep ook diep in op de dagelijkse gang van zaken in het Sint Canisiusziekenhuis. Geregeld moesten staf en patiënten de kelders opzoeken om zich te beschermen tegen granaatinslagen.¹⁰⁶ In de nacht van 25 oktober 1944 troffen vijf granaten het hoofdgebouw van het ziekenhuis aan de Sint Annastraat. Niemand raakte gewond, maar de schrik zat er goed in.¹⁰⁷ Patiënten van het protestantse Wilhelminaziekenhuis, dat op de stuwwal bij de Waal precies in de vuurlijn lag, moesten na granaatinslagen evacueren naar het Sint Canisiusziekenhuis. Dit gebeurde ook met de patiënten van de in orthopedie gespecialiseerde Maartenskliniek, eveneens gelegen op de stuwwal die voor de Duitsers van strategisch belang was.¹⁰⁸

Anna’s biechtvader Willem Duynstee was als regent van het Sint Canisiusziekenhuis in de positie om haar als assistent aan te bevelen. Of hij dat gedaan heeft, staat niet vast. Hij had in elk geval een korte lijn met de geneesheer-directeur, de internist J.A.M.J. Enneking. Deze had de ontwerp- en inrichtingsfase begeleid van dit ziekenhuis dat in 1926 aan de Sint Annastraat was geopend.¹⁰⁹ Met Anna’s opleider in de neurologie, Sjef Prick, was Duynstee persoonlijk bevriend. Joseph Jules Guillaume Prick (1909-1978) was in 1940 aangetrokken als hoofd van de afdeling neurologie en psychiatrie van het Sint Canisiusziekenhuis. Hij was aan de Gemeente Universiteit van Amsterdam opgeleid als internist, neuroloog en psychiater. Daar promoveerde hij in 1938 bij zijn opleider in de neurologie, de hoogleraar Bernard Brouwer. Als getalenteerd zenuwarts had hij de aandacht getrokken van de bestuurders van de Nijmeegse universiteit. Deze instelling had weliswaar nog geen medische faculteit, maar Prick kreeg de kans een eigen kliniek voor neurologie en psychiatrie op te bouwen in het Sint Canisiusziekenhuis. Die kliniek kon dan in een later stadium deel gaan uitmaken van de geplande medische faculteit van de Roomsch-Katholieke Universiteit te Nijmegen.

Ongelukkigerwijs startte Pricks aanstelling op 1 mei 1940. Door de inval van Duitse troepen tien dagen later moest hij, net als het bestuur van het Sint Canisiusziekenhuis, de tering naar de nering zetten. In een door het ziekenhuis gehuurde villa op landgoed Brakkenstein opende hij in 1942 zijn ‘Zenuwpaviljoen’.¹¹⁰ In de volksmond heette deze kliniek ‘Prickestein’. Na enkele verbouwingen was er plaats voor meer dan veertig patiënten met neurologische en psychiatrische aandoeningen. Zij verbleven in ‘prachtige hoge kamers met

Patiënten op zaal in zenuwkliniek Brakkenstein, ca. 1950.

grote schouwen, met hout betimmerde muren en fraai bewerkte plafonds'.¹¹¹ Als kliniek had de villa veel van de oorspronkelijke allure behouden die paste bij de oorspronkelijke eigenaar, botermagnaat Jurgens.¹¹² Patiënten verbleven hier 'op stand', maar moesten – net als de medische staf en de verpleging – in de winter geregeld kou lijden omdat de kachels haperden. De opname-duur was doorgaans zes weken: voor onderzoek, behandeling en herstel. Deze termijn werd vergoed door ziekenfondsen of particuliere ziektekostenverzekeringen. Het Zenuwpaviljoen Brakkenstein lag hemelsbreed ongeveer een kilometer van het Sint Canisiusziekenhuis en kwam, anders dan het ziekenhuis, materieel ongeschonden door de oorlog. De kliniek was geheel opgenomen in de organisatorische structuur van het ziekenhuis. Staffleden en verpleging pendelden zo nodig heen en weer en de bevoorrading – voedsel en medicijnen – gebeurde met paard-en-wagen of een ander vervoermiddel.¹¹³

De interne opleiding tot neuroloog zal niet hebben afgeweken van wat Anna in Voorburg gewend was. Dergelijke specialisaties waren echter niet strak gereguleerd. Een opleider accepteerde een assistent en meldde na verloop van tijd dat deze afdoende had meegelopen en daarmee gekwalificeerd was

Groepsfoto (oud-)medewerkers van de zenuwkliniek Brakkenstein, met Sjef Prick en zijn echtgenote staand in het midden, Anna Terruwe staat (zevende van links) naast collega-psychiater Laurens ('Lau') Woltring die van 1946 tot zijn dood in 1966 geneesheer-directeur van Voorburg was, z.d. [jaren 1950].

om als arts zelfstandig te handelen in het betreffende specialisme. De status van de opleider was daarbij cruciaal; deze moest voldoende draagvlak en een goede reputatie onder vakgenoten hebben om dergelijke beoordelingen over assistenten voldoende gewicht te geven.¹¹⁴ Meelopen met de opleider en diens stafleden en geleidelijk meer verantwoordelijkheid krijgen in de dagelijkse leiding van een deel van de afdeling – daar kwam het ook in 'Prickestein' op neer. De aanstelling van arts-assistenten was voor Prick een manier om school te maken, voor geneesheer-directeur Enneking een goedkope oplossing voor het getalsmatig op peil houden van de medische staf. Hij stond bekend als een zuinig bestuurder die zelf als internist tot 1950 alleen met assistenten werkte. De assistent stemde de dagelijkse gang van zaken af met de hoofdverpleegkundige. Pricks Zenuwpaviljoen was de eerste afdeling van het Sint Canisiusziekenhuis waar alleen leken als verpleegkundigen werkten.¹¹⁵ In de rest van het ziekenhuis bestond de verpleegkundige staf nog hoofdzakelijk uit vrouwelijke reli-

gieuzen, leden van de congregatie van de Zusters onder Bogen. Deze ‘nonnen’ maakten tot ver in de jaren 1960 de dienst uit in het Nijmeegse ziekenhuis.¹¹⁶

Binnen Zenuwkliniek Brakkenstein waren de lijnen kort. Prick deed er de polikliniek voor patiënten die niet (meer) waren opgenomen. Hiervoor waren er inloospreekuren die van 14.00 tot 18.00 of soms zelfs 19.00 uur duurden. Vermoedelijk waren Pricks assistenten hierbij niet betrokken.¹¹⁷ Daarnaast had hij ook nog een praktijk aan huis met fonds- en particuliere patiënten. Lange werkdagen, patiëntcontact tijdens visites en spreekuren – opleiders waren rolmodellen die in de dagelijkse praktijk lieten zien hoe artsen met collega’s, artsen in opleiding, verpleging en patiënten omgingen. Prick gold als een exuberant en extravert man. Hij wilde ‘zijn eigen baas’ zijn en dat kon in de Nijmeegse Zenuwkliniek. Zijn team bestond uit naar schatting tien artsen en assistenten. Hij had twee vrouwen als assistent aangenomen: Jo Hoefnagels (1917-2007) en Anna Terruwe.¹¹⁸ Jo was de dochter van J.P.A. Hoefnagels die als oogarts in Nijmegen praktiseerde en tevens curator was van de Rooms-Katholieke Universiteit. Hij fungeerde als voorzitter van de Commissie van Voorlichting die door de Sint Radboudstichting in het leven was geroepen om de vestiging van een medische faculteit aan de Nijmeegse universiteit te onderzoeken.¹¹⁹ Jo Hoefnagels had geneeskunde in Amsterdam gestudeerd en wilde net als haar vader oogarts worden. Toen zij door het uitbreken van de oorlog niet verder kon studeren in Amsterdam, adviseerde haar vader haar om een jaar neurologie in Nijmegen te doen.

Opleider Prick en arts-assistente Hoefnagels werden een stel en traden in 1945 in het huwelijk. Anna onderhield met beiden contact. Haar briefjes uit later jaren aan Prick bevatten stevast groeten voor zijn vrouw. Het echtpaar kreeg vijf kinderen. Jo Prick hield in die tijd praktijk aan huis als zenuwarts. Net als Anna behandelde zij ook patiënten die zich oorspronkelijk bij haar man hadden aangemeld, maar waarvoor hij weinig geduld had. Vooral de ‘nonnen’, die vanaf de jaren vijftig en zestig ook hulp zochten bij psychiaters, schoof hij graag door naar zijn vrouwelijke pupillen. Jo ‘probeerde scheidingen te voorkomen en nonnen toe te spreken’, evalueerde haar oudste zoon Mathé Prick in een terugblik. Vaak paste ze hypnosetherapie toe, een psychiatrische behandeling waarin ze een patiënt onder hypnose bracht in haar praktijkruimte om deze na enige tijd weer wakker te maken voor een afrondend gesprek.¹²⁰ Als vrouwelijke zenuwarts gehuwd met een vakgenoot met status en macht in

het medische veld had Jo Prick in sociaal en professioneel opzicht een minder kwetsbare positie dan Anna Terruwe. Sjef Prick zou net als zijn schoonvader zitting krijgen in de Commissie van Voorlichting die de vestiging van een medische faculteit aan de Nijmeegse universiteit onderzocht. Deze faculteit werd in 1951 gerealiseerd en Prick vervulde hierin vanaf 1954 als gewoon hoogleraar de leeropdracht neurologie en psychiatrie.¹²¹

Terruwe had aan Prick een uitstekende opleider. Hij had waardering en ook zorg voor haar. Als zij 's ochtends visite liepen, gaf Prick een van de assistenten weleens de opdracht haar van een suikerklontje te voorzien. Terruwe had tijdens haar opleiding neurologie een grote behoefte aan suiker – iets wat ze zich in haar latere leven nog glashelder herinnerde. Zij maakte lange dagen, had intensieve roosters en zorgde niet bijster goed voor zichzelf. Vermoeidheid of oververmoeidheid en ook spanning waren haar op foto's uit haar studie-jaren al van het gezicht af te lezen door donkere kringen onder haar ogen. Pricks strategie van de suikerklontjes was doeltreffend; met een suikerklontje kon zij haar energievoorraad weer even aanvullen en haar alertheid op peil brengen.¹²² De contacten met 'Annie', zoals hij haar altijd noemde, bleven collegiaal. Tussen Anna en zijn ouders was sprake van 'beleefde betrokkenheid', herinnert Mathé Prick zich. Ter gelegenheid van zijn geboorte schonk Anna Sjef en Jo een gouden tientje.¹²³ Vakmatig hadden Sjef Prick en Anna Terruwe andere oriëntaties, maar dat deed geen afbreuk aan hun wederzijdse appreciatie. Briefjes die zij in latere jaren met elkaar uitwisselden, zijn vriendelijk en collegiaal maar ook wat behoedzaam van toon. Ze wisselden hun publicaties uit en bedankten elkaar daarvoor met enkele opbouwende zinnen. Anna wilde alles wat Sjef schreef onmiddellijk lezen. Hij zou ook betrokken zijn bij haar promotie eind 1949, hoewel hij daarin formeel geen rol kon spelen.¹²⁴ In 1967 herinnerde Terruwe hem in een lange brief eraan dat hij bij die gelegenheid als haar opleider sprak en het woord 'vader' gebruikte toen hij haar werk prees. In diezelfde brief veroordeelde ze hem scherp omdat hij in woord noch geschrift ooit had verwezen naar wat zij 'mijn leer' noemde, die ze sinds haar proefschrift consistent had doorontwikkeld. Bij alle kritiek die dat in haar losmaakte, was en bleef ze hem 'ongeveinsd dankbaar (...) voor het vele goed, wat in mijn leven door contact met je kennis en kunde (...) mijn deel is geworden'.¹²⁵

‘MIJN PLEEGZUSJES’

Anna kwam nog maar af en toe in Deurne. Tijdens beide assistentschappen hield zij door wisselende diensten weinig vrije tijd over om naar huis te gaan en haar ouders te bezoeken. De samenstelling van het gezin in villa Zonne-weelde was intussen ingrijpend veranderd. Cato had eind 1942 Riek Berbers (1922-1996) voor het huishouden in dienst genomen.¹²⁶ In 1943 waren Marie France Chantal du Tillet de Villars-Meyer (1936-1991) en Phia Juliette Vos (1935) bij de Terruwes komen wonen. Cato en ook Jo sr. beschouwden hen als hun pleegkinderen.¹²⁷ Anna zou ook altijd over haar ‘pleegzusjes’ spreken – een omschrijving die vertrouwdheid tussen hen uit leek te drukken, alsof ze met elkaar waren opgegroeid. Anna en haar broer waren echter al ruimschoots volwassen toen Marie France en Phia in hun leven kwamen.

Jo had Marie France vanuit Frankrijk meegenomen naar Deurne. In zijn eerste standplaats, Dammartin-en-Goële, een kleine gemeente even ten noordoosten van Parijs, was hij betrokken geraakt bij het verzet tegen de nazi’s. Die hadden in de meidagen van 1940 het noordelijk deel van Frankrijk bezet. Jo maakte deel uit van een netwerk dat hulp en onderduikadressen regelde voor Joden, verzetsstrijders en geallieerde piloten die boven Frankrijk waren neergehaald en op repatriëring wachtten.¹²⁸ In maart 1942 begonnen de nazi’s systematisch Joden te deporteren, die vanaf 29 mei van dat jaar verplicht waren een gele Davidsster te dragen. Jo heeft naar schatting meer dan tien Joodse kinderen weten te plaatsen bij gezinnen in en rond Dammartin-en-Goële, waar zij de oorlog overleefden. Deze kinderen waren afkomstig uit katholieke internaten in Parijs.¹²⁹

Naar alle waarschijnlijkheid had Jo Marie France ontmoet in het Parijse internaat van de zusters van Notre Dame de Sion.¹³⁰ Deze zustercongregatie was rond het midden van de negentiende eeuw gesticht met als doel te bidden voor de bekering van Joden tot het katholicisme. Vanaf 1937 kreeg deze congregatie ook een actieve tak die zich buiten het klooster richtte op jeugdwerk onder Joodse kinderen in de Parijse wijk Le Marais. Na het uitbreken van de oorlog in 1940 zette de overste van het Parijse klooster, Mère Francia de Linares, zich in om Joodse gezinnen te helpen. In veel gevallen vergde dit helpen ook het katholiek dopen van Joodse kinderen. Dit gebeurde mede op verzoek van ouders of instanties verantwoordelijk voor deze kinderen, in de hoop hen zo aan de nazivervolging te laten ontsnappen.¹³¹ Mère Francia werkte nauw

Riek Berbers in dienstbodenkostuum, met bouvier Piet van de familie Terruwe.

samen met een arts, een maatschappelijk werkster, priesters onder wie ‘abbé’ Terruwe, en politiemannen om onderduikadressen en valse papieren te regelen. Dit lukte in naar schatting meer dan tachtig gevallen, onder wie dat van Marie France.¹³²

Haar vermoedelijk Joodse vader – of diens familie – had haar bij deze zusters ondergebracht. Haar moeder was kort na haar geboorte gestorven.¹³³ Wanneer Jo het Parijse internaat bezocht, hing zij steeds aan de rokken van zijn priesterstoog. In het weekend nam hij haar af en toe mee naar huis en zo ontstond een band. Omdat hij dacht dat het meisje hunkerde naar een gezin, schreef hij zijn ouders met de vraag of zij het meisje een thuis konden bieden. Jo pendelde met enige regelmaat tussen Deurne en zijn Franse standplaats Dammartin-en-Goële. Na de kerstdrukke in de parochie was vaak gelegenheid voor zo’n korte vakantie.¹³⁴ Naar verluidt, ging hij dan zonder geldige reispapieren op pad en wist hij met hulp van bekenden de landsgrenzen van Frankrijk, België en Nederland over te steken.¹³⁵ Die hulp moet hij ook gehad

hebben toen hij deze reis samen met Marie France maakte, die enkel valse papieren had.¹³⁶

Op een zondagmorgen in februari 1943 stond Jo in Deurne op de stoep met dit meisje aan de hand.¹³⁷ Zijn moeder deed open en vroeg hem of hij haar brief niet had ontvangen. Jo antwoordde dat hij haar brief wel had ontvangen maar niet gelezen. Hij had kennelijk ingeschat dat zijn ouders nee zeiden op zijn vraag of zij Marie France in huis wilden nemen. Daarop had hij besloten hen voor een voldongen feit te plaatsen.¹³⁸ Anna zou diezelfde ochtend ook in Deurne zijn geweest en zij was, net als haar moeder, onaangenaam verrast door wat haar broer als daad van barmhartigheid beschouwde. Want als Jo naar zijn parochie in Frankrijk terugkeerde, dan bleven hun ouders met het meisje achter. Jo sr. en Cato waren in de zestig en nauwelijks in staat om zo'n jong kind een thuis te bieden. De verantwoordelijkheid voor Marie France zou daarom ook op haar, Anna, neerkomen en was niet te combineren met haar specialistenopleiding.¹³⁹ Marie France mocht echter blijven. Zij kwam onder de hoede van Riek, want Cato was voor haar werk vaak en lang onderweg. Haar man was niet bij de zorg voor Marie France betrokken. Hij had geen vaste werkring, was veel thuis maar ook veel weg zonder dat iemand wist waarheen of waarom.¹⁴⁰

Toen Cato niet lang na de komst van Marie France het verzoek kreeg of zij een Joods meisje uit Amsterdam bij zich in huis kon laten onderduiken, leek dit een uitkomst. Dan had Marie France een speelkameraadje van haar eigen leeftijd in huis.¹⁴¹ Phia Vos zou zich later herinneren dat er al een meisje bij de Terruwes was dat met een vreemd accent sprak. Phia was op 16 september 1935 in Amsterdam geboren als dochter van Philip Vos (1904-1982) en Judith (Julie) Vos-De Jong (1908-1991). Philip Vos was zelfstandig gevestigd accountant in Amsterdam.¹⁴² Hij was in de jaren 1930 betrokken bij het beheren en administreren van het vermogen van Duitse Joden die naar Nederland waren uitgeweken. Daarvoor kreeg hij een *Sperre* van de Joodse Raad die vanaf de eerste helft van 1942 door de Duitse bezetter was ingeschakeld bij de deportaties van Joden. Daarmee werd iemand vrijgesteld van deportatie, bijvoorbeeld wegens werkzaamheden voor de Joodse Raad of andere essentiële taken voor de Joodse gemeenschap. Concreet betekende een *Sperre* tijdwinst; die verdampte toen de bezetter vanaf het voorjaar 1943 tot eind september van dat jaar de Joden die nog in Amsterdam verbleven, oppakte en naar Westerbork

Marie France ter gelegenheid van haar eerste communie, augustus 1943. Achterop de foto schreef Marie France voor Jo jr.: 'Lieve Heerroom, van Marie France.'

Phia Vos.

deporteerde. Philip Vos had intussen zelf onderduikadressen weten te regelen voor een aantal Joodse kinderen, onder wie zijn zoons Hans en Louk en dochter Phia.¹⁴³ Nadat hun kinderen daar waren ondergebracht, werd hij met zijn vrouw opgepakt. De avond voordat zij op transport naar Westerbork zouden worden gesteld, wisten zij te ontsnappen uit de Hollandsche Schouwburg die als verzamelplaats voor Joden werd gebruikt. Zij doken vervolgens in De Bilt onder.

Phia zou zich later herinneren dat zij als eerste moest vertrekken uit het ouderlijk huis aan de Frans van Mierisstraat in Amsterdam. Voor de kinderen stonden al enige tijd rugzakken klaar. 'Met vakantie' zou ze gaan, onder begeleiding van een vriend van haar ouders die haar meenam naar Bussum. Er zouden daarna nog andere onderduikadressen volgen, zoals voor veel kin-

deren die te boek staan als ‘oorlogspleegekinderen’.¹⁴⁴ Van sommige plaatsen en personen zou zij zich later namen herinneren, van andere niet. In Heemstede kwam Phia bij de familie Cuijpers, een katholiek gezin met zeven kinderen, ‘dus moest ik ook katholiek zijn’. Ze studeerde vlijtig op de catechismus en leerde de rozenkrans bidden. Als linkshandig meisje lukte het echter maar moeizaam om met haar rechterhand het kruisteken te maken – en dat was letterlijk van levensbelang. Vanuit Heemstede kwam ze in Deurne terecht. Ze constateerde tot haar opluchting dat de Terruwes ook katholiek waren en dat ze kon profiteren van de gebeden en rituelen die ze had geleerd. Alleen Cato wist dat zij Joods was. Dat was hun geheim, Jo sr. en Riek, door Phia aangeduid als ‘de meid’, mochten het niet weten. Phia meed de heer des huizes en zijn lastige vragen liever. In de dagelijkse praktijk had zij, net als Marie France, vooral met Riek te maken.

In haar herinneringen aan de onderduikperiode, opgetekend in 2008, vertelt Phia dat zij tot tweemaal toe bij de Terruwes onderdook. Waarom zij tussentijds elders was ondergebracht, legt zij niet uit en is ook lastig te reconstrueren. Vanuit Deurne kwam zij op een onderduikadres in Amsterdam, en vandaaruit werd zij met een groep Joodse kinderen uit de crèche tegenover de Hollandse Schouwburg weer naar de Peel gesmokkeld. Dit moet vóór juli 1943 zijn gebeurd, omdat deze crèche, waar Joodse kinderen jonger dan dertien jaar gescheiden van hun ouders verbleven toen door de Duitsers werd ontruimd. In totaal ging het om ongeveer 350 kinderen die door een aantal verzetsgroepen, waaronder de Amsterdamse Studentengroep (ASG), vanuit Amsterdam naar elders werden gebracht. De ASG stond onder leiding van Piet Meerburg (1919-2010) en Wouter van Zijtveld (1923). Hun contact in de Peel was Hanna van de Voort (1904-1956), die als kraamverzorgster in Tienray werkte en verantwoordelijk was voor de kinderen die in die streek waren geplaatst.¹⁴⁵ Zij zou in augustus 1944 verraden worden, net als een aantal families in dit dorp waar Joodse kinderen waren ondergedoken. Van der Voort liet ondanks martelingen niets los over de andere kinderen of de betrokken families en verzetsmensen. Misschien was de tweede plaatsing van Phia bij de Terruwes in Deurne te danken aan contacten tussen Cato en Hanna die elkaar door hun werk gekend zullen hebben. Phia zelf zou zich later geen details meer herinneren.

De kinderen kwamen liefst in kinderrijke gezinnen waar ze minder opvielen. Ze namen zoveel mogelijk deel aan het gewone leven in de dorpen, gingen

naar school en ook naar de plaatselijke kerk. Hun verhaal was dat ze uit Rotterdam kwamen en hun ouders hadden verloren bij het bombardement op die stad op 10 mei 1940. Daarbij was ook het archief van de plaatselijke Burgerlijke Stand in vlammen opgegaan, waardoor deze voorstelling van zaken niet te controleren was. Met een evacuatiebewijs en een identiteitskaart van het Centraal Bureau voor Kinderuitzending uit Rotterdam kregen zij een nieuwe identiteit en een 'duiknaam'. Phia Vos was voortaan Phia Oosterhuis. Zij moest net als de andere kinderen het stratenplan van Rotterdam uit het hoofd leren en kunnen vertellen in welke straat en wijk zij had gewoond. Voor zover bekend was Phia de enige uit deze groep die naar Deurne kwam. Dankzij het evacuatiebewijs kon zij zich daar relatief vrij bewegen en uit foto's blijkt dat zij af en toe andere kinderen uit de groep opzocht in dorpen elders in de Peel.¹⁴⁶

Weer terug bij de Terruwes vroeg niemand Phia waar zij in de tussentijd was geweest. 'Ik ging weer gewoon naar school. Ook naar de kerk. Het Franse meisje was er ook nog. Maar zij was heel ondeugend en ik kreeg altijd de schuld. In huis was geen warmte.' Met haar 'pleegmoeder' kon ze beter opschieten dan met haar 'pleegvader', hoewel ze van haar de schuld kreeg voor dingen die ze niet had gedaan. Omdat Phia niet meer in het onderduikgezin verbleef dat door haar vader was geregeld, duurde het na afloop van de oorlog nog twee maanden voordat haar ouders haar wisten te traceren.¹⁴⁷ Toen haar vader haar ten slotte in juli 1945 had weten op te sporen en in Deurne kwam ophalen, wilde Phia naar verluidt niet weg. 'Ik ben uiteindelijk toch wel dankbaar voor wat ze voor mij hebben gedaan', luidde haar latere korte evaluatie van de onderduikperiode bij de Terruwes.¹⁴⁸ In Phia's herinnering ontmoette zij 'Anny' pas na afloop van de oorlog.¹⁴⁹ Anna's broer Jo kende zij alleen van foto's en verhalen totdat hij na de oorlog opeens op de stoep stond van Zonneweelde, als 'een skelet'.¹⁵⁰

VERLOREN ZOON

Dat moet begin juni 1945 zijn geweest toen Jo via Frankrijk uit concentratiekamp Dachau in Zuid-Duitsland naar Deurne terugkeerde. Hij was op 12 maart 1944 door de Duitsers gearresteerd op beschuldiging van 'Illegale Hilfe für den Feind' en 'Begünstigung von Juden'.¹⁵¹ Jo zelf zou het later samenvatten als 'm'n plicht tegenover O.L. Heer en tegenover Frankrijk'.¹⁵² Sindsdien

hadden zijn ouders noch Anna geweten of hij nog leefde en zo ja, waar hij dan was. Dit persoonlijke drama was des te erger doordat Jo sinds oktober 1941 immers de eigenaar van Zonneweelde was. Als hij niet meer in leven zou zijn, dan erfden zijn ouders het huis bij gebrek aan testament terwijl de Terruwes het juist door de verkoop binnen de familie uit handen van schuldeisers van Jo sr. hadden proberen te houden.

Na zijn arrestatie was Jo op 12 april overgebracht naar de gevangenis van Fontainebleau waar de Gestapo verzetslieden verhoorde en martelde alvorens te beslissen of zij gefusilleerd dan wel op transport zouden worden gesteld. Daar had hij naar eigen zeggen nog een brief van zijn ouders ontvangen. Daarna was ieder contact met thuis afgebroken.¹⁵³ Op 10 mei 1944 volgde transport, via het kamp Compiègne van waaruit hij op 20 mei met naar schatting tweeduizend anderen, vooral Franssen, ‘in ’n beestenwagen’ naar het concentratiekamp Neuengamme in het noordwesten van Duitsland werd vervoerd. ‘Vreeselijk!!!’ was dat geweest, zou Jo zijn ouders, Anna en Marie France later schrijven.¹⁵⁴ Daar kwam hij op 24 mei aan, om nauwelijks drie weken weer in de omgekeerde richting getransporteerd te worden naar kamp Natzweiler-Struthof in de Franse Vogezen, ten noordwesten van Straatsburg. Dit was specifiek bedoeld voor de zogeheten NN-gevangenen. Dit stond voor ‘Nacht und Nebel’. Die kwalificatie gaven de nazi’s mee aan gevangenen uit de door hen bezette gebieden die wegens verzetsactiviteiten waren opgepakt. Zij waren niet ter dood maar tot het verdwijnen in *Nacht und Nebel* veroordeeld. Jo was in Neuengamme als politieke gevangene geclassificeerd en kreeg in Natzweiler het predikaat NN.¹⁵⁵ Daarmee was ook hij afgesneden van ieder contact met anderen, zowel in het kamp als met familie, vrienden en kennissen daarbuiten. ‘Het was een ontzettend iets U niet te kunnen berichten’, zou Jo na de oorlog naar huis schrijven.¹⁵⁶

Deze categorie gevangenen werd door dit isolement als het ware ‘uitgewist’. Met deze maatregel, vastgelegd in het zogeheten *Keitel-Erlass* van december 1941, oefenden de nazi’s hun schrikbewind uit zonder tot executie van hun tegenstanders te hoeven overgaan. *Nacht-und-Nebel*-gevangenen behoorden tot de *Dritte Stufe* – de derde en meest ernstige graad van gevangenschap, die neerkwam op een doodstraf op termijn.¹⁵⁷ Het sterftcijfer in Natzweiler lag hoger dan in concentratiekampen als Buchenwald of Dachau. De kamparts van Natzweiler stelde op 17 juni vast dat Jo gezond en *arbeitsfähig* was.¹⁵⁸ Zijn

enige lichamelijke ‘gebrek’ was dat hij een bril droeg.¹⁵⁹ Jo liet de meeste vragen van een uitgebreid voorgedrukt formulier oningevuld. Die gingen over ziekten en erfelijke lichamelijke of geestelijke aandoeningen in de familie, maar ook over strafrechtelijke vergrijpen door familie en verwanten – van zelfmoordpogingen tot delicten als moord en vergrijpen als landloperij. Behalve de leeftijd van zijn ouders wilde hij alleen kwijt dat hij een matige roker was, als jong kind een longaandoening had gehad en de middelbare school goed had doorlopen.¹⁶⁰ Hij werd als verpleger in de ziekenbarak tewerkgesteld.¹⁶¹

Natzweiler was een relatief klein kamp waar gevangenen per nationaliteit in een barak waren ondergebracht.¹⁶² Of dit betekende dat Jo Terruwe met andere Nederlandse NN-gevangenen in een barak leefde of tot de Franse gevangenen werd gerekend, is niet bekend. De Nederlandse gevangenen in Natzweiler verschilden weliswaar in achtergrond, levensbeschouwing en politieke overtuiging, maar waren zonder uitzondering verzetsmensen. Voor de andere nationaliteiten in het kamp was dat niet het geval.¹⁶³ Historicus Jolande Withuis heeft beschreven hoe de Nederlandse verzetsman Pim Boellaard (1903-2001) in Natzweiler het moreel onder de Nederlandse gevangenen op verschillende manieren wist hoog te houden. Als hun vertrouwensman benadrukte hij het belang van gezamenlijkheid, waardigheid en eenheid waarmee verschillen tussen gevangenen verkleind en overlevingskansen vergroot konden worden.¹⁶⁴

Jo werd tewerkgesteld in buitenkamp Erzingen waar hij harder moest werken ‘dan een Peelwerker’.¹⁶⁵ In reactie op D-day, 6 juni 1944, en de opmars van de geallieerden begonnen de nazi’s die zomer gevangenen uit kamp Natzweiler te evacueren. Jo werd eind september, net als andere NN-gevangenen onder wie genoemde Boellaard eerder die maand, op transport gezet naar concentratiekamp Dachau bij München.¹⁶⁶ Hij had buiktyfus en reisde met andere zieken. Na aankomst in Dachau op 30 september 1944 moest hij ‘meer dood dan levend’ ruim vier maanden in de ziekenbarak blijven.¹⁶⁷ Begin 1945 was hij zover hersteld dat hij tot vier keer toe bloed gaf dat gebruikt werd voor operaties in de ziekenbarak.¹⁶⁸ Het was zo slecht met de hygiëne gesteld in het overvolle concentratiekamp dat binnen enkele maanden meer dan vijftienduizend gevangenen stierven.¹⁶⁹ Jo zat inmiddels in het zogeheten *Priesterblock* of *Pfarrerblock* waar de nazi’s alle geestelijken hadden geconcentreerd, ongeacht hun confessie of nationaliteit.¹⁷⁰ Hoewel daar toen meer dan veertienhonderd

Anna's broer Jo bij zijn terugkeer in Dammartin-en-Goële, juni 1945.

geestelijken gescheiden van de andere gevangenen leefden, was het voor hem 'een hemel op aarde', omdat hij er elke dag de mis kon bijwonen.¹⁷¹ Priesters waren als *Bibelforscher* geclassificeerd en droegen een eigen *Abzeichen*, net als andere gevangenen die merktekens droegen die moesten verduidelijken waarom zij geïnterneerd waren (om redenen van politieke voorkeur, 'ras', seksuele voorkeur of anders).¹⁷² Van de ruim 2700 geestelijken die in Dachau gevangen gehouden zijn, overleefde minder dan de helft.¹⁷³ Op een enkele uitzondering na vond Jo de Nederlandse priesters in Dachau 'niet erg sympathiek'. Zelf was hij ondergebracht bij de Franse priestergevangenen.¹⁷⁴

Als het na de oorlog al ter sprake kwam, reduceerde Jo zijn gevangenschap onder de nationaalsocialisten meestal tot Dachau.¹⁷⁵ Meer dan dat zijn gezondheid er ernstig onder had geleden, wilde hij er niet over kwijt. Hij gaf iets meer informatie in enkele brieven aan zijn ouders, zus en Marie France die hij onmiddellijk na de bevrijding van het kamp meegaf aan medegevangenen die naar Nederland terugkeerden. Daarin beschreef hij hoe hij 'in angst had gezeten voor U' en het omgekeerd ook 'maar zoo vreselijk [was geweest]

dat U niets van mij wist'.¹⁷⁶ Met zijn lotgenoten had hij afschuwelijke honger geleden en was hij alles kwijtgeraakt, op zijn vulpen na. Ternauwernood waren zij aan een wisse dood ontsnapt doordat Amerikaanse troepen Dachau op 29 april 1945 eerder bevrijdden dan dat de bewakers het bevel om alle gevangenen te doden hadden kunnen uitvoeren. 'Enfin, 't is onzin om te proberen op een blaadje papier te beschrijven wat we allemaal hebben moeten doormaken.'¹⁷⁷

Repatriëring van degenen die in Dachau gevangen hadden gezeten, was door uitbraken van besmettelijke ziekten urgent maar verliep moeizaam. Meer dan vijfhonderd Nederlanders bleken afhankelijk van het particulier initiatief van enkele priesters uit Nijmegen.¹⁷⁸ Kapelaan Willem van Helden (1911-1981), die sinds september 1944 aalmoezenier was bij de binnenlandse strijdkrachten, reisde onmiddellijk na het bericht van de Duitse capitulatie op vrijdagavond 4 mei af naar Dachau om daar twee Nederlandse priesters op te halen. In Dachau ontmoette Van Helden onverwacht ook Jo met wie hij op het seminarie had gezeten.¹⁷⁹ Van hem hoorde Jo dat zijn ouders en Anna niet wisten of hij überhaupt nog leefde.¹⁸⁰ De groep Van Helden nam vertrouwensman Boellaard mee terug naar Nederland die met de hulp van hooggeplaatste contacten in totaal negen transporten tussen 11 mei en 21 juni 1945 wist te regelen waarmee de Nederlanders uit Dachau werden opgehaald. Jo gaf de brieven voor zijn familie mee, waarin hij schreef dat hij zelf eerst naar Dammartin-en-Goële zou terugkeren om orde op zaken te stellen: 'm'n [dienst]meid terug laten komen, m'n parochie bezoeken en toespreken' en even zijn opwachting bij de bisschop maken. Hij vertrok op 27 mei met de Franse priesters per vrachtwagen naar Mulhouse en wist vervolgens zijn standplaats Dammartin-en-Goële te bereiken.¹⁸¹ Daar wachtte hem een warm onthaal en een forse donatie waarmee hij zijn parochiewerk weer kon hervatten. Eind juni reisde hij via Parijs naar Deurne waar begin juli pleegzusje Phia hem voor het eerst zag en hij zijn ouders, Anna en Marie France weer in de armen kon sluiten.

‘EEN GOED KATHOLIEK PSYCHIATER’

Met ingang van 6 augustus 1945 stond Anna Terruwe ingeschreven in het specialistenregister onder ‘Zenuw- en zielsziekten’.¹ Op 19 augustus vierde zij haar vierendertigste verjaardag. Daarmee was zij net iets jonger dan de meeste artsen die zich toentertijd met 35 als specialist registreerden.² Van een ‘feminisering’ van de gezondheidszorg was nog absoluut geen sprake.³ Anna was één van de vijf vrouwen van de in totaal 62 artsen die zich tussen 1945 en september 1947 als specialist in zenuw- en zielsziekten lieten inschrijven.⁴ Van de ongeveer vierhonderd artsen die toen op psychiatrisch gebied werkzaam waren, was zo’n zestig procent daadwerkelijk als zenuwarts geregistreerd. Daarvan vormden vrouwen weer circa tien procent.⁵

In september 1945 opende Anna haar praktijk als zenuwarts in Nijmegen. Dit getuigt van moed, lef, visie en vertrouwen in eigen kunnen en andermans steun. Anna’s vakbroeders combineerden meestal twee tot drie werkvelden, met navenante bronnen van inkomsten waarvan zij met hun gezinnen rond konden komen. Ongeveer de helft was werkzaam als instellingsarts in een psychiatrische inrichting, en zij combineerden dat meestal met een bescheiden eigen praktijk. Een kleine maar invloedrijke groep zenuwartsen met veel nevenfuncties was verbonden aan een universitaire polikliniek. Anna hoorde bij de veertig procent voor wie de eigen praktijk de hoofdbron van inkomsten was die bestaanszekerheid moest garanderen. Ongeveer de helft van deze zelfstandig praktijk houdende psychiaters werkte daarnaast nog

in een ziekenhuis, polikliniek of in de ambulante geestelijke gezondheidszorg.⁶

Een eigen praktijk bood Anna meer vrijheid als vrouwelijke professional in de geestelijke gezondheidszorg. Uit haar jaren op Voorburg wist zij dat voor patiënten in dergelijke grootschalige psychiatrische instellingen relatief weinig hulpverleners beschikbaar waren. Voor veel van die patiënten was genezing onmogelijk. Daar kon zij met haar inzet niet of nauwelijks iets aan veranderen.⁷ Veel katholieke psychiatrische inrichtingen verkeerden na de oorlog bovendien in deplorabele staat, materieel beschadigd en gedesorganiseerd door confiscaties en meerdere evacuaties.⁸ Voor therapie zou daar nog weinig tijd of ruimte zijn. Anna wist ook dat haar initiatief in die setting bepaald en ook beperkt was door interne hiërarchieën en patriarchale structuren. Zulke structuren werden ook door de religieuze zuster- en broedercongregaties in stand gehouden die financiële middelen en (verplegend) personeel leverden voor katholieke instellingen als Voorburg. Zij stonden tot in de jaren 1950 aarzelend tot afwijzend tegenover het in dienst nemen van vrouwelijke artsen. Met zulke aarzelingen had ze in Pricks Zenuwkliniek minder te maken gehad. Daar draaide het echter om onderzoek en behandeling voor een korte duur. Gemiddeld zagen behandelaars hun patiënten niet langer dan zes weken.

De start van haar praktijk werd precair door de financiële moeilijkheden van haar vader. Jo sr. werd verdacht van oplichting en het politieonderzoek daarnaar raakte zijn vrouw en kinderen. Des te belangrijker was het dat Anna voor de opbouw van haar praktijk kon steunen op het netwerk dat zij tijdens haar specialisatie had opgebouwd. Dit rustte op twee pijlers: de medische, met haar opleiders Janssens en Prick, en de zielzorgelijke, met haar biechtvader en mentor Duynstee. Hun vertrouwen en concrete verwijzingen leken voldoende patiënten te garanderen. De financiële risico's waren bovendien te overzien omdat zij geen praktijk overnam en daarmee geen overnamesom hoefde op te brengen.⁹ In Nijmegen bleek er onmiddellijk na de Tweede Wereld-

oorlog ook plek voor een vierde katholieke psychiater, naast Jo Prick-Hoefnagels met maar een bescheiden eigen praktijk, haar man Sjef die de scepter zwaaide over de Zenuwkliniek, en A.J.P. Meyknecht, geneesheer-directeur van het Paedologisch Instituut. In de zuidelijke en oostelijke delen van Nederland waren overigens nog geen twintig katholieke zenuwartsen werkzaam.¹⁰

Anna kon profiteren van een forse stijging van het aantal patiënten in de extramurale geestelijke gezondheidszorg in Nederland. Volgens historisch socioloog Jolande Withuis kampte na de oorlog een groeiend aantal mensen met psychische problemen.¹¹ Zij kwamen met neurotische klachten en angststoornissen in de ambulante geestelijke gezondheidszorg terecht. Die was ruim en goed georganiseerd. Daarin vertegenwoordigde psychotherapie de gangbare behandeling voor een snelgroeiende groep patiënten met milde neurotische symptomen, psychische en psychosomatische klachten.¹²

De vraag wat psychotherapie precies was zou nadrukkelijker verbonden raken met de kwestie wie als psychotherapeut mocht optreden. Psychiaters en zenuwartsen probeerden een medisch monopolie te handhaven.¹³ Dit paste in Anna's beroepsopvatting als vrijgevestigde hulpverlener. In haar spreekkamer had zij te maken met katholieke patiënten die worstelden met 'levensproblemen'. Die noemer dekte allerlei kwesties veroorzaakt door de versnelde modernisering van naoorlogs Nederland tussen eind jaren 1940 en begin jaren 1970. Daardoor raakten gedrags- en communicatiepatronen geleidelijk los van bestaande familie- en gemeenschapskaders. Terruwes patiënten zagen zich echter gelijktijdig geconfronteerd met een aanscherping van morele voorschriften door de Nederlandse bisschoppen. Die probeerden vooroorlogse verzuilde organisatiekaders en gezagsstructuren weer nieuw leven in te blazen. In hun ogen waren katholieken door de oorlog uit hun religieus-morele ankers geslagen. Voor de bisschoppen waren de toename van het aantal buitenechtelijke geboortes en scheidingen in Nederland tekens aan de wand. Herstel van moraal en gezag moest gelovigen weer in het gareel

brengen. Dat gareel werd als de door God gewenste orde voorgesteld waarin geestelijken boven leken stonden, mannen boven vrouwen. Deze eenzijdig morele benadering van naoorlogse veranderingen en problemen spoorde met het kerkelijk-morele restauratiebeleid dat de Heilige Stoel in Rome voorschreef als het centrale bestuursorgaan van de rooms-katholieke kerk.

In het algemeen waren de ‘lange jaren vijftig’ (1945-1960) doortrokken van allerlei spanningslijnen. Nederland had relatief meer materiële oorlogsschade geleden dan andere door de nazi’s bezette gebieden in West-Europa. De infrastructuur (spoorwegennet, binnenvaart) was ernstig beschadigd, bestaande industriecomplexen ontmanteld en landbouwgebieden door strategische inundatie verzilt.¹⁴ Tijdens de sociaaleconomische wederopbouw van Nederland heerste een mentaliteit van ‘tucht en ascese’ die ook bijdroeg aan het herstel van het vooroorlogse verzuilde politieke en maatschappelijke bestel.¹⁵ Niet iedereen kon of wilde zich daaraan aanpassen. Dit veroorzaakte wat door de historici Righart en De Rooy als ‘broei’ onder de oppervlakte is omschreven. Daarin kwam ongenoegen tot uitdrukking met het aan de verzuiling gekoppelde denken in rangen en standen, met wat als politiek-maatschappelijke consensus oogde, met bestuurlijke en ook kerkelijke bevoogding.¹⁶ De door de overheid aangestuurde economische planning en herordening maakte een einde aan de vooroorlogse ambachtelijk-agrarische samenlevingsstructuur; de collectieve voorzieningen van de verzorgingsstaat bevorderden een individualisering van mogelijkheden en belangen.¹⁷ In deze naoorlogse processen namen vooral jonge Nederlanders innerlijk, in mentaal-cultureel opzicht, afstand van de religieuze tradities waarin zij waren opgevoed. Daarmee distantieerden zij zich ook van de bijbehorende religieus-morele disciplinerende die de waardepatronen en organisatiestructuren van hun dagelijks leven bepaalde.¹⁸

Deze ingewikkelde spanningslijnen raakten de geestelijke gezondheidzorg eveneens, net als de katholieken die er hun heil zochten. Hulpverleners als Anna Terruwe kregen te maken met

studenten en docenten, ambtenaren en zelfstandigen, huisvrouwen en kostwinners, broeders, zusters, fraters en paters. Zij probeerde hen steun te bieden bij het onderkennen en oplossen van 'levensproblemen'. De manier waarop Anna Terruwe dit deed, zou katholieke gezagsdragers met toenemende argwaan vervullen.

PRAKTIJK: LASTIGE START

Anna plaatste op 1 september 1945 een advertentie in de katholieke krant *De Tijd* met de aankondiging van de opening van haar nieuwe praktijk.¹⁹ Dit was wat specialisten deden: hun praktijk met doelgroepen en spreekuren adverteren in landelijke dagbladen. Met zulke advertenties kondigden ze ook vakanties of andere onderbrekingen en hervattingen van hun praktijk aan. Anna vestigde zich aanvankelijk op de Berg en Dalseweg 140. Voor fondspatiënten hield zij op donderdagochtend van 9 tot 10 spreekuur, voor particulieren op dezelfde dag 's middags van 15 tot 16 uur, en verder volgens afspraak.²⁰ Zij was niet de enige bewoonster van dit herenhuis, maar huurde vermoedelijk een verdieping met een kamer en suite.²¹ Gezamenlijke bewoning en de gedeelde ingang waren vermoedelijk de redenen dat zij begin 1947 verhuisde naar een 'heerenhuis met garage' aan de Vossenlaan, aan de andere kant van de stad. Zij had een huurcontract voor vijf jaar afgesloten voor dit half vrijstaande huis.²² Het dateerde uit 1937 en was in de oorlog fors beschadigd geraakt maar gerestaureerd. Het oogde moderner en minder statig dan haar behuizing aan de Berg en Dalseweg. Maar zij bewoonde het alleen en kon haar patiënten hier meer privacy bieden. In een interview in 1977 zou zij daar nog wat over uitweiden. De ingang van die praktijkwoning aan de Vossenlaan lag wat verscholen en bovendien had zij haar huis zo ingericht dat haar patiënten elkaar niet zagen. Dit was belangrijk, legde zij uit, omdat veel mensen het lastig vonden of zich schaamden om een psychiater te consulteren.²³

In haar nieuwe praktijkwoning richtte Anna haar spreekkamer in op de eerste verdieping. In de ruime en lichte kamer aan de voorzijde had zij haar bureau zo neergezet dat patiënten door het zijraam naar de Vossenlaan konden kijken, en door het voorraam naar de Annamolen aan de overkant aan de Hatertseweg. Naast die molen lag een keetje waar vooral personeel en bezoekers van het Sint Canisiusziekenhuis snoep, (fris)drank en lectuur kwamen

Anna in de deuropening van haar nieuwe praktijkwoning, achter het bord met de vermelding van haar spreekuren.

kopen. De hoofdingang van het ziekenhuis lag schuin tegenover het keetje aan de Annastraat. Achter Terruwes bureau hing een klok die haar patiënten konden zien, boven de deur van haar spreekkamer een crucifix. Op deze verdieping fungeerde de achterkamer als onderzoekskamer en het kamertje pal naast de trap als wachtruimte voor patiënten. Die kwamen via het tochtportaal op de begane grond in een smalle gang met een marmeren vloer waarin de trap naar boven breed oogde. Voor ieders veiligheid liet Anna langs die trap een speciaal ontworpen, met hout afgewerkt gietijzeren hek plaatsen.

De begane grond en de tweede verdieping waren Anna's privéruimtes. De woonkamer en suite had een lichte erker aan de zijkant die door struiken en bomen tegen inkijk vanaf de Vossenlaan was beschermd. De voorkamer, die loodrecht onder de spreekkamer lag, deed dienst als eetkamer en had hetzelfde uitzicht op de Annamolen. Openslaande deuren gaven vanuit de achterkamer toegang tot terras, achtertuin en garage. Anna had haar slaapkamer op de tweede etage waarvoor ze een mahoniehouten kast op maat liet inbouwen

die tot het plafond reikte. Twee kleinere kamers op deze verdieping waren voor logés en de dienstbode. Anna's huis was, net als de aangrenzende huizen, uitgerust met een belsysteem. Iedere kamer had een bel en als daarop werd gedrukt, dan ging in de keuken een belletje rinkelen op een groot bord bij het nummer van de kamer van waaruit was gebeld. Hiermee kon Anna haar dienstbode waarschuwen, bijvoorbeeld als die een patiënt moest uitlaten. Tot midden jaren 1950 was Johanna Egbers (1892-1957) bij haar in dienst,²⁴ daarna een vrouwelijke religieuze, zr. Theresia Tiessing (1908-1985).²⁵

De opbouw van Anna's praktijk werd overschaduwed door de zakelijke problemen van haar vader. Die brachten hem en zijn gezin in Deurne in opspraak. De Terruwes liepen bovendien financieel risico want het familiehuis Zonneweelde bleek niet volledig veilig voor schuldeisers. Hoewel dit sinds 1941 op naam van Anna's broer stond, was zijn verdwijning in 'Nacht und Nebel' van het voorjaar van 1944 tot eind mei 1945 een geduchte waarschuwing geweest. Was Jo niet uit deze gevangenschap teruggekeerd, dan was Zonneweelde bij gebrek aan testament aan zijn ouders toegefallen. Schuldeisers van zijn vader hadden er dan aanspraak op kunnen maken. Op 27 september 1946 maakte Jo daarom zijn testament op, met zijn zus Anna als enige erfgename.²⁶

Eind 1946 werd hun vader in Nederland en België beschuldigd van oplichting; begin 1947 volgde een politieonderzoek naar Jo sr.'s handel en wandel. In ruil voor een aanzienlijke som geld had hij zich vlak na de oorlog verplicht om voor een Amsterdamse textielfirma, De Winter, in het buitenland partijen textiel op te kopen. De firmanten geloofden dat hij, zoals hij voorgaf, over goede connecties beschikte in Tsjechoslowakije, Frankrijk en België. In zijn paspoort waren wel reizen naar die landen geregistreerd, maar de eigenlijke opdracht had hij niet uitgevoerd. Tegenover de firma De Winter had hij daarvoor allerlei excuses aangevoerd. Omdat de firmanten hem niet vertrouwden deden zij aangifte van oplichting. Die kruiste een onderzoek naar Jo sr. dat de Nederlandse consul-generaal te Antwerpen eind 1946 was gestart met behulp van het Nederlandse Ministerie van Justitie, eveneens op verdenking van oplichting. Anna's vader werd ervan beschuldigd in een Antwerps hotel enkele malen geldbedragen van een gast geleend te hebben. Ondanks herhaalde vorderingen van deze gast had hij niets terugbetaald. Bovendien had hij van een van de personeelsleden van datzelfde hotel enkele balen stof afgenomen. De toezegging deze te betalen kwam hij niet na.

De inlichtingen die de rijksrecherche ook in Deurne verzamelde, waren allesbehalve gunstig voor Jo Terruwe sr.²⁷ In zijn woonplaats gold hij als ‘een enigszins duister figuur’ over wiens middelen van bestaan men niets wist. Volgens waarnemend burgemeester Swinkels deden vóór de oorlog al jaren verhalen de ronde over schulden van Terruwe. Hij bezat ‘de flair om iemands vertrouwen te winnen, doet zeer gewichtig alsof hij een der belangrijkste figuren in den lande is, weet handig gebruik te maken van een ontmoeting met een of andere autoriteit, daarmee bij derden weer vertrouwen te winnen, kortom hij is een handige vogelaar die zoet kan fluiten’.²⁸ Anna’s vader zou zich graag voordoen als iemand met een maatschappelijk vooraanstaande positie, ‘terwijl hij in werkelijkheid weinig presteert’.²⁹ Zijn vrouw Cato zou ‘evenmin een goede reputatie’ hebben als plaatselijke vroedvrouw. Tegenover de opperwachtmeester en groepscommandant van Deurne ontkende Jo sr. niet het geld van de firma De Winter ontvangen te hebben. Dat hij daarin niet te goeder trouw was geweest, bestreed hij echter met klem. Hij kon aantonen dat hij daadwerkelijk de contacten had met buitenlandse, ook geallieerde veiligheidsdiensten waarmee hij het vertrouwen van De Winters firmanten had weten te winnen. De betreffende documenten lieten echter zien dat hij, anders dan hij had voorgegeven, uit eigen beweging informatie met deze diensten had gedeeld. Het delen van die gegevens had evenmin in een duurzame connectie geresulteerd, die Terruwe zijn zakenpartners had voorgespiegeld.

Pijnlijk was dat niet alleen deze claim – dat hij werkzaam was voor allerlei veiligheidsdiensten – voorwerp van onderzoek was, maar ook zijn uitspraken over zijn zoon en dochter. De gedupeerden uit het Antwerpse hotel had hij verteld dat zijn zoon priester was en zijn dochter psychiater. De rijksrecherche stelde vast dat dit klopte, maar deze vaststelling had misschien voor Jo jr. en Anna gevolgen waarop zij niet waren voorbereid. Jo herstelde in zijn Franse standplaats maar moeizaam van zijn gevangenschap in Duitse concentratiekampen. Anna was haar eigen praktijk in Nijmegen aan het opbouwen en moest zichzelf als vrouwelijke hulpverlener tegenover patiënten vermoedelijk extra bewijzen. Het onderzoek naar Jo sr. leverde uiteindelijk onvoldoende hard bewijs op voor een strafzaak tegen hem; hij was als een ‘chevalier d’industrie, die zo handig zaken weet te doen dat hij net buiten het bereik van de strafwet blijft’.³⁰ De Deurnese bestuurder Swinkels had de gedupeerden in Antwerpen via de Nederlandse consul-generaal ter plaatse geadviseerd om nogmaals zelf

op betaling aan te dringen, met de mededeling dat als Terruwe niet binnen de gestelde termijn zou betalen, men dit aan alle autoriteiten in Deurne bekend zou maken.³¹ Of deze schuldeisers dit advies hebben opgevolgd, valt niet na te gaan. Direct of indirect moesten Anna en Jo echter rekening houden met de gevolgen van hun vaders discutabele financiële praktijken.³²

ORIËNTATIES IN DE PSYCHIATRIE

Volgens Terruwes opleider Prick waren psychiaters in het naoorlogse Nederland te verdelen in twee groepen: aanhangers van een sociaal-biologische richting, die zochten naar medisch-fysiologische oorzaken van mentale problemen, en vertegenwoordigers van de psychologische benadering.³³ Feitelijk was er nog altijd sprake van een 'psychiatrie in meervoud' waarin biologische en psychologische interpretatiekaders naast elkaar bestonden en door psychiaters met elkaar werden verbonden.³⁴ Behalve de klinische vraag naar oorzaak en remedie speelde voor hen ook de kwestie van de betekenis van psychisch lijden voor patiënten. Met deze geesteswetenschappelijke benadering in de psychiatrie had Anna vooral affiniteit. Haar handbibliotheek bevatte hoofdzakelijk boeken van vertegenwoordigers van deze richting, onder wie Han Rümke. Bij hem had zij college gelopen en zij bleef zijn publicaties lezen, waaronder de *dies natalis*-rede van 1954.³⁵ Hierin had zij enkele passages gemarkeerd, zoals Rümkes waarschuwing dat psychiaters niet moesten denken dat zij geroepen waren 'de wereld den weg te wijzen naar een betere samenleving. Dit kan de psychiater niet.' 'Levens- en wereldbeeld van de psychiatrie hebben nimmer de weg gewezen naar het diepste begrijpen' – aan weerszijden van deze zinsnede plaatste Anna kringels met blauwe balpen – een relatief nieuw schrijfinstrument voor die tijd. Die markeringen wijzen erop dat zij degene die zij zelf als haar leermeester zou identificeren, niet in alles klakkeloos volgde.

Rümke geldt als kopstuk in de naoorlogse beweging voor geestelijke volksgezondheid of psychohygiëne in Nederland. Vóór de Tweede Wereldoorlog had de in Amerika tot ontwikkeling gekomen *Mental Hygiene Movement* in Nederland al invloed gewonnen.³⁶ In wetenschappelijke context ging het betrokken psychiaters vooral om afbakening tussen psychohygiëne en psychiatrie, en dan vooral de krankzinnigenzorg. In bredere maatschappelijke context stond daarentegen de relatie tussen modernisering en geestelijke (on)gezond-

heid centraal. Evenals zijn Utrechtse collega, de medicus en antropoloog Frits J.J. Buytendijk (1887-1974), zocht Rümke naar verbindingen tussen wetenschap en geloof, traditie en vernieuwing, waarbij persoonlijke verantwoordelijkheid en een algemeen christelijke moraal kernbegrippen waren. Daarmee zouden de menselijke waardigheid en de sociale cohesie gediend zijn. De van oorsprong buitenkerkelijk opgevoede Rümke, die zijn loopbaan was begonnen in de toen nog streng gereformeerde Valeriuskliniek in Amsterdam, en de katholieke bekeerling Buytendijk verzetten zich zowel tegen een al te restrictief kerkelijk gezag, als tegen een positivistische wetenschap zonder levensbeschouwing.³⁷ Rümke oriënteerde zich op moderne wijsgerige stromingen als het personalisme en de fenomenologie.³⁸ Hij definieerde het werktelein van de ‘mental health’ als dat van psychische stoornissen bij eigenlijk gezonde mensen. Het kon gaan om psychische onevenwichtigheden, spanningen, stemmingswisselingen samenhangend met ‘religieuze tourmenten’ – allemaal aandoeningen die volgens Rümke geen ziekten waren. Werden ze wel als zodanig gediagnosticeerd, dan tastte dat de menselijke waardigheid aan.³⁹

Anders dan deze vakgenoten profileerde Anna Terruwe zich expliciet als een katholieke zenuwarts die psychotherapie aanbood. Onder de aanduiding psychotherapie ging een scala aan benaderingen schuil.⁴⁰ Een opleiding als zenuwarts was voorwaarde voor het lidmaatschap van de Nederlandsche Vereeniging voor Psychotherapie (NVP), die in 1930 was opgericht. In de beginjaren waren vrijwel alle leden, onder wie Rümke en Terruwes promotor Eugène Carp, ook lid van de Nederlandsche Vereeniging voor Psychoanalyse en de Nederlandsche Vereeniging voor Psychiatrie en Neurologie (NVvPN). De medisch-wetenschappelijke oriëntatie op psychotherapie was evenwel breder dan de (freudiaanse) psychoanalyse en omvatte ook andere benaderingen die als behandelpraktijk in zwang waren: ‘Individualpsychologie’, catharsistherapie, analytisch-synthetische methode, identificatiemethode, suggestietherapie.⁴¹ Vooroorlogse inspanningen van Nederlandse zenuwartsen waren gericht op regelingen die hun positie verstevigden ten opzichte van anderen die als psychotherapeut werkzaam waren. Dit was toen geen beschermde titel en de zorg van zenuwartsen in Nederland gold vooral de bescheiden groep niet medisch geschoolde, vaak Joodse psychoanalytici die nationaalsocialistisch Duitsland en Oostenrijk waren ontvlucht. Ook degenen die in het buitenland als zenuwarts waren geschoold of academisch gevormde therapeuten in andere dan het

medisch-psychiatrische specialisme golden als bedreigend voor de medisch-wetenschappelijke oriëntatie die de NVP nastreefde.⁴²

Na de oorlog hield men vast aan de stelregel dat een psychotherapeut ook een zenuwarts moest zijn. Rümke draaide het om: wie zenuwarts was, moest zich ook als psychotherapeut laten scholen. En die opleiding moest meer dan de psychoanalyse behelzen die 'uiterst belangrijke gebieden van de menselijke persoonlijkheid niet of niet voldoende, of niet adequaat, behandelde'.⁴³ De Commissie voor Opleiding en Registratie binnen de NVvPN stelde in 1949 vast dat er geen reden was om van psychotherapie een afzonderlijk specialisme binnen de psychiatrie en de neurologie te maken. Pluralisme vormde, in de geest van Rümkes pleidooi, de boventoon in deze beroepsvereniging die de freudiaanse psychoanalyse te eenzijdig vond als grondslag voor psychotherapie in het algemeen.⁴⁴

Katholieke psychiaters hadden hele andere aarzelingen als het om de psychoanalyse ging. Hoewel sommigen van hen Freud als een 'geniaal baanbreker' beschouwden met zijn aandacht voor het onbewuste en de invloed van driften in hun onderlinge dynamiek op de menselijke persoonlijkheid, stond hij ook aan kritiek bloot.⁴⁵ Die gold zijn empirische opbouw van kennis, die vanuit zijn ervaringen met patiënten een magere onderbouwing van zijn theorie bood. Dat hij alles wat mensen konden en deden tot een of enkele driften reduceerde, droeg bij aan kritiek over de samenhang van empirie en theorie. Voor katholieke psychiaters was het een heikel punt dat Freud wetenschap met wereldbeschouwing leek te verwarren door de psychoanalyse als denksysteem met een haast gelovig fanatisme van 'volgelingen' tegenover 'afvalligen' te verdedigen. Methodisch bood de psychoanalyse houvast door het mechanisme van verdringing als oorzaak van neurosen. Theoretisch was zij onaanvaardbaar voor katholieke psychiaters omdat God volgens Freud alleen in de verbeelding van mensen bestond en godsdienst door hem als een collectieve neurose was bestempeld.⁴⁶

De spanning tussen psychoanalyse als concurrerende wereldbeschouwing en als mogelijk acceptabele methodische benadering domineerde ook de internationale debatten tussen katholieke geestelijken en psychiaters sinds de eerste decennia van de twintigste eeuw. Het eerste was af te wijzen, het tweede een mogelijkheid mits verankerd in de christelijke antropologie, waarin ruimte was voor spirituele dimensies en (de vorming van) het menselijk geweten. Psychoanalyse was in de jaren vijftig als 'zielsontleding' gedefinieerd en draaide om de 'ziel' als kern waarin zich psychische processen afspeelden die het bewuste, het

ondbewuste en psychische onbewuste betroffen. Deze visies werkten direct door in het denken over relaties tussen zielzorg en geestelijke gezondheidszorg.⁴⁷

Anna Terruwe probeerde, net als haar mentor Duynstee, methode te scheiden van wijsgerige onderbouwing en wereldbeschouwing als het om Freud ging. Zij las onder andere werk van de Franse filosoof Roland Dalbiez. In de inleiding van diens tweedelige *La méthode psychoanalytique et la doctrine freudienne* (1936) zijn passages dik onderstreept en van ‘sic’ voorzien die gaan over de scheiding van moraal en therapie.⁴⁸ Dalbiez was beïnvloed door het *renouveau catholique* rond de katholieke bekeerling Jacques Maritain. Die bracht het thomisme als denkkader buiten klerikale controle in de kring van geëngageerde katholieke intellectuelen, kunstenaars en schrijvers.⁴⁹ Maritain steunde op Thomas voor zijn denken over vernieuwing van het katholicisme waarin ‘oud’ met ‘nieuw’ verbonden kon worden.⁵⁰ Verandering zou er altijd zijn, in de samenleving, cultuur, kunst enzovoort. Dankzij de eeuwige geldigheid van Thomas’ denksysteem zou het katholicisme verandering in zich op kunnen nemen, zonder in de kern te veranderen. In Maritains optiek gidste Thomas katholieken naar die diepste, universele en onveranderlijke kern van het eigentijdse katholicisme. Die konden zij dan scheiden van allerlei veranderlijke vormen die daar door levensbeschouwelijke maatschappelijke segmentering sinds de negentiende eeuw overheen waren komen te liggen. Vanuit zulke denklijnen stelde Dalbiez in zijn op Thomas gebaseerde wijsgerige analyse van Freuds psychoanalyse dat de moraal vooral gericht was op de bestemming van de mens en niet op diens plichten. Terruwe zou hiervan een soort eerste hertaling in haar proefschrift opnemen: dat het erom draaide dat de mens kon worden wie hij of zij in aanleg was. Dalbiez ging bovendien uit van de rede als absoluut gegeven, in een strikt logische benadering die het irrationele van het onbewuste als onderdeel van de psychoanalyse gladstreek. Bij Terruwe – via Duynstee – krijgt dit een vertaling in de rationele psychologie die zij als passend wijsgerig kader presenteerde voor katholieke psychiatrie.

WEG NAAR HET NIEUWE LEVEN

In *Grondslagen van psychotherapie* noemde de Leidse psychiater Eugène Carp (1895-1983) psychotherapie een interventie die de ‘weg naar het nieuwe leven’ opende waarin een patiënt gelukkig kon zijn.⁵¹ Dit was evenzeer op Anna van

toepassing, die voor zichzelf in haar praktijk en het patiëntcontact ook een weg naar een nieuw leven als economisch zelfstandige vrouwelijke zenuwarts opende. Zij bood haar patiënten psychotherapie waarin innerlijke worstelingen en conflicten die tot psychische instabiliteit of stoornissen hadden geleid, bespreekbaar werden gemaakt.

Carp zou in 1949 als Terruwes promotor optreden. Hij kwam uit de Leidse analytische school van Gerbrand Jelgersma, die hij in 1930 ook als hoogleraar psychiatrie in Leiden opvolgde. Tegen zijn benoeming kwam verzet van psychoanalytici die vreesden dat de tot het katholicisme bekeerde Carp geen goed psychoanalyticus zou zijn. Jelgersma had vooral de waarde van de psychoanalyse vastgesteld voor de klinische praktijk en het doorgronden van de psychologische dynamiek van het gedrag van psychiatrische patiënten en de onbewuste motieven daarachter. Carp was net zo min als Jelgersma een dogmaticus als het om de psychoanalyse ging, maar bleef er – wat genuanceerder en gereserveerder dan zijn leermeester – voor open staan.⁵²

Hij was een van de belangrijkste Nederlandse theoretici op het terrein van de psychotherapie. Met zijn naaste collega in de Leidse Universiteitskliniek, de Amsterdamse psychiater Berthold Stokvis (1906–1963), behandelde hij de kernbenaderingen in de *Psycho-therapeutische serie der Leidse Universiteitskliniek*. In het eerste deel, *Grondslagen der psychotherapie* (1946), ging Carp in op wezen, doel en grenzen van deze therapie. Bovendien besprak hij de raakvlakken en spanningen tussen psychotherapie en zielzorg, psychiaters en zielzorgers. Een psychotherapeut hielp iemand een antwoord te vinden op de vraag welke plaats hij of zij innam in 'al het zijnde', wat de eigen taak, idealen en mogelijkheden waren. Houvast vinden in de eigen bestaansstrijd was waar het om draaide.⁵³

Carp definieerde psychotherapie in fenomenologische termen als ontmoeting van patiënt en geneesheer. Voor zijn collega Rümke was een psychotherapeut 'een individueel werkend man' over wie hij ook enkel in de mannelijke vorm schreef.⁵⁴ Voor Carp kon die geneesheer wel degelijk een vrouw zijn, al was bij gebrek aan vrouwelijke professionals nog weinig bekend over de gevallen waarin vrouwelijke artsen als psychotherapeuten kansrijker waren dan hun mannelijke collega's. Alleen als het om de behandeling van zeer jonge kinderen ging, stond dat buiten kijf.⁵⁵ Zonder precies te kunnen aangeven waarom beschouwde Carp sekse echter wel als een factor die de grenzen van de psycho-

therapie mede bepaalde. Datzelfde gold voor de levens- en ontwikkelingsfase waarin patiënt en psychiater zich ieder bevonden, hun levensperspectief en hun etnisch-culturele achtergrond die Carp verbond met waarden, normen en levensbeschouwelijke kaders.⁵⁶ In de 'psychotherapeutische situatie' raakten therapeut en patiënt onderling met elkaar vervlochten tot een 'met-en-voor-elkaar zijn' waarin de patiënt de eigen levensgeschiedenis deelde met de psychiater. Die probeerde diens vertrouwen met een 'zekerheid en veiligheid schenkend sympathiegevoel' te winnen, wat op zichzelf al bevrijdend kon uitwerken op de patiënt. Psychotherapie was niet alleen een 'kunde', maar ook een 'kunst' die van de geneesheer een sterk ontwikkeld communicatief vermogen vroeg.⁵⁷ Als 'helper' had de 'psychiater-psychotherapeut' een 'magisch-priesterlijke invloed op de zieke Mens' die groter was dan men volgens Carp zou verwachten wanneer men redeneerde vanuit streng-wetenschappelijke kaders.⁵⁸

In deze situatie vormden patiënt en psychiater een 'werkgemeenschap' die berustte op wisselwerking, deelneming en 'vriendschappelijk-met-elkaar-zijn'. Daardoor kon de patiënt de innerlijke conflicten die aan zijn psychische stoornis ten grondslag lagen, opnieuw en samen met zijn psychotherapeut doorleven.⁵⁹ Carp vond dat een psychoanalytische leeranalyse een eenzijdige en daarmee onvoldoende basis bood voor psychotherapeuten. Deze wortelde in een 'materialistisch-vitalistisch mensbeeld' dat de verantwoordelijkheid voor de medemens net zomin als de vrijheid van de menselijke geest erkende. Een beter uitgangspunt bood de benadering van Carl Jung, die zich van Freud had losgemaakt en met het concept van menselijke zelfverwerkelijking naar Carps idee tot 'een diepere bezinning' kwam 'op de verstandhouding met het eigen zelf en de Medemens'.⁶⁰ Wat van de psychiater-psychotherapeut werd gevraagd – communicatie, contact, (zelf)reflectie, alertheid op mechanismen als overdracht en tegenoverdracht – mocht niet ontaarden in 'helpzucht'. Dit beroepsrisico was het gevolg van overschatting van wat een arts als psychotherapeut voor een patiënt kon doen.⁶¹

Psychiaters en geestelijken – ongeacht welke geloofsrichting – waren helpers in de geestelijke nood van hun medemensen. Carps benadering was verwant aan wat de Voorburgse rector Bless priesters had voorgehouden in *Pastoraal psychiatrie*. Carp durfde de stelling wel aan dat psychotherapie 'een vorm van zielzorg' was die werd uitgeoefend 'met behulp van wetenschappelijke hulpmiddelen'.⁶² Dat geestelijken niet wilden samenwerken met psychia-

ters begreep Carp wanneer die artsen vanuit de al genoemde 'materialistisch-vitalistische' benadering werkten zonder respect voor 'de religieuze behoeften, welke in ieder Mens sluimeren'.⁶³ Hij beschouwde het als zijn taak vast te stellen waar samenwerking wel mogelijk was. Daartoe moesten eerst allerlei misverstanden worden weggenomen die volgens hem het resultaat waren van een gebrek aan kennis en inzicht over en weer. Psychische stoornissen vonden hun oorsprong in innerlijke conflicten die eigenlijk gewetensconflicten waren. De mens was behalve een redelijk ook een zedelijk wezen en daarmee raakte de psychotherapie per definitie ook aan moraal en religie. Geestelijken konden dat domein niet beheren en beheersen door psychotherapie louter als een techniek of methodiek af te doen. Omgekeerd was samenwerking alleen mogelijk als een psychiater-psychotherapeut ervan overtuigd was 'dat hijzelf een schepsel is in de hand van God en tot taak heeft het geestelijk lijden van de Medemens te verlichten met volledige erkenning van zijn uiteindelijke bestemming en met respectering van diens levensbeschouwing en godsdienstige gezindheid'.⁶⁴

Carp sneed ook de praktische problemen van samenwerking tussen psychiater en priester aan. Beiden waren als 'vertrouwensman' gebonden aan het eigen ambtsgeheim. Voor zover het medisch geheim toeliet, moest de psychiater volgens Carp de priester informeren over de 'onjuiste levenshouding' van de patiënt. Zo werd voorkomen dat patiënten van hun geestelijk leidsman adviezen kregen die strijdig waren met de therapie die zij onder verantwoordelijkheid van de psychiater ondergingen. Niet voor niets werd psychotherapie wel vergeleken met de biecht. Carp dichtte de psychiater een grote rol toe bij het oplossen van innerlijke conflicten en het wegnemen van neurotische angst- en schuldgevoelens. De hulp van priesters kon daarbij belangrijk zijn en daarom hoopte Carp dat die in de priesteropleiding beter zouden worden geïnformeerd over psychologie en psychopathologie.⁶⁵

EIGEN SPOOR ALS KATHOLIEKE PSYCHOTHERAPEUT

'Zenuwlijders' vormden vanaf het einde van de negentiende eeuw een nieuwe categorie patiënten voor wie ook een ander zorgaanbod ontwikkeld werd: particuliere en vaak ook commerciële zorginstellingen gericht op een wat kapi-

taalkrachtiger groep patiënten met milde psychische kwalen of neurosen, vaak aangeduid als neurasthenie. Die diagnose verdween na enkele decennia en daarmee ook de meeste van zulke sanatoria, rusthuizen en herstellingsoorden. Vrijwillige opname met relatief milde psychische klachten werd vervolgens mogelijk in zogeheten ‘aangewezen afdelingen’ van krankzinnigengestichten, zoals Voorburg. Bovendien konden mensen met zulke klachten ook terecht bij zelfstandig gevestigde psychiaters die zich op de behandeling van neurosen richtten.⁶⁶ Historicus Jozef Vos beschrijft dat psychiaters zich als beroepsgroep vooral profileerden met de uitbreiding van hun werkterrein buiten grootschalige psychiatrische instellingen. Van professionele profilering was ook sprake in zelfstandige praktijken waar psychiaters patiënten behandelden met lichte psychische stoornissen die uitzicht hadden op genezing binnen een relatief kort tijdsbestek.⁶⁷ Precies daarvoor koos Anna Terruwe: een eigen praktijk waarin zij zich concentreerde op de groep aangeduid als ‘neurotici’.

In een ongepubliceerd traktaatje uit 1944 karakteriseerde zij neurotici als intelligente mensen ‘van goede wil’ die over ‘een fijn en diep gevoelsleven’ beschikten. Juist daarom liepen zij het risico een dwangneurose te ontwikkelen.⁶⁸ Vanuit haar praktijkervaring zou zij in de daaropvolgende jaren ook publiekelijk benadrukken dat zij eigenlijk gezonde mensen behandelde. In wat zij vanaf de jaren 1960 publiceerde, refereerde zij stevast aan haar spreekkamer als vindplaats van kennis over wat haar patiënten mankeerde. Dankzij gesprekken met hen kon zij hun klachten naar eigen zeggen scherper benoemen en de therapie daarop afstemmen. In diezelfde spreekkamer bracht Anna principes in de praktijk waarmee zij zich als katholieke zenuwarts en behandelaar wilde onderscheiden van haar collega’s. Met haar psychotherapie begaf zij zich uitdrukkelijk en opzettelijk op het snijvlak van geestelijke gezondheidszorg en zielzorg. Eigenlijk week dat niet zo ver af van wat gezaghebbende psychiaters als Carp over de werking van psychotherapie poneerden. Anna Terruwe zou echter een eigen spoor uitzetten en een wijsgerige fundering geven aan haar therapeutische benadering die de katholiciteit ervan onomstotelijk moest garanderen.

Psychotherapie vormde een nieuwe, menswetenschappelijke techniek waarmee katholieke zenuwartsen binnen een ander dan het katholieke normatief-kerkelijke vertoog kennis produceerden over de mens, het menselijk bestaan en de verhouding van lichaam, geest en ziel. Deze kennis druiste in

Portretfoto van Anna, begin jaren 1950.

tegen wat de katholieke kerk zelf onder de ‘natuurlijke orde’ verstond, die als vaststaand, want door God gegeven werd beschouwd. In het dominante thomistische theologisch-wijsgerige denkstelsel ging deze orde vooraf aan al het geschapene dat op basis van die orde geclassificeerd en begrepen werd en ook begrijpelijk werd gemaakt. Vaste verhoudingen die hiërarchisch en meestal binair gedefinieerd waren, bepaalden deze ‘natuurlijke orde’: het ‘lagere’ ten opzichte van het ‘hogere’, lichaam ten opzichte van geest, vrouw ten opzichte van man, ongelovige ten opzichte van gelovige, leek ten opzichte van priester, priester ten opzichte van bisschop etc. In de katholieke gemeenschap bepaalde deze ordening, bewaakt en gehandhaafd door de clerus, de modaliteiten van kennisproductie, kennisverwerving en kennisverspreiding.

Anna Terruwe zette de vaste verhoudingen en de kennis die daarop was gebaseerd onder druk. Dit deed zij niet alleen doordat zij als psychiater vanuit andere, beroepsgebonden epistemologische principes redeneerde, maar vooral doordat zij deze principes inzette voor een nieuwe interpretatie van wat onder

de natuurlijke orde kon worden verstaan en wie deze bewaakte. God, of geloof, viel in de naoorlogse jaren helemaal niet buiten de professionele denkkaders van psychiaters. Integendeel, maar geloof werd wel geleidelijk losgezongen uit kerkelijk-institutionele raamwerken en daaraan gekoppelde normatieve scripts. Bovendien werd geloof gepersonaliseerd: teruggebracht tot wat voor individuele mensen van betekenis was en 'werkte' in hun leven.⁶⁹ Terruwes benadering illustreert deze dubbele beweging. De psychotherapie die zij aanbood, was niet louter gericht op verheldering of toepassing van de katholieke moraal in het leven van haar patiënten. Als psychiater was zij opgeleid om mensen via psychotherapie te helpen worden wie zij in aanleg waren.⁷⁰ Dit was niet strijdig met de katholieke moraal, maar zou volgens Thomas van Aquino zelfs het oogmerk van die moraal moeten zijn.⁷¹ Terruwe liet de moraal als richtsnoer weliswaar niet los, maar in haar beoordeling en behandeling van de klachten waarmee haar patiënten kwamen, stelde zij hun problemen en mogelijkheden om deze op te lossen voorop. Door de biechtpraktijk waren katholieken gewend geraakt aan het tegenovergestelde: dat zielzorgers hen de maat namen op basis van morele voorschriften. Anna Terruwe maakte daarentegen haar patiënten en wat God met hen voorhad tot het richtsnoer dat bepaalde of en in welke mate morele voorschriften op hen van toepassing waren. Daarmee trad zij als psychotherapeut direct in concurrentie met bestaande vormen van zielzorg, pastorale begeleiding en biecht.

Die concurrentie werd door een deel van de geestelijkheid scherp gevoeld omdat Terruwe de door God gewilde natuurlijke orde niet verwierp, maar het recht opeiste deze als katholieke professional in de geestelijke gezondheidszorg te interpreteren met het oog op de zorg voor haar patiënten. Door bij haar in therapie te gaan leerden patiënten zichzelf en hun problemen vooral te begrijpen in termen van psychische gezondheid of ongezondheid. Voor biechtvaders of artsen die niet goed raad wisten met degenen die zij begeleidde, bleek Terruwe een relevante hulpverlener in de geestelijke gezondheidszorg naar wie zij konden doorverwijzen. Haar medisch archief laat zien dat zij een volwaardige speler in dat veld was, aan wie advies werd gevraagd en naar wie werd verwezen.

Een van de patiënten die Terruwe in september 1945 zag, was doorverwezen door de eigen huisarts. Die dacht dat zijn patiënt aan haar wel 'een goede leidsvrouw' zou hebben 'op de speciaal voor hem zo moeilijke paden

des levens'. Hij hoopte dan ook dat zij deze jongeman 'onder haar vleugels' kon nemen. Hij schaalde zijn patiënt in als 'een zeer moeilijk geval' en Terruwe stelde in haar eerste gesprek met deze jongeman vast dat hij aan een meervoudig psychische problematiek leed, samengevat als algemene twijfelzucht. Die wortelde in diepe schuldgevoelens over het feit dat hij masturbeerde. Zijn zorg dat hij daarmee steeds doodzonden had begaan en nog altijd beging, was door zijn biechtvader weggewuifd. De jongeman vertrouwde daar niet op en wilde Anna Terruwes oordeel als 'katholiek psychiater'.⁷² Deze casus laat zien hoe nauw psychotherapie verweven was met morele kwesties. Voor de patiënt in kwestie was zij een gids, maar zij bood hem ook bescherming tegen instanties waardoor hij zich onder druk gezet voelde. Druk op haar patiënten kwam van ouders, geestelijken, docenten, en vanaf eind jaren 1960 ook van werkgevers of uitkeringsorganen. Terruwe plaatste zich als hulpverlener tussen hen en dergelijke instanties. Daarmee schiep zij letterlijk ruimte voor patiënten om op adem te komen. Ruimte betekende tijd en zorg die zij volgens haar nodig hadden. Zij begrootte beide meestal royaal en ook dat bevrijdde patiënten van een druk die door hen als ziekmakend werd ervaren. Stressgerelateerde psychische klachten – een hedendaagse omschrijving voor de symptomen waarmee veel van haar patiënten worstelden – probeerde ze behalve met gesprekken zo nodig ook met de inzet van psychofarmaca en gerichte ontspanningsopdrachten te pareren. Met wandelen of fietsen, het liefst enkele uren per dag, moesten zij hun vaak overladen dagprogramma's onderbreken of tijdig afsluiten en zo via lichamelijke inspanning hun geest tot rust brengen. In plaats van alsmear doen, moesten zij leren laten.

De ziektegeschiedenis van de jongeman die Terruwe in september 1945 in behandeling nam, illustreert hoe nauwgezet zij werkte in de opbouw van haar praktijk. Zij maakte uitvoerige handgeschreven verslagen van gesprekken. Vanaf de jaren zestig zou de omvang van de patiëntendossiers slinken, ongeveer evenredig met de leesbaarheid ervan. Haastige krabbels gemaakt met een vulpen met turquoise of groene inkt op systeemkaarten die zij voor patiënten gebruikte, laten zien dat zij toen inmiddels als behandelaar aan een half woord genoeg had. De veel uitvoeriger dossiers uit de beginjaren van haar praktijk stonden ongetwijfeld ook in dienst van haar eigen praktijkgebonden leerproces dat met de jaren sneller ging en ook steeds meer in het teken kwam te staan van de ziektebeelden waarop zij zich zou gaan concentreren en waarvoor

patiënten juist haar zouden consulteren. Het dossier van genoemde patiënt bevat behalve verslagen van de gesprekken ook brieven die de patiënt haar tussen de consulten door schreef. Uit de verslagen blijkt dat deze brieven voor Anna een soort geheugensteuntjes vormden waarin zij aanknopingspunten vond voor de gesprekken die zij met hem voerde. Andere patiënten stuurden behalve brieven ook dagboekachtige verslagen van hun dagelijks leven of van dromen, waarbij zij aantekeningen in de marge maakte, die mogelijk weer in gesprekken aan de orde kwamen.

De vroege dossiers getuigen van een precieze aandacht, die ook wordt weerspiegeld in de kwalificaties van patiënten uit de beginjaren van Terruwes praktijk. Sommigen hadden vergelijkingsmogelijkheden door eerdere behandeling bij andere psychiaters. Dit gold voor een priester die vertelde dat hij tegenover eerdere behandelaars altijd 'erg eerlijk' was geweest, maar bij Terruwe pas het gevoel had 'begrepen te worden'. Hij vond het, net als andere patiënten die haar schreven, niet moeilijk om openhartig te zijn, ook al aarzelde hij nog om zich volledig aan haar uit te leveren. Dat had hij nog nooit eerder gedaan en gaf hem een onveilig gevoel. Hij vergeleek Terruwe met 'een mild licht' die haar werk 'met zulk een liefde' deed dat 'alleen God U kan belonen'. Haar inzet voor haar patiënten was volgens hem bovenmatig voor haar beroepsgroep en bovendien onbaatzuchtig.⁷³ 'Begrepen worden' vormt de sleutel om te bevatten wat Anna Terruwe voor menige patiënt betekende. In de gesprekken met haar leerden ze zien dat hun 'gevoelens en moeilijkheden' niet buitenissig waren; zij leerde hen zien dat ze, ook als ze gestrand waren in studie of werk, toch capaciteiten hadden en gaf hen moed om die te ontwikkelen en ernaar te handelen. Voor sommigen betekende dat een verandering van werkkring, aanpassing van de studiekeuze, het verlaten van het ouderlijk huis om op kamers te gaan wonen, zich verloven, of kinderen krijgen. En wanneer patiënten onder hun eigen ambities bezweken, bleven ze welkom bij Terruwe die hen ontving en zo nodig van spijs en drank voorzag.⁷⁴ Haar patiëntenzorg weerspiegelt de 'helpzucht' die Carp als valkuil bij uitstek voor psychotherapeuten had genoemd. Van haar moeder had Anna echter geleerd dat zij altijd voor anderen moest klaarstaan. Bovendien was zij financieel afhankelijk van het succes van de eigen praktijk en daarvoor was reputatie belangrijk.

Gesprekken vormden de kern van haar psychotherapie. Doorgaans duurden die een uur. De frequentie ervan werd bepaald door aard en ernst van de

klachten van de patiënt. Dokter en patiënt zaten tegenover elkaar in Terruwes spreekkamer. Bij de start van haar praktijk had Terruwe zich het belangrijkste attribuut van de medische beroepsgroep aangemeten: de witte jas. Begin jaren 1970 zou zij die jas als belemmering beschouwen voor het soort contact dat zij zocht met haar patiënten.⁷⁵ Dat moest gericht zijn op het gezamenlijk ontdekken, uitstippelen en therapeutisch ondersteunen van het proces waarin patiënten leerden hoe zij konden worden wie zij in de kern waren. Deze benadering betekende niet dat zij als behandelaar niet directief of normatief was. Dat was zij wel degelijk, zo blijkt uit gesprekken met oud-patiënten. Zij was dat alleen anders – meelevender, invoelender – dan haar patiënten gewend waren van andere artsen of van geestelijken. Via gesprekken bouwde Terruwe kennis op over haar patiënten, die zij, zoals zij vanaf eind jaren 1960 steeds uitdrukkelijker ging uitleggen, ging abstraheren in termen van problematiek en therapie. De kennis die zij via haar patiënten ontwikkelde, was per definitie subjectief en situationeel bepaald. Dat laten niet alleen de patiëntkaarten zien, maar ook beschrijvingen van individuele ziektegeschiedenissen die ze toen publiceerde.

‘BEVREDIGENDE PSYCHOTHERAPEUTISCHE RELATIE’

Niet de methodiek, maar de arts bepaalde het al dan niet slagen van psychotherapie.⁷⁶ De kern daarvan was het psychotherapeutisch gesprek. Dat was allesbehalve ‘een min of meer gezellig babbeltje, zij het over persoonlijke conflicten en moeilijkheden die een Mens zoal kon hebben’. Het hoofdlettergebruik door de auteur, de Leidse psychiater Carp, verraadt net als de volgorde waarin hij de deelnemers aan dat gesprek opvoerde – de patiënt en de arts – dat de eerstgenoemde wat hem betreft centraal stond. Deze benadering kon een bevrijdende, zelfs louterende werking hebben waardoor de patiënt zichzelf hervond en herschiep. Hoe dat precies werkte, kon Carp niet anders uitleggen dan dat de arts vanuit het ‘vermogen om te verstaan’ en vooral door belangstellend zwijgen de kaders hielp scheppen waarin de neurotische patiënt geleidelijk de eigen gewetensproblemen wist te hanteren. Een ‘bevredigende psychotherapeutische relatie’ vergde vertrouwen tussen arts en patiënt, een verhouding die volgens hem vaak leek op die van ouder en kind. Respect, ook voor wat een patiënt in die relatie niet wilde delen, was de voorwaarde, want

‘de menselijke psyche is een te tere substantie, dan dat deze ongestraft verdraagt, dat men erin rondboort of haar met plumpe voeten plattrapt’.⁷⁷

Voor Eugène Carp was de wisselwerking van psychiatrische stoornissen en sociale factoren van belang. Voor seksuele ‘perversies’ stelde hij dat zijn beroepsgroep vooral rekening moest houden met ‘een wederkerige beïnvloeding van beide factoren’. Bovendien moest zij iedere patiënt individueel ‘leeren zien’ en zich ‘hoeden voor de overschatting eener zoogenaamd typische ontstaanswijze’.⁷⁸ Carps benadering is behalve als individueel ook als situationeel samen te vatten: uitgaan van de individuele patiënt in diens specifieke situatie. Beide vereisten wroegen grondig met katholieke moraaltheologische voorschriften die altijd, overal en voor iedereen gelijk behoorden te zijn.

Iemands wereld- of levensbeschouwing vormde een wezenlijk aanknopingspunt voor psychiaters in de benadering van hun patiënten. Dat gold ook voor de katholieke bekeerling Carp, voor wie de grens tussen psychotherapie en pastoraat bovendien vaag was en die veel heil zag in een samenwerking van priester en psychiater. Respect voor elkaars competentie en een grondhouding bepaald door ‘het eigen niet-weten’ waren daarvoor de voorwaarden. In Nederland kwam eigenlijk geen professionele psychiatrie op levensbeschouwelijke grondslag tot ontwikkeling die vergelijkbaar is met de christelijke psychiatrie of pastorale psychiatrie van de Zwitserse protestantse psychiater Alphonse Maeder (1882-1971). Als vrijgevestigd psychotherapeut droeg Maeder door zijn systematische werkwijze bij aan algemene verklarings- en interpretatiekaders van de psychiatrie.⁷⁹ Door zijn positivistisch georiënteerde medische opleiding kwam hij als behandelaar in een persoonlijke crisis. Vanuit zijn praktijk was hij tot het inzicht gekomen dat alleen een ‘ethisch-religieuze loutering’, gekoppeld aan een deemoedige overgave aan God de geestelijk zieke mens werkelijk kon ‘bevrijden en de ommekeer teweegbrengen’.⁸⁰ Hij was ervan overtuigd dat zich in de menselijke ziel ‘een genezingsdrang’ bevond die te mobiliseren was: ‘De ziel geneest zichzelf; de arts kan door begrip en leiding het proces op gang brengen en ondersteunen’, aldus Maeder.⁸¹ Anna Terruwe zou zijn werk begin jaren 1950 grondig bestuderen, specifiek *Uit de praktijk van een psychiater* (1952). Onderstreepte en aangestreepte passages laten zien dat ze zich concentreerde op de rol van de psychotherapeut als helper en op de waarde van de combinatie van psychotherapie en zielzorg. Net als Carp hield Maeder echter ook vast aan de scheidslijnen tussen psychiatrie en pastoraat in zijn pleidooi dat de

mens 'naar ziel en geest' weer verankerd moest raken in de naoorlogse wereld die volgens hem door stuurloosheid en innerlijke ontbinding werd getekend. 'Psychotherapie met de zielzorg als achtergrond' was wat hem daarbij voor ogen stond.⁸²

Terruwe zou vanuit haar praktijk en samen met Duynstee tot een meer geïntegreerde benadering komen, met slechts vage grenzen tussen psychotherapie en pastoraat. Haar praktijk voorzag kennelijk in een behoefte. Afgaand op het patiëntenarchief zou zij rond 1950 inmiddels zo'n tweeduizend patiënten gezien hebben, die al dan niet nog bij haar in behandeling waren. Bij gebrek aan soortgelijke medische archieven valt zelfs niet bij benadering vast te stellen of dit aanzienlijke aantal haar tot een concurrente maakte voor collega-psychiaters in Nijmegen en omstreken. In de eerste tien jaar van haar praktijk trok zij patiënten van alle leeftijden, mannen en vrouwen, jong en oud, uit alle lagen van de bevolking. Een erg betrouwbare basis voor de inschatting van de omvang van haar praktijk is het overgeleverde patiëntenarchief overigens niet. Het beslaat ongeveer elf meter en oogt systematisch: hoofdzakelijk bestaande uit systeemkaarten van A5-formaat. Eigenlijk bestaat het uit tenminste drie archieven, opgebouwd in afzonderlijke periodes: de opbouw van haar praktijk tussen 1940 en ongeveer 1960; de uitbouw van haar praktijk vanaf begin jaren 1960 tot eind jaren 1970; de bescheiden doorstart van haar praktijk vanaf begin jaren 1980 tot en met de afbouw in de tweede helft van de jaren 1990.⁸³ Vanaf de periode van uitbouw ontbreken systematische aantekeningen over consulten, onderzoek en medicatie steeds vaker op de patiëntkaarten. Terruwe moet over een goed geheugen beschikt hebben en voldoende gehad hebben aan wat ze wel noteerde en bewaarde.

De systeemkaarten – en daarmee ook de patiënten – zijn genummerd, maar weinig consistent. Eigenlijk nummerde Anna vooral behandeltrajecten en geen patiënten – bijna diagnose-behandeling-combinaties of dbc's *avant-la-lettre*. Wie haar in de loop der jaren met tussenpozen meer dan eens consulteerde, kreeg een nieuw nummer. Niettemin gebruikte zij de nummering vanaf de jaren 1960 voor getalsmatige inschattingen van de schaal waarop zij werkte, uitgedrukt in aantallen patiënten. En ook dat nam zij ruim, in de zin dat zij voor zulke berekeningen ook de patiënten meetelde van een collega die volgens haar geheel in haar geest werkte.⁸⁴ Zo kwam zij begin jaren 1970 tot exorbitante aantallen van meer dan zestienduizend patiënten. Zulke schattingen

waren vanaf de jaren 1960 vooral van belang voor het ‘vermarkten’ van haar publicaties buiten Nederland, met name in de Verenigde Staten. Daar fungeerden cijfermatige gegevens over patiënten en behandelingen als waarmerk voor therapeutische benaderingen. In Nederland werd Terruwes cijferwerk met een stevige korrel zout genomen.⁸⁵

VERTROUWELIJKE POSITIE

Uit een willekeurige, niet-representatieve steekproef in het op alfabet geordende patiëntenarchief uit de periode 1950-1960 blijkt dat Terruwe toen meer mannen dan vrouwen behandelde; iets meer dan tien procent van deze patiënten behoorde tot het kerkelijk kader van geestelijken en religieuzen.⁸⁶ Voor haar entree in deze groep was Duynstees patronage nodig en functioneel. Van zijn hand is een aanbevelingsbriefje uit het voorjaar van 1946 bewaard. Het was gericht aan een religieuze overste aan wie Duynstee zijn protegee Anna Terruwe als deskundig en betrouwbaar aanbeval. Op zijn voorspraak en verwijzing verwierf zij ook clientèle onder Nijmeegse studenten die bij Duynstee om raad waren komen vragen. Bovendien verwezen collega-artsen patiënten naar haar.

Zo publiceerde zij in haar proefschrift de ziektegeschiedenis van een patiënte die door haar huisarts naar haar was verwezen. De vrouw was getrouwd, had kinderen, voelde zich geliefd noch gesteund door haar echtgenoot en bovendien gekleineerd door haar schoonmoeder. Daardoor groeide haar minderwaardigheidsgevoel en ontwikkelde zij angststoornissen die haar functioneren binnen het gezin en het contact met haar kinderen belemmerde. In wekelijkse gesprekken probeerde Anna Terruwe het zelfgevoel van deze patiënte te versterken. Met deze casus wilde zij verhelderen dat de intelligentie en het vertrouwen van de patiënte in haar als therapeut hadden bijgedragen aan het slagen van de behandeling.⁸⁷ Tientallen jaren later liet betrokken patiënte Terruwe weten dat het haar nooit was gelukt om ‘zonder Uw bevestiging aan mij’ haar leven en familierelaties op orde te krijgen. Anna Terruwe had haar ‘het leven (...) leren leven’ en dat beschouwde zij als ‘een Godsgeschenk’.⁸⁸

In de psychotherapie kwamen gezagsverhoudingen binnen families en gezinnen onder een vergrootglas te liggen. Niet elke behandeling verliep voor spoedig. De kwesties waarmee haar patiënten worstelden, confronteerden Terruwe als behandelaar met sociaal-maatschappelijke verwachtingen waaronder

zij gebukt gingen, vaak nog verscherpt door morele eisen aan de katholieke geloofsgemeenschap. Veel vragen hadden met relaties en seks te maken. Terruwe zag vrouwen die fysiek bezweken aan zwangerschappen die elkaar snel opvolgden. Zij zag mannen die openhartig vertelden over hun seksuele behoeften en fantasieën, hun relaties en experimenten in en buiten bed.⁸⁹ Zij zag ook mannen die dachten dat ze iedere avond geslachtsgemeenschap met hun echtgenote moesten hebben. Zij zag echtparen die met meer of minder succes periodieke onthouding probeerden toe te passen om zwangerschap te voorkomen. Zij werd deelgenoot van huiselijke spanningen die het gevolg waren van de kerkelijke afwijzing van andere vormen van geboorteregeling. En zij was er getuige van hoe zulke spanningen in gezinnen ook de kinderen van katholieken psychisch raakten.

Onder studenten kreeg Terruwe al snel een naam als iemand bij wie je voor alles terecht kon. 'Terruwerbijstand' heette dat in het *Nijmeegs Universiteitsblad* (NUB) – een woordspeling op Maria die voor katholieken 'moeder van al-tijddurende bijstand' was. Sommigen zuchtten onder studiedruk of een rigide corpsgeest die van mentale spanning tot fysieke klachten leidde. Hoewel deze studenten doorgaans niet of nauwelijks ervaring hadden met de geestelijke gezondheidszorg, hadden ze kennelijk wel een idee over hoe ze bejegend wilden worden door een hulpverlener.⁹⁰ Van een zakelijke, meer feitelijke benadering zoals die met Terruwes opleider Prick werd geassocieerd, was niet iedereen gediend. Van haar verwachtten ze kennelijk een andere, meer begripvolle benadering. Vriendschappen, relaties, lichamelijke en seksualiteit vormden voor deze jongvolwassenen een bron van allerlei worstelingen rond grenzen van emotioneel en fysiek contact. Bij deze patiënten koos Anna Terruwe voor een intensieve therapie van aanvankelijk wekelijks gesprekken. Na verloop van tijd zag zij hen met wat grotere tussenpozen. Intussen moedigde zij hen aan haar geregeld brieven te schrijven over hoe het met hen ging. Die brieven dienden een dubbel doel. Enerzijds gaven ze haar als therapeut meer inzicht in de precieze problematiek en vorderingen van haar patiënten. Anderzijds leerden haar patiënten via de therapie en hun schriftelijke terugkoppeling geleidelijk zichzelf te helpen door het ontwikkelen van persoonlijk en sociaal gedrag dat bij hen en verschillende situaties paste.⁹¹ Brieven en droomverslagen vergrootten vaak ook het inzicht van patiënten in de eigen situatie, hun vermogen om grenzen te stellen of zich aan te passen. Sommigen kregen expliciet

de opdracht haar schriftelijk verslag te doen, anderen schreven haar uit eigen beweging ‘ter vermeerdering van het dossier’, vanuit een diepe behoefte goed begrepen te worden.⁹² Dat zij deze informatie in de therapie sessies aangreep voor bespreking en het uitstippelen van de verdere behandeling, versterkte het zelfgevoel van patiënten natuurlijk ook.

Wanneer Anna Terruwe priesters of religieuzen als patiënten aannam, kreeg zij direct te maken met de gezagsverhoudingen binnen de katholieke kerk. Van een vertrouwelijke arts-patiëntrelatie was in die gevallen vaak geen sprake. Bij de behandeling van een pater met spannings- en concentratieklachten medio jaren 1950 gaf de kloosteroverste haar min of meer de opdracht eerst met hem te overleggen over zaken die wellicht aan de provinciale overste voorgelegd zouden moeten worden, en niet met de pater-patiënt zelf.⁹³ In een ander geval liet zij een verzoek voor een consult van een jonge pater onbeantwoord omdat hij niet had geschreven of hij toestemming van zijn overste had. Pas nadat de patiënt in spe haar in een telefoongesprek had overtuigd van die toestemming, was zij bereid tot een afspraak.⁹⁴ Hoewel ze normaal waren voor de binnen-kloosterlijke verhoudingen, druisten deze gezagsrelaties in tegen de vertrouwelijkheid tussen arts en patiënt en zetten ze bovendien Terruwes medische competentie onder druk. In haar functioneren als hulpverlener was zij bij deze patiëntengroep afhankelijk van de ruimte die oversten haar lieten.

Kloosteroversten stuurden fraters, broeders, paters en zusters naar haar toe die in hun ogen een probleem vormden voor de kloostergemeenschap. Via therapie werd duidelijk dat vaak ook het omgekeerde het geval was: de kloostergemeenschap vormde een probleem voor deze patiënten. Belangrijker dan dat was echter dat deze patiënten in en door de gesprekken met hun psychiater hun problemen anders gingen identificeren en benoemen dan in termen van (gebrek aan) deugdzaamheid, gehoorzaamheid en opoffering. Nieuwe begrip-penkaders uit de psychologie en psychiatrie werkten door in hun begrip van zichzelf en waar zij mee worstelden. Die worstelingen draaiden meestal om een opeenstapeling van verantwoordelijkheden die betrokkenen als te zwaar gingen ervaren: gebedsverplichtingen, het kloosterlijke gemeenschapsleven, professionele inzet in onderwijs, zorg, parochie of elders, waarvoor religieuzen vaak ook nog eens moesten studeren en examens afleggen. Daarvoor ‘mochten’ zij hun schaarse vrije tijd ’s avonds, in de weekenden en de vakanties gebruiken. Van bijkomen van alle werkzaamheden kon dan geen sprake zijn; deze ‘vrije-

tijdsbesteding' leverde voor menigeen extra druk op. Ze liepen dan letterlijk stuk op hooggespannen verwachtingen in combinatie met de interne gehoorzaamheidscultus en besef van het eigen 'nut' – of zorg of zelfs angst over de eigen 'nuttelosheid' – binnen de kloostergemeenschap.

Anna Terruwe probeerde met haar patiënten te ontrafelen wat hen precies belastte en hoe haar therapeutische adviezen verlichting zouden kunnen brengen.⁹⁵ Dat zij zichzelf als gelovige katholiek kenbaar maakte tegenover deze categorie patiënten schonk hen vaak vertrouwen. Dat zij luisterde, hen serieus nam en vroeg wat zij voor hen kon doen, gaf ruimte om daar, hoe moeizaam aanvankelijk ook, woorden voor te vinden.⁹⁶ In de eerste vijftien jaar van haar praktijk stond het door patiënten ervaren succes van haar behandeling vooral in het teken van het kunnen doen wat er door anderen van hen verwacht werd. Een jonge priester dankte haar voor 'de hulp en genezing die U mij heeft gegeven'. Die hulp bestond erin dat hij door haar 'zorgen' inmiddels in staat was om twee zware taken te combineren: voor de klas staan en zijn dissertatie voorbereiden, 'een combinatie die toch door vele verstandige mensen als geen gemakkelijke wordt beschouwd'. Hij kon dat alleen maar beamen, maar probeerde er toch aan vast te houden.⁹⁷

Vertrouwen vormde de kern van Terruwes werk: tussen de patiënt en haarzelf en direct daarmee samenhangend ook tussen de verwijzer en haar als hulpverlener. Bij patiënten uit kerkelijk-religieuze kring was sprake van meer complexe netwerken die eveneens scharnierden om vertrouwen. Daarin vertegenwoordigde Terruwe vaak de laatste schakel in een keten van zorg. Niet zelden was zij degene die knopen doorhakte waar andere betrokkenen al lang mee hadden geworsteld. In één gesprek was het bekeken, aldus een oud-patiënt in een terugblik: Terruwe bevestigde dat hij beter uit zijn kloostergemeenschap kon uittreden. Dat was wat zijn kloosteroverste had gevreesd en wat betrokkene ook al in gesprekken met Willem Duynstee had overwogen. Duynstee had met hem gepraat, Terruwe had vooral geluisterd en hem zelf laten vertellen. Haar diagnose van zijn toestand maakte verder leven als kloosterling onmogelijk. Zij bemoedigde hem echter ook: hij zou het buiten het klooster zeker redden en had volgens haar alles mee voor een geslaagde professionele loopbaan. Toen hij haar op haar verzoek geruime tijd later nog eens opzocht, was hij ingenomen met haar inschatting dat hij zo veranderd was.⁹⁸ Via contacten vanuit zijn klooster had hij een baan gevonden, Duynstee had hem naar een

priester verwezen met wie hij over werkelijk alles kon praten. Dat zijn overste zowel Duynstee als Terruwe had vertrouwd en ze hem gezamenlijk hadden ondersteund, had een nieuwe start vergemakkelijkt.⁹⁹ Het besluit om, al dan niet onder dwang van anderen of de persoonlijke situatie, Anna Terruwe te consulteren ging voor patiënten gepaard met een besef van een ingrijpende verandering, verwoord in termen van: het eigen leven een wending geven.¹⁰⁰

ANDERE EXPERTISE: VAN NIEUWE ZIENSWIJZEN NAAR NIEUWE ZIJNSWIJZEN

Als psychotherapeut hielp Anna Terruwe haar patiënten de problemen waarmee zij worstelden volgens andere normen te begrijpen en te benoemen dan zij gewend waren. Nieuwe zienswijzen leidden ook tot nieuwe 'zijnswijzen'. In het behandeltraject werden hun spanningen, angsten en neuroses niet gereduceerd tot kwesties van zonde of deugzaamheid. In plaats daarvan kwamen in de therapie intermenselijke verhoudingen, gezagsrelaties en seksuele ontwikkeling als oorzaken van hun psychische problemen naar voren. Patiënten leerden hoe zij die problemen konden verlichten of verhelpen. Door de gesprekken met Terruwe gingen ze hun leven ook op andere manieren visualiseren en ervaren.

De Canadese filosoof Ian Hacking heeft uitgelegd hoe processen van benoemen, classificeren of categoriseren in wisselwerking staan met handelingen waarmee mensen uitdrukking geven aan wie zij zijn.¹⁰¹ Classificaties werken normerend, onderscheiden mensen van elkaar en bepalen wie en wat zij ten opzichte van anderen zijn. Volgens Hacking ontsluiten nieuwe classificaties ook nieuwe en andere uitdrukkings- en handelingsmogelijkheden. Experts als medici of psychiaters hebben daarin een belangrijke rol. Met hun diagnoses en remedies scheppen zij voor hun patiënten een realiteit, waar deze patiënten *in* leven, maar ook *naar kunnen* gaan leven. Hackings benadering belicht classificeren of categoriseren als een dynamisch en performatief proces dat historisch veranderlijk en cultureel bepaald is. Deze dynamiek is ook van toepassing op psychische aandoeningen en de termen waarin deze worden beschreven en behandeld. Ook die kunnen in de loop de tijd veranderen, meer of minder aandacht krijgen, gebonden zijn aan sommige gebieden of groepen, terwijl ze in andere volkomen afwezig zijn. Geestelijke gezondheidszorg was en is ook

een kwestie van definitiemacht die het zijn, denken en handelen van mensen beïnvloedt.¹⁰²

Voor Nederland heeft psycholoog Giel Hutschemaekers in een groot-schalig onderzoek naar neuroses op basis van patiëntendossiers uit de geestelijke gezondheidszorg de wisselwerking tussen klachten, klachtenpatronen en maatschappelijk-culturele context blootgelegd.¹⁰³ Hij stelt de vraag of het naoorlogse tempo van maatschappelijke modernisering, individualisering en nieuwe idealen van zelfbeschikking niet juist voor katholieken te hoog lag. Met die vraag lijkt hij geloofsovertuiging van andere relevante variabelen te isoleren zoals gender, klasse, opleidingsniveau, beroep of burgerlijke staat. Vanuit een eerste, globale verkenning van Terruwes praktijk laat de vraag van Hutschemaekers zich niet beantwoorden. Eerste peilingen in haar medisch archief verduidelijken echter wel dat zij haar patiënten leerde om zichzelf als individu te beschouwen, met eigen mogelijkheden en beperkingen. Die patiënten waren meestal, net als zijzelf, opgevoed met een zelfbesef waarin het individu ondergeschikt was aan de gemeenschap. Voor hen was het nieuw en ongewoon om zichzelf voorop zetten in hun denken en handelen binnen relaties met anderen. Terruwes status als katholieke zenuwarts en haar als katholiek bestempelde benadering gaven patiënten het vertrouwen dat zulke nieuwe zienswijzen niet strijdig waren met de religieus-morele normen waarmee zij opgevoed waren.

Bovendien bood Anna Terruwe met haar behandeling en adviezen bescherming, met name aan diegenen die in bestaande gezagsverhoudingen gehoorzaam en gewillig behoorden te zijn: vrouwen tegenover hun echtgenoten, kinderen tegenover hun ouders, religieuzen en priesters tegenover hun oversten. Tegenover echtgenoten deed zij haar gezag als behandelaar gelden bij de inschatting van echtelijke problemen.¹⁰⁴ Ouders van studenten die haar consulteerden, sommeerde zij per brief om vertrouwen te hebben in hun kinderen. Die kinderen zochten behalve onder studiedruk ook onder hooggespannen ouderlijke verwachtingen. Gebrek aan vertrouwen was een vertragende factor, hield zij hun ouders voor, ook al vonden zij dat moeilijk, niet in de laatste plaats omdat op de consulten van hun kinderen ook Terruwes rekeningen volgden.¹⁰⁵

Ook voor patiënten uit kerkelijk-religieuze kring vormde zij als behandelend psychiater een buffer tegenover bisschoppen of kloosteroversten. Vanuit haar werkervaring in Voorburg wist Terruwe precies hoezeer broeders en zus-

ters hadden moeten improviseren om hun leven en werk tijdens de oorlogsjaren te kunnen voortzetten.¹⁰⁶ Na de oorlog hadden zij hun handen vol aan het op orde krijgen van kloosters, die veelal door de Duitse bezetter of geallieerde bevrijders voor andere doeleinden waren gebruikt. Datzelfde gold voor de vele scholen en ziekenhuizen die oorlogsschade hadden. Ruimte of tijd voor verwerking van zeer verschillende oorlogservaringen was er in deze kring nauwelijks. Integendeel, vanuit Rome werd vanaf eind jaren 1940 een verhoogde druk uitgeoefend op kloostergemeenschappen om zich streng aan bestaande voorschriften te houden. Stipte navolging van de kloosterregels werd onlosmakelijk met de eigen religieuze identiteit verbonden. Deze koppeling stond voor menige kloosterling volkomen haaks op de dagelijkse realiteit en die van de mensen met en voor wie zij werkten.¹⁰⁷ Sommige kloosterlingen begonnen te morren over de oppervlakkigheid van zulke religiositeit. Zij verzetten zich ook tegen de mentale of morele chantage waarmee hun oversten probeerden religieuze richtlijnen koste wat het kost op te leggen.

Wanneer bij zulke 'moeilijke' kloosterlingen externe medisch en psychiatrisch deskundigen als Terruwe geraadpleegd werden, kon dat leiden tot 'omdenken': religieuzen met problemen *waren* niet moeilijk, maar *hadden* het moeilijk. Hun gedrag was aanleiding voor een hulpvraag die in psychologische of medische termen werd omschreven.¹⁰⁸ Externe experts richtten de aandacht ook op structureel problematische factoren in kloosterlijke vormingstrajecten en religieuze leefpatronen. Kernkwestie in de late jaren 1940 en de jaren 1950 was de functionaliteit van de ascese of versterving als pijler van het kloosterleven. Hierbij werd ook gekeken of onthechting, boetedoening, vasten en andere ascetische praktijken schadelijk waren voor de lichamelijke en psychische gezondheid van religieuzen.¹⁰⁹

Anna Terruwe was met haar praktijk onderdeel van deze omkering van waarden. Op haar richtte zich ook de scepsis van leidinggevendenden in religieuze gemeenschappen voor wie deze omkering zich veel te snel en buiten hun controle aftekende of gewoon onbestaanbaar was. De wijze waarop Terruwe luisterde naar wat haar patiënten belastte, werkte door in hun zelfbeeld en probleembesef. En hoewel haar benadering directief was, doordrong zij haar patiënten van hun verantwoordelijkheid voor verandering en herstel. In die zin droeg haar psychotherapie bij aan de individuele gewetensvorming van haar patiënten, misschien wel meer dan de zielzorg in hun parochie of klooster-

gemeenschap. In haar communicatie met religieuze en kerkelijke oversten over hun ondergeschikten die bij haar in behandeling waren, wees Terruwe op het belang van diezelfde verantwoordelijkheid in geweten binnen de katholieke gemeenschap.

WETENSCHAPPELIJK ACTIEF

Onmiddellijk na de start van haar praktijk publiceerde Anna enkele wetenschappelijke artikelen. Een ervan schreef zij samen met Janssens, geneesheer-directeur van Voorburg, over de toepassing en uitwerking van elektroshocks op een patiënte.¹¹⁰ Het tweede schreef zij alleen; het ging over het onderzoek naar de stigmata van Therese Neumann (1898-1962), de gestigmatiseerde van Konnersreuth in de Duitse deelstaat Beieren.¹¹¹ Terruwe verkende de vraag of er natuurlijke verklaringen waren voor stigmatisatie. Vanuit een 'katholiek-psychiatrische benadering' legde zij uit dat stigmata zowel natuurlijke als bovennatuurlijke oorzaken konden hebben. Van dat laatste was echter pas sprake als natuurlijke verklaringen door 'een zeer grondig psychiatrisch onderzoek' waren uitgesloten. Zij legde een concept van het artikel voor aan Prick, ter beoordeling of misschien ook om te peilen of zij meer onderzoek in deze richting zou kunnen ontwikkelen.

Toen Anna studeerde, gold een promotie als echte, volwaardige afsluiting van een academische studie.¹¹² Onderzoek doen en promoveren waren echter ook functioneel voor de op- en uitbouw van haar praktijk. Met de verdediging van haar proefschrift versterkte zij haar professionele gezag als psychiater. Wie nu haar dissertatie leest, valt het karige en eenzijdig wijsgerige notenapparaat op dat eerder afstand van dan engagement met de psychiatrie laat zien. Precies dit moet ook haar doel zijn geweest zijn: haar naam als katholieke zenuwarts vestigen op de wijsgerige grondslagen van het katholicisme, en niet op theoretische en klinische principes van de psychiatrie. Wat zij aanduidde als haar praktijkgebonden empirische kennis over neurosen kaderde zij wijsgerig in met de rationele psychologie van Thomas van Aquino. Zij presenteerde geen systematische behandeling van wetenschappelijke literatuur over neurosen binnen de psychiatrie. In plaats daarvan scharnierde haar proeve van wetenschappelijke bekwaamheid om 'de leer van Thomas' die volgens Terruwe een waarheid bevatte 'onafhankelijk van de psychiatrie'. Tot 'onze verrassing en

onze vreugde' had zij in die leer antwoorden gevonden op vragen 'die de psychiatrie ons deed stellen'.¹¹³ Die vragen gingen over wat Sigmund Freud over verdringing leerde. Zijn inzichten domineerden de psychiatrie, maar waren en bleven verdacht in katholieke kring wegens zijn categorische afwijzing van God en geloof.

Om als katholieke psychiater aan deze tegenstrijdigheid te ontsnappen steunde Terruwe op haar mentor Willem Duynstee.¹¹⁴ In 1935 had hij samen met psychiater H.J. Schim van der Loeff uitgelegd hoe Freuds principe van verdringing zich liet verbinden met thomistisch denken.¹¹⁵ Schim van der Loeff was destijds geneesheer-directeur van gesticht St. Anna in Venray. Hij was fel gekant tegen 'determinisme' en 'materialisme' in wat aan Nederlandse universiteiten over psychiatrie werd gedoceerd.¹¹⁶ Terruwe had als arts in opleiding in Veritas-gelederen geleerd dat thomistisch denken de katholieciteit van wetenschapsbeoefening kon garanderen. Duynstee bood haar als psychiater houvast door Freud te corrigeren: niet de moraal als zodanig, maar verkeerd begrepen of toegepaste morele voorschriften veroorzaakten de innerlijke conflicten die aan neuroses ten grondslag lagen. Met behulp van Thomas' leer van de menselijke driften 'katholiseerde' Duynstee bovendien het freudiaanse principe van verdringing.

Met de rationele psychologie kon Duynstee Freuds therapeutische benadering, gestoeld op het principe van verdringing, behouden zonder diens religievijandige wereldbeschouwing over te nemen.¹¹⁷ Wat hij als thomistisch presenteerde, was onderdeel van de scholastiek-aristotelische kenpsychologie, ontstaan in de Arabische filosofie en verder ontwikkeld door middeleeuwse scholastici zoals Thomas.¹¹⁸ Duynstee, en in zijn spoor ook Terruwe, concentreerde zich op de redelijke normering en beheersing van het gevoelsleven die in Freuds driftenleer ontbrak. Beschouwde Freud de mens als overgeleverd aan zijn driften, in Duynstees en Terruwes redenering vanuit de scholastieke psychologie op aristotelische leest was een controlerende rol van de rede over menselijke driften of passies voorgegeven. Neuroses ontstonden wanneer de rede geen vat meer had op die driften; dit gebeurde wanneer die driften elkaar onderling verdrongen.¹¹⁹ In deze redenering deed de invloed van Aristoteles zich eveneens gelden; die ging ervan uit dat de rede geen greep had op gevoel als dit onrijp of 'ongeordend' was door angst of externe eisen. Terruwe vatte het medisch vermogen van deze redenering samen in de laatste stelling bij haar

proefschrift: 'De aristotelisch-thomistische opvatting van het gevoelsleven biedt een basis voor de leer van de psychosomatiek.'¹²⁰ In navolging van Duynstee nam zij de 'natuurlijke' verhouding als uitgangspunt die in het scholastieke denken van de late middeleeuwen en de vroegmoderne tijd bestond tussen de rede en de driften. De natuur bepaalde dat de rede het gevoel reguleerde. De driften waaraan het gevoel onderhevig was, kenden van nature geen onderlinge hiërarchie en konden elkaar daarom ook niet reguleren. Als zij elkaar echter verdrongen, had de rede er geen vat op en bleef de verdrongen drift in een 'toestand van onnatuurlijke spanning'. Daaruit kon zich een neurose ontwikkelen.¹²¹

In haar proefschrift concentreerde Terruwe zich op twee elkaar onderling verdringende driften: angst en energie. De daardoor veroorzaakte neurosen typeerde zij als angst- of energieneurose. Uitgangspunt was 'het feit der verdringing' dat door de 'geniale onderzoekingen van Freud' was vastgesteld.¹²² Diens analyse van het ontstaan van neurosen riep – redenerend vanuit de rationele psychologie – de vraag op hoe er conflicten tussen driften of 'luststrevingen' konden ontstaan. Terruwe stelde vast dat de verdrongen passies een '*corpus alienum* in het zieleleven' vormden en als een 'kankergezwell' doorwerken in het vegetatieve zenuwstelsel.¹²³ Concreet betekende dit dat het lichaam de druk ging manifesteren die een verdrongen drift veroorzaakte. Als voorbeeld noemde Terruwe de onderdrukking van seksuele lust die vervolgens in dwangmatige seksuele neigingen of handelingen toch een uitweg zocht.¹²⁴ De precieze symptomen hingen af van de patiënt, diens aanleg en de verdrongen passie. Omdat 'de baan geslepen' was, liepen patiënten bovendien het risico dat verdringingsprocessen steeds meer greep kregen op allerlei aspecten van hun leven, zonder dat zij het zelf merkten.

Terruwe volgde het door de psychoanalyse 'geconstateerde en wel vaststaande feit' dat de oorzaken voor het ontstaan van neuroses in de kinderjaren lagen.¹²⁵ Zij onderscheidde twee ontwikkelingen die van beslissende invloed konden zijn. Ten eerste de mate waarin een kind door de eigen ouders, de moeder in het bijzonder, gekoesterd was en liefde ervaren en gevoeld had. Was dat het geval, dan was er maar een zwakke voedingsbodem voor de ontwikkeling van neuroses in iemands latere leven. Ten tweede de mate waarin de moreel-godsdienstige vorming aan het begrips- en ontwikkelingsniveau van een kind was aangepast. Was dat niet het geval, dan kon een verkeerd

begrip van wat zonde was en van God als strenge en straffende rechter, leidden tot 'een volkomen scheefgroeien van het gevoelsleven'. Verdringing was het onvermijdelijke gevolg, waardoor neuroses in de hand zouden worden gewerkt.¹²⁶

Herstel van die verdringing vroeg enerzijds om een therapie die zich primair richtte op de overmatige werking van de verdringende passies, anderzijds om een bewustwording van de verdrongen passies. Intellect en gevoel konden daarbij ingezet worden: het intellect door irrationele gevoelens van angst of zorg weg te nemen, het gevoel door rust en vertrouwen te geven. Dit was de rol van de psychotherapeut; voor genezing was het vertrouwen van de patiënt in de psychotherapeut volgens Terruwe de allerbelangrijkste factor en zelfs een voorwaarde als het ging om angstneurotici. Een patiënt moest zich volkomen veilig weten bij de eigen psychotherapeut aan wie hij alles kon toevertrouwen en voor wie niets gek was.¹²⁷ De als persoonlijk gekwalificeerde verhouding tussen arts en patiënt was van beslissende betekenis voor het genezingsproces. Dit proces draaide om een 'gestadige wisselwerking tussen het verminderen van de verdringing en het loskomen van de verdrongen gevoelens en het oplossen van de complexen'.¹²⁸ In dat proces verminderde de angst, werd het gevoelsleven vrijer en ruimer en trad een zuivering op. Terruwe legde dat laatste niet verder uit, maar verklaarde dat door 'zuivering' het gevoel weer onder de leiding van de rede kwam. De neuroticus was met andere woorden bevrijd van dwang en weer een 'vrij, redelijk handelend mens' geworden.¹²⁹

Terruwe was helder over wat een psychotherapeut kon en mocht in de behandeling van neurotici. Maar net als haar promotor Carp signaleerde zij ook grenzen aan wat psychiaters als professionals vermochten. Daar waar 'menseelijke krachten' onvoldoende bleken, was men van de 'goddelijke voorzienigheid' afhankelijk. Ook aan de erfzonde als oorzaak voor 'de natuurlijke ongeordendheid van het gevoelsleven aan de rede' kon een psychiater niets veranderen. Daar bracht alleen 'de genade van Christus' uitkomst. Terruwe plaatste de inzet en positieve uitkomst van de psychotherapie in een groter heilsplan, want 'door de genezing van de neurose [was] de weg bereid voor de doorwerking' van goddelijke genade. Neurosen veroorzaakt door angst of overmatige activiteit schreef zij toe aan 'eigenliefde'. De therapie draaide om overgave en het prijsgeven van die eigenliefde, waardoor 'een ontzaglijke hinderpaal voor de overgave aan Christus en voor de ontplooiing van Zijn leven in de mens' werd

weggenomen. Kennelijk was zij er op bedacht dat haar benadering weerstand zou oproepen bij katholieke clerici voor wie de ascese de versterkende geloofspraktijk bij uitstek was. Hoewel haar therapie 'soms weinig ascetisch' leek, kon deze 'juist voor het geestelijk leven en de vereniging met Christus een beslissende betekenis' hebben.¹³⁰

WELEDELZEERGELEERDE VROUWE

Op woensdag 9 november 1949, 's middags om vier uur, verdedigde Anna Terruwe haar dissertatie met twaalf stellingen in het Academiegebouw van de Universiteit van Leiden aan het Rapenburg.¹³¹ Hoogleraar psychiatrie Eugène Carp trad op als Terruwes promotor. Wellicht was Carp, die zich tot het katholicisme had bekeerd, ook wetenschappelijk geïnteresseerd in de wijze waarop zij het freudiaanse principe van verdringing verbond met thomistische beginselen. Vooral hoog opgeleide katholieke bekeerlingen beschouwden het thomisme als remedie tegen wat voor hen dwalingen van de moderniteit waren.¹³² Of Carp er ook zo over dacht, is niet bekend, maar een kenner van het thomisme was hij zeker niet. Hij zou later bekennen dat Duynstee Terruwes eigenlijke promotor was geweest.¹³³ Of haar toepassing van Thomas' gedachtegoed verdedigbaar was, beoordeelde de dominicaan Piet Kreling (1888-1973) als Terruwes copromotor. Hij was hoogleraar in de dogmatische theologie aan de Nijmeegse Universiteit en stond bekend om zijn precieze kennis van Thomas' werk.¹³⁴ Kreling had leren denken vanuit diens grondbegrippen onder leiding van zijn ordegenoot Doodkorte. Terruwe had Doodkorte in haar studententijd leren kennen toen hij de leden van studentenvereniging Veritas leerde om zelf te denken vanuit de primaire, aan Thomas ontleende beginselen en begrippen die dat denkproces structureerden.¹³⁵

Op de dag van haar promotie werd Anna bijgestaan door twee paranimmen. Beiden zijn te zien op foto's, maar slechts van één van hen is de identiteit vast te stellen: Hermine ten Doeschate (1907-1981). Hermine en Anna kenden elkaar van de Meisjeskring van Veritas waarin beiden actief waren. Hermine studeerde geschiedenis en vond na haar afstuderen werk in haar vak als docente aan twee gerenommeerde meisjespensionaten, Jerusalem in Venray en Regina Coeli in Vught. Op de eerstgenoemde school hadden ursulinen de leiding, op de tweede de kanunnikessen van de H. Augustinus. Hermine was

Willem Duynstee feliciteert Anna Terruwe na de verdediging van haar proefschrift, Leiden 9 november 1949. Naast Anna, van links naar rechts: haar moeder, vader, broer Jo (op de rug) en paranimf Hermine ten Doeschate.

Anna, geflankeerd door haar beide paranimfen.

een geliefde docente met hart voor haar leerlingen die haar 'Doesje' noemden.¹³⁶ Zij was een onafhankelijke, intelligente, geestige en charmante vrouw die zich met gemak bewoog in het universitaire milieu dat zij als studente in Utrecht goed had leren kennen. Dit verklaart misschien waarom Anna haar op de spannende dag van de promotie aan haar zijde wilde hebben. Terwijl Anna in gezelschap vaak wat verlegen was, legde Hermine gemakkelijk en graag contact met anderen. Anna was burgerlijk precies als het om haar kleding en uiterlijk ging, maar Hermine maalde er nauwelijks om wat ze precies aan had of wat anderen hiervan vonden. Anna had geen grote vriendenkring zoals Hermine die had. Beide vrouwen genoten van contacten met de 'machtigen der aarde'. Zulke contacten waren bovendien waardevol voor hen aangezien zij zelf vorm en inhoud moesten geven aan hun leven en loopbaan.

Anna's promotie was een gebeurtenis die de Terruwes in stijl vierden. Cato was net met pensioen en had zich, net als haar man Jo, na de promotie naast haar dochter opgesteld om felicitaties in ontvangst te nemen. Na de verdediging vertrok een stralende Anna met haar beide paranimfen in een koetsje richting restaurant In de Vergulden Turk aan de Breestraat in Leiden. Dit ritje kostte niet meer dan tien minuten, maar trok vermoedelijk veel bekijks. Het chique restaurant was gevestigd in een zeventiende-eeuws monumentaal pand in de stijl van het Hollands classicisme. In augustus 1910 had de Weense componist Gustav Mahler hier zijn stadgenoot Sigmund Freud opgezocht. Freud bracht zijn vakantie in Katwijk aan Zee door en Mahler was hem achterna gereisd omdat zijn huwelijk met echtgenote Alma in een diepe crisis verkeerde. Historische grond dus, waar Anna een select gezelschap ontving voor het promotiediner.

Zij werd omringd door haar ouders, broer en Marie France, door haar promotoren, Carp en Kreling, door haar mentor en 'schaduwpromotor' Duynstee, haar opleider in de neurologie Prick met zijn echtgenote, en haar opleider in de psychiatrie Janssens. Ook Lau Woltring met wie zij op Voorburg als assistent had gewerkt, was er met zijn vrouw. Behalve haar paranimfen waren er nog enkele andere studiegenoten en geestelijken. Op het menu stond kreeft met saladeharten en mayonaise vooraf, gevolgd door een kopje schildpaddensoep, waarna als hoofdgerecht gebraden patrijs met compote en pommes frites volgde. Na vers fruit werd het diner besloten met koffie met likeur. Het gezelschap dronk champagne bij het voor- en nagerecht.¹³⁷

Anna's promotiediner. Zittend van links naar rechts: studiegenote Eleonora Schröder, Laurens Woltring en zijn vrouw Agnes J.M.J. Poelmann, opleider Sjef Prick, promotor Eugène Carp, Cato Terruwe-Korbmacher, paranimf Hermine ten Doeschate, Anna Terruwe, tweede paranimf, Jo Terruwe sr., Willem Duynstee C.S.S.R., G.J.B.A. Janssens (geneesheer-directeur Voorburg), Piet Kreling O.P. (copromotor), Jo Prick-Hoefnagels. Staand van links naar rechts: Piet Calon, Jo Terruwe jr., Marie France Chantal du Tillet de Villars-Meyer, overigen onbekend.

Mère Véronique kon als lid van een contemplatieve kloostergemeenschap niet aanwezig zijn bij Anna's promotie. Met bijna moederlijke toewijding had zij Anna er steeds van overtuigd dat zij als psychiater voor haar patiënten deed wat priesters voor hun penitenten deden: hen naar God brengen die zich om hen bekommerde. Zo had Véronique voor Anna uitgestippeld hoe zij kon voldoen aan de verwachtingen van haar ouders. De promotie was de kroon op haar werk waardoor zij de status van haar priester-broer misschien wel evenaarde. Anna schonk Véronique een exemplaar van het proefschrift. Op het titelblad van dit exemplaar is een portretfoto van Anna geplakt, achterin

DE NEUROSE
IN HET LICHT DER
RATIONEELE PSYCHOLOGIE

PROEFSCHRIFT

TER VERKRIJGING VAN DEN GRAAD VAN
DOCTOR IN DE GENEESKUNDE AAN DE
RIJKSUNIVERSITEIT TE LEIDEN, OP
GEZAG VAN DEN RECTOR-MAGNIFICUS
DR. B. A. VAN GRONINGEN, HOOGLEERAAR
IN DE FACULTEIT DER LETTEREN EN
WIJSBEGEERTE, TEGEN DE BEDENKINGEN
VAN DE FACULTEIT DER GENEESKUNDE
TE VERDEDIGEN OP WOENSDAG
9 NOVEMBER 1949 TE 16 UUR

DOOR

ANNA ALBERDINA ANTOINETTE TERRUWE

GEBOREN TE VIERLINGSBEEK

Titelblad van het proefschrift dat Anna aan Mère Véronique gaf en dat door haar of een medezuster met Anna's portret is versierd.

de stellingen. De uitnodiging voor de receptie na afloop van de promotie in het ‘universiteitsgebouw’ is erin bewaard gebleven, net als enkele recensies over Anna’s werk of van Anna’s hand over publicaties van anderen.¹³⁸

GEMENGDE ONTVANGST

Terruwe’s dissertatie werd behalve in regionale en landelijke dagbladen als *De Tijd* ook besproken in de vakpers, zoals het *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* en *Folia Psychiatrica Neurologica et Neurochirurgica Neerlandica*.¹³⁹ Medici en clerici schreven deze recensies die deels welwillend, deels zeer kritisch waren. Van medische recensenten kreeg Terruwe wat meer krediet, maar die beschouwden haar studie nuttiger voor priesters dan voor psychiaters. Voor deze vakgenoten was haar proefschrift met andere woorden geen belangrijke bijdrage aan hun vakgebied. Ook priester-recensenten in katholieke tijdschriften als *Studia Catholica*, *Kultuurleven* en *De Nieuwe Eeuw* onderstreepten dat Terruwes inzichten voor zielzorgers van betekenis konden zijn.

In de waardering van enkele collega’s die haar persoonlijk kenden en oog hadden voor wat zij als katholieke psychiater probeerde te doen, klonken eveneens aarzelingen door. De Nijmeegse ontwikkelingspsycholoog Piet Calon typeerde haar proefschrift als een ‘knappe psychoanalytische studie’ en een aanwinst voor de psychologische en psychopathologische vakliteratuur. Calon werkte nauw en intensief samen met Terruwes opleider Prick. Bovendien maakte hij net als Terruwe deel uit van de kleine kring rond Duynstee die in de jaren 1940 op weekenddagen discussieerden over kwesties rond moraal en geestelijke gezondheid.¹⁴⁰ Calon zag Terruwes proefschrift als bijdrage aan ‘een katholieke synthese, waarbij het oude niet per se verworpen en het nieuwe niet a priori aanvaard’ werd.¹⁴¹ Het zou echter vooral voor niet-medisch geschoolde lezers een waardevolle studie zijn. Terruwes promotor Carp prees haar ‘diepgaande beschouwingen’, ‘ernstige gedachten’ en ‘ernstige poging’ om het mechanisme van verdringing in overeenstemming te brengen met de katholieke moraal.¹⁴² Prick vond de empirische basis van haar studie te smal. Hij had waardering voor de ‘heldere en overzichtelijke uiteenzetting’ maar keek ook uit naar een statistische onderbouwing van Terruwes inzichten.¹⁴³ Voor zenuwarts Lau Woltring was het een fundamenteel gemis dat zij zich helemaal niet verhiel tot recente theoretische literatuur in de psychologie.¹⁴⁴ Haar

studie verdiende volgens hem weliswaar de 'volle wetenschappelijke belangstelling van iedere medicus en psycholoog', maar zou vooral nuttig zijn voor priesters die in de zielzorg met neurotici te maken hadden.¹⁴⁵

Ferdinand Sassen zal waarschijnlijk niet meer hebben geweten dat hij in juni 1930 geëxamineerd was geweest bij Anna's eindexamen Gymnasium B. Hij schreef een recensie voor het katholieke dagblad *De Maasbode*. Sassen was hoogleraar filosofie in Leiden en expert in de thomistische wijsbegeerte. In wijsgerig opzicht was Terruwes proefschrift volgens hem zo onder de maat dat 'een ernstige waarschuwing' op zijn plaats was. Wetenschappelijk kon hij haar werk niet noemen omdat zij de 'hedendaagse wijsgerige antropologie' buiten beschouwing had gelaten, net als de empirisch georiënteerde psychologie. Terruwe behandelde de rationele psychologie als een theoretische tegenhanger van de empirische psychologie, en niet als de wijsgerige stroming die ze in wezen was. Terruwes inconsistente en vaak verwarrende redeneringen belemmerden volgens Sassen een goed begrip van de thomistische wijsbegeerte.¹⁴⁶ Ook andere recensenten hadden zich gestoord aan de verwarring van wijsgerige en empirische benaderingen in Terruwes proefschrift. Dat zij zocht naar aansluiting van moderne psychiatrische inzichten bij de thomistische wijsbegeerte waardeerde men, maar hoe zij dat deed beschouwde men als zwak en onoordeelkundig.¹⁴⁷

Precies dit punt maakte de psycholoog Alfons Chorus in het door jezuiten geleide katholieke tijdschrift *Streven*. Chorus kende Duynstee en Terruwe persoonlijk uit de tijd dat hij in het Paedologisch Instituut bij Nijmegen werkte. Inmiddels had hij aan de Universiteit van Leiden de leeropdracht Psychologie aanvaard.¹⁴⁸ Terruwes poging om Freud met Thomas te verbinden getuigde van bewonderenswaardige moed en verdiende aandacht, aldus Chorus. Maar in haar dissertatie gaf zij blijk van een fundamentele verwarring van twee denkniveaus: het wijsgerige en het empirische. Ook hem viel op dat Terruwe niets schreef over eerder onderzoek van vakgenoten, zoals Dalbiez en anderen die al hadden geprobeerd om inzichten uit de psychoanalyse therapeutisch in te zetten zonder katholieke principes geweld aan te doen. Wat Terruwe wilde, vergde volgens Chorus 'niet alleen een grote kennis van de wijsbegeerte, met name van St Thomas, maar ook van Freud en de psychoanalyse en niet minder van de neurosen-leer'. Dat maakte zij niet waar.

Net als Sassen veegde Chorus de vloer aan met de wijze waarop Terruwe de rationele psychologie als wijsgerig interpretatiekader voor empirisch vast-

gestelde psychologische gegevens probeerde te gebruiken. Vanuit een soort ‘systeem-autisme’ reduceerde zij bovendien de thomistische psychologie tot ‘een bloedloos rationeel schematisme, zoals men dat in de slechtste seminariehandboeken tegenwoordig niet meer vindt’. Haar redeneerwijze kwam op hem over als ‘spelletje’. Zelf maakte Chorus zich daar ook schuldig aan door Terruwe als psychoanalyticus aan te duiden terwijl zij dat niet was. Met die professionele typering kon zij zeker geen eer inleggen in de katholieke kring waarin zij zich als zenuwarts probeerde te positioneren. De angel van Chorus’ recensie zat echter vooral in de slotpassage. Bij alle wetenschappelijke kritiek op Terruwes proefschrift moest hij een voorbehoud maken voor het succes van Terruwes aanpak in de praktijk. Dat werd ‘niet primair bepaald door de methode, maar door de mens, die ze hanteert en door de mensen voor wie hij [sic] ze hanteert’. Dat Terruwes clientèle vooral uit mensen bestond ‘die enige vertrouwdheid hebben met de kaders der rationele psychologie’ voorspelde mogelijke ‘resonanties’.¹⁴⁹

HOOG SPEL

Chorus’ recensie belichtte Terruwes kracht én kwetsbaarheid. In haar praktijk behandelde zij haar patiënten zonder dat daar enig toezicht op was. Zijzelf bepaalde met hen wat therapeutisch werkte of niet. Dat zij samenwerkte met Duynstee versterkte haar positie niet. Diens zielzorg voor ‘angstpatiënten’ werd binnen zijn eigen redemptoristengemeenschap inmiddels met argusogen gevolgd. Die hoopte hij te pareren met de succesvolle verdediging van Terruwes proefschrift als wetenschappelijke erkenning van hun aanpak. In juli 1949 informeerde Duynstee zijn hoogste overste Leonardus Buijs (1896-1953) in Rome dat Carp Terruwes proefschrift definitief had goedgekeurd. ‘Hij was er vol lof over en had geen enkele opmerking’, aldus Duynstee.¹⁵⁰ Nauwelijks een half jaar later liet hij Buijs weten dat Anna’s promotie had plaatsgevonden, dat haar dissertatie ook als boek was uitgegeven en gretig aftrek vond. Bovendien mocht zij volgens hem in het bisdom Roermond lezingen voor priesters houden over de thematiek van haar proefschrift.¹⁵¹

Duynstee had gezag onder de redemptoristen en had begin jaren 1920 moeten beoordelen of Buijs wel geschikt was voor het leven in die gemeenschap.¹⁵² Omdat hij daarover aarzelde had hij Buijs psychisch laten evalueren door psy-

chiater Schim van der Loeff. 'Afgeschimd' heette dat onder de novicen als een van hen na zo'n evaluatie niet meer terugkeerde naar het opleidingsklooster in het Zuid-Limburgse Wittem.¹⁵³ Nauwelijks dertig jaar later waren de rollen omgekeerd. Nu moest Buijs aan Duynstee verduidelijken dat zijn zielzorg aan 'angstpatiënten' hem en de Nederlandse redemptoristengemeenschap dreigde te schaden. Een kwestie die in 1948 rond een van die patiënten begon te spelen, belastte de verhoudingen met de bisschop van Den Bosch.¹⁵⁴ Het ging om een priester die door een jonge vrouw van seksueel grensoverschrijdend gedrag was beschuldigd. Het voorval had zich net na de oorlog in Nijmegen afgespeeld dat onder het bisdom Den Bosch viel. De verantwoordelijke bisschop Mutsaerts nam de zaak niet licht op. Volgens Duynstee was de betrokken priester getraumatiseerd door de onzekere en gewelddadige 'granatentijd' in Nijmegen tussen september 1944 en het voorjaar van 1945. Op grond van deze psychische instabiliteit kon hij in morele zin niet verantwoordelijk worden gehouden voor zijn grensoverschrijdende gedrag. Mutsaerts was daarvan niet overtuigd en Duynstees medebroeders waren bezorgd of hij met zijn benadering van de kwestie zijn hand niet overspeelde.¹⁵⁵ Dit blijkt uit een korte briefwisseling tussen Duynstee en zijn medebroeder Cornelis Damen (1888-1953), moraaltheoloog en consultor bij het H. Officie in Rome. Net als Buijs, ook opgeleid als moraaltheoloog, was Damen het niet eens met Duynstees stelling dat neurotici moreel niet verantwoordelijk waren voor wat zij in die psychische toestand deden of lieten. Morele verantwoordelijkheid veronderstelde en vergde wilsvrijheid en Duynstee betoogde dat daarvan door neurosen geen sprake van kon zijn. Neurotici via biecht of therapie trainen in zelfbeheersing en wilskracht zou averechts werken en de spanningen in hun gevoelsleven alleen maar vergroten. Neurotici waren geen hardnekkige zondaars, aldus Duynstee, maar mensen die na een fase van ontremming hun psychische rust meestal weer hervonden.

Damen en Buijs voorvoelden dat Duynstee met deze zienswijze een 'zware beproeving' te wachten zou staan. Ze waren bezorgd of geestelijken die in de katholieke geestelijke gezondheidszorg gezag hadden, zoals rector Bless van Voorburg, Duynstees oriëntatie wel goed begrepen.¹⁵⁶ Zulk onbegrip kon behalve Duynstees positie ook het aanzien van de eigen redemptoristengemeenschap aantasten. Daarom moest hij zich helemaal 'uit dat soort zielszorg' terugtrekken.¹⁵⁷ Buijs voerde meerdere gesprekken met Duynstee en

probeerde hem eind 1949 al van Nijmegen – en de Nijmeegse universiteit – naar Rome te verplaatsen. Duynstee weigerde dit en ging evenmin in op Buijs' aanbod om rector van het klooster Nebo aan de rand van Nijmegen te worden. Professoren waren volgens hem moeilijker te vinden dan priesters die als rector prima functioneerden.¹⁵⁸ Bovendien weigerde hij überhaupt om naar dat klooster te verhuizen.¹⁵⁹ Hij woonde sinds 1941 op zichzelf, zoals dat heette, in Villa Willemsheuvel, in het Hengstdal op de grens van Nijmegen en Ubbergen.¹⁶⁰ Daar woonde een kleine gemeenschap van Zusters van de Choorstraat die belast waren met de verzorging en verpleging van de pupillen van de Maartenskliniek en het Paedologisch Instituut (PI). Hun congregatie had de stichting van beide instellingen financieel mogelijk gemaakt en bleef er tot midden jaren 1950 de belangrijkste financier en leverancier van personeel. Duynstee was begin jaren 1930 een van de kwartiermakers en oprichters van het PI geweest. Dit had in 1936 zijn deuren geopend als multidisciplinair instituut voor onderzoek naar en behandeling van kinderen met moeilijk classificeerbare gedrags- of leermoeilijkheden. Duynstee was bovendien de eerste bestuursvoorzitter van de stichting die beide instituten beheerde en bestuurde.

In 1948 en 1949, toen Duynstee allerlei waarschuwingen kreeg van zijn medebroeders Buijs en Damen, kwam zijn positie als bestuursvoorzitter van deze St. Josephstichting eveneens in het geding. De co-educatie van de pupillen van het Paedologisch Instituut zorgde voor wrijving tussen stichtingsbestuur, congregatie en het bisdom Den Bosch, waaronder zowel de zusters van de Choorstraat als de beide instellingen ressorteerden. Dat hier meisjes en jongens samenleefden, was strijdig met wat de katholieke kerk leerde en in 1929 nog was vastgelegd in de encyciek *Divini Illius Magistri*. Deze schreef een stringente scheiding der seksen voor in onderwijs, gymnastiek en sport. Die scheiding vonden katholieke psychologen als Buytendijk en Calon inmiddels contraproductief. Juist door co-educatie leerden jongens en meisjes met elkaar omgaan. Daardoor liepen ze eerder minder dan meer risico om overspannen seksuele of geseksualiseerde fantasieën te ontwikkelen.¹⁶¹ Duynstee deelde deze visie maar de vraag of en hoe streng kerkelijke richtlijnen gevolgd moesten worden, zorgde voor verdeeldheid onder de zusters die met de dagelijkse zorg van de kinderen waren belast.¹⁶²

Duynstee zag zich genoodzaakt het veld te ruimen toen de bisschop van Den Bosch wilde dat hij de geestelijke leiding aan de Zusters van de Choor-

straat zou staken. Mutsaerts wilde bovendien dat Duynstee zich zou onthouden van de begeleiding van alle religieuzen in zijn bisdom. Duynstee schreef tamelijk droog aan Buijs dat dat niet moeilijk was, aangezien hij alleen de zusters van de Choorstraat onder zijn hoede had. Hij had nog een goed gesprek gevoerd met Mutsaerts over de kwestie van de door de 'granatentijd' getraumatiseerde priester. Van verstoorde verhoudingen met de bisschop van Den Bosch kon volgens hem geen sprake zijn.¹⁶³

Duynstee verhuisde in de zomer van 1949 naar de Van Oldenbarneveltstraat, dichtbij het door de oorlog geteisterde centrum van Nijmegen.¹⁶⁴ Hij nam daar zijn intrek in een gastenverblijf van het klooster van de Franciscanessen van de H. Familie.¹⁶⁵ Het eigen Neboklooster kwam voor hem niet in aanmerking, liet hij Buijs weten. Daar had hij na zijn benoeming als hoogleraar aan de Nijmeegse universiteit in 1928 zijn intrek moeten nemen. Dit klooster lag buiten de stad, stond veraf van het universitaire milieu en kende ook een volstrekt ander dagritme dan hij als hoogleraar had. Tot zijn verhuizing naar villa Willemsheuvel was hij ruim twaalf jaar dagelijks twee of drie keer op en neer op de fiets naar de stad gereden waar de universiteitsgebouwen zich bevonden. Hoewel hij dat later met de taxi was gaan doen, kon hij dat gesjouw op zijn leeftijd niet meer aan.¹⁶⁶ Hij had ook een persoonlijke reden om niet naar de Nebo te verhuizen, die hij Buijs in een persoonlijk gesprek wilde meedelen. Of die reden iets met Anna Terruwe of met Duynstees samenwerking met haar te maken had, is niet duidelijk. Voor Buijs bleef duidelijk dat Duynstee in een klooster van de redemptoristen moest wonen, liefst in Rome.

Dat Buijs hem liever daar dan in Nijmegen zag, had vermoedelijk wel degelijk met de samenwerking van Duynstee met Terruwe te maken. Hij was via zijn medebroeder C. Moonen (1903-1994) geïnformeerd geraakt over het klerikale geruchtcircuit rond beiden. De moraaltheoloog Moonen schreef in zijn opdracht en onder geheimhouding tegenover Duynstee een artikel over het vraagstuk rond verantwoordelijkheid en wilsonvrijheid bij mensen met psychische problemen.¹⁶⁷ Moonen was, zo zou hijzelf veel later toegeven, niet volledig op de hoogte van wat er speelde, maar schreef dit artikel om Duynstee 'te redden'. Anders dan Duynstee was hij van mening dat psychische problemen niet per definitie iemands vrije wil aantastten. Zulke problemen waren volgens hem ook geen gegronde reden om de morele principes tijdelijk buiten werking te verklaren, zoals Duynstee bepleitte.¹⁶⁸ Begin 1949 had Moonen

tijdens een bijeenkomst van Zuid-Limburgse moraaltheologen gehoord dat Terruwe patiënten aanmoedigde niet te zwaar te tillen aan handelingen die strijdig waren met de tien geboden. Voor de 'gewetensverantwoording' moesten ze maar naar een priester gaan, waarbij Duynstees naam was genoemd. Die steunde zulke adviezen, zo gonsde het in die kring.¹⁶⁹ Moonens verslag moet Buijs extra gealarmeerd hebben, want de geruchten gingen over Terruwe die voor haar patiënten morele kaders zou stellen. Wie daaraan twijfelde, kon het geweten door priesters als Duynstee laten sussen. Dat die zo expliciet werd genoemd als geestelijke die zich door een vrouw liet overvleugelen, voorspelde weinig goeds.

DE ‘KWESTIE TERRUWE’

In december 1949, nauwelijks een maand na Anna's promotie, kregen de Nederlandse bisschoppen vanuit Rome de opdracht om te onderzoeken of zij zich als hulpverlener wel aan de katholieke moraal hield. Twee maanden eerder had het episcopaat een vergelijkbare instructie van hetzelfde H. Officie ontvangen: Willem Duynstees opvattingen over 'moraal en psychiatrie' onder de loep nemen. Deze opdrachten en het daaropvolgende onderzoek vormen het min of meer officiële begin van de 'kwestie Terruwe' waarin alle betrokkenen aan geheimhouding waren gebonden. In de geschiedschrijving over de katholieke geestelijke gezondheidszorg in Nederland geldt deze kwestie als een kernconflict. Dit laat zien hoe katholieke psychiaters en psychologen hun professionele opvattingen over geestelijke gezondheid in stelling brachten tegenover morele interpretatiekaders van katholieke geestelijken en kerkelijke gezagsdragers. De scheidlijnen tussen de betrokkenen waren lang niet altijd eenduidig of scherp. Ditzelfde kan worden gezegd van de positie die Anna Terruwe daarin innam.¹

De kwestie verheldert een scheiding der geesten onder katholieke zenuwartsen. In professioneel opzicht profileerde Terruwe zich met haar visie en aanpak expliciet als katholiek zenuwarts. Dit gold niet voor veel van haar vakgenoten. Die beschouwden zichzelf vooral als zenuwartsen. In die functie waren zij beschikbaar voor katholieken met psychische klachten of aandoeningen. Terruwe was ervan overtuigd dat zij de enige échte katholieke psychiater was. Goedkeuring van en samenwerking met clerici versterkten dit profiel. Als vrouwelijke psychiater was zij veel meer van clerici afhankelijk dan haar collega's, zowel voor haar

praktijkopbouw als voor haar praktijkuitoefening. In het onderzoek naar de 'kwestie Terruwe' draaide het niet alleen om visies op geestelijke gezondheidszorg en moraal, maar ook om hoe die visies uitpakten in de concrete samenwerking tussen Duynstee als priester en Terruwe als zenuwarts.

Dat de samenwerking van psychiaters en priesters gebaat was bij een heldere competentiescheiding tussen geestelijke gezondheidszorg en zielzorg hadden kopstukken op beide terreinen al betoogd. Carp en Bless wezen op de noodzaak van wederzijds respect en erkenning van de complementariteit vanuit de eigen, begrensde beroepsgebonden expertise. Terruwe volgde dat spoor, maar zou de grondslagen van de bepleite competentiescheiding op twee manieren aantasten. Ten eerste doordat zij een wijsgerig gefundeerde katholieke neuroseleer voorstelde, met de thomistisch georiënteerde rationele psychologie als verklarenskader voor empirische verschijnselen. De toepassing van die leer maakte in haar ogen ook haar psychotherapie katholiek. Zo probeerde zij een brug te slaan tussen medische en theologisch-wijsgerige expertise, tussen psychiaters en priesters. Voor zenuwartsen raakte die aanspraak op de katholiciteit van haar benadering helemaal niet de kern van hun specialisme. Daarentegen alarmeerde diezelfde aanspraak sommige priesters en kerkelijke gezagsdragers juist enorm, omdat Terruwes benadering voor hen alles behalve onverdacht en onbetwistbaar katholiek was.

Ten tweede tastte Terruwe de principes van competentiescheiding aan doordat zij daadwerkelijk samenwerkte met priesters in de behandeling van haar patiënten. Zulke samenwerkingsverbanden, vreesden critici, konden uitlopen op grensvervaging of zelfs 'verleking' van de zielzorg. Die was en bleef de verantwoordelijkheid van de clerus. Door met psychiaters samen te werken in psychotherapeutische behandelrelaties kon niet alleen het gezag van priesters over gelovigen aangetast worden, maar ook dat van bisschoppen over priesters en religieuzen. De toepassing van de moraal liep bovendien gevaar doordat priesters riskeerden rekening te moeten houden met de persoons- en

situatie-gebonden evaluaties van menselijk gedrag van psychiaters. Die zouden op titel van mentale ziekte of stoornis beargumenteren dat iemand niet verantwoordelijk kon worden gehouden voor wat moreel gezien zondig was. Kort samengevat was de zorg dat als het ging over de toepassing van morele voorschriften, priesters te veel invloed zouden geven aan de leken die psychiaters waren. Die dienden zich niet te bemoeien met de vraag of morele voorschriften toegepast moesten worden. Dat een gestudeerde en gepromoveerde vrouwelijke psychiater zich daar toch aan waagde, gesteund door een vooraanstaande priester-religieus en hoogleraar als Duynstee, was des te zorgwekkender.

Die zorg was niet onterecht. Met steun van Mère Véronique raakten Anna Terruwe en Willem Duynstee ervan overtuigd dat zij zich als een pastoraal-psychotherapeutische tandem inzetten voor de verlossing van de zielen. Daarvoor hadden ze niet alleen de zegen, maar ook de expliciete opdracht van Jezus. Die overtuiging paste in het 'masterplan' dat Anna al in 1939 had ontvouwd toen zij het assistentschap op Voorburg accepteerde: om in de psychiatrie als katholieke hulpverlener het verschil te maken. De wijze waarop zij met Duynstee dat masterplan probeerde te realiseren riep echter steeds meer verzet op. Het onderzoek dat in 1949 gestart was, sleepte zich voort en piekte in 1956 met een kerkelijk 'beroepsverbod' tegen Anna Terruwe. Ongefundeerde geruchten over haar praktijk en haar professioneel functioneren grepen haar persoonlijk diep aan en bedreigden bovendien haar economische bestaansbasis. Haar samenwerking met Duynstee kwam onder zo zware druk te staan dat hij er uiteindelijk toe overging het H. Officie te informeren dat Anna via bovennatuurlijke interventies te verstaan was gegeven dat zij samen met hem belast was met 'de leiding der zielen in Gods kerk'. De verslagen die Duynstee maakte van wat Anna met hem deelde over die interventies, verhelderen hun overtuiging en vastberadenheid, net als hun benarde positie en wanhoop. Op basis van deze nieuwe kennis over de kwestie verbood het H. Officie zonder aarzelen ieder contact van Duynstee met Terruwe.

STEEN DES AANSTOOTS

In 1949 nam het H. Officie zowel Willem Duynstee als Anna Terruwe op de korrel. In het voorjaar bleek deze instantie een onderzoek te willen starten naar Duynstees opvattingen over moraal en geestelijke gezondheidszorg. Wat daarvoor de aanleiding was, is niet bekend. Zijn overste Buijs zegde steun toe, net als zijn confrater Damen, *consultor* van deze Romeinse instantie. Met hem moest Duynstee alles voor- en nabespreken, ook al zou het H. Officie hem per eed tot stilzwijgen verplichten.² Anna kwam op de radar van deze instantie door een klacht van de jezüiet Constant Kolfshoten (1899-1960) over de behandeling van een van haar patiënten. Vermoedelijk verscherpte zijzelf de situatie door zich op haar beurt over hem te beklagen bij het H. Officie. Die instantie kreeg door de behandeling van deze klacht preciezer zicht op de samenwerking tussen Terruwe en Duynstee, respectievelijk als behandelaar en biechtvader van betrokken patiënt.

Die jongeman was bij Terruwe in behandeling wegens somberheid, zelftwijfel en seksuele fantasieën waarmee hij worstelde. Van dat laatste had hij niet alleen zelf maar ook zijn verloofde last.³ Omdat hij onzeker was over mogelijke

Constant Kolfshoten SJ.

morele dimensies van adviezen die hij in de behandeling van Terruwe had gekregen, besprak hij deze met Kolfshoten. Die was niet zijn biechtvader maar stelde hem aanvankelijk gerust, om daar vervolgens weer op terug te komen. Uit wat de jongeman had verteld over Terruwes 'geneesmethode' concludeerde de jezuïet dat haar behandeling moreel en psychologisch onverantwoord was. Hij moest dit aan 'Rome' rapporteren en verbood de jongeman er verder met Terruwe over te spreken.⁴ Door angst bevangen deed de patiënt dat toch. Daarop beklaagde zij zich per brief bij het H. Officie over Kolfshotens beschuldigingen aan haar adres.⁵ Overtuigd van haar gelijk leek zij uit het oog te verliezen dat zij tegenover de Romeinse instantie als vrouw per definitie een zwakkere positie had dan Kolfshoten. Die kon zich als priester aanmatigen om zonder enige medisch-psihiatrische scholing Terruwes professionele handelen in twijfel te trekken.

Kolfshoten was een strenge, behoudende man die veel aanzien genoot onder zijn medebroeders. Zijn 'Letse avontuur' sprak zeer tot hun verbeelding. Kolfshoten kreeg in 1937 Riga als standplaats toegewezen door de generale overste van de Sociëteit van Jezus, waar hij aan de net opgerichte katholieke theologische faculteit zou doceren. Aan dit avontuur kwam een einde toen de Russen Letland in de zomer van 1940 onder dreiging van oorlog met nazi-Duitsland (opnieuw) bezetten. Terug in Nederland werkte Kolfshoten als zielzorger in Nijmegen.⁶ Zijn familie verkeerde in de hoogste kringen met onder anderen Ch.J.M. Ruijs de Beerenbrouck, de eerste katholieke premier van Nederland.⁷ Als rector van de theologieopleiding van de jezuïeten leerde Kolfshoten jonge medebroeders dat 'mannelijke vroomheid' berustte op strenge ascese, zelfverloochening en opofferingsgezindheid.⁸ Hij beschouwde de oorlogse samenleving als een voor Christenen verwarrend 'doolhof' van opvattingen en initiatieven over menselijke vrijheid, morele autonomie en traditie. Met de nadruk op subjectiviteit en de eigen ervaring had hij niets op. Ook de moderne mens had meer baat bij 'een intensief en toegewijd gebedsleven' en kon zich beter richten naar 'het gezag' dan hunkeren naar de bevrijding ervan.⁹

Terruwes patiënt weigerde mee te werken aan de procedure van het H. Officie. Evenmin wilde hij spreken met Kolfshotens medebroeder Sebastiaan Tromp (1899-1975) die deze zaak nader moest onderzoeken. Tromp was sinds 1936 aan het H. Officie verbonden als *consultor* en *qualificator* en belast met onderzoek naar alles wat naar onrechtzinnigheid zweemde. Hij voerde de druk

Sebastiaan Tromp SJ als professor in Rome.

op door de jongeman in kwestie te laten weten dat de bisschop van Den Bosch een einde zou maken aan Terruwes praktijk als hij niet aan het onderzoek mee zou werken. Nijmegen viel onder dat bisdom. Het is onwaarschijnlijk dat Terruwe niet heeft geweten van Tromps dreigement. Ook Kolfshoten bleef haar patiënt onder druk zetten door te wijzen op bredere gevolgen van de kwestie. De jongeman vroeg vervolgens Duynstee om raad, bij wie hij biechtte. Die legde uit dat de jezuïet hem niet kon dwingen tot medewerking en hielp hem bij het opstellen van een brief aan Kolfshoten. Daarin weigerde Terruwes patiënt nogmaals uitdrukkelijk iedere medewerking. Bovendien verweet hij de jezuïet dat deze tegen de afspraak zijn anonimiteit had geschonden door zijn naam aan Tromp door te geven. Die moest zich maar tot 'professor Duynstee en dokter Terruwe' wenden voor meer informatie.¹⁰

OFFICIEEL ONDERZOEK

Terwijl de professor en de dokter tijdens deze schermutselingen per brief in september 1949 misschien hoopten dat verder onderzoek zou uitblijven, had-

den de Nederlandse bisschoppen daartoe al een eerste instructie vanuit Rome gekregen. Het episcopaat vroeg Felix van de Loo, die leiding gaf aan de kerkelijke rechtbank van het Utrechtse aartsbisdom, om met Duynstee het thema 'moraal en psychotherapie' te verkennen. Dit zou gebeuren in een commissie van ervaren moraaltheologisch geschoolde docenten en bestuurders van de Nederlandse bisdommen: Frans Feron (bisdom Roermond), W.M.J. Koenraadt (bisdom Breda), H.J. van Deursen (bisdom Haarlem) en Bernard van den Hurk (bisdom Den Bosch).¹¹ Doordat Van de Loo ziek werd, kon de commissie echter niet aan het werk. In december 1949 volgde een tweede instructie van het H. Officie aan de Nederlandse bisschoppen. De commissie moest vervolgens ook onderzoeken of Terruwe als hulpverlener adviezen had gegeven die strijdig waren met de katholieke moraal.

Noch de Nederlandse bisschoppen, noch deze 'Commissie van Moralisten' hadden duidelijke aanwijzingen vanuit Rome gekregen over wat nu precies de bedoeling was. Voor de bisschoppen was onduidelijk hoe Duynstee eigenlijk in het vizier van het H. Officie was geraakt.¹² Uit navraag door kardinaal De Jong in Rome bleek dat daar recent zorg was ontstaan om de samenwerking tussen Terruwe en Duynstee door aanwijzingen uit het bisdom Den Bosch. Alleen al het feit dat Terruwe priesters onder haar patiënten had, was zorgwekkend in de ogen van H. Officie. De Jong destilleerde uit de communicatie met Rome dat verdenkingen tegenover Terruwe wortelden in min of meer verdachte adviezen aan patiënten, waarvoor Duynstee als 'aangever' zou gelden.¹³ Deze briefwisseling verheldert dat het H. Officie het eigenlijke onderzoek weliswaar aan de Nederlandse bisschoppen overliet, maar nadrukkelijk de vinger aan de pols zou houden en verwachtte dat alle betrokkenen zich hielden aan de geheimhouding die deze Romeinse instantie eiste.

Nadat Van de Loo zich om gezondheidsredenen uit de commissie had teruggetrokken, kwam het voorzitterschap begin februari 1950 bij Feron terecht.¹⁴ Met hem had Anna Terruwe al contact sinds eind 1949, in opdracht van de bisschop van Den Bosch. Mutsaerts wilde dat zij haar benadering zou bespreken met een moraaltheoloog zoals Feron. De bisschop zou Feron later desgevraagd uitleggen dat hij Terruwe op zijn pad had gezet, omdat zij zich 'voor haar praktijken' [sic] beriep op Nijmeegse priester-hoogleraren Duynstee, Kreling en Grossouw. Omdat die respectievelijk strafrecht, dogmatiek en H. Schrift doceerden, leek het Mutsaerts raadzaam dat zij een moraaltheo-

Frans Feron.

loog zou raadplegen.¹⁵ Terruwe maakte met Feron een afspraak voor een eerste gesprek op de laatste dag van 1949. Hun correspondentie over het verslag dat zij daarvan aan bisschop Mutsaerts moest uitbrengen, verheldert dat beiden verwante opvattingen hadden over geestelijke gezondheid en moraal. Bovendien bleek Terruwe in Feron een door de kerkpolitieke wol geverfde bestuurder te hebben gevonden die zich achter haar en Duynstee zou scharen. Feron had vooral willen weten – ongetwijfeld met Mutsaerts' vragen in gedachten – of Terruwe haar patiënten tot moreel ongeoorloofde handelingen had aangemoedigd. Daarenboven moest hij vaststellen of zij, zoals

het haar als katholieke leek betaamde, geen oordeel velde over de morele dimensies van de handelingen waarover haar patiënten haar vertelden. Feron's vragen schoven de competentieverschillen tussen psychiater en priester naar het middelpunt van de aandacht. Zijn taalgebruik in de briefwisseling met Terruwe onderstreepte dat hij vanuit bestaande hiërarchieën onder katholieken redeneerde; psychiaters duidde hij aan als 'leken-deskundigen op psychiatrisch gebied', tegenover katholieke geestelijken als 'priester-deskundigen op moraaltheologisch gebied'.¹⁶

Deze briefwisseling legde de basis voor een bondgenootschap waarop Terruwe in de daaropvolgende jaren zou steunen. Zij ging niet zomaar mee in Feron's poging om in het verslag voor Mutsaerts de competentiescheiding tussen psychiaters en priesters sterk te benadrukken. Integendeel, zij wees op Feron's oordeel over haar werkwijze: dat hij in orde had bevonden wat zij van Duynstee had geleerd en in de praktijk toepaste, en dat hij haar had aangemoedigd om 'zonder angst of vrees door te gaan, gelijk ik tot nu toe heb gedaan'.¹⁷ Feron schatte in dat dit zijn positie zou kunnen compromitteren. Hij was beducht voor nieuwe geruchten die inmiddels de kop hadden opgestoken

over Terruwes praktijk; zij zou patiënten, onder wie ook priesters, wel eens het advies hebben gegeven 'een geheel ontklede vrouw te (be)zien' en zelfs een vrouw te kunnen leveren die zich daarvoor zou lenen. Feron wilde in het verslag aan Mutsaerts expliciet vermeld zien dat hij niet met Terruwe over dit gerucht had gesproken. Zijn brieven van begin januari 1950 illustreren wat rondzong over haar als behandelaar, maar ook hoe dit Feron confronteerde met een diepgewortelde angst onder clerici om in moreel opzicht tekort te schieten. Door die angst dreigde hij ook zelf bevangen te raken. Terruwe hield in haar verslag vast aan een algemene weergave van haar gesprek met Feron en diens toets van haar opvattingen en concrete behandelpraktijk. Op de casuïstiek die hij had voorgelegd, ging zij niet in. Misschien niet omdat zij geen risico wilde lopen op moreel terrein, dat Feron nog eens expliciet als verboden voor leken had aangeduid. Maar misschien vermeed zij het terrein ook om de roddels over haar en haar praktijk niet verder aan te moedigen. Volgens haar waren deze namelijk niet meer dan laster. Bezwerend schreef zij dat het haar geruststelde dat zij door Mutsaerts niet veroordeeld zou worden zonder zelf gehoord te zijn. Geïnspireerd door Feron vroeg zij om de steun en het vertrouwen van haar bisschop in de strijd die zij moest leveren tegen 'gevaarlijke niet-katholieke tendenzen'.¹⁸ Dit verwees naar de in katholieke kring zo omstreden freudiaanse psychoanalyse.

Bij Feron vond zij aandacht en respect, maar ook ruimte waarin zij haar zorg over de hele kwestie kon uiten en om zijn steun kon vragen. Tegenover hem onderstreepte zij dat zij beangstigd werd door de laster afkomstig van priesters die hun macht misbruikten om haar als vrouwelijke psychiater in diskrediet te brengen. Dat zij mannen, onder wie priesters, aangeraden zou hebben maar eens een naakte vrouw te bekijken en daar zelf ook medewerking aan zou verlenen, was apert onjuist. Zulke beschuldigingen waren 'in de praktijk van een psychiater, en dan nog wel een vrouwelijke psychiater, ten enenmale sfeerbedervend' en schonden 'de persoon van psychiater en patiënt'. Dat priesters met invloed 'zulke verhalen, waarbij men de laster voelen en tasten kan, over een katholieke zenuwarts' eenvoudigweg doorvertelden, maakte dat zij zich onveilig en bang voelde in haar eigen kerk. '[I]k acht mijn goede naam en de goede zaak hierdoor heel ernstig gekwetst; en er is daarvoor toch ook een plicht van herstel.'¹⁹ Feron liet weten geen enkel geloof aan zulke geruchten te hechten. Zij moest zich niet bedreigd voelen in haar kerk, maar

er wel rekening mee houden dat degenen die in en voor die kerk werkten ook maar mensen waren. Zulke ervaringen zorgden ervoor ‘dat men er nederiger van wordt en denkt aan O.L. Heer, die alleen weet wat we doen en wanneer we ’t doen’.²⁰

‘SPAARZAME EN VAGE GEGEVENS’

Feron informeerde begin februari 1950, toen hij de opdracht om onderzoek te doen naar Duynstee en Terruwe aanvaardde, ook kardinaal De Jong over zijn gesprek met Terruwe. Hij drong erop aan dat hij beiden kon laten weten door wie er welke klachten tegen hen waren ingebracht. Terruwe, zo liet hij De Jong weten, had hem in vertrouwen verteld dat de jezuïeten uit Maastricht over haar hadden geklaagd bij het H. Officie – ze doelde op de controverse met Kolfshoten – en dat zij zich daarover per brief ook tot die instantie had gewend.²¹ Per kerende post nodigde Feron Duynstee uit voor een onderhoud over ‘Moraal en Psychiatrie’, toegespitst op het zesde gebod. Hij zegde toe te proberen meer precieze gegevens te achterhalen over de klachten, die blijkbaar naar Rome waren gegaan, maar vermoedde dat het zou gaan om masturbatie, voorechtelijke seksualiteit en exhibitionisme.²² Na lezing van Feron's brief wist Duynstee ook dat de bisschoppen dit onderzoek lieten doen op last van het H. Officie dat ook Terruwe had genoemd. Voor Feron zelf was nog niet helemaal duidelijk of hij haar ook moest horen, maar hij verbood Duynstee hierover met haar te spreken.²³ De commissie besloot na onderling overleg ‘de praxis’ van Terruwe ook maar bij het onderzoek te betrekken, niet alleen omdat de oorspronkelijke klacht bij het H. Officie daarop gericht was geweest, maar ook omdat ‘de investigatio van de leer en de praxis van de een licht zou kunnen werpen op de leer en praxis van de ander’.²⁴

Feron's vooronderzoek naar de klagers en hun klachten leverde niet meer op dan ‘spaarzame en vage gegevens’. Veel was uit de tweede hand, zonder enige schriftelijke bevestiging van de klagers.²⁵ Van de Loo, die in het najaar van 1949 even commissievoorzitter was geweest, had geen aantekeningen gemaakt van zijn eerste verkenningen. De twee personen die hij had gesproken, hadden hem ondanks zijn verzoek niets op schrift gegeven.²⁶ De aarzelingen van bisschop Mutsaerts tegenover Terruwe waren inmiddels afgenomen door haar contact met Feron. Dat was niet het geval bij Duynstee die nog altijd met een

beroep op het biechtgeheim weigerde de bisschop opheldering te geven over een concrete aangelegenheid. Vermoedelijk ging dit om de priester die tijdens de 'granatentijd' in Nijmegen zo neurotisch was geworden dat hij zich tegenover een biechteling grensoverschrijdend had gedragen. Feron maakte samen met commissielid Van den Hurk fictieve gevallen van de geruchten uit het Bossche bisdom die Duynstee voorgelegd konden worden met de vraag 'hoe hij deze volgens zijn systeem zou oplossen'. Zondigt een man of een priester die een naakt meisje bekijkt of zelfs betast? En zo ja, is dat dan een doodzonde waarvoor de biechtvader – de neurose meewegend – een milde straf kan opleggen? Als deze biechteling deze zonde blijft begaan, moet de biechtvader dan mild blijven, misschien zelfs wachten tot de penitent tot inkeer komt of hem zelfs geruststellen door te zeggen dat hij 'geen (groot) kwaad' doet?²⁷ Steeds draaide het om de vraag of de vaststelling van een neurose van invloed zou zijn op de toepassing van de moraal. Anders gezegd: of een neurose de wilsvrijheid van de neuroticus zodanig aantastte dat deze niet (volledig) verantwoordelijk kon worden gehouden voor gedrag dat objectief zondig was.

De onderzoekscommissie hoorde Duynstee en Terruwe afzonderlijk op dinsdag 14 februari 1950. Drie dagen daarvoor had Feron de commissieleden geïnstrueerd dat het er vooral om ging vast te stellen of er sprake was van aanzetten tot immoreel gedrag omdat dit zou bijdragen aan de genezing van een neurose. Hij liet alvast doorschemeren dat Duynstee en Terruwe eerder al ontkend hadden ooit zulke adviezen te hebben gegeven.²⁸ Het gesprek dat de onderzoekscommissie met Terruwe voerde, spitste zich vooral toe op het geval dat Kolfshoten bij het H. Officie had aangebracht. Terruwe vatte die casus zelf nog eens samen in een brief die ze Feron bijna een week later schreef, vanuit de vragen van de commissie over de mogelijke morele dimensies in de aard en inhoud van de adviezen en begeleiding die zij als therapeut aan betrokken patiënt had gegeven. Ze verbond deze op eigen initiatief met de grotere kwestie hoe zij in haar psychotherapeutische praktijk met de katholieke moraal omging. De concrete casus draaide volgens haar om een jongeman die aan zelfbevrediging deed, maar van haar wilde weten of dat zondig was. Ze stelde hem gerust dat er geen sprake was van een doodzonde. Tegenover de commissie onderstreepte zij dat zij in haar praktijk natuurlijk nooit patiënten adviseerde zichzelf seksueel te bevredigen. 'Afgezien van morele gronden, die voor mij overigens beslissend zijn, acht ik dit, zuiver medisch-therapeutisch

gezien, onjuist, omdat men dan bewust in het gevoelsleven gaat ingrijpen, hetgeen bij een neurose juist moet worden voorkomen.²⁹

Dat er voor haar persoonlijk en professioneel veel op het spel stond in dit onderzoek, laat haar brief aan Feron zien, met haar samenvatting van het onderhoud met de commissie. Zij was bereid hiervoor de eed van Hippocrates te schenden die zij als arts had afgelegd. Die verplichtte haar als lid van die beroepsgroep alles geheim te houden wat haar in de uitoefening van haar beroep was verteld 'en dat niet behoort te worden rondverteld'. Desondanks stuurde zij als bijlagen bij haar brief 'de gedeelten der door mij op 14 februari overlegde ziektegeschiedenis' mee: de betreffende patiëntkaart uit haar patiëntenarchief, verslagen van de gesprekken die zij met betrokkene had gevoerd, verslagen van zijn dromen die hij op haar verzoek op papier had gesteld, en haar aantekeningen over diens ziektegeschiedenis.³⁰

Met Duynstee als gezaghebbend priester en hoogleraar aan de Katholieke Universiteit ging de commissie anders om. Hij mocht de bespreking openen met een inleiding over moraal en psychiatrie; daarop volgden de vragen van de commissie. Die had hij tot volle tevredenheid beantwoord, liet Feron hem nog dezelfde dag per brief weten. Hij vroeg Duynstee zijn antwoorden op papier te zetten en samen met zijn inleiding aan hem op te sturen, zodat de commissie haar rapport voor de bisschoppen kon afronden. Feron drong erop aan dat Duynstee 'zakelijk-uitvoerig' op de voorgelegde vragen zou reageren en ook op zaken zou ingaan die in het gesprek naar voren waren gekomen. Volgens hem was het 'een goede gelegenheid om bij het Kerkelijk gezag, hier en in Rome, gezonde en prudente, zij het delicate, dingen naar voren te brengen. M.i. zal deze hele aangelegenheid nog heel wat nut kunnen voortbrengen.'³¹

De weergave van het onderhoud met Terruwe kostte de commissie – en Feron daarmee ook – meer hoofdbreken. Hij zou haar medio april nog eens de formulering van haar visie en handelwijze voorleggen, omdat de commissieleden het onderling niet eens waren over de concepttekst. Terruwe had veel nadruk gelegd op medisch-therapeutische argumenten tegen ieder advies tot zelfbevrediging, en Feron gaf haar nu de raad om juist de morele dimensies van de kwestie te belichten. Meer precies wilde hij Terruwes geruststelling aan de patiënt inkaderen in een nauwkeurige moraaltheologische reflectie daarop, namelijk dat betrokkene niet beschikte 'over de vrijheid, welke voor een doodzonde nodig is'. Deze formulering verheldert dat Terruwes kwets-

baarheid in dit onderzoek bij de morele dimensies van haar therapeutisch handelen lag. De commissie – of was het vooral Feron? – realiseerde zich dit en probeerde haar professionele competentie om iemands geestvermogens en daarmee ook wilsvrijheid te beoordelen, te benadrukken.³² Daarmee deed deze commissie recht aan haar competentie als psychiater. De vraag wie nu bevoegd was om een oordeel te vellen over de relatie tussen psychische conditie en handelen in strijd met de katholieke moraal, was daarmee echter allesbehalve opgelost.

VRIJGEPLEIT

De commissie stelde haar rapport vast op 25 april 1950. Ruim twee weken later ging het per post naar de bisschoppen, met de stukken die de commissie ter inzage had gekregen en die, zoals Feron verontschuldigend opmerkte, 'er niet meer zo keurig' uitzagen omdat ze 'gecirculeerd hebben tussen de leden van de Commissie'.³³ Die leden volgden Duynstees redenering gebaseerd op 'onze traditionele thomistische psychologie'. Ook was de commissie ervan overtuigd dat Terruwe zich aan deze benadering hield in verband met verdringing, het mechanisme dat Freud had ontdekt en dat katholieke psychiaters aanvaardden. Bij Thomas draaide het om de controle van de rede over het gevoelsleven en die controle probeerde Terruwe met haar therapie te herstellen. De commissie steunde op de redenering uit haar proefschrift waarin zij uitlegde dat haar therapie de beheersing herstelde van de rede over de menselijke driften, die door onderlinge verdringing buiten die controle waren geraakt. Duynstee had de commissie uitgelegd dat het jezuïtische principe van het *agere contra* in dergelijke gevallen contraproductief werkte. Die stelregel om zelf daadkrachtig op te treden tegen zondige neigingen zou de spanning tussen de elkaar verdringende driften juist vergroten en daarmee de neurose verergeren. Het was zaak die spanning te reduceren, ook al kon dat gepaard gaan met handelingen die *objectief* moreel ontoelaatbaar waren (masturbatie, godslastering), maar *subjectief* (in het licht van de specifieke situatie van de patiënt) juist niet als moreel slecht of verkeerd beoordeeld dienden te worden. Duynstee verwees onder meer naar de onomstreden Leuvense jezuïet en moraaltheoloog Snoeck voor dit pleidooi dat er in bepaalde gevallen ruimte was voor een 'permitterende' benadering.

Hij verduidelijkte dat deze situatie-gebonden benadering geen vrijbrief voor immorele handelingen betekende, maar een causale analyse van gehoedsaandoeningen vergde waardoor de mate van iemands wilsvrijheid kon worden vastgesteld. Die deskundigheid hadden hijzelf en andere priesters niet. Daarmee zette hij de geestelijke stand feitelijk buiten spel in de beoordeling wanneer toegeeflijk dan wel juist streng en afwijzend opgetreden moest worden tegenover gelovigen met psychische aandoeningen. Want het was de psychiater die vaststelde of angst of gebrek aan beheersing de drijfveer achter handelingen was die objectief zondig waren. Het eerste geval vroeg om een toegeeflijk beleid, het tweede juist een strenge, op beheersing gerichte benadering. Op basis van Duynstees inleiding durfde de onderzoekscommissie zelfs de stelling aan dat alleen psychiaters in staat waren de toerekeningsvatbaarheid van mensen met psychische problemen vast te stellen en dat priesters zich daarnaar hadden te schikken.³⁴ De leden hadden er ook alle vertrouwen in dat Duynstee zorgvuldig was omgegaan met de delicate casuïstiek die ze in vertrouwen met hem hadden besproken.³⁵

Ook voor Terruwe kwam men 'tot een geruststellende conclusie' inzake de klacht bij het H. Officie. Zij was 'een degelijke katholieke psychiatrice' die recent 'in een opvallende publicatie over neurose een poging deed – wij blijven buiten de wetenschappelijke waardering van deze poging – om de moderne neurose-leer in de Scholastieke traditionele psychiatrie in te passen'. De commissie had haar stevig aan de tand gevoeld en haar antwoorden hadden de leden overtuigd van haar 'orthodoxe leer en prudente praxis'. Dankzij deze uitwisseling begreep de commissie bovendien dat de gevallen die Terruwe behandelde, het risico met zich meebrachten van 'deformerende voorstellingen door patiënten'.³⁶

De Nederlandse bisschoppen namen de conclusies van de onderzoekscommissie over en stuurden het rapport aan het H. Officie, vergezeld van een in het Latijn opgestelde samenvatting van het oordeel. Deze tekst concentreert zich specifiek op de visies en psychotherapeutische praktijk van Anna Terruwe. Voor hen stond voorop dat zij een 'oprecht katholieke vrouw' (*mulier vere catholica*) was. Haar proefschrift noemden zij wetenschappelijk waardevol omdat het een brug probeerde te slaan tussen de scholastieke thomistische psychologie en nieuwe psychoanalytische inzichten over het onbewuste van 'Freud en anderen'. De bisschoppen hadden er geen enkele theologische dwa-

ling in vastgesteld. Ook waren zij gerustgesteld over de vraag of de katholieke moraal leidend was haar behandelpraktijk.³⁷ Over Duynstee was men korter; ook bij hem was er op leer en praxis niets aan te merken. Hij gold als deskundig in de moraaltheologie, zeer ervaren op psychiatrisch terrein en een baken voor mannen en vrouwen met psychische moeilijkheden.

TERUGSLAAN

Daarmee hadden de Nederlandse bisschoppen gedaan wat het H. Officie vanuit Rome had opgedragen. Anna Terruwe en Willem Duynstee moeten opgelucht ademgehaald hebben, want de aanhoudende druk van geruchten en laster waartegen zij zich niet rechtstreeks konden verweren, zal zenuwslopend geweest zijn. Dat zij in het gelijk gesteld werden, lijkt bij beiden energie vrijgemaakt te hebben die zij gebruikten om uit te halen naar hun voornaamste tegenstrevers. Duynstee ging in 1951 de confrontatie aan met Tromp die binnen het H. Officie voor het onderzoek verantwoordelijk was, Terruwe met Kolfshoten die bij die instantie over haar professioneel functioneren had geklaagd. Zij deden dat echter pas na een bewogen jaar dat voor Anna persoonlijk verdrietig en misschien ook verwarrend geweest moet zijn.

April 1950 stond namelijk niet alleen in het teken van het verlossende woord van de Nederlandse bisschoppen, maar ook van de uithuisplaatsing van Marie France. Het Franse pleegzusje van Anna en Jo kwam ter observatie in het Paedologisch Instituut, in het Hengstdal, vlak buiten Nijmegen.³⁸ Die opname lijkt te wijzen op moeilijkheden in opvoeding of onderwijs. Haar permanente verhuizing naar Nederland, haar verblijf in een gezin zonder kinderen van haar leeftijd, met een bejaard echtpaar als pleegouders maken dat zeer aannemelijk. Misschien dreigden de consequenties van de 'redding' van dit Franse meisje het echtpaar Terruwe boven het hoofd te groeien. Gezien hun burgerlijke staat konden Jo noch Anna als haar opvoeders en verzorgers optreden. Als alleenstaande vrouw kon Anna geen kind adopteren – zeker niet omdat zij al haar aandacht aan haar praktijk wijdde. Wanneer zij het meisje in huis zou nemen, zou dat bovendien aanleiding geven tot nieuwe roddels, terwijl haar handel en wandel vanaf eind jaren 1940 toch al onder een vergrootglas lagen. Huiselijke spanningen in villa Zonneweelde in Deurne kwamen echter niet alleen op het conto van de toen veertien jaar oude, misschien puberende Marie France.

Marie France met haar pleegbroer Jo jr. en pleegouders Cato en Jo sr.

De toch al bekoelde relatie tussen Cato en Jo sr. moet tussen 1946 en 1948 een verdere knauw hebben gekregen door het politieonderzoek naar zijn financiële praktijken. Weliswaar was Anna's vader toen uiteindelijk door gebrek aan bewijs niet aangeklaagd voor oplichting, het onderzoek had zijn reputatie en die van zijn gezin aangetast. En of zijn beide kinderen van zijn schuldeisers verlost waren, was een vraag waarover zij zich na zijn dood eind 1950 nog eens het hoofd moesten breken.³⁹

Ongetwijfeld stond Duynstee Anna, Jo jr. en ook hun moeder Cato terzijde bij het vinden van oplossingen voor hun financiële kwetsbaarheid en de gevolgen daarvan op de gezinssituatie in Deurne. Tegelijkertijd richtte hij zijn

pijlen op de jezuïet Tromp. Begin 1951 bracht Duynstee per brief een aantal punten onder Tromps aandacht, die volgens hem, 'ervaren in het strafprocesrecht', procedureel en niet persoonlijk van aard waren. Feitelijk veegde hij de vloer aan met het hele onderzoek dat vanuit Rome was aangezwengeld op basis van Kolfschotens klacht. Duynstee had zich moeten verdedigen tegen een aanklacht die hij niet kende. Een aanklacht bovendien die was ingebracht door een derde die niet onder ede was gehoord. Bovendien was het in juridisch opzicht een ernstige fout dat Tromp de klacht moest behandelen terwijl klager Kolfschoten een medebroeder van hem was. Dat Duynstee ongeschonden uit de kwestie was gekomen, was vooral te danken aan het feit dat Terruwe over hetzelfde geval was gehoord door de commissie en belangrijke, ontlastende informatie had kunnen verstrekken, zo liet hij Tromp weten.⁴⁰ Hij keurde de stelselmatige verdachtmakingen af die een aantal jezuïeten in 1949 tegen hem en Terruwe had geuit. Ten slotte was de geheimhouding, opgelegd uit naam van het H. Officie, hem een doorn in het oog, want niet alle betrokkenen hadden zich daaraan gehouden. Dat gold natuurlijk ook voor zijn medebroeder Damen, die van Duynstee een afschrift ontving van zijn kritische brief aan Tromp. Omdat de zaak helemaal niet meer geheim was, wilde Duynstee de uitslag van het onderzoek zelf bekendmaken om zijn naam te zuiveren die door de kwestie was beschadigd. Helemaal zeker van zijn zaak was Duynstee op dit laatste punt niet, getuige de vraag aan Tromp of hij dat wat betreft het H. Officie ook kon doen. Die reageerde koeltjes dat de brief was doorgeleid aan de 'competente autoriteit' en in het dossier zou worden opgenomen. Duynstee zou te zijner tijd wel antwoord ontvangen; uit de beschikbare bronnen is niet duidelijk of dat inderdaad gebeurd is.⁴¹

Anna schreef een brief op poten aan Kolfschoten, die inmiddels provinciale overste van de Nederlandse jezuïeten was geworden. Diens nieuwe positie – aan het hoofd van misschien wel de invloedrijkste priesterorde in Nederland met een wijdvertakt netwerk onder de katholieke sociale en intellectuele elite – was geen onbelangrijke factor in het vervolg van de kwestie. Terruwe sprak hem als hoogste leidinggevende aan op de lasterpraatjes die sommige jezuïeten publiekelijk en ook in meer besloten gelegenheden over haar verspreidden. Hoewel ze precies wist wie dat deden en daar ook getuigen voor zei te hebben, beperkte ze zich in haar brief tot locaties die zij als 'hoofdbronnen' bestempelde: Nijmegen en het klooster aan de Tongersestraat in Maastricht. Daar

huisde de moraaltheoloog Alphons van Kol die Terruwes proefschrift kritisch had besproken in een van de jezuïetentijdschriften.⁴² Voor Nijmegen noemde Terruwe de psycholoog Paul Ellerbeck SJ als tegenstander. Als Kolfschoten geen actie ondernam, dreigde zij gevoelige informatie over de Sociëteit bekend te maken. In haar praktijk had zij ‘steeds de goede naam der Paters van de Sociëteit zorgvuldig beschermd, ook waar in zeer discrete aangelegenheden deze zeer geschaad kon worden’.⁴³ Dat Terruwe bereid was ook nu haar beroepsgeheim te schenden, lijkt erop te wijzen dat zij zich tegen iedere prijs wilde beschermen tegen zulke reputatieschade die haar praktijk en alles waarvoor zij had gestudeerd en gewerkt, kon ondermijnen.

Haar dreiging ontging Kolfschoten niet. Hij bracht haar een bezoek rond 20 februari 1951. Dat deed haar goed, schreef ze daarover op 27 februari. Zij was hem erkentelijk voor hun gesprek dat voor haar de lucht had gezuiverd en zou helpen bestaande misverstanden uit de weg te ruimen. Haar was duidelijk geworden dat zij een gezamenlijk doel hadden: ‘aan de mensen goed te doen en hen naar God te voeren; en dit kan het beste in wederzijds begrijpen’. Kolfschoten had bovendien tegenover haar toegegeven dat zijn klacht bij het H. Officie op een vergissing berustte. Zijn medebroeders wisten van hem dat zijn besluitvaardigheid hem soms in de problemen bracht omdat hij het wel eens bij het verkeerde eind had. Dan gaf hij tekst en uitleg, gevolgd door een verontschuldiging.⁴⁴ Zoiets lijkt zich in de huiskamer van Terruwes praktijkwoning aan de Nijmeegse Vossenlaan ook te hebben afgespeeld. Voor haar maakten zijn uitleg en de erkenning dat hij zich had vergist, verteerbaar wat er was gebeurd. Ieder mens kon falen, gaf ook zij toe maar vroeg hem vervolgens met klem zijn aanklacht bij het H. Officie in te trekken. Dat zou rechtvaardig zijn.⁴⁵ Kolfschoten reageerde pas na bijna een maand met de mededeling dat hij zijn confraters Ellerbeck en Van Kol had aangesproken op hun houding tegenover haar. Hij verduidelijkte dat beiden niets tegen haar persoonlijk hadden, maar dat het hen ‘werkelijk alleen over de leer en de gevaren [ging] die hier[in] zouden kunnen zitten’. Ze kon er echter van verzekerd zijn dat zij ‘hun leerlingen niet tegen U zullen opstoken of zelfs bijzonder en nadrukkelijk aandacht op U [zullen] vestigen’.⁴⁶ Voor hemzelf was ‘de kwestie van verantwoordelijkheid’ door haar brief echter niet geheel opgelost. Terruwe klom daarop tot tweemaal toe in de pen, in april en nogmaals in mei, om Kolfschoten ertoe te bewegen zijn aanklacht bij het H. Officie in te trekken.⁴⁷ Kolfschoten gaf

geen krimp, maar probeerde de rollen om te draaien door Terruwe te vragen of zij het precieze verloop van de gebeurtenissen, die met zijn (!) klacht samenhangen, voor hem op papier kon zetten omdat hij deze niet meer scherp voor de geest had. Hier voelde Terruwe echter duidelijk nattigheid; met pen schreef zij onder Kolfschotens brief: niet antwoorden.⁴⁸

Zij antwoordde uiteindelijk toch begin juni, maar niet in de zin die Kolfschoten voor ogen had gestaan. Het kladje in haar archief bevat allerlei doorhalingen die laten zien dat zij zich realiseerde dat niets in haar brief mocht bijdragen aan de omkering die de jezuïet beoogde, zodat niet hij met zijn valse aanklacht, maar zij als behandelaar weer in de beklagdenbank zou komen te zitten. Dat zij hem inderdaad geantwoord heeft, blijkt uit de brief die zij eind 1951 aangetekend naar paus Pius XII verstuurde, met afschriften aan de coadjutor van het aartsbisdom Utrecht, Bernard Alfrink, en de vicaris-generaal van het bisdom Roermond, Frans Feron. Zij voegde de briefwisseling bij die zij had gevoerd met Kolfschoten, speciaal voor de paus vertaald in het Frans.⁴⁹ 'Rectificatie' vat de inzet van die correspondentie samen: Terruwe wilde dat Kolfschoten rechtzette wat hij, zoals hij haar had verteld, ten onrechte bij het H. Officie aanhangig had gemaakt.

Moed kan Anna Terruwe in dezen niet ontzegd worden, of was het toch overmoed? Zij refereerde aan de brief over de klacht, die ze twee jaar eerder aan de paus had gestuurd.⁵⁰ Met de afschriften aan Alfrink en Feron tastte zij de gezagspositie van de Nederlandse jezuïetenprovinciaal in de Nederlandse kerkprovincie aan. Ze benoemde hem in haar brief aan de paus als 'dénonciateur', een begrip dat behalve aanklager ook de minder positieve betekenissen van aanbrenner en verklikker heeft. Met de brief wilde zij de paus informeren over de handelwijze van deze 'dénonciateur' en daarmee forceren wat Kolfschoten weigerde te doen: de aanklacht intrekken. Daartoe kon de paus als voorzitter van het H. Officie deze jezuïet dwingen – en dat moest dan maar als Kolfschoten bleef weigeren. Alles overziend overspeelde zij als leek, vrouw bovendien, haar hand door de provinciale overste van de Nederlandse jezuïeten tegenover de paus ongeveer in staat van beschuldiging te stellen en dit nadrukkelijk onder de aandacht van Nederlandse kerkbestuurders te brengen.

Feron, die zij inmiddels als vertrouweling beschouwde, stuurde zij een dag later een afschrift van haar briefwisseling met een briefje erbij waarin zij uitlegde dat zij 'opeens de moed' had gehad 'de zaak Pater Kolfschoten af te

WILSVRIJHEID BIJ NEUROTICI

Het artikel van de hand van Dr Terruwe is een antwoord op de critiek, die Prof. A. van Kol S.J. in het Tijdschrift „Bijdragen uitg. door de Philos. en Theolog. Faculteiten der Noord- en Zuid-Nederl. Jezuïeten“ XI 1950 p. 172—186 op haar proefschrift „De neurose in het licht der rationele psychologie“ *) schreef.

Het is ons niet mogelijk het gehele artikel van Prof. van Kol op te nemen. Wij moeten volstaan met het laatste deel, getiteld: „Neurose en morele verantwoordelijkheid“ over te nemen en nà dit artikel te doen afdrukken.

Wij menen evenwel duidelijk naar voren te moeten brengen, dat college Terruwe de zeer zakelijke, grondige en gedetailleerde critiek, die Prof. van Kol gaf op haar psychologische theorie, welke collega Terruwe als grondslag voor haar opvattingen en dus ook voor haar inzicht in de wilsvrijheid van neurotici gebruikte, vrijwel geheel onbeantwoord laat! Men bedenke, dat het hieronder afgedrukte artikel niet meer is dan een parafrase van reeds in het proefschrift ontwikkelde gedachten en geen nieuwe argumenten bevat, die aan de ernstige bedenkingen van Prof. van Kol tegemoet komen. Dit op zich zelf moet wel een bewijs van zwakte genoemd worden! Zelfs gaat het artikel van coll. Terruwe nauwelijks in op het eigenlijke probleem, door Prof. van Kol in de hieronder afgedrukte passage besproken: de morele verantwoordelijkheid van neurotici t.a.v. immorele handelingen, onder invloed van een verdrongen streving gesteld, en de houding van de psychotherapeut t.a.v. dergelijke immorele handelingen.

De stelling, dat de psychiater het alleenbeoordelingsrecht over de wilsvrijheid van neurotici heeft, is onhoudbaar: coll. Terruwe ziet het evidente feit over het hoofd, dat niet in het geding is of een bepaalde concrete patiënt over voldoende wilsvrijheid beschikt, maar of het ziektebeeld dat neurose heet de wilsvrijheid uitschakelt. Daarover heeft bijv. de moraaltheologie zeker een oordeel! Het is onbegrijpelijk, hoe coll. Terruwe tot haar betoog is kunnen komen!

Redactie.

Critiek van Prof. A. van Kol s.j.:

NEUROSE EN MORELE VERANTWOORDELIJKHEID.

Aanleiding tot het stellen van deze kwestie was voor ons de volgende passage in het boek van Dr Terruwe: „Vervolgens moeten wij ons realiseeren, dat deze werking der verdrongen passie buiten de controle van verstand en wil omgaat. De verdringing schakelt immers juist de rede in de leiding der passie uit. Deze gaat derhalve zuiver zinnelijk-autonoom haar gang, alleen mogelijkerwijze in haar doorwerking gemodificeerd door de verdringende passie. Een leiding door de rede zal eerst weer mogelijk worden, wanneer de verdringende passie terugwijkt, en de normale psychische toestanden weer gaan intreden. Maar zoolang dit genezingsproces niet is geschied, blijft de verdrongen passie buiten de controle van verstand en wil. Dat beteekent dus dat de werking van deze passie geheel haar

* Overgenomen uit „Bijdragen“ enz. XI (1950) 183—186. De citaten uit het proefschrift van Dr Terruwe zijn ontleend aan de eerste uitgave.

Commentaar van de redactie van het *R.K. Artsenblad* bij Van Kols kritiek op Terruwes proefschrift en haar repliek.

werken'.⁵¹ Feron's reactie is niet bekend. Alfrink stuurde haar op 10 januari 1952 een bericht van ontvangst met de mededeling dat hij ervoor zou zorgen 'dat het Hoogwaardig Episcopaat er kennis van kan nemen'.⁵² Dat dat buiten zulke officiële kanalen misschien al gebeurd was, blijkt uit het feit dat bisschop Mutsaerts het eind december 1951 geen goed idee vond als Terruwe zou spreken voor de priesters in zijn bisdom. Dat was de prijs, schreef zij Feron, die zij moest betalen om als katholiek een rechtvaardige behandeling te eisen in een kwestie die Kolfschoten bij vergissing had veroorzaakt maar weigerde officieel toe te geven.⁵³ Waarom zij hem niet zou kunnen aangeven bij het H. Officie, zoals hij haar, lijkt ze zich niet afgevraagd te hebben. Evenmin twijfelde zij er aan met Kolfschoten op voet van gelijkheid te staan door het doel dat zij deelden: mensen naar God te voeren. Zo lagen de verhoudingen echter niet in de kerk waaraan en waarin Anna Terruwe haar diensten als psychiater aanbood.

'GEVAARLIJKE CONCLUSIES'

Voor de ontvangst van Terruwes proefschrift onder katholieke medici werd de toon gezet in het *R.K. Artsenblad*. Morele aspecten kregen daarin de nadruk. De redactie gaf de jezuïet Van Kol, die Terruwe identificeerde als inhoudelijke tegenstander, alle ruimte om haar de maat te nemen. Onder de titel 'Moraalproblemen' had hij als Thomas-deskundige betwijfeld of wat Terruwe probeerde, eigenlijk wel mogelijk was: de rationele psychologie van Thomas inzetten om de verdringing zoals Freud die definieerde, te verklaren. Zij zette, vond hij, de door Thomas' ontwikkelde categorieën – geest, gevoel en rede – onoordeelkundig in en maakte een veel te strikte scheiding tussen geest en gevoel. Haar twijfel aan de wilsvrijheid van neurotici riep bij Van Kol bovendien de vraag op of neurotici soms ophielden mens te zijn.⁵⁴

De volgorde en lay-out van Van Kols bezwaren en Terruwes repliek – die geen repliek was, zoals hieronder nog duidelijk wordt – verhelderden dat de sympathie van de redactie van het *R.K. Artsenblad* lag bij de moraaltheoloog.⁵⁵ Het ensemble van teksten was voorzien van de titel 'Wilsonvrijheid bij neurotici'. Daarop volgde een zwart omkaderd commentaar waarin de redactie zich ondubbelzinnig achter Van Kol en tegenover Terruwe opstelde. De kritiek van Van Kol wordt grondig, zakelijk en gedetailleerd genoemd, Terruwes reactie daarentegen zwak omdat zij niet met nieuwe argumenten kwam tegen de 'ern-

stige bedenkingen' van 'Prof. Van Kol'. Voor de redactie was het 'onbegrijpelijk, hoe coll. Terruwe tot haar betoog is kunnen komen!'⁵⁶

Waar Terruwe de psychiater het alleenrecht toekende op de beoordeling van de geestestoestand van neurotici, stelde de redactie dat ook moraaltheologen wel degelijk iets te zeggen hadden over het 'ziektebeeld dat neurose heet'. Deze opstelling laat zich vanuit de geschiedenis van de Rooms-Katholieke Artsenvereniging (RKAV, opgericht in 1919) en haar vaktijdschrift, het *R.K. Artsenblad* (gestart in 1921) beter begrijpen. De doelstelling van de RKAV was 'bevorderen dat de beginselen der Rooms-Katholieke wereldbeschouwing doordringen in de praktijk der geneeskunst'. Katholieke artsen kregen daarmee een dubbelrol: medicus én hoeder van de moraal. Het *R.K. Artsenblad* was minder een vakblad voor medici dan een periodiek over de katholieke visie op medisch-ethische kwesties. Precies daarin waren katholieke artsen, die zonder uitzondering waren opgeleid aan 'neutrale' universiteiten, namelijk niet geschoold.⁵⁷ Na de Tweede Wereldoorlog schaarde de redactie zich achter het streven van de Nederlandse bisschoppen om de vooroorlogse katholieke confessionele organisatie te herstellen. Priesters bepaalden de morele randvoorwaarden waarbinnen katholieke artsen dienden te blijven bij de uitoefening van hun beroep. RKAV-voorzitter A.Th.L.M. Mertens en hoofdredacteur L.A.M. Stolte gaven het *R.K. Artsenblad* in de jaren 1950 daarmee in ethisch opzicht een nadrukkelijk behoudend katholiek stempel.⁵⁸ De evaluatie van Terruwes proefschrift in het *R.K. Artsenblad* laat dit onmiskenbaar zien.

De passages die de redactie uit Van Kols 'Moraalproblemen' had overgenomen, hamerden op het begrip gevaar.⁵⁹ Terruwes dissertatie had ongetwijfeld 'goede eigenschappen', maar was in veel opzichten 'zeer zwak' en in sommige opzichten zelfs 'niet ongevaarlijk'.⁶⁰ Haar betoog kon leiden tot 'gevaarlijke conclusies' en haar zienswijze heette 'gevaarlijk' omwille van de 'psychotherapeutische conclusies'. Van Kols kritiek spitste zich vooral toe op de autonome werking die Terruwe toekende aan verdrongen passies, buiten de macht van de wil en het verstand. 'Autonoom' is hier het sleutelwoord waarmee hij impliciet verwees naar freudiaanse opvattingen over het menselijk driftleven: de mens als speelbal van de eigen driften – tegenover het katholieke denken dat uitging van de controle van de rede over de driften. Van Kol geloofde eenvoudigweg niet dat de menselijke geest geen controle had over elkaar onderling verdringende driften, zoals Terruwe in haar proefschrift uiteen had gezet. Haar visie

was in strijd met 'de algemeen geldende opvatting'. Hij steunde op wat de redemptorist Moonen in 1949 had geschreven over verdringing: die leidde tot een 'valsche beoordeling der moraliteit'.⁶¹ Voor Moonen was een priester als biechtvader daarom verantwoordelijk voor morele correctie en diende een psychiater zich bij de behandeling daarnaar te schikken. Terruwes denklijn was nu juist gericht op het tijdelijk opschorten van morele beoordeling, zodat de verdrongen drift voldoende kon uitwoeden en daardoor opnieuw onder controle van de rede kon komen. Volgens Van Kol stelde zij met haar benadering een 'natuurlijk psychisch evenwicht' boven de 'christelijk-morele persoonlijkheid'.

Anna had lang gedubd of zij zou ingaan op de uitnodiging van de redactie van het *R.K. Artsenblad* om inhoudelijk te reageren op Van Kols evaluatie. Feron adviseerde haar desgevraagd niet te reageren.⁶² Zij volgde daarop een strategie die zij vaker zou volgen: niet direct noch concreet reageren op kritiek, maar een bijdrage leveren waarin zij het eigen standpunt opnieuw beargumenteerde. Zij bezorgde de redactie een artikel over wilsonvrijheid bij neurotici dat niet bedoeld was als repliek op Van Kols recensie. Door de uiteindelijke wijze van plaatsing door de redactie wekte het echter wel die indruk – en daarmee ook Terruwes ergernis.⁶³ Haar ingezonden brief, geplaatst in het *R.K. Artsenblad* van december 1950, verheldert haar tactiek van het ontwijken van directe confrontaties met haar critici.⁶⁴ Zij kondigde aan elders te reageren op Van Kols kritiek – wat zij pas deed in een herdruk van haar proefschrift met een, in de goedkeurende woorden van Feron, 'replicerende inleiding'.⁶⁵ Natuurlijk nam zij in haar artikel in het *R.K. Artsenblad* wel degelijk stelling tegenover Van Kol door de moraaltheologie te typeren als 'normwetenschap'. Daarmee kon men niet beoordelen of in een concreet ziektegeval sprake was van wils(on)vrijheid. Dat was 'de eigen taak der psychiatrie', aldus Terruwe, die vervolgens inzette op een scherpere afbakening van competenties tussen priesters – moraaltheologen – en psychiaters.⁶⁶ De psychiater had niets te zoeken op moraaltheologisch terrein, waar hij een leek was en zich diende te voegen naar de leiding van de moraaltheoloog. Omgekeerd moest de moraaltheoloog ervoor waken psychiatrisch terrein te betreden. Deed hij dat toch, dan zouden zieke mensen daarvan de dupe worden.⁶⁷

Ook pareerde zij Van Kols tirade over het gevaar van haar zienswijze door te onderstrepen dat zij deze op wetenschappelijk verantwoorde wijze ontwikkeld had en toegepast in de behandeling van patiënten. Omgekeerd verweet

zij moraaltheologen dat die niet aan het herstel van patiënten bijdroegen, aangezien zij hen probeerden te dwingen om elkaar verdringende passies door onthouding, controle of andere strenge ascetische praktijken onder controle te krijgen en te houden. De slotpassage van haar artikel, in de wij-vorm geschreven, was zonder twijfel direct tegen Van Kol gericht: ‘Men heeft de leer, die wij hier hebben uiteengezet, “niet ongevaarlijk” genoemd. Wij moeten zeggen, dit niet te kunnen begrijpen.’ Als men daarmee bedoelde dat de leer door ondeskundige of ‘slecht willende’ mensen verkeerd toegepast kon worden, dan zou zij dat niet ontkennen. Maar dat gold voor iedere leer. ‘Maar als men zou willen suggereren, dat deze leer in zich gevaarlijk is, dan menen wij dit met beslistheid te moeten afwijzen. Deze leer is niet gevaarlijk, integendeel, zij is een bevrijding van een gevaarlijke dwang.’ Mensen zouden met behulp van deze leer een ‘normaal psychisch evenwicht’ hervinden. Terruwe bestreed degenen die verdringing als psychisch mechanisme weigerden te accepteren en zo degenen beschadigden die van die verdringing te lijden hadden.

De leer, die wij hier gegeven hebben, wil juist de waarheid brengen en bewerken, dat niet het gevoel maar de rede in het menselijk leven domineren gaat. En zo zal zij het woord van Christus verwerkelijken “de waarheid zal U bevrijden”.⁶⁸

SCHEIDING DER GEESTEN

De stelligheid waarmee Terruwe haar benadering als leer omschreef en zichzelf op basis daarvan als ‘echte’ katholieke psychiater presenteerde, droeg bij aan een scheiding der geesten onder haar collega-psychiaters. Zij was zeker niet de enige voor wie vanuit de behandelpraktijk de kwestie van competenties – psychiater en priester – van belang was.⁶⁹ Die kwestie werd binnen de Katholieke Centrale Vereniging voor geestelijke volksgezondheid (KCV) rond concrete thema’s verkend: in februari 1949 over ‘puberteitsonanie’ – een bijeenkomst die later als het ‘masturbantencongres’ bekend zou worden; in oktober 1950 over de toepassing van de psychoanalyse in katholieke kring. In besloten discussies bespraken moraaltheologen, artsen, psychiaters en psychologen vanuit nieuwste inzichten in de ontwikkelingspsychologie en psychiatrie *wanneer* eigenlijk nog van zonde gesproken kon worden. Voor katholieken gold ‘opzettelijk be-

dreven zelfbevrediging' als zware zonde, terwijl in het eerste Kinsey-rapport over seksualiteit in de Verenigde Staten juist was aangetoond dat masturbatie voor mannen een normale en wijdverbreide seksuele handeling was.⁷⁰ Psychologen en psychiaters gingen 'puberteitsonanie' beschouwen als onderdeel van de normale seksuele ontwikkeling. Psychische en andere stoornissen konden pas ontstaan wanneer zielzorgers hiertegen optraden met methoden gericht op angst en afschrikking.

Moraaltheologen en psychiaters konden tijdens het 'masturbantencongres' eigenlijk geen gemeenschappelijke grond voor hun discussies vinden.⁷¹ De in Heiloo werkzame psychiater Vaessen, met wie Terruwe in Voorburg had gewerkt, bepleitte een milde beoordeling van masturberende pubers. Zelfbevrediging op deze leeftijd hoorde bij de seksuele ontwikkeling en was niets waarvoor betrokken jongens – want over hen ging het – zich hoefden te schamen.⁷² De Vlaamse moraaltheoloog en jezuïet Snoeck bracht daartegen in dat masturbatie in moreel opzicht zondig was en bleef.⁷³ Ook de jezuïet en psycholoog Ellerbeck hield vast aan dat welbekende moraaltheologische standpunt.⁷⁴ Deze sprekers raakten in het nauw door de bijdrage van Prick en Calon die cijfermatig verduidelijkten dat 98 procent van de jongens aan 'puberteits-onanie' deden.⁷⁵ Die normaliteit en de schaal van het verschijnsel onder jongens tussen 12 en 16 jaar raakten onuitgesproken een kerkelijk probleem van formaat. Want deze cijfers gingen ook over de pupillen van de kleinseminaries, en daarmee over nieuwe generaties priesters die voor een celibatair leven kozen en de moraal in eigen kring dienden te bewaken. Waarschuwingen van de psychiaters tijdens dit 'masturbantencongres' dat streng optreden tegen masturberende pubers de normale ontwikkeling verstoorde en tot psychische schade op termijn kon leiden, boden een ander perspectief op priesters en mannelijke religieuzen met psychosomatische problemen.

Over priesters en kloosterlingen ging het specifiek op de KCV-bijeenkomst over psychoanalyse op 25 oktober 1950. Opnieuw vonden de aanwezigen geen gemeenschappelijke grond. Voorzitter Buytendijk verduidelijkte in zijn openingsbijdrage dat men onder ogen moest zien dat neuroses in katholieke kring voorkwamen, ook onder priesters en kloosterlingen. De katholieke cultuur was volgens Buytendijk zelfs een van de 'triggers' van neuroses.⁷⁶ De lezingen en discussies concentreerden zich op de vraag *wie* nu eigenlijk de deskundigen waren voor mentale ziekten en stoornissen. Die vraag was des te prangender

als patiënten kloosterlingen waren. Bless, de auteur van het in priesteropleidingen gebruikte handboek *Pastoraal psychologie*, hamerde op de noodzaak van harmonieuze samenwerking tussen priester en psychiater – met wederzijds respect voor ieders specifieke deskundigheid.⁷⁷ Hij maakte dit pleidooi passend met de voor katholieken voorgeschreven hiërarchische verhoudingen. De priester diende zich weliswaar te onthouden van diagnoses, maar bleef wel de hoofdverantwoordelijke die erop moest toezien dat goddelijke geboden en kerkelijke richtlijnen werden toegepast op ‘zielszieken’ in hun worstelingen met ziekte, zonde en schuldgevoel.⁷⁸

Psychiaters als Woltring, met wie Terruwe in Voorburg had samengewerkt, onderstreepten daarentegen dat priesters noch religieuze oversten konden beoordelen of dwangimpulsen en dwanghandelingen tot psychische ziektebeelden waren te herleiden.⁷⁹ Hij identificeerde zich als ‘één van de voor katholiek Nederland beschikbare zenuwartsen’. Op titel van medische professionaliteit keerde hij zich tegen Van Kols kritiek op Terruwes proefschrift. Alleen wetenschappelijk geschoolde behandelaars – en geen moraaltheologen – konden vaststellen wie in welke mate neurotisch was en hoe die neurose dan het beste behandeld kon worden. Voor Woltring waren er ‘principiële verschillen tussen de neurotische religieus en neurotische niet-religieus’.⁸⁰ Voor hem als behandelaar stond de scheidslijn tussen ziek en gezond voorop, en niet die tussen religieus- en niet-religieus. En ook onder religieuzen – zo doorbrak hij alvast een volgend taboe – waren zeer ernstige gevallen: ‘zware gefixeerde neurosen, dikwijls met een psychopathische grondslag’.⁸¹

Prick en Calon deden vervolgens verslag van hun meerjarig onderzoek ‘onder een groot aantal priesters en kloosterlingen evenals toekomstige priesters’.⁸² Net als Woltring waren zij de mening toegedaan dat neuroses door oversten vaak werden onderschat of gebagatelliseerd door de zieke als een ‘kwaadwillende of ongehoorzame’ te beschouwen. Dat was net zomin bevorderlijk voor herstel als een competentiestrijd met de behandelende medicus. Prick en Calon lokaliseerden de oorzaken van psychische moeilijkheden van priesters, priesterstudenten en kloosterlingen in hun jeugd. Daarmee identificeerden zij het kleinseminarie als een vooropleiding die bij sommigen ‘zeer speciale moeilijkheden (...) in de psychoseksuele ontwikkeling’ had veroorzaakt en anderen ‘seksueel gezien onwetend of onvoldoende rijp’ had gehouden. De auteurs lieten net als Woltring de scheidslijn tussen ziek en gezond

prevaleren boven kerkelijk-hiërarchische scheidslijnen. Volgens hen was een 'neurotische priester of religieus' veel ernstiger gehandicapt 'dan door welk ander lijden ook'. Hij had het recht om 'op begrijpende en liefdevolle wijze in zijn leed tegemoet getreden te worden'.

Anna Terruwe kreeg tijdens de discussie op deze studiedag ook gelegenheid te spreken. Naar het heette omdat psychoanalytische inzichten door haar dissertatie in katholieke kring de aandacht hadden getrokken. Zeker, zij had in haar proefschrift een spreekwoordelijke buiging gemaakt voor Freud als ontdekker van verdringing, maar daar bleef het dan ook wel bij.⁸³ Psychotherapie zoals zij die aanbood, werd niet alleen in katholieke kring aan psychoanalyse gelijkgesteld, maar ook in de bredere discussie over de vergoeding van psychotherapie door het ziekenfonds. Deze vereenzelviging wees zij categorisch af omdat de levensbeschouwelijke premissen van de psychoanalyse – een geloof, aldus Terruwe – niet te verenigen waren met de rooms-katholieke geloofsleer. Iedere als zenuwarts geregistreerde specialist moest in aanmerking komen voor vergoeding, niet enkel de psychoanalytici.⁸⁴ Tegenover haar vakbroeders stelde zij zelfbewust dat alleen 'haar methode' een katholiek aanvaardbare 'therapie van dwangneurosen' bood. Net als de andere sprekers had ook zij priesters en religieuzen als patiënt. Anders dan haar collega's tendeerde zij echter niet naar een 'normalisering' van deze categorie, maar onderstreepte juist dat ze een risicogroep vormden omdat ze 'wat intellect, gevoels- en wilsleven' betreft 'de besten' waren. Dwangneurose typeerde zij als 'de ziekte van de begaafden' die priesters en religieuzen volgens haar waren. Vooral voor deze patiëntgroep was een harmonieuze samenwerking tussen zielzorger en zenuwarts van groot belang.⁸⁵

Terruwe greep deze bijeenkomst met haar vakbroeders ook aan om haar naam als professional in de geestelijke gezondheidszorg te zuiveren. Zij haalde uit naar geestelijken die ongelooflijke geruchten over haar werkwijze hadden verspreid zonder bij haar navraag te doen. Aan het slot van de discussie applaudisseerden de aanwezigen voor een van de psychiaters die de laster aan Terruwes adres onredelijk noemde en voor eerherstel pleitte op titel van christelijke naastenliefde. Dit applaus getuigde van een scheiding der geesten tussen de 'katholieke psychiater' die Terruwe wilde zijn, en de 'voor katholiek Nederland beschikbare zenuwartsen'. Laatstgenoemden zouden meestal stilzwijgend kiezen voor de richting die Vaessen had uitgetekend, die als een van de

weinig katholieke psychiaters begin jaren 1950 volledig psychoanalytisch was geschoold. In plaats van in filosofisch-theologische discussies over de psychoanalyse moesten katholieke artsen zich volgens hem juist meer verdiepen in de psychoanalyse. Alleen dan konden zij er een eigen stempel op zetten dat niet alleen draaide 'om het katholicisme of het christendom, maar om de erkenning en het respect voor de diepste, niet de schenden, kern van elke menselijke persoonlijkheid, zijn geestelijke vrijheid en eigen verantwoordelijkheid'.⁸⁶

IN EN VOOR HAAR KERK

Voor die erkenning had Vaessen geen geloof nodig. Terruwe had echter sinds haar assistentschap op Voorburg ingezet op religie als wezenlijke component van psychiatrische hulpverlening. Daar lag dat 'onontgonnen terrein' dat door niemand anders naar behoren kon worden bewerkt dan door 'katholiek georiënteerde mensen'.⁸⁷ Meer in het algemeen verhelderde ook Terruwes promotor Carp het belang van religie in de psychotherapie. Als psychiater en hulpverlener ging hij steeds uit van de mens – hulpeloos of helpend – als schepsel Gods. Voor de 'structuur van de psychotherapeutische situatie' kon levensbeschouwing daarom niet buiten beschouwing blijven.⁸⁸ Carp realiseerde zich dat vakgenoten in navolging van Freud de 'behandeling van een religieus denkende en gevoelende neuroselijder door een zelf religieus ingesteld psychotherapeut' misschien een 'lachwekkende vertoning' vonden – als de lamme die de blinde probeerde te helpen. Zelf was hij er echter van overtuigd dat therapeutische benaderingen en oplossingen voor zijn patiënten recht moesten doen aan voorstellingen en beelden 'die de Mens in zijn oerbewustzijn' waren gegeven. Voor hem was er geen twijfel dat dat bewustzijn religieus bepaald en georiënteerd was.⁸⁹

Onder de 'voor katholiek Nederland beschikbare zenuwartsen' nam Carp daarmee weer een andere positie in dan Vaessen. Dat gold ook voor Kees Trim-bos (1920-1988), die vanaf begin jaren 1950 advieswerk deed voor het in Utrecht gevestigde Katholiek Nationaal Bureau voor Geestelijke Gezondheidszorg (KNBGG). In dat advieswerk gaf hij vorm en inhoud aan de katholieke geestelijke gezondheidszorg vanuit wetenschappelijk-rationeel georiënteerde diagnostische en therapeutische kaders. Die hadden voorrang boven levensbeschouwelijke of kerkelijke principes.⁹⁰ Die benadering bleek eveneens uit

zijn 'psychisch-hygiënische beschouwingen' over 'het priesterlijk celibaat' die hij in 1955 publiceerde in *Nederlandse katholieke stemmen*. Dit maandblad richtte zich op theologie en zielzorg. Trimbos' betoog berustte op zijn 'ervaring' en 'vele gesprekken' met priesters onder zijn patiënten. Zijn conclusie was 'dat in onze tijd inderdaad vele priesters er moeite mee hebben om een bevredigende vorm aan hun celibatair bestaan te geven'.⁹¹ Anna Terruwe ergerde zich vreselijk aan dit artikel en de auteur. Zij betwijfelde of Trimbos wel 'rijp' genoeg was als psychiater om een oordeel te vellen over de celibaatsverplichting. Ook was zij ervan overtuigd dat voor 'vele priesters' die verplichting geen psychische belasting vormde of hoefde te vormen. Volgens haar schoten priesteropleidingen tekort in opvoeding, vooral wat betreft seksualiteit en erotiek. Seminaries met 'evenwichtig leiderschap' en een 'redelijke' houding ten aanzien van seksualiteit konden de basis leggen voor 'een ook psychisch goed geordend priesterleven'. Via Feron probeerde zij haar repliek op Trimbos' artikel geplaatst te krijgen in *Nederlandse katholieke stemmen*.⁹² Zij wilde verduidelijken dat katholieke psychiaters verschillend dachten over de psychische gevolgen van de celibaatsverplichting.⁹³ De redactie had echter geen trek in deze eigenlijk oppervlakkige polemiek.⁹⁴ Terruwe week daarop uit naar *Ons Geestelijk Leven* dat zich concentreerde op ascese en mystiek. Trimbos had vanuit zijn expertise als zenuwarts geschreven, Terruwe schreef dat zij als zenuwarts moest zwijgen over het celibaat als grondslag voor het priesterschap, omdat alleen theologen daarover konden oordelen.⁹⁵

Dat zij expliciet samenwerking met priesters nastreefde in de behandeling van 'zielsziekten', onderscheidde Terruwe ook van collega-zenuwartsen. Voor die praktische samenwerking bestonden geen spelregels, maar hier stond zij als behandelaar nadrukkelijk op haar professionele strepen. Zij bepaalde de voorwaarden want neurotici hadden 'vrijheid en vertrouwen' nodig en geen geestelijke begeleiding die hun toch al overmatige angst en zorg op moreel vlak vergrootte. De opbrengst van de pastorale inspanningen van priesters voor neurotici was in haar optiek afhankelijk van de medische interventies van psychiaters. Terruwe moest zelf eerst het vertrouwen winnen en behouden van kerkelijke en kloosteroversten die biechtelingen of ondergeschikten naar haar toestuuden. Waren er morele aspecten in het geding, dan riep zij de hulp in van Duynstee, later ook van Feron. Dit was bijvoorbeeld het geval bij een jonge kloosterling die eind jaren 1940 worstelde met een aanhoudende

drang om zichzelf te bevredigen. Hem wilde ze alleen samen met Duynstee behandelen omdat zij het een opgave vond ‘om de kar alleen te trekken’. Deze patiënt consulteerde beiden regelmatig gedurende enkele jaren en besprak ook met beiden, tot zijn volle tevredenheid, ongeveer hetzelfde.⁹⁶

Oversten en biechtvaders stuurden ondergeschikten of biechtelingen – ook op verwijzing van huisartsen – naar Terruwe als zij hoopten dat haar expertise kon helpen.⁹⁷ In zulke gevallen ontwikkelde zich een soort driehoeksrelatie tussen biechtvader, zenuwarts en de biechteling die behalve penitent ook patiënt was.⁹⁸ Dat er afstemming plaatsvond tussen biechtvader of overste enerzijds en Terruwe als behandelaar anderzijds, was strijdig met zowel het biechtgeheim als het medisch geheim. Biechtvaders bleken bereid hun verantwoordelijkheid te delen met Terruwe en haar in te sluiten in hun vertrouwensrelatie.⁹⁹ ‘U zult begrijpen dat het me goed deed door U in mijn oordeel over haar bevestigd te worden’, schreef zo’n biechtvader eind jaren 1950 aan Terruwe. Per brief legde hij haar uit hoe hij ‘het geval’ zag. Het betrof een vrouw die volgens hem door verkeerd begrepen opvattingen over haar seksuele behoeften onder groot schuldgevoel gebukt ging. Dat zij behoefte had aan seksueel contact beschouwde zij per definitie als zondig. ‘Kon ik haar maar tot het inzicht brengen dat er van grote schuld geen sprake is’, verzuchtte de biechtvader die aan Terruwe uitlegde dat hij eigenlijk bezig was het geweten van deze biechteling ‘te (her)vormen’. Terruwe herkende onmiddellijk een geestverwant in deze priester: ‘Alles bijeen is het een zware casus (...). Indien U haar drijvend kunt houden is hier al veel bereikt.’¹⁰⁰

In de eerste helft van de jaren 1950 betrokken kerkelijke en religieuze bestuurders katholieke psychiaters bij evaluaties van grensoverschrijdend gedrag, zoals alcoholmisbruik, onzedelijk gedrag als exhibitionisme, of seksueel misbruik van volwassenen of minderjarigen. Deze bestuurders rekten daarmee eenzijdig morele kaders voor beoordeling van en respons op.¹⁰¹ In de beoordeling van specifieke gevallen waren katholieke psychiaters adviseurs. Pasten hun adviezen in het beleid van betrokken oversten, dan volgden zij deze op; was dat niet het geval, dan konden zij deze adviezen zonder problemen naast zich neerleggen. Er was met andere woorden geen gesloten systeem waarin deze hulpverleners als verlengstuk van kerkelijke en religieuze bestuurders functioneerden.¹⁰² Katholieke psychiaters adviseerden vanuit hun professioneel-medische inschatting en verantwoordelijkheid. Anna Terruwe vormde daarop geen

uitzondering, ook al wilde zij meer dan haar collega's uitdrukkelijk in en voor haar kerk werken.

Zij nam overspannen en neurotische priesters, seminaristen en kloosterlingen in behandeling als die geregeld konden komen voor de gesprekstherapie. Sommigen maakten door hun gedrag hun kloostergemeenschap te schande, zoals de pater die te pas en te onpas voor de andere bewoners van zijn klooster hoorbaar masturbeerde. Of ze waren niet inzetbaar voor werkzaamheden omdat ze gebukt gingen onder angst, spanningen of een neurose. Terruwe behandelde ook kloosterlingen – en leken – die verdacht werden van, dan wel veroordeeld waren voor seksueel grensoverschrijdend gedrag. Zij liet hen door collega-artsen fysiologisch en neurologisch onderzoeken om mogelijk neurologische oorzaken voor zulk gedrag uit te sluiten. Bleken die uit zulk onderzoek, dan kon er van behandeling door haar als psychotherapeut geen sprake meer zijn. Was dat niet het geval, dan leverde zij oversten ook haar inschatting van risico's op herhaling, in de context van de werkomgeving van de betrokken patiënt. Of haar advies werd opgevolgd, hing weer van de inschatting van de betrokken kerkelijke of religieuze oversten af. De biechtvader van een mannelijke religieus die seksuele contacten had met volwassenen voor wie hij in zijn werkkring verantwoordelijk was, gaf toe dat het maar voortsukkelen was met dit 'soort poenitenten'. Betrokkene van zijn religieuze geloften ontslaan en uit zijn werkkring halen, zoals Terruwe voorstelde omdat 'het medisch waarschijnlijk is' dat anders 'de sexuele delicten zich op den duur zullen herhalen', wilde deze biechtvader echter niet onmiddellijk. Een half jaar later werd haar advies alsnog opgevolgd.¹⁰³ Afstemming met de betrokken overste of biechtvader over zulke patiënten kostte tijd en leidde niet altijd – of niet onmiddellijk – tot het besluit dat Terruwe vanuit haar professionele expertise het verstandigst achtte.

Katholieke psychiaters waren deskundigen op hun vakgebied, maar leken in de eigen kerk en daarom ondergeschikt aan geestelijken. Die interne hiërarchische verhoudingen maakten het voor sommige clerici ondenkbaar om vanuit gescheiden competenties de zorg voor 'zielszieken' te delen met psychiaters. Zij waren bezorgd over de onmiskkenbaar religieus-morele dimensies van de psychotherapie, die psychiaters als Carp ook benoemden en integreerden in hun therapeutische benaderingen. Die zorg werd verscherpt doordat psychotherapie buiten de directe controle van kerkelijke ambts- en gezagsdragers

lag. In het geval van Anna Terruwe was er geen twijfel over dat zij nauw samenwerkte met geestelijken, van invloedrijke hoogleraren en bestuurders als Duynstee en Feron, tot priesters met bescheidener standplaatsen als dorpspastoors of biechtvaders van nonnen. Zij bracht samenwerken vanuit gescheiden competenties daadwerkelijk in de praktijk. Daarmee was ook het eigenlijke grensverkeer tussen zielzorg en geestelijke gezondheidszorg in het geding.

Volgens haar zou de zielzorg ervan kunnen profiteren als niet alleen neurotici, maar ook ‘mensen, die nog niet neurotisch zijn, maar die op weg zijn ’t te worden’ door een psychiater behandeld zouden worden. Zochten die hun heil bij priesters dan werd het risico op neurose volgens Terruwe eerder vergroot dan verkleind omdat priesterlijke begeleiding gericht was op beheersing en ‘het eronder houden van de op genot gerichte driften’. Die instelling was iets van ‘vroegere generaties’ die alsmear strijd moesten leveren tegen inwendige ‘vijanden’ als zinnelijkheid, hoogmoed en eigenliefde. Deze benadering van psychische problemen wakkerde overmatige angst of dadendrang aan, die weer tot verdringing leidde van op zich goede, menselijke en op genot gerichte driften. Daarom was het zo belangrijk dat priesters deze gelovigen tot ‘een goede ascese’ aanspoorden, gericht op wat goed en aangenaam voor hen was. Voor gelovigen met een sterk ontwikkeld plichtsbef of neiging tot angst of bezorgdheid zou het al voldoende ascese zijn om te doen wat hen goeddeed of aangenaam voor hen was. Want dit betekende dat zij zich moesten overgeven in vertrouwen.

‘CONFIANCE!’

Je moet over ‘une grande grace’ beschikken om zo’n leven te leiden, vol zorgen en werk, schreef Mère Véronique haar protegee begin jaren 1950. Onverminderd moedigde zij Anna aan al haar zorgen aan God toe te vertrouwen; God zou haar helpen en er altijd voor haar zijn. ‘Confiance!’¹⁰⁴ ‘Anny’ gaf haar reden tot zorg en daarom wendde ze zich tot Duynstee met de vraag of hij haar ook moed wilde inspreken. Ze moest zich niet door ‘les difficultés’ uit het veld laten slaan, want die gebruikte God om ervoor te zorgen dat ‘les oeuvres entreprises pour son amour’ duurzaam zouden slagen.¹⁰⁵ Deze steun kon Anna goed gebruiken toen zij vanaf 1951 in lezingen en kleine, handzame boekjes haar visie op neuroses en verdringing voor een breder publiek ging presenteren. Uit-

gaven die de Duivendrechtse abdis als 'vrij' en 'zo katholiek' typeerde en die haar met moederlijke trots vervulden, maar die ook olie op het vuur gooiden dat na het onderzoek onder leiding van Feron bepaald niet was gedoofd.

'Wat is psychisch gezond leven' was de vraag die Anna in 1951 in een lezing had verkend. De tekst legde zij Feron voor met de vraag of er een publicatie inzat. Hierin presenteerde zij de kerngedachten van haar dissertatie – niet vanuit diagnose, behandeling en genezing van de door haar beschreven energie- en angstneurose, maar vanuit preventie. Mensen moesten tevreden zijn met wat ze hadden, overmatige activiteit voorkomen en prioriteit aanbrengen in wat ze nastreefden, in overeenstemming met wat God van de mens wilde. Hij wilde 'een zo volledig mogelijke ontplooiing van de mogelijkheden die aan ons gegeven zijn'. 'Het verlangen om te worden wat wij kunnen zijn, en te genieten waartoe wij zijn geordend, blijft altijd een hulde aan de Schepper die deze potentie in ons heeft gelegd.'¹⁰⁶ Als hulpverlener wilde zij dit met 'goede therapie' ondersteunen, die was gericht op het herstel van de controle van de rede over het gevoelsleven. Zij nam nu scherp stelling tegen haar klerikale critici door erop te wijzen dat de moraal weliswaar het kader was waarin psychische gezondheid begrepen werd, maar dat dit niet gold voor mensen die 'psychisch niet in staat [waren] deze zedenwet redelijk te verwerken'. Zij waarschuwde dat 'een onjuiste geestelijke opvatting in de morele sfeer' de oorzaak kon zijn van een 'overmatige anginstelling', meestal met betrekking tot 'het zinnelijke en met name het sexueel-zinnelijke'. En zij hield haar lezers voor dat 'het geslachtelijke door God is geschapen' en dat dat inzicht zou helpen om 'de psychische onevenwichtigheid' als gevolg van andere, verwrongen voorstellingen 'met al haar funeste gevolgen', te laten verdwijnen. Wie probeerde de angst en datgene waarop die angst zich richtte te beheersen, zou juist het tegenovergestelde bereiken.

Haar contact met Feron na de afronding van het onderzoek in april 1950 laat zien dat zij bestuurlijk draagvlak in haar kerk begon te verwerven. Anna vroeg niet alleen zijn oordeel over haar teksten, maar betrok hem ook in de morele beoordeling van haar behandeling van sommige patiënten, met name (priester)religieuzen.¹⁰⁷ Hij op zijn beurt hechtte waarde aan haar 'autoriteit en inzicht', evenals aan de resultaten die ze in hun concrete samenwerking bij patiënten konden bereiken. Haar bij zulke gelegenheden te kunnen spreken was voor hem persoonlijk 'een instructief genoegen'. Ze schreven elkaar,

telefoneerden als het dringend was en ontmoetten elkaar af en toe persoonlijk. Hij hield haar soms ondoorgrondelijke taalgebruik kritisch tegen het licht – thomistisch in inspiratie, maar zelfs voor geschoolde theologen als Feron toch moeilijk te volgen en daarmee een potentiële bron van verwarring. Vanuit compassie met haar woede en wanhoop over het conflict waarin zij sinds 1949 was verwickeld, probeerde hij haar te behoeden voor al te impulsieve stappen.

Ferons respect voor haar competentie vergrootte haar sympathie voor hem. Anna vroeg of ze hem in de week tussen kerstmis en de laatste dag van 1951, toen ze haar praktijk een week gesloten had, kon komen groeten. Het was namelijk precies twee jaar geleden dat zij hem voor het eerst had opgezocht op advies van bisschop Mutsaerts. Na hun gesprek bedankte ze hem per brief omdat hij haar ‘belangrijke en ook heel aangename dingen over mijzelf gezegd’ had. ‘Het was niet moeilijk dit van U te ontvangen’, omdat ze in hem een verwante ziel had herkend. In deze brief verwoordde zij nog wat onbeholpen het principe van bevestiging waarmee ze vanaf de jaren zestig furore zou maken: ‘Een ander mensch in liefde bekennen is een moeilijke en menselijke act, doch de Plicht aan wie het gegeven is, door wonderen op aarde.’¹⁰⁸

OPNIEUW ONDER DRUK

Anna zocht direct steun bij Frans Feron in het voorjaar van 1953 toen vanuit Rome opnieuw druk op Duynstee werd uitgeoefend om de samenwerking met haar te beëindigen. Die druk viel samen met een internationaal congres over psychotherapie, georganiseerd door een internationaal gezelschap van katholieke psychotherapeuten en klinisch psychologen in april van dat jaar. Anna was daar niet voor uitgenodigd. De Nederlandse delegatie beschouwde zichzelf als een eigenlijk informeel clubje van psychiaters en psychologen zonder institutionele basis. Haar promotor Carp maakte er deel van uit, net als de psychologen Chorus en jezuiet Ellerbeck. Ze hadden Anna Terruwe bewust niet gevraagd zich aan te sluiten, want ‘dat zou moeilijkheden hebben gegeven’.¹⁰⁹ De club kreeg als Nederlands-Vlaamse Werkgroep voor Psychotherapie een wat officiële tintje toen Belgische collega’s erbij betrokken raakten.¹¹⁰ Ook legde men contact met Franse katholieke psychotherapeuten die sinds het eind van de jaren veertig jaarlijks een congres hielden, waarvan de door psychoanalyse gefascineerde journaliste en schrijfster Maryse Choisy met haar

Société Psychoanalytique de Paris de drijvende kracht was. Zij was ook present bij de internationale ontmoeting in Rome in april 1953.

Terruwe bestempelde Choisy enkele jaren later publiekelijk als al te freudi-aans georiënteerd, want denkend vanuit Freuds beeld van de mens als speelbal van eigen driften en minder vrij dan een dier.¹¹¹ Met de priester Marc Oraison en twee Franse jezuïeten – deelnemers aan genoemd congres – had Choisy zich, aldus Terruwe, psychoanalytische redeneringen eigengemaakt.¹¹² Zij stelden weliswaar een grens bij ‘christelijk-onaannemelijke consequenties’, maar probeerden niettemin ‘de katholieke wetenschap te verenigen met de moderne psychiatrie’ op een manier die volgens Terruwe niet mogelijk was.¹¹³ Omslachtig bekritiseerde zij Oraisons poging om aanspraak te maken op ruimte voor wetenschappelijke theorieën tussen het filosofisch denksysteem en therapeutische methoden. Terruwe hield daarentegen vast aan het thomisme als wijsgerig verklaringskader en waarschuwde:

De katholiek, die, ook met bewuste handhaving van de geloofswaarheden, de bovengenoemde Freudse verklaringen aanvaardt, voert in de katholieke psychische doctrine een smetstof in, die tot ontbinding leidt. Men gaat dan van valse beginselen uit, en deze valse beginselen leiden onfeilbaar zeker tot valse conclusies.¹¹⁴

Dat de Nederlandse werkgroep had geprobeerd om ‘in de kwestie Terruwe meer helderheid te brengen’ zonder dat zijzelf daarbij was, viel niet goed bij Anna.¹¹⁵ Zij had hier lucht van gekregen en confronteerde een van de leden, de Brabantse zenuwarts W.M.A.M. van der Lugt, er persoonlijk mee in een telefoongesprek.¹¹⁶ Concreet ging het ook nu weer om geruchten over vermeende therapeutische adviezen van Terruwe, ditmaal was de roddel dat zij ‘jonge meisjes’ bereid had gevonden ‘zich naakt te toonen aan zenuwzieke priesters, teneinde deze op die wijze te genezen’. Na het telefoongesprek componeerde Van der Lugt op 21 januari 1953 een brief, bedoeld voor collega’s, waarin hij verduidelijkte dat deze geruchten niets met ‘Collega Terruwe’ te maken hadden. Als hij die indruk wel zou hebben gewekt, ‘dan betreur ik dat ten zeerste en wil ik deze fout gaarne herstellen’.¹¹⁷ Voor hem was daarmee de kous af, maar Terruwe verwachtte kennelijk een persoonlijk onderhoud. Van der Lugt liet haar diezelfde dag rechtstreeks weten daar niets voor te voelen: ‘[A]ls Uw eerste

telefoongesprek met ongegronde beschuldigingen aan mijn adres de weg niet had afgesloten voor een onderhoud, zou de atmosfeer wellicht al veel eerder zijn gezuiverd.¹¹⁸ Zij antwoordde met een aangetekende brief, die echter opnieuw het tegenovergestelde bewerkte. Van de Lugt liet weten:

Na Uw aangetekende schrijven met dreigementen is de gelegenheid voor een gesprek voorbij. De manier waarop u gemeend hebt deze gelegenheid te moeten aanbieden was trouwens door de ultimatieve vorm onaanvaardbaar voor iemand met eergevoel.¹¹⁹

Op 16 april 1953 sprak Pius XII op het genoemde congres van katholieke psychotherapeuten. Van een categorische veroordeling van de freudiaanse psychoanalyse was geen sprake en om die reden werd Pius' toespraak internationaal ook als progressief gewaardeerd.¹²⁰ Psychoanalytische methoden die onthulden wat geheim moest blijven, wees de paus echter af. Behandelingsmethoden mochten nooit de kern van de persoonlijkheid raken en daarmee de integriteit van het individu. Die kern was geheim en – in de redenering van de paus – mochten gelovigen ook niet prijsgeven in psychotherapeutische behandeling. Psychotherapie kon bovendien nooit de biecht vervangen, omdat dit geen oplossing bood voor de schuld die voortkwam uit het besef een hogere, namelijk morele wet geschonden te hebben. De psychische problemen die het gevolg waren van zonden konden alleen door de biecht worden opgelost.

Er volgden speculaties wie de paus tot deze stellingname had geïnspireerd. De vooraanstaande Amerikaanse psychiater Gregory Zilboorg, een katholieke bekeerling, had aan de vooravond van de toespraak een privé-audiëntie bij Pius XII gehad.¹²¹ In Nederland werd de naam van de jezuïet Ellerbeck genoemd, medeorganisator van het congres en iemand in wie Terruwe een van haar belangrijke tegenstrevers meende te herkennen. Voor haar kreeg de pauselijke toespraak extra lading, alsof deze tegen haar en ook Duynstees benaderingswijze gericht zou zijn. Dat dachten ook anderen die min of meer ingewijd waren in de verwickelingen rond hen beiden. Deze nieuwe 'verdachtmakingen' brachten Anna zo van haar stuk dat zij bereid was stante pede naar Rome af te reizen om de paus tekst en uitleg te geven. Met Feron deelde zij in mei 1953 per brief haar zorg dat 'de mensen daar' zo eenzijdig waren ingelicht dat 'vol-slagen valse inzichten in mijn leer en practijk' aanleiding zouden zijn tot nieu-

we acties tegen haar. Zij sloot een conceptbrief aan de paus in het Frans bij, met de vraag aan Feron of het niet verstandig zou zijn dat zij 'Rome' om een nieuw onderzoek zou vragen dat een einde zou maken aan alle misverstanden. Tegenover de paus verklaarde zij zich bereid voor welk kerkelijk tribunaal dan ook te verschijnen. Als Feron bereid was haar op haar kosten in Rome bij te staan bij zo'n onderzoek, zou hij haar een grote dienst bewijzen.¹²²

Frans Feron moet op zijn beurt gealarmeerd zijn geweest door de paniekerige reactie waarmee Anna zichzelf tot middelpunt van andermans aandacht en handelingen maakte. Dat er echter meer aan de hand was, werd vermoedelijk duidelijk in het gesprek dat hij met haar arrangeerde. Wat zij in haar brief achterwege had gelaten, was dat de hoogste overste van de redemptoristen, Leonardus Buijs, de duimschroeven bij Duynstee aandraaide omdat in Rome werd verteld dat hij een verhouding met Terruwe had. Hij zou geregeld bij haar over de vloer komen en er zelfs overnachten. Bovendien waren zij samen op 'afgelegen paden en wegen' gesignaleerd.¹²³ Duynstee was buitengewoon gekwetst omdat Buijs deze roddels over hem, die onberispelijk had geleefd in de redemptoristengemeenschap, kennelijk zozeer geloofde dat hij hem opdroeg niet meer bij Terruwe thuis te komen, er zeker niet te overnachten en haar het liefst ook niet te ontmoeten.¹²⁴ Buijs onderstreepte dat hij ervan uitging dat er 'niets verkeers' was gebeurd tussen zijn confrater en Terruwe, maar vroeg ook begrip; hij moest rekening houden met zaken die opzien baarden en er mogelijk anders uitzagen dan ze waren. De redemptoristen hadden sinds de dood van Cornelis Damen niemand meer in het H. Officie en dat bemoeilijkte de kwestie zodanig dat Buijs erop anticepeerde dat hij Duynstee 'uit Nijmegen en verder uit deze hele beweging' terug zou moeten trekken. Daarmee zou de hele kwestie die nog altijd onder het H. Officie was, volgens hem ook het meest gediend zijn.¹²⁵

Gesteund door Feron verstuurde Terruwe op 8 juni 1953 haar brief aan de paus, waarin ze zich beperkte tot wat haar direct aanging. Op aangeven van Feron maakte ze melding van tegenwerking die ze ondervond van Nederlandse psychoanalytici ten aanzien van de ziekenfondsvergoeding van psychotherapie op andere dan freudiaanse leest. Hierover had zij Feron eind 1952 geïnformeerd en hem leek het kennelijk verstandig de paus in te lichten dat haar psychotherapie onder zulke externe dreiging stond.¹²⁶ Zij maakte expliciet melding van de klacht die Kolfschoten tegen haar had ingebracht bij het

H. Officie, met de toevoeging dat zij sindsdien niets meer had gedaan of gepubliceerd zonder Feron te consulteren, zoals haar bisschop, Mutsaerts, haar had opgedragen. Feron's beoordeling van haar werk moest haar rechtzinnigheid onderstrepen. Zij bestempelde zichzelf als de enige katholieke zenuwarts in Nederland die zich specifiek en ook uitsluitend op psychotherapie had toegelegd. Zij benadrukte dat zij 'nooit anders geleerd en gehandeld heeft' dan wat de paus in zijn voordracht van 16 april 1953 voor het congres van katholieke psychotherapeuten uiteen had gezet. Dat gold ook voor de afwijzing van zondig gedrag die de paus van psychotherapeuten eiste en zij wilde iedere verdenking wegnemen dat zij daar anders over dacht. Daarom was zij bereid persoonlijk haar leer en praktijk tegenover het H. Officie in Rome uiteen te zetten en te reageren op beschuldigingen aan haar adres. Meer dan een ontvangstbevestiging en mededeling dat haar brief aan het H. Officie zou worden doorgeleid, kwam er vanuit Rome niet terug. In augustus vertrok Terruwe naar 'de bergen', voor vakantie. 'Misschien leer ik daar weer beter in essentie leven', schreef ze Feron, die ze bedankte omdat ze vooral dankzij zijn steun alle nieuwe narigheid rond haar praktijk beter kon verwerken dan enkele jaren eerder.¹²⁷

Duynstee voelde zich eind juli 1953 intussen genoodzaakt daadwerkelijk naar Rome af te reizen om zijn standpunt over psychische gezondheid en moraal toe te lichten en geruchten over hem en Terruwe te ontzenuwen. Dit was ook urgent omdat de generale overste Buijs in juni onverwacht was overleden; in het algemene bestuur van de internationale redemptoristengemeenschap en bij het H. Officie waren geen Nederlandse medebroeders meer die Duynstee persoonlijk goed kenden.¹²⁸ Bij laatstgenoemde instantie kreeg hij drie punten voorgelegd waaraan hij zich had te houden. Hij mocht geen algemene praktijk maken van de thomistische verdringingsleer, noch deze theorie bekrachtigen, en evenmin de indruk wekken iemand te steunen die een gevaarlijke doctrine scheen aan te hangen.¹²⁹ Met dat laatste was Anna Terruwe bedoeld. Duynstee gaf in zijn verdediging aan zich strikt aan de richtlijnen te hebben gehouden, die volgens hem rechtstreeks uit de koker kwamen van Terruwes tegenstanders zoals ze in april 1953 in Rome verzameld waren voor het congres over katholieke psychotherapie. Hij zou Terruwe niet meer bij anderen aanbevelen in woord of geschrift en zou ook de geestelijke begeleiding van personen die bij haar in behandeling waren, niet meer op zich nemen.¹³⁰

Wat Anna de paus in 1953 persoonlijk had geschreven, publiceerde zij twee jaar later in *Psychopathie en neurose*. Ze citeerde hem met instemming dat de psychotherapie niet neutraal kon blijven, maar therapeutisch en tijdelijk mocht tolereren wat zich tegenover God niet liet verantwoorden. Tijdelijk tolereren betekende echter geen aanraden – ook niet met het oog op het herstel van de patiënt. Moreel sprak dit vanzelf, aldus Terruwe, maar 'ook psychisch is dit, althans in onze therapeutische opvattingen, geheel juist'. Een psychotherapeut moest wachten of 'iets natuurlijkerwijze loskomt', maar mocht 'niet zelf ingrijpen' omdat een patiënt niet zou kunnen verwerken wat dan loskwam.¹³¹ *Psychopathie en neurose* (1955) was bedoeld als handleiding, met de ondertitel *Ten gerieve van zielzorgers*. Die priesters wilde zij uitleggen welke rol ze konden spelen in de genezing van neurotici. Het boek was opgedragen aan 'de priesters die mij de weg naar de waarheid wezen'. Haar vraagbaak en steunpilaaar Feron had als vicaris-generaal van het bisdom Roermond het imprimatur verleend.¹³²

Het boek laat zich lezen als een publieke verdediging tegen geruchten die maar bleven circuleren over Terruwes praktijk, haar opvattingen over geestelijke gezondheid en katholieke moraal. Bovendien doorbrak zij het publieke zwijgen over psychische klachten en problemen van religieuzen. Daarover spraken katholieke psychiaters in besloten bijeenkomsten van de KCV en als vakgenoten onder elkaar, maar verder dan dat reikte de informatie niet. Terruwe presenteerde kloosterlingen echter voor een breder publiek als risicogroep voor neurotische verschijnselen, waaronder 'dwangsymptomen' vooral op seksueel vlak, 'tot onanie toe'. Zulke klachten dreigden door hun op zelfbeheersing gerichte ascetische leefregime alleen maar groter te worden.¹³³ Terruwe presenteerde zichzelf als 'een goed katholiek psychiater' die zich aan de katholieke moraal hield en zich bij twijfel in de behandeling van neurotici door een moraaltheoloog liet adviseren.¹³⁴

Wat zij schreef over de afbakening van verantwoordelijkheden en competenties tussen haar en priesters week inderdaad in niets af van wat priester-deskundigen op dit terrein als Bless en Ellerbeck daarover hadden gepresenteerd.¹³⁵ Maar met deze handleiding overschatte Terruwe de uitzonderingspositie waarop zij als vrouwelijke professional aanspraak meende te kunnen maken. In *De vrouw en haar werk* (1954) had zij nog betoogd dat huwelijk en moeder-

schap, dan wel het kloosterleven ongeveer de enige levensopties waren voor vrouwen die pasten in wat als de natuurlijke orde gold. Vrouwen die andere ambities hadden, een carrière nastreefden, of betaald werk met huwelijk en gezin wilden combineren, riskeerden de eigen geestelijke gezondheid en die van hun dierbaren. God had vrouwen als ‘hulpe van den man’ geschapen en die ordening werkte in de volstrekt andere psychische gesteldheid van vrouwen door.¹³⁶ In dat scenario waren mannen van niemand afhankelijk dan van hun goddelijke schepper, maar vrouwen waren afhankelijk van mannen van wie zij zelfs het ‘kostbaarste bezit’ waren. Feilloos echode Terruwe opvattingen over de seksen en hun maatschappelijke mogelijkheden die met de conservatieve katholieke moraal strookten. Zij kreeg voor deze brochure dan ook vooral applaus uit klerikale hoek. Daarbuiten was er kritiek, vooral op het gebrekkige wetenschappelijke gehalte van wat Terruwe toch als wetenschappelijke benadering presenteerde. De patriarchale structuren en normatieve strekking van haar redeneringen kwamen haar eveneens op kritiek te staan.¹³⁷ Enerzijds begreep en vertolkte zij heersende opvattingen over vrouwen binnen haar kerk, anderzijds maakte zij voor zichzelf in dat opzicht expliciet een uitzondering op titel van haar deskundigheid als psychiater.

Waar zij in *Psychopathie en neurose* de heren geestelijken voorschreef aan welke grenzen zij zich hadden te houden in ‘één der moeilijkste taken van het moderne priesterapostolaat’, te weten de geestelijke begeleiding van neurotici, overschreed zijzelf de kerkelijke grenzen voor leken.¹³⁸ Ze maakte het er bepaald niet beter op door te impliceren dat in dat apostolaat geen groter gevaar denkbaar was dan een ‘ondeskundige priester’.¹³⁹ Terruwe liet met deze handleiding voor priesters zien hoe gedreven en overtuigd van haar gelijk zij was.¹⁴⁰ Voor haar was duidelijk dat er ‘wellicht geen profane wetenschap’ was die voor ‘de geestelijkheid, die zich aan de zielzorg wijdt, van zoveel praktisch belang’ was als de psychiatrie. Deze groep probeerde zij te laten inzien dat een verkeerd voorgestelde en begrepen moraal afbreuk deed aan ‘de godsdienst, die in zich tot vrijheid voert’ maar ook neuroses in de hand kon werken.¹⁴¹ Zij liet niet na te vermelden dat zij juist vanuit deze groep onverwacht ‘bestrijding’ had ondervonden: biechtvaders die klakkeloos de verhalen van hun biechtelingen over psychotherapie geloofden, geen moeite namen die te verifiëren bij de psychiater in kwestie en zo het herstel en vertrouwen van biechtelingen in hun hulpverleners ondermijnden.¹⁴²

Terruwe beschouwde neurotici als mensen 'die echt naar God willen, en in wie bij goede leiding een kostbaar genadeleven kan opbloeien'.¹⁴³ In hun geestgesteldheid, bepaald door 'zorg en vrees', konden zij 'niet in blijheid voor Hem leven'. Integendeel, zij krompen 'ineen voor God', wat tot psychische en zelfs fysieke vergroeiingen leidde.¹⁴⁴ Terruwe claimde dat zij met haar aanpak verbetering kon brengen in die belaste relatie met God. Voor priesters was en bleef het lastig om onder neurotici het kaf van het koren te scheiden. Omdat dat wel nodig was, hadden ze hulp van 'de zenuwarts' nodig. Hier begaf zij zich opnieuw op glad ijs omdat zij stelde dat priesters vanuit hun opleiding weliswaar 'geboeid [waren] door iedere manifestatie van God in de ziel', maar niet competent om in geval van psychiatrische patiënten te bepalen wat nu werkelijk van God kwam en wat niet.¹⁴⁵ Feitelijk positioneerde zij zich hier vanuit haar deskundigheid als psychiater boven priesters; die werden in deze redenering tot 'leken' gedegradeerd op dat terrein waar zij het monopolie hadden: het vermogen om te onderscheiden wat wel of niet van God kwam. Met haar ambitie en aanspraken dreigde Anna Terruwe binnenkerkelijke gezagsverhoudingen te doorkruisen.¹⁴⁶

De morele aspecten van haar benadering en de competentiekwestie bleken medio jaren 1950 nauw verweven met nog een zeer kwetsbaar punt in haar overtuiging en opstelling. Als medische professional verdedigde zij, net als haar mentor Duynstee, een situatie-gebonden inschatting van patiënten. Dit betekende niet dat zij zich niets aan de moraal gelegen liet liggen, maar wel dat zij – als onderdeel van de behandeling – op grond van de overspannen of neurotische toestand van patiënten kon besluiten een moreel oordeel over hun handelingen op te schorten om hen eerst psychisch tot rust te laten komen. Met die benadering trad zij ook naar buiten. Via Feron kreeg zij de gelegenheid lezingen voor de clerus in het bisdom Roermond te houden.

In haar eigen bisdom Den Bosch was zij echter niet welkom. Bisschop Mutsaerts deed eind 1954 een brief uitgaan aan de geestelijken in zijn bisdom met een schriftelijke samenvatting van de pauselijke uitspraken die de zogeheten situatie-ethiek veroordeelden.¹⁴⁷ Concreet mocht iemands persoonlijke situatie niet van invloed zijn op de toepassing van morele richtlijnen; priesters mochten met andere woorden in hun morele beoordeling nooit met verschillende maten meten. Toepassing van die richtlijnen zonder onderscheid des persoons was en bleef cruciaal voor de universele betekenis en toepassing van

de katholieke moraal. Met hun morele beoordeling lieten priesters de band met en eerbied voor het leergezag zien. Afgaan op het eigen verstand, op wetenschappelijke inzichten die niet strookten met de moraal, of rekening houden met 'bestaansvoorwaarden van deze tijd' heette 'individualistische onafhankelijkheid' en was niet acceptabel. Pius XII had zich, aldus Mutsaerts' instructie, ondubbelzinnig uitgesproken tegen de 'nieuwe zedenleer' die steunde op individuele weging door het eigen geweten, gebaseerd op werkelijke omstandigheden of voorwaarden. De Bossche bisschop verbond deze instructie met een strakke interpretatie van de pauselijke toespraken uit 1952 en 1953 tegenover medici en psychologen. Die mochten hun patiënten niet aanmoedigen tot het opwekken van lusten om bevrijd te worden van remmingen, verdringing of andere psychische complexen; evenmin mochten zij zich op titel van geestelijke gezondheid tolerant opstellen ten aanzien van voorechtelijke seksualiteit en puberteitsonanie.¹⁴⁸

De verdenking van morele souplesse bleef Anna Terruwe aankleven en zorgde misschien voor nieuwe patiënten, maar ook voor nieuwe verdenkingen. Zij had via Duynstee studenten in therapie die met zichzelf, hun studie en verwachtingen van ouders en docenten in de knoop waren geraakt. Deze jonge volwassenen kampten met innerlijke onzekerheid, verscherpt door het besef van eigen verantwoordelijkheid voor hun keuzes, ook op moreel gebied. Worstelend met zulke kwesties kwamen zij bij Terruwe die hen coachte naar een gezondere leefwijze van rust en regelmaat, hen steunde in het stellen van allerlei vragen en hen geruststelde op moreel vlak. Dit bracht met zich mee dat zij met hen sprak over hun seksualiteit, inclusief hun vragen over wat als normaal of abnormaal beschouwd mocht worden. Haar benadering leidde weer tot geruchten, ditmaal dat zij vanuit de situatie-ethiek werkte en daarmee een moreel verderfelijke invloed in Nijmeegse universiteitsgemeenschap zou uitoefenen. Het kwam Terruwe ter ore dat de jezuïeten voor zulke geruchten verantwoordelijk waren; zij brachten door hun invloed in 'behoorlijke milieus' ouders aan het twijfelen over Nijmegen als geschikte studentenstad. Zij informeerde Feron onmiddellijk, die de informatie als 'zeer vertrouwelijk' kwalificeerde.¹⁴⁹

Vertrouwelijk bleef dit allerminst. Integendeel, dergelijke geruchten werkten door in de 'apostolische visitatie' van de Nijmeegse universiteit in 1955 door de jezuïet Sebastiaan Tromp, consultant van het H. Officie. Menigeen zag hier-

in een verband met de aanhoudende geruchten over Duynstee en Terruwe.¹⁵⁰ Tromps visitatie was aanleiding voor de psychologen aan de Nijmeegse universiteit onder leiding van hoogleraar Rutten om te onderstrepen dat hun opvattingen over en toepassing van psychologie volkomen losstonden van Terruwes praktijk.¹⁵¹ Tromp bleek gespitst op 'leringen', in thomistische terminologie verwoord, die freudiaanse opvattingen bevatten en bovendien getuigden van situatie-ethiek. Deze waren niet alleen inhoudelijk verontrustend, maar het was ook bedenkelijk dat hierover gesproken werd alsof dit door 'Rome' werd toegestaan. De zorgelijke ontwikkelingen werden aan Terruwe en Duynstee toegeschreven.¹⁵² Vanuit Rome werd de druk op beiden in 1956 opnieuw opgevoerd.

BOVEN RECHT GAAT LIEFDE

Op 14 juni 1956, aan de vooravond van zijn afscheidscollege als hoogleraar aan de Roomsch-Katholieke Universiteit Nijmegen, gaf Willem Duynstee een exemplaar van de gedrukte versie aan Anna Terruwe. *Over recht en rechtvaardigheid* luidde de titel van de rede waarmee hij zijn leeropdracht als hoogleraar in de wijsbegeerte van het recht besloot. Hij concentreerde zich hierin op de aard en betekenis van het natuurrecht waarvan veel juristen inmiddels weinig meer begrepen. Duynstee probeerde met een thomistische benadering van de opbouw van de leer van het natuurrecht de waarde ervan voor zijn collega's te verduidelijken.¹⁵³ In Anna's exemplaar had hij een persoonlijke opdracht voor 'Dr. A.A.A. Terruwe' geschreven: 'Boven recht gaat liefde', ondertekend met Duynstee. Hierin verwoordde hij hun gedeelde inzet tegen een wettische toepassing van de katholieke moraal die het gemoed aantastte en de ruimte voor liefde als wezenlijk menselijke emotie inperkte, en daarmee ook de ervaring van Gods liefde voor mensen.¹⁵⁴

Liefde was ook wat hen onderling verbond, al waren de verbindingen tussen beiden complexer dan de liefdesrelatie waarvan hun kritische volgers steeds signalen meenden op te vangen. Anno 1956 kenden ze elkaar meer dan twintig jaar. Op grond van wat hij in haar had herkend als spirituele begaafdheid, had hij de weg geplaveid richting het klooster van de Clarissen-Capucinessen in Duivendrecht. Duynstee had diepe bewondering en respect voor de abdis Mère Véronique, 'un esprit vaste' die 'onbekend en verborgen in een onbemiddeld klooster leefde, maar met een geest, die de diepste waarheden

Willem Duynstee bij het uitspreken van zijn afscheidscollege, juni 1956.

Jo Terruwe sr. in zijn laatste levensjaar.

doorschouwde'.¹⁵⁵ Toen Anna toch besloot haar studie af te maken, steunden Véronique en Duynstee haar in de gedachte dat dat was wat God van haar wilde. Met die steun gaf Anna opnieuw invulling aan haar religieuze bevoegenheid door zich te specialiseren en te positioneren als katholieke zenuwarts. In haar brieven aan 'Anny' liet de abdis haar steevast de groeten doen aan 'le bon Père'. Hun onderlinge band was hecht, verenigd als zij waren, zoals Mère Véronique het omschreef, in de H. Drieuldigheid.

'Le bon Père' werd vanaf september 1950 beheerder van de Dammartin Stichting. Als ervaren jurist zal Duynstee ook de architect van de stichting zijn geweest. Hoewel het niet met zekerheid is vast te stellen, was misschien wel het voornaamste doel van de oprichting van deze stichting Anna en Jo jr. te beschermen tegen schuldeisers van hun vader. Jo sr. was op 24 november 1950 na een kort ziekbed op 64-jarige leeftijd in Utrecht overleden.¹⁵⁶ Waarom daar, en niet in zijn woonplaats Deurne, is niet bekend. Als zijn kinderen en erfgenamen konden Anna en Jo jr. aansprakelijk worden gehouden voor schulden die hun vader had gemaakt. Dat die er waren, had het gezin recent nogmaals aan den lijve ondervonden.¹⁵⁷ Cato en haar beide kinderen hadden er alles aan gedaan om het familiehuus, Zonneweelde, buiten de greep van eventuele schuldeisers te houden. Het stond sinds najaar 1941 op Jo's naam. Op 21 april 1952 zou hij het verkopen aan de Dammartin Stichting en gelijktijdig de laatste hypotheek aflossen, die hij er eind 1948 op had afgesloten.¹⁵⁸ In 1954 kocht de Stichting ook Anna's praktijkwoning aan de Vossenlaan aan.¹⁵⁹ Wat er ook gebeurde, als praktiserende zenuwarts hield Anna een dak boven haar hoofd.

De oprichtingsakte van de stichting was verleden door notaris J.A. Tromp te Deurne, die tegenover de familie Terruwe aan de Stationslaan in de villa genaamd Mariahof woonde.¹⁶⁰ Zijn broer Sebastiaan was de jezuïet die namens het H. Officie het kerkelijk onderzoek naar Duynstee en Terruwe aanstuurde. De stichting was vernoemd naar de Franse standplaats van Anna's broer Jo, Dammartin-en-Goële. Jo was stichter en voorzitter. Doel van de stichting was steun geven aan 'steunbehoevende wettige afstammelingen' uit het huwelijk van Johannes Terruwe (1859-1912) en Christina Alberdina Hermers (1857-1932), de grootouders van Anna en Jo.¹⁶¹ Ze hadden enkel hun grootmoeder gekend, die sinds het overlijden van haar man bij hen had ingewoond en ook voor hen had gezorgd. Deze doelstelling sloot begunstiging uit van familie van moederszijde, de Korbmakers. Duynstee werd beheerder en moest in die

functie beoordelen wie in aanmerking kwam voor een ‘tegenwoordiging in het levensonderhoud van ouden van dagen, zieken en gebrekkigen’. Wellicht was dit Cato die in 1949 met pensioen was gegaan maar over de jaren 1903 tot 1910, toen ze als gemeentevroedvrouw bij de gemeente Vierlingsbeek in tijdelijke dienst was, geen pensioen had opgebouwd.¹⁶² Volgens de statuten was Duynstee ‘geheel vrij om over de goederen der stichting tot het stichtingsdoel te beschikken’. Hierover was hij aan niemand ‘rekening en verantwoording’ schuldig. Bij zijn afwezigheid fungeerde Anna als beheerder, met dezelfde bevoegdheden.¹⁶³

Het stichtingsvermogen bestond aanvankelijk uit wat Jo inbracht, die in Frankrijk een pastoorssalaris genoot. Verder konden erfenissen, legaten of schenking aan het stichtingsvermogen bijdragen. Anna zou er ook de royalty's van al haar boeken door haar uitgevers naar laten overmaken, en dat liep in de jaren zestig en zeventig behoorlijk in de papieren. Als beheerder van de Dammartin Stichting moest Duynstee ‘alles (...) doen, wat voor een goede uitgave nodig is’: een geschikte uitgever zoeken, naar vermogen de verkoop bevorderen, drukproeven corrigeren en zo nodig het risico van de uitgave op zich nemen. Concreet betekende dit dat de Dammartin Stichting als belanghebbende ook ondernemingsrisico mocht nemen als het ging om het uitgeven van Anna's publicaties. Duynstee droeg dit weer over aan uitgever Romen, in ruil voor royalties per verkocht boek. Die vloeiden terug in de stichtingskas.¹⁶⁴ Voor haar vroegste publicaties, zoals het proefschrift, bood de uitgever tien procent van de netto verkoopprijs. Dat bod was tot 12,5 procent gestegen voor *De rijping van het verlangen* (1957), terwijl het op vijftien procent lag voor *Psychopathie en neurose*, *De onvolkomenheid van het goede huwelijk*, net als voor de uitgaven die in de jaren 1960 gerealiseerd zouden worden: *De frustratieneurose* en *De liefde bouwt een woning*.¹⁶⁵

De oprichting van de Dammartin Stichting betekende ook een precisering van de relatie tussen Marie France du Tillet de Villars-Meyer en de familie Terruwe. Marie France woonde sinds april 1950 in het Paedologisch Instituut in Ubbergen. De ingewikkelde pleegzorgrelatie werd in de stichtingsstatuten in zekere zin geformaliseerd. Hierin heette Marie France ‘het door de stichter [Jo] aan zijn zuster [Anna] toevertrouwde pleegkind’.¹⁶⁶ Aan deze formalisering kwam, voor zover na te gaan, geen enkele toetsing of akkoordverklaring door een officiële instantie te pas. De statuten van de Dammartin Stichting

Marie France, begin jaren 1950.

stelden Marie France gelijk aan Jo en Anna als wettige afstammelingen van hun grootouders Jo en Christina Terruwe-Hermers. Ook zij kon recht doen gelden op de bekostiging van haar studie, bruidsschat en uitzet bij huwelijk of intrede in het klooster.¹⁶⁷ De verbinding tussen haar en de Terruwes kreeg eind 1951 kennelijk definitief haar beslag, toen Jo zijn zus Anna 'de papieren van het kind' stuurde, waarvan hij geloofde dat 'ze afdoende zijn', terwijl hij eraan toevoegde blij te zijn dat 'dat nu toch in orde komen zal'.¹⁶⁸ 'In orde' betekende dat Marie France voortaan over geldige identiteitspapieren zou kunnen beschikken, die de valse papieren die voor haar in de oorlog waren gefabriceerd, moesten vervangen.¹⁶⁹

Statutair was Anna als de pleegmoeder van Marie France aangemerkt. Zo-iets had Marie France er ook ongeveer van begrepen toen zij, vermoedelijk net het schrijven machtig, eigenhandig beschreef hoe dankbaar zij 'Annie' was 'die voortdurend een moeder voor mij is geweest'. Bij haar had Marie France,

Anna's broer Jo op bezoek in Deurne met zijn Franse jongerenzang- en danskoor, Les Fauvettes de Dammartin, jaren 1950.

die het al zo jong zonder vader en moeder had moeten stellen, alle 'zorg van 't moederharte' gevonden. Dit duidelijk gesouffleerde briefje draait om Anna als haar surrogaatmoeder, door God gadeslagen en gesteund in haar taak.¹⁷⁰ Anna daarentegen repte tegenover derden altijd over haar 'zusje' of 'pleegzusje'. Ook intimi als Mère Véronique beschouwden Marie France als Terruwes 'petite soeur' die naarmate ze ouder werd, uitgroeide tot 'la grande petite soeur'. Voor Marie France moeten de onderlinge verhoudingen en de verwachtingen van haar pleeggezin verwarrend zijn geweest. Cato en Jo sr. voerden geen harmonieus huwelijk en Jo jr. was er meer niet dan wel. Vanaf 1947 kwam hij wel jaarlijks met een lokaal kinderkoor naar Deurne. Deze 'Franse zangertjes en zangeresjes' gaven gastoptredens, deels samen met kinderen uit Deurne met wie ze ook speelden en sportten. Door deze vorm van jeugdruisseling hield Marie France enige voeling met haar geboorteland.¹⁷¹

Ook Anna had tijdens haar specialisatie en de opbouw van haar eigen praktijk een druk leven in Nijmegen dat zich aan Marie Frances directe waarneming onttrok. Dienstbode Riek was degene die zij in Zonneweelde als haar

steun en toeverlaat beschouwde en met wie zij hartelijke banden zou blijven onderhouden. Voor wat zij voor Marie France hadden gedaan, verwachtten de Terruwes dankbaarheid. Op haar eigen wijze probeerde Marie France dat te verwoorden in een wat plichtmatig ogend briefje dat haar grote 'zus' bewaarde: 'Lieve Anny, wat bent U toch goed voor mij. En ik hoop dat de goede God er u voor belonen mag', schreef ze op een gelinieerd vel, versierd met een slinger van kleurige bloemen in potlood getekend. Deze wensen ondertekende zij met '[e]n dikke verjaardagskus van Marie France Terruwe'.¹⁷²

De Dammartin Stichting was gericht op de behartiging van de materiële belangen van de Terruwes en degenen die zij tot hun familie rekenden. Goede bekenden van Anna spraken daarom ook over 'familiestichting'.¹⁷³ De statuten van de Dammartin Stichting formaliseerden niet alleen Marie Frances positie in de familie Terruwe, maar maakten van Willem Duynstee ook de financiële *pater familias*. Als beheerder van de stichting zag hij erop toe dat de rechthebbenden kregen wat hen toekwam. Ter compensatie van tijd en deskundigheid mocht hij jaarlijks tot maximaal 500 gulden (anno 2021 vergelijkbaar met meer dan 2100 euro) uit het vermogen van de stichting aan zichzelf uitbetalen.¹⁷⁴

IN HET NAUW

In 1956, het jaar waarin Willem Duynstee reglementair afscheid nam als hoogleraar van de Rooms-Katholieke Universiteit, liet het H. Officie weinig onbeproefd om hem te scheiden van Anna Terruwe. Doel van die scheiding was het diskwalificeren en ondermijnen van hun als katholiek bestempelde visie op en benadering van neuroses. Directe druk kon de Romeinse instantie alleen op Duynstee uitoefenen. Die druk raakte ook Anna persoonlijk en professioneel, en dreigde de bodem weg te slaan onder wat zij als haar roeping en opdracht beschouwde. Zoals Duynstee zich probeerde te beroepen op de rechten die hij binnen zijn kerk had als priester, religieus en gelovige, zo verdedigde Terruwe zich als professional in de geestelijke gezondheidszorg die dienstbaar wilde zijn aan haar kerk.

Op 7 maart liet het H. Officie een officiële waarschuwing uitgaan, gericht tegen psychotherapeutische behandeling van neurotici die men als moreel onacceptabel kwalificeerde. De Nederlandse bisschoppen kregen de opdracht deze waarschuwing, in het Latijn *Monitum*, te publiceren en er gevolg aan

te geven. Anna Terruwe en Willem Duynstee waren zonder twijfel doelwit van dit Monitum. Op 9 juni kreeg de generale overste van de redemptoristen en opvolger van Buijs, de Canadees William Gaudreau, de opdracht van het H. Officie om Duynstee naar Rome te laten komen. Gaudreau probeerde zijn medebroeder ertoe te bewegen deze ‘delicate matter’ inderdaad samen in Rome te bespreken.¹⁷⁵ Die weigerde echter en de wijze waarop hij dat deed, zou zijn positie in wat hij en Anna kortweg ‘de zaak’ noemden, geen goed doen. Tegenover Gaudreau beriep Duynstee zich op zijn geweten, waarmee hij in conflict zou komen als hij naar Rome zou afreizen.¹⁷⁶ Omdat hij er rekening mee hield dat Gaudreau hem uit de redemptoristengemeenschap zou zetten, verkende hij of Feron mogelijkheden zag om hem op te nemen als priester in het bisdom Roermond. Dit kon niet zonder instemming van de bisschop, die geen medewerking zou verlenen als duidelijk was dat Duynstee met deze stap inging tegen wat het H. Officie van hem wilde. En die instantie – Tromp voorop – wilde hem ‘weghebben uit Nijmegen, ook als gewoon priester’. Beter was het om een bisschop te zoeken die niets wist van de perikelen rond diens ‘werk’ in Nijmegen.¹⁷⁷ Duynstee week daarom uit naar een bevriende missie-bisschop met de vraag of die hem als priester zou willen opnemen als hij uit eigen beweging de redemptoristen zou verlaten. Hij speelde open kaart over zijn motieven: de begeleiding van katholieken met psychische problemen.

Dit heeft voor mijn gevoel een heel grote betekenis voor de leiding der zielen in Gods Kerk: ik ben er heel zeker van, dat daardoor voor ontelbaar velen een groot goed kan groeien voor hun opgang naar God, en dat juist de besten, die door angst en dwang van God afgehouden worden, daardoor Gods liefde en goedheid leren beseffen.

Dit ‘werk’ zou ‘in de kiem gesmoord worden’ als Duynstee gedwongen werd ermee te stoppen.

Degene, die God hierin aan mijn zijde heeft gesteld, Dr. T., en die alle laster en verguizing hiervoor heeft gedragen, kan dit onmogelijk alleen verder doorzetten: met mij kan zij alles, maar als ik er niet meer zou zijn, zou zij in haar werk ook in elkaar zakken. Ik heb steeds het gevoel gehad, in al die jaren, dat ik haar ken, dat Jezus ons beiden heeft verenigd voor

dit werk, om Hem zo aan de zielen te schenken. Ik hoop dat U het niet aanmatigend zult vinden, dat ik dit denk; ik ben hier vrij van ieder zelfbehagen en van iedere zelfverheffing; sta ook niet onder dweepers (ge kent mij genoeg), maar ik weet innerlijk dat het zo is.¹⁷⁸

Toen hij ook hier bot ving, richtte Duynstee zich rechtstreeks tot het H. Officie en koos – bij wijze van verdediging – de aanval. Zou hij uit Nederland moeten vertrekken, dan zou dat opzien baren. Dit zou het aanzien van de katholieke gemeenschap geen goed doen. Impliciet refereerde hij hier waarschijnlijk aan onvrede die onder hoger opgeleide katholieken groeide over de macht die priesters buiten het kerkelijke domein uitoefenden, over een doorgeschoten moralisme dat deze gelovigen beschouwden als klerikale inbreuk op wat ze als privacy van huwelijk en gezin waren gaan ervaren. Terwijl gelovigen zich die inbreuk moesten laten welgevalen, bleken de zielzorgers helemaal niet berekend op hun vragen en problemen. Volgens Duynstee zou zijn gedwongen verplaatsing naar Rome de trouw van katholieken aan de paus aantasten en daarmee 'Christus heil' voor de kerk ondermijnen.¹⁷⁹

Dat Duynstee in zijn betoog refereerde aan Terruwes groeiende invloed in katholiek Nederland, zal het H. Officie bepaald niet op andere gedachten hebben gebracht, integendeel. Hij omschreef haar als een overtuigde katholieke (*fervens catholica*), die de bescherming genoot van bisschop Lemmens in het bisdom Roermond en van de aartsbisschop van Utrecht, Alfrink, lezingen mocht geven voor de clerus. Ook de carmeliet Jan van Galen, belast met een interne hervorming van de grootste zustercongregatie van Nederland, de Zusters van Liefde in Tilburg, maakte gebruik van haar adviezen.¹⁸⁰ Voor zover de alarmbellen in Rome niet al rinkelden, deden ze dat na deze brief zeker. In september drong Duynstees overste Gaudreau nogmaals aan op zijn vertrek. Duynstee gaf wederom niet toe, al besefte hij daarmee 'in staat van uiterlijke ongehoorzaamheid' te verkeren. Voor hem was dat minder belangrijk dan handelen in overeenstemming met zijn geweten. Gaudreaus voorstel om dan in overleg een andere standplaats te zoeken dan Rome, wees hij af. Rome was niet het probleem, aldus Duynstee, Nijmegen verlaten echter wel.¹⁸¹

Gaudreau kon nu niet anders dan Duynstee de formele opdracht geven naar Rome te vertrekken. Bleef hij weigeren, dan riskeerde hij verwijderd te worden uit de redemptoristengemeenschap en schorsing uit het priesterambt.

Ook daarvan toonde Duynstee zich in hun briefwisseling althans niet onder de indruk. Dergelijk zware straffen konden alleen worden toegepast als er sprake was van een delict – in de strafrechtelijke zin van het woord – dat ook bewezen moest zijn. Dat was helemaal niet het geval. Duynstee bleef volhouden dat hij, als hij gevolg gaf aan de opdracht, in strijd met zijn geweten en daarmee tegen Gods wil zou handelen. Zijn antwoord aan Gaudreau leest bijna als collegestof waarin hij uitlegde dat niet alleen de daad, maar ook de omstandigheden meegewogen dienden te worden wanneer men de moraliteit van een daad moest beoordelen. Het waren de omstandigheden die het gehoorzamen aan de formele opdracht van zijn overste tot een onrechtmatige (*illicite*) daad maakten, las hij zijn hoogste overste de les. Naar Rome gaan en doorgaan voor een model-religieus was veel eenvoudiger geweest, schreef Duynstee. Dat kon hij echter niet met zijn geweten verenigen, ook al betekende dat misschien dat hij om die reden uit de redemptoristengemeenschap zou worden gezet.¹⁸²

Daarmee was het repertoire aan drukmiddelen nog niet uitgeput. In oktober 1956 kwam die druk vanuit het bisdom Den Bosch waaronder Nijmegen, Duynstees standplaats, ressorteerde. Ditmaal ging het om zijn jurisdictie, de bevoegdheid om als priester in genoemd bisdom te functioneren. Hoewel onduidelijk is waarom die bevoegdheid precies afliep, liet vicaris-generaal Oomen Duynstee weten dat verlenging alleen mogelijk was op voorwaarde dat Duynstee schriftelijk verklaarde het eens te zijn met het Monitum van 7 maart 1956. Duynstee antwoordde dat hij zich in alle punten kon vinden, met uitzondering van de drie die over de wilsvrijheid van neurotici gingen en de daarmee samenhangende morele verantwoordelijkheid. Zowel vanuit de psychiatrie als vanuit de moraaltheologie was het onhoudbaar te denken dat neurotici geheel in vrijheid handelden en daarvoor ook volledig verantwoordelijk waren. Behendig verwees Duynstee naar de jezuïet Van Kol, die in zijn kritische recensie van Terruwes *Psychopathie en neurose* toch had erkend dat er in zulke gevallen geen sprake was van ‘normale wilsvrijheid’. Dit betekende, aldus Duynstee, dat ‘objectief zwaar-zondige handelingen’ subjectief ‘wel niet zwaar-zondig zullen zijn’. Verder dan dat men niet al te gemakkelijk van ‘onvrijwilligheid’ uit moest gaan in zulke gevallen, wilde Duynstee niet gaan. Hij kon ‘deze leer, gelijk ze daar [in het Monitum], althans schijnbaar, wordt geformuleerd, voorzover ik nu zie, niet aanvaarden’.¹⁸³ Oomen nodigde hem daarop uit in Den Bosch om

persoonlijk met elkaar van gedachten te wisselen over de kwestie. Wie nu wie bij die gelegenheid wist te overtuigen, is onduidelijk. Duidelijk is echter dat Duynstee op 29 oktober 1956 jurisdictie voor onbepaalde tijd werd verleend.¹⁸⁴

Nauwelijks een maand later werd Duynstee opnieuw onder druk gezet, ditmaal door de bisschop van Haarlem die in opdracht van het H. Officie handelde. Duynstee vertelde mgr. J.P. Huibers over een inwendige stem, volgens hem van God die hem ingaf te weigeren om uit Nederland te vertrekken. De bisschop van Haarlem legde Duynstee vervolgens uit dat het in hun kerk nooit anders was geweest dan dat zo'n stem, als die inderdaad van God afkomstig was, ook door de oversten gehoord werd. Huibers liet hem de brief lezen van de jezuïet Tromp namens het H. Officie, waarin deze stelling nam tegen Duynstees weigering om de eigen overste Gaudreau te gehoorzamen. Dat Duynstee de geëiste gehoorzaamheid had geweigerd 'als zijnde tegen Gods wil' en tegenover Gaudreau ook te kennen had gegeven dat van kwade wil geen sprake kon zijn 'als men Gods wil volbrengt', was voor het H. Officie aanleiding om Duynstee naar Rome te ontbieden 'om hem verantwoording te vragen over deze merkwaardige opvattingen en zijn feitelijke ongehoorzaamheid'. Huibers onderstreepte nog eens dat er voor Duynstee niets anders opzat dan 'aanstonds naar Rome te gaan en zich bij het H. Officie te verantwoorden voor theorie en daden'. Inmiddels ging het niet alleen meer over de rationele thomistische psychologie als grondslag voor een katholieke neuroseleer en dito psychotherapeutische benadering.¹⁸⁵

OFFICIËLE WAARSCHUWING

Alles wijst erop dat het H. Officie bereid was de timing van de publicatie van het Monitum over te laten aan de Nederlandse bisschoppen. Dat Duynstee de gelegenheid moest krijgen Nederland te verlaten om geen gezichtsverlies te lijden, was van invloed op die timing. Nu hij dat categorisch weigerde, was er geen alternatief dan het Monitum in Nederland te publiceren. Daaraan hadden kerkelijke en religieuze oversten zich te houden bij ondergeschikten met psychische problemen. Het episcopaat publiceerde de waarschuwing in november 1956 in de *Analecta* van het aartsbisdom Utrecht. Het liet een passage uit de oorspronkelijke tekst weg waarin expliciet werd verboden vrouwelijke psychiaters te consulteren.¹⁸⁶ Terruwe was weliswaar niet de enige praktise-

rende vrouwelijke psychiater, maar het zou voor iedere lezer van het *Monitum* zonneklaar zijn dat het verbod haar gold. Het schrappen van de bewuste passage leek de bisschoppen ‘elegantier en delicaat’. Dit betekende echter dat een mondelinge toelichting hierover in de afzonderlijke bisdommen nodig was. Het schrappen van de gewraakte passage zal daarom nauwelijks hebben bijgedragen aan het indammen van geruchten over Anna Terruwe – en over haar mentor, Willem Duynstee.

Alfrink vroeg zijn Bossche collega Mutsaerts om beiden vóór publicatie te informeren over de strekking van de tekst en de Romeinse instructies. Dat liet de bisschop over aan vicaris-generaal Oomen. Terruwe dankte Alfrink en de andere bisschoppen voor de ‘fijngevoelige geste’ dat Oomen haar persoonlijk en tactvol ‘van deze pijnlijke geschiedenis’ op de hoogte had gesteld.¹⁸⁷ Het verbod voor priesters om een vrouwelijke psychotherapeut te consulteren kon alleen op haar van toepassing zijn, schreef zij Alfrink. Als ‘vrouwelijke medica’ voelde zij zich hierdoor in haar beroepseer aangetast. Het was bovendien beledigend voor de priesters die hulp zochten bij haar als professional in de geestelijke gezondheidszorg. Er sprak afkeuring van haar praktijk uit en het wekte de indruk ‘alsof het feit van man en vrouw hier gevaar oplevert’. Rome desavoueerde haar nu, terwijl haar visie en praktijk in het onderzoek dat de Nederlandse bisschoppen begin jaren 1950 hadden laten uitvoeren, juist in orde waren bevonden. Helemaal onverwacht kwam dit niet, schreef zij Alfrink, na wat ze had gehoord over de visitatie van de Nijmeegse universiteit door Tromp. Voor haar gevoel was zij opnieuw veroordeeld zonder zich te kunnen verdedigen, terwijl juist zij zich had verzet tegen pogingen van freudiaans geschoolde psychoanalytici in Nederland om de vergoeding van psychotherapie door de fondsen te monopoliseren. Ondanks verzet en hoon was zij andere vormen van psychotherapie voor katholieke patiënten blijven verdedigen, met als resultaat dat ‘onze katholieke mensen niet naar psychoanalytici behoeven te gaan’. Zij had haar patiënten, ook priesters, behandeld

uit liefde voor de Kerk (...), met een grote eerbied voor het priesterschap en voor de personen die dit priesterschap dragen, en ik durf U te zeggen, dat ik heel wat priesters in hun priesterschap bevestigd, en zelfs, in het priesterschap behouden heb. En nu wordt mij deze mogelijkheid door

de Kerk ontnomen, en moet ik voorzien dat priesters, die geheel op mij steunen, reddeloos ten onder zullen gaan.

De gevolgen wilde ze met 'een bloedend hart' dragen. Maar, schreef zij Alfrink, zij voelde zich door de kerk in de steek gelaten, 'en dat is het bitterste van alles voor iemand die van jongs af aan zijn kinderlijk vertrouwen in de Kerk en de kerkelijke overheid heeft gehad'. Zou ze niet meer op haar kerk kunnen vertrouwen, dan zou ze 'alleen maar vertrouwen op Jezus, die nooit iemand alleen laat staan'.¹⁸⁸

Hoewel Alfrink precies wist dat de vanuit Rome afgekondigde richtlijnen tegen haar en Duynstee waren gericht, moedigde hij haar aan deze niet persoonlijk op te vatten. De H. Stoel beoogde enkel 'opvattingen en praktijken waarvan men meent te hebben geconstateerd dat deze in bepaalde kringen leven' aan banden te leggen.¹⁸⁹ Juist om het niet persoonlijk te maken, was zij niet persoonlijk gehoord of geraadpleegd, luidde zijn verklaring in reactie op haar klacht dat zij zich nooit had kunnen verdedigen. De toon van zijn brief was respectvol, herderlijk en open. Hij had niets willen schrijven dat haar zou hinderen of kwetsen. En als hij dat onverhoopt toch gedaan had, moest zij hem dat direct laten weten. Hij hoopte dat de hemel haar voor verbittering zou bewaren en haar zou helpen haar vertrouwen niet alleen in Christus, maar ook in de Kerk te bewaren. Terruwe antwoordde binnen enkele dagen met waardering voor zijn goede bedoelingen, maar zonder zijn inschatting te delen dat het Monitum een algemene en niet specifiek tegen haar bedoelde maatregel was.¹⁹⁰ Somber herhaalde zij dat een katholiek voorbereid moest zijn op aanvallen van buiten, maar ook van binnenuit, door publieke verdachtmakingen uit de eigen kerk. Een dergelijke reputatieschending was 'menselijkerwijze haast niet te verwerken'. Zij zou zich blijven concentreren op 'werkelijk heel belangrijke zaken' voor de Kerk (met hoofdletters geschreven) en hoopte dat Alfrink zich ervoor wilde blijven inzetten dat zijzelf in de kwestie gehoord zou worden.

Met de armen over elkaar daarop wachten, deed zij intussen niet. In een aangetekende brief in het Frans richting Rome nam zij in december 1956 stelling tegen het Monitum. Klachten en verdachtmakingen over vermeende immorele adviezen ondermijnden haar goede naam en die van haar praktijk, terwijl zij als goede katholiek en ook als katholiek psychiater niets anders wil-

de dan het heil van de kerk. Dat haar eigen patiënten de bronnen voor die klachten waren, was haar bekend. Als het ging om de weergave van therapeutische adviezen en principes waren die echter niet betrouwbaar. Dat hadden de priesters bij wie patiënten hadden geklaagd volgens haar echter niet begrepen; die hadden wat ze hoorden voor waar aangenomen, in plaats van navraag bij haar te doen. Puntsgewijs weerlegde ze de kritiek van het Monitum die zij op zichzelf betrok. Nooit had zij patiënten tot immorele handelingen aangezet in haar therapie. Die was gericht op herstel van de controle van de rede over de passies en kon met een ‘fase van desintegratie’ gepaard gaan. Patiënten konden daardoor onzeker raken en te rade gaan bij priesters over hun handelingen en gedrag, die vervolgens een morele beoordeling maakten zonder psychiatrische kennis van zaken. Versterving vond zij niet raadzaam voor dwangneurotici, maar geen probleem voor psychisch gezonde mensen. Dat de mens over een vrije wil beschikte, stond voor haar buiten kijf, maar met een behendige verwijzing naar Van Kol stelde zij dat deze niet werkte wanneer twee passies elkaar onderling verdrongen en daarmee buiten het bereik van de rede kwamen. Ze schoof ‘notre psychologie thomiste’ naar voren als geschikt katholiek alternatief voor het gangbare freudiaanse verklaringskader. Op dit punt nam zij, onderstreepte zij, afstand van andere katholieke psychiaters die Thomas’ rationele psychologie buiten beschouwing lieten. Het was Duynstee geweest, benadrukte zij niet voor niets, die dit alternatieve kader voor zenuwartsen had opgelegd. Ten slotte verduidelijkte zij dat een substantieel deel van haar patiëntenbestand bestond uit priesters en mannelijke en vrouwelijke religieuzen, die mede dankzij haar therapie hun weg naar God hadden teruggevonden.¹⁹¹

‘ONS VERBOND IN HEM’

De brieven waarmee Terruwe en Duynstee zich verdedigden, laten iets van hun wanhoop zien. Zij stonden pal voor hun professionele overtuiging dat personen met psychische problemen niet voldoende wilsvrijheid hadden om moreel verantwoordelijk te worden gehouden voor hun daden. Intussen waren ze echter als de dood dat Duynstee inderdaad Nijmegen zou moeten verlaten en ze duurzaam van elkaar gescheiden zouden worden. Die angst wordt tastbaar in de verslagen die Willem Duynstee maakte van ‘mededelingen’ die Anna Terruwe – en hij ook aanvankelijk – sinds de nazomer van 1955 op verschillende locaties in

binnen- en buitenland kreeg van Jezus Christus, later ook van Jezus en Maria.¹⁹² De door hem als geheim bestempelde verslagen verduidelijken de aard van hun band en wat zij als hun gezamenlijke opdracht beschouwden.

Uit deze notities is af te leiden dat zij jaarlijks enkele weken samen vakantie hielden in Zwitserland, met de mondaine bergplaats Beatenberg als uitvalsbasis, vlakbij Interlaken in het Berner Oberland. Dan bezochten zij dagelijks een of meer kerken en kapellen in de omgeving waar Jezus met Anna 'sprak', en via Anna ook hem, Willem, geruststelde en opdrachten gaf. Duynstee gaf die 'mededelingen' zorgvuldig weer, voorzien van data en plaatsen van handeling. Uit Jezus' 'mededelingen' konden beiden opmaken dat Duynstee niet alleen een 'goede' maar zelfs een van Zijn 'beste priesters' was. Anna kon zich geen betere leidsman wensen. De jezuiet Tromp beviel Jezus daarentegen helemaal niet, zijn optreden tegenover hen heet schadelijk, soms zelfs het werk van de duivel. Via de 'mededelingen' verzekerde Jezus hen echter dat zij bij Hem veilig waren. Bovendien verduidelijkten die dat zij uitverkoren waren de weg te gaan die Jezus had uitgestippeld. Jezus kondigde 'een groots werk in de Kerk' aan, dat Hij met hen ook zou doorzetten. Daartoe moesten ze samen zijn en blijven, meer dan ooit en ja, 'ook in Nijmegen'. 'Hoor je het, Anny', tekende Duynstee aan bij deze aanmoediging om hun voorzichtigheid om niet samen gezien te worden in hun beider woonplaats, maar te laten varen.¹⁹³ De verslagen laten zien dat zij sindsdien inderdaad geregeld samen zaten in de kapel van het Sint Canisiusziekenhuis en die van het klooster van de Zusters van de Heilige Familie, waar Duynstee zijn intrek had genomen. Net als in de kerken en kapellen rond Beatenberg maakte Jezus ook daar Zijn aanwezigheid voelbaar voor Anna.

In de correspondentie die Duynstee en Terruwe tot eind 1956 voerden met kerkelijke gezagsdragers zijn allerlei toespelingen te vinden op een 'innerlijk weten' wat hun opdracht was, op hun overtuiging voor het heil der zielen te werken en daarbij gebonden te zijn aan gezag dat hoger was dan dat van Jezus' aardse plaatsvervangers. Die bestuurders waardeerden zulke geloofsijver, behalve waar die de gezagsaanspraken van de institutionele kerk dreigde aan te tasten. En dat dat in het geval van Duynstee en Terruwe kon gelden, zou pas geleidelijk duidelijk worden.

De 'mededelingen' laten zien hoezeer Duynstee twijfelde of hij, die zich zo verzette tegen wat het hoogste gezag van zijn kerk wilde, wel een goed priester

was. Dat Jezus Anna als spreekbuis prefereerde en niet hem, priester en haar biechtvader, speelde hem daarbij parten. Dat was, zo legde Jezus via Anna uit, omdat hij juist als biechtvader moest oordelen over wat Anna vertelde over haar communicatie met Jezus. Zou Jezus tot hem spreken, dan moesten ze een andere priester in hun geheime verbond opnemen. Duynstee tobde ook erg over het feit dat Anna, en niet hij, via de mededelingen allerlei tekens van Jezus' liefde ontving die hem onthouden werden. Dit werd – door weer andere mededelingen – gerationaliseerd in een genderspecifieke arbeidsdeling, waarin Anna als vrouw tot taak had lief te hebben en 'het hart' van hun verbond vertegenwoordigde. Als priester was het Duynstees taak te verkondigen wat Jezus wilde, en binnen hun verbond vertegenwoordigde hij 'het verstand'.¹⁹⁴ 'Ons verbond in Hem' vatte de band samen die zij als onverbrekkelijk beschouwden.¹⁹⁵

Binnen dat verbond werden hiërarchische verhoudingen – man en vrouw, priester en leek – enerzijds opgerekt, anderzijds bevestigd. Wanneer Jezus – aldus Anna – te kennen gaf dat Duynstee 'bij ons hoorde', kon Duynstee begrijpen dat zij met Jezus de kern van het verbond vormde.¹⁹⁶ In de aanspreekvormen die Anna – in haar weergave van wat Jezus zei – gebruikte, bleven kerkelijk-hiërarchische verhoudingen daarentegen intact. Anna werd door Jezus als Anny aangesproken (soms ook gespeld als Annie), later ook als Anneke. Haar biechtvader was en bleef Prof. Duynstee – zoals in latere verslagen de vicaris-generaal van het bisdom Roermond steeds als prof. Feron werd aangeduid, en aartsbisschop Bernard Alfrink (vanaf 1960) als kardinaal. Voor Jezus waren zij dan wel onderling met elkaar verbonden, maar zeker niet elkaars gelijken. Anna's positie was meest ambivalent, want een 'eenvoudig meisje' en dat zou zij ook zou blijven 'als de wereld tegen haar opkeek'. Daarmee leek ook haar 'weg' door Jezus zelf uitgestippeld.¹⁹⁷ Hij bepaalde de koers voor Anna, die Hij ook als 'kind' aansprak.¹⁹⁸

Duynstees verslagen van de 'mededelingen' laten zien dat hij bekend was met het soort kritiek waarop visionaire vrouwen en hun leidsmannen in en buiten de katholieke kerk konden rekenen. Zo deed hij veel moeite om uit te leggen dat Anna niet uit een extreem vroom milieu kwam, eerder het tegenovergestelde. Dat zij gestudeerd had en opgeleid was als psychiater pleitte enerzijds voor haar, want lichtgelovig zou zij niet zijn. Anderzijds benadrukte hij haar geloofwaardigheid als Jezus' doorgeefluik doordat Jezus wilde dat zij zich klein en zelfs 'nietig' maakte om zich te kunnen overgeven aan wat Hij

van haar vroeg. Wat eerder een nadeel was – namelijk uitgerust zijn met een wetenschappelijk getrainde geest – boog Duynstee aldus in de verslagen om tot een voordeel, want het zou zoveel meer van Anna vragen om te geloven wat Jezus haar zei, erop te vertrouwen dat dat ook waar was en ernaar te handelen. Zij had geen vat op Jezus' 'mededelingen' die 'geheel buiten haar omgingen' en haar 'als het ware ingedrukt' werden. Van enige sturing of strategie kon geen sprake zijn, onderstreepte Duynstee in de verslaglegging, want wanneer Anna iets 'voor haarzelf of een ander' vroeg, weerde Jezus dat af en zei haar dat zij moest gaan.¹⁹⁹ Soms was er slechts sprake van een 'zijn' in Jezus, beschreven als een soort trance waarin Anna dan verkeerde.²⁰⁰

Na het verschijnen van het Monitum was het Duynstee duidelijk dat er weinig anders opzat dan naar Rome af te reizen om zich te verdedigen. Zijn halsstarrige weigering, beargumenteerd als gewetenskwestie, was voor het H. Officie een nieuwe steen des aanstoets. Daarmee stelde zich de vraag of hij in Rome, tegenover het H. Officie, de precieze aard van zijn gewetensbezwaren moest onthullen. In de week voor zijn vertrek naar de Eeuwige Stad op 28 november 1956 besliste hij in overleg met Anna nog maar niets te zeggen over de 'mededelingen'.²⁰¹ Beiden zagen als een berg op tegen de aanstaande scheiding. Vlak voor zijn vertrek belde Willem vanaf Schiphol Anna nog eens op. Zij spraken elkaar moed in door elkaar te herinneren aan de 'mededelingen' en de opdracht waar zij voor stonden – zich overgeven aan wat Jezus wilde. 'Niet denken, niet denken', maar zich overgeven en niet bedroefd zijn, maar erop vertrouwen dat ze veilig zouden zijn en 'niet geschonden' zouden worden. Ze waren er ook vast van overtuigd dat ze zeker 'belaagd' zouden worden, maar uiteindelijk niet van elkaar gescheiden, als beloning voor hun trouw aan Jezus.²⁰² Overgave vroeg dat ze zich geen zorgen zouden maken over wat kwam, want Jezus zou hun de kracht geven om dat te dragen.²⁰³

Duynstee keerde begin december weer naar Nijmegen terug en vertelde Anna 'van het gebeurde in Rome'. Details ontbreken, maar Anna's samenvatting dat Jezus 'wilde dat wij ons geheel onderwerpen' verduidelijkt dat hun beproeving zou voortduren. Hun 'samen zijn' beviel Jezus, maar ze zouden opnieuw gescheiden worden. Vanaf eind 1956 worden Duynstees verslagen van de 'mededelingen' explicieter over Jezus' opdracht aan hen. Die draaide om het verbreiden van de 'vreugde van de liefde' in de katholieke kerk. Jezus vond dat die kerk een 'droevig' gelaat toonde dat helemaal niet paste bij de liefde die Hij als Gods

eerstgeborene had ervaren en aan alle gelovigen wilde schenken.²⁰⁴ Het was aan Duynstee om die liefde te verkondigen, aan Terruwe deze te helpen verbreiden. Daarmee paste hun opdracht bij hun positie en functie: zielzorger en zenuwarts.

Op 16 december bezocht Duynstee met Anna samen Mère Véronique in Duivendrecht.²⁰⁵ Zij waren op 14 september van dat jaar ook al bij de abdis geweest om het over ‘inspraken’ te hebben die Anna van Jezus zei te krijgen.²⁰⁶ Anna had die niet ‘corporellement’ gehoord, maar ze waren haar als het ware ‘ingedrukt’. Véronique had Anna er steeds op gewezen dat Jezus altijd bij haar was, haar hielp, haar zou geven wat zij nodig had zodat zij tot het uiterste van haar kracht voor Hem kon werken.²⁰⁷ Ook nu stelde zij beiden gerust dat Jezus zeer ingenomen was met het geestelijke bondgenootschap, waarvan Anna het hart en Willem het rationele hoofd was. Anna kon volgens Jezus op Willem bouwen want hij was een heilig en betrouwbaar priester en samen vormden zij een eenheid ‘dans Mon Hostie’.²⁰⁸ Duynstee dichtte de Duivendrechtse abdis bovennatuurlijke gaven toe. Zij was innig vertrouwd met Anna die van God de opdracht had om zielen te redden en zo bij te dragen aan ‘l’oeuvre rédemptrice’.²⁰⁹ Dit ging gepaard met het lijden dat Jezus haar aandeed. Dat Véronique de waarheid sprak, had Jezus weer via een inspraak bevestigd.²¹⁰ De wisselwerking tussen de maatregelen tegen Duynstee in het najaar van 1956 enerzijds en de ‘mededelingen’ en ook beelden anderzijds die Anna kreeg, laat zich in Duynstees verslagen volgen. Kern ervan is dat Jezus Anna aan Zijn hart hield, Willem aan zijn rechterhand en dat die als priester de opdracht had om de vreugde van Zijn liefde te verkondigen.

Op 16 januari 1957 vertrok Duynstee opnieuw per vliegtuig naar Rome om weer door het H. Officie aan de tand te worden gevoeld. Ditmaal over zijn bijna dertig kantjes tellende voorstelling van zaken van eind december 1956.²¹¹ Daarin had hij onthuld wat de gewetensbezwaren waren waarop hij zich bij zijn weigering naar Rome te verhuizen, steeds had beroepen. De tekst was in het Frans opgesteld, vooral omdat van Terruwe alleen andere consultoren dan de gewraakte jezuïet Tromp iets over de ‘mededelingen’ van Jezus mochten weten. Duynstee had de ‘mededelingen’ inhoudelijk enigszins gecondenseerd, zonder vermelding van de locaties of het feit dat hij en Anna daar samen waren wanneer Jezus zich tot haar richtte. Aan de hoge frequentie van de ‘mededelingen’ – soms tot driemaal per week, met concentratie in de zomervakantie en de weken rond de kerst – had hij niets gewijzigd. Duynstee ver-

klaarde tegenover het H. Officie dat hij samen met Terruwe neurotici behandelde in opdracht van Jezus Christus, die deze opdracht aan haar had gegeven via ingevingen. Hij had zich niet aan deze opdracht van bovennatuurlijke oorsprong kunnen onttrekken. Concreet betekende dat ook dat hij zich niet vrij had gevoeld 'op eigen verantwoordelijkheid van haar weg [te] gaan. Ik zou dat naar mijn mening alleen kunnen doen wanneer de Kerk, die ook over bovennatuurlijke gaven te oordelen heeft, zou verklaren dat deze mededelingen mij niet daartoe verplichtten.'²¹²

Vervolgens legde hij uit waarom hij ervan overtuigd was dat Terruwe goddelijke ingevingen had gekregen. Hij hanteerde daartoe drie gebruikelijke criteria voor beoordeling: de persoon, de aard van de ingevingen en de opbrengst of uitkomsten ervan. Anna Terruwe was volgens hem 'iemand bij wie een fantasie- of gevoelswerking in deze richting [bovennatuurlijke verschijnselen] ten enenmale uitgesloten' was. Zij zou eerder angstig geweest zijn ten aanzien van dergelijke ervaringen. Volgens Duynstee was de aard van de 'mededelingen' zodanig dat het uitgesloten was dat Terruwe ze zelf had verzonnen. Hij gaf als voorbeeld dat Jezus via haar Zijn kerk 'een nieuw kleed' zou willen geven. Terruwe was er absoluut de persoon niet naar om zichzelf zo'n taak toe te bedelen, verzekerde Duynstee.²¹³ De mededelingen waarvan zij verslag deed, waren volgens hem altijd 'zuiver geestelijk', 'zinnen of fantasie speelden er geen enkele rol' en ze druisten niet in tegen de leer van de kerk, noch deden ze afbreuk aan Gods waardigheid. De ingevingen hadden ten slotte een inniger verbinding met God tot gevolg.

Duynstees verdediging paste in een lange traditie binnen de katholieke kerk van vrouwelijke visionairen en hun geestelijke en fysieke gewaarwordingen.²¹⁴ Vooral de vraag of zulke ervaringen als teken van God beschouwd moesten worden, daagde bestaande binnenkerkelijke machtsstructuren uit die waren gebaseerd op wijding, ambt en anciënniteit – criteria die zonder uitzondering enkel op mannen van toepassing waren. De vrouwen in kwestie konden uitgroeien tot levende heiligen, gesteund door priesters die met en door hen gelovigen tot intensievere toewijding aan geloof en kerk probeerden aan te sporen. Kerkelijke gezagsdragers zagen zich genoodzaakt om zulke vaak lokale verering aan de banden te leggen – omdat er geen bewijs was voor enige bovennatuurlijke oorsprong, maar bovenal om controle te houden over de katholieke geloofsgemeenschap. Wat van God kwam, werd niet door gelovi-

gen, maar door gezagsdragers bepaald.²¹⁵ Behoud van die controle speelde ook direct na de Tweede Wereldoorlog, toen het aantal visionairen met claims op vooral Maria-verschijningen exponentieel groeide in het sociaaleconomisch ontwrichte Europa. Deze golf confronteerde het kerkelijk gezag met binnenkerkelijke machtskwesties, maar evenzeer met de vraag wat die visionairen zouden kunnen betekenen voor de katholieke strijd tegen het communisme in de Koude Oorlog.²¹⁶

Duynstees inschatting dat Terruwe in die internationale golf van claims op bovennatuurlijke verschijningen voor het H. Officie een uitzondering vertegenwoordigde, bleek een ernstige misrekening. Dat hij deze instantie ervan zou kunnen overtuigen dat God zelf hun pastoraal-therapeutische samenwerking wilde waarin hij als priester de leiding had en samen met haar als psychiater werkte aan het heil van getroebelde zielen, was eveneens een inschattingsfout. In zijn voorstelling van zaken hing de effectiviteit van de zielzorg voor deze doelgroep namelijk af van een vrouwelijke professional in de geestelijke gezondheidszorg. De nadruk op de pastorale betekenis van Terruwes psychotherapeutische praktijk ondermijnde Duynstees verdediging. Over het functioneren van deze vrijgevestigde zenuwarts die als psychotherapeut werkte, hadden kerkelijke gezagsdragers namelijk geen directe zeggenschap. Met zijn nadruk op haar professionele scholing en capaciteiten negeerde Duynstee de betekenis van haar sekse en haar status als leek in hun kerk. Die kende geen titel waarop zij de rol kon vervullen die hij haar in hun samenwerking toestond. En daarmee was zijn positie als priester gecompromitteerd.

Het H. Officie aarzelde niet en nam onmiddellijk maatregelen. Jezus zei dat hij stil was ‘bij ons grote verdriet’, tekende Duynstee aan op 17 februari 1957.²¹⁷ Die dag had hij te horen gekregen dat hij zonder verder protest naar Rome moest verhuizen. Bovendien moest hij een verklaring tekenen dat er niets bovennatuurlijks te vinden was in de ‘zogenaamde revelaties van mevrouw Terruwe’, en dat hij geen enkele relatie meer met haar mocht onderhouden. ‘Afwijzing’ zou Terruwe veel later bij deze datum in de agenda noteren waarin zij vanuit haar herinnering op datum persoonlijk en professioneel vreugdevolle en verdrietige gebeurtenissen uit haar leven noteerde.²¹⁸ Anna ging twee dagen later uithuilen bij Mère Véronique in Duivendrecht. Bij die gelegenheid en de daarop volgende dagen liet Jezus haar weten dat Hij van haar hield en dat wat Hij haar aandeed, geen kwestie van wreedheid was, maar een teken van

Zijn liefde. Duynstee mocht nog eenmaal naar Nijmegen terugkeren om zijn verhuizing te regelen. De 'mededelingen' die volgden, kwamen in het teken te staan van offers, de gelofte van gehoorzaamheid die zij had afgelegd op het H. Sacrament, en het loslaten van zichzelf en eigen wensen en voorstellingen. De scheiding zou tijdelijk zijn, begreep zij, en Jezus zou bij ieder van hen blijven. In 'de afwezigheid van elkaar' zouden zij 'Zijn aanwezigheid (...) vinden'. En ze zouden 'elkaar (...) vinden in de aanwezigheid van Jezus'.²¹⁹

Op 25 februari 1957 klom Anna opnieuw in de pen om het H. Officie te schrijven. Direct refereren aan wat zij via Duynstee wist over het besluit van deze instantie, was onmogelijk want Duynstee was tot stilzwijgen hierover verplicht. Anna refereerde aan de genade van Jezus Christus waardoor zij kon verdragen wat haar overkwam en wat altijd nog veel minder was dan Hij had verdragen. Bovenal wilde zij het H. Officie ervan doordringen dat het freudianaanse gedachtegoed steeds meer aanhang verwierf onder katholieken, psychiaters niet uitgezonderd, in Nederland, Frankrijk, Duitsland en de Verenigde Staten. Die psychiaters hadden geen alternatief, zeker niet nu de Romeinse instantie haar benadering door de veroordeling in het Monitum in diskrediet had gebracht. Het ging haar, onderstreepte zij, niet om haar positie, maar om het heil der zielen. Haar benadering steunde op Duynstees werk die met zijn thomistische theorie van de verdringing de weg naar een katholiek verklaringskader en daarmee naar een katholieke therapie van de neuroses had opgelegd.²²⁰ Het mocht niet baten. Op 10 maart 1957 vertrok Duynstee per vliegtuig voor onbepaalde tijd naar Rome. De dag tevoren hadden hij en Anna van Jezus de verzekering gekregen dat hun opdracht ongewijzigd was en Hij hen niet zou verlaten. 'Een groot werk is nu begonnen; wij dragen met Hem een groot geheim.'²²¹

S T R I J D

Met het Monitum wilde het H. Officie de praktijk ondermijnen die Terruwe als zenuwarts en psychotherapeut voerde. Deze officiële kerkelijke waarschuwing was gericht aan leidinggevende geestelijken en religieuzen die als poortwachters moesten beslissen over eventuele psychiatrische hulpverlening aan hun ondergeschikten. Die mochten zij onder geen beding naar een vrouwelijke psychiater sturen. Kwesties rond psychotherapie, morele grenzen en freudiaanse tendensen speelden ook in andere kerkprovincies. Nergens anders oefende het H. Officie echter zulke directe, grote druk uit als op de Nederlandse bisschoppen.¹ Evenmin was elders sprake van een interventie vergelijkbaar met het Monitum van 1956. Aartsbisschop Alfrink moest daarom voorzichtig positie kiezen en niets doen dat ergernis in 'Rome' over 'Utrecht' zou vergroten.

Die ergernis liep toch al op omdat hoog opgeleide katholieken in de Nederlandse kerkprovincie hun ongenoegen over klerikale bevoogding duidelijk maakten.² Bovendien lazen en luisterden katholieken inmiddels naar neutrale en zelfs socialistische media en werden sommigen ook lid van niet-katholieke politieke partijen en beroeps- en belangenorganisaties. Dit ondermijnde de katholieke 'zuil', de traditioneel hoge confessionele organisatiegraad onder katholieken van de wieg tot het graf. De Nederlandse bisschoppen hadden zulk 'onverzuild' gedrag de kop in proberen te drukken met een bisschoppelijk mandement, *De Katholiek in het openbare leven van deze tijd* (1954). Maar deze nadrukkelijke oproep om als katholieken eensgezind te blijven en te handelen sorteerde niet het gewenste effect. Rome legde daarop in 1956 een

bestuurlijke herindeling op van de Nederlandse bisdommen. Het verkleinen van de territoria van de bisschoppen was bedoeld om de bestuurlijke greep op de gelovigen te verstevigen. Onmiskenbaar weerspiegelde deze maatregel 'Romeins' ongenoegen over wat daar beschouwd werd als 'Utrechts' onvermogen. Alfrink overzag het hele kerk-bestuurlijke schaakbord van de Nederlandse bisschoppen en de H. Stoel. Terruwe en Duynstee waren daarop geen onbelangrijke 'stukken', maar het kerkelijke onderzoek naar hun visie en praktijk was niet het enige wrijvingspunt met de pauselijke curie.

Niettemin wist hij in die situatie Terruwe de kans te geven zich te verdedigen. Per brief legde zij glashelder aan de paus uit hoezeer het Monitum haar persoonlijk en professioneel had beschadigd. Alfrink liet ook zelf de kwestie rond Duynstee en Terruwe onderzoeken. Hij hield het rapport daarover uiteindelijk onder zich. Daarvoor zijn twee redenen denkbaar. Ten eerste omdat het kerkelijk oppergezag koos voor de dieptepsychologie als vorm van katholieke psychotherapie. Deze keuze werkte in het nadeel van thomistisch georiënteerde theoretici en behandelaars zoals Duynstee en Terruwe. Ten tweede werd het Alfrink eind jaren 1950 duidelijk dat Duynstees ballingschap in Rome minder met een kerkelijk omstreden benadering van geestelijke gezondheidszorg te maken had, dan met Terruwes 'revelaties'. Om een einde te maken aan de maatregelen van het H. Officie tegen Duynstee en Terruwe moest hij vanuit die 'gewetenszaken' redeneren en opereren. Omdat het om gewetenszaken ging, kon dat niet publiekelijk. Duynstee en Terruwe, die ten einde raad waren, probeerden ook actief Alfrinks steun te verwerven met behulp van Jezus' 'mededelingen'.

Over die wanhoop liet Anna zich soms ook iets ontvallen tegenover de Nederlands-Amerikaanse psychiater Conrad Baars. Baars was diep onder de indruk van haar *Psychopathie en neurose* dat hij, evenals Anna's proefschrift, in het Engels vertaalde. Hij bouwde een intensieve trans-Atlantische werkrelatie met Anna op, gericht op de verbreiding van haar inzichten. Zijn ingrijpend

aangepaste Engelse vertalingen van genoemde publicaties zorgden voor internationale aandacht voor Terruwes werk die haaks stond op de eenzijdig negatieve duiding door Nederlandse jezuïeten als Tromp.

Eind 1960 mocht Duynstee naar Nederland terugkeren, maar het contactverbod met Terruwe bleef officieel nog tot in 1963 van kracht. Beiden bleven dit verbod ook nu weer ontduiken en probeerden Alfrink ertoe te bewegen hun rehabilitatie te bewerken. Toen deze bleef aarzelen, publiceerde Terruwe in 1964 haar apologie, *Opening van zaken*.³ Die werd 'gelekt' en kreeg dankzij de Nederlandse dagbladen bredere verspreiding dan zij had bedoeld. Daarmee was de eigenlijke 'affaire Terruwe' geboren, waarin zij zelf de toon zette voor de publieke evaluatie van de kwestie rond haar visie en praktijk.⁴ Nederlandse media presenteerden Terruwes strijd als afschrikwekkend voorbeeld van de ontworsteling van Nederlandse katholieken aan verouderde en ondemocratische gezagsstructuren in hun kerk.⁵ In dat narratief was Terruwe de rol van heldin toebedeeld, die pal had gestaan voor de geestelijke bevrijding van katholieken. Toen in het voorjaar van 1965 vanuit Rome een gebaar volgde dat als rehabilitatie kon worden gezien, stonden de media opnieuw klaar om Terruwe als winnaar te vieren in de strijd tegen de ondemocratische structuren in haar kerk. Daarbij bleef buiten beeld dat Anna Terruwe precies in en voor die kerk had willen werken en dat haar opvattingen over geestelijke bevrijding geen seculiere, maar juist diepreligieuze trekken vertoonden.

BUITEN SPEL: KATHOLIEKE PSYCHOTHERAPIE UITGEZUIVERD

Alfrink bracht namens de Nederlandse bisschoppen eind januari 1957 rapport uit aan het H. Officie over de publicatie van het Monitum. Bij die gelegenheid wees hij op Anna Terruwes verzoek om gehoord te worden. Meer in het algemeen bepleitte de Utrechtse aartsbisschop dat katholieke deskundigen die thuis waren in het christelijke geloof en de geloofsleer van de kerk, zouden

Duynstee in het gezelschap van Frans Feron (rechts) en andere geestelijken tijdens zijn Romeinse ballingschap.

bijdragen aan de ontwikkeling van de psychologie. Dan zou de psychologie ten goede komen aan wat hij de leiding van de zielen noemde.⁶ Alfrink was ervan overtuigd dat katholieke theologen de psychologie niet konden negeren.

Vanaf maart 1957 werd Rome Duynstees nieuwe standplaats. Hij moest van het H. Officie alle contact met Anna verbreken. Zijn verslagen van de 'mededelingen' laten echter zien dat beiden briefcontact onderhielden en met elkaar telefoneerden. In mei 1957 was Anna een week in Rome en dat zou zij sindsdien ongeveer eens per zes of acht weken zijn, steeds voor een week of iets korter. Ook hielden ze vast aan de jaarlijkse gezamenlijke zomervakanties van eind augustus tot midden september in het Zwitserse Beatenberg. Dat 'Anny' nu 'toute seule' was, zoals Mère Véronique haar meelevend schreef, was niet helemaal waar. Niettemin had de Duivendrechtse abdis reden tot zorg om Anna, die door onrust gegrepen leek en slecht voor zichzelf zorgde. Anna was intussen bezorgd dat Duynstee in Rome zou verpieteren.⁷ Die had daar gelukkig wel wat aanloop omdat er een levendige 'pelgrimage' van adepten van de oude 'Duyn' op gang kwam.⁸ Zij zullen misschien ook als postiljon

Anna (links, met sigaret) in gezelschap van oud-studiegenoten die zij ook vanuit katholieke studentvereniging Veritas kende.

tussen Nijmegen en de Eeuwige Stad hebben gefungeerd. De verslagen van de ‘mededelingen’ laten niettemin zien dat de scheiding zwaar was voor hem en Anna. ‘[C]’est au prix du sang que l’on sauve les âmes’, bracht Mère Véronique begin 1957 Anna in herinnering.⁹ Beiden waren er net als Duynstee van overtuigd dat Anna ‘une mission spéciale’ te vervullen had en dat ‘la Croix’ dat Jezus onder haar voeten plaatste, de weg markeerde die ze moest afleggen.¹⁰

Anna op haar beurt drong er bij de paus per brief op aan meer duidelijkheid te geven aan katholieke psychiaters die zich niet op Freud wilden oriënteren.¹¹ Zij toonde zich verontrust – verongelijkt misschien ook – dat haar benadering nu openlijk in diskrediet gebracht was door de verbanning van Duynstee en hun contactverbod. Met lede ogen moest zij toezien dat ‘katholieke psychotherapie’ meer geaccepteerd werd in katholieke kring, zonder dat duidelijk was waar die omschrijving precies voor stond. Duidelijk was dat de freudiaanse psychoanalyse daar niet onder viel.¹² Ook in therapie werken vanuit freudiaanse principes als verdringing was echter verdacht geworden. Daarmee bleef het

odium van freudiaans of psychoanalytisch Terruwe aankleven. Onder aanvoering van Pius XII konden juist concrete therapeutische praktijken tussen 1952 en 1958 op kritische aandacht van kerkelijke zijde rekenen. Of psychotherapie eigenlijk geen alibi was voor (het opwekken van) seksuele lust, was een vraag die in het brandpunt van die aandacht stond.¹³

Bij de kwestie wat dan een voor katholieken betrouwbare benadering van psychotherapie kon zijn, scoorde de 'dieptepsychologie' hoge ogen in Romeinse kring. Dit begrip dekte benaderingen van psychoanalytische theoretici, zoals de Zwitser Carl Gustav Jung (1875-1961), die nauwer aansloten op de christelijke antropologie en moraal, en getuigden van een breder begrip voor het onbewuste dat niet – zoals bij Freud – louter als psychoseksueel voorgestructureerd werd beschouwd.¹⁴ Historicus Agnès Desmazières laat zien dat in katholieke kring preciezere definities van dieptepsychologie feitelijk steunden op de afwijzing van andere denkrichtingen, en dan vooral oudere thomistische oriëntaties die openstonden voor therapeutische toepassingen van freudiaanse principes.¹⁵ In dit door Rome gestuurde definitieproces kwam Terruwe op grond van haar verbinding van de rationele psychologie met Freuds verdringingsprincipe in het 'verkeerde kamp' terecht.¹⁶ Het 'goede' koos de dieptepsychologie als katholieke voorkeursrichting, zoals dat gebeurde tijdens het internationale congres in Rome over psychotherapie in 1953, waar Terruwe ontbrak.¹⁷

Desmazières' analyse van de opmars van de dieptepsychologie in katholieke kring verheldert ook hoe draagvlak ontstond voor de toepassing van psychologie in de zielzorg. Terwijl dit draagvlak in Nederland nog relatief klein was, zagen leidinggevende Amerikaanse en Duitse geestelijken juist dat kennis van psychologie functioneel was voor zielzorgers, en daarmee ook voor gelovigen.¹⁸ Adequate zielzorg was daarmee een kwestie die vanuit de christelijke antropologie én de menswetenschappen bezien moest worden. Over dat laatste behield het hoogste gezag van de katholieke kerk twijfels, behalve dan als het ging om de toepassing van inzichten uit de dieptepsychologie in de zielzorg.¹⁹

Anna Terruwe wist welke auteurs in dit veld de boventoon voerden en had hun boeken op de plank staan. Zoals *Personale Seelsorge* (1954) waarin de Duitse theoloog Josef Goldbrunner een op Jung gebaseerde vorm van analytische psychologie bepleitte die zielzorgers vanuit hun persoonlijke religieuze beleving konden toepassen op gelovigen met neurosen.²⁰ Anna streepte daarin de

passage aan dat de zielzorg ervan doordrongen raakte dat de bredere werking van pastorale inspanningen afnam ‘weil das Erbe an christlicher Atmosphäre aus gläubigen Jahrhunderten (...) aufgezehrt wird’. De verschuiving van collectief naar individueel christelijk bewustzijn was daarvoor tekenend, waardoor ook ‘die Wirksamkeit der Seelsorge’ steeds meer naar de ‘personale Seinschicht’ verschoof.²¹ Gangbare vormen van zielzorg, gericht op dat christelijke collectief, waren met andere woorden niet langer afdoende. Anna zette ook enkele strepen in *Psychoanalyse und Synthese der Existenz* (1952) van de Oostenrijkse psychoanalyticus Igor Caruso. Onder invloed van denkers als Buber, Heidegger en Binswanger definieerde Caruso de dieptepsychotherapie als een ‘personalistische psychotherapie’ die zich onderscheidde door het openstaan voor het bovennatuurlijke.²² Hij verklaarde neurosen uit een verstoring van het als natuurlijk beschouwde waardensysteem, doordat absolute waarden ondergeschikt waren geraakt of gemaakt aan relatieve, want subjectieve waarden. Genezing vergde een herstel van het primaat van christelijke waarden verankerd in de katholieke moraal. In Caruso’s therapeutische benadering heette dit herstel ‘verlossing’ en de therapeut het ‘instrument van verlossing’. Anna markeerde het tekstgedeelte waarin hij neurose met schuld verbond tot ‘neurotische Schuld’ die hij bij de neuroticus legde, die de ‘Hierarchie der Werte’ had prijsgegeven en de eigen ervaringen tot absolute norm had verheven.²³

Dieptepsychologen als Caruso tolereerden geen speling tussen theorie en therapie, maar hielden vast aan de verbinding tussen beide. Dit ondersteunde bestaande twijfel, vooral onder jezuïeten, of psychotherapie vanuit freudiaanse therapeutische principes eigenlijk mogelijk was.²⁴ Bovendien oogstte de dieptepsychotherapie à la Caruso kerkelijke goedkeuring omdat deze neurosen verklaarde uit individuele keuzes gemaakt vanuit wilsvrijheid. Dit strookte volledig met de voluntaristische benadering van de jezuïeten, die Duynstee en Terruwe verwierpen op grond van de wilsonvrijheid bij neurotici. Dieptepsychotherapie was weliswaar geen scherp afgebakende richting, maar werd tijdens het internationale congres over psychotherapie in april 1953 door Pius XII op het schild gehesen als kerkelijk gesteunde benadering van psychotherapie.²⁵ Hoewel onder die vlag van ‘psychotherapie’ andere vormen mogelijk bleven, was daarin geen sprake van de relativering van de wilsvrijheid bij katholieken met mentale problemen, waarvoor Duynstee en Terruwe zich sterk maakten. Pius XII had in zijn toespraak voor het genoemde congres met klem gewezen

op de individuele wils- en keuzevrijheid die de mens tot mens maakte in de christelijke antropologie. Iemands geestelijke nood oplossen kon daarom uitsluitend binnen de vaststaande kaders van de katholieke moraal.

LASTIG PARKET

In Nederland leidde het Monitum tot verdeeldheid onder priesters en psychiaters die zich in de Pastorale Oriënteringscommissie van de Rooms Katholieke Charitatieve Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid inspanden voor een goed georganiseerde katholieke gezondheidszorg. Deze commissie had meer dan een half jaar nodig voor een afwijzende reactie, die slechts voorzitter Bless en secretaris Hein Ruygers ondertekenden. De brief bekritiseerde de insinuerende toon van het Monitum en de onjuiste voorstelling van zaken met betrekking tot psychotherapie, waardoor professionals in de geestelijke gezondheidszorg gedesavoueed, priesters kopschuw en patiënten onzeker gemaakt werden.²⁶ Moraalfilosoof Ruygers was zeker niet onpartijdig aangezien hijzelf bij Terruwe in behandeling was geweest. Hij was ervan overtuigd dat haar proefschrift bijdroeg aan 'de wetenschappelijke vereenvoudiging van de inzichten' en een dieper fundament legde voor 'de therapeutische arbeid'.²⁷ Het kon 'lijdende mensen' alleen maar ten goede komen.²⁸

Alfrink weigerde zijn medewerking aan de publicatie van de reactie van de Pastorale Oriënteringscommissie.²⁹ Hij zat in een lastig parket gezien de toch al gespannen verhoudingen tussen de Utrechtse kerkprovincie en de H. Stoel. 'Rome' toonde zich ontevreden met de wijze waarop de Nederlandse bisschoppen 'onrust' in de eigen kerkprovincie probeerden te bezweren. Hoger opgeleide katholieken wensten zich niet langer door priesters te laten bevoogden op terreinen die zij niet meer als kerkelijk beschouwden, zoals onderwijs, gezondheidszorg, beroepsverenigingen en vakbonden. 'Rome' taxeerde zulke opvattingen als antiklerikaal en daarom uiterst zorgwekkend. Om daaraan het hoofd te bieden voerde de Heilige Stoel een herindeling van bisdommen in de Nederlandse kerkprovincie door. Van vijf werden dat er zeven met een kleiner territorium, wat een strakkere kerk-bestuurlijke aansturing moest waarborgen. Alfrinks aartsbisdom Utrecht verloor naast de bisdommen Haarlem en Breda, territorium aan twee nieuwe bisdommen, Groningen en Rotterdam. Diocesane herindeling was een beproefd pauselijk machtsinstrument dat in

dit geval grotere controle moest garanderen over al wat katholiek was in de multiconfessionele Nederlandse samenleving. Met deze maatregel liet 'Rome' bovendien duidelijk weten ontevreden te zijn over de wijze waarop de zittende Nederlandse bisschoppen de onrust hadden proberen aan te pakken. Daarvan was Alfrink zich terdege bewust.³⁰

Hij wilde echter wel het naadje van de kous weten in de 'affaire Terruwe' en gaf Ruygers daarom de opdracht het Monitum grondig te analyseren. Diens rapport pleitte Terruwe en Duynstee op alle kritiekpunten vrij. Ruygers schetste echter ook het ingewikkelde kerkpolitieke krachtenveld en Alfrinks kwetsbare positie. Die was inmiddels ook betrokkene in de kwestie rond Terruwe en Duynstee en kon geen verder risico lopen door openlijke of actieve verdediging van beiden. Volgens Ruygers was de hele kwestie door verdenkingen vanuit Rome ontstaan en waren de jezuiten daarvan de aanjagers.³¹ Centrale twistpunt was de kwestie van de vrije wil bij mensen met psychische aandoeningen of problemen. De Nederlandse bisschoppen – met uitzondering van Mutsaerts van Den Bosch – hadden weinig of geen bezwaar tegen Terruwes theoretische en therapeutische opvattingen of de toepassing daarvan. Ruygers vroeg zich bovendien af of haar therapeutische benadering nu tot wezenlijk andere resultaten leidde dan die van haar collega's. Sommigen van hen hadden zich kritisch uitgesproken over de mogelijk 'zedelijke ongeoorloofdheid' van wat er in en om haar therapie zou gebeuren. Concreet ging het om wat er bij patiënten in psychotherapeutische behandeling los kon komen – aangeduid als 'desintegratie'. Die kon gepaard gaan met gedrag dat de zedelijke toets der kritiek misschien niet altijd kon doorstaan, maar dat was tijdelijk. En het was maar zeer de vraag of deze desintegratie niet ook volgde op de behandeling van neurotische aandoeningen door andere zenuwartsen.³²

Ruygers hekelde de eenzijdig moraaltheologische benadering van het Monitum. Voor hem was de 'kwestie Terruwe' vooral empirisch, en niet filosofisch of (moraal)theologisch van aard. Het was daarom aan de empirisch georiënteerde psychiatrie en psychologie om erover te oordelen.³³ Bovendien verklaarde hij zich schatplichtig aan de autonomie van de wetenschap waarmee hij aangaf dat ook katholieke wetenschap niet door kerkelijke regulering ingeperkt kon of behoorde te worden.³⁴ In zijn rapport benoemde Ruygers nadrukkelijk de potentieel neurotiserende effecten van een katholieke opvoeding, ondubbelzinnige aangeduid als 'drilsysteem' en 'zelfdrilling'. Een dergelijk samenstel

van morele ge- en verboden moest wel leiden tot ‘verstopping’, ‘ontsporing’ en ‘ontwikkelingsstoringen’. Terruwes therapeutische benadering daarentegen hielp patiënten een dergelijke aangeleerde en religieus gelegitimeerde ‘krampachtige verstervingspraktijk’ los te laten. Concreet betekende dit, aldus Ruygers, dat zij daarmee ook loslieten wie zij ‘foutief geworden’ waren.³⁵ ‘Scheef gegroeid’ waren vooral priesters en religieuzen, stelde hij onomwonden. Via therapie zoals Terruwe die aanbood, konden zij ‘tot een redelijke [door de rede] beheersing van het sexuele leven’ komen en daarmee bevrijd worden van spanningen die hun lichamelijke en geestelijke gezondheid ondermijnden.³⁶

Ruygers maakte scherp onderscheid tussen vrijheid en bevrijding. Bevrijding draaide om het in therapie losmaken van een verkeerd begrepen en beleefde moraal en geloof, maar daarmee was men nog niet vrij van de verplichtingen van die moraal of dat geloof. En dat nu juist ‘een therapie die meer dan andere in het katholieke milieu gegroeid is en die juist aan freudiaanse analyse wilde ontsnappen’ zo door ‘verdenkingen van Rome’ werd getroffen, noemde hij ‘bijzonder tragisch’.³⁷ In zijn verklaring daarvoor voerde niet Freud, maar Thomas de boventoon: in de Eeuwige Stad zou Terruwes benadering afgewezen worden omdat de onverdachte rationele psychologie als dekmantel voor benaderingen ingezet zou kunnen worden die zich niet met katholieke morele principes lieten verenigen.³⁸

Bij het schrijven van zijn rapport kon Ruygers niet weten dat de beoordeling van de kwestie door het H. Officie inmiddels vanuit een volstrekt ander gezichtspunt werd beschouwd. Dit was het gevolg van Duynstees openheid over ‘gewetenszaken’ eind december 1956: Jezus’ mededelingen over de opdracht die hij en Terruwe te vervullen hadden in hun kerk. Ook Alfrink was daarvan misschien nog niet op de hoogte toen hij besloot Ruygers’ rapport in de la te houden zonder reactie richting de auteur. Die bleef ervan overtuigd dat zijn onderzoek niet had bijgedragen aan een verandering in de zienswijze van de aartsbisschop, zoals anderen beweerden.³⁹ Feit is dat Alfrink niet genoeg had aan Ruygers’ analyse om de kwestie op te lossen die inmiddels over veel meer ging dan inzet of betrouwbaarheid van een als katholiek bestempelde psychotherapie.

Een lichtpuntje voor Anna was het huwelijk van pleegzus Phia Vos met de graficus Gerrie (ook Gershon genaamd en als Gerry geschreven) Polak. Zij trouwden op zondag 22 september 1957 in de synagoge aan het Jacob Obrechtplein in Amsterdam. Kosten noch moeiten waren gespaard voor deze traditionele Joodse bruiloft. De Amerikaanse fotograaf Leonard Freed maakte een rapportage van de ceremonie in de synagoge, als teken van herleving van de joodse gemeenschap en haar tradities in Nederland.⁴⁰ Anna bewaarde enkele meer ongedwongen foto's van een andere fotograaf. Daarop is te zien hoe zij vrolijke, bijna samenzweerderige gebaren naar haar moeder maakt. Phia had tijdens haar onderduikperiode bij de Terruwes in Deurne een band met Cato opgebouwd.⁴¹ Naar verluidt, wilde ze niet mee naar huis toen haar vader haar na de gedwongen scheiding in juli 1945 eindelijk in Deurne kon komen ophalen. Phia was tien toen ze terugkeerde naar haar ouderlijk huis in Amsterdam, met een rozenkrans en een Christusbeeld in haar koffer. Leven als een katholiek kind had haar gered tijdens de nazibezetting, maar was daarna niet langer nodig noch zinnig. Haar ouders, Judith en Philip Vos-De Jong, waren voor de oorlog niet godsdienstig geweest, maar dat was grondig veranderd. Vanuit het liberale jodendom wilden zij een joods gezin vormen en organisatorisch en charitatief bijdragen aan de wederopbouw van de joodse gemeenschap in Nederland. Phia kreeg net als haar broers joodse les, ter correctie ook van de christelijke geloofsvoorstellingen en -praktijken die zij tijdens hun onderduik hadden moeten aanleren.⁴² Zij bleef na haar huwelijk contact houden met 'Anny', Marie France en ook Cato, die zij met enige regelmaat samen met haar jongere zusje Madelon in Deurne bezocht. Daar ontmoetten ze soms ook Anna's broer, die in de familie Vos als 'heerom Jo' bekend stond.⁴³

Datzelfde najaar waren er enkele, voor Anna hoopgevende initiatieven van stille diplomatie in 'de zaak'. Duynstees collega's van de Nijmeegse universiteit probeerden Alfrink ervan te doordringen hoe ongerijmd en onrechtvaardig Duynstees Romeinse ballingschap was. Zij wisten niet beter dan dat die veroorzaakt was door het geschil met het H. Officie over moraal en geestelijke gezondheid. Alfrinks handen waren ook nu echter gebonden. Door Tromps visitatie was Nijmegen in beeld gekomen als instelling van twijfelachtige orthodoxie. In Rome gaf de rector van het Nederlands College, Jo Damen, in

Bruid Phia Polak-Vos, met haar zusje Madelon als bruidsmeisje op de voorgrond, in het gezelschap van Cato, Anna en Marie-France, 22 september 1957.

Anna, haar moeder en Marie France nemen afscheid van Phia op haar huwelijksdag.

december 1957 een diner ter ere van het *ad limina*-bezoek van Alfrink samen met Bekkers en de bisschop van Breda, Josef Baeten (1893-1964). Zij brachten Pius XII verslag uit over de toestand in de Nederlandse kerkprovincie. Damen had Duynstee, die inmiddels een geregelde gast was op het Nederlands College, bij dit diner pontificaal naast deze bisschoppen neergezet. De jezuïet Kolf-schoten had ook een invitatie en moet getuige zijn geweest van de uitwisseling tussen Duynstee en de Nederlandse bisschoppen.⁴⁴

Half december reisde Anna naar Rome af, waar ze tot de eerste week van januari verbleef.⁴⁵ Duynstee documenteerde hun gezamenlijke bezoeken aan kapellen en kerken, waaronder de Sint Pieter, en het 'contact' dat Anna daar met Jezus had. Dit stond in het teken van Jezus' steun aan hen beiden, die zij 'zag' als twee kleine kinderen bij Hem op schoot. Jezus had de armen beschermend om hen heen geslagen. Hun verdriet over de kerkelijke vervolging die in hun scheiding was uitgemond, zou een teken zijn van Jezus' vurige liefde. Die 'zuiverde' hen om hen geschikt te maken als Zijn instrument. Zij moesten niet vergeten dat Hij hen daartoe had uitverkoren. Hun scheiding én hun samen-zijn wordt in Duynstees verslagen beschreven als vorm van 'overgave' aan Jezus en een leven vol 'afwisseling en vreugde'. Anna kreeg de expliciete opdracht zich niet om Duynstee te bekommeren, want dat deed Jezus al. Ook daaraan moest zij zich overgeven en alles op zijn beloop laten. Dat deed zij echter niet.

Vol van wat zich in Rome had afgespeeld, stelde Anna na haar terugkeer in januari 1958 een 'défense' op. Alfrink had haar daarvoor de gelegenheid gegeven en de Nederlandse bisschoppen zouden haar tekst doorsturen aan het H. Officie.⁴⁶ Deze verdediging had ongeveer dezelfde strekking als de brief die zij eind 1956 al op eigen gezag aan de paus had gestuurd.⁴⁷ Als bijlage voegde zij ditmaal echter een memorandum toe dat zij samen met Duynstee in 1957 had opgesteld.⁴⁸ Daarin benoemde zij wat voor haar het meest pijnlijk was aan het Monitum van 1956: dat zij zich weggezet voelde als een psychotherapeut die immorele adviezen aan patiënten gaf die bovendien van haar onder het mom van psychische klachten katholieke morele voorschriften mochten negeren. Immorele adviezen gaf zij niet, want zij was 'profondement catholique'. Zulke adviezen waren, onderstreepte zij, in therapeutische zin absoluut onverantwoord. Wat ook met haar benadering kon gebeuren, was volgens Terruwe precies wat Pius XII in zijn toespraak over psychotherapie in april 1953 had erkend en goedgekeurd: dat tijdelijk objectief zondig gedrag een uitvloeisel

kon zijn van op zichzelf verantwoorde katholieke psychotherapie. Therapie diende niet verward te worden met eventuele effecten, net zomin als die vaak tijdelijke effecten met het uiteindelijke, positieve resultaat. Ten slotte claimde zij dat zij met haar leer en methode meer deed dan de geestelijke gezondheid van patiënten herstellen. Zij herstelde ook hun geloof in God die zij door haar therapie als barmhartig hadden leren kennen.

Het doorsturen van deze verdediging liet kennelijk langer op zich wachten dan Terruwe zinde. Daarom stuurde zij Alfrink op 12 februari 1958 een *cri de coeur*. Hij had gezegd dat zij bij hem mocht komen als zij aan het einde van haar krachten was, en dat was zij nu. Hoewel zij het niet vermeldde, was er misschien een welbekende ‘druppel’: de pauselijke gezant in Nederland, Paolo Giobbe, had in juli 1957 alle hogere oversten van de orden en congregaties nog eens gewezen op het Monitum, specifiek het – in de bisdommen mondeling gecommuniceerde – verbod om ondergeschikten te laten behandelen door een vrouwelijke psychiater.⁴⁹ In sommige religieuze gemeenschappen werd dit verbod nu zelfs publiekelijk voorgelezen!⁵⁰ Terruwe kon zich echter niet publiekelijk verdedigen tegen wat er over haar en Duynstee allemaal rondzong. De kwalijke effecten daarvan raakten haar persoonlijke reputatie en professioneel functioneren als hulpverlener. Inmiddels leed zij ook materiële schade omdat sommige kloosteroversten niemand meer naar haar durfden te sturen wegens het Romeinse beroepsverbod. Door verdachtmakingen van priesters verloor ze bovendien andere patiënten.⁵¹ Daar kwam nog bij dat haar positie als gecertificeerde hulpverlener bij de ziekenfondsen onder druk kwam te staan, waardoor verzekerde patiënten er niet voetstoots van uit konden gaan dat haar psychotherapie vergoed zou worden. Ruim tien dagen later reageerde Alfrink bemoedigend; hij zou zich ervoor inspannen dat haar tekst met een begeleidend schrijven van het episcopaat richting Rome verstuurd zou worden. Hij bond haar op het hart deze informatie met niemand te delen, al had hij er begrip voor hoe moeilijk het moest zijn om geduld te bewaren en vertrouwen te behouden.⁵²

Richting Duynstee in Rome sloeg Terruwe eerder een hoopvolle toon aan, met haar ervaringen met Jezus als leidraad. Zij schreef hem dat zij Jezus waarnam met haar menselijke vermogens, terwijl alles in haar ook ‘zo wonderlijk open en stil’ was en ‘naar Jezus’ ging. Dat was vooral aan Duynstee te danken.

U hebt mij zo dicht bij Jezus gebracht (...). Jezus is altijd bij mij, Pater; ook als ik met iets anders bezig ben, blijft het bewustzijn dat Jezus er is, heel levendig steeds door, Pater. En als ik mijn uiterlijke occupatie loslaat, gaat alles helemaal naar Jezus en ik ben dan als 't ware aan Jezus gebonden; en dan is er niets anders meer wat de vermogens bezet houdt. Het wordt allemaal veel duidelijker in mij, Pater.⁵³

In 1958 lijkt Terruwe gereageerd te hebben op Giobbe's herinnering aan het Monitum met een artikel in *Ons Geestelijk Leven* dat kloosteroversten lazen. Zij hekelde de eenzijdige nadruk die paters in zusterretraites legden op gehoorzaamheid. Zusters werden opgejaagd in plaats van gerustgesteld; van enige individuele begeleiding, aandacht, erkenning en bevestiging was geen sprake. Nog kwalijker was dat die paters zich achter het kerkelijk recht verscholen waarin de gehoorzaamheidsverplichting die zij zusters in retraites oplegden, echter niet te vinden was.⁵⁴ In mei en juni 1958 voerde Terruwe ook de druk op aartsbisschop Alfrink per brief verder op.⁵⁵ Ten eerste door te onderstrepen dat haar lot nu zo ongeveer in zijn handen lag en dat zij erop vertrouwde dat hij 'het licht' zou krijgen om te weten wat hij met haar moest doen. De verwijzing naar wat zij als bovennatuurlijke ingevingen beschouwde die hierin besloten lijkt te liggen, zal Alfrink toen nog zijn ontgaan. Ten tweede hoopte zij dat Alfrink zijn inspanningen zou verhogen als hij wist dat er Engelse en Franse vertalingen van haar proefschrift in de maak waren. De implicatie was duidelijk: dan zouden lezers buiten het Nederlandse taalgebied zelf kennis kunnen nemen van haar therapeutische benadering. Voor informatie daarover zouden ook kerkelijke gezagsdragers in Rome niet langer afhankelijk zijn van clerici die het Nederlands machtig waren.

ONTREGELD DOOR EEN ONVERWACHT VERLIES

Duynstees verslagen van Jezus' 'mededelingen' verhelderen Anna's visie op hun relaties met hooggeplaatste Nederlandse geestelijken. Behalve Alfrink kwam in 1958 ook Marinus Bekkers, de nieuwe hulpbisschop van Den Bosch, in beeld als mogelijke bondgenoot. Anders dan diens baas Mutsaerts had Bekkers 'geen enkele reserve' tegenover Duynstee of Terruwe. Feron was en bleef echter Anna's belangrijkste referentiepunt. Met hem had zij sinds eind 1949

een uitstekende werkrelatie opgebouwd. Zij vertrouwde hem en steunde op hem omdat zijn adviezen haar belang dienden. De ‘mededelingen’ laten echter ook zien dat Anna haar contact met Feron als bijzonder, zelfs bijzonder innig was gaan beschouwen. Zij bad geregeld voor de ziel van Feron die Jezus zelf aan haar had toevertrouwd.⁵⁶ Zij luchtte haar hart bij Feron, maar hij kennelijk ook bij haar, en wel over ‘de toestand van heel veel priesters’. Die was zorgwekkend, verdrietig zelfs en die van Feron zelf vormde daarop geen uitzondering. ‘Daar is iets fout in de Kerk, Pater’, schreef Anna aan Duynstee. ‘Het heeft te maken met de liefde, van de priesters ook...’⁵⁷ Dit raakte aan de opdracht die zij van Jezus dachten te hebben: de katholieke kerk helpen om te vormen tot een gemeenschap gebaseerd op vertrouwen in Gods liefde voor de mens, in plaats van op een onbarmhartig streng toegepaste moraal.

Onverwacht overleed Frans Feron in de nacht van 13 op 14 juli 1958, net tweeënzestig jaar oud. Zijn dood sloeg Anna volkomen uit het lood. Vanuit Nijmegen reisde zij op 17 juli hals over kop naar Bazel, waar Duynstee haar opving. Ze bleven er drie dagen waarin zij samen langdurig baden in lokale kerken en kapellen. Op briefpapier van het naast het treinstation gelegen Hotel Schweizerhof noteerde Duynstee hoe ‘mededelingen’ van Jezus betekenis gaven aan wat Anna ten diepste ontregelde.⁵⁸ Ferons dood beroofde haar van degene die zij als vertrouweling, gids en ook beschermer in het conflict met het kerkelijk oppergezag was gaan beschouwen. ‘Mijn ziel is te dof om naar Jezus op te gaan’, liet zij weten. Jezus gaf echter te kennen dat zij door het verlies van Feron voldoende ‘gewond’ was ‘om de liefde te ondergaan’. Zij ‘voelde’ Feron ‘inniger dan hij ooit bij mij is geweest’. Feron ‘zei’ haar bovendien ‘dat ik nu pas zijn liefde begreep’. Die liefde en ook de wederliefde die hij eerder dat jaar van haar had gevraagd, typeerde zij als ‘vreugde der liefde’: het nieuwe fundament dat Jezus met hulp van Duynstee en Terruwe onder Zijn kerk wilde leggen.⁵⁹ Dat Feron hun was ontvallen gingen beiden duiden in termen van Jezus’ opdracht. Overtuigd als ze bleven van die opdracht plaatsten zij Ferons dood in dat grotere plan.⁶⁰ In hem hadden ze nu een hemelse bondgenoot en voorspreker bij God. Niet Jezus vervulde de hoofdrol in de ‘ontmoetingen’ in Bazel, maar Feron. Duynstee schreef ijverig mee, tot en met de intieme aanspreekvorm van Feron voor Terruwe, Anneke. Feron maakte zich kenbaar aan Anna, sprak haar toe en vermaande haar streng. Die vermaningen lijken haar diepe emotionele verwarring en verdriet te echoën: ‘Anneke, nu moet je eens naar mij luisteren.

Je moet je nu geen zorgen maken, en aan niets denken, en gewoon je werk gaan doen voor Jezus. Ik ben altijd bij je.' Feron's geruststelling dat zij altijd samen zouden zijn, sloot ook Duynstee in: 'Ik zal jullie geen stap verlaten.'⁶¹

Dit maakte hij zonder meer waar, want de gezamenlijke vakantie waaraan Duynstee en Terruwe nauwelijks een maand later in Beatenberg begonnen, stond vrijwel geheel in het teken van Anna's verdriet over Feron's dood. Behalve hij waren ook Jezus en Maria 'present' om haar uit de put te halen. Zij moest haar verdriet 'achterlaten' en troost vinden in het feit dat Jezus de band tussen haar en Feron omschreef als 'een symphonie (...) van zuivere menselijke gevoelens van liefde en trouw'. Voor Jezus vertegenwoordigden zij beiden zelfs zijn 'eerste gemeenschap van de vreugde van de liefde'. Feron spoorde Anna aan zich over te geven aan die vreugde van de liefde, want dan zou zij merken dat hij haar liefhad. Alles draaide om Anna, haar verlies en verdriet, en om wat haar kon troosten. Dat was vooral verbinding zoeken met Feron die uitlegde hoe hij het aardse voor het hemelse had verruild en hoe hij via Anna's liefde tot Jezus en andere mensen was gekomen.

Talrijke andere passages draaien om 'onze liefde' waardoor Jezus' liefde aan anderen zichtbaar werd. Een 'zuivere liefde' zou het geweest zijn waarin ieder zichzelf volkomen los had gelaten in de liefde voor de ander. De verslagen van de 'mededelingen' laten zien hoezeer Anna op Feron was gaan steunen sinds Duynstee naar Rome was verbannen. Troostrijk was Feron's verzekering vanuit de hemel: dat hij haar liefhad, haar nooit zou verlaten en al haar zorgen op zich zou nemen.⁶² Ook toen Anna begin november 1958 met Duynstee in Rome onder meer de Sint Pieter aandeed, was Feron opnieuw nadrukkelijk aanwezig. Feron liet Anna weten dat 'de ontmoeting met mij en mijn zaak het mooiste is, wat hij op aarde en in de wereld heeft gekend'.⁶³

De intensiteit en intimiteit van de soms dweperige teksten roepen vragen op. Die laten zich niet sluitend beantwoorden. Terruwe lijkt verliefd te zijn geweest op Feron. Via de 'mededelingen' schemert door dat hij dat volgens haar ook op haar was. Of die overtuiging zich vooral in haar hoofd had vastgezet en door haar na zijn dood op hun contact werd geprojecteerd, laat zich niet met zekerheid zeggen. Wat het voor Duynstee betekende om steeds mee te schrijven met Anna's ontboezemingen, schemert pas later door in Duynstees aantekeningen van een 'mededeling' van januari 1959 toen zij wederom samen in Rome waren. Anna's aanhoudende verdriet over het verlies van Feron, dat

Ansichtkaart uit Anna's archief van de katholieke kerk in het Zwitserse Beatenberg, met op de achtergrond de Eiger, de Mönch en de Jungfrau.

Ansichtkaart uit Anna's archief met de ligging van Beatenberg in het Berner Oberland.

ook met lange huilbuien gepaard ging, maakte Duynstee hoogst onzeker hoe het dan precies tussen hen beiden zat. Jezus legde Anna daarop uit dat de liefde tussen haar en Duynstee in Hem was ontstaan, terwijl ‘de liefde van prof. Feron meer aan het natuurlijke ontsproot, maar wel geheel naar Jezus ging’.⁶⁴ In beide gevallen ging het om die door Jezus gewaardeerde ‘zuivere liefde’, functioneel voor Zijn ambitie om de katholieke kerk van binnenuit te hervormen. Anna’s obsessie met Feron maakte haar bits tegenover Duynstee, terwijl deze ‘nooit iemand kwaad doet’. Dit kwam haar, noteerde haar biechtvader, op een standje van Jezus te staan.⁶⁵ Het was Feron die vervolgens ‘de leiding’ nam, ‘zoals hij dat altijd deed’, tekende Duynstee op uit Anna’s mond tijdens een samenzijn in de Santa Maria dell’ Anima-kerk. Feron stuurde Anna de kerk uit; ze moest maar liever gezellig gaan theedrinken met Duynstee. Duidelijk was dat Feron deel uitmaakte van de vaste opstelling rond Jezus voor de uitvoering van Zijn opdracht. Anna ‘zag’ hoe Jezus haar dicht naar zich had toegetrokken; zij stond achter Duynstee, die met de rug naar haar maar met het gezicht naar geloofsgemeenschap gekeerd was. Links naast hem stond Feron die nu ook als Anna’s intermediair richting Jezus fungeerde.⁶⁶

NIEUWE BONDGENOOT?

Vanaf mei 1959 zou ook Alfrink in de ‘opstelling’ rond Jezus worden opgenomen, zonder dat hij dat toen zelf wist.⁶⁷ Na Feron’s dood intensiverde Anna haar contact met Alfrink. Hoewel de toon van haar brieven aan hem in het najaar 1958 persoonlijker en ook vertrouwelijker werd, concentreerde Anna zich erop hem uit te leggen welke betekenis zij persoonlijk en professioneel aan de psychiatrie toekende in kerkelijke context. Het was de psychiatrie die de katholieke kerk kon helpen haar boodschap aansprekender te formuleren en het ‘verloste leven’ kon bewerkstelligen, waarvan zij dagelijks in haar praktijk getuige was. Tegenover Alfrink sloeg ze de nederige toon aan die hij toentertijd voor leken in zijn kerk passend vond.⁶⁸ In haar brieven aan de aartsbisschop laat zij zich zien als iemand die wist dat zij eerbiedig afstand moest houden, maar eveneens begreep hoe ze die afstand kon verkleinen zonder oneerbiedig over te komen. ‘Strijd’ werd het centrale begrip, ‘onze strijd’ zelfs, waarmee zij Alfrink tot de direct betrokkenen rekende en daarmee medeverantwoordelijk voor het oplossen van de kwestie over geestelijke gezondheid en katholieke moraal.

Vanaf eind 1958 begon Anna's taalgebruik steeds mystieker te worden. In enkele overgeleverde kladbrieven, waarvan niet duidelijk is of en in welke vorm deze zijn verstuurd, verving zij 'de strijd' door 'de weg'. De Romeinse route naar de oplossing van de kwestie week volgens haar af van 'de rechte weg' die Jezus in Zijn kerk bewandelde. Voor Alfrink, die als aartsbisschop rechtstreeks en via de pauselijke gezant Paolo Giobbe in contact stond met Romeinse instanties, was het zaak die 'rechte weg' niet uit het oog te verliezen. Met een beroep op een scheiding van geloof en wetenschap weigerde Terruwe zich voor de inzet van het thomisme in haar therapeutische visie en praktijk te verantwoorden. Dat dat überhaupt nodig was, verbaasde haar in hoge mate, zo schreef ze Alfrink in december 1958.⁶⁹ Op 2 januari 1959 mocht ze tot haar diepe vreugde persoonlijk met Alfrink spreken. Een van de uitkomsten van dat onderhoud, en van de betrokkenheid van de Bossche bisschop Bekkers, was dat zij een brief aan Tromp zou schrijven, de jezuiet die nog altijd als consultor bij het H. Officie belast was met het onderzoek naar haar visie en praktijk. Ze legde een klad daarvan ter goedkeuring voor aan Alfrink, met scherpe kritiek aan het adres van het H. Officie, specifiek ook van Tromp die zij van machtsmisbruik betichtte. Met deze frontale aanval moet ze Alfrink, die de kwestie juist zonder 'agressiviteit' van betrokkenen probeerde op te lossen, in een lastig parket hebben gebracht. De Romeinse visie op de Nederlandse kerkprovincie als al te vrijpostig en kritisch mocht niet gevoed worden.⁷⁰

Het klad laat zien hoe gekwetst Anna was door Alfrinks strategie. Het stak haar buitengewoon dat zij nu contact met Tromp moest zoeken, terwijl hij al jaren onderzoek deed naar haar visie en praktijk zonder haar ooit persoonlijk hierover te hebben gesproken. Zij had zich aan de vanuit het H. Officie opgelegde zwijgplicht gehouden, maar raakte beschadigd door wat anderen intussen over haar en haar praktijk verbreidden. Zij herinnerde Tromp er fijntjes aan dat zij door de bisschoppelijke commissie onder leiding van Feron begin 1950 van iedere blaam was gezuiverd. In plaats van dit oordeel over te nemen had het H. Officie met zijn opstelling haar gedwongen een strijd op twee fronten te voeren: tegen de freudiaanse psychoanalyse en tegen de weerstand vanuit haar eigen kerk die haar op het thomisme gefundeerde psychotherapie op de korrel nam. Haar benadering zou juist een dam kunnen opwerpen tegen de groeiende invloed van de psychoanalyse. Doordat zij van kerkelijke zijde werd aangevallen, dreigde haar pleidooi voor de vergoeding van ande-

re vormen van psychotherapie tegenover de Ziekenfondsraad ondermijnd te worden.⁷¹

Terwijl ze in haar contacten met Feron en Alfrink steeds hamerde op kerkelijke patronage, maakte ze Tromp duidelijk dat ‘wij in de wetenschap’ geen goedkeuring van de kerk vroegen. Werkeloos toezien hoe de kerk afbrak wat de katholieke wetenschap had opgebouwd, kon zij niet. Wat zij persoonlijk ‘als Katholiek psychiater meer had kunnen doen om te trachten een orthodox denkend en handelend psychiater te zijn’, was haar een raadsel. Daarentegen lukte het de kerk zelf niet om met een eigen alternatief te komen voor de freudiaanse psychoanalyse. Tegenover Tromp kon zij de inmiddels verschenen Engelse versie van *Psychopathie en neurose* in het geweer brengen die in de Verenigde Staten bijval kreeg. Specifiek wees zij op een recensie die ze zonder bronvermelding voor Tromp samenvatte. De recensent had haar beknopte analyse van ‘Freudian thought’ bijzonder geprezen, omdat zij erin was geslaagd aan te tonen waar sprake was van ‘the truth’ in Freuds gedachtegoed, en waar katholieken ‘must part company with Freudian doctrine’. Haar ging het om niets anders dan ‘het heil van de mensen en de Kerk’ en zij hoopte dat Tromp zijn ‘prudentie’ zou aanwenden om ‘een groot onheil voor de Kerk te keren’. Niemand anders wist wat er in haar brief stond behalve Alfrink, zo onderstreepte zij tot slot om de druk nog wat op te voeren.⁷²

Tromp reageerde op 21 februari met een ultrakort, nietszeggend briefje waarin hij de ontvangst bevestigde.⁷³ Alfrink zag daarin weinig bemoediging dat haar brief iets aan de ‘atmosfeer’ had veranderd, maar hoopte wederom dat zij de moed erin zou houden.⁷⁴ In april 1959 zocht Terruwe de aartsbisschop opnieuw op; daarop volgde een zeer persoonlijke en openhartige brief.

U hebt mij vanmiddag gezegd, dat U mij hebt begrepen, Monseigneur, in de echo van Uw eigen ziel. Zo hebt U mij de vrede gegeven. Terwijl er eerst een worsteling was, waarin ik mij slechts voor u buigen kan.

In die vrede wilde zij hem laten delen. Ze liet hem echter ook in haar aarzeling delen of zij

opener zou moeten zijn vanuit mijn eigen ziel, (...) nu U zo eerlijk strijdt om de weg te zien, die U moet gaan. Op die weg zult U wel alleen moeten

zijn, Monseigneur, omdat dit nu eenmaal zo is in de staat waarin U moet zijn. Maar ik zou U toch willen omringen met zekerheid, die ik U zonder meer kan toeschenken vanuit mijn eigen ziel. Ik weet het maar niet, Monseigneur, en ik meen, dat ik dan niet moet handelen.⁷⁵

Dat had ze natuurlijk wel gedaan door hem dit alles te schrijven. Vermoedelijk niet toevallig op het moment dat ook Duynstee impliciet per brief in april 1959 aan Alfrink voor het eerst liet doorschemeren dat zijn weigering in 1956 om zijn algemene overste en de Nederlandse bisschoppen te gehoorzamen met gewetensbezwaren te maken had. Zijn innerlijk conflict – God gehoorzamen of het H. Officie – was door laatstgenoemde instantie naar zijn zeggen opgelost.⁷⁶

OPHELDERING VAN EEN ‘ONGELUKKIGE SAMENLOOP VAN OMSTANDIGHEDEN’

Half mei 1959 bleek dat het H. Officie bleef bij het besluit dat Duynstee in Rome moest blijven. Hem en ook Terruwe was duidelijk dat er geen beweging in hun zaak zou komen tenzij Alfrink zich daarvoor zou inspannen. Die vroeg Terruwe zich nogmaals te verantwoorden voor haar denk- en handelwijze.⁷⁷ Daarop volgden gesprekken, persoonlijk en per telefoon, waarin zij zich klaagde over de gang van zaken, temeer daar zij al in 1950 was vrijgepleit door de bisschoppelijke commissie onder leiding van Feron. Uiteindelijk schreef zij een apologie in het Frans die Alfrink en Bekkers hopelijk kon helpen in hun contact met het H. Officie.⁷⁸ Bekkers informeerde haar in een kort briefje dat zij met deze instantie een lang en open gesprek ‘in ’n prettige sfeer’ hadden gevoerd.⁷⁹ Dat beiden een rapport over de kwestie van het H. Officie even hadden mogen inzien, liet hij onvermeld.

Met Alfrink overlegde hij in oktober over de vraag hoe ze ‘allerlei ongezonde speculaties’ over Duynstees gedwongen verblijf in Rome zouden kunnen pareren. Bekkers stelde voor publiek te maken dat ze in Rome een goed en open gesprek met het H. Officie hadden gevoerd over dat verblijf. Daaruit was duidelijk geworden dat Duynstee – anders dan geruchten in Nederland deden vermoeden – wel degelijk door het H. Officie was gehoord. Dat hij in Rome verbleef, had bovendien niets te maken met zijn opvattingen of aangewende therapieën. Duynstee kende zelf de redenen en het was daarom aan hem om

daarover mededelingen te doen. Sub rosa liet Bekkers Alfrink weten dat het kennelijk Duynstees eigen kloostergemeenschap was, de redemptoristen, die hem niet uit Rome terug wilden laten komen.⁸⁰ Samen overlegden ze datzelfde najaar ook over de brief die Duynstee op 22 oktober aan Alfrink – met afschrift aan Terruwe – had gestuurd.⁸¹ Hierin legde hij omstandig uit wat zijn gewetensbezwaren waren en hoe hem door telefonisch contact met Terruwe duidelijk was geworden dat precies deze kwestie hem in Rome hield. Terruwe had daartoe, bekende hij, het opgelegde contactverbod verbroken, wat Duynstee door absolute noodzaak gegeven de complexe omstandigheden rechtvaardigde.⁸² Evenzeer voelde hij zich verplicht aan Alfrink uit te leggen dat hij niets bewust had verzwegen tegenover de aartsbisschop en dat hij begreep, hoewel diens vertrouwen mogelijk was geschonden, dat hij als verdachte ook open kaart moest spelen tegenover zijn verdediger.

Alfrink vroeg Bekkers of ‘dit geheel zuiver bona fide’ was en vroeg hem ook zijn concept-antwoord te lezen. Bekkers vertrouwde Duynstees uitvoerige weergave van de kwestie en stelde vast dat de “detentie” van pater D. in Rome’ het gevolg was van een ‘ongelukkige samenloop van omstandigheden’ die feitelijk tot een opeenstapeling van maatregelen had geleid.⁸³ Daarover had hij een ‘theorie’ die hij Alfrink in vertrouwen voorlegde. Het H. Officie had tegenover de beide Nederlandse bisschoppen in september van dat jaar ‘maar half de waarheid’ gezegd met de mededeling dat Duynstees leer en praktijk *niet* de reden waren voor diens gedwongen verblijf in Rome. Dat viel – alles overziende sinds de start van het onderzoek in 1949 – toch moeilijk staande te houden. Bekkers’ poging tot een reconstructie, waarvoor hijzelf ook dacht dat hier en daar nog wel wat ‘fantasie’ nodig was, viel in het voordeel van Duynstee

Martinus ('Tiny') Bekkers, (hulp) bisschop van Den Bosch.

uit. Nadere bestudering van het rapport dat hen in Rome was getoond, zou nodig zijn om tot een precieze evaluatie te komen. Hij stelde Alfrink voor Duynstee te vragen om een Franse versie van zijn lange brief van 22 oktober 1959 te leveren, die de aartsbisschop aan het H. Officie kon sturen, samen met een brief waarin hij Bekkers' reconstructie op hoofdlijnen zou presenteren. Concreet moest Alfrink dan 'Rome' verzoeken om Duynstee te informeren waarom hij precies in Rome was. Die moest geïnstrueerd worden om zich te verdedigen en 'Utrecht' nauwkeurig op de hoogte te houden. Misschien lag er een nieuwe Romereis in het verschiet, luidde de afsluitende kwinkslag van Bekkers' brief.⁸⁴

In 1960 kwamen de kaarten in de kwestie anders te liggen. De aangever, Kolfschoten, overleed begin dat jaar. Eind maart werd Alfrink kardinaal gecreëerd, terwijl de Bossche bisschop Mutsaerts met emeritaat ging en op 24 juni van dat jaar werd opgevolgd door zijn hulpbisschop Bekkers. Hoe precies valt uit de beschikbare bronnen niet te reconstrueren, maar diezelfde zomer mocht Duynstee voor een maand naar Nederland terugkeren. Eind december van datzelfde jaar mocht hij definitief terugkomen naar Nederland. Niet naar Nijmegen, luidde de voorwaarde van het H. Officie. Evenmin mocht hij Terruwe in Nijmegen aan de Vossenlaan opzoeken of haar bij hem thuis ontvangen. Hoewel blij en opgelucht dat Duynstees Romeinse ballingschap ten einde was, was voor beiden duidelijk dat het handhaven van hun scheiding bestaande verdenkingen feitelijk aanwakkerde. Van enig eerherstel was duidelijk geen sprake.⁸⁵ Gericht probeerden zij vervolgens Alfrinks steun voor het opheffen van dat Romeinse contactverbod te krijgen. Hiervoor volgden zij een dubbel spoor. Begin 1961 stuurde Anna de Utrechtse aartsbisschop een selectie van brieven van patiënten die hun klachten en haar aanpak verduidelijkten. In 1962 volgde een typoscript met verslagen van Jezus' 'mededelingen' aan Anna, waarin Alfrink vanaf mei 1959 een duidelijke rol was toebedeeld als conflictoplosser.

DE AMERIKAANSE CONNECTIE: CONRAD BAARS

Voor de ontwikkeling van 'de zaak' was het van betekenis dat Terruwes kernpublicaties *Psychopathie en neurose* en haar proefschrift respectievelijk in 1958 en 1960 in een Engelse vertaling beschikbaar kwamen.⁸⁶ In Rome en daarbuiten konden katholieke geestelijken, religieuzen, gezagsdragers en gelovi-

gen zichzelf een beeld vormen van Terruwes benadering. Deze vertalingen doorbraken het duidingsmonopolie van priesters die het Nederlands machtig waren. Terruwes Amerikaans-Nederlandse collega Conrad (Koert) Baars nam het initiatief tot de vertaling van Terruwes eerste twee boeken. Hij bewerkte haar proefschrift bovendien zodanig dat er feitelijk sprake was van een nieuwe uitgave. Eind 1957 had hij contact gezocht met Terruwe via haar uitgever, J.J. Romen en Zonen. In een uitvoerige Engelse brief introduceerde hij zich als collega-psychiater die in 1946 naar de Verenigde Staten was geëmigreerd. Tijdens familiebezoek in Nederland had hij *Psychopathie en neurose* in handen gekregen, waarover hij zeer enthousiast was.⁸⁷ Hij vond het 'one of the finest books on the subject' dat hij ooit had gelezen, veel beter ook dan wat er op dat moment in Amerika over het onderwerp beschikbaar was. Dat Terruwe met een geestverwant te maken had, verduidelijkte hij met zijn waardering voor 'your references to thomistic psychology'. Baars was er net als zij van overtuigd dat 'a closer working relationship between psychiatry and scholasticism' de psychiatrie zeer ten goede zou komen.⁸⁸ Hij bood niet alleen aan om haar boek in het Engels te vertalen, maar liet weten ook al een uitgever in gedachten te hebben.

Om Terruwe een beter idee te geven met wie zij het genoeg had, nam hij een curriculum vitae op in zijn brief. Hij was als medicus opgeleid in Amsterdam, had vervolgens een jaar in Oxford gestudeerd en woonde sinds 1946 in de Verenigde Staten. Daar had hij zich vanaf 1947 als psychiater gespecialiseerd; hij was als 'clinical director' verbonden aan het Rochester State Hospital, een psychiatrisch ziekenhuis met 1800 bedden. Deze korte versie liet onvermeld dat hij zich als jonge medicijnenstudent had aangesloten bij het Franse verzet tegen de nazi's. Bij een vluchtpoging via de Pyreneeën naar Spanje was hij opgepakt en in de winter van 1943 gedeporteerd naar Buchenwald. Daar werkte hij wegens zijn medische kennis in de ziekenboeg tot de bevrijding van het kamp op 11 april 1945. Hij was in 1946 op een studentervisum naar de Verenigde Staten vertrokken, waar hij op 3 april 1948 trouwde met Virginia Mary Kennedy (1921-1994) die als Mary Jean door het leven ging.⁸⁹ Op grond van dit huwelijk verzocht en kreeg hij in januari 1951 het Amerikaanse staatsburgerschap. Na de afronding van zijn coschappen geneeskunde specialiseerde hij zich tot psychiater in het Mount Vernon Hospital in New York en vervolgens in het Minneapolis General Hospital.⁹⁰

Het vertaalproject bleek een lastige klus omdat Baars moeite had Terruwes handgeschreven antwoorden op zijn vragen bij de tekst te ontcijferen.⁹¹ Lastiger dan dat was Terruwes redeneertrant, die zij als scholastiek of thomistisch beschouwde en daarmee als waarborg voor het ‘katholieke’ gehalte van haar denken over en handelen gericht op geestelijke gezondheid. Hoewel dat precies was wat Baars zo had aangesproken toen hij *Psychopathie en neurose* las, was het de vraag of hij zijn enthousiasme voor haar gedachtegoed adequaat zou kunnen overbrengen op hun medisch geschoolde vakgenoten in de Verenigde Staten. Adequaat betekende ook: tot Terruwes tevredenheid, die geen concessies wenste te doen aan haar specifieke manier van schrijven.

Dat Amerikaanse vakgenoten, zelfs de katholieken onder hen, veel minder enthousiast waren dan Baars had gehoopt en verwacht, deed niets af aan zijn overtuiging dat Terruwe de psychiatrie in zijn tweede vaderland belangwekkende innovaties te bieden had. Hij stak veel tijd en energie in de vertalingen, revisies en nieuwe compilaties en bevorderde de verspreiding en verkoop ervan met lezingen en andere optredens. Hiermee verwierf hij ook zelf naamsbekendheid onder kerkgetrouwen en mannelijke en vrouwelijke religieuzen. Begin jaren 1960 zou hij, net als Anna Terruwe, een zelfstandige vrijgevestigde praktijk beginnen. De intramurale psychiatrie in de Verenigde Staten waarin hij was opgeleid was grootschalig, resultaatgericht en daardoor meer geneigd tot het voorschrijven van psychofarmaca en de toepassing van invasieve somatische therapieën dan tot tijdrovende vormen van psychotherapie.⁹² In zijn eigen praktijk kon hij die vormen toepassen, met de aandacht voor patiënten waartoe Terruwe hem inspireerde.

Dankzij Baars kreeg Terruwe een breder, internationaal lezerspubliek. Weliswaar veel minder in het professionele medisch-psychiatrische circuit dan beiden hadden gehoopt, maar daarvoor des te meer onder de kernleden van de katholieke kerk, geestelijken en religieuzen. Amerikaanse clerici stonden relatief open voor haar visie op neurosen en de psychotherapeutische behandeling daarvan. Zij waren na de Tweede Wereldoorlog tamelijk voortvarend nieuwe inzichten uit de menswetenschappen gaan integreren in eigen pastorale benaderingen van gelovigen.⁹³ Meer lezers wereldwijd, betekende concreet meer bekendheid voor Terruwes aanpak. Terruwe was gevoelig voor de bewondering en het enthousiasme van de acht jaar jongere Baars. Die hoorde via zijn oom die haar kende, dat zij ‘niet uitgejubeld’ raakte over hun contact: ‘Ze heeft het

nog steeds hard te verduren (...). Veel contact met jou is echt weer eens een opwekkende noot temidden van veel wantrouwen jegens haar.⁹⁴

Baars' brieven aan Terruwe getuigen van diep respect, maar ook van warme waardering en hartelijke betrokkenheid. Zij bleef zorgvuldig in haar rol van leermeester en *auctor intellectualis*. Al snel was haar echter duidelijk dat Baars veel meer was dan een doorgeefluik van haar gedachtegoed. Zijn vertalingen en revisies van haar teksten hielpen haar op een meer systematische manier directe verbindingen tussen haar theorie en haar praktijk te leggen. Bovendien maakte hij haar subtiel en vriendelijk duidelijk dat zij dan wel een scherp denker mocht zijn, maar geen begenadigd schrijver.⁹⁵ Of Terruwe zijn constructief bedoelde kritiek op prijs stelde, mag betwijfeld worden. Zij was echter realistisch en eergevoelig genoeg om te zien dat haar proefschrift in zijn vertaling erg opknapte en vroeg Baars zelfs of hij deze versie niet weer naar het Nederlands zou kunnen vertalen.⁹⁶ Baars had haar stroeve scholastiek aandoende vocabulaire en redeneertrant weten om te kneden naar soepel leesbare betogen. Zijn teksten leerden lezers met welke problemen patiënten bij Terruwe kwamen, hoe haar diagnoses luiden, welke behandelingen zij koos en met welke resultaten.

INTERNATIONAAL DRAAGVLAK VERWERVEN

Baars stippelde een zorgvuldige strategie uit om zijn vertalingen van Terruwes werk te positioneren in de Verenigde Staten. Hij hield twee lezersgroepen in het vizier: katholieke psychiaters en katholieke zielzorgers. Om katholieke zielzorgers te bereiken schakelde hij de dominicaan Jordan Russell Aumann (1916-2007), met wie hij bevriend was, als tekstredacteur in.⁹⁷ Ook Aumann was ervan overtuigd dat Terruwes boeken relevante verbindingen tussen pastoraat en psychiatrie lieten zien. Volgens hem loste haar thomistische benadering 'the great problem of semantics' op, 'not only between clergymen and psychiatrists, but even among psychiatrists themselves'.⁹⁸ Terruwe was opgetogen over Aumanns medewerking als ordegenoot van Thomas van Aquino die, naar ze hoopte, 'all our efforts to adapt his doctrine to modern sciences' vanuit de hemel zou zegenen.⁹⁹

Om vakgenoten voor Terruwes benadering te interesseren moest Baars bij de vertaling van haar teksten gelijktijdig verschillende slagen maken. In

een semantische slag moest hij Terruwes thomistische begrippenapparaat in een soepel lezende Engelse vertaling integreren. Die moest voor medisch geschoolde lezers begrijpelijk zijn, maar ook Terruwes goedkeuring kunnen wegdragen. Baars' collega-psychiaters vormden een lastige doelgroep, legde hij Terruwe uit, omdat in de Amerikaanse psychiatrie de psychofarmaca (*tranquillizing drugs*) hoogtij vierden. De belangstelling voor studies over de psychotherapie leed daaronder, en dat gold zeker voor studies met een filosofische inslag zoals die van haar.¹⁰⁰ Als die niet omgewerkt werden volgens Amerikaanse maatstaven voor handboeken, zouden zijn vertalingen geen lezers vinden.

Concreet moest hij zich van Terruwes medewerking verzekeren voor een ingrijpende bewerking van haar oorspronkelijke teksten. Zij moest 'case histories' leveren, een uitleg over de afstemming van diagnoses en inzetbaar therapeutisch repertoire, met een overzicht van 'praktische resultaten' van haar specifieke aanpak. Zo kon hij in de vertaling verduidelijken welke resultaten haar therapie had opgeleverd bij welke patiënten, gedifferentieerd naar leeftijd, sekse, specifieke aandoening en duur van de behandeling. Amerikaanse psychiaters waren volgens Baars drukbezette pragmatici, die geen tijd hadden om nauwe banden met hun patiënten aan te gaan. Dit was echter wel wat Terruwes benadering vergde. Hij begreep dat en voelde daar zelf ook voor, maar wist maar al te goed dat zijn collega's bij nieuwe therapieën vooral keken hoe die zich tot bestaande therapievormen verhielden en of ze betere resultaten beloofden.¹⁰¹

Anders dan Baars eind januari 1959 gehoopt had, vorderde Terruwe helemaal niet met de ziektegeschiedenissen. Zij was niet ingegaan op zijn aanbod haar hierbij te helpen. Evenmin had zij zijn suggestie overgenomen om zulke gevalsbeschrijvingen op band in te spreken en naar hem op te sturen. Hij kon ze dan in het passende stramien uitwerken en vertalen.¹⁰² Zo werkte hij zelf – tekst op band inspreken en dan uitwerken – en dat beviel prima.¹⁰³ Wat Baars nodig zei te hebben bleek zij niet te kunnen leveren, want 'zoals mijn practijk opgebouwd is, heb ik de gegevens niet zo ineens statistisch bij elkaar'. Zij zou dit echter alles 'gaarne in het oog houden'.¹⁰⁴

Bovendien worstelde zij met de vertrouwelijkheid die zij als arts aan haar patiënten was verschuldigd.¹⁰⁵ Zij was gebonden aan hun instemming; haar medewerking aan Baars hing met andere woorden af van hun medewerking.¹⁰⁶ Op 1 maart 1959 liet zij haar Amerikaanse collega weten een compromis te hebben

gevonden tussen de vrees van haar patiënten dat zij als therapeut de ‘geheimen van hun hart zou prijsgeven’ en de noodzaak haar therapie en de effecten ervan vanuit concrete gevallen inzichtelijk te maken. Ze had met een aantal patiënten overlegd, die bereid waren zelf hun levens- annex ziektegeschiedenis op papier te zetten. ‘Ik zal dan aan de hand daarvan de therapie adstrueren’, schreef ze Baars. Hoewel ze natuurlijk de kwaliteit van die teksten moest afwachten, had ze er wel vertrouwen in. Dit was gestoeld op het contact met een gestudeerde patiënt met een goede betrekking en een goede pen, die zij als ‘een prototype van de geslaagde psychotherapie’ beschouwde. Over het effect van die therapie spraken huisartsen die mensen hadden doorverwezen wel eens hun verbazing uit, maar Terruwe schreef het op het conto van ‘de doctrine – niet de psychiater’. De patiënt in kwestie had een lijvig verslag gemaakt dat volgens Terruwe een ‘zuiver relaas van zijn historie’ was en waaruit bleek dat hij wist ‘dat hij de therapie naar buiten moet laten schijnen in zijn belevenissen en ervaringen’. Van zulke teksten verwachtte Terruwe ‘binnen afzienbare tijd’ wel ‘iets goeds’ te kunnen maken.¹⁰⁷ Maar ze zou zich misschien niet tot hoofdlijnen kunnen beperken, want ‘[a]ls ik over de therapie ga schrijven, vrees ik te veel inspiratie’.¹⁰⁸

Baars was blij met deze oplossing, omdat hij verwachtte dat juist de ziektegeschiedenissen ‘enorm’ zouden bijdragen tot ‘een beter begrijpen van de theorie’. In de Verenigde Staten waren psychiaters niet of nauwelijks filosofisch geschoold, maar ‘als ze lezen over Uw superieure resultaten zal men toch wel geneigd zijn deze dingen verder te onderzoeken en proberen te begrijpen’.¹⁰⁹ Lastig voor haar was dat hij meer variatie in de ziektegeschiedenissen wilde – niet alleen kloosterzusters bijvoorbeeld, maar ook mannelijke patiënten. Ook wilde hij kunnen verduidelijken dat haar benadering breder toepasbaar was dan alleen voor de gebruikelijke seksuele variant van verdringing.¹¹⁰ Bovendien vroeg hij om preciezere informatie, zoals in hun uitwisseling over welk ‘reflexenbeeld’ naar welke neurosen verwees. Baars wilde ten slotte kunnen uitleggen hoe Terruws benadering de controle van rede over gevoel versterkte of herstelde. Dan kon hij in de Engelse vertaling aangeven welke patiënten baat zouden hebben bij haar therapie en welke resultaten zij mochten verwachten.¹¹¹

Baars wist heel goed wat er op hun vakgebied speelde in de Verenigde Staten en ging ervan uit dat Terruwe hem dat voor de psychiatrie in Nederland kon vertellen. Dat bleek echter niet zo te zijn, ook al probeerde zij dat – en het feit dat het haar niet bijster interesseerde – met wollige zinnen te

verhullen. Zijn vraag hoe vakgenoten eigenlijk op haar werk hadden gereageerd, ontweek zij. Bij kerninzichten in het wetenschappelijk veld van de psychiatrie bleek zij af te wijken van de *communis opinio*. Bijvoorbeeld als het ging om de vraag of psychopathie constitutioneel, door aanleg, bepaald was. Terwijl de meeste psychiaters dit standpunt inmiddels verlaten, hield Terruwe daar aan vast. Met zijn algemene vragen en voorzichtig geformuleerde kritiek maakte Baars haar vertrouwd met lopende discussies in de psychiatrie in de Verenigde Staten. Vooral zijn meer gedetailleerde vragen betekenden huiswerk voor Terruwe. Soms ging het om praktische informatie, bijvoorbeeld over een auteur of een typering van een Nederlandstalig tijdschrift. Andere keren sneed Baars de consequenties van zijn woordkeus aan, waarbij hij Terruwe vroeg te beslissen. Zoals over de vraag waar het Nederlandse woord 'priester' letterlijk met 'priest' moest worden vertaald en waar dit kon met het niet-confessionele begrip 'clergyman'. Met dat laatste begrip kon namelijk de potentiële lezersgroep weer opgerekt worden richting protestantse predikanten – wat denkend vanuit de Amerikaanse boekenmarkt geen betekenisloze verruiming was. Een meer fundamentele kwestie was hoe Baars de begrippen *angst* en *vrees* moest vertalen. Over de betekenis van die termen en hun onderlinge verhouding woeed volgens hem in de Verenigde Staten een professionele richtingenstrijd waarvan Terruwe niets wist. Baars wist haar ervan te overtuigen dat 'fear' de passende vertaling was voor haar begrip 'vrees', omdat die Engelse term vrij was van de pathologische dimensie die in 'anxiety' zat dat Amerikaanse psychiaters vaak gebruikten.¹¹²

Dergelijke uitwisselingen moeten Baars gesterkt hebben in de overtuiging dat Terruwes kracht niet lag in het bijhouden van de theoretische ontwikkelingen in de psychiatrie, maar in haar eigen, voor dat vakgebied onconventionele theorie. Daarom moest hij vooral zichtbaar maken hoe haar therapie in elkaar stak en werkte. Dit luisterde nauw bij de vertaling van haar proefschrift waarvoor ook Terruwe zelf in hun briefwisseling een andere ordening voorstelde om het overzichtelijker te maken.¹¹³ Voor de vertaling diende de derde druk van haar dissertatie als grondtekst. De 'replicerende' voorwoorden van de tweede en derde editie, gericht tegen haar opponenten, waren onderdeel van een nieuw slothoofdstuk, getiteld 'Freedom of the will in neurotics'. Hierin vatte zij op hoofdlijnen samen wat zij in 'Wilsonvrijheid bij neurotics' in het *R.K. Artsenblad* van oktober 1950 had geschreven. Zenuwartsen en zielzorgers

hadden verschillende competenties die echter nog onvoldoende scherp gescheiden waren. Wanneer namelijk een priester moest beoordelen of iemand die gezondigd had, dit uit vrije wil had gedaan, dan velde hij in wezen een psychologisch oordeel waaraan hij vervolgens moraaltheologische consequenties over schuld verbond.¹¹⁴

Baars hield in het hele vertaal- en revisieproces het gemeenschappelijk doel scherp voor ogen: een strak ingedeeld en gecomponeerd boek dat direct aansloot bij de verwachtingen van de Amerikaanse ggz-professionals die zij ermee probeerden te bereiken. Waar Terruwes gedetailleerde aanwijzingen dit dreigden te belemmeren wist hij haar met zijn vertaling, hertaling en indeling te overtuigen van zijn gelijk. De herordering van de oorspronkelijke proefschrifttekst resulteerde in een overzichtelijker uitleg van de verdringende en verdrongen passies, door Baars als ‘emotions’ vertaald. Hij koppelde deze duidelijker aan de door Terruwe onderscheiden neurosen. Het vijfde hoofdstuk draagt het stempel van wat haar voor ogen stond met de uitgebreide tekstherziening. Hierin worden de verschillende typen neurosen besproken, aangevuld met de in haar proefschrift geïdentificeerde door energie gecamoufleerde angstneurose.¹¹⁵

Belangrijker dan dat was echter de nieuwe tekst die zij als ‘aanhangel’ wilde toevoegen over ‘de ontwikkelings- en frustratieneurose’.¹¹⁶ Onder het kopje ‘The frustration neurosis’ publiceerde Terruwe voor het eerst over de langetermijneffecten van een affectief tekort in de vroege kindertijd. Iemand die als kind niet aangehaald, gestreeld, en gekoesterd was, zou ‘van meet af aan in het gevoelsleven iets fundamenteel onbevredigends’ ondervinden, ‘een spanning dus, een onrust, die op heel het zielenleven gaat doorwerken’. ‘En deze onbevredigheid is een van de vruchtbaarste bodems, waarop een neurose kan gedijen: er is daardoor al een disharmonie in het kinderlijk gevoelsleven, en de natuurlijke weerstand tegen ieder conflict is verminderd.’¹¹⁷ Hoewel ze Baars niet persoonlijk had ontmoet, vertrouwde ze hem voldoende om hem de nieuwe Nederlandse tekst toe te sturen. ‘Het lijkt mij belangrijk voor U deze te kunnen zien.’¹¹⁸ Zij was bereid de voorgestelde wijzigingen in het Engels te laten vertalen, of hem deze in het Nederlands te sturen, opdat hij dat zelf kon doen. Dit nieuwe ziektebeeld, dat zij als haar ontdekking claimde, vormde in haar ogen niet alleen de kern van haar wetenschappelijke werk, maar zou haar ook in een veiliger, want niet-freudiaans vaarwater brengen.¹¹⁹

IN DE MARKT GEZET

Met de Engelse vertaling van *Psychopathie en neurose* die in 1958 op de Amerikaanse markt verscheen onder de titel *Psychopathic Personality and Neurosis* had Baars leergeld betaald. Voor de tekst, waaraan hij weinig tot niets veranderde, vond hij P.J. Kenedy & Sons als uitgever. Deze was sinds 1866 in New York gevestigd en gold als de oudste en een van meest toonaangevende katholieke uitgeverijen in de Verenigde Staten met een solide fonds, klantenkring en reputatie.¹²⁰ Kenedy bracht het boek ook in Canada uit, elders in het Verenigd Koninkrijk gebeurde dat door Burns & Oates. De eerste recensies die Baars begin 1959 via Kenedy ontving, stelden hem teleur. Niemand had ‘over de kern van het boek’ geschreven, lezers bleken niet in staat Terruwes theorie te begrijpen zonder ‘practische resultaten en richtlijnen’.¹²¹

Voor de vertaling van haar proefschrift had hij daarom vastgehouden aan wat zijn Amerikaanse collegae van vakliteratuur verwachtten: klinische definitie, therapie, casuïstiek.¹²² Feitelijk lag er in augustus 1960 dan ook een nieuw boek dat Kenedy onder de titel *The Neurosis in the light of rational psychology* zou uitgeven. Terruwe was diep onder de indruk.

Ik kende het boek niet terug en ik kan U niet dankbaar genoeg zijn voor de belangeloze openheid, waarmede U mij toegang geeft tot al Uw kwaliteiten. Het boek is werkelijk van ons beiden: zonder Uw initiatief en aansporing en bevestiging – en zonder Uw komst en zonder Uw vele talenten was dit nooit zo tot stand gekomen.¹²³

Ook eerdere reserves of hij haar ‘taal’ wel machtig was, liet ze varen: ‘Uw taal is zo prachtig, ik lees het liever dan het Nederlands.’¹²⁴

Om te garanderen dat het boek ook echt ingang zou vinden in psychiatrische vakkringen wilde Baars er een grote naam aan verbinden. Hij vroeg Terruwe of haar leermeester Prick, die haar welgezind was, die rol zou kunnen vervullen.¹²⁵ Deze had echter geen naamsbekendheid in de Verenigde Staten. Bovendien – en dat liet Baars wijselijk onvermeld in zijn brief aan Terruwe – was zijn naam voor een Engelstalig lezerspubliek ongelukkig omdat ‘prick’ ook pik of lul kon betekenen, met dezelfde platte connotaties als die Nederlandse woorden. Baars had eerder al Gregory Zilboorg als auteur van het voorwoord geopperd, in de Verenigde Staten ‘een heel grote figuur als historicus,

philosopher [sic] en analyst [sic], die onlangs zich bekeerde tot Catholicism'. Zilboorg had onder meer naam gemaakt als auteur van *A History of Medical Psychology* (1949). Zou hij enthousiast zijn over Terruwes gedachtegoed, dan 'zou dat iets enorms zijn'.¹²⁶ Zilboorg overleed echter voordat Baars hem het verzoek had kunnen voorleggen.¹²⁷

Daarop vroeg hij Francis Braceland (1900-1985) het voorwoord te schrijven. Was dit bravoure, of kende hij Braceland persoonlijk uit Rochester (Minnesota), waar zijn collega de vermaarde psychiatrische afdeling van de Mayo Clinic in het leven had geroepen?¹²⁸ Braceland gold als één van de meest invloedrijke katholieke psychiaters in de Verenigde Staten.¹²⁹ Pius XII had hem in 1951 tot ridder van Sint Gregorius benoemd; hij gold in die jaren als adviseur voor het Vaticaan, doceerde aan Harvard en Yale, en was de lijfarts geweest van president Franklin D. Roosevelt. In *Faith, Reason and Modern Psychiatry. Sources for a Synthesis* (1955) stelde Braceland dat psychiaters en priesters uitstekend konden samenwerken. Terwijl de psychiatrie bijdroeg aan de geestelijke bevrijding van mensen met psychische klachten, onderstreepte de christelijke antropologie de eenheid van lichaam, geest en ziel van de mens. Ook psychiaters begrepen dit door hun werk en probeerden andere medische specialisten daarvan te overtuigen, waardoor nieuwe inzichten over de werking van genade in de menselijke geest ontstonden.¹³⁰ Sinds 1954 was Braceland bovendien vakmatig nauw betrokken bij een intensieve dialoog tussen christelijke en joodse ambtsdragers, psychologen en psychiaters over 'pastoral counseling'. Deze bijeenkomsten vonden in de zomermaanden plaats in St. John's Abbey van de benedictijnen in Collegeville, Minnesota.¹³¹ Hierin draaide het behalve om de verhouding van psychiatrie en religie ook om competentiekwesties tussen psychiaters en zielzorgers. Terwijl psychiatrie voor en door katholieken in de VS relatief achterbleef bij andere levensbeschouwelijke groepen, behoorde Braceland begin jaren 1960 tot de onbetwiste top van de Amerikaanse psychiaters. Hij zou het voorzitterschap van de American Psychiatric Association (APA) bekleden en ook als hoofdredacteur van de *American Journal of Psychiatry* (1965-1978) fungeren. In die functie kreeg hij veel waardering voor zijn zorgvuldige omgang met auteurs en hun kwetsbaarheden en verwachtingen.¹³²

Iets daarvan lijkt ook op te lichten in zijn respons op Baars' verzoek. Tame-lijk zelfverzekerd schreef Baars aan Terruwe na een kort persoonlijk gesprek met Braceland dat deze 'grote behoefte [had] aan 'n specifiek katholieke rich-

ting in psychiatrie' maar zelf op dat punt 'niets aan te bieden' had.¹³³ Braceland wilde eerst de tekst van Terruwes boek zien alvorens te beslissen of hij daarvoor een voorwoord kon schrijven. Voor de tekst die Baars hem in augustus 1960 stuurde, was hij daartoe bereid. Terwijl de uitgever niet te spreken was over Bracelands tekst, vonden Baars en Terruwe die juist mooi.¹³⁴ Van een collega hoorde Baars zelfs dat 'dat 't beste voorwoord was dat B. ooit geschreven heeft!!!'¹³⁵ Na het verschijnen van de vertaling becroop Terruwes vertaler echter enige twijfel of Braceland de strekking van het proefschrift wel goed had begrepen.¹³⁶ Braceland vroeg zich af of Terruwe er werkelijk in was geslaagd een brug te slaan tussen de aristotelisch-thomistische psychologie en de 'modern dynamic psychiatry'. Ook viel volgens hem te bezien of de beschreven benadering in geval van andere behandelaars dan de auteur zelf succesvol zou zijn. Hij prees Terruwes respectvolle benadering van Freud op wie zij niet zomaar 'verbal darts' had afgeschoten – wat kennelijk onder Amerikaanse katholieke psychiaters wel gebeurde. Terruwe was volgens hem een 'trail blazer' die geen genoegen nam met 'concepts which are simply safe and usual'. Daarom ook verdiende zij 'a careful, respectful hearing', in de hoop dat zij het fundament had gelegd voor een dynamisch en therapeutisch concept dat de mens in geestelijke nood zou kunnen helpen. Niettemin identificeerde hij Terruwes specifieke begrippenapparaat als potentieel struikelblok in de concrete diagnose en behandeling van neurosen. Psychiaters moesten zich, aldus Braceland, dat begrippenapparaat eigen maken, dat vooral op het thomisme was georiënteerd en sterk afweek van de professionele terminologie waarin zij geschoold waren en waarmee zij werkten.¹³⁷

Hoewel Terruwe er dankbaar voor was, fungeerde Bracelands voorwoord niet als de *captatio benevolentiae* voor de eigen beroepsgroep waarop Baars eigenlijk had gehoopt.¹³⁸ Dat is echter niet de voornaamste verklaring voor het zeer bescheiden onthaal van Terruwes proefschrift onder Amerikaanse vakgenoten. Die moet waarschijnlijk gezocht worden in de institutionele positie van katholieke psychiaters in de Verenigde Staten. Vanaf 1952 ging een groep katholieke psychiaters – onder wie ook Braceland – zich organiseren in de *National Guild of American Psychiatrists*. Vanuit dit 'gilde' concentreerden zij zich vooral op de training van de rooms-katholieke geestelijkheid in het gebruik van methodieken uit de geestelijke gezondheidszorg. Voorop stond daarbij de toepassing van deze inzichten bij de selectie en de opleiding van priesterkandidaten en aspiranten voor het religieuze leven, net als bij de zielzorg

gericht op katholieke leken. Volgens medisch historicus Abraham Nussbaum wist deze confessionele beroepsorganisatie met succes de psychiatrie te integreren in katholieke kring, maar slaagde zij er ideologisch noch institutioneel in een wijdvertakte specifiek katholieke subcultuur binnen de Amerikaanse psychiatrie te realiseren.¹³⁹ Dat was echter wel waaraan Terruwes proefschrift – ook in de vertaling – appelleerde; haar ambitie lag bij het aanbieden van een specifiek katholieke, medisch gefundeerde aanpak van neurosen die wortelde in de rationele psychologie van Thomas van Aquino.

De fondscatalogus van Kenedy onderstreepte nog eens dat het katholieke karakter van Terruwes boek in het gepresenteerde mensbeeld lag dat haaks stond op freudiaans georiënteerde richtingen in de psychiatrie. Hierin lijkt het officiële standpunt over katholieke psychotherapie dat Pius XII in april 1953 in Rome wereldkundig had gemaakt, te weerklinken:

Dr. Terruwe's book restores man to his rightful place as a human being, not a mass of reflexes and uncontrolled libidinous drives; it teaches respect and compassion for the neurotic and discourages morbid probing into the unconscious mind, allowing nature to be the driving force in the therapeutic process by removing obstacles in a rationally justified manner.¹⁴⁰

De uitgever typeerde de psychiatrie als 'the "troubled science"'. Behalve voor medici, zou Terruwes boek ook voor theologen en filosofen waardevol zijn omdat zij de relatie tussen moraal en emoties belichtte. Clerici en 'pastoral counsellors' zouden door haar boek meer begrijpen van dwangmatig gedrag van neurotici en de mate waarin zij daarvoor verantwoordelijk waren. Voor docenten, opvoeders en ouders gaf het boek waardevolle inzichten voor de preventie van neurosen.¹⁴¹

'Religion, Psychology, and Psychiatry' en 'Pastoral psychology' waren de themagebieden waarbinnen Terruwes *The neurosis in the light of rational psychology* aandacht kreeg van recensenten. Haar werk zou in de daaropvolgende jaren enkel sporadisch genoemd worden in het werk van een enkele katholieke psycholoog of theoloog, die net als zij Thomas van Aquino hoog in het vaandel probeerde te houden. De dominicaan Michael Stock presenteerde een uitvoerige en helder geannoteerde 'thomistische' analyse van Freuds begrip verdringing. Deze vertoont parallellen met Terruwes visie, met wie Stock echter van

mening verschilt als het gaat om de kwestie of verdringing veroorzaakt wordt door een conflict tussen menselijke wil en driften, of tussen elkaar onderling verdringende driften zoals Terruwe in haar proefschrift betoogde.¹⁴² De psycholoog John O'Meany, verbonden aan de University of Notre Dame in Indiana, wilde bestaande en vertrouwde denkpatronen, ingebed in het werk van Thomas, verbinden met moderne psychologische inzichten of nieuwe cliëntgerichte psychotherapie. Hij verzette zich tegen het diskwalificeren van Thomas als een steriele denker wiens werk ver afstond van de menselijke existentie. Freuds benadering had de mens als emotioneel wezen erkend, maar Thomas' rationele psychologie kon iemand in psychotherapie helpen een betere balans te vinden tussen morele en intellectuele deugden. Terruwes proefschrift noemde hij een creatief voorbeeld van 'a Thomistic psychotherapy' die onder katholieke psychotherapeuten meer bekendheid verdiende.¹⁴³ Waarom dat niet gebeurde, had Braceland eigenlijk al in zijn voorwoord uitgelegd: katholieke psychiaters en psychologen in de Verenigde Staten moesten vanuit medische vakkennis en ervaring de aansluiting met de eigen beroepsgroep verzekeren, die zij wederom nodig hadden voor toerusting van en samenwerking met de katholieke clerus en religieuzen in de zielzorg.¹⁴⁴

De Engelse vertaling leverde niet de gehoopte respons op, maar toch wist Terruwe er nog munt uit te slaan in eigen land. *De Volkskrant* plaatste op 11 maart 1961 een uitgebreid artikel onder de titel 'De Nijmeegse school maakt opgang in Amerika'. Hierin stak de auteur, T.C.A.M. Gerritse, de loftrumpet over Terruwe. Hoewel er noch in Nederland, noch in de Verenigde Staten sprake was van schoolvorming door haar, wekte Gerritses artikel wel die indruk. Hij wees op Terruwes vakgenoot Baars die teleurgesteld was in wat de psychiatrie in Amerika voorstelde, net als in nieuwe, non-directieve benaderingen als de *client-centered therapy* van de psycholoog Carl R. Rogers. Terruwes aanpak daarentegen, die afstand nam van Freud, wortelde in 'de doctrine van de gave, harmonische waarheid'. Voor 'ingewijden' in haar 'leer en praktijk' was dit onbetwistbaar. Gerritse zelf zou vanaf begin jaren 1970 tot de ingewijden behoren, eerst als Terruwes patiënt en in de jaren 1980 als belangrijk vertolker van haar inzichten.¹⁴⁵ Van zijn aankondiging dat haar proefschrift ook in het Frans en het Spaans beschikbaar zou zijn, was en bleef de wens de vader van de gedachte.¹⁴⁶

MEESTER EN GEZEL

Als vertaler en bewerker van Terruwes teksten leerde Baars haar werk tot in de haarvaten kennen. Onder zijn subtiele druk ontwikkelde zij nieuwe kerngedachten vanuit haar vroege werk – gedeeltelijk in wisselwerking met wetenschappelijk werk van collega's. Baars' bewondering en zijn gedegen maar ook creatieve omgang met haar gedachtegoed bleken voor haar bovendien een steun in de rug om zich op andere lezers dan alleen vakgenoten te richten. Het zou haar vanaf eind jaren 1960 meer naamsbekendheid, weerklank en patiënten opleveren.

Baars positioneerde zich weliswaar als Terruwes leerling, maar hun correspondentie laat vooral een wederzijdse afhankelijkheid zien. Voor ieder van hen gold dat zij gedesillusionerd dreigden te raken door de gangbare medisch-georiënteerde psychiatrie, maar zich gered voelden door Duynstees katholiserende interpretatie van de freudiaanse verdringing.¹⁴⁷ Baars wilde net als Terruwe vooral een katholieke psychotherapeut zijn. Dat hun wegen zich hadden gekruist, beschouwden beiden als uitdrukking van hun missie. Terruwe herkende en erkende Baars als een medisch deskundig vertaler.¹⁴⁸ Aanvankelijk koos zij een wat afstandelijke toon: 'Het verheugt mij zo, een psychiater gevonden te hebben, die dit werk zo begrijpt, ik hoop dat U er evenveel voldoening van zult hebben als u schreef.'¹⁴⁹ Anderhalf jaar later en bijna twee Engelse vertalingen verder bedankte zij hem op warme toon voor zijn toewijding.

O.L. Heer heeft U voor dit werk gegeven, geloof ik, want het is zeker Zijn werk. Ik ben U uitermate dankbaar, en zal U helpen, zoveel ik kan.¹⁵⁰

Baars schreef Terruwe dat hij tijdens de Tweede Wereldoorlog en in het doodsgevaar dat hem toen bedreigde, steeds het gevoel had gehad dat hij nog iets belangrijks moest doen voor hij stierf.

Ik geloof nu dat het dit vertalen, het introduceren en verbreiden van Uw leer in Engels sprekende landen is dat [sic] ik moest doen. Het is zulk een enorme vooruitgang in de behandeling van de *neurotics*, dat wordt me elke dag duidelijker. Net als U was ik altijd ontevreden met bestaande therapieën, en dan wordt het dagelijks moeilijker om voldoening in je werk te vinden, wanneer je patiënten niet echt beter worden.¹⁵¹

Door Terruwes werk te vertalen schoolde Baars zich in haar principes van psychotherapeutische hulp aan neurotici. Daarop bepaalde hij zijn koers toen hij in 1960 besloot zijn aanstelling in Rochester gedeeltelijk te verruilen voor een vrijgevestigde praktijk. Hij had vastgesteld dat er in het ziekenhuis geen tijd was om nauwe banden met patiënten aan te knopen. Werkdruk werkte volgens hem een te objectiverende patiëntbenadering in de hand. Als vrijgevestigd psychiater moest hij als behandelaar ook 'echt mens' zijn en minder geleerde, zoveel was hem duidelijk geworden in het contact met Terruwe.¹⁵² Met deze loopbaanverandering nam Baars als gezinshoofd en vader van drie jonge kinderen een aanzienlijk sociaaleconomisch risico. Katholieke psychiaters vertegenwoordigden getalsmatig een minderheid onder de vrijgevestigde specialisten.¹⁵³ Psychiatrische hulpverlening was voor Amerikaanse katholieken rond 1960 nog altijd omstreden. In katholieke kring gold psychiatrie in de Verenigde Staten als een bedreiging voor het geloof, en psychiaters als concurrenten van zielzorgers. Katholieken waren daardoor in de jaren 1950 duidelijk ondervertegenwoordigd onder psychiatrische patiënten.¹⁵⁴ Baars had, zo liet hij Terruwe weten, dan ook meer protestantse dan katholieke patiënten. Hij vertrouwde erop dat dat een kwestie van tijd was en dat katholieke patiënten uiteindelijk naar een katholieke psychiater zouden gaan.¹⁵⁵ Voor hemzelf was duidelijk dat hij de stap naar een eigen huis met een praktijk nooit gemaakt zou hebben als hij *Psychopathie en neurose* in 1957 niet had gelezen.¹⁵⁶ Hij liet patiënten de Amerikaanse uitgave lezen, waardoor ze 'altijd met nieuwe moed en grote verwachting' bij hem terugkwamen. Via lezingen probeerde hij bekendheid te geven aan zijn praktijk en benadering, 'natuurlijk over de dingen die ik van U geleerd heb en die al mijn andere kennis vervolmaakt en betekenis geeft'.¹⁵⁷ Mede door zijn samenwerking met Terruwe kon hij als vrijgevestigde psychiater al snel een behoorlijk gezinsinkomen opbouwen. Baars wist ook datgene wat uitgroeide tot hun gedeelde gedachtegoed behendig te 'vermarkten' in kerkelijke en religieuze kringen.¹⁵⁸

Uit hun correspondentie laat zich een aantal kenmerkende aspecten van Terruwes werkwijze en therapeutische benadering reconstrueren die maar moeizaam uit haar medische archief te destilleren zijn. Terruwe schreef Baars dat zij vooral gesprekstherapie deed en slechts in bepaalde gevallen wat zij een divan-analyse noemde.¹⁵⁹ Zij gaf Baars inrichtingsadviezen toen deze zijn ei-

gen praktijk startte, met een door haar getekende plattegrond. 'Mijn spreekkamer heb ik ingericht zo dat ik vis à vis zit met de mensen in gemakkelijke stoelen. Het is een gewone gezellige kamer.' Die alledaagse inrichting was volgens haar in veel gevallen van groot belang gebleken. Voor haar praktijk gebruikte ze daarnaast nog twee andere ruimtes, namelijk een wachtkamer en wat zij een 'onderzoekkamer' noemde. Daar hield zij tweemaal per week haar 'algemeen spreekuur' en onderzocht zij haar patiënten zo nodig ook lichamelijk.¹⁶⁰ Baars koos in haar spoor soms voor een hoge frequentie van zittingen met patiënten, zelfs tot zo'n vier à vijf per week. Daarin zette hij in op 'een zeer persoonlijk contact' dat 'welgemeend en oprecht' was en daarom heilzaam werkte. Hoewel hij dat als psychiater erg lastig vond, zag hij concreet zoveel mogelijk van een eigenlijke analyse af. Dit vergde dat ook hij zich aan een proces overgaf zonder dat te sturen. Volgens Terruwe gaf dat de patiënten vertrouwen: 't Is zoals U zegt, 't is de liefde en geduld en 't niet analyseren dat deze mensen weer moed en vertrouwen geeft.'¹⁶¹ Baars gaf toe dat het voor hem lastig was om als therapeut 'de energie te laten varen en zich over te geven'.¹⁶² Problematisch vond hij ook om grenzen te trekken tussen hulpverlening en persoonlijk leven. Grensvervaging leek inherent aan Terruwes therapeutische aanpak. Daarom vroeg Baars haar advies waar hij die grens moest trekken bij patiënten die voor contact duidelijk afhankelijk waren van hun therapeut.¹⁶³

'EEN LICHT E LAST'

Terruwe op haar beurt nam Baars geleidelijk meer in vertrouwen over het conflict rond haar psychotherapeutische benadering en praktijk. In oktober 1958 had zij hem al uitvoerig geschreven over het onderzoek naar haar en Duynstee dat de Nederlandse bisschoppen op last van het H. Officie in 1949-1950 hadden laten uitvoeren. Bij die gelegenheid identificeerde zij de jezuïeten als tegenstanders en Feron als medestander die ook de spreekbeurten had goetst die zij naar eigen zeggen hield voor priesterconferenties in het hele land. Zij lichtte Baars in over het Monitum van 1956 en de ernstige consequenties daarvan voor Duynstee. En dat terwijl zijn inzichten 'niet alleen voor de psychotherapie' van groot belang waren als tegenwicht tegen de 'psychoanalyse [die] toch steeds voortwoekert', maar ook tegen het nog eenzijdig door ascese bepaalde geloofsleven.

Heel veel mensen, die in hun spiritualiteit onder druk van angsten moeten leven, zijn daardoor [Duynstees inzichten] bevrijd geworden, en nog steeds meerderen zullen daardoor bevrijd raken. Het sombere kleet, dat de kerk schijnbaar draagt, kan daardoor voor een blijder plaats maken.¹⁶⁴

Baars zal dat misschien maar half begrepen hebben, maar Terruwe maakte hier een toespeling op de 'opdracht' die zij met Duynstee van Jezus had gekregen: Zijn kerk 'een nieuw kleet' geven, namelijk dat van 'de vreugde van de liefde'. Zij zinspeelde erop dat ook Baars de 'zwaarte van al deze dingen' op zijn schouder zou voelen rusten. Dat zou volgens haar echter een lichte last zijn, 'want de vreugde en voldoening, die ik nu al 12 jaar geniet, is waard gedeeld te worden'. Misschien bepaalde Baars met zijn vertaling van haar werk met Duynstees inzichten wel het 'moment van doorbraak' waarvoor zij en Duynstee stredden.

Baars accepteerde deze insluiting in het bondgenootschap grif en leefde intens met Terruwe en Duynstee mee. Beide mannen hadden contact omdat Duynstee als beheerder van de Dammartin Stichting vanuit Rome, waar hij tot eind 1960 in het generalaat van de redemptoristen aan de Via Merulana woonde, de overeenkomsten met en betaling van het vertaal- en redactiewerk van Baars en Aumann regelde.¹⁶⁵ Die vertalingen, voorvoelde Baars, zouden bij kunnen dragen aan de oplossing van de kwestie rond Duynstee en Terruwe.

Wie weet komen we straks door een Amerikaans achterdeurtje Rome binnen en komt alles in orde en krijgt U de rust en de beloning die U verdient. Het is slechts een kwestie van tijd, al besef ik wel dat het wachten wel bijna ondraaglijk kan worden, en de onzekerheid en het twijfelen, maar dan altijd weer de diepste gedachte dat alles goed is en wat anderen zeggen daar nooit afbreuk aan kan maken.¹⁶⁶

Baars zette in op persoonlijke kennismaking met Anna Terruwe, zodat hij daadwerkelijk met haar kon samenwerken en in de praktijk van haar kon leren. Hij probeerde een beurs te verwerven om naar Nijmegen te komen.¹⁶⁷ Omdat Terruwe geen universitaire positie had, kon zij niet direct regelen wat hij voor beursaanvraag nodig had: een uitnodiging van de Nijmeegse universiteit waar hij liefst ook een lezing zou mogen geven.¹⁶⁸ Zij schreef hem dat hij bij de ontwikkelingspsycholoog Calon, die 'geheel in mijn richting' werkte, enkele

colleges zou kunnen volgen. Naar eigen zeggen had zij collega-psychiaters wel ‘voorgelicht omtrent mijn praktijk’ en ook wegwijs gemaakt in haar methode, maar of zij deze toepasten wist zij niet.¹⁶⁹ Hoewel zij hem wilde helpen, voelde zij zich onder druk staan door zijn voornemen om enkele maanden in Nederland bij haar in de leer te komen.¹⁷⁰ Maar, schreef zij hem begin augustus 1959, zijn komst was een logische en ook goede stap. Ze zou hem laten delen in de kennis en ervaring die zij in haar praktijk had opgebouwd. Daarnaast zou ze een aantal patiënten vragen met hem te spreken over de therapie. Van het allergrootste belang was echter dat Duynstee in het land was. ‘Ik geloof, dat dit vooral voor Uw vorming van het grootste belang is: hij is de geestelijke vader van heel deze ontwikkeling.’ En het goede nieuws was dat daar kans op was, liet ze Baars in het allergrootste vertrouwen weten. Alfrink en Bekkers zouden in september 1959 in Rome besprekingen voeren en hadden ‘een door mij gemaakt exposé van de leer en de therapie meegenomen (...). Er is veel kans, dat wij nu doordringen tot de hoogste regionen: het zal U plezier doen.’¹⁷¹

Toen Baars bij gebrek aan middelen niet naar Nederland kon komen, probeerde hij Terruwe over te halen hem in de Verenigde Staten te bezoeken.¹⁷² Dat zou alleen in de vakantie kunnen, antwoordde Terruwe, maar daarvoor vond zij de Verenigde Staten niet geschikt, omdat zij er geen rust zou kunnen vinden.¹⁷³ Haar vakanties bracht ze liever door in de Zwitserse bergen – in het gezelschap van Duynstee, maar dat liet zij onvermeld. Baars zou daar begrip voor tonen: zij had haar vakantie nodig, juist omdat haar patiënten haar zo nodig hadden.¹⁷⁴ Terruwe bood daarop aan een deel van de kosten voor zijn verblijf in Nederland voor haar rekening te nemen.¹⁷⁵ Baars nam dat aanbod aan en zegde toe begin 1960 te komen. Voor reis- en verblijfkosten zou Duynstee een cheque aan Baars sturen, vanuit de middelen van de Dammartin Stichting.

In haar brieven over Baars’ bezoek was Terruwe gereserveerd en enthousiast tegelijk. Zij zag op tegen de organisatie en de inhoudelijke verantwoordelijkheid ervoor. Toen zij die eenmaal had gedeeld met Prick en Calon en Baars zelf ook voortvarend zijn plan trok, viel er een last van haar af. Prick bekeek of de Amerikaanse collega een gastcollege zou mogen verzorgen, Calon liet hem colleges volgen. Resterde nog de kwestie waar hij gedurende zijn verblijf zou wonen. Waar Baars in haar ogen ‘mannelijkheid en vitaliteit’ toonde in de ontwikkeling van zijn reisprogramma, zuchtte zij onder ‘het defect van mijn beroep’ – de werkbelasting die verhinderde dat zij een goede gastvrouw voor

Conrad Baars, zijn echtgenote Eleanor en hun kinderen Mike and Sue (1957). Baars stuurde Anna deze foto in mei 1960, 'met mijn vriendelijke en collegiale groeten'.

hem kon zijn. Desondanks bood Terruwe haar Amerikaanse collega aan dat hij bij haar kon logeren. 'De adequate wedergave van een persoonlijke gave is alleen het aanvaarden en op deze wedergave van u reken ik.' Dat hij daarop nee zou zeggen, begreep ze, maar ze weigerde dat nee te accepteren, omdat 'de zaak' waaraan hij met de vertaling van haar werk bijdroeg, natuurlijk ook de hare was.¹⁷⁶ Baars accepteerde, paste zijn reisschema aan en bezocht eerst zijn familie alvorens hij op zondag 31 januari in de namiddag zijn opwachting maakte bij Anna Terruwe aan de Vossenlaan in Nijmegen.¹⁷⁷

Behalve aan collegiaal overleg besteedde hij zijn tijd aan het bijwonen van therapiesessies van Terruwe met patiënten die het goed hadden gevonden dat Baars erbij aanwezig zou zijn. Zo kon zij hem daadwerkelijk laten zien hoe zij als psychotherapeut werkte.¹⁷⁸ Kennelijk voerde hijzelf ook gesprekken met hen, waarover de meesten enthousiast waren. Hij pakte de therapie misschien anders aan dan dokter Terruwe, maar zonder dat dit ten koste ging van 'oprechte zorg en oprechte liefde'.¹⁷⁹ Uitzondering vormde een klacht per brief tegenover Terruwe van een patiënt die zeer gekwetst was 'door de wijze waarop

U en Uw Amerikaanse collega over mij overeenstemden'. Betrokken patiënt had dat ervaren als 'een vorm van vivisectie'.¹⁸⁰ Baars maakte in Nijmegen kennis met Calon en Prick, maar anders dan gehoopt, niet met Duynstee. Hoewel de signalen vanuit Rome eind 1959 gunstig hadden geleken – haar 'leer' was niet veroordeeld, schreef Terruwe Baars in vertrouwen – bleek Duynstee begin 1960 niet naar Nederland te mogen komen.¹⁸¹ Daarom reisde Baars in februari naar Rome door. Hij vond Duynstee bereid als moraaltheoloog met hem samen te werken, zolang Baars daarvoor nog geen geschikte priester in de Verenigde Staten had gevonden. Hij ontmoette ook Marie France, Anna's inmiddels 24-jaar oude pleegzus die op zichzelf woonde in Nijmegen.¹⁸² Zij zou hem bij vertrek een pop voor zijn kinderen meegeven, die zijn zoontje Michael met zijn pistolen al enkele malen had 'doodgeschoten', schreef hij na thuiskomst begin maart 1960. Dochtertje Suzanne was blij met het beertje dat Terruwe voor haar had meegegeven. Zijn vrouw Mary Jean bedankte Anna hartelijk voor deze 'lovely gifts'.

My husband is filled with enthusiasm about his work now, with your principles of therapy to go by – that more than anything I must thank you for. It is difficult to put this into words without sounding false, do you understand? So all I can say is thank you and God bless you.¹⁸³

Banden 'die nooit zullen slijten' waren gesmeed in de twee maanden dat hij in Europa was geweest, schreef Baars zelf aan Terruwe. Dat onderstreepte hij ook nog eens door aan aartsbisschop Alfrink te schrijven dat hij hoopte dat die er spoedig in zou slagen om Duynstee uit Rome te 'verlossen'.¹⁸⁴

Liefst had Baars Anna Terruwe gestrikt als een soort permanente supervisor op afstand. Moderne techniek maakte dat mogelijk, moedigde hij haar aan. Ze zouden bijvoorbeeld maandelijks per telefoon met elkaar kunnen overleggen. Of hij kon geluidsopnames maken van therapie sessies met zijn patiënten die hij met haar wilde beluisteren en bespreken. Daarvoor zouden ze een 'stenorette' nodig hebben, een dicteerapparaat zoals Grundig dat in de jaren 1950 op de zakelijke markt had gebracht. Baars dacht dat ze dit vast op proef bij de speciaalzaak kon krijgen.¹⁸⁵ Met zo'n apparaat zou ze niet uit de voeten kunnen, liet Terruwe weten. En wat voor zin had het, als Baars in het Engels met zijn patiënten zou spreken? Dat zou voor haar toch niet tot in

de finesses te volgen zijn. Het directe contact met Terruwe en haar adviezen waren voor Baars echter zo vitaal voor zijn particuliere praktijk dat hij haar jaarlijks enkele weken in Nijmegen probeerde te bezoeken.

Jaren later zou hij publiekelijk onderstrepen dat hij van haar ‘many things’ had geleerd die tijdens zijn medische studie en specialisatie als psychiater veronachtzaamd waren, maar onmisbaar ‘to every person entrusted with the well-being of emotionally and spiritually troubled individuals’.¹⁸⁶ Terruwe had hem als psychotherapeut opgeleid, Duynstee had hem geleerd de psychische problemen van mensen te begrijpen vanuit het besef dat de mens een rationeel en een spiritueel wezen was, geschapen naar Gods beeld.¹⁸⁷ Geregeld las hij de notities na die hij tijdens zijn eerste bezoek in Nijmegen had gemaakt. ‘Wat ziet U de dingen toch mooi – Thomistisch.’ De gesprekken die hij met haar oud-patiënten had gevoerd, hadden hem haar behandeling en de effecten ervan helpen begrijpen.¹⁸⁸ Omgekeerd had Terruwe zijn bezoek ‘zelf heerlijk gevonden:

Zo door uw begrip en uw eigen inzicht bevestigd te mogen worden – een medicus die dit zo volkomen deed als u hebt gedaan, heb ik tot nu toe niet ontmoet. Het moet wel een bijzondere leiding van Gods voorzienigheid zijn dat onze wegen zich zo hebben mogen kruisen.¹⁸⁹

DWARSDOORSNEDE VAN DE PRAKTIJK: VOOR ‘DE ZAAK’

Dankzij Baars had Terruwe ziektegeschiedenissen ontdekt als middel om haar therapeutische benadering, patiënten en hun klachten laagdrempelig uit te leggen. In januari 1961 stuurde zij Alfrink een selectie van brieven van patiënten met haar commentaar.¹⁹⁰ Daarmee wilden zij en Duynstee druk uitoefenen op de aartsbisschop in de hoop dat hij een einde kon maken aan hun scheiding. Hoewel het H. Officie er eind december 1960 in had toegestemd dat Duynstee naar Nederland mocht terugkeren, moest hij zijn intrek nemen in het redemptoristenklooster aan de Keizersgracht in Amsterdam. Contact met Anna was en bleef verboden. Daarvan trokken zij zich ook nu weer weinig aan. Zo’n zes maal per jaar reisden ze gescheiden naar Keulen of Brussel om daar samen een kleine week door te brengen. Samen ook met Jezus in lokale katholieke

gebedshuizen waarover Duynstee notities maakte. De ‘mededelingen’ uit deze jaren laten zien dat zij nog altijd dachten uitverkoren te zijn en een opdracht voor Jezus te vervullen hadden. Voor hun volledige en publieke rehabilitatie had Jezus Alfrink nodig, destilleerde Duynstee uit de ‘ontmoetingen’. Het was aan Anna om zijn medewerking te verzekeren.

Met het oog op haar ‘zaak’ zocht Anna meer dan dertig brieven uit voor Alfrink. Welke brieven buiten deze selectie zijn gebleven, valt niet vast te stellen. Of en hoe Alfrink gebruik heeft gemaakt van deze bronnen, is niet duidelijk. Evenmin laat zich reconstrueren wanneer hij het hele pakket weer aan haar heeft laten retourneren. Terruwe heeft het in haar archief bewaard. De brieven bieden een voor haar gunstige dwarsdoorsnede van haar praktijk. Precies daarom zijn het ook sleuteldossiers voor een reconstructie van hoe zij haar patiënten rond 1960 zelf zag, van haar taxatie van hun klachten, haar therapeutische aanpak en wat zij als respons van deze patiënten beschreef. Tegenover Alfrink gaf zij aan inmiddels zo’n negenduizend patiënten te hebben behandeld. Door de samenwerking met Baars was zij gaan tellen, wat vermoedelijk niet heel zorgvuldig gebeurde, omdat zij veeleer patiëntcontacten dan patiënten registreerde, met dubbeltellingen als gevolg.¹⁹¹ Wat ze Alfrink erover schreef, zou neerkomen op rond zeshonderd patiënten per jaar in de ruim vijftien jaar dat zij als zelfstandig gevestigd zenuwarts in Nijmegen werkzaam was. Overdrijving was Terruwe niet vreemd en lijkt hier tot doel gehad te hebben Alfrink ervan te doordringen hoeveel patiënten het volste vertrouwen in haar hadden als professionele hulpverlener in de geestelijke gezondheidszorg.

Dat zij via haar studie en promotie daar absoluut voor toegerust was maar ook kritisch stond tegenover de gangbare psychiatrie, moest de Utrechtse aartsbisschop misschien opmaken uit haar verwijzingen naar toonaangevende psychiaters. Niet alleen naar Freud, maar ook naar de Duitse psychiater Emil Kraepelin (1856-1927) die de basis had gelegd voor classificaties van psychiatrische aandoeningen, en de Oostenrijks-Joodse neuroloog en psychiater Victor Frankl (1905-1997) die naam had gemaakt met de behandeling van suïcidale patiënten. Of Alfrink kon begrijpen wat zij over hen debiteerde in relatie tot haar eigen praktijk of in reactie op andermans aanvallen op haar visie, is maar zeer de vraag. Als hij alles al gedetailleerd heeft bestudeerd, zal hij er weinig meer van begrepen hebben dan dat Terruwe er anders over dacht en daar – via de brieven van haar patiënten – ook enig empirisch bewijs voor kon leveren.

Zij liet Alfrink weten vertrouwen te hebben in zijn ‘weten’ en ‘voelen’ en hoewel ze door omstandigheden gedwongen was open tegenover hem te zijn, durfde zij dat naar eigen zeggen ook daadwerkelijk te zijn.¹⁹² Anna’s weerzin om Alfrink meer in vertrouwen te nemen en Jezus aanhoudende aansporingen om dit toch te doen, vormen een rode draad in de door Duynstee aangelegde, voor Alfrink bedoelde selectie van ‘mededelingen’. Deze beslaan de periode tussen mei 1959 en september 1962 en komen hieronder nog nader ter sprake.¹⁹³ Naar eigen zeggen behandelde Terruwe mensen ‘van alle leeftijden, allerlei rang en stand, van hoog naar laag, ongeveer evenveel mannen als vrouwen’.¹⁹⁴ Dat laatste blijkt echter niet uit haar selectie, want 23 van de 30 geselecteerde brieven zijn van vrouwelijke patiënten afkomstig: gehuwd, ongehuwd, kloosterlingen, moeders en weduwen, gestudeerd en ‘eenvoudig’, zoals zij degenen omschreef die nauwelijks voortgezet onderwijs hadden genoten. De brieven zijn deels niet of onvoldoende geanonimiseerd, waarop zij mogelijk werd gewezen door Alfrink. De meeste patiënten schreven gemakkelijk en uitvoerig. Veel brieven zijn van jonge vrouwen afkomstig, door Terruwe steevast als ‘meisjes’ aangeduid, ook al maken biografische gegevens duidelijk dat ze tenminste vijftientig jaar of ouder geweest moeten zijn. Hoewel zelf ongehuwd nam Terruwe die omschrijving ‘meisjes’ over, die toen gangbare burgerlijke normen weergaf over ongehuwde vrouwen die pas door het sluiten van een huwelijk tot de volwassenen gingen behoren. Meer dan dat paste de omschrijving, zoals hieronder nog verder wordt toegelicht, ook bij de rolverdeling tussen therapeut en patiënte, waarin Terruwe als volwassene haar meerderjarige patiënten via haar therapie tot sociale volwassenheid probeerde te brengen.

De selectie laat impliciet zien welke onderwerpen Terruwe – en ongetwijfeld ook Duynstee – relevant leken voor Alfrink in het kader van de oplossing van ‘de zaak’.¹⁹⁵ Sekse en seks stonden voorop, zoals dat ook het geval was geweest in de roddels over en verdachtmakingen van Terruwes praktijk. Zij behandelde, legde zij in haar commentaar uit, ook mannelijke patiënten. Met instemming citeerde zij het handboek voor psychiatrie van Kraepelin. Hij had bepleit dat in een psychiatrische kliniek ook een vrouwelijke psychiater in dienst moest zijn. Op basis van een eigen casus over een uitgetreden kloosterlinge wier vertrouwen zij had weten te winnen, kon Terruwe alleen maar beamen ‘dat er dingen zijn in de psychiatrische therapie die een man niet kan kennen’. Omgekeerd had zij als vrouwelijke behandelaar van mannelijke

patiënten te maken met het risico van overdracht: dat patiënten affectieve of zelfs amoureuze gevoelens projecteerden op hun behandelaar. Terruwe onderstreepte tegenover Alfrink dat haar contact met mannelijke patiënten ‘heel anders van vorm’ was dan dat met haar vrouwelijke patiënten. Inderdaad was er in sommige gevallen sprake van overdracht, wat gezien het sekseverschil tussen behandelaar en patiënt natuurlijk precair was, maar niettemin een onbehandeld thema was in de opleiding psychiatrie. Over dat sekseverschil en risico’s van overdracht in de praktijk hulde de beroepsgroep in Nederland en ook internationaal zich in stilzwijgen. Zelfs Freud had volgens Terruwe gearzeld om te publiceren over ziektegevallen, geplaagd door gène omdat patiënten verliefd op hem waren geworden. Zelf had zij ‘schoorvoetend’ haar weg gezocht en inmiddels twijfelde zij er niet aan dat zij ‘de goede beginselen [had] leren zien en toepassen’. Van ‘tactiel contact’ met mannelijke patiënten kon geen sprake zijn, onderstreepte zij nog eens in haar brief aan Alfrink. Open met hen spreken over lichamelijke en ook seksuele zaken, kostte haar evenwel geen moeite. Zij achtte het van groot belang om over zulke kwesties ‘klaarheid en openheid’ te betrachten. Niet alleen kon dat ‘kwaad’ voorkomen, maar het voorkwam vooral dat ‘goed’ ongedaan bleef door een gebrek aan openheid. ‘[E]n misschien is dit vanuit het sacrale van ons beroep nog wel een veel erger zaak.’

Overdracht als probleem stelde Terruwe alleen voor mannelijke patiënten ter discussie, en wel als iets dat zij onder controle had. De briefselectie roept echter de vraag op of sommige vrouwelijke patiënten niet hetzelfde mechanisme vertoonden. In hun geval duidde zij dit echter in termen van kinderlijke hunkering van haar patiënten vanuit een affectief tekort of achterstand. Bewondering van vrouwen die tegen haar opzagen en haar als voorbeeld beschouwden, liet zij zich aanleunen. Bovendien blijkt uit de geselecteerde brieven van vrouwelijke patiënten dat nabijheid, aanraking en zelfs een omhelzing in hun geval deel uit konden maken van haar therapeutische benadering. Degenen die haar hierover schreven, waren er diep mee verguld. Terruwe zelf registreerde effecten van zulke tactiele contacten in termen van mentaal en psychisch ‘openbloeien’. Zij wist ook van patiënten die door aanrakingen van een ‘magnetiseur’ in haar therapie een sprong voorwaarts richting genezing hadden gemaakt. Hier verwees zij naar haar prille samenwerking in de therapie met Frans Veldman (1921-2010), de grondlegger van de haptonomie in Nederland.¹⁹⁶

De vraag of Terruwe zich in haar adviezen aan patiënten wel keurig aan de katholieke moraal hield, moest Alfrink zelf beantwoorden vanuit casuïstiek die eigenlijk alleen een bevestigend antwoord mogelijk maakte. Meest in het oog springend is de door haar becommentarieerde brief van een vrouw die op doktersadvies met anticonceptiemaatregelen was begonnen, maar deze op Terruwes advies had gestaakt na 'een neurotische reactie' toen orgasmes bij de geslachtsgemeenschap uitbleven. Voor Alfrink moest zonneklaar zijn dat de katholieke moraal haar richtsnoer was in de patiëntenzorg. Hij moest echter ook goed begrijpen dat het precies die moraal was die katholieken ook onnodig angstig en kopschuw maakte, en daarmee de bron kon zijn voor psychische problemen. Klerikale onkunde of benepenheid over lichamelijkeheid en seksualiteit leidde tot een scala van neurotische reacties, zoals geboekstaafd in het dossier. Niet die priesters, maar zij had zulke patiënten met (geloofs) problemen 'drijvend' gehouden, verzekerde zij de aartsbisschop.

Voor Terruwe was haar beroep heilig, in de letterlijke zin van het woord. Zij was bovendien heilig overtuigd van de bijdrage die de psychiatrie kon leveren aan de zielzorg. Die had immers 'de mens op andere wijze tot object' en zou in haar optiek gebaat zijn 'bij goede psychiatrische opvattingen' daarover. 'Het is alles zo de moeite waard en in het licht van de verlossing voor de kerk zo'n ernstige kwestie.' Daarmee plaatste zij een band tussen psychiatrie en zielzorg in een haast eschatologisch perspectief van bevrijding en verlossing. Zij probeerde Alfrink er opnieuw – zoals zij dat ook in hun eerdere correspondentie over die kwestie had proberen te doen – van te doordringen dat zij binnen haar beroepsgroep een zeer risicovolle positie had gekozen. Psychiaters onderling hadden als grondhouding dat ze terughoudend waren in morele kwesties, uit angst om zelf beschadigd te raken. Zij had dat, zonder spijt, niet gedaan vanuit de overtuiging dat een patiënt behalve een psychiater ook een priester nodig had.

Hoe deze driehoeksverhouding in de praktijk kon uitpakken, kon Alfrink afleiden uit een aantal specifieke gevallen waarin Terruwe verantwoordelijkheid nam voor het welzijn van haar patiënten, tegen het beleid van begeleidende priesters of verantwoordelijke kloosteroversten in. 'Ik heb haar laten uittreden', schreef zij Alfrink in haar commentaar bij de brief van een jonge vrouw die na het afleggen van haar eeuwige geloften in een 'zware psychogene depressie' was beland. Uittreding sorteerde het gewenste effect: de vrouw kreeg een baan, was weer gaan studeren en legde contacten. Terruwes eigen

kortstondige ervaring als kloosterlinge had haar wellicht extra gevoelig gemaakt voor wat zij in het commentaar voor Alfrink ‘geestelijke scheefgroei’ noemde van vrouwelijke religieuzen. Omgekeerd voegde zij ook een brief in het dossier van een kloosterbroeder die meer dan twintig jaar geleden een van haar collega’s had geconsulteerd en in zijn agenda zijn probleem, de (hoge) frequentie van ‘nachtelijke polluties’, had bijgehouden. Terwijl die voor medebroeders hoorbare seksuele activiteit zijn oversten in verlegenheid bracht, hield Terruwe vertrouwen in zijn ‘religieuze natuur’ en ried met klem af van de beoogde uitzetting uit de kloostergemeenschap.

Zij schrok er evenmin voor terug Alfrink te laten weten dat sommige patiënten in hun geloofsworstelingen meer vertrouwen in haar als geloofsgids hadden, dan in priesters, bisschoppen of de paus zelf. De inkijkjes in de klerikale cultuur die Terruwe Alfrink bood via haar patiënten, werpen bepaald geen flatteus licht op het kerkelijk kader. Zij schroomde bovendien niet om binnen dat kader volgens haar verdienstelijke of juist ‘foute’ priesters aan te wijzen. Van de eerste categorie handhaafde zij de naam in de beschrijving van hun gedeelde inspanningen voor het herstel van patiënten. De namen van priesters uit de tweede categorie had zij onleesbaar gemaakt. Zij maakte Alfrink duidelijk dat zij als psychotherapeut geregeld te maken kreeg met de gevolgen van onoordeelkundig optreden van priesters die haar patiënten soms niet alleen psychisch ontregeld hadden, maar ook in hun fysieke integriteit hadden aangetast door seksueel grensoverschrijdend gedrag.

Een deel van de dossiers staat in het teken van wat Terruwe in de Engelstalige versie van haar proefschrift als de ‘frustration neurosis’ had omschreven. Haar selectie van brieven voor Alfrink verduidelijkt dat enkele patiënten deze studie hadden aangeschaft, gelezen en zich volkomen in dit nieuwe ziektebeeld hadden herkend. Een van hen schreef dat ze door dit ziektebeeld begreep waarom ze Terruwes aanpak aanvankelijk niet had begrepen, maar als confronterend en zelfs kwetsend had ervaren. Wat ze over deze nieuwe neurose had gelezen, gaf haar de ‘rust van herkenning’ en de overtuiging dat Terruwe haar echt begreep en ook van haar hield (!). Die bekende op haar beurt in haar commentaar voor Alfrink dat zij de problematiek van betrokken patiënte oorspronkelijk niet scherp genoeg had onderkend. Ook zij had met andere woorden steken laten vallen en achtte zich nu beter in staat om deze patiënte adequaat te behandelen.

Meer in het algemeen duidde Terruwe vooruitgang van neurotici – en dan met name degenen die onder een affectief tekort in hun jeugd leden – in termen van ‘openbloeien van liefde’. Daardoor vervaagden depressieve gevoelens, meestal voortkomend uit minderwaardigheidsgevoelens. Terruwes therapie was gericht op de versterking van het zelfgevoel van deze patiënten. Bij de beschrijving daarvan tegenover Alfrink, vormt ‘bevestiging’ als een nog wat ongedefinieerd therapeutisch beginsel al wel een vast bestanddeel van haar betoog.¹⁹⁷ De brieven van haar patiënten laten zien welke vormen ‘bevestiging’ door Terruwe aannam: patiënten doordringen van hun zelfwaarde, van het feit dat ze goed waren zoals ze waren, dat er *zijn* al voldoende was en ook betekende dat patiënten niet voortdurend van alles hoefden te *doen* om door anderen de moeite waard gevonden te worden.

De brieven laten echter ook zien hoe vaag en verwarrend grenzen tussen therapeut en patiënt konden worden in Terruwes aanpak. Alfrink moest zich door lange, zeer gedetailleerde en ook intieme brieven worstelen. Sommigen schreven Terruwe aan als ‘Liefste Mammie’ of ondertekenden met ‘Uw eigen kindje’. Alfrink las over popjes, knuffels en kleine huisdieren waarop Terruwes patiënten het ontwikkelen van affectieve gevoelens oefenden. Ze rapporteerden dat die oefening kunst baarde, zij het vaak maar zeer geleidelijk; in hun relaties met medemensen veranderde er iets doordat zijzelf minder angstig of depressief waren en daardoor opener en positiever tegenover anderen. Patiënten die leden onder diepe minderwaardigheidsgevoelens hunkerden naar woordelijke, maar ook lijfelijke bevestiging door hun therapeut. ‘Wat bent U toch een liéve Mama, een echte lieve Moeder’, schreef een jonge vrouw die iedereen zo’n ‘moeder’ toewenste die zo kon bijdragen aan ‘het vermogen om lief te hebben, in breedte en diepte’. Die liefde raakte ook in haar verankerd doordat Terruwe tijdens een consult had gedaan ‘wat ik stilletjes gehoopt had: U nam me opeens in uw armen’. En wat zij tegen haar had gezegd, had haar ervan doordrongen dat zij noch haar leven zinloos waren. Waar de beschrijvingen van patiënten verdergingen, zoals bij de vrouw die zichzelf zag drinken aan de borst van Terruwe, corrigeerde de zenuwarts in haar commentaar voor de aartsbisschop dat het hier ging om fantasie, want in zoiets zou zij nooit toestemmen.

Alfrink moest begrijpen, aldus Terruwe, dat de openheid van patiënten over wat hen beangstigde of bewoog voor henzelf een opgave was. En bij ont-

boezemingen over seksuele handelingen als masturbatie die ook voorkwamen in de brieven, was het zaak voor ogen houden dat dit fysieke uitingen waren van mensen die zich – om welke reden dan ook – psychisch niet konden uiten. Dit dossier laat zien dat Terruwe probeerde Alfrink te overtuigen van haar deskundigheid en vermogen om mensen met psychische klachten werkelijk te helpen. Na lezing moest de aartsbisschop zo ongeveer concluderen dat Terruwe in staat was iets te doen wat menige geestelijke volgens haar niet meer kon of deed: katholieken steun laten vinden in hun geloof, vanuit een vertrouwen dat God vooral goed was.

INNIGER VERHOUDINGEN

Intussen probeerde Conrad Baars zijn professionele banden met Anna Terruwe te intensiveren en ook persoonlijker te maken. Zij was daarin terughoudender, maar tegelijkertijd vatbaar voor zijn voorkomende en charmante benaderingswijze. Op zijn verzoek werd zij in augustus 1960 de peetmoeder van Eleanor, het derde kind van zijn vrouw Mary Jean en hemzelf. Terruwe had even gearzeld maar toen ja gezegd, omdat zij erop vertrouwdde dat zij haar peetmoederlijke plicht wel op afstand kon vervullen. In die functie moest zij erop toezien dat haar petekind een goed katholieke opvoeding kreeg. Daaraan twijfelde zij niet.¹⁹⁸ Bij Eleanors geboorte stuurde Anna een telegram en een door Duynstee gezegende ‘medal’ met een beeltenis van Maria die zij speciaal door haar juwelier had laten maken.¹⁹⁹ Baars schreef voortaan in zijn brieven ook over Eleanors (voorspoedige) ontwikkeling. Terruwe op haar beurt informeerde trouw naar haar petekind, keek iedere avond naar een mooi ingelijste foto van Eleanor die Baars steeds actualiseerde, en liet geen van haar verjaardagen voorbijgaan zonder felicitaties, cadeaus of geld daarvoor, dat Baars dan in haar naam verzilverde voor zijn dochter.

Zij bemoedigde Baars royaal ten aanzien van zijn praktijk, prees zijn vele kwaliteiten en onderstreepte hoe bemind hij zich bij zijn eerste bezoek aan Nederland had gemaakt bij degenen met wie hij had gesproken. Zelf dacht zij er met veel genoegen aan terug – ook als ze vaststelde dat de deurscharnieren die hij tijdens zijn eerste bezoek had gesmeerd, nog altijd niet piepten.²⁰⁰ Haar brieven aan hem laten zien hoezeer zij van hem gecharmeerd was. Zijn praktische hands-on mentaliteit en daadkracht gecombineerd met hun vakmatige

uitwisselingen over haar visie en hun patiënten waren voor haar een bijzondere ervaring geweest. Toen hij 1961 liet doorschemeren opnieuw naar Nederland te willen komen, reageerde zij dolenthousiast en bood zij hem en zijn vrouw logies bij haar thuis aan. Ze had bovendien besloten een auto te nemen – wat voor haar ongeveer voelde als het ‘opgeven van een principe’, want ‘ik word zo graag gereden, ziet U...’ Een van de redenen om toch tot deze aanschaf over te gaan was dat ze hem dan eventueel een auto kon aanbieden als hij naar Nederland kwam.²⁰¹

Baars dacht erover om dit tweede bezoek te combineren met het bijwonen van een internationaal artsencongres dat voor de tweede week van juli 1962 in Londen gepland stond. Alles ‘wat U weer gemakkelijker naar Nederland kan brengen’, wilde ze doen, schreef Terruwe hem in september 1961 na haar zomervakantie. ‘Onder chaperone’ zou zijzelf wel een voordracht aandurven. Belangrijker dan dat was echter dat zij Baars recht van spreken toekende ‘in de openbaring’ van wat zij als haar leer beschouwde. ‘Ik voel dat wij beiden de opdracht dragen om de waarheid over de neurose aan de wereld te schenken.’²⁰² Baars’ lezing voor het congres, getiteld ‘Thomas Aquinas & the cure of Obsessive Compulsive Neurotics’, werd geaccepteerd en hij wilde Duynstee en Terruwe erbij hebben in Londen. ‘Ik reken daar zo vast op, want ik vind nog steeds dat U en niet ik daar op het podium zou moeten staan.’ Dat zou des te beter zijn omdat de organisatie hoopte op een ‘vigorous debate’ en ‘dan zou het toch het beste zijn als U er bij bent, en de doktoren met U persoonlijk kennis kunnen maken’.

Wat zo’n geweldig plan had geleken, werd een probleem toen de organisatie lucht kreeg van het *Monitum* van 1956 en van het feit dat de Nederlandse bisschoppen dit op last van het H. Officie uitgevaardigd hadden. Twijfel aan de katholieke rechtzinnigheid van wat Baars zou willen presenteren, spitste zich in zijn contact met de congresorganisatie toe op de wilsvrijheid bij neurotici. De internationale beroepsgroep wilde, aldus Baars, vermijden meegezogen te worden in de eigenlijk kerkelijke kwestie waarvan Terruwe sinds 1956 het brandpunt vormde.²⁰³ Zelf had zij geen zin in zo’n internationale reprise van kritiek op haar visie. Baars besloot wel te gaan en zou zijn optreden in Londen kapitaliseren door het promoten van eigen lezingen en zijn vertalingen van haar boeken. Op zulke dagen was zij, schreef hij haar, ‘altijd dicht bij me in de geest’ en vroeg hij God om haar en Gods werk ‘waardig te zijn’.²⁰⁴

Dat hij als vakgenoot zo voor haar in het krijt getreden was, versterkte haar genegenheid voor hem. Tijdens Baars' bezoek in juni 1962 werden de verhoudingen inniger. Terruwe had er een week voor vrij genomen, zou hem gastvrij onthalen en kon haar auto ter beschikking stellen. Zij verheugde zich erop met Baars te delen wat er allemaal 'in mijn inzichten – en ik hoop ook in mijn gevoel' was gegroeid.²⁰⁵ 'Geachte collega Baars' werd 'Beste Koert' in de brieven die volgden. Baars ondertekende zijn brieven aan 'Beste Annie' met 'Je Koert'. Maar de eerste brieven na dat bezoek weerspiegelen ook het zoeken naar een omgang met die nieuwe intimiteit die toen acceptabel zou zijn voor een getrouwde man en een ongetrouwde vrouw die persoonlijk en professioneel zo'n klik met elkaar bleken te hebben. Systematische verwijzing naar Marie France en het gezin van Koert maakte van hun beider relatie een soort familiale aangelegenheid. 'Niet zo heel veel mensen zijn mij zo dichtbij als jij me bent, Koert, en je vrouw en je kinderen', schreef Anna hem tijdens haar vakantie op vrijdag 7 september 1962. Wat zij samen hadden, beschouwde zij als 'een grote gave van het leven' die duurzaam zou zijn, 'in en buiten de tijd'. Hun 'samentreffen' was volgens haar 'providentieel' en het belang ervan, zo legde zij Baars in dezelfde brief uit, drong 'juist in ons persoonlijk contact' diep tot haar door.²⁰⁶ Dat Baars misschien ook zoekende was naar een vorm voor hun contact blijkt uit de bos rode rozen die hij voor zijn vertrek bij Anna had laten bezorgen. Een paar van die rozen gaf zij aan Marie France en haar secretaresse. De rest van de bos had veertien dagen op haar spreekkamer gestaan als blijk van zijn oprechte waardering voor het bezoek.²⁰⁷ Hij op zijn beurt bekende dat hij pas na haar eerste brief na zijn bezoek kon luisteren naar de geluidsopnamen die hij tijdens zijn bezoek had gemaakt.

Toen hoorde ik je praten over bevestiging en de liefde. Ik zat weer in je kamer vanmiddag en hoorde je de gordijnen dicht doen om 't scherpe zonlicht uit te sluiten, proefde (...) de thee met citroen en luisterden we beiden naar wat Prof. Duynstee uitlegde over ziel en geest. Nog vele uren zal ik dat herhalen in de toekomst, wat een heerlijk bezit.²⁰⁸

Hoeveel Koert als collega en vriend voor haar betekende, werd Anna schrijnend duidelijk toen hij in de zomer van 1963 ernstige hartklachten kreeg. In lange brieven probeerde zij hem te bemoedigen:

Toen ik voor je bad kwam er een grote rust in mij dat alles goed is en dat Jezus (...) bijzondere plannen met je heeft en met je werk en je leven – en dat deze plannen niet zijn voltooid en dat je gezondheid daarom nodig is.²⁰⁹

Hij had, zo hield zij hem voor, eerder zo'n bedreigende existentiële ervaring meegemaakt, tijdens de Tweede Wereldoorlog in het concentratiekamp. En ook dat had hij overleefd. Alles wat in haar vermogen lag, wilde ze voor hem doen. En dat was volgens haar iets wat ze in haar leven maar voor enkele mensen over had.

'EÉN DER ONZEN'

Dat Baars zich zo had moeten inspannen om voor dat internationale artsencongres te kunnen spreken over hun gedachtegoed, maakte Duynstee en Terruwe duidelijk dat er aan hen nog altijd verdenkingen kleefden. Alleen een volledige rehabilitatie kon daarin verandering brengen en Alfrink was in hun ogen de enige die het H. Officie daartoe zou kunnen bewegen. Om hem daartoe ook aan te zetten schreef Duynstee hem in Jezus' 'mededelingen' in. De kardinaal moest van Jezus zelf begrijpen dat Terruwe en Duynstee een opdracht hadden die zij alleen konden vervullen als zij weer zonder belemmeringen konden samenwerken. Vermoedelijk na half september 1962 stuurde Anna hem een getypt uittreksel van Jezus' 'mededelingen', waarvan de laatste 17 september van dat jaar was gedateerd.²¹⁰ De eerste was van 13 mei 1959, net nadat de brief van de secretaris van het H. Officie door de bisschop van Den Bosch was ontvangen. Van deze kerkbestuurder was Duynstee afhankelijk voor zijn functioneren als priester. Spijtig genoeg had het H. Officie toen laten weten dat 'alles bleef zoals het was'. Jezus had zich op die meidag in 1959 niettemin als 'Overwinnaar' aan Anna kenbaar gemaakt; obstakels als het jongste Romeinse besluit hoorden bij de weg die Hij voor haar en Duynstee had uitgestippeld, stelde Jezus haar gerust. Daarop had Anna Hem gevraagd 'of Jezus de bisschoppen wil verlichten. En toen heeft Jezus gezegd, dat Jezus ook Mgr. Alfrink nodig heeft.' Tegenover de aartsbisschop verduidelijkte Anna in het typoscript dat dit berustte op wat zijzelf 'destijds' had opgeschreven, 'alleen om het aan Prof. Duynstee mede te delen. Ik heb niets veranderd, Eminentie.'²¹¹

Gesigneerd staatsieportret van kardinaal Bernard Alfrink dat Anna ingelijst bewaarde.

Dat laatste was echter niet zo en gold evenmin voor haar biechtvader, Willem Duynstee. Tenminste twee handgeschreven oerteksten bevinden zich in de mappen die Duynstee bestempelde als geheim, want gevuld met gewetenszaken. In Anna's hand is een reeks 'mededelingen' met genoemde data overgeleverd, waarin zij met Jezus een hoofdrol vervult, met Duynstee als verkondiger van Jezus' boodschap.²¹² In Duynstees hand is een tekst overgeleverd waarin behalve data ook plaatsen van handeling zijn aangegeven – meestal in Rome en Beatenberg en vanaf 1961 ook in Keulen.²¹³ Die zijn weer uit het typoscript weggelaten, ongetwijfeld om te maskeren dat Anna en Willem daar toen gezamenlijk verbleven. Alles wat naar direct contact tussen hen zweemt, is verwijderd uit het typoscript dat voor Alfrink was bestemd. Terwijl Anna's oertekst als omschrijving draagt 'mededelingen geselecteerd voor kardinaal Alfrink', luidt de titel van Willems oertekst 'mededelingen aan de kardinaal'. Zijn tekst correspondeert ook inhoudelijk niet met de hare maar is op plaatsen waar het op actie in kerkelijke context aankomt, aangevuld met Alfrink als voornaamste handelend personage. Willems oertekst spoot wel met het typoscript dat Anna van een toelichting voorzien had voor Alfrink. Beide teksten kennen Anna een sleutelrol toe als degene die Alfrink in vertrouwen moest

laten weten dat Jezus hem had geïdentificeerd als ‘een der onzen’ en zelfs Zijn ‘oogappel’.

De parallel met oudere ‘mededelingen’ over Feron dringt zich op. Ditmaal moest Anna Alfrink voor Jezus in haar hart op nemen, wat ook nu weer uitdrukking van ‘zuivere liefde’ zou zijn. Anders dan bij Feron, zo valt uit het typoscript en Duynstees oertekst af te leiden, leed Anna tegenover Alfrink echter onder ‘uitingsangst’. Zij was zich ervan bewust dat wat Jezus van haar vroeg, vergde ‘dat ik mij (...) uitdrukkelijk als psychiater ontluisster, eenvoudig afhankelijk durven zijn, zonder te vragen waarom’.²¹⁴ En wat Hij ‘vroeg’ was feitelijk dat Alfrink de fakkel zou overnemen van Duynstee als verkondiger van de hervorming die Jezus voor Zijn kerk wilde. Alfrink moest nu ‘de gemeenschap van de vreugde der liefde’ leiden, met Maria en Jezus die Anna omhelsde terwijl zij op Feron wachtte die naast Duynstee ging staan.²¹⁵ Jezus zond Anna naar het hart van Alfrink en Alfrink naar het hart van de kerk ‘om aan de Kerk het Rijk van de vreugde van de liefde te verkondigen’.²¹⁶

Terwijl Alfrink in 1959 voor het eerst had gehoord over Terruwes ‘revelaties’, moet het typoscript van najaar 1962 hem de schaal en de intensiteit ervan verduidelijkt hebben. Of die bijdroegen aan zijn geloof, of juist ongeloof, is onduidelijk. In elk geval ging hij behoren tot de kleine kring die Anna en haar biechtvader als getrouwen beschouwden. Met Baars, Bekkers en Alfrink zou zij allerlei teksten uitwisselen over de liefde, overgeleverd in haar vaak lastig leesbare handschrift, uitgetypt of als doorslagen van zulke typoscripten. Hierin beschreef zij God als liefdevol en barmhartig, allesbehalve een benepen zedelijke scherprechter. Geloof draaide in de kern om liefde. Die liefde vroeg om ‘bevestiging’ en zou dan ‘waardeonthullend’ zijn – sleutelbegrippen in haar latere publicaties.²¹⁷ Uit geen van haar teksten liet zich echter afleiden dat ‘mededelingen’ van Jezus de oorspronkelijke bron van zulke inzichten waren.

Wat Jezus wilde, en niet ‘de wetenschap’, moest leidend zijn voor Anna, had Mère Véronique haar steeds voorgehouden. Anna moest als Zijn instrument gelovigen laten weten wat Hij wilde, namelijk dat ze in hun geloof de liefde voorop zouden plaatsen.²¹⁸ Het overlijden van de abdis op zaterdag 7 december 1963, de vooravond van de katholieke feestdag van Maria Onbevlekt Ontvangen, lijkt de katalysator te zijn geweest voor Anna’s hernieuwde pogingen haar naam van alle blaam gezuiverd te krijgen. Tot het laatst toe hadden zij contact gehouden. Omdat haar hart veel te zeggen had, maar haar handen niet meer

Mère Véronique (links) met een medezuster, ca. 1960.

wilden sinds ze in het voorjaar van 1957 door een beroerte was getroffen, was Véronique afhankelijk van een medezuster die schreef.²¹⁹ Anna was dankbaar voor de tekens van leven, liefde en Jezus' genegenheid die zij zo via Véronique ontving. Op haar beurt verzekerde zij: 'Mère Véronique, ik heb U lief, en ik wil U de vreugde van Jezus' eeuwige liefde laten.'²²⁰ Ze koesterde de laatste kleine briefjes, persoonlijke boodschappen en twee foto's, van een broze Véronique met een medezuster, en van haar graf versierd met bloemen.²²¹ Bij de begrafenis in de ochtend van de heldere, koude maar zonnige dinsdag 10 december, geleid door Duynstee, was Anna niet aanwezig.²²²

Véroniques dood en de overtuiging dat zij haar bleef omringen en met haar in contact stond, maakten Anna verdrietig, maar ook vastbesloten om een einde te maken aan haar halfbakken staat onder aanhoudende verdenking. Een dag voor de begrafenis van de Duivendrechtse abdis liet zij Alfrink weten dat het geen zin had te wachten op een gebaar van eerherstel van het

H. Officie. Sterker nog, omdat over haar professionele functioneren nog altijd kwestieuze opvattingen de ronde deden, zou zij de indruk wekken dat die niet geheel onwaar waren als zij bleef zwijgen. Eerder had zij dat gedaan en daar had ze geen spijt van. Nu was het echter zaak om klaarheid te scheppen en zich van alle blaam te zuiveren. Daartoe zag zij twee mogelijkheden: Alfrink als intermediair voor haar in Rome laten pleiten, dan wel zelf overgaan tot de publicatie van wat zij eufemistisch een ‘witboek’ noemde. De eerste optie liet zij al snel vallen, niet alleen omdat zij de kardinaal ermee in een lastig parket kon brengen, maar vooral omdat hij als bemiddelaar ook partij zou worden en de kwestie dan helemaal niet goed kon behartigen.²²³ Na enig weifelen besliste zij in het voorjaar van 1964 dat de tweede optie openbleef, waar Alfrink echter geen heil in zag.²²⁴ Duynstee probeerde hem er nog eens van te doordringen hoezeer Terruwe in haar recht stond om eerherstel zo nodig af te dwingen.²²⁵ Hij onderstreepte wat Terruwe ook al als argument had genoemd: dat zij de opdracht die Jezus haar had gegeven in deze omstandigheden niet kon vervullen. Zolang haar reputatie in het geding was door het onderzoek van het H. Officie, zou de paus haar terecht niet willen ontvangen, noch naar haar willen luisteren. Dat dat de ambitie was – gehoor vinden bij de paus – was Alfrink misschien tot dan toe nog niet duidelijk geweest.

OPENING VAN ZAKEN

Op aangeven van Duynstee koos Terruwe medio 1964 voor publicatie met beperkte, gecontroleerde verspreiding van haar apologie *Opening van zaken*, kennelijk om kool en geit te sparen.²²⁶ Hierin presenteerde zij haar weergave van het onderzoek van het kerkelijk oppergezag naar haar visie en haar psychotherapeutische praktijk. Ook de consequenties voor haar – het Monitum – en Duynstee – zijn meerjarige ballingschap in Rome – komen uitgebreid aan de orde. Over de ‘revelaties’ en de betekenis ervan in hun opstelling en de respons van het H. Officie repte zij echter met geen woord in deze zakelijke verhandeling. Die belichtte vooral hoe zij met haar biechtvader het slachtoffer van kwade geruchten en onrechtvaardige, want ongeïnformeerde behandeling waren. Terruwe koos ervoor deze apologie alleen te sturen aan degenen die het aanging: ‘ad quos pertinet’ zoals zij dat in het Latijn aangaf.²²⁷ Precieze gegevens over de verspreiding ontbreken, maar de reacties bewaard in haar

archief laten zien dat het behalve om medestanders ook om degenen ging die zij identificeerde als tegenstanders.²²⁸

Medestanders reageerden vaak kort en instemmend, in enkele gevallen zeer uitgebreid, zoals de vicaris-generaal en de officiaal (hoofd van de kerkelijke rechtbank) van het aartsbisdom Utrecht, dr. J.A. Geerdinck. Wat hij als naast-medewerker van Alfrink schreef, licht ook een tipje van de sluier op over hoe er binnen die kring over Terruwe werd gedacht. Hij had *Opening van zaken* in een ruk uitgelezen en moest gewoonweg reageren, schreef hij haar. De verdachtmakingen aan haar adres hadden hem nooit overtuigd, maar hij bleef met de vraag zitten: ‘Waarom dan toch?’ Behalve voor haar persoonlijk betreunde hij wat er was gebeurd ‘voor de doorwerking van uw leer’. In de uitoefening van zijn functie van voorzitter van de kerkelijke rechtbank, die bovendien fungeerde als instantie van appèl voor de overige diocesane rechtbanken in de Nederlandse kerkprovincie, had hij steeds baat gehad bij haar boeken. Bijvoorbeeld bij zaken die draaiden om de vraag of een huwelijk geldig was als er twijfel was of beoogde echtelieden over voldoende geestvermogens beschikte om de vereiste instemming te geven. In dit soort zaken had hij altijd problemen het jargon van psychiaters en psychologen te verbinden met de categorieën waaraan hij als kerkjurist de kwestie probeerde te toetsen: verstand, vrije wil, zinnelijke ken- en streefvermogens. Met haar proefschrift en *Psychopathie en neurose* was hij in staat ‘de gegevens van de verklaringen van partijen en getuigen aan uw uiteenzettingen’ te toetsen [ond. in orig.]. Daarop steunde hij voor zijn oordeel of degenen die hun jawoord hadden gegeven, dit in de daarvoor vereiste vrijheid hadden gedaan. ‘En de rapporten van de psychiaters hebben voor mij alleen maar waarde, als ik ze kan “vertalen” in de door U gebruikte terminologie’, voegde hij er ten overvloede nog eens aan toe. Geerdinck sloot zijn dankbrief af met de verzekering ‘dat de kerkelijke rechtspraak in Nederland (...) – voor zover het psychopathische gevallen betreft – heel veel aan u te danken heeft’.²²⁹

Een gecontroleerde verspreiding van *Opening van zaken* bleek een illusie. Religie was journalistiek gezien een *hot item* in de jaren 1960.²³⁰ Niet alleen in Nederland, maar ook internationaal kreeg de Nederlandse katholieke gemeenschap veel pers aandacht.²³¹ Die aandacht spitste zich, zoals elders, toe op conflicten en affaires.²³² Het ‘geval Terruwe’ sloot daar naadloos bij aan en ook dat *De Volkskrant* op zaterdag 10 oktober 1964 de strekking van haar apologie

publiceerde.²³³ Aanvankelijk had deze krant het algemene enthousiasme over het religieuze en kerkelijke vernieuwingsproces tijdens het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) gedeeld en mee uitgedragen. Toen duidelijk werd dat een ‘open katholicisme’ als toekomstperspectief een illusie zou zijn, koos de krant eind 1964 de rol van ‘oppositionele medespeler’ waar het ging om de berichtgeving over kerk en geloof.²³⁴ Wat Terruwe als privé en gereserveerd voor door haar verkozen lezers beschouwde, publiceerde *De Volkskrant* zonder aarzelen. De identiteit van de journalist in kwestie werd door de hoofdredacteur echter beschermd met de omschrijving van ‘onze speciale verslaggever’. Daarachter ging de als socioloog opgeleide journalist Ferd Rondagh (1934-2009) schuil.²³⁵ Op 20 oktober 1964 publiceerde hij met auteursvermelding een eerste evaluatie van respons op de publicatie van Terruwes apologie. De ‘ongelukkige affaire’ rond haar weet hij ook aan haar collega-psychiaters, ‘de mannen die (...) hun werk hullen in een waas van geheimzinnigheid’. Daardoor leek het net alsof Terruwe, die bewust professioneel ‘een bijzondere plaats innam’ onder haar vakgenoten, ‘het laatste woord [was] in de katholieke psychiatrie’.²³⁶ Onder de jezuïeten, die met naam en toenaam door Terruwe in haar apologie op de korrel waren genomen, zong het gerucht rond dat zij de berichtgeving in *De Volkskrant* zelf in scene had gezet. En de pers, niet vies van een schandaaltje, zou haar vervolgens op het schild hebben gehesen als slachtoffer van machinaties van de jezuïeten.²³⁷ Zelfs van een medestander uit die kring, Jan van Kilsdonk, ontving Terruwe een hartelijke brief waarin hij haar schreef dat zij er goed aan had gedaan om *ook* aandacht voor haar brochure te vragen via het artikel in *De Volkskrant*.²³⁸

Hoewel directe sporen daarvan ontbreken, is het ondenkbaar dat Terruwe zich niet met een brief op poten tot de *Volkskrant*-redactie zou hebben gewend na het verschijnen van Rondaghs artikel. Dat dat zo was, lijkt op te maken uit de brief die hoofdredacteur J.M.M. van der Pluym haar een half jaar later schreef, met zijn felicitatie met haar rehabilitatie door het H. Officie. Die Romeinse instantie had via Alfrink op donderdag 8 april 1965 een persbericht doen uitgaan over de ‘afsluiting’ van de ‘besprekingen, die tussen het H. Officie en Kardinaal Alfrink hebben plaats gevonden over de zaak Dr. Terruwe’.²³⁹ De ‘destijds ingestelde onderzoekingen’, aldus het H. Officie bij monde van de aartsbisschop, draaiden om ‘opvattingen en methoden, die aan het H. Officie zorg berokkenden, niet om personen’. Daarbij was verme-

den namen te noemen of ‘bepaalde personen opnieuw [sic] te ondervragen’. De Romeinse instantie betreunde het wanneer daardoor de goede naam van Dr. Terruwe schade had geleden. ‘Overtuigd van de katholieke mentaliteit van Dr. Terruwe, heeft het H. Officie het vertrouwen, dat haar publicaties, gefundeerd op gezonde en juiste beginselen, voor priesters en voor anderen van groot nut kunnen zijn.’²⁴⁰ ‘Ik hoop nog altijd dat U iets anders tegen onze publicatie van vorig jaar zult aankijken, dan in de periode onmiddellijk er na’, schreef Van der Pluym haar op maandag 12 april 1965.

Onze enige opzet – ik herhaal het – is toen geweest met Uw zaak een algemeen belang te dienen. Het is natuurlijk nooit nauwkeurig vast te stellen in hoeverre de openbaarmaking tot de huidige ontwikkeling in Uw zaak heeft bijgedragen. Maar dat ze ertoe bijgedragen heeft, is voor mij aan geen twijfel onderhevig.²⁴¹

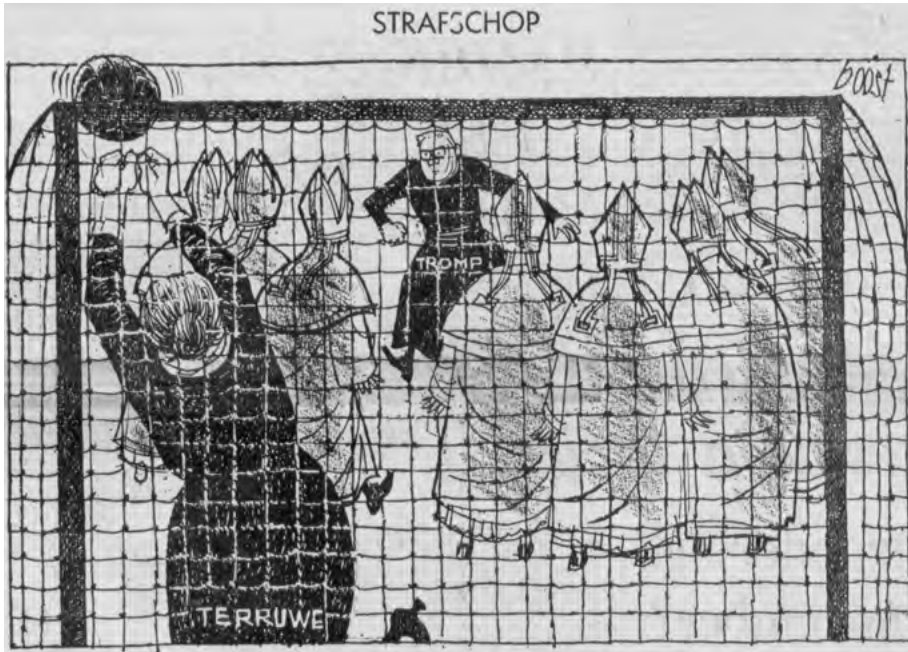
EINDE AAN EEN ‘STRIJD ZONDER VERLIEZERS’

De media-aandacht had de door Duynstee en Terruwe uitgestippelde strategie richting rehabilitatie zeker geholpen. ‘Klein, blond, beschroomd, onopvallend’ waren de kwalificaties die studiegenoten haar met terugwerkende kracht meegaven. Wetenschappelijk stelde ze met wat als ‘mager proefschrift’ werd afgedaan, weinig voor.²⁴² Nu had zij echter alle aandacht en de publiciteit moet weldadig geweest zijn. Het ging maar door, in Nederland en in het buitenland, schreef ze haar Baars die door zijn Nederlandse familie nauwkeurig op de hoogte werd gehouden. *Opening van zaken* had zijn werk gedaan; Terruwe was voor haar gevoel ‘gerehabiliteerd (...) geworden’ omdat ‘men’ eensgezind achter haar was gaan staan. De kwestie had haar bovendien meer dan alleen ellende gebracht, zoals het contact met Baars, zijn steun en trouw.²⁴³ Datzelfde gold voor de persoonlijke aandacht van hooggeplaatste geestelijken als Alfrink, die haar de inhoud van het persbericht in een persoonlijke en hartelijke brief meedeelde, met een visitatiekaartje waarop stond: ‘heel veel geluk’. Met haar hoopte hij dat de publiciteit over de kwestie snel zou betijen, ‘niet in het minst om uw persoonlijke verdrietige ervaringen’. Daarmee leek hij niet alleen naar de kwestie zelf te verwijzen, maar ook naar de stroom aan reacties op het paginagrote *Volkskrant*-artikel van het voorgaande jaar. Daarin was Terruwe

opnieuw – zij het volkomen anders – lijdend voorwerp geweest van processen van publieke beeldvorming die haar van een eigenlijk gezagsgetrouwe, orthodoxe katholiek omvormden tot een kerkkritische gelovige die haar kerk wilde zien bloeden voor het haar aangedane onrecht.

Het riskeren van de schade die Terruwe als hoofdpersoon van de onverkwalijkte kwestie door de publicatie kon ondervinden, diende voor de redactie een hoger doel.²⁴⁴ Haar was in naam van de kerk onrecht aangedaan en dat ging allen aan: ‘wij hebben het recht dit te weten. Het is een zaak die uitgaat boven een persoonlijk conflict (...) [z]ij raakt de gehele katholieke gemeenschap.’²⁴⁵ Met het publiceren van wat Terruwe was overkomen, namen de media hun verantwoordelijkheid voor de bescherming van het ‘menselijk recht’ van gelovigen tegenover een kerk die als een ‘totalitair instituut’ met geheimzinnige ‘min of meer inquisitoire methoden’ haar achterban in een ‘klerikaal-fascistische dwangbuis’ probeerde te houden.²⁴⁶ Ook van kerkelijke zijde werd eigenlijk instemmend gereageerd, zoals door de populaire en media-genieke bisschop Bekkers. Die zat in zijn maag met de onverkwalijkte kwestie die hij van zijn voorganger Mutsaerts had geërfd.²⁴⁷ Hij gaf publiekelijk te kennen dat hij het niet betreunde dat de kwestie openbaar was gemaakt, omdat de ‘waarheid en waarachtigheid’ ermee gediend waren. Het speet hem echter dat dit indruiste tegen wat Terruwe zelf had gewild. Voor hem had de kwestie kerkpolitieke betekenis omdat deze pleitte voor meer zeggenschap van lokale bisschoppen, waardoor er – bij implicatie – een einde zou komen aan de macht van het H. Officie.²⁴⁸

De ironie van deze eenzijdige pers aandacht was dat de eigenlijke kern van de ‘kwestie Terruwe’ – haar opvattingen over geestelijke gezondheid en katholieke moraal en de concretisering ervan in haar psychotherapie – tot bijzaak werd. Hoofdzaak bleek de rol en taak van de publieke sfeer en de rol van de media daarin. Tegenover een instituut als de rooms-katholieke kerk gold de openbaarheid nu als hoeder van het ‘onvervreembare recht van de mens’.²⁴⁹ Deze gepolitiseerde mediale aandacht schaarde Terruwe impliciet dan wel expliciet onder kerkkritische vernieuwers in Nederland. Ook de internationale pers drukte haar dat stempel op. In september 1965 besprak *The New Yorker* de rehabilitatie van Anna Terruwe eerder dat jaar ongeveer in één adem met die van Galileo Galilei.²⁵⁰ Koert stuurde haar dit nummer toe, met een krabbel erop: ‘Annie, voor je scrap-book – Koert.’²⁵¹ Hooggespannen verwachtingen na

Spotprent in *De Tijd-De Maasbode* van woensdag 14 oktober 1964, van de hand van Charles Boost. Anna Terruwe verijdelt een doelpoging van Tromp terwijl het voltallige Nederlandse episcopaat een gat in de verdediging laat vallen.

het Tweede Vaticaans Concilie leken gesmoord te worden in de onveranderd behoudende koers van de pauselijke curie onder leiding van kardinaal Ottaviani. Hoop gloorde vooral in Nederland waar, aldus de journalist van *The New Yorker*, twee overwinningen op dit Romeinse conservatisme werden geboekt. De publiciteit rond de 'affaire Terruwe' die geleid had tot een wat schimmig geformuleerde rehabilitatie, was er daar een van: een katholiek die de kerk met succes had gewezen op de plicht tot eerherstel. De tweede overwinning gold de Nederlandse bisschoppen, die de jezuïet Van Kilsdonk als studentenmoderator in Amsterdam in 1962 hadden gehandhaafd. Het H. Officie had op zijn ontslag aangedrongen omdat hij in een redevoering de Romeinse curie had aangewezen als oorzaak voor het vertrek van katholieke intellectuelen uit hun kerk. Fijntjes zou Van Kilsdonk in een persoonlijke brief aan Terruwe verhelderen dat zij en Duynstee 'naar de smaak van een wat jonger geslacht (...) typisch orthodoxe figuren' waren. Voor die jongeren getuigden zij van

een ‘haast te bezorgde trouw aan de ambtelijke kerkleer’ [ond. in orig.]. Het stemde hem weemoedig dat juist zij zo hadden geleden ‘aan bepaalde organen van de ambtelijke kerk’.²⁵²

Dat Terruwe bepaald geen lijdzaam slachtoffer was geweest, had haar apologie al verduidelijkt. Toen de commotie in Nederland hierover uitbrak, stuurde zij een Franse vertaling ervan naar de nieuwe kardinalen die in 1964 aan het H. Officie waren toegevoegd, met de Engelse vertaling van haar proefschrift en het aanbod ook haar apologie in het Engels te vertalen.²⁵³ Ze kende Baars naast Duynstee ‘een eigen en onbevangen taak’ toe in de naamszuivering, want het was zijn ‘meesterlijk vertaalde boek’ geweest dat ‘de leer in nieuwe kring toegankelijk’ had gemaakt. Een lange brief van Ottaviani had voor haar definitief een einde gemaakt aan ‘deze lange en moeilijke strijd zonder verliezers’.²⁵⁴

Eenmaal gerehabiliteerd zou zij zich in de daaropvolgende jaren ook met de jezuiten verzoenen. Een persoonlijk gesprek met provinciaal Hermans op 18 september 1967 legde daarvoor de basis.²⁵⁵ Achter de schermen van de Sociëteit hadden Van Kol en Ellerbeck na *Opening van zaken* hun handen in onschuld gewassen. Van Kol had dat kort en bondig gedaan. Ellerbeck componeerde een meer dan twintig pagina’s tellende gedetailleerde, geëmotioneerde reactie op Terruwes apologie in twee versies. De kortste versie werd in opdracht van de provinciaal ingekort en welwillender getoonzet. Dit ging niet *con amore*. Ellerbeck insisterde dat hij haar niet had ‘aangebracht’ bij het H. Officie, wat juist was. Net als een aantal medebroeders die persoonlijk met Terruwe te maken hadden gehad, bleef hij ervan overtuigd dat het ook aan haar te wijten was dat de hele kwestie zo hoog was opgelopen. Met bewoordingen als waan, vervolgingswaan en paranoïde gedrag typeerden zij Terruwes reactie op verdenkingen en geruchten over haar psychotherapie. Wetend dat hun ordegenoot Tromp in Rome informatie uit de eerste hand had over de ‘revelaties’, roept deze woordkeus de vraag op of hij die met Van Kol en Ellerbeck had gedeeld. Met de kwalificatie ‘emotioneel’ aan Terruwes adres bleven deze paters in elk geval keurig in het spoor van de gebruikelijke klerikale misogynie.

Tegelijkertijd legden ze de vinger op de zere plek: Terruwe leek erg overtuigd van haar eigen theoretische en therapeutische gelijk, maar had dit vakinhoudelijk niet overtuigend kunnen beargumenteren tegenover collega-psychiaters, psychologen en moraaltheologen die twijfels of kritiek hadden.²⁵⁶ Dat die kritiek vermoedelijk ook was ingegeven door concurrentiedrang tus-

sen zielzorgers en zenuwartsen tegenover elkaar en onderling, bleef onvermeld. Wat hen stak, was dat Terruwe zich snel bekritiseerd voelde en degenen die zij als critici beschouwde ook offensief had bejegend. Dat was in de ont-hulling van de kwestie voor de buitenwereld verborgen gebleven. Daarin was zij slachtoffer, geen partij, en dat beeld liet zich niet kantelen. Daar was het provinciaal bestuur van de Nederlandse jezuïeten zich terdege van bewust en daar profiteerde Terruwe van bij het herstel van het contact.²⁵⁷ Grootmoedig antwoordde zij de provinciaal dat zij noch Duynstee op publiek eerherstel door de Sociëteit uit waren, zoals deze twee jaar na de Romeinse rehabilitatie had aangeboden. De jezuïeten moesten zelf maar bepalen of ze dat passend vonden. Dit bleek niet het geval te zijn.²⁵⁸

VREUGDE VAN DE LIEFDE

Anna Terruwe concentreerde zich begin jaren 1960 op een nieuwe publicatie over de frustratieneurose. Dit ziektebeeld had zij als ‘ontwikkelingsneurose’ al kort beschreven in de Engelse vertaling van haar proefschrift. De oorzaak hiervan was niet verdringing, maar een tekort aan ouderlijke affectie dat volwassenen als jonge kinderen hadden ervaren. Met de beschrijving van dit ziektebeeld nam zij afstand van verdenkingen en roddels die haar zo lang hadden aangekleefd als zou zij als psychotherapeut zonder meer in Freuds spoor werken. Voor medici was de ontdekking van een nieuw ziektebeeld behalve met potentieel genezend ook met grensverleggend handelen verbonden. Hieruit sprak een pioniersmentaliteit die met mannelijke connotaties als risicobereidheid en daadkracht was verbonden. Wie ‘ontdekte’, kreeg naamsbekendheid en kon een eigen stempel op de beroepsgroep zetten.¹ Dit ging ook gepaard met concurrentie- en profileringsdrang die ook Terruwe niet vreemd was. Wat zij begin jaren 1960 schreef over de frustratieneurose, vertoonde sterke gelijkenissen met wat de Zwitserse psychoanalytici Charles Odier en Germaine Guex voordien al hadden gepubliceerd over de ‘névrose ‘d’abandon’. Anna kende hun werk en haar gegoochel met de chronologie van haar – en hun – ontdekking laat enerzijds zien dat zij aanspraak maakte op die ontdekking, maar verduidelijkt anderzijds dat die claim discutabel was.

Geïnspireerd door wat zij van Koert Baars had geleerd over de overtuigingskracht van ziektegeschiedenissen liet Anna in *De frustratieneurose* (1962) één patiënte uitvoerig aan het woord. Zo waren lezers als het ware getuige van de uitwisseling tussen patiënte en therapeute in haar spreekkamer. De ‘practice-based’

kennis die zij presenteerde, berustte op dit intensieve patiënt-contact. Bovendien koppelde zij haar klinische evaluatie van de frustratieneurose aan een specifieke therapeutische aanpak: door aandacht en liefde genezen. Dit was een aanzienlijk minder afstandelijke benadering dan destijds gangbaar was in de geestelijke gezondheidszorg. Lezers van *De frustratieneurose* konden bovendien voor zichzelf vaststellen of die diagnose misschien ook op hen van toepassing was. Dit boek bevorderde het proces van protoprofessionalisering en verbond klachten met een verklaring, uitgedrukt in een diagnose.² Met die diagnose gaf zij haar patiënten instrumenten waarmee zij anderen uitleg konden geven over hun toestand en gedrag en over wat zij als tekortkomingen en onvermogen hadden leren beschouwen.³ Terwijl Terruwe door het definiëren en diagnosticeren van de frustratieneurose haar positie als specialist en hulpverlener in de geestelijke gezondheidszorg probeerde te versterken, veranderden degenen die deze diagnose van haar kregen in patiënten die met recht aanspraak konden maken op behandeling, vergoedingen en hulp.

Anna Terruwe ging samenwerken met Frans Veldman, die zich vanuit de fysiotherapie ontwikkelde tot grondlegger van de haptonomie. Ook hij ontwikkelde 'practice-based' kennis waarop de haptonomie als samenhangende, theoretisch gefundeerde paramedische specialisatie kwam te rusten.⁴ Daarin integreerde hij Terruwes inzichten over bevestiging als antwoord op affectief tekort.⁵ Beiden herkenden en respecteerden elkaars gedrevenheid, toewijding en inzet voor patiënten. Hoewel Anna later de indruk zou wekken dat haar werk haar gemakkelijk afging, nam het veel tijd en aandacht in beslag. Haar patiënten werden mondiger en ook veeleisender wanneer zij zich al in haar werk hadden ingelezen. Dat haar persoonlijke leven door professionele verplichtingen ingeperkt was, leek haar niet te deren. Zij leefde voor haar werk en voor haar patiënten.

Privé zag haar leven er zonniger uit, omdat Willem Duynstee weer terug was in Nijmegen en ze na de kerkelijke rehabilitatie samen minder op eieren hoefden te lopen. Ook Marie France

woonde en werkte in Nijmegen. In de zomer van 1964 trad zij in het huwelijk met Fred van Lier. Dit bracht het gezin Terruwe, met Duynstee als een soort *pater familias*, op feestelijke wijze samen rond de jonge Franse vrouw die vanaf begin 1943 onder de hoede van de Terruwes was opgegroeid. Anna's moeder Cato begon niet lang daarna te kwakkelen met haar gezondheid en dat vergde soms meer zorg dan Riek naast alle huishoudelijke werk in Zonneweelde in Deurne kon bieden.

Met *De liefde bouwt een woning* (1967) publiceerde Anna Terruwe een eerste kerntekst voor een breder publiek over haar kerkvisie. Ook die scharnierde om affectief tekort waaronder katholieken volgens haar in hun eigen kerk leden. Zij namen steeds duidelijker afstand van hun collectief georganiseerde, moreel geregisseerde geloofsgemeenschap. Wilden katholieke gezagsdragers de plausibiliteit en legitimiteit van het geloof als basis voor het denken en handelen van katholieken herstellen, dan moesten ze aansluiting weten te vinden bij de eigenlijke leefwerelden van die gelovigen. Dat kon volgens Anna met een principiële keuze voor de 'vreugde van de liefde' waarmee de katholieke kerk zich met een 'nieuw kleed' moest tooien. Voor lezers bleef verborgen dat Anna ervan overtuigd was dat Jezus haar in precies deze bewoordingen had opgedragen de morele kaders van de katholieke kerk grondig te herzien. Die mochten niet langer in het teken van zonde, schuld en boete tegenover God staan, maar moesten getuigen van Gods liefde voor de mensen als basis voor een vreugdevol leven.

Het soort katholicisme dat Anna uitdroeg met *De liefde bouwt een woning*, vertrok vanuit menselijke ontplooiing als opdracht die door liefde werd bevorderd en om wederkerigheid vroeg – bevestiging, in Anna's woorden. Dat zij hier ogenschijnlijk een meer immanente, humanistisch georiënteerde geloofsbeleving als ideaal presenteerde, verklaart de aantrekkingskracht ervan op katholieken, kerkelijke gezagsdragers als Alfrink niet uitgezonderd. Hij bemiddelde in 1966 tussen haar en de paus aan wie zij onthulde dat Jezus' 'mededelingen' de bron van haar inzichten waren. Kritische recensenten van *De liefde bouwt een woning* her-

kenden een aanmatigende normativiteit in haar weergave van wenselijke intermenselijke verhoudingen en die wezen zij categorisch af. Anna knipte ook zulke vinnige recensies uit om ze te bewaren.⁶ Liever concentreerde zij zich echter op positieve respons, zeker die van paus Paulus VI in het najaar van 1968. Daarmee leek werkelijkheid te worden waarop zij sinds begin jaren 1960 samen met Duynstee uitdrukkelijk had zitten vlassen: een luisterend oor van de paus voor de ‘mededelingen’ van Jezus. Daarop anticipeerden zij toen zij in november 1968 samen naar het Franse Menton aan de Middellandse Zee, afreisden. Omdat Jezus dat wilde – daarvan waren zij overtuigd – zou er zeker een concrete uitnodiging uit Rome volgen.⁷ Wat zo hoopvol begon, eindigde tragisch met het onverwachte overlijden van Duynstee.

DOOR AANDACHT GENEZEN

Aangevuurd door Koert Baars werkte Anna in haar vrije tijd aan *De frustratie-neurose*. In de zomer van 1961 was het voor driekwart klaar en kennelijk gaf het werken eraan haar enorm veel energie. ‘Ik maak het zeer goed, er is teveel leven in mij en dagen zijn te kort’, schreef ze Baars op maandag 25 juni 1961.⁸ Hij zou een doorslag van de tekst krijgen zodra deze af was en hoefde de drukproef dus niet af te wachten alvorens met vertalen te beginnen. Na haar vakantie van half augustus tot half september zou ze doorwerken aan het boek. ‘Ik begrijp alles steeds beter en ook hoe fundamenteel dit beeld is.’⁹ Haar uitleg over de opzet van het boek verraaft de invloed van Baars. Ze had relevante passages uit de Amerikaanse editie van haar proefschrift met voorbeelden en gevallen uitgebreid tot een samenhangende symptomatologie. Daarop volgde een uitvoerige uiteenzetting van haar therapie. Ze dacht dat dit Baars zou bevallen, en het hielp haarzelf weer door moeilijke momenten heen.¹⁰

Volgens Terruwe was zij door een patiënte op het spoor gezet van de frustratieneurose. De patiënte had niet op haar therapie gereageerd, maar tamelijk direct gevraagd naar uitingen van ouderlijke affectie en geborgenheid. Eerder al had Terruwe gesignaleerd dat gebrek aan ouderlijke liefde een voedingsbodem voor een neurose kon vormen, namelijk door angst als gevolg van dat gebrek. Ook bij andere patiënten in haar praktijk was zij gaan zien

dat het feit alleen, dat een kind gefrustreerd wordt in zijn natuurlijke verlangens naar bescherming en tederheid, een neurose kan kweken, en wel een neurose die in haar symptomatologie wezenlijk verschilt van de neurose, die door verdringing veroorzaakt wordt.¹¹

Daarmee bevrijdde Terruwe zich van een kwetsbaar punt dat haar proefschrift aankleefde: haar waardering voor Freuds ontdekking van verdringing. Noemde ze Freud in *Psychopathie en neurose* nog een ‘eerlijk wetenschappelijk medicus’, onder invloed van haar vertaler Baars verdween die passage in *Psychopathic personality and neurosis*.¹² Freuds neurosenleer bevatte twee elementen die onverenigbaar waren met de katholieke antropologie en moraal, namelijk dat de mens overgeleverd is aan zijn driften wat tot gedrag leidt dat de katholieke moraal als zondig bestempelt, en dat seksualiteit als primaire menselijke drift een kardinale factor is in het mechanisme van verdringing.

Wat zij in haar proefschrift als ‘ontwikkelingsneurose’ had verkend, beschreef zij in de Engelse vertaling als ‘frustration neurosis’.¹³ Zonder dat uit te werken, zocht zij toenadering tot invloedrijke naoorlogse ontwikkelingspsychologen als John Bowlby die fysieke en psychische ontwikkelingsstoornissen bij kinderen vooral in verband bracht met (het ontbreken van) moederliefde.¹⁴ Dit spoor volgde zij vanaf begin jaren 1960, zoals ook blijkt uit de brieven die zij begin 1961 aan Alfrink had voorgelegd. De selectie die zij hem liet lezen, werd door haar al in het teken van de frustratieneurose geduid en gepresenteerd.¹⁵ Ook het begrip ‘bevestiging’ valt daarin al, als een nog wat ongedefinieerd therapeutisch beginsel gericht op het versterken van de intrinsieke zelfwaarde van patiënten.

Terruwes diagnose van de frustratieneurose berustte op drie samenhangende kenmerken: onrust, onzekerheid en onveiligheid. Wie onder een gebrek aan liefde van ouders of opvoeders had geleden (oorzaak), getuigde van een kinderlijke gevoelsinstelling (symptoom) die weer tot ‘gevoelonzekerheid’ (probleem) leidde. Frustratieneurotici bevonden zich volgens haar ‘in een kinderlijk stadium van gevoelsleven’. Daardoor konden zij zich niet in anderen verplaatsen en waren zij evenmin in staat tot contact en communicatie met volwassenen. Kenmerkend voor deze groep was ook dat ze dit niet als *hun* probleem zagen.¹⁶ Wie aan een frustratieneurose leed, ondervond problemen in huwelijk en ouderschap. Ook voor onderwijzers of priesters was zo’n neurose

fnuikend omdat aanvoelen, invoelen en meevoelen met leerlingen, ouders of gelovigen voor zulke functies een eerste vereiste was.¹⁷ In een fenomenologie van deze ‘gevoelsonzekerheid en -onveiligheid’ typeerde zij frustratieneurotici als zeer onzekere mensen, doodsbenuwd voor andere mensen en voor situaties waarin geen vaste spelregels bestonden.¹⁸ Sommigen waren ronduit angstig en teruggetrokken, terwijl anderen met een ongeremde daadkracht zulke angsten probeerden te bezweren – alles zonder dat ze zich er veiliger door voelden of er zelfverzekerder van werden.

Minderwaardigheidsgevoelens stelde Terruwe bij (jonge) vrouwen en (jonge) mannen vast, waarbij de eerste groep betwijfelde of anderen wel van hen konden houden, terwijl de tweede groep juist leed onder twijfels over hun intellectuele capaciteiten en seksuele daadkracht. Dergelijke ‘insufficiëntiegevoelens’ konden – afhankelijk van de opvoeding – volgens Terruwe tot een ‘diep schuldbesef’ leiden omdat de patiënten ‘hun niet kunnen’ als een ‘toerekenbare wilsfout’ beschouwden. Zonder expliciet met haar tegenstanders te polemiseren, onderstreepte zij dat deze patiënten door hun psychische onvolwassenheid gemakkelijk een morele schuld aangepraat kon worden die zij niet hadden.¹⁹

Met ‘een causale therapie’ kon ‘de achtergebleven ontwikkeling worden ingehaald’, aldus Terruwe. De therapie moest de voorwaarden scheppen ‘waaronder de ontwikkeling van het gevoelsleven mogelijk’ was. Deze ontwikkeling was een natuurlijk proces, zo vervolgde Terruwe haar redenering, want de mens groeide van nature en ook het *inhalen* van de groei was volgens haar ‘een natuurlijke werking’. Als de voorwaarden daarvoor er waren, dan nam de natuur ‘haar rechten’. Concreet betekende dit dat zij als hulpverlener op therapeutische basis haar patiënten datgene probeerde te geven wat zij in hun jeugd gemist hadden: de liefde van hun ouders die hen had moeten bevestigen. Haar redenering was doordrenkt van allerlei tijdgebonden sekse-specifieke aannames, zowel over de rol van ouders als over de behoeften van kinderen. Naar de opvoedkundige maatstaven van die tijd achtte Terruwe vooral de liefde van de moeder wezenlijk in de eerste kinderjaren. Die liefde bleef in de jaren daarna per definitie belangrijker voor meisjes. Zij hadden behoefte aan wat Terruwe ‘gevoelstederheid’ noemde, terwijl jongens juist meer ‘redelijke bevestiging’ nodig hadden, misschien wel omdat ‘in het algemeen bij de man het gevoelsleven meer door het verstand doortrokken is’.²⁰

‘Gevoelsbevestiging’ beschreef Terruwe als haar voornaamste therapeutische ambitie. Therapie kon alleen slagen als de therapeut genegenheid en sympathie voor de patiënt had. De beschrijving in *De frustratieneurose* laat zien dat Terruwe om die reden bereid was de grenzen van professioneel therapeutisch handelen op te rekken in het belang van deze specifieke patiënten. Zij specificerde de therapeut als ‘zenuwarts’ die niet op kennis en deskundigheid alleen kon terugvallen, omdat frustratieneurotische mensen ‘juist in hun gevoel bevestiging nodig’ hadden. Een zakelijker of verstandelijke instelling haalde volgens haar bij deze patiënten niets uit:

De therapeut moet werkelijk sympathie hebben voor de patiënt en hij moet deze sympathie ook aan de patiënt binnen de gegeven verhoudingen kunnen tonen en door deze doen gevoelen. Hij moet die genegenheid uiten door zijn hartelijkheid, door zijn meeleven, door zijn toewijding, door zijn geduld, door alles, met inachtneming der verhoudingen, waardoor een vader en een moeder de liefde voor een kind tonen; deze patiënten voelen zich werkelijk als kind tegenover ouder.²¹

‘Gevoelsbevestiging door sympathie van de therapeut’ was de eerste voorwaarde ‘voor de mogelijkheid van een opbloei van het psychisch leven’. Feitelijk polemiseerde Terruwe impliciet met haar door mannen gedomineerde beroepsgroep. Keurig voorzag zij de therapeut van het mannelijk persoonlijk voornaamwoord ‘hij’. Maar ‘hij’ moest beschikken over kwaliteiten die in haar redenering rond ‘gevoelsbevestiging’ eerder associaties opriepen met wat toen als ‘vrouwelijke’ eigenschappen te boek stonden: genegenheid, hartelijkheid, meelevendheid, toewijding en geduld. De therapeut moest een vertrouwenspersoon zijn aan wie patiënten alles waarover zij onzeker waren of waardoor zij zich minderwaardig voelden, konden vertellen. Openheid in vertrouwen was een sleutel tot het welslagen van de therapie, omdat patiënten daardoor konden ervaren dat zij het vertrouwen en de sympathie van de therapeut niet verloren. Een psychoanalytische benadering paste niet bij het ziektebeeld. Hiervoor verwees zij naar Germaine Guex als autoriteit ‘van [psycho]analytische zijde zelve (...) om deze patiënten niet volgens de klassieke methode te analyseren’.

De gevoelsbevestiging van de patiënt door de genegenheid van de therapeut en de telkens herhaalde en doorgezette intellectuele bevestiging door de therapeut vormen de grondslag waarop het gebouw van de psychische uitgroei van de patiënt kan worden opgetrokken.

Dit stelde patiënten in staat hetgeen zij in hun kinderjaren hadden gemist, geleidelijk in te halen. Het was essentieel dat de omgeving geduld en begrip opbracht voor die ontwikkeling van volwassenen die dat psychisch niet waren. Eisen dat zij zich als volwassenen zouden gedragen, was volgens Terruwe niets anders dan onbegrip dat – of het nu van ouders, gezinsleden of kloosteroversten kwam – patiënten in hun ontwikkeling zou terugduwen.²²

Aanrakingen waren volgens Terruwe geen taboe mits oprecht; daaraan werd voldaan als de genegenheid van de therapeut voor de patiënt eerlijk en integer was. Opnieuw volgde een sterk door sociaal-culturele aannames over de seksen gekleurde redenering. Vrouwelijke patiënten hadden volgens haar meer behoefte aan genegenheid en hadden er in therapeutisch opzicht ook meer baat bij. ‘Tactiele uitingen van tederheid’ zouden daarentegen bij mannen niet stroken ‘met hun mannelijke gevoel’. Voor hen was ‘bevestiging door een vaderfiguur van grote betekenis’. Vandaar dat Terruwes algemene beschrijving vrij snel seksespecifiek werd en zich concentreerde op vrouwen en ‘meisjes’, zoals zij ongehuwde jonge vrouwen steevast aanduidt.²³ Duidelijk is echter ook dat de sekse van de therapeut er evenzeer toe deed in dit betoog dat scharnierde om het bieden van moederlijke tederheid en zorg in de therapie. De therapeute diende echter in het onderlinge contact de grenzen te bewaken en ‘in tederheidsbetuigingen de juiste maat’ aan te houden, want betrokken patiënten waren daarin ‘kinderlijk’ ongeremd.

NORMALITEIT EN NORMATIVITEIT

De casuïstiek die Terruwe presenteerde, moet bij toenmalige lezers toch wel wat vragen hebben opgeroepen. Zoals het voorbeeld van een vrouw van 45, die een volgens Terruwe frustratieneurotisch meisje als pleegdochter had dat naar borstvoeding hunkerde. De vrouw had daarin toegestemd, maar was in morele en psychische zin gaan twijfelen. Moreel was er volgens Terruwe niets fout gegaan, maar psychisch wel omdat dat voeden biologisch gezien onmo-

gelijk en dus onwaar was. Bruusk afbreken mocht de vrouw deze praktijk echter ook niet van Terruwe. De voortzetting met grotere tussenpozen had de oplossing geboden, doordat de pleegdochter geleidelijk over haar behoefte aan deze vorm van contact was heen gegroeid. Volgens Terruwe paste dit bij het ziektebeeld dat vroeg om een inhaalslag in de ontwikkeling, met fasen waar patiënten doorheen gingen.²⁴ De therapeutische ouderrol vervullen had behalve affectieve ook normatieve kanten die, in de woorden van Terruwe, draaiden om 'de infiltratie van de rede in het gevoelsleven'. Zoals ouders voor hun kinderen normen stelden, zo diende de therapeut dit ook voor de eigen patiënten te doen.²⁵

Normaliteit en normativiteit liepen door elkaar in haar betoog dat de frustratieneurose als oorzaak aanwees voor kwesties rond seksuele oriëntatie, huwelijks- en opvoedingsproblemen, professionele averij en moeizame of mislukte klooster- of priesterroepingen. 'Een materie die voor de leiding van de therapeut soms bijzondere moeilijkheden' gaf, was volgens Terruwe 'het terrein van de seksualiteit'. In geval van frustratieneurotici hing dat samen met het feit dat zij in lichamelijk opzicht volwassenen waren, met een volwassen hormoonhuishouding en seksuele verlangens. Daaraan toegeven was echter niet 'normaal' volgens Terruwe, omdat in hun geval sprake was van seksuele handelingen 'zonder psychische betrekking op een ander'. Dit stond haaks op de recente bevindingen van de Amerikaanse Kinsey-rapporten die een breed scala aan seksuele praktijken documenteerden en de normaliteit of dominantie van heteroseksuele geslachtsgemeenschap relativeerden.²⁶ Zulke inzichten hadden geen invloed op Terruwes redeneringen over de 'kinderlijke geestesgesteldheid' als oorzaak van seksuele praktijken die zij als onvolwassen classificeerde: masturbatie, prostitutiebezoek zonder geslachtsgemeenschap als doel en homoseksuele handelingen. Homoseksuele mannen die zij in haar praktijk had, hadden volgens haar in hun jeugd 'moederlijke tederheid' gemist. In een thomistisch aandoende redenering legde ze vervolgens uit dat deze mannen vrouwen niet als object van gevoel hadden leren begrijpen waardoor hun seksuele aandacht niet op vrouwen gericht was geraakt. 'Bij het herstel der neurose hebben wij in verschillende gevallen deze homoseksuele binding zien plaats maken voor een normale heteroseksuele, die een huwelijk mogelijk maakte.'²⁷

Eenzelfde mengeling van normaliteit en normativiteit liet Terruwe ook gelden voor godsdienst, waarin zij geestelijke onvolwassenheid als gevolg van

een frustratieneurose de oorzaak van geloofsproblemen noemde. Zij plaatste de therapeut in de positie om deze problemen op te lossen. Godsdienstigheid was volgens haar ‘wezenlijk de daad van de volwassen, volgroeide mens’, waarin ‘het geestelijke’ domineerde en ‘het sensitieve aan het geestelijke onderworpen’ was. ‘Uitwendige ongodsdienstigheid’ zou vanzelf verdwijnen naarmate patiënten zich via de beschreven therapie tot psychisch volwassenen ontwikkelden en hun frustratieneurose te bovenkwamen. Hoewel op dit punt volgens haar geen reden tot zorg bestond, onderstreepte Terruwe wel dat de kerk als zodanig geen erg positieve rol in het genezingsproces speelde. In plaats van bevestiging bood die instantie een ‘complex van wettelijke geboden, van bedreigingen, van straffen’ waardoor God als een ‘dreigende macht’ overkwam die angst bij patiënten met een frustratieneurose aanwakkerde. Geloofswaarden ‘die ons de goedheid en tederheid van Christus doen kennen’ werkten daarentegen heilzaam: ‘deze waarheden doen hun ziel opengaan, en doen hen in vertrouwen en blijheid leven’. Ook ten aanzien van geloof moesten zij op de trouwe en geduldige begeleiding van hun therapeut kunnen vertrouwen, bij wie zij zich veilig moesten voelen. Tot slot stipte zij de religieuze dimensie en inkadering van haar therapie aan, waarin gelovige patiënten door ‘overgave aan Gods beschikking’ moed putten voor het therapeutische traject.²⁸

Voor wie die overgave niet aandurfde of aankon, dreigde ‘de diepste depressie’. Dan moest de therapeut letterlijk het eigen gezag laten gelden door patiënten op te dragen wat te doen, wat te laten, grenzen tussen goed en fout te markeren, onredelijke angst in te tomen en agressie van hen te verdragen. Patiënten op hun beurt dienden geduld te oefenen, eigen ‘defecten en tekorten’ te verdragen en in vertrouwen op genezing hun persoonlijke ontwikkelings-tempo te volgen zonder zich uit het veld te laten slaan door ‘inzinkingen’.²⁹ In ondersteuning van haar therapie met ‘moderne psycholeptica en neuroleptica’ had Terruwe voor deze groep patiënten geen vertrouwen; die zouden ‘de optredende desintegratie’ alleen maar versterken. Frustratieneurotici waren emotioneel onvolwassen, maar verstandelijk niet. Het was de therapeut die inzicht kon en moest geven in hun psychische toestand. Zij zouden het goed ‘aanvoelen’, als de diagnose juist was en dit zou de druk verlichten waaronder zij geleefd hadden. ‘Bovendien voelen zij zich dan begrepen en niet meer alleen, wat een ontzaglijk belangrijke factor voor hun bevestiging’ was.³⁰

CHRONOLOGIE VAN DE ONTDEKKING

Voor Anna's gevoel stond haar ontdekking van de frustratieneurose in de schaduw van het werk van Odier en Guex. In vakliteratuur kwam haar naam noch de frustratieneurose voor, maar 'steeds maar Germaine Guex'. Aan Koert schreef ze eind jaren 1970: 'Wat gelukkig dat je al in de eerste vertaling van de neurose [haar proefschrift] mij het beeld kort hebt laten opschrijven en dat het vastligt sedert toen.' Abusievelijk dateerde zij deze uitwisseling in 1954 ('ik geloof in 1954'), toen zij en Koert elkaar nog helemaal niet kenden.³¹ Het 'Extract' dat zij hem in 1958 stuurde als basis voor de nieuwe tekst over de frustratieneurose in zijn vertaling van haar proefschrift, bevatte geen literatuurverwijzingen.³² Dit bleef onveranderd in *The Neurosis in the light of rational psychology*.³³ Noch Guex' naam noch die van Odier komt daarin voor, hoewel Terruwe hun werk kende en theoretische en therapeutische verwantschap onderkende. Haar opleider Prick zou er in het 'ten geleide' van de vierde druk van *De frustratieneurose* (1976) op wijzen dat het vaker voorkwam dat 'wanneer een onderzoeker een ontdekking' deed, 'gelijktijdig anderen op hun wijze tot onthulling van een gelijke of gelijksoortige vinding geraken'. Hij verwees naar Odier, niet naar Guex en besteedde verder geen aandacht aan de chronologie van de specifieke ontdekking.³⁴

Anno 1962 bestookte Koert in het kader van de Engelse vertaling van *De frustratieneurose* Anna weer met allerlei vragen, waaronder over Guex's *Le Névrose d'abandon* (1950). Die had hij nodig 'voor de preciese vertaling en aanhalingen'.³⁵ Anna die haar verwijsplicht als auteur grif naar Koert als vertaler verschooft, schreef dat zij hem het boek zou laten sturen 'als het nog te krijgen' was.³⁶ Dit bleek niet het geval; evenmin was zij echter bereid om zelf de benodigde verwijzingen te leveren, hoewel zij dit boek net als Odiers *L'angoisse et la pensée magique* (1947) in haar bezit had. Potloodstrepen in dat exemplaar wijzen op haar bijzondere belangstelling voor wat Odier schreef over volwassenen die zich verlaten, ongeliefd en ongekend voelden. Niet het feitelijk verlaten zijn als kind, maar de angst om verlaten te worden, aangewakkerd door diepgewortelde gevoelens van minderwaardigheid, karakteriseerde deze 'névrose d'abandon'. Steunend op de Zwitserse psycholoog Jean Piaget, die naam had gemaakt met de theoretische precisering van de cognitieve ontwikkelingsfasen van kinderen en jongeren, stelde Odier dat bij deze specifieke groep neurotici tussen hun zesde en twaalfde levensjaar een verstoring was opgetreden bij het zichzelf leren

Le névrose d'abandon (Germaine Guex)

Chap. I. Symptomatologie

Het de symptomatologie van de névrose d'abandon kan worden opgesplitst op de daaropvolgende van angst opgemerkt, en niet - waaking van zichzelf (bl. 13)

1) angst: ^{4, 13} in allerlei vormen. 2) overijgt het naar Wren "L'angoisse et la Panie névrotique Delacour, Revue 1940, 72 duit La névrose d'abandon."

2) Opgevendheid

af door ontbrekend zijn van liefde bl. 17-22
 "notte à l'opium pour faire la preuve"

af door een passieve houding, bl. 22

c) van overblijvende interpretatie (type zichzelf) bl. 23 oplet.

2) onderscheidt dan hier twee typen: het ene type is in zichzelf - opgevend het andere puntif aiment. In de eerste domineert de overblijving, met beide gevonden te zijn, in de tweede het overblijven naar bl. 27-29)

3) niet - waaking van zichzelf p. 20 oplet. Vanuit niet u.

a) terugfelv overbod zichzelf - bl. 32

b) overwaarding van anderen 34

c) gevoel van absolute te zijn in

d) allerlei angsten 37

a) angst van catastrophen 37

b) lichamelijke angsten 38

γ) psychische angsten 39

1) angst niet te leven, oplet om u. 39

af angst om geven te lezen van belang bl. 41

1) van overblijvendheid 41

e) overbod overbod zichzelf - overbod kunnen in zichzelf - opgevend en puntif - aiment bl. 42

af gebrek van overbod in belangstelling van zichzelf 46

g) ~~overbod~~ overbod marochisme 47

h) benoeging van overbodige lijk overbodige worden 48

i) de afanderingen en de dood 50.

Anna's aantekeningen van *Le névrose d'abandon* van Germaine Guex.

begrijpen in de relatie met de wereld om hen heen. Als gevolg daarvan waren zij als volwassenen in een ‘état de carence’ geraakt: een staat van affectieve schaarste die tot uitdrukking kwam in een onverzadigbare behoefte aan aandacht, die zowel met ongereguleerde angst als agressiviteit in contacten met anderen gepaard kon gaan. Terruwe streepte vlijtig bij de passages waarin Odier uitlegde hoe primaire referentiepersonen het psychische lijden van deze neurotici konden verlichten. Hij bepleitte een meervoudige inzet van ‘gaven’ die herkenbaar zijn in Terruwes omschrijving van rol en opdracht van de therapeut in *De frustratieneurose*: geruststellen van de neuroticus, waardering voor deze laten blijken en onophoudelijk diens betekenis als uniek en waardevol persoon onderstrepen.

Odier waarschuwde voor de kwetsbaarheid van ieder contact met deze patiënten die uit angst in conflict konden raken met anderen – een conflict dat voor hen een onmiddellijk verlies aan zekerheid betekende wat eigen minderwaardigheidsgevoelens kon versterken met depressieve trekken. Het ‘système abandonnien’ dat de patiënt ontwikkelde in reactie op de eigen angst om verlaten te worden, moest de therapeut respectvol en voorzichtig ontrafelen als een door de patiënt geconstrueerd stelsel van aannames of overtuigingen. Dit was volgens Odier extra lastig omdat deze patiënten feitelijk in hun kinderlijke ontwikkeling waren blijven steken en daardoor in relationele of affectieve zin nuances noch gradaties hadden leren kennen en ontwikkelen. Vanuit hun angst om verlaten te worden redeneerden zij in relationele zin volgens een ‘alles of niets’-stramien, waarbij zij ook hun psychotherapeut blootstelden aan wat Odier typeerde als een tirannieke hunkering naar zekerheid die hun houding ten opzichte van anderen bepaalde.

Terwijl Freuds neurosenleer voor Odier zijn verkennende en verklarende waarde niet had verloren, nam Guex wat rigoureuzer afstand van ‘le maître de Vienne’. Eigenlijk uit respect voor Freud die, zoals zij schreef, zelf steeds bleef zoeken naar en open bleef staan voor nieuwe inzichten. In dat spoor volgde Guex met haar stelling dat de ‘névrose d’abandon’ pre-oedipaal was, want niet veroorzaakt door verdringing en daarmee geen gevolg van het menselijke seksuele driftleven.³⁷ Deze neurose ontwikkelde zich dan ook niet in het onderbewuste, en precies dat vergde een nieuwe therapeutische benadering. Guex concentreerde zich op het geleefde heden (‘présent vécu’) als kern van haar therapie, waarin zij meer dan bij andere patiënten die met neuroses kampten, bij deze groep een actieve houding probeerde te bevorderen.³⁸

In Guex's boek bewaarde Terruwe een handgeschreven, uitvoerig en precies uittreksel.³⁹ Ook Guex had vanuit concrete contacten met patiënten in haar praktijk vastgesteld dat de door Freud geïdentificeerde drift-gerelateerde complexen (oedipaal, castratie, anaal, oraal) niet van toepassing bleken op deze groep. Voor genezing van deze categorie patiënten moest zij uit een ander behandelingsregister putten dan de op verdringing georiënteerde psychoanalyse. De oorzaak van hun neurose lag in emotionele wanverhoudingen die tussen levensfasen waren gegroeid, specifiek tussen de kindertijd en volwassenheid. Net als Odier hield Guex vast aan een gebrek aan innerlijke zekerheid en angst om verlaten te worden als belangrijkste oorzaken voor zulke neurotische reacties. Kinderlijke oer-angsten waren door een affectieve ontregeling en daarmee samenhangende verstoorde ontwikkeling intact en werkzaam gebleven, manifest in een diepgeworteld minderwaardigheidsgevoel. Anders gezegd: mensen die naar eigen gevoelens in hun kindertijd en jeugd onvoldoende aandacht, liefde en begrip hadden gekregen van hun opvoeders, liepen het risico op een 'névrose d'abandon'. In nog wat preciezere bewoordingen beschreef Guex dat deze patiënten onder een vertekend zelfbeeld leden, een gebrek aan eigenwaarde tentoonspreidden en zelfdestructief konden zijn. Guex beschouwde hen echter niet als 'kinderen', ook al waren ze volgens haar zeer egocentrisch en veeleisend tegenover degenen in hun directe omgeving. Aan die onbegrensde behoefte van zulke 'abandonniques' konden ouders en anderen in hun omgeving nauwelijks voldoen, aldus Guex. Zij beschouwde hun aandoening als constitutioneel, met de kanttekening dat de ontwikkeling ervan bepaald werd door tal van secundaire, met name context-gebonden factoren.

Uit Terruwes archief laat zich de chronologie van de ontdekking niet precies reconstrueren. Zij maakte er aanspraak op, zonder die van Guex en Odier te betwisten.⁴⁰ Naar eigen zeggen was zij de frustratieneurose als ziektebeeld nog niet tegengekomen toen zij er voor het eerst over publiceerde. Daarmee doelde zij op de Engelse vertaling van haar proefschrift.⁴¹ Pas daarna was zij op het werk van Germaine Guex gestuit. Haar redenering laat de vraag onbeantwoord wanneer dit precies was, maar vooral waarom zij vervolgens die samenloop van omstandigheden niet in herdrukken van *De frustratieneurose* heeft beschreven. In elk geval is de inhoudelijke verwantschap van Guex' en Odiers werk met haar boek treffend, ook al blijft Terruwe vanuit andere, eigen theoretische referentiekaders en praktijkervaring werken, met religie als factor van betekenis.

Guex' typering 'pre-oedipaal' met het bijbehorende freudiaanse referentiekader liet Terruwe voor wat het was. In plaats daarvan gebruikte zij de neurosenleer die zij in haar proefschrift gepresenteerd had om uit te leggen wat het verschil was tussen 'de verdringingsneurose' en de frustratieneurose. Bij de verdringingsneurose draaide het om elkaar onderling verdringende driften die buiten de controle van de rede vielen. De verdringende drift – dat kon angst of energie zijn – domineerde het menselijk 'zieleleven' in excessieve mate. Van zo'n verdringing was geen sprake bij patiënten wier problemen zij herleidde tot een affectief tekort opgelopen in hun jeugd.⁴² Dat nam niet weg dat zich verdringingsneurosen konden ontwikkelen op een bodem van frustratieneurose. Sterker nog, frustratieneurotici waren vatbaar voor een dergelijke stapeling. Of dat zo was, moest de behandelaar beoordelen, met ervaring en ook intuïtie als analytisch instrumentarium.⁴³

In *De frustratieneurose* verwijst Terruwe op basis van Guex naar het begrip 'gevoelsverlatenheid' als kern van neuroses die niet door verdringing werden veroorzaakt.⁴⁴ Zij poneerde een grotere verwantschap met Guex's benadering omdat die meer dan Odier uit zou gaan van een werkelijk en minder van een ingebeeld 'abandon'. Wie Guex leest, herkent dit overigens niet en wie Terruwes boek leest, herkent dat zij zeker ook kennis had genomen van Odiers op Piaget gebaseerde ontwikkelingspsychologische benadering. Daarin worden psychische integratie en groei afhankelijk gemaakt van wat kinderen en jongeren in hun specifieke ontwikkelingsfasen doormaken. Terruwe legde een bijna wiskundige precisie aan de dag door de indruk te wekken dat zij niet alleen nauwkeurig de mate en het moment van ontstaan van een affectief tekort aan kon wijzen in het leven van haar patiënten, maar ook therapeutisch tamelijk precies aan kon knopen bij de fase waarin de psychische groei onbedoeld was gestagneerd.⁴⁵ In tegenstelling tot Odier en Guex beschouwde Terruwe deze categorie patiënten als kleine kinderen in een volwassen lichaam. Zij redeneerde in termen van 'psychische retardatie', het vastraken in een ontwikkelingsstadium. Dat kon zonder dat er sprake was van verdringing, doordat een kind 'door uitwendige omstandigheden' niet de voor de ontwikkeling van het eigen gevoelsleven 'noodzakelijke bevrediging' had gekregen. Als men niet de 'aan iedere leeftijd aangepaste voldoeningen' kreeg, dan ontstond er een 'lacune en achterstand in het gevoelsleven'. Kenmerkend voor Terruwes benadering is dat zij anders dan Odier en Guex geen moeite had met een normatieve en

directieve opstelling richting patiënten met dit ziektebeeld – als een ouder die wist waaraan het de eigen kinderen ontbrak. Niet (angst voor) verlating maar frustratie was voor haar het onderscheidend begrip; in haar optiek lag de oorzaak van dit nieuwe ziektebeeld in de frustratie van de ‘natuurlijke verlangens naar bescherming en tederheid’ die mensen als kind hadden ervaren. Een frustratieneurose was het gevolg van ‘een gefrustreerd worden van natuurlijke sensitieve behoeften’.⁴⁶

Anders dan Odier zag Terruwe niet angst als primaire oorzaak, maar onzekerheid. In tegenstelling tot Odier en Guex beschouwde zij een ‘gevoel van onbekwaamheid en ongeschiktheid’ bij haar patiënten als een consequentie van hun moeizame contact met anderen, en niet als kenmerkend aspect van die contacten. Dit paste bij haar visie dat ‘frustratieneurotici’ in wezen ‘begaafde mensen’ waren, wat volgens Guex beslist niet zo was. Terwijl Terruwe Odiers spoor leek te volgen van geruststellen en waarderen als therapeutische benadering, presenteerde zij een eigen jargon dat kenmerkend zou worden voor haar visie en benadering. De kern van haar therapie vormde ‘de bevestiging van hun bestaan’, die kinderen normaal gesproken van hun moeder hadden gekregen en die ‘frustratieneurotische’ patiënten hadden moeten ontberen. ‘Bevestiging’ dekte een breed spectrum van contact, verstandelijke bevestiging, liefde en meeleven ten opzichte van de patiënt, die ‘spontaan en volledig’ moest zijn over wat hem of haar belastte.

In tegenstelling tot Guex en Odier legde Terruwe in het eerste hoofdstuk van *De frustratieneurose* een expliciete relatie met het christendom als bron van kennis voor wat zij als kernmechanisme van haar therapie beschouwde: liefde. Net als Guex en Odier erkende zij dat de omgang met deze categorie patiënten kwetsbaar en problematisch kon zijn, maar als duidelijk werd ‘dat de patiënt beter wordt als resultaat van zijn liefde, dan is het een vreugde voor de therapeut om hem die liefde te schenken’. Dan kreeg de therapeut ‘het onweerlegbare bewijs voor wat het christendom al eeuwen weet, dat liefde geneest en waarheid vrijmaakt’.⁴⁷ Religie doortrok ook haar visie op patiënten en de samenleving waarin deze patiënten zich niet of slechts met moeite staande konden houden. De door God gewilde en bedoelde orde klonk door in het principe ‘zich tot een ander ordenen’, dat zij beschouwde als wezenlijke trek van intermenselijke relaties. Wie dat niet kon door affectieve tekorten, kampte juist met ernstige relationele problemen, zoals zij zag bij patiënten

die haar consulteerden. ‘Orde’ was de door God gewilde orde, waarin iemands plaats door sekse, leeftijd, klasse, opleiding en beroep werd bepaald. Terruwe redeneerde vanuit zulke starre en stereotype karakterisering van haar patiënten en liet genoemde identiteitsdimensies haar visie op hun mogelijkheden in therapie bepalen. ‘Orde’ betekende in haar redenering ook dat ‘de natuur (...) niet tekort [schoot] in wat noodzakelijk was’. Haar therapie, gebaseerd op bevestiging waardoor patiënten zich erkend, gesteund en geholpen konden weten, was voor haar het bewijs daarvan.

Vooraf deze passages laten zich ook lezen als een verbinding van Terruws professionele inzichten met wat zij in Jezus’ naam probeerde te bewerkstelligen. Liefde stond daarin centraal, via bevestiging gedeeld met degenen die dat nodig hadden. Hun mentale problemen raakten, aldus Terruwe, niet opgelost door te hameren op zondige aspecten van hun gedrag. Natuurlijk waren frustratieneurotische patiënten niet gevrijwaard van morele risico’s. Maar zij moesten leren zichzelf nooit een verwijt te maken voor ‘kinderlijke neigingen’, terwijl de therapeut ‘daar niet onredelijk tegen op [mocht] treden door eisen te stellen’. Dat zou ‘de ziekte’ verergeren: ‘de patiënt gaat verdringen omdat hij het misnoegen van de therapeut niet kan verwerken’. Goedbedoelde aansporingen, van ‘aanpakken’ tot ‘flink zijn’, zouden volgens Terruwe bij frustratieneurotici averechts uitpakken.⁴⁸

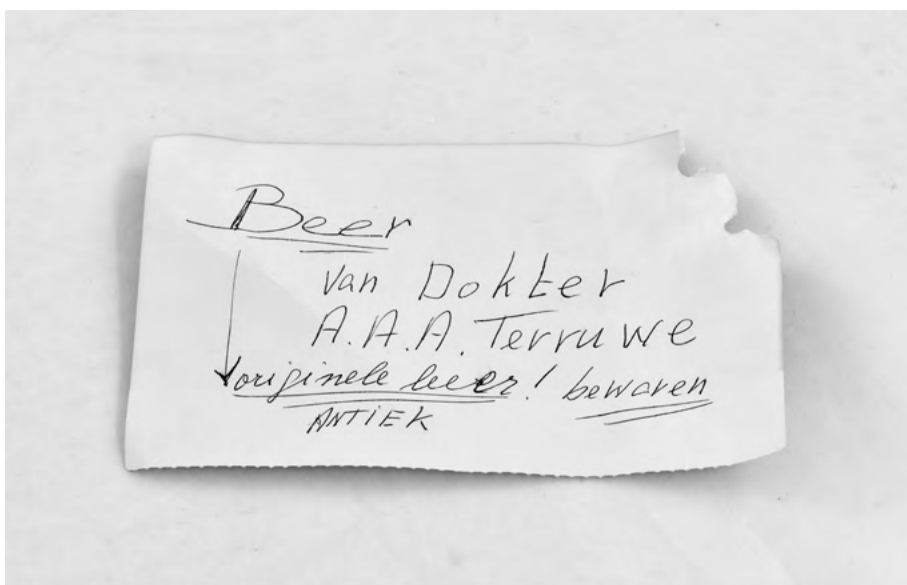
VANUIT DE SPREEKKAMER

Anna Terruwe kreeg positieve respons op *De frustratieneurose* van haar beide leermeesters in de psychiatrie, Prick en Carp. Prick vond het een ‘geweldige vondst’ en Carp nodigde haar uit om er begin februari 1963 in Leiden een gast-college aan zijn studenten over te geven.⁴⁹ Anna was er verguld mee, schreef zij Koert.⁵⁰ Uit hun briefwisseling laat zich afleiden dat zij niet alleen bij Carp, maar ook bij andere vakgenoten steeds vaker denklijnen vaststelde die volgens haar wortelden in haar inzichten over gefrustreerde affectieve behoeften, bevestiging en liefde. Dit beeld van haarzelf als invloedrijke psychiater lijkt gelijke tred gehouden te hebben met de afstand van haar Nederlandse vakgenoten voor wie zij dit niet was.

In *De frustratieneurose* schoof zij publiekelijk haar spreekkamer als vindplaats van relevante therapeutische inzichten naar voren. Wetenschappelijk

(IJs)beer uit Terruwes nalatenschap – mogelijk gebruikt in haar praktijk.

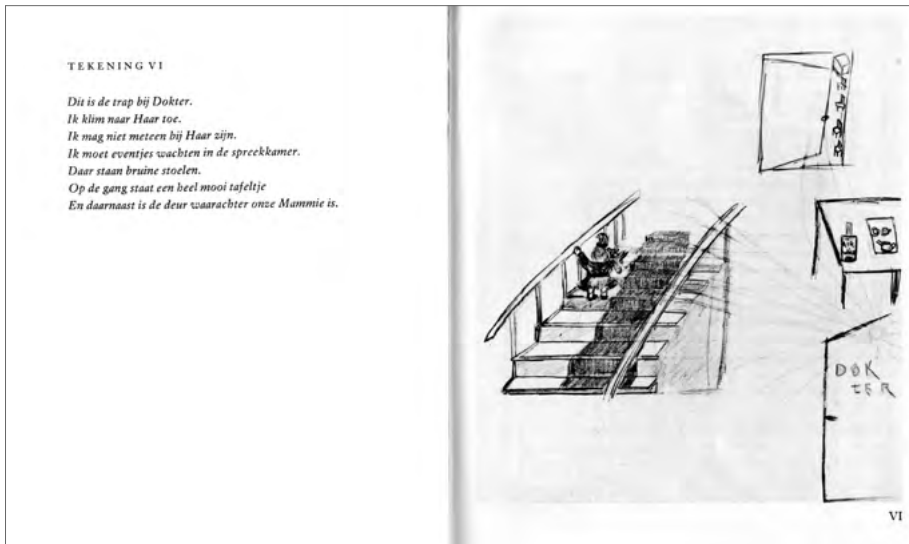

Aanwijzing voor het bewaren van de beer als origineel en mogelijk antiek.

aangeleerde afstand tussen behandelaar en patiënt was daarvoor niet functioneel. De ziektegeschiedenis die het sluitstuk van dit nieuwe boek vormde liet zien tot welke uitwisseling tussen psychiater en patiënt deze benadering kon leiden.⁵¹ Naast de door haar beschreven casus nam ze van de betrokken patiënte ook tekeningen met tekst op.⁵² Zij deed dit met toestemming van deze patiënte die zij omschreef als een intelligente vrouw van tegen de dertig, ongehuwd en werkzaam in de zorg. Door gebrek aan ouderlijke affectie, met name van de moeder, had zich een neurose ontwikkeld, die de patiënte opbrak in het directe contact met anderen. Terruwe had haar aanvankelijk naar 'een verstandige geestelijke' in haar woonplaats verwezen, die te ver van Nijmegen aflag om bij haar in behandeling te gaan. Nadat de vrouw een suïcidepoging had gedaan, kwam Terruwe daarop terug. In de therapie brak de patiënte met haar milieu en verleden en concentreerde zich op Terruwe als primaire referentiepersoon. Die moest haar leren leven, omgaan met anderen, liefde geven en ontvangen. Dit leerde en oefende de patiënte met een popje en een beertje.

Meer dan het succes van Terruwes therapeutische benadering illustreerde deze casus dat daarvoor veel geduld en zeer geregeld contact tussen therapeut en patiënt onontbeerlijk waren. Bovendien maakte de patiënte in woord en beeld duidelijk hoe klein, kinderlijk en afhankelijk zij zich voelde tegenover 'de dokter'. Zozeer dat Terruwes afwezigheid – bijvoorbeeld voor vakantie – door deze patiënte alleen in apocalyptische beelden van dreiging en desolaatheid te vangen was: 'De aarde gaat scheuren rondom ons, donder en bliksem storten zich uit de hemel, een orkaan komt opzetten die de bomen doet buigen en heen weer zwiepen en de regen gutst op ons neer.'⁵³

Terruwe voorzag de tekeningen van een wat vlak commentaar dat vooral de grens tussen fantasie van de patiënte en werkelijkheid moest markeren.⁵⁴ Werkelijk waren schema's waarin de jonge vrouw had bijgehouden wanneer ze haar nagels had geknipt, of de tekening van haar beer. Fantasie waren de tekeningen met teksten waarin zij als een kind door Terruwe verzorgd, gekoesterd en naar bed gebracht werd. Voor haar was de psychotherapeute verbonden met de veiligheid die zij associeerde met de 'Mammie' die Terruwe voor haar was. Als gelovige katholiek liet zij Jezus Christus weten dat wanneer 'de Dokter' doodging zij ook zou sterven. Voor haar was Terruwe 'onze Zon (...), en ons licht, en de lieve warmte, en de vertroostende stem als ik verdriet heb'.⁵⁵ Zij tekende de trap die patiënten bestegen in de praktijkwoning aan de Nijmeegse

Tekening met tekst van een patiënte van Terruwe, opgenomen in *De frustratieneurose*.

Vossenlaan, de spreekkamer met Terruwes bureau vóór het raam, het zitje waar zij met patiënten sprak middenin de kamer, een wand met boeken van ‘de Dokter’ en anderen, onder wie Thomas van Aquino.⁵⁶

Terwijl de patiënte kerkbezoek als iets bedreigends beschreef – mensen die haar afkeurend bekeken, de kerk als context waarin mensen vooral fouten konden maken – vormde Terruwe voor haar een veilig baken. Zij nam ook een gedicht van de patiënte op in *De frustratieneurose*, waarvan ze de titel aanpaste tot ‘Gebed van een gebarsten mozaïek-kind’. Met deze omschrijving verving zij het woord ‘krankzinnige’ dat de patiënte zelf had gebruikt. In het gedicht thematiseerde de patiënte de stigmatisering en uitsluiting van haarzelf als ‘vreemdeling’ sinds haar kinderjaren. Zij droeg het gedicht op aan Terruwe en richtte zich tot Jezus met de vraag: ‘Waarom moet ik juist sterven in mijn woorden, en word ik aan mijn wezen vastgekleusterd... Wie zal ik zijn, in Uw beloofde land?’⁵⁷

Koert Baars had de handen vol aan de vertaling en kwam via Anna in contact met de patiënte. Zij verhelderde haar kinderlijk aandoende taalgebruik zeer precies, zelfs in bijna filosofische termen over relaties tussen taal en werkelijkheid. Baars had volkomen gelijk als hij ‘onjuistheden’ constateerde in haar taalgebruik.

Maar U kunt me alléén begrijpen als U de taal niet uitsluitend ziet als medium voor een groot iemand, die de taal overwegend gebruikt als uitdrukkingmiddel om zijn reeds tevoren geordende (min of meer althans) gevoelens te vertolken. In dat geval namelijk fungeert de taal als het ware als een laatste poort voor iemand die zijn gedachten en gevoelens vóóraf als het ware al heeft gezeefd en de taal is dan de uitgekristalliseerde vorm.

Wanneer zij met Terruwe sprak of haar schreef, ‘dan is de taal dus ook mijn strikt individuele middel om mij te uiten tegen Dokter’. En daarin maakte zij haar taal ondergeschikt aan wat ze voelde en gebruikte ze vaak niet ‘de grote-mensen-taal die ik gebruik als ik naar buiten moet treden’. [A]ls je bij Dokter bent, dan mag je zijn zoals je bent en is het dan niet een gewoon iets dat je de taal in die momenten ondergeschikt maakt aan jezelf?⁵⁸

LEREN VOELEN

Voor patiënten bij wie Anna Terruwe een zeer ernstige frustratieneurose had vastgesteld, paste zij de insuline-shocktherapie toe, gecombineerd met lichaamsmassage naast psychotherapie. Deze patiënten liet zij voor zes weken op de klasse-afdeling van het Sint Canisiusziekenhuis opnemen.⁵⁹ Genoemde somatische behandeling was in de intramurale psychiatrie inmiddels in onbruik geraakt, en dat gold ook voor de combinatie ervan met psychotherapie.⁶⁰ Die combinatie was in de jaren 1950 in Heiloo ontwikkeld en beproefd door de psychiater en psychotherapeut Louis Vaessens, met wie Terruwe begin jaren 1940 in Huize Voorburg had samengewerkt.⁶¹ In fases kregen patiënten steeds hogere doses insuline toegediend, waardoor zij uiteindelijk in een hypoglycemische shock of coma raakten. Daar werden ze dan door toediening van glucose uitgehaald. Deze behandeling vergde continu toezicht door de verpleging en was niet zonder risico’s zoals een zodanig diep coma dat patiënten niet meer ontwaakten.

Terruwes patiënten kregen vooraf een uitgebreid consult met een van de internisten van het Sint Canisiusziekenhuis, Gerard Benraad of Jules Enneking. Zij controleerden ook hun algemene gezondheid en bloedwaarden tijdens de behandeling. Op werkdagen spoot de verpleging’s ochtends om 7 uur Terruwes patiënten de voorgeschreven dosis insuline in. Rond 9 uur kwam zij zelf kijken hoe het met hen ging. De patiënten moesten flink transpireren,

maar wel bij bewustzijn blijven. Daarop moesten de verpleegkundigen toezien, wat feitelijk buiten hun normale taken viel en ook als belastend werd ervaren omdat zij zich bewust waren van de aan deze behandeling verbonden risico's.⁶² Vervolgens moest de dienstdoende verpleegkundige 'de patiënten weer afbreken'; ze kregen dan druivensuiker opgelost in hete citroen toegediend in een dosering die het dubbele was van de hoeveelheid insuline die ze hadden gekregen. Daarna kregen ze brood met gebakken ei als ontbijt geserveerd. Vervolgens gingen ze rusten en tegen de middag douchen. De rest van de dag deden ze het kalm aan. Aan het einde van de dag bezocht Terruwe hen opnieuw.⁶³

Vaessens had vastgesteld dat de insuline-comakuur sommige psychiatrische patiënten ontvankelijker kon maken – door de bijna-doodervaring van het coma – voor contact met hun arts en de verpleging en daarmee voor psychotherapie. Dit was ook wat Terruwe beoogde die deze patiënten in de weekenden bezocht en dan uitgebreid de tijd nam om met hen te praten. De patiënten hadden meestal een pop of een beer bij zich 'om te leren hechten'. Over het feit dat volwassen patiënten dergelijk speelgoed bij zich hadden, mocht de verpleging geen enkele opmerking maken. De kuur had tot doel de spanningen en blokkades weg te nemen die het praten over hun toestand belemmerden en daarmee ook de uitwisseling waarop de psychotherapie berustte. Dat was ook het doel van de 'ontspanningsmassages' die Frans Veldman toepaste op deze patiënten. Door het 'manuele contact in de massage' ontwikkelde de patiënt een grotere fysieke en mentale 'elasticiteit' die gunstig uitwerkte voor de mentale belastbaarheid. Versterking van de eigenwaarde was het doel. Die was maar zwak ontwikkeld bij patiënten met 'weinig affectief' voedsel.⁶⁴ Eén van haar patiënten die Veldmans behandeling onderging en aan de slag ging met de oefeningen die hij van hem had meegekregen, sprak over 'een waar genoeg'.⁶⁵ Hoofdverpleegkundige Will Cappetti, verantwoordelijk voor het reilen en zeilen op de klasse-afdeling, besprak deze massages met Terruwe omdat er toch enige ongerustheid over bestond onder de verpleegkundigen. Terruwe stelde haar gerust over de fysieke aanrakingen door Veldman. Zij was verantwoordelijk voor deze patiënten en vertrouwde erop dat Veldmans benadering hen zou helpen te doen wat ze niet of alleen met grote moeite konden: zich hechten aan anderen. Na de kuur van zes weken bleven de patiënten Terruwe in haar praktijk consulteren voor verdere psychotherapie.⁶⁶

Frans Veldman (rechts) met van links naar rechts: AnneJan van Minnen en Willem Pollmann-Wardenier.

Aanraken en voelen vormen de kernonderdelen van de haptonomie die Frans Veldman vanaf de jaren 1950 in Nijmegen ging ontwikkelen. Veldman had zich in 1947 als zelfstandig fysiotherapeut en masseur aan de Mr. Frankenstraat gevestigd.⁶⁷ Medio jaren 1950 verhuisde hij zijn tot Fysiotherapeutisch Instituut omgedoopte praktijk naar de Berg en Dalseweg. Daarnaast werkte hij in het revalidatiecentrum van het Sint Canisiusziekenhuis.⁶⁸ Vermoedelijk maakte Terruwe via Prick, Duynstee en Calon kennis met Veldman die bij hen en Buytendijk para-universitaire colleges in de psychiatrie, neurologie en (ontwikkelings)psychologie en filosofie had gevolgd.⁶⁹ Zo leerde hij over de eenheid van lichaam en geest, lichaamsbesef, tastzin, de betekenis van aanraking en tederheid, over ontmoeting en intermenselijk contact. Daarmee legde hij een theoretische basis voor de mensgerichte patiëntbenadering die hij in zijn praktijk verder ontwikkelde. Ook in Terruwes opvattingen over bevestiging verdiepte hij zich, terwijl zij op haar beurt Veldmans experimenten met manieren van aanraken en de betekenis ervan in zijn fysiotherapeutische praktijk met belangstelling volgde.⁷⁰

Veldman zou bevestiging als beginsel in de haptonomie integreren en gaf Terruwe daarvoor de eer die haar toekwam.⁷¹ Terruwe deed Veldman de benaming ‘psycho-tactiele therapie’ aan de hand, die hij medio jaren 1960 verruilde voor ‘haptonomie’ waarin de fundamentele eenheid van lichaam en geest waarvan hij uitging in zijn benadering, beter tot uitdrukking kwam.⁷² Haptonomie ging in de kern om de wijze of kwaliteit van aanraking, waardoor een verbinding tussen therapeut en patiënt tot stand kwam die de patiënt niet reduceerde tot object van de behandeling, maar juist activeerde om hieraan vanuit een gedeelde verantwoordelijkheid zelf actief bij te dragen.⁷³ Dit sloot nauw aan bij non-directieve ‘client-centered’ therapievormen die vanuit Amerika via de klinische psychologie en de pastoraal psychologie sinds eind jaren 1950 in Nederland ingang vonden.⁷⁴ De psychologen Jos en Jan Dijkhuis, met wie Veldman samenwerkte, hebben een belangrijke rol gespeeld bij de introductie van zulke vormen van ‘counseling’, ontwikkeld door de Amerikaanse psycholoog Carl Rogers.⁷⁵

Rogers’ therapie had gevolgen voor (para)medische behandelrelaties. Daarin legde hij de therapeutische autoriteit vrijwel volledig bij de patiënt, vanuit een onbegrensd vertrouwen in diens vermogen om zelf verantwoordelijkheid te nemen voor de eigen geestelijke gezondheid. Medische scholing van therapeuten beschouwde hij voor zijn non-directieve benadering eerder een hinderenis dan een voorwaarde en ook dit zorgde voor zelfkritische beschouwingen onder Nederlandse psychotherapeuten.⁷⁶ Aanraken en aangeraakt worden definieerde Veldman als ‘de meest elementaire, instinctief primitieve vorm van de intermenselijke ontmoeting’.⁷⁷ Zo ontstond een gemeenschappelijk, affectief geladen doorvoelen door therapeut en cliënt, waardoor de cliënt open ging staan voor de hulp en steun van de therapeut. Veldman spitste zijn nieuwe behandeling toe op mensen die met stressgerelateerde klachten, overspannenheid of neuroses kampten.⁷⁸ Terruwe herkende in hem de pionier in een nieuw veld in de gezondheidszorg die zij zelf ook wilde zijn. Beiden deelden de intentie om het eigen veld tot ontwikkeling te brengen, vanuit een nieuwe benadering, tegen de stroom van bestaande zienswijzen en behandelingsmethoden in.⁷⁹ Veldman gold als een charismatische persoonlijkheid, die anderen voor zich en zijn ideeën wist te winnen.⁸⁰ Net als dat het geval was voor Terruwe en haar bevestigingsleer, stond voor Veldman de door hem ontwikkelde haptonomie voorop.⁸¹ Openlijk insisterden beiden ook op het toeval

dat wilde dat *zij* die inzichten cultiveerden en verbreidden. Volgens Veldman was de haptonomie niet van hem, maar een ‘gegeven’ waarover hij was gevallen en dat hij had opgeraapt.⁸² Anders dan Terruwe maakte Veldman school door collega’s op te leiden, vanaf 1974 in een eigen, in Overasselt bij Nijmegen gevestigd instituut. Ook lezingen voor geïnteresseerden uit aanpalende beroepsgroepen (fysiotherapeuten, artsen, verpleegkundigen), avondconferenties, publicaties en instructiefilms droegen daaraan bij. Zijn vertakte en functionele netwerk zorgde ervoor dat de haptonomie vanaf de jaren 1970 gevestigd raakte als specialisme dat zich in benadering en toepassingsgebieden onderscheidde van de fysiotherapie en de psychotherapie.⁸³

Met haar psychotherapie probeerde Terruwe de oorzaken van wat zij als frustratieneurose had gediagnosticeerd, weg te nemen. Zij velde geen moreel oordeel, maar zette bevestiging in om het zelfgevoel van deze patiënten te ontwikkelen en te versterken. Bij degenen die zij naar Veldmans praktijk doorstuurde, leek haptonomie geschikt om hun psychische draagkracht te versterken.⁸⁴ Leren voelen door haptonomisch aanraken was verbonden met intimiteit en vertrouwen, maar verwarrend voor wie nauwelijks intimiteit of affectie had gekend of die enkel verbond met erotiek en seksualiteit – of kortweg lust. Grenzen stellen in de behandeling was daarom wezenlijk. Patiënten moesten leren voelen, maar mochten in de therapie de grens naar lust niet overschrijden.⁸⁵

Grensbewaking was gericht op de draagkracht en zelfstandigheid van patiënten, maar moest ook de hulpverlener beschermen. En dat was nodig, zo blijkt uit de brieven van patiënten die zij Alfrink in 1961 ter inzage had gegeven. Sommige daarvan bieden zicht op het directe en grote beroep dat patiënten op haar deden. Aan hun soms zeer hooggespannen verwachtingen kon zij als hulpverlener niet voldoen. Een patiënte beschreef haast met een zucht hoe Terruwe met de handen in de schoot zat:

Dat was voor mij weer een teken om mijn gevoel terug te trekken, omdat U mij niet kon dragen. U staat dan niet boven mij maar naast mij. U glijdt met mij mee uit, wanneer ik me zou laten gaan. U voelt zich onmachtig. Dat laat U mij duidelijk merken. Motorisch bent U erg gelaten. Er vallen dan stiltes. Stiltes die het bevestigend woord laten ontbreken. Een arm die om mij heen wordt gelegd, die mij niets mededeelt. Dat maakt mij

ontzettend onrustig van binnen. U stelt dat U niets anders kunt doen dan wachten tot ik kom. Vanuit mijn gevoel ben ik het daar absoluut niet mee eens.⁸⁶

Deze patiënte wilde ‘steeds opnieuw’ van Terruwe ‘weten en voelen dat U mij kunt dragen. Ik moet U weer opnieuw ervaren. Voelen wie U bent.’ Toen Terruwe haar echter opdroeg om bezigheden buitenshuis te zoeken, sloeg ze haar met haar eigen adagium om de oren: ‘Er was opeens geen sprake meer van: “op mijn wijze en op mijn uur”.’ Grenzen stellen in het therapeutisch contact was nodig, maar bleek ook lastig voor Terruwe. De brieven aan Baars laten zien dat zij, naarmate zij ouder werd en meer werk dan alleen haar praktijk aannam, zuchtte onder de verantwoordelijkheid voor patiënten die zij maar moeilijk kon begrenzen. In geval van bovengenoemde patiënte besloot Terruwe na meer dan tien jaar het therapeutisch contact in elk geval tijdelijk stop te zetten: ‘Patiënte claimt mijn affectiviteit op een dodende wijze.’⁸⁷

Zulke langdurige patiëntcontacten waren zeker geen uitzondering in Terruwes praktijk. Behalve een teken van trouw aan haar patiënten laat die behandelduur ook zien dat therapeutisch succes belangrijk was voor Anna Terruwe.⁸⁸ In dit licht laat zich ook de samenwerking met Veldman en zijn collega’s beoordelen, die leidde tot openingen en ontdekkingen bij patiënten, waarmee zij in haar gesprekken met hen weer verder kon. In het voorschrijven van psychofarmaca bleef zij terughoudend, zo blijkt uit haar correspondentie met Baars.⁸⁹ Die terughoudendheid paste bij het lichte tot matige klachtenpatroon van het gros van haar patiënten. Van een experimentele medische toepassing van hallucinogenen bij patiënten met aanzienlijk ernstiger klachten die resistent voor psychotherapie bleken, zoals de psychiater Willy Arendsen Hein deed, nam ze kennis.⁹⁰ Hij beschouwde deze psychedelische therapie als ‘een nieuwe dimensie aan de psychotherapie’, maar ook aan de samenwerking van psychotherapeut en pastor. Naar zijn overtuiging leidden door LSD opgewekte psychedelische ervaringen tot een innerlijke doorbraak bij patiënten bij wie reguliere psychotherapie of geestelijke begeleiding strandde op sterke afweerhoudingen en diepgewortelde geloofsproblemen of schuldgevoelens. Wat waren zulke ervaringen anders ‘dan Gods Liefde’ die aan de patiënt ‘in deze belevingen aan den lijve’ werd geopenbaard? Nog explicieter dan Terruwe benadrukte Arendsen Hein dat psychotherapie functioneel kon zijn voor wat hij

typeerde als ‘verlossing in religieuze zin’, ‘zelfs wanneer zij [de psychotherapie] er totaal geen weet van heeft en uitsluitend streng zakelijk-wetenschappelijk de weg baant’. Het proces van ‘zelfrealisatie’ waarop psychotherapie gericht was, draaide er namelijk niet alleen om zichzelf in relatie met anderen te begrijpen, maar net zo goed om het hervinden van een goddelijke oorsprong die mensen kwijt waren geraakt. Met behulp van psychedelische drugs als LSD ondergingen zij volgens Arendsen Hein een bewustzijnsverruiming die hen in contact bracht met hun transcendentale dimensies.⁹¹

Baars en Terruwe waren begin jaren 1970 te gast bij Jan Bastiaans, een andere Nederlandse pionier in psychedelische therapie.⁹² Ook hij was geïnteresseerd in het werk van de haptonoom Veldman en vermoedelijk leverde dat Terruwe en Baars een entree bij hem op.⁹³ De Leidse hoogleraar zette LSD in bij de therapie met patiënten die naziconcentratie- of vernietigingskampen hadden overleefd, maar moesten leven met die gruwelijke ervaringen en de moedwillige moord op vele dierbaren. Bastiaans liet Terruwe en Baars bij hun bezoek de indringende documentaire ‘Begrijpt u nu waarom ik huil...’ (1969) zien. Daarin legde filmmaker Louis van Gasteren het verloop vast van de psychotherapeutische behandeling met LSD van een oud-concentratiekampgevangene door Bastiaans. ‘Ik heb me wel geschaamd dat LSD behandeling daarop [op oorlogstrauma’s] een antwoord zou moeten zijn’, schreef Terruwe aan Baars.⁹⁴ Van Gasterens documentaire werd op 26 februari 1972 op televisie uitgezonden, in de context van een zeer verhit maatschappelijk debat over de mogelijke vroegtijdige vrijlating van in Nederland veroordeelde Duitse oorlogsmisdadigers, de Drie van Breda. Wat zou die vrijlating betekenen voor de overlevenden van de naziterreur? Terruwe zou uit eigen beweging verantwoordelijk KVP-minister Dries van Agt een uitvoerige evaluatie sturen. Daarin stelde zij de belangen van die overlevenden voorop, maar waardeerde het publieke en politieke debat over de kwestie ook in termen van ‘diepe bevestiging’.⁹⁵

TEGENVALLERS

Koerts vertalingen van Anna’s boeken deden het niet denderend in de Verenigde Staten. Dit legde druk op hun werkrelatie, net als zijn pogingen om meer honorarium en erkenning te krijgen voor zijn werk dat veel meer behelsde dan

vertalen. Anno 1966 waren bijna 2800 exemplaren van *Psychopathic personality and neurosis* (1958) verkocht, en van de Engelse versie van Anna's proefschrift 2300.⁹⁶ Van tweede drukken was geen sprake en misschien ook niet van nieuwe uitgaven bij haar Amerikaanse uitgever.⁹⁷ Koert dacht echter, net als Willem Duynstee, dat Kenedy onvoldoende deed om de verkoop te bevorderen. Hij stelde Anna voor dat ze voor de Engelse vertaling van *De frustratieneurose* een uitgever met een medisch fonds zouden proberen te vinden die meer werk maakte van boekpromotie.

Volgens contract moesten ze vertalingen van Anna's werk echter eerst bij Kenedy aanbieden. Was die niet geïnteresseerd, dan moesten ze een jaar wachten voordat ze bij een andere uitgever konden aankloppen.⁹⁸ Om Kenedy's rechten op vertalingen te omzeilen had Koert al eerder een nieuw boek willen samenstellen uit de Engelse versie van Anna's proefschrift en *De frustratieneurose*.⁹⁹ Toen het lastig bleek om voor laatstgenoemd boek een uitgever te vinden, kwam dit plan voor een compilatie opnieuw ter tafel.¹⁰⁰ Bij hun schriftelijke overleg over dat nieuwe boek stelde Koert zich zakelijker op tegenover Anna. De prijs per woord die hij voor zijn vertaalwerk had gerekend, lag ver onder wat in de Verenigde Staten gebruikelijk was. Ook wilde hij een wat hoger percentage van de royalty's, namelijk vier procent. Anna zelf ontving zeven procent.¹⁰¹ 'Omnia mea tua sunt' (alles wat van mij is, is van jou), schreef Anna hem in september van dat jaar. Maar zij reageerde niet op het verzoek dat Koert tot tweemaal toe had voorgelegd: of hij coauteur kon worden van het nieuwe boek. Hij had haar uitgelegd dat het vertalen en bewerken van *De frustratieneurose* 'een heel karwei' was. Eigenlijk moesten daar nog wat 'case histories' aan worden toegevoegd. Bovendien wilde hij de kerndelen van haar proefschrift omwerken omdat hij van patiënten gehoord had dat zij erin waren gestrand omdat ze het te moeilijk vonden. Ook deze tekstdelen wilde hij toegankelijker maken met relevante ziektegeschiedenissen uit zijn praktijk. Hij hoopte ook daarom als coauteur op het omslag te komen, op een bescheiden manier die in het voorwoord toegelicht kon worden. Hij had een voorzet daartoe bijgesloten. Aan Anna het laatste woord hierover.¹⁰² Zij schreef in september na terugkeer van haar vakantie in het Zwitserse Beatenberg, waar ze gewandeld en gewerkt had, als vanzelfsprekend over hun gezamenlijke nieuwe boek.¹⁰³

Beste Koert, ik ben al zo gewend eraan dat je in mijn leven gekomen bent. Ik vind dat een grote gave en ik denk dat wij beiden en wij samen nog nauwelijks de waarde ervan beseffen. Wij moeten zo maar doorgaan – de zaak is het waard dat wij er onszelf en ons leven voor geven.¹⁰⁴

Dit cryptische ‘zo maar doorgaan’ bleek aanvankelijk een ‘nee’ op zijn vraag toen *Loving and curing the neurotic: a new look at emotional illness* (1972) onder haar naam verscheen, gevolgd door de zijne. Vier jaar later was het toch ‘ja’, toen Koert als eerste en Anna als tweede auteur vermeld stond op het omslag van *Healing the unaffirmed: recognizing deprivation neurosis*.¹⁰⁵

FAMILIE

Het huwelijk van Anna’s pleegzus Marie France met de arts Fred van Lier bracht de Terruwes begin juni 1964 samen in Gretz-Armainvilliers. Dit stadje op ongeveer tachtig kilometer van Parijs was de standplaats van Jo, Marie Frances peetoom die voorging in de kerkelijke huwelijksplechtigheid. Marie France en Fred hadden elkaar ontmoet tijdens een cursus psychologie die hij gaf en zij volgde. Anna hield Koert op de hoogte van de ontluikende relatie, waarmee zij duidelijk ingenomen was.¹⁰⁶ Fred van Lier was een telg uit een Brabants fabrikantengeslacht dat een deel van de Nederlandse markt voor herenschoenen bestreek. In sociaal opzicht betekende dit huwelijk voor de Terruwes een bevestiging van de sociale status die ze zichzelf al lang hadden toebeden en waarnaar ze hadden proberen te leven. Eveneens leek het huwelijk recht te doen aan Marie Frances adellijke komaf waarover alleen met intimi werd gesproken. Voor haar huwelijk was zij naar Frankrijk gereisd om iets van het contact te herstellen met haar vader en zus, wier bestaan de Terruwes voor haar verborgen hadden gehouden. Dit nam Marie France hen niet in dank af, waardoor haar verhouding met haar pleeggezin gespannen was geraakt.

Trouwen met Fred van Lier betekende dat Marie France wat meer buiten de directe invloedssfeer van dat pleeggezin kwam. Hoewel ze door de contacten met haar biologische verwanten beter begreep waarom zij – en haar zus Isabelle niet – in een Parijs weeshuis terecht was gekomen van waaruit Jo jr. haar had meegenomen naar Deurne, was de dankbaarheid die de Terruwes van haar verwachtten voor haar problematisch. Met onderduikkinderen en

Marie France wordt door Willem Duynstee de parochiekerk van Gretz binnengeleid, Jo jr. staat hen op te wachten.

Willem Duynstee en Anna's broer Jo die het kerkelijk huwelijk van Marie France en Fred sloot, verlaten de kerk.

Cato en Anna na de huwelijks-sluiting van Marie France.

oorlogspleegekinderen deelde Marie France de emotionele verwarring en het verdriet over hun persoonlijke lot en de verwachtingen van hun 'redders'.¹⁰⁷ Die hadden offers gebracht, risico's gelopen en zich ingespannen voor deze kinderen die zich daarvoor in hun ogen best dankbaar mochten tonen. Voor betrokken kinderen werd na verloop van tijd duidelijk dat zij door gedwongen verplaatsing, vervolging, of dreigende vernietiging objecten van redding waren geworden. Verdriet of woede over zulk onrecht overschaduwde begrijpelijkerwijs dankbaarheid en kon ook relaties met 'redders' belasten.¹⁰⁸ Marie France worstelde in elk geval met haar ongevroegde verplaatsing naar Nederland en met de goede bedoelingen van de Terruwes, waarin hoge verwachtingen over haar en haar toekomst besloten lagen. Met haar huwelijk voldeed zij daaraan maar won zij ook wat vrijheid.

Op haar afkomst werd gezinspeeld in de ludieke en feestelijke liederen en illustraties die de gasten voor het bruidspaar in petto hadden.¹⁰⁹ Ook het grote formaat uitnodiging op handgeschept papier, in het Frans en Nederlands gesteld, sprak boekdelen. Marie France schreed in haar zijden bruidsjurk aan de arm van Willem Duynstee de parochiekerk van Gretz in. Hij was met Cato en Anna per trein aangereisd, de Van Liers met de auto. In de tuin van Jo's pastorie volgde na de huwelijksluiting een informeel feestelijk samenzijn. Een van de onbeholpen kiekjes laat Anna en Willem zien, een zeldzame foto waarop zij samen ongedwongen te zien zijn.¹¹⁰ De gasten logeerden in een chic hotel in Fontainebleau, waar ook een zes-gangen bruiloftsdiner werd geserveerd met champagne en wijn.¹¹¹ Het huwelijk werd als een 'affair to remember' afgeschilderd in een gefingeerd artikel voor *De Volkskrant*, waarmee de Van Liers Anna's gevoeligheid voor publiciteit lichtvoetig op de hak namen. Datzelfde gebeurde ook met het standsbewustzijn van de Terruwes, dat de Van Liers niet was ontgaan. Anna werd als 'innemende statige verschijning' beschreven die uit een 'oud adellijk Duits geslacht' stamde dat 'naar men ons vertelde, nog enige verwantschap (...) met de Hohenzollerns' had.¹¹²

Voor 'Zwarte Bonma', zoals de Van Liers Cato Terruwe met haar donkere weduwendracht noemden, moet dit huwelijk de kroon geweest zijn op wat zij als haar werk beschouwde. Net als dat van Phia zeven jaar eerder – twee door oorlog en vervolging ontheemde meisjes die zij met gevaar voor eigen leven in Zonneweelde had opgenomen. Terwijl zijzelf zo lang een toonbeeld van werk- en levenskracht was geweest, begon zij nu echt te sukkelen met haar

Anna en Willem bij het huwelijksfeest van Marie France en Fred in de tuin van Jo's pastorie in Gretz.

gezondheid. Anna en Koert wisselden al langer informatie uit over de fragiele gezondheidstoestand van hun moeders.¹¹³ Hij had er ook bij Anna op aangedrongen haar moeder meer aandacht te geven, ook al betekende dit dat haar patiënten daarvan misschien wat minder kregen. Zij was dankbaar voor dat advies toen haar moeder in 1963 in het ziekenhuis opgenomen moest worden. 'Nu is mijn praktijk in de war', maar zij vertrouwde erop dat dat wel weer goed zou komen.¹¹⁴

Vermoedelijk deed Cato in die jaren een groter beroep op haar dochter Anna dan op haar zoon Jo. Die was priester en woonde bovendien helemaal in Noord-Frankrijk. De lasten van mantelzorg waren ongelijk verdeeld tussen broer en zus. Was er echter sprake van een huiselijke crisis, bijvoorbeeld

Riek met haar mevrouw,
Cato Terruwe, jaren 1960.

wanneer Riek en haar ‘mevrouw’ ergens over in de clinch waren geraakt, dan was het Jo die per auto vanuit Noord-Frankrijk aanreisde om de gemoederen te bedaren. Toen Riek na een conflict met Cato zelfs een keer was vertrokken, wist Jo haar over te halen om terug te keren.¹¹⁵ Voor hem had zij ontzag. Anna was echter degene die in de weekends met de trein, later met de auto naar Deurne reisde om tijd met haar moeder door te brengen. Anders dan Cato, die een voorkeur had voor het Amerikaanse automerk Ford, prefereerden haar kinderen Franse auto’s. Anna reed een Peugeot 404 die sinds begin jaren 1960 op de markt was. Ze zette de Peugeot in de eerste versnelling wanneer zij de Stationslaan met lage snelheid inreed, met de voet echter flink op het gas waardoor de motor enorm ronkte.¹¹⁶

Anna’s archief bevat een fotoalbum dat geheel gewijd is aan haar moeder op leeftijd. Keurig gekleed in een donkere japon is zij te zien op meerde-

re plaatsen in Zonneweelde: samen met dienstbode Riek en de hond in de achterkamer, of in het gezelschap van haar dochter in gemakkelijke stoelen in de riante serre.¹¹⁷ Hoewel duidelijk geposeerd, weerspiegelen de foto's met Riek de dagelijkse opstelling sinds meer dan een kwart eeuw: Mevrouw Terruwe en Riek. Hun ogenschijnlijk harmonieuze relatie was getekend door ongelijke machtsverhoudingen waarin Riek zich niet altijd voegde naar Cato's hoge eisen en verwachtingen. Afgezien van zulke incidentele huiselijke controverses vormden beiden samen een verbond in Deurne waarop Anna kon vertrouwen.¹¹⁸

DE LIEFDE, DE ZAAK

Met trots liet Anna eind september 1967 aan Koert weten dat 'het nieuwe boek er is over de liefde'. *De liefde bouwt een woning* was de titel, schreef zij hem vanuit het Zwitserse Beatenberg, waar ze in een hotel op de Blümlisalp met de Alpen en de Thunersee als panorama genoot van een welverdiende vakantie. Zij was er inmiddels drie weken en voldoende uitgerust om Baars te schrijven. Hij stond bovenaan de lijst van degenen die via haar uitgever Romen een presentexemplaar zouden ontvangen. Hopelijk zou ook hij er blij en tevreden over zijn. Zelf was zij dat, vanuit de overtuiging dat zij hierin 'de enig juiste' en daarom 'gelukkig makende' opvatting over de liefde had geboekstaafd. In gezwollen taal typeerde zij haar visie als een 'voltooiing en perspectief schenkend licht voor velen'. Koert wist als geen ander hoeveel vingeroefeningen aan deze tekst vooraf waren gegaan.¹¹⁹ Sinds het begin van de jaren 1960 had zij meer of minder uitvoerige, maar wollig geformuleerde teksten op papier gezet en vertrouwelijk gedeeld met hem. Haar archief bevat ook concepten die zij onder meer naar de bisschoppen Bekkers en Alfrink en de Nijmeegse schrijftgeleerde Willem Grossouw had gestuurd.¹²⁰ Terruwe beschouwde hen als deskundig klankbord en bondgenoten om haar visie zo goed mogelijk over het voetlicht te brengen. 'Goed' betekende dat zij de paus deelgenoot wilde maken van wat volgens haar Jezus' boodschap aan de wereld was die zij bemiddelde.

Alfrink had haar, zo had zij Baars in strikt vertrouwen laten weten, gevraagd op te schrijven waarom sinds de contrareformatie de katholieke kerk gebukt leek te gaan onder een 'neurotische situatie'. Terruwe verklaarde dit uit een 'onontplooid' gebleven 'gevoelsliefde'. Veel van haar conceptteksten cirke-

Ansichtkaart van Anna aan haar moeder met een afbeelding van haar vaste verblijfplaats in Beatenberg.

len rond de uitleg van dit begrip dat voor haar de sleutel vormde van wat Jezus oorspronkelijk met Zijn kerk had beoogd, maar wat dit instituut niet waarmaakte. Gevoelsliefde was ‘echt menselijke liefde’ tussen Jezus en de mensen en tussen mensen onderling. Die liefde gaf vreugde en die moest weer terugkeren in de kerk.¹²¹ Liefde was, realiseerde Terruwe zich in de roerige jaren 1960, vooral een woord met seksuele connotaties. Zelf richtte zij zich naar wat Thomas van Aquino had aangeduid als *amor mutans benevolentiae*. Die liefde was gebaseerd op wederzijdse welwillendheid en daarom te kwalificeren als vriendschap. Vriendschap vormde de kern van alle liefde: tussen God en mens, maar ook tussen man en vrouw. Deze liefde was van een geheel andere orde dan de met fysieke begeerte en seksualiteit verbonden *amor concupiscentiae*.

Uit de korte briefwisseling over de tekstconcepten met Bekkers blijkt dat Terruwe voor haar definitie van gevoelsliefde sekse- en sociale verschillen irrelevant wilde verklaren. Dit deed ze door het principe van ‘weerhouding’ te introduceren. Ook dit begrip was eerder door Duynstee gebruikt en Terruwe zette het in om potentieel schadelijke effecten van liefde tussen ongelijke grootheden te neutraliseren. ‘Weerhoudend’ was het kenmerk ‘van de liefde

van het meer volkomene tot het minder volkomene', schreef zij Bekkers.¹²² Weerhoudende liefde scharnierde om wederkerigheid, waarbij degene op wie die liefde gericht was ook de kans moest krijgen deze te beantwoorden. In deze redenering schemerde ook het begrip 'bevestiging' door dat Terruwe met 'gevoelsliefde' en 'weerhouding' verbond tot een drieledige kern van 'het nieuwe kleeft van de kerk' dat Jezus voor ogen stond. Het was haar opdracht om Zijn streven te delen met kerkelijke gezagsdragers, van bisschoppen tot de paus, die het moesten verwezenlijken.

Het is opmerkelijk hoe serieus Alfrink en Bekkers Terruwes ambitie namen. Te meer daar beiden wisten dat die ambitie wortelde in haar omstrede aanspraak op bovennatuurlijke 'mededelingen' van Jezus. Bekkers lijkt sceptischer geweest te zijn dan zijn Utrechtse collega. Terruwe twijfelde ook aan Bekkers' discretie over wat zij vertrouwelijk met hem had gedeeld over Jezus' leer en bedoelingen. De bisschop van Den Bosch moest zich realiseren dat haar was 'gevraagd' hem erover te vertellen, maar dat het ook iets was 'wat diep mijn ziel raakt, en daarmee heeft niemand anders te maken'. Alleen als hij haar verzekerde dat hun contact hierover 'voor ieder geheim blijft, ook voor degenen die Uw vertrouwensmannen zijn, kan ik daarmee verder gaan'.¹²³

Op Alfrinks discretie kon zij daarentegen zonder meer vertrouwen. Die vroeg zich vooral af wat de moderne mens bezielde voor wie geloof stelselmatig van betekenis veranderde en de kerk als gelovig organisatieprincipe leek te hebben afgedaan. Terruwes antwoord op die complexe vraag luidde kortweg 'geloof'. Geloof dat het mensen mogelijk maakte al hun zorgen aan Jezus te geven, zoals het evangelie wilde, zou hen helpen de 'vreugde van de liefde' te ontdekken.¹²⁴ En die bepaalde het wezen van de kerk.¹²⁵ Alfrink hoopte ook op inzicht in wat er eigenlijk onder priesters leefde nu een groeiende groep kerk-kritische ambtsdragers openlijk morrelde aan het verplichte ambtscelebaat. Terruwe echode daarop echter vooral zijn vertrouwen in de functie van het celibaat. Bovendien bagatelliseerde zij erotische en ook seksuele dimensies van verbindingen tussen priesters en vrouwen. Die kregen veel meer ruimte nu in Nederland publiekelijk werd gespeculeerd over de mogelijkheid van een gehuwd priesterschap.¹²⁶ Ook experimenten met nieuwe woonvormen waarin mannelijke en vrouwelijke religieuzen en gewone geëngageerde katholieken persoonlijke en ook intieme relaties met elkaar aangingen, wezen onmisken-

baar op fundamentele kritiek op het celibaat als kerkelijk controlemechanisme over het eigen ‘personeel’.¹²⁷

Een tijp van zulke complexe verhoudingen wordt opgelicht door één van Terruwes jongere collega’s, de psychotherapeut Tine Pulles (1944-1999) die in later jaren ook patiënten van Terruwe over zou nemen. Zij onderhield een innige relatie met Cor van Boekel MSC die haar Terruwes *De liefde bouwt een woning* cadeau had gedaan. In haar dagboek beschreef Pulles dat het principe van de weerhoudende liefde haar bezighield als vorm voor haar relatie met haar vriend en priester Van Boekel. Enerzijds was zij er lyrisch over, anderzijds schoot het voor haar tekort. Terruwe had, schreef zij Van Boekel, gemakkelijk praten over ‘de zuivere vreugde van de weerhoudende liefde’, ‘maar een mens blijft een wezen van vlees en bloed’.¹²⁸ Voor Terruwe zelf bleef duidelijk: ‘De persoonlijke liefde van een priester voor een vrouw sluit niet noodzakelijk een sexuele band in.’ Zij stuurde een tekst met die titel naar Alfrink. Die kende vanuit zijn bestuurlijke ervaring de nodige uitzonderingen daarop – net als Terruwe overigens vanuit haar praktijk. Niettemin was hij haar dankbaar voor hun uitwisseling waardoor hij zich “‘ergens’ bevestigd’ voelde.”¹²⁹

ONGEMAKKELIJKE BOODSCHAPPEN

De door Willem Duynstee vastgelegde reeksen ‘mededelingen’ van de jaren 1960 laten zien hoe Anna en hij systematisch gelegenheden bleven creëren op sacrale locaties, met intense vormen van geloofsbeleving als gebed en communie. Daar ging Anna vervolgens ‘zien’, ‘horen’ en soms ook ‘voelen’.¹³⁰ Behalve getuige was Duynstee als haar biechtvader ook duider van wat zij zei te ervaren. In zijn verslaglegging van de ‘mededelingen’ kwam Alfrink naar voren als degene die ervoor moest zorgen dat Anna met Jezus’ boodschap gehoor zou vinden bij de paus. Half oktober 1966 legde zij Alfrink een tekst voor waarvan zij een eerdere versie in 1962 had gecomponeerd voor paus Johannes XXIII.¹³¹ Daarin onthulde zij dat Jezus zich sinds 1956 ‘aan mij openbaart door woorden, die innerlijk als het ware in mijn ziel worden ingedrukt’.¹³² Over de ‘waarachtigheid’ van die woorden matigde zij zich geen oordeel aan, maar zij had alles aan haar ‘zielbestuurder’ Duynstee verteld en was ‘steunend op zijn leiding’ verdergegaan. Jezus haar had laten weten, deelde zij de paus mee, dat de sfeer in en de toestand van de rooms-katholieke kerk, samengevat met de metafoor

‘kleed’, Hem niet bevelen. In een ‘ander kleed’ zou de katholieke kerk weer schitterend en aantrekkelijk worden. Dat nieuwe ‘kleed’ moest door ‘de vreugde van de liefde’ worden bepaald. Antwoord kreeg Anna niet. Johannes XXIII werd ziek en stierf op 3 juni 1963.

Terruwe vroeg Alfrink ruim drie jaar later ervoor te zorgen dat een ongeveer gelijklopende tekst paus Paulus VI zou bereiken.¹³³ Hierin had zij de aantekeningen verwerkt die Duynstee in de zomers van 1957 en 1958 en december 1959 had gemaakt over wat Jezus haar had meegedeeld. Niet alleen de inhoud van die boodschappen was van belang, maar ook het gezag van de boodschappers: Terruwe in tandem met Duynstee, gekoppeld aan Alfrink die als kardinaal toegang had tot de paus. Zij presenteerde zichzelf als een psychiater en psychotherapeute met meer dan twintig jaar ervaring.

Het is met passende eerbied en een diepe schroom en na in mijn gewetensnood raad ingewonnen te hebben bij wijze en hoogstaande mannen van de Kerk, dat ik meen mij in woorden tot Uwe Heiligheid te mogen richten.

Wat zij hem schreef, had zij ‘in het diepst van mijn hart (...) bewaard’. Van haar leidsman, die onbenoemd bleef maar alleen Duynstee kon zijn, moest zij doen wat Jezus haar opgedragen had: ‘Zijn woorden aan de Paus medelen.’ Verder wist alleen Alfrink waar deze over gingen en bij hem kon de Heilige Vader nadere inlichtingen inwinnen.

Wat Jezus haar had laten weten, koppelde zij aan haar professie als psychiater en haar psychotherapeutische praktijk die de basis vormden voor haar interpretatie van Zijn boodschappen. Daarmee maakte zij tegelijkertijd duidelijk waarom zij als ervaren academisch opgeleide hulpverlener in de geestelijke gezondheidszorg Jezus’ uitverkorene was. Als zodanig paste zij niet bepaald in het gangbare kerkelijke profiel van zienersessen, die meestal jong en laagopgeleid waren en kloosterlingen bovendien.¹³⁴ In haar geval, zo moest de paus kennelijk uit het exposé begrijpen, waren het juist haar opleiding en werkervaring die haar in staat stelden Jezus’ bedoelingen adequaat te bemiddelen. Zijn boodschappen raakten volgens haar direct de kern van geestelijke gezondheid, zowel van individuele gelovigen als van het gelovige collectief dat de katholieke kerk wilde zijn. Op gezagvolle toon zette Terruwe uiteen wat Jezus volgens

haar wilde voor Zijn kerk, ambtsdragers en gewone gelovigen: dat zij dienstbaar waren aan de ‘volle ontplooiing van de ware menselijke liefde’. Niet het lijden, maar de vreugde die de liefde gaf, moest centraal staan en dat zou, gaf zij toe, ‘het beeld van de Kerk’ volledig veranderen, doordat God

niet meer op de eerste plaats een God [zou] zijn die eist, die plichten oplegt en straft, Hij zal dan boven alles een God zijn, die vreugde en liefde geeft, en die zich in de stamouders van het nieuwe menselijke geslacht, in Jezus en Maria, in menselijke liefde en menselijke vreugde van de liefde openbaart. Dan zal het Rijk van Jezus, waartoe Hij ons uitverkoren heeft, ook voor de mens een Rijk van Liefde zijn, dat ieders liefde trekken zal. Dan zal in vervulling gaan: “Zend Uw geest uit, en alles zal worden her-schapen en Gij zult het aanschijn der aarde vernieuwen.”¹³⁵

Dit eschatologische visioen kon alleen waar worden als mensen niet door hun zorgen zo op zichzelf en de eigen noden geconcentreerd raakten. ‘Zelfliefde’ kon ‘zuivere liefde’ belemmeren, had Terruwe in haar praktijk geleerd. Voortdurend was zij er getuige van dat ‘de angst en de te grote natuurlijke activiteit de mens aan zichzelf binden’, waardoor de liefde zich niet kon ontwikkelen. En dat was fnuikend voor de geestelijke gezondheid van mensen. Was ‘de goedwillende moderne westerse mens’ met angsten en zorgen belast, dan lagen neuroses op de loer en sneuvelde volgens haar vaak godsdienst en geestelijk leven als eerste.

Vanaf 1958 had Jezus Anna ‘mededelingen’ gedaan over de status van Maria. Ook die deelde zij met Paulus VI. In haar weergave van Jezus’ boodschappen klonk onmiskenbaar Duynstees visie door over ‘de roeping van Maria’.¹³⁶ Hij was een vurig Maria-vereerder en als katholiek theoloog overtuigd van haar aandeel in Jezus’ verlossingswerk. Anna liet de paus weten dat Jezus wilde dat Zijn kerk Maria niet alleen als Zijn moeder maar ook als Zijn bruid erkende. ‘Bevestigen’ was het begrip dat zij gebruikte in de beschrijving van dit theologisch hete hangijzer rond Maria’s positie. Dat Maria als moeder maagd was gebleven, zou een voorafschaduwing zijn van de rol die zij aan de zijde van de volwassen Jezus moest spelen. Volgens Jezus hielp Maria als Zijn bruid en ‘metgezellin’ om de ‘vreugde van de liefde’ in Zijn kerk te realiseren. Maria was met andere woorden degene die voor de mensen op aarde voltooide wat Jezus

met Zijn verlossingswerk was begonnen. Voor Jezus was Maria daarom meer dan moeder en middelares: zij was ook medeverlosseres. ‘Zie daar, Heilige Vader, de kern van de boodschap die ik namens Jezus aan U voor de Kerk moet brengen.’

Op die boodschap liet Anna ‘in alle bescheidenheid’ enkele ‘gedachten’ volgen over de betekenis hiervan. Daarin verbond zij mens zijn met liefde; volledige menselijke ontplooiing was afhankelijk van liefde, specifiek van ‘een wederzijdse liefde en een wederzijdse overgave’. Daarmee introduceerde zij ook haar begrip ‘bevestiging’ dat om wederzijdse liefde en overgave draaide. Die liefde had Jezus volgens haar voor ogen voor ‘de menselijke natuur (...) zoals zij door Zijn genade is omgevormd in Zijn eigen ongerepte verzezen natuur’. Met de vreugde van de liefde was de liefde van de mensen voor Jezus als mens bedoeld, die door Hem ook als mens beantwoord werd. In deze ingewikkelde redenering stond de nadruk op de betekenis van Jezus’ mensheid in het geven en ontvangen van liefde vooral in functie van Anna’s uitleg over Maria’s rol. Die was de ‘metgezellin’ in de verlossing die haar zoon door Zijn kruisdood had bewerkstelligd. Opnieuw was de uitleg die Anna vervolgens gaf moeilijk te volgen. Liefde was ditmaal ‘volmaakte liefde’ van Jezus als ‘volmaakte mens’, die ‘van nature’ op een persoon van het andere geslacht georiënteerd moest zijn die zijn liefde beantwoordt. Geslachtsverschil was even functioneel voor deze redenering als ingewikkeld om te voorkomen dat haar redenering naar incest zweemde. De stelling dat mannen en vrouwen oprecht van elkaar konden houden zonder enige seksuele neiging, moest redding brengen. Precies dat gold voor de liefde tussen Jezus en Maria die wederzijds, volmaakt en onverbreekelijk was.

Terruwe begaf zich op glad ijs toen zij tegenover Paulus VI, met Alfrink als meeleezer, vervolgde dat ‘deze waarheid’ weinig aandacht had gekregen om associaties met seksuele omgang tussen Gods zoon en Zijn moeder te vermijden. Jezus zelf had haar echter verteld over Zijn liefde voor Maria. Voor de verwezenlijking van de vreugde van de liefde had hij Maria nodig en daarom moest zij Zijn ‘metgezellin’ zijn in de verlossing. Die onverbreekelijke eenheid tussen Jezus en Maria maakte volgens Terruwe de mariale dogma’s van de onbevleete ontvangenis (1854) en ten hemelopneming (1950) aannemelijk. En daarmee bedreef zij, ongetwijfeld gesouffleerd door Duynstee, theologie. ‘Ook de nog niet gedefinieerde leringen van haar deelname aan Jezus’ verlossingswerk, haar

middelares zijn van alle genaden, haar moeder zijn van de Kerk, wat door Uwe Heiligheid op het Concilie is geleerd' werden 'vanuit dit gezichtspunt onafwijsbaar'. Dit inzicht had Jezus misschien 'willen doen rijpen', 'nu zovelen, ook in de theologie, terughoudend zijn ten aanzien van Maria'.

Cruciale leerstukken van de theologische vernieuwing van de jaren 1960, die scharnierden om de immanentie van het geloof, verankerd in het mens zijn van Jezus, lijken op het eerste gezicht Terruwes pleidooi voor de erkenning van Maria's status als medeverlosseres te steunen. Op het tweede gezicht is echter duidelijk dat die erkenning wortelde in een aanzienlijk conservatievere katholieke geloofsovertuiging, net als de bovennatuurlijke mededelingen waarop Terruwe aanspraak maakte. Deze pasten naadloos in wat wel als wildgroei van Mariaverschijningen na de Tweede Wereldoorlog is gekwalificeerd, die ook de Mariaverering in oudere Europese bedevaartsoorden als Lourdes, Fatima, Banneux en Beauraing intensiverde.¹³⁷ Terruwe gaf zich rekenschap van allerlei kerkbestuurlijke en theologische aarzelingen zonder specifiek te worden. Een deel van de Nederlandse geestelijkheid beschouwde de Mariaverering als een passend instrument om de confessionele katholieke identiteit te versterken. Andere clerici maakten zich daarentegen juist zorgen om interconfessionele spanningen met protestantse christenen die heiligenverering categorisch van de hand wezen. Verlies van theologische zuiverheid speelde daar als precaire kwestie doorheen, doordat Mariadevoties Jezus Christus als verlosser in de geloofsbeleving van katholieken van middelpunt naar marge dreigden te duwen. Sceptici waren bovendien bezorgd dat een al te grote concentratie op de Mariaverering hardnekkige stereotyperingen van katholieken als licht- of bijgelovig verder zouden voeden.¹³⁸

De verbinding van oud en nieuw, van een confessioneel en devotioneel katholicisme met een meer immanente, humanistisch georiënteerde geloofsbeleving in het hier en nu, maakte Terruwes denkbeelden mogelijk aantrekkelijk voor Alfrink. Hoewel een ervaren kerkbestuurder was hij door een welhaast explosieve religieuze vernieuwingsdrang binnen zijn kerkprovincie en de scherp afwijzende respons daarop vanuit Rome in verlegenheid gebracht. Voor hem bood Terruwes tekst wellicht een aangepast vernieuwingsprogramma dat weliswaar afrekende met klassieke godsbeelden, maar uiteindelijk de katholieke kerk ook in het midden hield. Voor Jezus hoefden christenen zich

niet langer te concentreren op het lijden als kern van een gelovige identificatie met Hem. Hij was de kruisdood gestorven voor de verlossing van de mensen en verwachtte nu van hen dat zij dit ultieme teken van liefde zouden aanvaarden, ontvangen, waarderen en genieten door te leven in vreugde. Dit was het passende antwoord op Zijn 'liefdegave' waarin de 'ware menselijke liefde' tot 'volle ontplooiing' zou komen. Alfrink wist nu preciezer welke opdracht Jezus voor priesters had: 'toe te zien op de vreugden van de mensen en hen daarin te bevestigen: niet in het kruis, heeft Jezus gezegd'.¹³⁹

Anna liet Paulus VI weten dat het zaak was alle gelovigen aan te moedigen hun zorgen aan Jezus over te geven om daardoor de 'vreugde van de liefde' ook werkelijk te kunnen ervaren.¹⁴⁰ De paus had haar, schreef zij hem, met een recente preek getroffen waarin hij had gezegd 'dat de mens van nu zijn angst en zijn energie versterven moet'. Hoewel dat begrip 'versterven' feitelijk in het meer ascetische vertoog over geloof paste dat Terruwe juist afwees, zei zij in deze uitspraak te herkennen wat zij vanuit haar praktijk had geleerd en 'wat ik in Jezus' woorden horen mocht'. 'Ik leg met het volste vertrouwen Mijn boodschap in Uwe handen.'

PUBLICERENDE MEDICUS

Terruwes boek werd ruim gerecenseerd in landelijke en regionale dagbladen, progressief katholieke opiniebladen als *De Nieuwe Linie* en *De Bazuin*, maar ook in het reactionair katholieke *Confrontatie*. Bij velen lag de affaire net als haar rehabilitatie waarschijnlijk nog vers in het geheugen. De beoordelingen waren nauw verknoopt met visies op het vernieuwingsproces in de katholieke kerk dat in Nederland door de media op de voet werd gevolgd. Terruwes naam was verbonden met kwesties over gezag en persoonlijke autonomie die vooral de pers haalden. Recensenten reageerden nogal uiteenlopend op *De liefde bouwt een woning*. Sommigen beschouwden het als een passend antwoord op de vrije seksuele moraal, anderen noemden haar benadering naïef, ouderwets, achterhaald of zelfs buiten de werkelijkheid. Terruwes schrijfstijl vonden sommigen helder, fijnzinnig tot poëtisch, anderen juist prekerig. Inhoudelijk durfde een enkele recensent de kwalificatie wetenschappelijk verantwoord aan. De meesten brandden zich hier echter niet aan, terwijl de scherpzinnigen onder hen Terruwes tekst als niet wetenschappelijk kwalificeerden en terecht wezen

op een wel zeer smalle basis van ‘praktijkervaring’ voor haar betogen en veralgemeniserende conclusies.

Dat laatste deed bijvoorbeeld de in Utrecht werkzame katholieke psychiater Marc Nevejan. Hij voerde eveneens een psychotherapeutische praktijk en kon Terruwes boek vergelijken met eigen praktijkgebonden bevindingen en ervaringen. Anders dan Terruwe maakte hij deel uit van de ‘inner circle’ van de katholieke geestelijke gezondheidszorg, georganiseerd in het Katholiek Nationaal Bureau voor Geestelijke Gezondheidszorg (KNBGG).¹⁴¹ In 1966 was hij parttime staffid geworden van de afdeling Studie en Documentatie en als zodanig betrokken bij scholings- en opleidingswerk vanuit de KNBGG.¹⁴² Nevejan presenteerde zich in zijn recensie ook als staffid van de Katholieke Centrale Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid. Hij bekritiseerde scherp hoe Terruwe haar taak als ‘publicerende medicus’ vervulde. Zoals alle wetenschapsbeoefenaars diende de arts naast eigen beweringen de meningen van anderen weer te geven, en wel met bronvermelding. Daarin was Terruwe schromelijk in gebreke gebleven. Bovendien had zij nagelaten haar onderzoeksmethode zo te verhelderen dat de reikwijdte van haar uitspraken inzichtelijk en verifieerbaar was voor anderen. ‘[E]en argument als “ervaring uit eigen psychotherapeutische praktijk” heeft geen verdere reikwijdte dan de persoon van Terruwe zelf’, aldus Nevejan. Zoals zij ‘psychologie en filosofie, eigen ervaring en de psychiatrische wetenschap’ door elkaar husselde, vond hij heilloos verwarrend.¹⁴³ Zijn kritische evaluatie verscheen op 25 november 1967 in de *Twentsche Courant* en werd al snel door andere media integraal overgenomen.¹⁴⁴

‘Verwarrend’ vond ook een journalist van *De Nieuwe Linie* Terruwes boekje. Hij vergeleek Terruwes inzichten en redeneringen met die van de Franse arts, psychoanalyticus en priester Marc Oraison (1914-1979). Oraison had net als Terruwe in de jaren 1950 in de clinch gelegen met het H. Officie en wel omdat hij de psychoanalyse positief evalueerde en daar ook bij bleef. Zijn kritische opvattingen over de katholieke seksuele moraal golden sindsdien internationaal als een lakmoesproef voor de veranderingsbereidheid en -mogelijkheid van de katholieke kerk medio jaren 1960. Deze vergelijking met Oraison viel overduidelijk in Terruwes nadeel uit.¹⁴⁵

Menige recensent vond haar binaire redeneertrant achterhaald die zij vanuit de christelijke antropologie opbouwde in termen van lichaam en ziel, geest

en stof, natuur en bovennatuur. De recensente van *De Bazuin* vond dat Terruwe finaal heen praatte

langs de werkelijkheid, langs de grote problemen van de gemeenschappelijke verantwoordelijkheid voor de bevolkingsvraagstukken, langs de zeer vele heldere en nuttige publicaties van de laatste jaren over sexualiteit en geboorteregeling.¹⁴⁶

Wat zij schreef over psychisch nadelige gevolgen van het gebruik van voorbehoedsmiddelen typeerde deze recensente als ‘de kopjes uit grootmoeders servieskast; je laat ze veertig jaar achter slot en grendel en als je ze dan tevoorschijn haalt zijn ze opeens antiek of nieuw’.¹⁴⁷ Sommige lezers traden publiekelijk voor Terruwe in het krijt. Zoals een oud-patiënte die onderstreepte dat zij wat Terruwe schreef, goed wilde begrijpen omdat die ‘zo vertrappt in eigen kring’ was, maar ‘zo integer, lief en vrouwelijk en medemenselijk’.¹⁴⁸

LIEFDE BOUWT EEN WONING

In *De liefde bouwt een woning* probeerde Terruwe voor een breed publiek uit te leggen dat liefde de kern was van wat God van en voor mensen wilde en wat hun eigenwaarde zou versterken.¹⁴⁹ Dit boek van nauwelijks honderd pagina's concentreert zich op het ‘psychisch zieleleven’ en de ‘gevoelskant’ van de ‘waar menselijke liefde’. Geschreven in een majesteitelijk meervoud dat uit de mode raakte in de egalitaire jaren 1960 maar dat artsen van haar generatie gewoon waren te bezigen, legde zij uit dat ‘onze psychotherapeutische praktijk’ de vindplaats vormde van de kennis die zij presenteerde.¹⁵⁰

Net als in *De frustratieneurose* betoogde zij dat psychogene depressies het volg waren van ‘een gestoorde liefdeervaring’.¹⁵¹ Psychiaters moesten zich daarom niet op verdringing als oorzaak concentreren, maar op liefde. En liefde was nu net geen thema in hun opleiding zoals seksualiteit dat wel was. Liefde en seksualiteit vielen echter niet zomaar samen.¹⁵² Ook in *De liefde bouwt een woning* steunt Terruwes argumentatie op de christelijke antropologie en scholastieke redeneringen: een door God gewilde orde, vertaald naar de menselijke natuur die erop gericht was om God te behagen. In die goddelijke orde der dingen controleerde de menselijke rede het menselijke gevoelsleven. Net

als in eerdere publicaties beschouwde Terruwe ingewikkelde psychologische processen in hun vaak eveneens complexe context vanuit dit vastliggende thomistische interpretatiemodel. Deze normatieve aanpak veronderstelde een universele menselijke normaliteit en ging mank aan allerlei stereotyperingen van mensen, hun geestesgesteldheid en gedrag.

Met name de seksistische redeneringen springen in het oog. Terwijl vrouwen in Nederland zich anno 1967 duidelijker dan ooit voor gelijke rechten op maatschappelijke en economische ontplooiing begonnen uit te spreken, hield Terruwe eraan vast dat vrouwen zich ‘van nature’ aan mannen ondergeschikt maakten en dat huwelijk en moederschap hun natuurlijke bestemming waren. Met begrippen als ‘aard’ en ‘wezen’ verankerde zij zulke overtuigingen in ‘de natuurlijke orde’. Mannen beschreef zij als uit de aard van hun wezen actief en initiatiefrijk, vrouwen daarentegen als passief en ontvangend. Precies die verschillen maakten hen voor elkaar ‘geschapen’ en tot elkaar ‘geordend’.¹⁵³ Terruwe koppelde deze overtuigingen aan rolpatronen die zij niet alleen beschouwde als goed, maar ook bevorderlijk voor de geestelijke gezondheid. De eigenlijk theologische kern van haar redenering was gecamoufleerd doordat zij haar redenering presenteerde vanuit haar professionele expertise en praktijkervaring. Haar beoordelingen van patiënten in kleine ziektegeschiedenissen laten zien hoezeer zij vasthield aan standsbewustzijn, gezagsgetrouwheid en organische opvattingen over de samenleving waarin ieder een eigen plaats en functie had. Terwijl zijzelf als vrouwelijke professional met een eigenlijk bescheiden sociale achtergrond getuigde van de opwaartse mobiliteit die na de Tweede Wereldoorlog voor veel Nederlanders normaal zou worden, beoordeelde zij haar patiënten in het veel statischer agrarisch-ambachtelijk kader dat Nederland niet langer kenmerkte.

Uitwisseling van wat volgens Terruwe ware menselijke liefde was, moest aangepast worden aan wat iedere betrokkene aankon. ‘Als mensen echt eerlijk van elkaar houden, is het hun een diepe vreugde, de menselijke waarde van de geliefde persoon te hebben geëerbiedigd en te hebben bewaard.’¹⁵⁴ Voor die ‘weerhouding’ gebruikte zij verschillende beelden in haar boek: een moeder wakend naast haar slapende kind in de wieg; een magnolia die teer en efemeer bloeide in het voorjaar; de lelie die de uitgever op het omslag had gezet en waarnaar Terruwe verwees om de belangrijkste aspecten van de ‘waar menselijke liefde’ nog eens te belichten. Aan Baars legde zij weerhoudende liefde uit

met de woorden: 'die niet schenkt als de ander niet kan ontvangen, en die niet wil ontvangen als de ander niet kan schenken'. Met het principe van 'weerhouding' reguleerde de rede die gevoelens van liefde die geestelijk moesten blijven en niet tot 'sensitieve voldoening' konden of mochten komen.

Hoe dat functioneerde, probeerde Terruwe te verklaren aan de hand van het huwelijk waarin echtelieden periodiek of structureel seksuele onthouding praktiseerden. 'Weerhouding' speelde zeker ook voor priesters die niet mochten trouwen en zich van geslachtelijke omgang dienden te onthouden. In lange, moeilijk te volgen redeneringen stond Terruwe pal voor dat celibaat. Dankzij die 'weerhoudende liefde' konden priesters het celibaat beleven als hoogste vorm van liefde die een geestelijke rijpheid vergde die mensen geestelijk volwassen maakte.¹⁵⁵ In Nederland stond anno 1967 het verplichte priestercelibaat daarentegen juist ter discussie. Media stonden bol van persoonlijke verhalen over 'affectieve relaties' van priesters, met de vraag of zij niet zouden mogen trouwen en toch hun ambt uitoefenen.¹⁵⁶ In de publieke opinie leek de strijd voor zo'n gehuwd priesterschap al gewonnen, terwijl het kerkelijk oppergezag in Rome die beslist niet opgaf.¹⁵⁷ Geestelijken die moeite hadden met het celibaat waren daarvoor volgens Terruwe 'psychisch onvoldoende rijp'. 'Eigenaardigheden' bij priesters waren niet het gevolg van dat celibaat, maar van een 'psychisch onjuiste vorming'. Die was te wijten aan de katholieke opvoeding van weleer waarin seksualiteit met ge- en verboden was omgeven.¹⁵⁸ De sleutel voor zulke problemen lag naar haar overtuiging ook voor priesters in de volmaaktheid van de menselijke liefde, die in hun geval in het celibaat en het priesterschap culmineerde.¹⁵⁹ Het celibaat zou levensgeluk schenken aan degene die zijn staat ten volle wilde beleven en waarlijk priester wilde zijn.¹⁶⁰

De liefde bouwt een woning weerspiegelt Terruwes verzet tegen lossere seksuele normen. De introductie van de anticonceptiepil in Nederland in 1962 maakte verdere ontkoppeling van huwelijk en seksualiteit mogelijk. Terruwe hekelde met een cultuurpessimistische ondertoon de moderne maatschappij die mensen ook op dit gebied verleidde tot steeds meer, en uiteindelijk tot een *te* veel. Dit bracht mensen psychisch uit balans, tastte hun geestelijke gezondheid aan en daarmee ook de 'geluksverhoudingen'. De 'weerhoudende liefde' kon als 'verstandige liefde' tegenwicht bieden en een drang naar seksueel contact zonder liefde temperen. Terruwe haastte zich te onderstrepen dat zij door haar psychiatrische praktijk tot dit inzicht was gekomen en niet door de

katholieke moraal. Toch spoorde haar redenering naadloos met de katholieke zedenleer die Paulus VI in 1968 hernieuwd van kracht verklaarde met de encycliek *Humanae Vitae*: een categorisch verbod op het gebruik van mechanische of chemische geboortebepurende middelen. Die remden volgens Terruwe de ‘overgave’ die liefde vergde, kwetsten ‘het vrouwelijk gevoel’ en reduceerden een echtgenote tot maîtresse.¹⁶¹ Dat ze als ongehuwde vrouw niet wist waarover zij sprak, wees zij van de hand. Hier ging het over ‘menselijke waarde’ en bovendien had zij als psychiater een veel ruimere kennis over dit onderwerp opgebouwd dan zij door persoonlijke ervaring had kunnen doen.¹⁶²

‘LAATSTE VAKANTIE’

Sinds het voorjaar van 1957 nam Anna jaarlijks vier tot zes keer een week vrij van haar praktijk. Die bracht zij samen met Willem Duynstee, net als haar zomervakanties van half augustus tot half september in het Zwitserse Beatenberg door. Zij hield hiermee rekening in de planning van de consulten met haar patiënten. Op haar langere afwezigheid in de zomer en rond de kerst attendeerde zij potentiële patiënten en verwijzers met een advertentie in de katholieke landelijke dagbladen. Die kennisgevingen fungeerden misschien tevens als vorm van profilering en marketing. Toen haar praktijk midden jaren 1950 door het kerkelijke onderzoek en allerlei geruchten werd bedreigd, kon zij met zulke advertenties in *De Tijd* en *De Maasbode* laten zien *dat* zij praktijk hield en geconsulteerd kon worden buiten de opgegeven sluitingsperiode.

Duynstees verslagen van de ‘mededelingen’ bevatten ook meer alledaagse details over hun korte en langere vakanties. Zij verbleven in voorname hotels, zoals het Domhotel in Keulen, waar ieder een eigen kamer had. In Beatenberg meestal in hotelkamers met balkon van waaraf ze dan samen maar toch apart van de zon genoten. Veel tijd brachten zij dagelijks door in katholieke gebedshuizen. Voor Rome, Keulen, Brussel en Beatenberg hadden ze vaste kerken en kapellen waar Anna zich door intensief gebed ontvankelijk probeerde te maken voor contact met Jezus. Hun geloof in dat contact bleef in al die jaren ongebroken, terwijl Duynstees notities van de ‘mededelingen’ ook documenteren hoe Anna en hijzelf er aan toe waren. Na hun rehabilitatie in 1965 bleken ze vooral in de ban van de overtuiging dat hun missie in opdracht van Jezus grote kans van slagen had.

Dat was ook de sfeer in 1968, toen Anna's vakantie op 15 augustus begon, het feest van Maria-Hemelvaart voor katholieken. Op haar verjaardag, 19 augustus, kwam zij net als Willem Duynstee aan in hun vaste hotel op de Blümlisalp in Beatenberg.¹⁶³ Anna genoot van de wandelingen in de bergen, de schone lucht en de gesprekken met Duynstee. Die hielpen haar om haar 'visies' uit te schrijven en weer te verwerken in haar publicaties. Vakanties waren zo ook werkvakanties waarin zij deed wat zij in de schaarse vrije uren naast haar praktijk niet goed kon: denken, schrijven en van gedachten wisselen met haar mentor. Ook maakte zij tijd voor haar 'traditionele brief vanuit mijn vakantie' aan Koert. Hem schreef zij hoe hard zij dit jaar aan vakantie was toe geweest. In het voorjaar had zij lang geworsteld met een hardnekkige virusinfectie, waar geen kruid tegen gewassen leek. Bovendien had zij veel werk, 'veel emoties en ik voel mij nog zo verantwoordelijk voor veel'.¹⁶⁴ Losse aantekeningen van eind augustus en begin september staan geheel in het teken van Jezus' aansporing dat Hij wilde dat zij naar de paus zouden gaan. 'Het is mij nu ernst', aldus Jezus.¹⁶⁵

Op 6 september vierden Anna en Willem zijn verjaardag in Beatenberg. Twee dagen later reisden ze samen naar Bazel waar ze op de internationale trein richting Arnhem stapten. Op 9 september was Anna weer in Deurne bij haar moeder. 'Thuiskomst laatste vakantie' zou zij later aantekenen.¹⁶⁶ Daarmee bedoelde zij: de laatste zomervakantie die zij met Willem Duynstee doorbracht. Na nauwelijks een week werken werd Anna ziek; uit een eigen aantekening daarover spreekt verbazing: 'ziek geworden zelf!' Aan Koert schreef zij dat haar moeder bovendien geveld was door een longontsteking. Anna bracht daarom halve nachten door aan haar ziekbed, terwijl zij zelf ook door koorts bevangen was.¹⁶⁷ Wekenlang was zij uit de running. Begin november besloot zij naar het Zuid-Franse Menton af te reizen om verder te herstellen.¹⁶⁸ Van daaruit schreef zij enthousiast aan Koert dat hij wel 'verwonderd' zou zijn 'van mij een groet te krijgen vanuit de Côte d'Azur'. Die brief van donderdag 7 november 1968 verduidelijkt echter dat er behalve haar aangeslagen gezondheid nog een tweede reden voor deze reis was die zij niet alleen, maar met Willem Duynstee had ondernomen.

Half oktober 1968 had Anna van de pauselijke ambassadeur in Den Haag, Angelo Felici, een bedankbrief namens Paulus VI ontvangen voor haar steunbetuiging aan *Humanae Vitae*.¹⁶⁹ Met deze encycliek uit 1968 handhaafde de

paus het kernstuk van de katholieke huwelijksmoraal, het verbod op kunstmatige vormen van geboortebeperking. Zijn naam zou ongeveer synoniem blijven met deze ‘antipil-encycliek’. In katholieke gelederen leidde dit pauselijke document wereldwijd tot ongenoegen en bestuurlijke spanningen, ten eerste omdat de paus het advies van een speciaal ingestelde commissie had genegeerd, ten tweede omdat hijzelf zonder afstemming met de andere bisschoppen een standpunt innam over deze heikele kwestie. De encycliek bleek een definitieve domper op de hooggespannen verwachtingen van veel katholieken ten aanzien van het Tweede Vaticaans Concilie. Doel daarvan was geweest de kerk bij de tijd te brengen, maar twee kernkwesties, het priesterschap en geboorteregeling, waren van de concilieagenda gehouden en door de paus per encycliek ‘geregeld’. Dat hij het absolute verbod op voorbehoedmiddelen handhaafde en daarmee lichamelijke en seksualiteit als intrinsieke aspecten van het menselijk bestaan bleef afwijzen, bracht een waterscheiding teweeg onder katholieken. Wie zich voor persoonlijke gewetensvorming, individuele keuzevrijheid en menselijke waardigheid inzette, distantieerde zich innerlijk dan wel openlijk van de rooms-katholieke kerk.¹⁷⁰

Dat was niet aan de orde voor Anna. Integendeel, voor haar viel het pauselijke standpunt samen met wat zijzelf een jaar eerder in *De liefde bouwt een woning* als haar visie op geloof had gepresenteerd. Daarin stond ‘waar-menselijke liefde’ centraal die alleen bevestigend kon werken als deze ‘weerhoudend’ was – aangepast op iemands vermogen om liefde te ontvangen. Volgens haar ging het de paus in *Humanae Vitae* om die liefde, terwijl ‘weerhouding’ de praktische toepassing ervan via periodieke onthouding mogelijk maakte.¹⁷¹ Alleen deze vorm van geboorteregeling was acceptabel voor het katholieke leergezag. Via Felici ontving Anna behalve de brief een plaquette van Maria met het kindje Jezus als aandenken. Deze vermoedelijk routinematige geste raakte haar diep.¹⁷² Dit is niet verwonderlijk, aangezien zij, met Duynstee, volkomen overtuigd was dat Jezus wilde dat zij de paus zouden bezoeken. In haar antwoord aan Felici liet zij weten ‘stupéfait’ te zijn geweest na ontvangst van dit blijk van ‘vaderlijke genegenheid’ van Paulus VI.¹⁷³ Voor Koert Baars beschreef zij het cadeau gedetailleerd: een vergulde plaquette van Maria *Sedes Sapientiae* – ‘werkelijk een ontroerend kunststukje in een etui verpakt’. Overduidelijk hoopte zij dat Koert, net als zij, overtuigd was van de diepere bedoeling van de plaquette, als teken van de paus.¹⁷⁴ Aan de paus zelf maakte ze haar ontroering

over de ‘gentillesse’ kenbaar. Zij verzekerde hem bovendien dat ‘Notre Seigneur continuera de Vous guider par ce chemin et qu’il fera de Vous le Pape du véritable amour chrétien de la joie de l’amour.’¹⁷⁵

Voor haar was dit cadeau eigenlijk al het tweede ‘teken’, want enkele weken eerder had zij via haar leermeester Prick, die met vrouw en kinderen bij een openbare audiëntie was geweest, al de pauselijke zegen en groeten ontvangen. Die groeten hadden zelfs de krant gehaald.¹⁷⁶ De ‘mededelingen’ gedurende haar zomervakantie, haar brieven aan Rome en die aan Koert – alles getuigt van euforie en hooggespannen verwachtingen. Zij was ervan overtuigd dat de paus haar zou willen spreken en wilde op zijn uitnodiging voorbereid zijn.¹⁷⁷ De geïmproviseerde reis naar Menton paste in dat denkpatroon, want van daaruit was het een kwartier per trein naar de Italiaanse stad Ventimiglia die een directe treinverbinding met Rome had.¹⁷⁸ In afwachting van de pauselijke uitnodiging kon zij herstellen van haar gezondheidsperikelen. Op zaterdag 2 november vloog zij samen met Willem Duynstee van Schiphol naar Nice; re-tourtickets waren geboekt voor dinsdag 12 november.¹⁷⁹ Vanuit Nice reisden zij per trein door naar Menton. Eenmaal aangekomen, checkten zij in Hotel Napoleon in, een riant hotel aan de Baie de Garavan.¹⁸⁰ Daar genoot zij, schreef zij Koert, van ‘een stralende zon met een strakblauwe hemel, omringd door de geur van water – alle elementen die behagen’.¹⁸¹

Menton was niet meer de mondaine bladplaats die eind negentiende eeuw zo in trek was geweest bij de internationale beau monde. Toen zochten vermogende, deels ook adellijke Russen, Polen, Amerikanen en Britten daar het subtropische mediterrane klimaat op. Ze wilden kuren, zien en gezien worden aan brede boulevards, in restaurants en casino’s. Er verzezen imposante villa’s omringd door weelderige tuinen met exotische planten, ontsloten door boulevards waarlangs – al dan niet op doktersvoorschrift – gewandeld en geflaneerd kon worden. De hoog boven de kust gelegen Boulevard de Garavan verbond Menton rechtstreeks met de Italiaanse grens en bood een prachtig uitzicht op de oude stadsdelen aan de onderliggende gelijknamige baai. Tijdens de Tweede Wereldoorlog was de stad beurtelings door de Italianen en de Duitsers bezet. Bombardementen hadden grote verwoestingen aangericht. Met een planmatige wederopbouw probeerde het lokale bestuur de stad na de oorlog weer aantrekkelijk te maken voor toeristen. Met succes: Menton werd inderdaad opnieuw een geliefde bestemming aan de Franse Rivière, ook als locatie

waar men fysiek op krachten kon komen. Dat was wat Anna en Willem er in november 1968 kwamen doen.

‘UNE GRANDE TRISTESSE’

Hier overleed Willem Duynstee, volkomen onverwacht, in de vroege ochtend van vrijdag 8 november 1968 in een ambulance die hem van het hotel naar Ancien Hôpital aan de Place Saint Julien moest brengen.¹⁸² Hoewel hij in de daaraan voorafgaande maanden al geregeld aanvallen van benauwdheid had doormaakt, leek hij zich bij vertrek naar Frankrijk juist goed te voelen. Niets had op deze tragische wending gewezen, zouden zijn medebroeders zich na zijn dood herinneren.¹⁸³ Anna was al enkele jaren doordrongen van Duynstees kwetsbare gezondheid en realiseerde zich wat het zou betekenen als zij hem zou verliezen. Zij had dit in maart 1965 in een brief aan hem verhelderd: ‘Ik denk dat er geen mens kan zijn die zo volledig alles is geweest voor een mens als u voor mij.’ Zou hij sterven, dan zou ook zij al het goede verliezen dat hij voor haar vertegenwoordigde. ‘Het is geweldig, Pater, alles wat u gedaan hebt voor mij.’ Wat ze allemaal voelde, durfde ze niet uit te spreken. Het was, schreef zij hem, alsof zij hem nu pas echt ‘goed gewaar’ werd, ‘of ik nu pas van mij uit met u contact opneem’. En dat overweldigde haar, dat gevoel dat zij zoveel samen hadden, ook hier op aarde. ‘Ik voel mij bij u eigen en thuis en als bij u horend. Dat kan nooit meer anders worden.’ Uit het haast jolige slot van haar brief lijkt haar zorg te spreken om Duynstees fragiele gezondheid: ‘Lief Patertje, ik zal zo gelukkig zijn als u het weer goed maakt.’ Ze verzekerde hem dat wat ze had geschreven waar was, want het kwam van Jezus, en ondertekende met ‘Uw Anneke’.¹⁸⁴

Deze brief onthult de aard van hun relatie die absoluut intiem was maar niet seksueel.¹⁸⁵ De intimiteit lijkt bepaald door ieders rol in het contact: Duynstee als biechtvader en leidsman van Anna die met Jezus’ ‘mededelingen’ ook sturing en richting gaf aan hun biechtrelatie. Contact met Jezus had Anna van jongsaf tot een gevoelig, zelfs angstig kind gemaakt. Dit had Duynstee haar leren zien, zoals zij ook van hem leerde dat zij bij Jezus zichzelf kon zijn, zich kon laten zien zoals zij was, met haar fouten, zonder angst of schaamte. Daardoor was het contact met Jezus voor haar een soort krachtbron geworden, ook in haar professioneel functioneren waarin ‘zij zichzelf geven moe[s]t in contact met mensen’. Dat contact maakte haar angstig en precies dit ontlokte Duyn-

stee de vraag of die angst gekoppeld aan contact niet de indicatie was voor een frustratieneurose. ‘Dit kwam er wel bij’, gaf Anna toe maar zij beschouwde dat als ‘natuurlijke’ oorzaak. In haar geval leek haar de ‘bovennatuurlijke’ oorzaak echter bepalender: haar contact met Jezus.¹⁸⁶ Wat zij met Willem deelde, maakte het zo intiem: hoe beiden zich vanuit hun door Jezus’ ‘mededelingen’ aan Anna tot een driemanschap aaneengesmeed voelden. Dit verbond hadden Anna en Willem zeer intensief en toegewijd onderhouden, ondanks het contactverbod van het H. Officie. Dat zij dat systematisch hadden genegeerd, laat hun band en wederzijdse afhankelijkheid zien. Jezus was blij met hun relatie, begrepen zij uit Zijn ‘mededelingen’. Zijn opdrachten draaiden om hun ‘overgave’ en ‘zuiverheid’. Overgave betekende zichzelf volledig dienstbaar maken aan wat Jezus wilde. Zuiverheid vergde dat zij menselijke beslommeringen, zorgen of overwegingen volledig los moesten laten om geheel en al in Jezus te ‘zijn’. Zo hielden Anna en Willem elkaar vast, zo hielden ze elkaar op koers vanuit de overtuiging dat Jezus hen had uitverkoren om Zijn ideaal voor Zijn kerk te realiseren. Die kerk moest niet in het teken van zonde, berouw of straf staan, maar van Gods liefde voor mensen en de vreugde die dat gaf.

Enkele uren na Duynstees dood telegrafeerde Anna aan Marie France: ‘il y a une grande tristesse’.¹⁸⁷ Afreizen naar Frankrijk was voor Marie France geen optie, met een jong kind en ernstige rugklachten. Misschien dat Anna’s broer Jo dat wel deed, die over een auto beschikte en in Gretz-Armainvilliers op ruim negenhonderd kilometer van Menton woonde. Duynstees doorgaans goed geïnformeerde collega-hoogleraar Grossouw zou in zijn autobiografie in 1981 schrijven dat Duynstee ‘met dr. Terruwe op weg naar Rome’ was. ‘Ze waren in een levendig gesprek gewikkeld over de hun zo dierbare theoria en praxis, toen hij werd neergeveld’.¹⁸⁸ Die versie – dat beiden op weg naar Rome waren – raakte aanvankelijk ook onder Duynstees medebroeders verspreid dankzij een bericht over zijn overlijden in het mededelingenblad van de Nederlandse redemptoristen, *Inter Nos*. Hij was, ‘[m]et Dr. A. Terruwe onderweg naar Rome’, in Menton overleden.¹⁸⁹ Omdat deze mededeling vragen had opgeroepen, volgde in december in hetzelfde orgaan echter een uitvoeriger, maar ook aanzienlijk vager bericht: ‘Heel duidelijk is het feitelijke reisdoel niet, maar het gewijzigde Romeinse klimaat t.o.v. hem en Dr. Terruwe speelt er een rol in, en een bezoek aan Rome lag in het plan, zij het misschien niet rechtstreeks’.¹⁹⁰

Volgens Terruwe zou Duynstee in de Eeuwige Stad ‘vanwege een mogelijke benoeming tot kardinaal’ spreken met ‘sympathisanten die dat konden bewerkstelligen’.¹⁹¹ Die bewering leek gestaafd door een ‘In memoriam’ geplaatst in het persorgaan van het Vaticaan, *L'Osservatore Romano*. Daarin wordt Duynstee als een trouw dienaar van de kerk geschetst, op weg naar Rome om zijn adhesie te betuigen aan *Humanae Vitae*. Henk C. Baljon (1907-1970), Romeins correspondent van de Zuid-Oost Pers en Vaticaan-watcher, bevestigde tegenover Duynstees medebroeders hoe bijzonder een necrologie in de *Osservatore* was.¹⁹² Meer dan indirect bewijs voor een kerkelijke promotie was er echter niet.

Dat Terruwe in de dagbladers zoveel ruimte kreeg om deze verdrietige episode zelf te ‘framen’, is opmerkelijk. Voor bedaaide academisch gevormde katholieke vrouwen die in kerkelijk-maatschappelijke zin een conservatief geluid lieten horen, ontbrak het jongere – mannelijke – journalisten vaak aan belangstelling.¹⁹³ Hun conflictgeoriënteerde journalistieke aanpak maakte Terruwe echter weer interessant; zij rakelden de affaire rond haar steeds gretig op. De onverwachte dood van Duynstee in Zuid-Frankrijk voedde allerlei giswerk dat lezers opnieuw kon interesseren. Speculaties rond Duynstees kardinaalshoed pasten daar mooi in en wonnen aan kracht door ogenschijnlijk betrouwbare informanten, Grossouw en Baljon. Beiden waren echter allesbehalve onpartijdig. Grossouw kende Terruwe al bijna twintig jaar en was mee-lezer van haar conceptteksten over ‘gevoelsliefde’. Baljon was eind jaren 1940 rector van de Maartenskliniek geweest en maakte deel uit van de ‘inner circle’ rond Duynstee die vaak in de weekends in de Maartenskliniek samenkwam om van gedachten te wisselen over religie en geestelijke gezondheid (szorg). Hij was een goede bekende van Terruwes leermeester Prick en had haar in Rome een logeeraadres geboden.¹⁹⁴ Anna zou in 1969 bovendien van zijn wijdvertakte Romeinse netwerk profiteren toen zij een audiëntie bij Paulus VI wilde laten regelen.¹⁹⁵ Via Baljon stond zij ook in contact met die ‘sympathisanten’ binnen de Romeinse curie die volgens haar Duynstees kardinaalsbenoeming hadden willen steunen.¹⁹⁶

DIEP VERDRIET EN DAADKRACHT

Het zo hoopvol begonnen verblijf aan de Côte d’Azur eindigde voor Anna diep tragisch. Per vliegtuig werd Duynstees stoffelijk overschot gerepatriëerd; of Anna meereisde laat zich uit de beschikbare bronnen niet reconstrueren.¹⁹⁷

Mogelijk reed haar broer Jo haar terug naar Nederland. Anna zorgde ervoor dat Duynstee werd opgebaard in de kapel van de Zusters onder de Bogen, op het terrein van het Sint Canisiusziekenhuis in Nijmegen.¹⁹⁸ Hij was van 1937 tot 1956 eerst lid, later voorzitter geweest van het college van regenten van dit ziekenhuis.¹⁹⁹ Wat niemand wist, was dat hij samen met Anna in deze kapel in 1955 en 1956 geregeld had gebeden voor en gewacht op ‘mededelingen’ van Jezus.²⁰⁰ De kapel lag op loopafstand van Anna’s huis. Daar kon zij, als zij dat wilde, gemakkelijker bij haar biechtvader en mentor zijn en waken dan in de kapel van het redemptoristenklooster Nebo buiten Nijmegen het geval geweest zou zijn. Bovendien was die kapel een voor hen inspirerende locatie geweest, met muurschilderingen van kunstenaar Joan Collette die Jezus’ kruisoffer als motief had gekozen en maar liefst drie Maria’s onder het kruis afbeeldde: Jezus’ moeder, Maria van Bethanië en Maria van Magdala.²⁰¹

De uitvaart op vrijdag 15 november begon om 10 uur ’s ochtends met een academische rouwzitting in de aula van de Katholieke Universiteit te Nijmegen. Willems neef, de jurist Frans Duynstee, sprak een uitvoerige herdenkingsrede uit waarin hij, met toestemming en informatie van Anna, ook refereerde aan ‘Duynstees lijdensweg’ als gevolg van het ‘verzet dat door de theorie van mevrouw Terruwe en de pastorale en psychiatrische praktijk welke hiermee was verbonden werd opgewekt’. Willem Duynstee was in Menton gestorven ‘terwijl hij op weg naar Rome was voor een groot pastoraal doel’.²⁰² Na de academische rouwzitting volgde de requiemmis in de kapel van het klooster Nebo en de teraardebestelling op het kloosterkerkhof van de Nebo. Anna’s geregelde komen en gaan naar Duynstees graf zou in de daaropvolgende jaren wat meewarig worden geregistreerd door diens medebroeders.²⁰³ Jaarlijks zou Anna met Willems zussen zijn sterfdag herdenken. Miep (Marie Cecile) Duynstee (1898-1978) en Hélène Duynstee (1894-1979) waren net als Anna economisch zelfstandige ongehuwde vrouwen. Miep was docente aan het Rooms-Katholiek Lyceum voor Meisjes in Den Haag geweest, Hélène oogarts. Na Willems dood hielden zij contact via kaartjes, briefjes, telefoongesprekken en incidentele persoonlijke ontmoetingen.

Net als na de dood van Mère Véronique vijf jaar eerder schoot Anna in een opmerkelijke euforie en dadendrang. Zij zou Koert er met terugwerkende kracht over in vertrouwen nemen. Twee weken na Duynstees dood had zij ‘een visie op de kerk’ gekregen – een volgens haar langs bovennatuurlijke weg

ingegeven beeld van wat de katholieke kerk zou moeten zijn. Tussen kerst en nieuwjaar had zij onafgebroken gewerkt om deze ingeving op papier te krijgen: 38 foliovenn gestencild.²⁰⁴ Haar broer Jo vertaalde de Nederlandse versie in het Frans. Via Cornelius Bronsveld, een Nederlandse missiebisshop die een goede bekende van Duynstee was, zouden die ‘Reflexions’ bij de paus komen met wie diezelfde bisshop voor haar ook een afspraak zou regelen. De overtuiging een opdracht te hebben hield haar die eerste weken na Duynstees overlijden letterlijk op de been. Dat gold ook voor de overtuiging dat zij Koert voorzichtig zou moeten inwijden in wat zij met Duynstee als gewetenszaken had beschouwd: de ‘mededelingen’ van Jezus. Aan Koert schreef zij: ‘Er staan dingen te gebeuren (...) wij moeten doorwerken – jij en ik.’²⁰⁵ Zij zou hem laten delen in de eer die haar te beurt zou vallen in Rome. Dat zij een persoonlijke audiëntie zou krijgen, stond voor haar buiten kijf. Dat was mede aan hem te danken, schreef Koert, want dankzij zijn vertalingen had Paulus VI überhaupt kennis kunnen nemen van haar eerste publicaties.

Al snel kreeg Koert Duynstees plaats als haar belangrijkste vertrouweling en sparringpartner. Haar brieven aan hem in de eerste helft van 1969 getuigen van een mengeling van drie registers in haar dagelijks leven waarin zij eerder op Duynstees steun had kunnen rekenen.²⁰⁶ In het zakelijk-professionele register besprak zij de voortgang van de schrijf- en vertaalwerkzaamheden waardoor beiden al ruim tien jaar professioneel met elkaar verbonden waren. ‘Nu wat zakelijke dingen’ was een soort vaste formule waarmee zij kwesties rond vertaalrechten, royalty’s en afspraken met uitgevers aanroerde – zaken waarvan zij zelf ook wist dat zij er geen verstand van had. Hier miste zij Duynstees juridische en zakelijke aanpak als beheerder van de Dammartin Stichting. Dat gemis werd ook in het tweede, meer inhoudelijke register duidelijk. Met Koert deelde zij allerlei gedachten over haar inzichten rond bevestiging en het volgens haar gefrustreerd zijn van de moderne mens, jongeren in het bijzonder. Voor haar was die uitwisseling functioneel; zo ontstonden ideeën voor publicaties die zij via gesprekken verder uitwerkte, eerst in losse gedachten, vervolgens omgewerkt tot meer samenhangende teksten. Zo had zij dat ook met Duynstee gedaan; samen bespraken ze heel veel, schreef Anna aan Koert, waardoor ‘zoveel goeds (...) in mij’ kwam. In het voorjaar van 1969 was zij tot de ‘vreselijke ontdekking’ gekomen dat zij met niemand zo kon praten dat ‘het mij helpt mijn gedachten te vormen en te ordenen’.²⁰⁷ Daarom was

haar samenwerking met Koert zo belangrijk. Zij was ervan overtuigd ‘dat onze belangen ook heel innig verbonden zijn’ en dat hun contact ‘een bijzondere betekenis’ zou gaan krijgen.²⁰⁸

Het derde register was van zeer persoonlijke aard. Anna voelde zich erg gesteund door Koerts brieven en door de liefde en oprechte zorg van hem en zijn vrouw die daaruit spraken. Zij liet Mary Jean groeten en bedanken, maar koos ervoor haar niet zelf in haar gebrekkige Engels te schrijven. Daar zal zij ook nauwelijks tijd voor hebben gehad. Bovendien, primair had en onderhield zij een band met Koert. Die band kreeg na Duynstees dood een intiemere inkleuring die laat zien dat haar genegenheid voor Koert het collegiale niveau ontsteeg. In het voorjaar van 1969, toen zij rouwde om Duynstee en wat hij voor haar had betekend, schreef zij Koert hoe kwetsbaar zij zich voelde en hoe troostrijk het contact met hem was. Dat hij wilde komen, vond zij heerlijk om te horen en maakte haar gelukkig. Maar zij hield het ook af omdat zij geen ontmoeting met hem wilde in wat zij als ‘weerloosheid’ typeerde.²⁰⁹ Eerst moest zij psychisch sterker worden en als dat zover was ‘wil ik je al mijn tijd geven – ik heb je zoveel te zeggen – ik denk dat het je ook gelukkig maakt, zoals het mij doet’.²¹⁰ Hem schrijven lukte aanvankelijk ook niet, bang als zij was dat ‘als ik jou wil schrijven, dan breekt mijn verdriet open en dat kan nog niet’.²¹¹ Dat dat niet kon, hing samen met die opdracht die zij meende te hebben om de paus persoonlijk te vertellen over de betekenis van liefde en bevestiging voor de kerk, gekoppeld aan de intuïtie dat zij daartoe ieder moment de gelegenheid kon krijgen. Koerts persoonlijkheid, hun professionele verwantschap en de persoonlijke klik die zij bleken te hebben sinds zijn eerste bezoeken, waren voor Anna een openbaring waarvoor zij zich na de dood van Duynstee meer ging openstellen. Voor haar was hij goed en liefdevol, ze begrepen zoveel van elkaar zonder alles daadwerkelijk uit te spreken. En bij de gedachte dat hij misschien naar Nederland zou komen, haperde haar pen boven de brief die zij hem ’s avonds laat schreef.²¹²

‘UNE DES PSYCHIATRES DES PLUS REMARQUABLES DES PAYS BAS’

In het voorjaar van 1969 liet Anna volgens plan haar ‘Reflexions’ aan Paulus VI overhandigen. Zij was ervan overtuigd verplicht te zijn de kennis die haar was ‘geschonken’ te delen met de paus. Dit kon alleen in een vertrouwelijk en

persoonlijk onderhoud.²¹³ Op donderdag 28 augustus 1969 beleefde zij haar ‘finest hour’ toen Paulus VI haar in zijn vakantieverblijf Castel Gandolfo ontving. Haar bemiddelaar Bronsveld had de kardinaal die de pauselijke agenda beheerde er kennelijk van weten te overtuigen dat Paulus VI Anna Terruwe ‘une des psychiatres des plus remarquables des Pays Bas’ vond. De paus zou daarom zeker tijd voor haar maken opdat zij haar ‘idées si remarquables et importantes pour l’Église’ met hem kon delen. Terruwe had laten weten eind augustus beschikbaar te zijn en ook van harte bereid naar Castel Gandolfo te komen.²¹⁴ Ter voorbereiding op deze audiëntie schreef zij precies op wat zij wilde zeggen.²¹⁵ Aan deze gewoonte zou zij ook later bij publieke optredens en televisie-interviews vasthouden. Haar ‘scripta’ boden houvast bij het zo precies mogelijk verwoorden wat zij bedoelde.²¹⁶ In televisie-interviews zoals dat met Joos Florquin in oktober 1972 is te zien dat, wanneer zij deze aantekeningen niet met een koket gebaar oppakte, haar ogen afdwaalden naar de plek waar zij deze voor zich had neergelegd. Wie haar barokke zinsconstructies kent, snapt dat zij enig houvast nodig kon hebben. Maar zulke beelden lijken ook haar zorg, zelfs angst en daarmee ook spanning te ademen dat zij wat zij wilde zeggen, niet goed kon overbrengen.

De ‘staatscourant’ van het Vaticaan, *L’Osservatore Romano*, registreerde op 29 augustus dat ‘Dott.ssa Terruwe’ door de paus ‘in private Undienze’ was ontvangen. De Nederlandse scoop van diezelfde dag was voor het *Brabants Dagblad*, wat vermoedelijk te danken was aan Terruwes goede bekende, de journalist Baljon.²¹⁷ De Nederlandse pers taxeerde het bezoek niet alleen als blijk van volledige rehabilitatie, dat eigenlijk een jaar eerder samen met Duynstee plaats had zullen hebben.²¹⁸ Terruwe deed daar nog een schepje bovenop door grif te vertellen dat haar mentor Duynstee haar op het hoogtepunt van hun conflict met het H. Officie al had voorspeld dat zij eens door de poort van het pauselijke zomerverblijf zou gaan om wegens haar werk door de paus te worden ontvangen.²¹⁹ Met de paus sprak zij behalve over *Humanae Vitae* ook over Jezus’ bedoelingen met de kerk. Onder de noemer ‘Être Chrétien’ probeerde Terruwe aandacht te vragen voor liefde als dragend principe van geloof en moraal binnen de katholieke gemeenschap. In Nederlandse kranten kreeg Terruwe veel ruimte om te onderstrepen dat de paus haar werk wetenschappelijk vond en als geschenk aan de kerk beschouwde. Enkele jaren later zou zij in *Kom uit de boom, Zacheus* (1974) beschrijven hoe vruchtbaar hun

gesprek in haar ogen was geweest. Meer dan inhoudelijk was dit strategisch relevant: een publieke bekrachtiging van het gehoor dat zij bij de hoogste kerkelijke gezagsdrager vond. Als psychiater had zij vastgesteld dat haar ‘visies op de waar-menselijke liefde mede gevormd, gesteund en bevrucht zijn door de visie op de waar-menselijke liefde, uitgedrukt in Uw Encyclieken’. Daarmee doelde ze op *Sacerdotalis Caelibatus* (1967) over het ambtscelibaat, *Humanae Vitae* (1968) en ‘voor mij op persoonlijk verrukkende wijze in *Populorum Progressio*’ (1967).²²⁰ Laatstgenoemde herderlijke brief was vooral bedoeld als een actualisering van de sociale leer van de rooms-katholieke kerk, voortbouwend op *Rerum novarum* (1891) en vasthoudend aan de klassieke organische opvatting over de samenleving. Precies dat laatste herkende Terruwe met warme instemming. Zij herhaalde wat zij hem, net als Pius XII en Johannes XXIII al eerder had geschreven: wat zij hem in het gesprek aanbood, beschouwde ze als ‘de cijns (...) die de menswetenschappen vanuit hun ontwikkeling sinds de eeuwwisseling verschuldigd zijn aan de Kerk’.²²¹ Opnieuw profileerde Anna Terruwe zich als katholieke psychiater die haar professionele inzichten in en voor haar kerk wilde inzetten.

‘Vandaag heb ik een uur gesproken met Paus Paulus. Sereen en heerlijk’, schreef Anna op 28 augustus 1969 aan Koert. Het mooi aangelichte Vaticaan ‘by night’ prijkt op de voorkant van de aan hem gerichte Ansichtkaart. Zij had, schreef zij, zijn naam ook genoemd in het aansluitende gesprek met enkele curieprelaten.²²² Voor Terruwe was de audiëntie het signaal dat zij bij Paulus VI toegang en gehoor vond. Deze paus leed onder zijn ambt en onder het feit dat zijn goede bedoelingen – vooral met *Humanae Vitae* – niet goed werden begrepen.²²³ Bij Terruwe hoefde hij daar geen moment aan te twijfelen. Zij stuurde hem brieven en werd gevraagd om een artikel te leveren over haar leer voor een bundel die in 1970 zou verschijnen dat als jubeljaar was uitgeroepen.²²⁴

Vanuit de overtuiging dat zij een vertrouweling met directe toegang tot het bestuurlijke zenuwcentrum van haar kerk was geworden, bemoeide zij zich ook met de inmiddels precare positie van de Nederlandse bisschoppen. Dat deed ze vooral om Alfrink te sauveren, die aan het slot van het Pastoraal Concilie (1968-1970) in een uitermate lastig parket was terechtgekomen. Terwijl Paulus VI in *Sacerdotalis Caelibatus* vasthield aan het verplichte ambtscelibaat, bepleitte het Pastoraal Concilie in de Nederlandse kerkprovincie een ont koppeling van ambt en celibaat. Die ont koppeling zou priesters in staat stellen om te

trouwen en een gezin te stichten. Het celibaat zou geen voorwaarde voor het priesterschap moeten zijn, maar moest een vrije keuze worden voor toekomstige ambtsdragers. In Rome werd dat Pastoraal Concilie als een eigengereid, eigenlijk 'protestants' initiatief gewaardeerd. Dat de bisschoppen hieraan hun medewerking verleenden, diskwalificeerde hen in Romeinse ogen als volwaardige bestuurlijke gesprekspartners. Omgekeerd moest het episcopaat onder leiding van Alfrink terdege rekening houden met de publieke opinie in eigen land, aangevuurd door wetenschappelijke onderzoeken en publicaties over de snelheid waarmee het celibaat aan maatschappelijke betekenis verloor.²²⁵ De bisschoppen waren bereid het standpunt van het Pastoraal Concilie over te nemen, maar alleen in overleg met de paus als vertegenwoordiger van de wereldkerk. Paulus VI wees de ont koppeling van priesterambt en celibaat echter categorisch van de hand. Voor Alfrink en zijn Nederlandse collega's was er eind januari 1970 daarom geen ruimte om te schipperen. Onderhuids tekende zich rond de vastgelopen discussie over het verplichte ambts celibaat het begin af van een kloof binnen de Nederlandse kerkgemeenschap tussen Romegetrouwen en voorstanders van ont koppeling. Die zou zich in kerkpolitieke zin verdiepen in de jaren 1970 rond de kwestie van bestuurlijke autonomie van lokale bisschoppen.

Vanuit de overtuiging dat zij in de positie was de paus direct te informeren over de toestand in de Nederlandse kerkprovincie, trad Terruwe in de bres voor Alfrink. Uit een door haar broer Jo verbeterde Franse brief blijkt dat Terruwe zich sinds begin februari 1970 inspande om de paus persoonlijk uitleg te mogen komen geven over wat zij de werkelijke situatie in de Nederlandse kerkprovincie noemde. Het beeld dat via de media wereldwijd verspreid werd en waarin Nederlandse katholieken onder leiding van hun bisschoppen als losgeslagen en verbeterd vernieuwers werden neergezet, stuitte haar klaarblijkelijk tegen de borst. Zij wilde de grote en ook pijnlijke spanningen tussen de H. Stoel en de Nederlandse kerkprovincie verlichten en zo weer communicatie mogelijk maken. Zo wilde zij als psychiater en katholiek haar verantwoordelijkheid nemen en een 'pont vivant' vormen – een levende brug tussen Paulus VI en de Nederlandse bisschoppen. Die leden volgens haar net als de Nederlandse katholieken onder de ontstane situatie. Daarom was en bleef zij op afroep beschikbaar voor een onderhoud met de paus in Rome als hij haar een datum voor een ontmoeting zou geven.²²⁶

Via zijn secretaris, kardinaal Benelli, liet de paus echter weten dat dat niet nodig zou zijn.²²⁷ Wat ze hem wilde vertellen, mocht ze schriftelijk aan zijn secretaris laten weten. Alles zou vertrouwelijk worden behandeld. Dit weigerde Terruwe echter en liet weten rond 20 mei toch in Rome te moeten zijn voor andere zaken. Zij zou dan beschikbaar zijn voor het gesprek dat zijzelf zo wenselijk achtte.²²⁸ Op vrijdag 22 mei kwam zij evenwel niet verder dan secretaris Benelli, die welwillend haar brief voor de paus in ontvangst nam.²²⁹ Daarin nam zij de Nederlandse bisschoppen in bescherming tegen uitgesproken vernieuwers als Walter Goddijn (1921-2007). Dat bestaande gezagsstructuren sneefden onder druk van allerlei door eigen belangen gedreven 'pressure groups' was haar, net als andere behoudende katholieke intellectuelen, een doorn in het oog.²³⁰ Benelli liet per brief weten dat de paus haar informatie had gekregen, haar dankte en de liefde voor de kerk, die uit haar bezoek sprak, zeer waardeerde. Meer dan ter kennisgeving aannemen zal de H. Stoel niet gedaan hebben met Terruwes evaluatie. Romeinse interventies in de Nederlandse kerkprovincie via de bisschopsbenoemingen van Simonis (1970) en Gijsen (1972) wijzen in elk geval niet op het begrip van de H. Stoel voor Alfrinks netelige positie dat Terruwe had proberen te bewerkstelligen. Integendeel, die interventies ondergroeven aanzetten tot eensgezindheid in het bisschoppencollege. En toen Alfrink in 1975 de pensioengerechtigde leeftijd voor bisschoppen van 75 had bereikt, kreeg hij per kerende post de bevestiging van de ontslaanvraag waartoe hij formeel verplicht was. Dit gold als affront en afrekening die voor rekening van Paulus VI kwamen.

'MAMMA'

Anna's entree bij de hoogste bestuurder van haar kerk werd enigszins overschaduwd door de verslechterende gezondheid van haar moeder. In het najaar van 1968 had Cato een ernstige longontsteking ternauwernood overleefd. De antibiotica en persoonlijke vitaliteit hadden haar moeder er doorheen gesleept, schreef Anna aan Koert. Zij had haar moeder naar Nijmegen gehaald om directer bij de verpleging betrokken te kunnen zijn. Het was kantie boord geweest en het had Anna diep aangegrepen om te zien 'hoe hulpeloos' haar moeder, 87 jaar oud, was geweest. Cato herstelde voldoende om naar Deurne terug te kunnen keren, onder de hoede van Riek

Berbers en een vrouwelijke religieuze die als verpleegster was ingeschakeld om haar te ondersteunen.²³¹

In de zomer van 1969 verving Anna tijdens haar vakantie die zuster voor drie weken. Zij wilde haar moeder ‘niet overlaten aan het achterblijvende personeel’, hoeveel vertrouwen zij daar ook in had.²³² Zij sloot de praktijk van de derde week van juni tot half juli en vertrok naar Deurne. Vakantieplannen had ze niet en ze zag er zelfs tegenop om elders op vakantie te gaan, ‘nog met het verdriet over Professor in mijn hart’, vertrouwde zij Koert in juni 1969 toe. In Deurne kon zij werken aan een boek dat zij in de pen had over periodieke onthouding, in het spoor van *Humanae Vitae*. Dit plan smoorde vragen van anderen waarom zij niet op vakantie ging.²³³ Bovendien wilde zij zich voorbereiden op de audientie bij de paus, die voor eind augustus op de agenda stond. Na haar terugkeer uit Rome reisde Anna direct door naar Deurne. De toestand van haar moeder was zodanig verslechterd dat zij opnieuw haar praktijk sloot om in Deurne met Riek en enkele vrouwelijke religieuzen onafgebroken bij haar moeder te zijn.²³⁴ Anna was vol van haar ontmoeting met de paus en schreef Koert dat zij geloofde dat ook haar moeder dit als ‘een hoogtepunt’ had beleefd en had begrepen hoe belangrijk dit voor haar dochter was. Anna had nog een exemplaar van *Geloven zonder angst en vrees*, dat in september 1969 was verschenen, in de handen van haar moeder kunnen leggen.²³⁵ Dit boek had zij opgedragen aan de nagedachtenis van haar leermeester Duynstee, ‘die de mensheid door zijn leven en zijn werk de wegen wees naar het geloven zonder angst en vrees’.²³⁶

Cato Terruwe-Korbmacher overleed op vrijdag 26 september 1969 op 88-jarige leeftijd, na een zwaar ziekbed dat ook veel vergde van degenen die haar verzorgden. De laatste levensfase van haar moeder had diepe indruk op Anna gemaakt. Zij troostte zich met de gedachte dat voor haar ‘alles prachtig’ was geweest.²³⁷ Cato werd begraven op het kerkhof naast de Sint Willibrorduskerk in het centrum van Deurne, in het familiegraf bij haar man Jo en schoonmoeder Christina Terruwe-Hermers. Anna was 58 jaar oud en voortaan vrij van de zorg en verantwoordelijkheid voor het welzijn van haar moeder die toch wat meer op haar schouders dan die van haar broer Jo hadden gerust. Zij hielden het ouderlijk huis aan, dat op naam van de Dammartin Stichting geregistreerd stond en geen deel van Cato’s erfenis vormde.

Hoe de verhouding tussen Anna en haar moeder was, is een vraag die bij gebrek aan bronnen lastig te beantwoorden is. Zij hechtte net als Cato aan

haar privacy. In contacten met anderen waren beiden emotioneel terughoudend, bedacht op hun professionele verantwoordelijkheid dan wel op de (goede) indruk die zij op anderen wilden maken. ‘Stijlvol’ moest alles zijn voor Anna, herinneren anderen zich veel later met terugwerkende kracht als het ging om optredens, ontvangsten en andere sociale gelegenheden.²³⁸ Op twee postkaarten die overgeleverd zijn, schrijft Anna eenmaal ‘lieve’ en eenmaal ‘liefste Mamma’. Uit beide blijkt dat Cato haar dochter brieven schreef als Anna op vakantie was en dat Anna op haar beurt blij was met die berichten uit Deurne.²³⁹ Ongetwijfeld hebben ze elkaar vaker geschreven, maar sporen daarvan ontbreken. Ze zagen elkaar zeer geregeld in Deurne en ongetwijfeld belden zij elkaar als de tussenpozen tussen Anna’s bezoeken aan haar moeder te lang werden.

Mensen die Anna iets beter kenden, schatten in dat zij zeer op haar moeder was gesteld, goed contact met haar had en begaan was met de zorg voor haar.²⁴⁰ In de Stationslaan stond Cato bekend als streng, afstandelijk en zeer bedacht op eigen belang in kwesties met burens, zoals rond erfscheidingen. Met burens onderhield zij überhaupt spaarzaam contact. Buurkinderen zagen haar achter het raam van de voorkamer of in de serre zitten, maar durfden nooit te vragen of zij een verdwaalde voetbal uit haar tuin mochten halen. Ze wachtten tot het donker was en deden het dan stiekem.²⁴¹ In haar eigen familie gold Cato eveneens als een krachtige persoonlijkheid, die streng en daarom gevreesd was.²⁴² Anna lijkt door het verlies van Duynstee en van Mère Véronique dieper geraakt te zijn geweest dan door de dood van haar moeder. Daarop wijst ook Anna’s ontboezeming tegenover Koert Baars in het voorjaar van 1969 dat zij er na Duynstees dood alleen voor stond en eigenlijk niemand meer had om mee te praten. Haar moeder was niet iemand op wie zij kon steunen of die haar de zorg en aandacht gaf die zij van Koert in hun persoonlijke en briefcontact ervoer. Zorg en aandacht komen ook niet voor als eigenschappen op Cato’s bidprentje. Daarop was in het Nederlands en het Frans te lezen: ‘De wijze vrouw, wij mochten haar vinden; de sterke vrouw, wij mochten haar kennen.’²⁴³ De Franse vertaling van de eerste typering, ‘sage femme’, verwees ook naar Cato’s beroep, vroedvrouw. Verder gaat het over liefde en bevestiging, maar het is de vraag of daarin niet eerder Anna’s visie op de kern van het menselijke leven uitgedrukt werd, dan een typering van de gezinsband. Kinderen en pleegkinderen waren dankbaar dat zij Cato en haar liefde gekend en ervaren

hadden. Die liefde had zij met vele anderen gedeeld. De tekst getuigt van haar gelovigheid, godsvertrouwen en een afsluiting omdat Anna en Jo nu vader en moeder moesten missen. ‘Vader en Moeder, zoals U ons bevestigd hebt, door Uw liefde, zo willen wij nu op onze beurt U bevestigen in de groeiende berusting van Uw nieuw verbonden zijn.’²⁴⁴

Bij haar overlijden had de katholieke vrouwenbeweging van Deurne Cato met respect herdacht. Anna bedankte de presidente hiervoor in een uitgebreide brief namens de kinderen.²⁴⁵

Wat ons als kinderen steeds het meest getroffen heeft – wij willen het u graag toevertrouwen – was, dat de getoonde dienstvaardigheid aan de gemeenschap ook binnenskamers en in het hart van onze moeder een ware en waarachtige vrucht van welwillendheid en onbaatzuchtige liefde voor de mensen was, die steeds met de grootste zorg werd behoed.

‘Het werk’ van hun moeder, schreef Terruwe, lag in een ‘verder verleden’, maar ‘mijn broer en pleegzusjes en hun echtgenoten en kinderen en ik zelf’ waardeerden het zeer dat betrokken vrouwen dat desondanks met waardering hadden gememoreerd.

Aan de via de Dammartin Stichting geschapen ‘familieverhoudingen’ waren Duynstee als gedroomde *pater familias* en Cato als *mater familias* nu ontvallen. Jo en Anna hadden elkaar en hun ‘zusjes’ Marie France en Phia. Jo was een drukbezet pastoor in Frankrijk, maar stuurde met zijn Franse vertaal- en correctiewerk voor haar hartelijke kattenbelletjes mee, voorzien van zijn ondertekening met een kus. Marie France had een eigen gezin met man en zoon, en verwachtte een tweede kind. Phia was in 1968 met haar man en twee dochters naar Israël geëmigreerd. Zij bleven contact houden en Anna ook sporadisch bezoeken. ‘Je weet dat schrijven niet mijn sterke punt is’, zou Phia haar jaren later herinneren, maar elkaar bellen kon.²⁴⁶

Riek bleef aanvankelijk in Zonneweelde wonen, waar Anna haar weekends het liefst doorbracht. Zij reed er vanuit Nijmegen met de auto naartoe, stopte voor het hek van het huis en claxonnerde ten teken dat Riek spoorlags het hek en de garage moest openen, zodat Anna de auto binnen kon zetten. Riek zou in 1974 naar Nijmegen verhuizen waar zij voor Anna’s praktijkwoning, tuin en eten zorgde, maar bovendien haar patiënten ontving en weer uitliet, stevast

gekleed in een zwarte jurk met witte schort.²⁴⁷ Op vrijdagavond vertrokken ze dan samen naar Deurne, waar Anna na het parkeren van de auto het huis betrad, terwijl Riek met de bagage sjouwde, binnen de gordijnen dicht deed en alle zeilen moest bijzetten om Zonneweelde weer zo klaar te maken als Anna dat graag zag. Zondagmiddag gingen ze dan weer samen naar Nijmegen.²⁴⁸

‘[I]k weet hoe gerijpte rouw slechts vreugde kan zijn’, schreef Anna in oktober 1969 aan Koert. Met die brief trad ze naar eigen zeggen weer terug in de dagelijkse realiteit waar zij door het ziekbed en het overlijden van haar moeder uitgehaald was. Sinds de dood van Duynstee had zij ‘met niemand meer mijn gevoelens kunnen delen’. De wrange ironie daarvan benoemde ze in onthechte, wat gezwollen bewoordingen: dat dat onmogelijk was gebleken in een leven gericht op ‘de ander tot voltooiing te zijn’. Een vast vertrouwen dat zij een taak te vervullen had hield haar op de been, al was het ‘een eenzame weg’. ‘Ik vertrouw er vast op dat mijn weg gewezen wordt’, schreef zij Baars. En zij voelde zich gesterkt voor een taak ‘die ik gelukkig duidelijk zie’.²⁴⁹

HET GOUDEN UUR

Voor Anna was begin jaren 1970 duidelijk: dit was 'het gouden uur' voor 'de zaak', het 'uur van de Heer'. Zij was er zeker van dat zij opnieuw op audiëntie zou mogen bij paus Paulus VI. Hij kende haar werk en in hem herkende zij een medestander voor de realisering van een kerkelijke vernieuwing zoals Jezus die haar had voorgespiegeld. Haar boeken waren behalve in het Engels en het Frans ook in het Italiaans en Spaans vertaald en zo bereikte zij een nog groter publiek.¹ Positieve respons op haar goed bezochte spreekbeurten sterkte haar in de overtuiging dat zij iets belangrijks te melden had.² Anna schreef Koert Baars dat Alfrink haar principe van de bevestiging als grondslag beschouwde voor de vernieuwing van de rooms-katholieke kerk in Nederland.³ En de kardinaal was volgens haar niet de enige; meer 'grote en wijze mensen' waren ervan overtuigd dat bevestiging feitelijk voltooiing betekende van de liefde die Jezus op aarde had gebracht en geopenbaard.⁴ Bevestiging was niet anders dan Gods genade.

Anna's claim op bevestiging als haar therapeutische ontdekking ging gepaard met territoriumdrift. Die zou zelfs Koert treffen, terwijl hun vriendschap in 1970 juist inniger leek te worden. 'Koert, je bent in mijn leven en wat ik doe en meen te moeten en mogen doen zou ik niet of minder goed en minder blij doen als jij niet in mijn leven was en als ik niet overtuigd was van je oprechte aandacht.'⁵ Over zijn bezoek in oktober 1970 schreef zij hem een zeer persoonlijke brief waarin zij hun contact spiritualiseerde: ze waren door eenzelfde roeping verbonden en die roeping was 'de zaak'. Tijdens dit laatste bezoek had zij hem leren kennen als 'vleesgeworden dienstbaarheid aan het zijn Gods en het heel

worden van de mensen'. Koert had bij haar echter nog een heel andere, meer persoonlijke snaar geraakt. 'Ik vind je een boeiend man, Koert, en ik geloof dat we elkaar zouden kunnen afleiden van ons werk alleen.' Zij schreef hem er naar eigen zeggen openhartig over, zich bewust van haar kwetsbaarheid in zijn nabijheid. Haar gevoelens voor hem verklaarde zij uit het feit dat zij in hem voor het eerst sinds lange tijd weer een goede gesprekspartner had gevonden. Hoezeer zij, sinds Duynstees dood, onder dat gemis had geleden, was haar in die weken met hem duidelijk geworden. Maar evenzeer was zij ervan doordrongen geraakt dat ze hun contact en genegenheid zuiver moesten houden, gericht op de kracht die ze samen voor God zouden kunnen mobiliseren. En daarin was Koerts vrouw Mary Jean een partner die in die ambitie deelde 'op een hoge wijze (...) door de waarachtigheid van haar kunst zich zo op te stellen, dat ze nergens stoort en er toch altijd is'.⁶

Hoe belangrijk Koert voor Anna was, blijkt uit de hoge frequentie van haar brieven. Niet alleen haar verliefdheid, maar ook de behoefte om met hem te sparren over haar ideeën en 'visies' kan dit verklaren. Sparren deed zij naar eigen zeggen ook met Alfrink. Maar Koert was haar bondgenoot in de uitvoering van een ongeschreven masterplan dat uit haar brieven blijkt: zoveel mogelijk aandacht genereren voor haar leer, in een zo breed mogelijke kring.⁷ Daartoe moest wat zij als haar leer beschouwde, ook als zodanig herkenbaar blijven. Dit gold ook voor nieuwe compilaties van oud werk die in de jaren 1970 zouden verschijnen en onmiskenbaar Koerts stempel droegen. Ook in het werk van andere collega's of in uitspraken van politici of beleidsmakers meende Anna te zien dat 'haar' principe van bevestiging terrein won. Dit principe ging zij bovendien zelf buiten de eigenlijke psychotherapeutische setting van toepassing verklaren: op de communicatie en gezagsrelaties binnen de rooms-katholieke kerk; op nationale en internationale politieke verhoudingen; medisch-ethische kwesties als geboorteregeling, euthanasie en abortus; op generatieconflicten; op agressie en suïcidaliteit. Zij was

ervan overtuigd dat zulke kwesties door bevestiging op te lossen waren.

Hoewel haar opvattingen eigenlijk niet direct aansloten bij de tijdgeest van de jaren 1970, kon zij met gemak journalisten vinden die er aandacht aan wilden schenken. Geestelijke gezondheidszorg was ongeveer synoniem met psychotherapie. De vraag daarnaar groeide met de behoefte aan nieuwe, seculiere waarden als zelfverwerkelijking en zelfredzaamheid die wezenlijk werden voor mensen in dit tijdvak.⁸ Terruwe redeneerde als behandelaar juist vanuit oudere, katholieke opvattingen over gemeenschap en vaste, organische maatschappelijke verhoudingen waaraan mensen door leeftijd, sekse en stand waren vastgeklonken. Dat zij daaruit waren losgeraakt door sociaaleconomische, politiek-maatschappelijke ontwikkelingen en (inter)persoonlijke verwachtingen verklaarde volgens haar hun psychische problemen. Omdat zij een spraakmakende vrouw in een door mannen gedomineerde beroepsgroep was, kozen journalisten haar voor portretten en interviews waarin taakopvatting en -uitoefening van psychiaters in Nederland ter discussie stonden. Begin jaren 1970 gold de intramurale psychiatrie als ziekmakend in plaats van helend. De kritiek spitste zich toe op onwenselijke machtsverhoudingen waardoor cliënten door hun psychiaters tot onmachtige patiënten werden gemaakt. De problemen waarmee zij kampten, waren echter door de samenleving en niet door hen veroorzaakt. Terwijl het gros van Terruwes collega's deze kritiek publiekelijk beaamde en oplossingen zocht in sociale actie en politiek engagement van de beroepsgroep zelf, vond zij dat het eigenlijke probleem in verkeerde termen gesteld was en daarom niet op die manier op te lossen viel. Voor haar was het simpel: 'onbevestigd zijn' was de oorzaak en bevestiging de oplossing die in de – inmiddels eveneens verguisde – individuele therapie patiënten met psychische problemen soelaas zou bieden. Zij leek een klokkenluider die signaleerde dat de psychische klachten waarmee veel Nederlanders worstelden, niet opgelost konden worden door meer geld in de geestelijke gezondheidszorg te investeren.

Anna Terruwe aan het historisch diner.

Met de erkenning van het bestaan van de frustratieneurose en het therapeutisch inzetten van bevestiging was daarentegen volgens haar veel te winnen.⁹ Zij wenste echter niet meegezogen te worden in politieke positioneringen van de psychiatrie en spande in 1972 zelfs een kort geding aan om de herplaatsing van een interview met haar in zo'n politiek getoonzette bundel te voorkomen.

Anna volgde alle media-aandacht over haar, verzamelde en kreeg knipsels uit kranten, weekbladen en andere publicaties in binnen- en buitenland.¹⁰ Die aandacht wakkerde ook onvrede aan over de afzet van haar publicaties die achterbleef omdat, naar haar overtuiging, haar uitgever zich er onvoldoende voor inspan-

de. Voor ingrijpende veranderingen op de boekenmarkt en een geleidelijke marginalisering van haar werk als gevolg van inhoud en taalgebruik, had zij geen oog. Liever registreerde zij allerlei blijken van aandacht van bekende Nederlanders. Toon Hermans, zelf in behandeling bij Terruwes collega Prick, liet in 1973 weten haar zeer te bewonderen. Hij dankte voor haar ‘fijne boekjes’ en herinnerde eraan dat hijzelf ooit een liedje had gezongen met dezelfde titel als een van haar publicaties, ‘Geef mij je hand’.¹¹ Prinses Margriet zou haar in 1977 interviewen voor het weekblad *Libelle*.¹² Begin november 1979 was zij een van de twaalf genodigden van politica Til Gardeniers-Berendsen (1925-2019) voor de tweede editie van het Historisch Diner. Beide vrouwen hadden elkaar in april 1975 voor het eerst ontmoet tijdens een door de Katholieke Volks Partij georganiseerde hoorzitting over de kwestie of abortus provocatus in Nederland gelegaliseerd zou moeten worden. Voor Gardeniers was het daarop volgende contact met Terruwe een verademing geweest, niet alleen omdat de psychiater had geluisterd, maar ook omdat zij had gewezen op mogelijke psychische problemen als gevolg van abortus, die voor verdere regulering via begeleiding en een wettelijk geregelde bedenktijd van belang waren.¹³ Bij het Historisch Diner had Anna Harry Mulisch als ‘tafelheer’, aan wie Gardeniers in 1977 als Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk de P.C. Hooftprijs had uitgereikt.¹⁴ Anna zat aan de ronde tafel met KVP-coryfeeën Piet Steenkamp en Marga Klompé.

Haar ‘finest hour’ was echter de opening van het House of Affirmation in juni 1974 in de Verenigde Staten. Hier was bevestiging de leidraad voor de behandeling van mentale klachten van priesters en religieuzen. Koert had in oktober 1971 de basis voor dit behandelcentrum gelegd tijdens de bisschoppensynode in Rome. Daar hadden Anna en hij in de marge van die vergadering de gelegenheid gekregen te spreken over bevestiging en het priestercelebaat. Koert werd een van de drie directeurs van het House of Affirmation en begon met groot elan aan dit project. Dit draaide voor hem echter snel uit op een professioneel en ook

persoonlijk ehec. Ook Anna was daardoor aanvankelijk geheel uit het lood geslagen. Vanuit het persoonlijke contact met Koert stippelde zij weer een nieuwe koers met andere bondgenoten uit, gericht op het realiseren van ‘de Kerk van de Heer’.

PUBLIEKE OPTREDENS

Op zondag 16 augustus 1970 hield Anna Terruwe een voordracht in de Antonius-Abtkerk in Nijmegen. Zij deed dit op uitnodiging van de dominicanen die verantwoordelijk waren voor deze parochiekerk. Met verscheidene leden van deze orde, onder wie haar copromotor, de moraaltheoloog Piet Kreling, onderhield zij warme betrekkingen. Kennelijk was het hun bedoeling geweest dat zij over Maria zou spreken op deze dag na Maria Hemelvaart. Terruwe gebruikte deze gelegenheid echter om haar overtuiging dat psychogene depressies door ‘een gestoorde liefde-ervaring’ werden veroorzaakt, te projecteren op misstanden in de wereld. Haar betoog scharnierde om de waarnemingen die zij als psychiater in haar spreekkamer had gedaan, ‘als ziende door een geestelijke microscoop’.¹⁵ Daar was ze geconfronteerd met ‘de ruïnes van het uitblijven van bevestiging’. Bevestiging noemde zij de voorwaarde voor zelfwaarde en ontplooiing. Voor ‘dit gevoel van zelfwaarde’ had ‘ieder mens een ander mens of andere mensen nodig’.¹⁶ Precies dit had de godsdienstfilosoof Martin Buber al in 1923 betoogd, met inbegrip van de religieuze dimensie van deze wederkerigheid. Terruwe noemde hem niet in haar werk, maar wel in een brief aan Baars.¹⁷ Zij verankerde haar visie in haar bevindingen over de frustratieneurose – een ‘door medische deskundigen goed te onderkennen en in onze tijd onrustbarend toenemend ziektebeeld’ dat zij had ontdekt en beschreven. Intermenselijke relaties, bevestiging en zelfwaarde verknootte zij vervolgens tot een verklaring voor wantoestanden in de wereld. Van het zelfmoordcijfer onder jongeren, dekolonisatie tot de concentratiekampen – allemaal ontwikkelingen die ‘zeker met het onbevestigd-zijn van mensen in verband [moesten] worden gebracht’. Het non-conformistische gedrag van jongeren – samengevat onder de noemer van The Beatles, de Damslapers, de hippies, de kabouters en kinderen die van huis wegliepen – zou mensen wakker moeten schudden. Die jongeren hadden een ‘profetisch charisma’ en voelden volgens Terruwe haarfijn aan waar de westerse wereld rond 1970 aan leed.¹⁸

Anna Terruwe op het spreekgestoelte.

Hoewel er maar weinig reclame voor haar optreden was gemaakt, zat de kerk bomvol met een gemêleerd publiek. ‘Men stond mannetje aan mannetje’, schreef Anna aan Koert, ‘Professoren zaten vlak voor me op de grond.’ Haar voordracht duurde een half uur, ‘men kon van het begin tot ’t einde een speld horen vallen’. Na afloop was er ‘denderend applaus’. Alles was op band opgenomen die zij hem kon laten horen. Haar succes was het zijne, want zonder hem was zij nooit zover gekomen.¹⁹ Van de opname liet de initiatiefnemer, pastoor Cees de Leede (1927-1982), in eigen beheer een grammofonplaat persen die hij ook zelf in de handel bracht. Philips zag hier brood in en nam 750 exemplaren van De Leede over, die net als Terruwe akkoord ging met de voorgestelde royaltyregeling. Philips perste vervolgens vierduizend exemplaren bij die onder de titel ‘Zolang er mensen zijn’ door dochteronderneming Phonogram in 1971 op de markt werden gebracht. Uiteindelijk werden vrijwel alle exemplaren verkocht, mede dankzij de contacten van de dominicanen en andere religieuzen die enthousiast waren over Terruwes boodschap. Het project legde haar financieel geen windeieren, want het bracht in twee jaar tijd ruim zesduizend gulden op.²⁰

Anna kreeg aandacht van enkele journalisten in het bijzonder, onder wie Emmy van Overeem (1931-2012) die in de jaren 1970 naam maakte met columns in *NRC Handelsblad*. Die columns stonden te boek als ‘eiland van emotie en intimiteit’, geschreven in een persoonlijke en ook hartstochtelijke stijl.²¹ Van Overeem was tussen 1953 en 1965 lid van een beschouwende kloosterorde geweest, maar daar overspannen geraakt. Na haar uittrede ging zij in therapie bij Terruwe en vereeuwigde haar in de autobiografische roman *Niet in de zachte bries* als dokter Kasteel die ‘zeer veel inzicht zou hebben in de problemen van religieuzen’.²² Wat Terruwe als buitenbeentje onder psychiaters had ontdekt – de frustratieneurose en de gevoeligheid hiervoor van intellectueel en emotioneel begaafde mensen, met bevestiging als antwoord waaraan het zo schortte in de samenleving – beschreef Van Overeem in de krant: ‘Psychiater vertelt hoe je gelukkig wordt.’²³ Journalisten boden Anna de kans om haar visie in toen actuele termen van zelfverwerkelijking en geluk over het voetlicht te brengen.²⁴ Dat waren ook de impliciete sleutelbegrippen voor de lezing die zij op maandag 15 maart 1971 in de Doelen in Rotterdam hield voor een uitverkochte zaal.²⁵ Hier presenteerde ze haar inzichten over bevestiging onder de titel ‘Moet de psychiatrie de straat op?’ Van een vulgarisering of politisering van de psychiatrie moest Terruwe niets hebben. Maar dat zij met bevestiging als therapeutisch principe de sleutel tot menselijk geluk in handen meende te hebben, wilde zij breed uitdragen. Mensen die zich onmachtig voelden om volwaardig mee te draaien in het moderne bestaan, mensen die zich angstig of minderwaardig voelden, die leden volgens haar aan een gebrek aan bevestiging. Met haar therapie was dat te verhelpen. Expliciete verwijzingen naar kerk of geloof ontbraken in haar lezing, al had zij voor God als de Ander in haar ideaaltypische beschrijving van bevestiging ruimte gemaakt.²⁶ Haar statige, ietwat afstandelijke manier van optreden echode communicatie- en omgangsvormen die in rap tempo aan het vergruizen waren, maar bij menigeen ongetwijfeld ook nog weemoedige herkenning opriepen.

Terruwe belichaamde soms ook een soort raadsel dat journalisten probeerden op te lossen. J.W. Hofwijk gaf haar begin 1971 ruim baan in een interview in de *Nieuwe Revu*.²⁷ Dat zij ‘sans rancune’ terugkeek op de onverkwikkelijke affaire met het Heilig Officie intrigeerde hem, net als de door hem als kinderlijk getypeerde aanhankelijkheid die zij tegenover haar kerk vertoonde. Terruwe was inmiddels wat behendiger in contacten met de media. Regie houden

was haar devies, waaraan journalisten zich moesten conformeren als zij haar medewerking zochten. Tegenover Hofwijk onderstreepte zij dat zij nooit enige publiciteit had gezocht of gewild, 'en zeker niet rond mijn persoon'. De aandacht voor wat zij als haar leer kenschetste, was haar echter zeer welkom. Hofwijk herkende een grote inhoudelijke gelijkenis tussen de op grammofoonplaat uitgebrachte voordracht en *Geloven zonder angst en vrees* (1969). Hij koos 'applaus' als concreet beeld voor de werking van bevestiging – een beeld dat Terruwe ook zelf in haar lezing had gebruikt. Mensen hadden applaus nodig, en dat stond voor bevestiging en ook liefde waarnaar ieder mens van kinds af hunkerde. Niet de materiële zaken bepaalden menselijk geluk, zoals mensen anno 1971 leken te denken, maar juist immateriële zoals aandacht.

In het gesprek met Hofwijk benoemde zij Jezus als kunstenaar in het schenken en ontvangen van bevestiging. Zijn contact met Maria van Magdala, als zondares afgeschilderd, stond daarvoor symbool.²⁸ Hofwijk bood Terruwe ook een platform om meer te vertellen over haar contacten met de paus. Rome was progressief, betoogde zij dwars tegen de toenmalige publieke opinie in. Afgaande op de tekst van het interview vroeg de journalist niet door en corrigeerde hij haar evenmin, toen Terruwe als bewijs voor die stelling refereerde aan de pauselijke belangstelling voor haar theorie over de bevestiging. Zij vertelde dat de Franse vertaling van *Geloven zonder angst en vrees* haar de audiëntie eind augustus 1969 had bezorgd waarin ze een uur lang met Paulus VI had gepraat. 'Mijn boekje lag op zijn bureau, met de hoekjes van sommige bladzijden omgebogen. Hij had het gelezen en stelde mij bijzonder intelligente vragen.' Aan de paus had zij uitgelegd dat zij 'de functie van de liefde' niet had ontdekt 'aan de voeten van de kerkleraren', maar in haar spreekkamer. Kennelijk zonder kritische noot van de journalist kon Terruwe breed uitmeten hoe zij haar empirische kennis inzette voor andermans heil – kennis opgebouwd binnen de psychiatrie en psychologie die deze wetenschappen volgens haar aan de Kerk verschuldigd waren.²⁹

TE GEK OM LOS TE LOPEN

De aandacht voor Terruwe en haar opvattingen kan niet losgezien worden van de bredere discussies over opdracht en mandaat van de psychiatrie. Op 20 november 1970 organiseerde de Nationale Federatie voor Geestelijke Volks-

gezondheid (NFGV) een congres onder de titel *Te gek om los te lopen*. Dit moest niet alleen de aanzet markeren van een ‘kritische heroriëntatie van de geestelijke gezondheidszorg’, maar ook maatschappelijke aandacht voor dit domein vragen. Het congres zelf werd door meer dan vijftienhonderd professionals in de geestelijke gezondheidszorg bezocht. In een wat chaotische sfeer discussieerden zij in kleine groepen of plenair vooral over de machtsverhoudingen tussen behandelaars en cliënten, zoals patiënten inmiddels werden aangeduid.³⁰ In de aanloop naar het congres besteedden veel media er uitvoerig aandacht aan. Terruwe behoorde niet tot de sprekers, maar werd wel door journalisten geïnterviewd over haar visie op de geestelijke gezondheidszorg in eigen land.³¹ Zij probeerde Koert Baars – op bezoek in Nederland – daarbij in te schakelen, vooral om het beeld bij te stellen dat dreigde te ontstaan rond de psychiatrie als problematische discipline. Beiden zagen helemaal niets in het politieke en maatschappelijke engagement dat Nederlandse psychiaters onder aanvoering van Kees Trimbos bepleitten. Dit zou hun professionele onvermogen om de psychische problemen van hun patiënten adequaat te behandelen niet oplossen. Daar was pas kans op wanneer hun collega’s eindelijk zouden (h)erkennen dat die patiënten ‘onbevestigd’ waren. Zolang dat niet het geval was, kon er geen sprake zijn van een effectieve therapie. Dat was natuurlijk de ‘bevestigingstherapie’ ontwikkeld door Terruwe, die tot Baars’ grote verbazing door de ‘wetenschappelijke psychiatrie’ niet op waarde werd geschat. ‘Het antwoord ligt in een concreet wetenschappelijk verstaan van de oorzaak der onbevestiging van de mens, en een daaraan toegepaste verantwoorde therapie’, aldus Baars. ‘Dat antwoord kan alleen gevonden worden in de spreekkamer van de psychotherapeut, speciaal van de zenuwarts, die reeds een gezonde visie heeft op de natuur van de normale mens afgeleid uit een wetenschappelijk en filosofisch verantwoorde psychologie.’³² Wat Baars, aangemoedigd door Terruwe, te berde bracht, stond eigenlijk tamelijk los van de discussie onder hun beroepsgenoten. De kritiek dat psychiaters in hun functioneren direct bijdroegen aan maatschappelijke machtsstructuren die de onmondigheid en onmacht van patiënten in stand hielden, trok Terruwe zich feitelijk niet aan. Zij hamerde op de risico’s en schade door affectieve tekorten – verkort tot de frustratieneurose als ziektebeeld – die grote groepen mensen volgens haar in hun jeugd hadden opgelopen en die hun sociaal en professioneel functioneren ernstig belemmerden.

Daarmee nam Anna Terruwe een wat eigenaardige positie in in de richtingstrijd tussen psychiaters die zich rond 1970 duidelijk aftekende. Ruud Abma en Ido Weijers interpreteren deze strijd als generatieconflict in de beroepsgroep.³³ Vooral de intramurale psychiatrie vormde het 'slagveld' waarop een oudere garde gestichtsartsen de ambities van de aanstormende generatie psychiaters probeerde te temperen. Die was gevormd in een tolerante pedagogische cultuur en wars van de vaak nog hiërarchische verhoudingen in veel psychiatrische inrichtingen. De onenigheid spitste zich toe op de vraag of patiënten in zulke klinieken inderdaad op titel van medische behandeling van hun persoonlijke identiteit werden beroofd. Bovendien waren er twijfels over de beschikbaarheid en werkzaamheid van alternatieven voor bestaande therapieën, gericht op normalisering (opvangen en hulp bieden in eigen kring) en ambulante vormen van hulp, behandeling en nazorg. Zulke tegenstellingen kregen eind jaren 1960 en in de jaren 1970 extra dynamiek doordat niet medisch geschoolde beroepsgroepen in de intramurale geestelijke gezondheidszorg, zoals psychologen en verpleegkundigen, zich voor vernieuwingen engageerden waarmee zij hun takenpakket en therapeutische verantwoordelijkheid konden vergroten.³⁴

Volgens Abma en Weijers kwam deze interne strijd voort uit een generatiewisseling binnen de psychiatrie als academisch domein. Na de pensionering van Han Rümke begin jaren 1960 waren er geen 'krachtige, eenheidscheppende figuren' die bepaalden of de psychiatrie hoofdzakelijk een medische, dan wel een geesteswetenschappelijke discipline was.³⁵ Via Rümke was de fenomenologie geïntegreerd in een patiëntgerichte benadering waarin een steeds ruimere rol voor psychotherapie was weggelegd die draaide om het verhaal van de patiënt. De Utrechtse hoogleraar had dit antropologische perspectief verbonden met de natuurwetenschappelijke, medische grondslag van de psychiatrie. Een psychiater was en bleef een medicus, daarvan waren ook zijn generatiegenoten Prick en Carp overtuigd. Voor hen was de vaste verbinding tussen psychiatrie en neurologie in de opleiding tot zenuwarts evident. Vanuit die visie was ook Anna Terruwe opgeleid in de eerste helft van de jaren 1940. Jongere vakgenoten identificeerden zich echter meer met de primair hermeneutische of antropologische psychiatrie en gingen bijna allemaal in psychoanalytisch georiënteerde leeranalyse. Met hun keuze voor het antropologische perspectief volgden zij Rümkes spoor maar gedeeltelijk. Zij beschouwden de

psychiatrie als onderdeel van de menswetenschappen en wendden zich af van zowel 'het medische model' als de visie dat de psychiatrie vooral een medisch specialisme moest zijn.³⁶

Dat zij een academisch gevormde medicus was, was voor Anna Terruwe een vanzelfsprekende voorwaarde voor de uitoefening van haar psychotherapeutische praktijk. Hoewel zij haar witte jas aan de wilgen had gehangen om het patiëntencontact niet te belasten, bleef de aanspreekvorm 'dokter' in haar praktijk gehandhaafd. Dit gold ook voor patiënten die met haar een bijzonder innig patiëntcontact opbouwden en deze titel in de therapie afwisselden met aanzienlijk intiemere benamingen, zoals 'Mamma'. Haar therapeutische principes had Terruwe echter eerder intuïtief dan systematisch ontwikkeld, ook al maakte ze in eigen publicaties en andere publieke presentaties steeds aanspraak op een wetenschappelijke fundering van haar empirisch onderzoek in haar praktijk. Voor Terruwe had psychiatrie naar 'medisch model' feitelijk nog niet afgedaan, getuige de behoorlijk consequente toepassing van vooral door haarzelf ontwikkelde ziektebeelden. Datzelfde gold voor haar eigenlijk normatieve benadering van patiënten. Non-directieve vormen van mentale begeleiding, die sinds eind jaren 1950 in Nederland onder psychiaters en psychologen ingang vonden, paste zij zelf niet toe. Zij verwees sommige patiënten echter wel door naar hulpverleners die vanuit zulke principes werkten, onder wie de haptonoom Frans Veldman en zijn collega's die draagkracht en regie van patiënten in en door hun behandeling wilden versterken.³⁷ In haar praktijk stonden de patiënten zonder meer centraal; zij konden hun verhaal doen en van Terruwe een heldere diagnose verwachten, gekoppeld aan een behandelplan waarin zij hen door leefregels en andere voorschriften in combinatie met consulten houvast bood.

Tegelijkertijd paste haar bevestigingstheorie in de bredere maatschappijen en cultuurkritiek die in de richtingstrijd binnen de psychiatrie besloten lag. Jonge psychiaters als de Schot Ronald Laing (*The divided self*, 1960) en de Amerikaan Thomas Szasz (*The myth of mental illness*, 1961), de Engelsman David Cooper (die in 1967 de term antipsychiatrie muntte) en de Nederlander Jan Foudraine (met de bestseller *Wie is van hout* uit 1971) gaven hiertoe de aanzet. Kerngedachten van de antipsychiatrie waren 'vervreemding' en psychische onderdrukking van de mens in de moderne samenleving. Psychiaters moesten zich richten op de zelfontplooiing van psychiatrische patiënten en die

vergeefde vooral een interventie in de maatschappij. Psychiatrie en psychiaters werden – ook door vertegenwoordigers van de jongste generatie psychiaters en werkers in de psychiatrie zoals psychologen, verpleegkundigen, maar ook sociologen – neergezet als ‘medisch machtsbolwerk’. Hiermee werden zowel psychiatrische ziekenhuizen als instituties, (vooral psychofarmaceutische) behandelmethoden en de gezagvolle positie van psychiaters bekritiseerd. Abma en Weijers onderstrepen dat met de term ‘antipsychiatrie’ iedere discussie in het veld van de psychiatrie in de jaren 1970 op scherp kwam te staan, zowel buiten als in Nederland. Begin jaren 1970 had de psychiatrie in de publieke sfeer een negatief stempel gekregen, geassocieerd met ‘medische eenzijdigheid en ouderwets denken, met gebrek aan tolerantie en “repressie”’. Psychiaters werden, aldus deze auteurs, met alles in verband gebracht waarvan zij zichzelf inmiddels hadden afgekeerd.³⁸

Bij de opening van het congres ‘Te gek om los te lopen’ constateerde Kees Trimbos dat psychiaters als beroepsgroep inmiddels een zaak van publieke aandacht waren. Trimbos gold als ‘geestelijke bevrijder’ van het katholieke volksdeel; hij had aan de basis gestaan van de modernisering van de naoorlogse geestelijke gezondheidszorg en met radio-uitzendingen bijgedragen aan het breder bespreekbaar maken van psychische en psychosomatische klachten.³⁹ In zijn inleiding thematiseerde hij de toenmalige ‘crisis in de psychiatrie’ vanuit de taak en rol die psychiaters vervulden, in een samenleving die maatschappelijke processen en structuren was gaan benoemen als ‘grondslag van menige psychiatrische afwijking’.⁴⁰ Psychiaters moesten daarom verantwoording afleggen voor hun normatief handelen binnen die sociaal-culturele kaders en structuren die inmiddels als ziekmakend golden.⁴¹ Onder verwijzing naar de Verenigde Staten (‘radical psychiatrists’), Groot-Brittannië (Laing) en ook Duitsland (Mannheimer Kreis met zijn ‘onorthodoxe psychiatrie’) schetste Trimbos welke fundamentele kritiek er geleverd werd op de psychiatrie zoals die stond beschreven in de leer- en handboeken en werd gedoceerd aan de medische faculteiten. Niet alleen de macht van de psychiater over de eigen patiënten stond ter discussie, maar ook de institutionele organisatie van de psychiatrie. Dat vooral de psychiatrie aan een publiek schervengericht was blootgesteld, verklaarde Trimbos uit een ‘inflatie’ van dit specialisme. De taakstelling en zeggenschap van de psychiatrie waren ver opgerekt, terwijl psychiaters niet bij machte waren bestaande sociaal-politieke structuren te veranderen.⁴² Dit

sociale en politieke 'deficit' vereiste dat de beroepsgroep stelling zou nemen tegenover maatschappelijke, culturele en ethische aspecten die met de psychiatrie waren verbonden. Die moesten, bepleitte Trimbos, onderdeel worden van een politieke bewustwording van en rond de geestelijke gezondheidszorg.

De wijze waarop hij en collega-psychiaters hamerden op de verantwoordelijkheid van psychiaters om 'maatschappijstructuren te veranderen' en 'waan-ideeën in de maatschappij' te ontmaskeren, vond geen genade in Terruwes ogen. De oproep om als psychiater politiek actief te worden, deed dat evenmin. Zulk activisme vond zij weinig stijlvol en paste niet bij de medisch deskundige die zij wilde zijn. Zij was niet van plan haar opvattingen over de geestelijke gezondheidszorg, aanbieders en afnemers, van fundamentele veranderingen van machtsstructuren afhankelijk te maken. In plaats daarvan concentreerde zij zich op interpersoonlijke verhoudingen, vanuit een streven om het zelfgevoel van haar patiënten te versterken. Volgens haar maakte het principe van bevestiging goed functioneren binnen maatschappelijke machtsstructuren juist mogelijk. Waar de individuele of persoonlijke therapie bekritiseerd werd als een persoonsgeoriënteerde probleembenadering die het individu ziek maakte en gevangen hield in maatschappelijke structuren die juist veranderd moesten worden, hield Terruwe hieraan vast. Voor haar was de persoonlijke therapie de plek waar zij haar principe van de bevestiging ten bate van de patiënt vorm en inhoud kon geven.⁴³ Daarbij stelde zij bestaande klasseposities niet ter discussie; integendeel, die weerspiegelden de ordening van waaruit zij haar redenering opbouwde. Of iemand 'straatveger of professor' was, deed er volgens haar niet toe. In de bevestigingsleer bleef iedereen wie hij was; bevestiging betekende juist dat men in die positie en sociale status door anderen in positieve zin werd erkend en bevestigd.⁴⁴ Ook al maakte zij dit niet meer altijd expliciet, voor haar kwam die ordening van God. Wie buiten of in tegenspraak met die ordening functioneerde, kreeg psychische moeilijkheden die zich alleen lieten oplossen door zich weer goed – op de 'juiste' plaats – in die ordening te voegen.⁴⁵ In deze optiek waren het niet de structuren die mensen ziek maakten, zoals maatschappijkritische beroepsgenoten onderstreepten, maar het individu dat op een of andere manier kortsluiting maakte met die structuren.⁴⁶ Voor hemelbestormende, wereldverbeterende ideeën die bestaande sociaal-maatschappelijke verhoudingen op de schop namen, liep Anna bepaald niet warm.

KORT GEDING

Dit verklaart ook waarom zij niet in een bundel wenste te worden opgenomen die naar aanleiding van het NFGV-congres *Te gek om los te lopen* zou verschijnen. Deze interviews met vooraanstaande Nederlandse psychiaters waren tussen 1969 en 1971 verschenen in het katholieke opinieweekblad *De Nieuwe Linie*. Onder leiding van eindredacteur Gerard van der Boomen koos dit tijdschrift een maatschappijkritische, progressieve koers. Anna Terruwe was als enige vrouwelijke psychiater onder mannelijke collega's in het kader van die reeks geïnterviewd.⁴⁷ Dit interview had haar oorspronkelijk de kans gegeven aandacht te vragen voor haar visie en aanpak, met behoud van regie over de presentatie ervan. Van die regie was geen sprake toen Uitgeverij Contact de interviewreeks van journalist Gerard de Bruijn in 1972 opnieuw wilde uitbrengen, gebundeld onder de titel *Dat wordt me te gek. De psychiatrie kritisch bekeken*. De bundel maakte psychiatrie zowel persoonlijk als politiek en laat zich lezen als een dwingende uitnodiging aan psychiaters om hun deskundigheid grondig te relativeren, te bekritisieren en te verbinden met politiek activisme.⁴⁸ De noodzaak van een diepgaande hervorming van de psychiatrie werd bovendien verbonden met eisen voor een ethische liberalisering. Daarin zou dan een maatschappelijke acceptatie van toen heikle kwesties als kunstmatige geboortebeperving, echtscheiding en abortus provocatus tot uitdrukking komen.⁴⁹ Anna Terruwe had in het interview met De Bruijn die liberalisering juist geïdentificeerd als uitdrukking van moderne visies die mensen helemaal niet bevrijdden, maar hen psychisch zwaar konden belasten.

Zij voelde haarscherp aan dat de inkadering van het interview met haar in de beoogde bundel niet de aandacht zou genereren voor haar opvattingen en benadering die zij wenste. Zij bepaalde met welke journalist zij sprak, waarover en in welk verband. Vanuit eigen aantekeningen verwoordde zij zo precies mogelijk wat zij bedoelde en zij verwachtte dat journalisten dit zo letterlijk mogelijk zouden overnemen. 'Persoonlijke eindredactie' noemde Terruwe het herschrijven van conceptartikelen die niet naar haar zin waren.⁵⁰ Sinds de 'kaping' van haar apologie in oktober 1964 wist zij beter hoe media werkten en sinds haar kerkelijke rehabilitatie in het voorjaar van 1965 was ze ervan doordrongen dat dit in haar voordeel kon zijn. Regie in eigen hand houden was daarvoor echter de voorwaarde. Dat had zij ook gedaan in het oorspronkelijke interview met Gerard de Bruijn in 1971 voor *De Nieuwe Linie*.

Dr. Terruwe maakt het de interviewer niet makkelijk. Ze wil er niets in hebben over haar persoon, ze wil geen namen noemen en ook wil ze op een aantal vragen niet ingaan. Voorwaarde voor het gesprek is dat zij greep houdt op het eindresultaat.⁵¹

Hoewel het vraaggesprek niet onkritisch was, kreeg Terruwe ruimschoots gelegenheid haar visies te presenteren over de frustratieneurose, bevestiging als therapeutisch principe en de toepassing ervan op maatschappelijke kwesties. En dat allemaal in een blad waarop – zo vermeldde De Bruijn – Terruwe zelf niet meer geabonneerd was omdat ze het te weinig bevestigend vond.

Hij had haar, net als haar collega's, in het kader van de reeks tot een politieke stellingname proberen te verleiden. Zo nam De Bruijn geen genoegen met haar pogingen om psychiatrie en politiek stringent van elkaar te scheiden. Met zijn stelling dat haar bevestigingstheorie direct met politiek te maken had, wist hij haar echter niet uit de tent te lokken. Terruwe op haar beurt bekritiseerde de politieke ambities van het NFGV-congres die in haar optiek vruchteloos zouden blijven. Verandering vroeg om 'deskundigen' die zich concentreerden op hulp aan individuele mensen met psychische problemen. In de geest van de conflictgeoriënteerde journalistiek van die dagen noemde De Bruijn haar opstelling 'conflictmijdend'. Dat had zij nu net niet gedaan, replieeerde Terruwe met een enigszins bittere kwinkslag. En met succes, mocht zij haar uitleg hierover voortzetten, want zij had haar leer 'doorwrocht' en daarbij 'achter de schermen' veel steun ondervonden in de jaren dat zij er publiekelijk het zwijgen toe had moeten doen. Dit alles had haar goede contacten in Rome opgeleverd, waar volgens haar inmiddels 'veel veranderd' was, een 'grote openheid' heerste, en waar zij te maken had met 'geweldige mannen' die van een 'progressiviteit' getuigden die zij in Nederland 'nog niet vaak' had gezien.⁵² Dat het hier om een ander soort progressiviteit ging dan veel lezers van *De Nieuwe Linie* aanhingen, was evident. De Bruijn liet dat, net als de uiterst vage termen waarin Terruwe sprak, rusten en concentreerde zich op haar gelovigheid. 'Ja' antwoordde Terruwe kortweg op zijn constatering dat het geloof in God belangrijk voor haar was. Kerken waren terrein aan het verliezen, beaamde zij en verbond deze ontwikkeling in cirkelredeneringen met toenemende frustratie. Frustratie leidde tot ongelovigheid die leidde tot frustratie, enzovoort. Niettemin bleef zij ervan overtuigd dat de mens van

nature religieus aangelegd was: ‘God is ons einddoel, dat wordt uiteindelijk in de mens altijd uitgedrukt.’⁵³

Hoewel Terruwe behoorlijk wat invloed had op de toon en de strekking van het interview, bleek zij zelf zeer ontevreden over de concepttekst die De Bruijn haar voorlegde. Hoe zij de tekst gereviseerd wenste te zien, verwoordde zij op een cassettebandje. Koert Baars had haar eind 1970 een bandrecorder cadeau gedaan, waarmee zij erg blij was.⁵⁴ Die gebruikte zij om journalisten tijdens interviews opnamen te laten horen van een van haar lezingen, door vooraf op band in te spreken wat zij in het interview wilde hebben, of – zoals in geval van *De Nieuwe Linie* – achteraf de tekst op band op te nemen die zij eigenlijk in het interview had willen lezen. De opname die zij aan de redactie van *De Nieuwe Linie* stuurde, bevatte volgens de redactie ‘een geheel nieuw interview’, volledig door Terruwe bepaald. En dat ging die redactie, die best bereid was tot ‘zakelijke correcties’, natuurlijk te ver. Vervolgens was het bij enkele, door Terruwe telefonisch doorgegeven correcties gebleven die waren overgenomen in het interview in *De Nieuwe Linie*.

Een hernieuwde publicatie ervan in *Dat wordt me te gek* raakte twee pijnpunten bij Anna Terruwe: ten eerste het opnieuw publiceren van een interview waarover zij inhoudelijk nog altijd ontevreden was, ten tweede herpublicatie in een bundel die het oorspronkelijke vraaggesprek van een politiek-maatschappelijke inkadering voorzag die geen recht deed aan haar visie op haar vakgebied en professioneel functioneren. Binnen de beoogde bundel zou zij feitelijk tot een zwakke tegenstem gereduceerd worden in een koor van beroepsgenoten die hun aandeel in de maatschappelijke stigmatisering en achterstelling van psychiatrische patiënten erkenden en wilden aanpakken. Psychiaters waren in Terruwes ogen juist de deskundigen die individuele mensen konden helpen met de levensproblemen waardoor zij in psychische nood waren geraakt. Precies die rol leverde haar met haar praktijk de erkenning op die zij zocht; die wilde zij niet riskeren voor de beoogde bundel, waaraan zij part noch deel had gehad.

Dat De Bruijns interview met haar zonder haar toestemming toch werd opgenomen in *Dat wordt me te gek*, voelde als een grensoverschrijding die haar in haar professionele en persoonlijke waardigheid aantastte. Eind oktober 1972 spande zij een kort geding aan tegen Uitgeverij Contact, dat diende voor de rechtbank in Amsterdam. De kwestie werd breed uitgemeten in de landelijke dagbladen, niet alleen omdat Terruwe inmiddels een bekende Nederlander

was, maar vermoedelijk ook omdat het geding zeggenschap over publicaties en daarmee journalistieke principes raakte. Terruwes raadsman eiste een publicatieverbod op straffe van een dwangsom van 250.000 gulden. Terruwe zou tegen de gemaakte afspraak in onvoldoende gelegenheid hebben gekregen om ‘greep op het eindresultaat’ te houden. Dit eindresultaat gaf daardoor slechts ‘gedeeltelijk’ haar visie weer en bevatte ‘hier en daar’ bovendien onjuistheden. Kernpunt van de aanklacht luidde dat ‘door dit interview een verkeerd beeld (...) van de leer van dr. Terruwe’ werd gegeven.⁵⁵ Journalist De Bruijn zou volgens Terruwes raadsman vooral uit geweest zijn op informatie over ‘haar persoonlijke betrokkenheid bij het maatschappelijke gebeuren’.⁵⁶ Terruwe wilde echter alleen publiciteit ‘omwille van haar leer en niet omwille van haar persoon’.⁵⁷ In strijd met haar intentie was er onvoldoende aandacht voor haar ‘wetenschappelijke visie’, wat door de beoogde herdruk van het interview in een ‘populair-wetenschappelijk boek’ nog versterkt dreigde te worden.⁵⁸ Van een schikking met Uitgeverij Contact, die had aangeboden een naschrift van Terruwe op een inlegvel in de bundel op te nemen, wilde zij niets weten.⁵⁹

De rechtbank begreep niet goed waarom Terruwe zich nu verzette tegen de heruitgave in de veel kleinere oplage van 4000 exemplaren, terwijl *De Nieuwe Linie* bij het verschijnen van het oorspronkelijke interview kon bogen op 30.000 lezers. Zij kon niet anders dan de eis afwijzen, niet in de laatste plaats omdat Terruwe als eiseres had verzuimd ‘de rechtbank op de hoogte te stellen van de inhoud van het interview’. Daardoor was ‘niet goed mogelijk een oordeel te geven over de vraag of en in hoeverre de bundel eiseres treft in haar wetenschappelijke betekenis’. Of het niet voorleggen van het gewraakte interview aan de rechtbank getuigt van juridische onhandigheid of van een overschatting van haar bekendheid en reputatie, valt moeilijk na te gaan. Terruwes eis gekoppeld aan de exorbitant hoge dwangsom was disproportioneel. De Amsterdamse rechtbank wees deze af en veroordeelde haar tot het betalen van de kosten van het kort geding, zijnde 400 gulden.⁶⁰

IN DE MARGE VAN DE BISSCHOPPENSYNODE

Voor Anna Terruwe bleef de waardering van kerkelijke gezagsdragers belangrijker dan die van haar professionele collega’s. Van 12 tot 18 oktober 1970 verbleef zij samen met Koert Baars in Rome, waar zij contact hadden met

de kardinalen Giovanni Benelli (langjarige persoonlijke secretaris van Paulus VI), Jean-Marie Villot (kardinaal-staatssecretaris en daarmee de hoogste bestuurder binnen de Romeinse Curie) en John Joseph Wright (sinds 1969 de prefect van de Congregatie voor de Clerus).⁶¹ Dit volgde op het contact tussen Terruwe en Benelli in mei van dat jaar, waarin zij haar bemiddeling had aangeboden tussen de paus en de Nederlandse bisschoppen.⁶² Koert stond op donderdag 8 oktober 1970 om acht uur 's avonds bij Anna op de stoep. Hij was al enkele weken in Nederland voor familiebezoek. Dat zij elkaar weer zouden zien, overweldigde Anna naar eigen zeggen in de daaraan voorafgaande maanden en maakte haar geest vaardig. De 'visies' bloeiden in haar op, schreef zij Koert en zij had hem veel te vertellen.⁶³ Zij had hem echter niet van Schiphol kunnen ophalen. Daartoe had zij noch de tijd, noch de energie. Bovendien, als collega met een eigen praktijk begreep Koert ongetwijfeld dat haar patiënten 'zo ontevreden' waren als zij afspraken afzegde. En voor de periode van 8 tot 19 oktober had zij haar praktijk al gesloten opdat zij op maandag 12 oktober samen voor een week naar Rome konden reizen.⁶⁴

Voor Paulus VI schreven zij op diezelfde maandag een tekst rond de vraag of bevestiging eigenlijk niet Gods genade was. Het antwoord was wat hen betreft 'ja', omdat menswaardig functioneren volgens hen van bevestiging afhankelijk was, die vorm kreeg in de liefde van de een, gericht op de menswording van de ander. In theologische termen (ontleend aan Thomas van Aquino) was bevestiging het eigen fundamentele goed (*bonum fundamentale*) dat zij vragenderwijs gelijkstelden aan 'the loving gift of the redeeming Lord to the growing church in our time'. 'We like to believe that in this way mankind can be helped to begin receiving the fruits of the special love and affirmation which the Lord (...) put into the heart and hands of the One called to affirm all of us, His little ones.'⁶⁵ Doel was deze tekst gericht onder vooraanstaande leden van de curie zoals Villot en Wright te verspreiden.⁶⁶

Op 17 oktober 1970 gingen Koert en Anna op bezoek bij kardinaal Wright. Hij boog zich over de kwestie waarom zoveel priesters wereldwijd hun ambt verlieten en waarom steeds minder mannen zich tot dit ambt geroepen voelden. Voor hemzelf vormde het priesterschap met het verplichte celibaat juist het antwoord op de heersende tijdgeest van overvloed, seksuele permissiviteit en gebrek aan op intellectuele ontwikkeling gebaseerde zelfdiscipline.⁶⁷ Koert had hem Anna's boeken in zijn Engelse vertaling gestuurd, met een overzicht

van welke van haar publicaties in het Frans, Spaans en Italiaans waren vertaald. Voor hun ontmoeting met de invloedrijke Wright systematiseerden Koert en Anna het verhaal over hun inmiddels dertienjarige samenwerking. Hierin onderstreepten ze dat hun theoretische inzichten berustten op empirische gegevens, opgedaan in het contact met een groep van vijftienduizend patiënten in Europa en de Verenigde Staten.⁶⁸ Dit getal zal de geschatte uitkomst van een optelling van Terruwes en Baars' patiënten zijn geweest. Dit was wel erg rooskleurig, net als de beschrijving van hun samenwerking in termen van systematisch onderzoek. Zij gaven Wright hun professionele visie op de priesteropleiding en op de eisen die de kerk aan priesterkandidaten stelde. Wright vroeg om een schriftelijke uiteenzetting die ze koppelden aan verdere uitleg over hun achtergrond, opleiding en therapeutische benadering. Terruwe en Baars onderstreepten dat de frustratieneurose veel voorkwam onder priesters en religieuzen en niet met reguliere (lees: psychoanalytische) therapievormen te behandelen was. Hun op bevestiging gerichte benadering had daarentegen 'much joy and lasting emotional health to countless troubled priests' gebracht 'who now joyfully bring others to Christ'.⁶⁹ Dat Wright geïmponerd was, lijkt uit twee ontwikkelingen af te leiden. Terruwe en Baars zouden een jaar later, oktober 1971, in de marge van de internationale bisschoppensynode spreken, die ten dele gewijd was aan het priesterambt. Baars kreeg bovendien een cruciale rol in een nieuw therapeutisch centrum voor priesters en religieuzen met problemen. Terruwes bevestigingsleer vormde de therapeutische basis voor dit House of Affirmation in Whitinsville, Massachusetts.⁷⁰

Paulus VI had de jaarlijkse synodes ingesteld om collegiaal overleg onder de bisschoppen wereldwijd te bevorderen.⁷¹ Zonder dat ze bestuurlijke status hadden, gaven deze vergaderingen de bisschoppen de kans zich te bezinnen op de omstandigheden en voorwaarden waaronder de katholieke kerk functioneerde, vanuit de kernvraag wat de missie van die kerk in de wereld moest zijn. Aan de vijf weken durende synode van 1971 namen tweehonderd bisschoppen deel, afgevaardigd door meer dan tachtig kerkprovincies. Op de agenda stonden twee controversiële thema's: het priesterambt en de rechtvaardigheid in de wereld. Wereldwijd drongen groepen gewijde en ongewijde katholieken aan op behoud dan wel afschaffing van het verplichte celibaat. De kwestie of het kerkelijk gezag vanuit de principes van het evangelie ongelijke machts- en bezitsverhoudingen moest veroordelen die mensen rechteloos en bezitloos

maakte en hield, raakte direct aan de allianties met lokale elites als machtsbasis van de katholieke wereldkerk.⁷²

Ten tijde van de bisschoppensynode spreken over het priesterambt vanuit de bevestigingsleer – beter kon het niet wat Anna betreft. Spreken op die bisschoppensynode in de Sint Pieter was voor haar als vrouw natuurlijk onmogelijk. Daarom moest er een aparte bijeenkomst in de marge van de synode georganiseerd worden waarop zij en Koert konden spreken. Romeinse partners vonden dat Alfrink dit moest doen, die bij de organisatie betrokken was namens de Nederlandse kerkprovincie. Die aarzelde echter omdat hier het risico aan kleefde dat wat Terruwe presenteerde bij voorbaat – en ten onrechte – door de andere bisschoppen als extreem progressief getaxeerd zou worden. Dit imago had de Nederlandse kerkprovincie sinds het Pastoraal Concilie (1968-1970), waarop experts zonder kerkelijke status of functie zich over kerkelijke vraagstukken hadden mogen uitspreken.⁷³ Daarvoor hadden de Nederlandse bisschoppen in Rome afkeuring geogst. Alfrink wilde onder geen beding de indruk wekken als zou hij dit format – een expert zonder kerkelijke status laten spreken over het priesterambt – nota bene in Rome willen herhalen. Vermoedelijk wilde hij evenmin bestaande verwachtingen in eigen land over mogelijke aanpassingen van het priesterambt opnieuw aanwakkeren.

Uiteindelijk spande de kardinaal zich toch in voor de organisatie van de lezing, zonder dat dat bekend mocht worden. Hij droeg Terruwe op de eerste week van oktober 1971, waarin de synode plaats zou vinden, vrij te houden in haar agenda en zich ook inhoudelijk voor te bereiden. Anna reserveerde voor haar en Koert aparte kamers bij de Zusters van Bethanië op Monte Mario. Ze zouden wat haar betreft ook beiden spreken. Zij boekte haar vliegticket voor de heenreis op zaterdag 2 oktober. Zou het niet doorgaan, dan moest zij ook niet naar Rome afreizen, was Alfrinks dringende advies, want dat zou haar alleen maar frustreren.⁷⁴ Op 29 september kon Anna het verlossende telegram aan Koert sturen: ‘Kunnen spreken – 7 oktober – bel mij.’⁷⁵ Met zijn hulp had zij haar lezing voorbereid in drie talen – Latijn, Engels en Frans.⁷⁶ Koert kon tot Anna’s grote opluchting op het allerlaatste moment zijn tickets boeken. Zijn medewerking maakte het tot een minder ‘Nederlands’ project en dat was belangrijk om – in de redenering van Alfrink – een deel van hun beoogde gehoor niet bij voorbaat kopschuw te maken. Dat Wright als voorzitter van de sessie zou optreden, droeg daar ook aan bij en betekende ook een officieu-

ze link met de synode. Via een bevriende missiebisshop kwam het elegante palazzo Villa Carpegna als locatie beschikbaar; de Belgische Witte Paters hadden het als klooster Domus Mariae in gebruik.⁷⁷

Dat Anna en Koert samen zouden spreken, bleek niet te organiseren. Anna besliste vervolgens dat zij de lezing die zij samen hadden voorbereid in het Frans zou geven, waarna een vragensessie volgde. Die zou Koert in het Engels voor zijn rekening nemen. Hij zou in de antwoorden ‘volledig kwijt’ kunnen wat hij zou willen zeggen.⁷⁸ Daarmee loste zij ook haar probleem op, namelijk dat zij zelf niet in staat was in die taal onvoorbereid te spreken. Koert draaide daar zijn hand niet voor om. Hij zou hun gezamenlijke optreden later gebruiken om zich te profileren als ‘consultant on the problems of the priesthood at the 1971 Vatican Synod of Bishops’.⁷⁹ Ook Anna zou hun *performance* kwalificeren als ‘voor de bisschoppensynode’. Strikt genomen traden zij echter op in een facultatief en informeel ‘bijprogramma’ dat maar een fractie van deelnemers aan de bisschoppensynode trok.⁸⁰ Koert nam het leeuwendeel van de voorbereiding voor zijn rekening en zou dit ook publiceren onder de titel *How to treat and prevent the crisis in the priesthood*. Deze tekst was toegespitst op de binnenkerkelijke discussie over roeping en ambtsverlatingen van priesters in de Verenigde Staten. Hij bouwde direct voort op de bevindingen van een studievergadering van de Amerikaanse bisschoppenconferentie: dat het merendeel van de Amerikaanse clerici te beschouwen was als emotioneel onderontwikkeld. Hij en Terruwe schatten dat niet meer dan tien tot vijftien procent van de priesters in West-Europa en de Verenigde Staten psychisch voldoende waren toegerust voor hun taak. Een vijfde tot een kwart van de rooms-katholieke geestelijken in deze gebieden kampte met psychiatrische problemen. Zestig tot zeventig procent gold als emotioneel onderontwikkeld. Zij verbonden deze schokkende cijfers met wat zij als hoopgevende boodschap presenteerden: bevestiging. De toepassing van bevestiging als principe in de opleiding en selectie van priesterkandidaten kon een preventief, positief effect hebben op de ontwikkeling van priesters. En voor wie preventie te laat was, bood bevestiging via psychotherapie een therapeutische remedie.⁸¹

Deze insteek sloot nauw aan bij de intenties van de bisschoppensynode van 1971, die het ambtelijk priesterschap, gekoppeld aan het celibaat, wilde versterken. In Nederland trokken progressieve katholieken die een grondige herziening van het priesterambt en heroverweging van het priestercelibaat

voorstonden, de wenkbrauwen op over dit programma waarin de katholieke leer altijd voorging op het leven.⁸² Terruwe en Baars hadden ‘Human growth in the priesthood’ als titel voor hun bijdrage gekozen. Daarin bespraken zij ‘causes, treatment and prevention of the Priest’s [sic] crisis of identity, frustration, loneliness’ die via ‘sexual and celibacy problems, neuroses etc.’ aan de oppervlakte kwamen.⁸³ Het priesterschap stond niet alleen door kerkelijke en religieuze vernieuwingen onder druk. Ook maatschappelijke vernieuwingen – reductionistisch samengevat onder de noemer secularisatie – ondergroeven de legitimiteit en plausibiliteit van de leidende rol van celibataire gewijde mannen in hun kerk. Terruwe wilde deze mannen Gods een hart onder de riem steken door erop te wijzen dat zij psychisch en fysiek in staat waren celibatair te leven. Bevestiging en weerhoudende liefde vormden de kernelementen van haar voordracht. Anna presenteerde zichzelf als de ontdekker van beide principes en Koert als de dienstbare collega met wie zij samenwerkte. Ze waren weliswaar katholieke leken, maar bovenal loyale deskundigen op wie kerkelijke gezagsdragers konden vertrouwen. Terruwe wist dat zij als vrouwelijke expert extra moeite moest doen om klerikale geringschatting van de intellectuele capaciteiten van vrouwen te neutraliseren. Daarom was het functioneel om haar persoonlijke contact met Paulus VI van eind augustus 1969 te noemen, net als de omvang van de groepen – van duizend tot wel drieduizend personen – die sinds iets meer dan een jaar naar haar publieke lezingen waren komen luisteren.

In haar wijdloppige betoog presenteerde Terruwe een cultuurpessimistische diagnose. Het moderne leven wakkerde volgens haar angst en vrees aan en tastte daarmee de natuurlijke emotionele stabiliteit van mensen aan. De katholieke kerk versterkte dit proces door een spiritueel regime te handhaven waarin de mens zelf voor zijn deugdzaamheid verantwoordelijk was en steeds met het eigen tekortschieten werd geconfronteerd. Gelovigen en priesters gingen daarom onder angst en vrees gebukt, die hun persoonlijke en professionele functioneren belastten. Daarom waren zij kwetsbaar voor (dwang)neurosen of misbruik van alcohol of psychofarmaca. Terruwe legde haar gehoor uit dat de katholieke kerk eigenlijk geen goede, echt pastorale benadering van menselijke emoties kende. Wat de kerk onder liefde verstond had weinig met hartelijkheid of emotionele betrokkenheid te maken. Hier plaatste zij wat de kerk leerde (‘zoals zij het begreep’, voegde ze als retorische strategie van toegeving toe)

tegenover wat zij had geleerd in haar psychotherapeutische praktijk. Daarmee wilde zij niet de kerkvaders in de beklagdenbank zetten op wie de katholieke kerk haar leer over liefde en versterving baseerde, maar wel wijzen op ‘newly discovered insights’ uit de menswetenschappen. Ook zij had door het contact met haar patiënten een heel andere visie op emotionele liefde ontwikkeld dan wat de kerk leerde; emotionele liefde was fundamenteel, onmisbaar, noodzakelijk voor de mens en voor iedereen met wie die mens te maken had.

Deze overtuiging paste zij vervolgens toe op priesters die door hun strenge opleiding vooral offerzin en wilskracht hadden ontwikkeld. In affectief opzicht waren zij niet alleen onderontwikkeld gebleven, maar hen was geleerd dat zij de genegenheid van medemensen moesten opgeven om God te kunnen dienen. Gebrek aan emotionele liefde veroorzaakte volgens Terruwe de crisis in kerk en samenleving, op persoonlijk en collectief niveau. Zij plaatste dit type liefde tegenover een vooral met seksualiteit verbonden liefde. Als psychiater stelde zij vast dat het afzien van seksualiteit, wat priesters met het celibaat beoefden, in psychisch opzicht niet schadelijk was. In haar visie was de seksuele drift in normale, emotioneel rijpe mannen onderworpen aan de rede, zonder dat dit emotionele storingen tot gevolg had. ‘Rijpheid’ was het sleutelbegrip in haar cirkelredenering: wie die rijpheid had, had geen problemen met het celibaat en wie daar wel problemen mee had, was niet rijp. De kerk zelf moest beslissen of de voordelen van de celibaatsplicht opwogen tegen de moeilijkheden die priesters ermee hadden. Die problemen zouden echter, zo liet zich uit haar redenering afleiden, minder worden zodra priesters gelukkig konden worden door open te zijn naar anderen.

Kerk en priesters verkeerden inderdaad in crisis, maar die liet zich oplossen door bevestiging. Dit begrip was in hoofdletters gedrukt in de Engelse tekst van deze lezing in Rome: THE CONFIRMATION. Als ‘dochter van de kerk’ hield zij haar gehoor voor dat de kerk als hoedster en verspreidster van christelijke liefde tot taak had bevestiging te bevorderen. Priesters waren bij uitstek degenen die de liefde van God, als bevestiger van de mens, door moesten geven aan gelovigen. In haar afsluiting stipte ze de priesteropleiding, de oecumene, ontwikkelingshulp en wereldvrede aan als complexe vraagstukken waarvoor bevestiging een oplossing kon bieden. De verzamelde bisschoppen maande ze met een Latijns motto dat ze nogal vrij, vanuit haar stokpaardje, vertaalde: *Sub umbra alarum tuarum protege nos*: bescherm ons onder de scha-

duw van uw vleugels, door te bevestigen in weerhoudende liefde. Het was aan priesters om de mensen te omsluiten met een op God gerichte liefde. En dit vergde een diepe weerhoudende liefde, aldus Terruwe. Daarmee ontkoppelde zij seksualiteit van liefde die in ascetische interpretaties van het celibaat impliciet gekoppeld waren.⁸⁴

Hoewel er maar een bescheiden groep op de lezing was afgekomen en deze verder ook nauwelijks sporen naliet, was Anna euforisch. Het verblijf in Rome, zo leek het, kreeg extra glans omdat zij er samen met Koert over bevestiging had mogen spreken. Ze dineerden die week met Alfrink. De kroon op de week was echter de privé-audiëntie bij Paulus VI, waarbij Anna in haar agenda met wapenfeiten tussen haakjes aantekende: ‘tweede’.⁸⁵

PAAPSE PHIL BLOOM

Hoewel zij mensen wilde vertellen over haar leer, vond Anna interviews in dag- en weekbladen en voor radio en televisie maar een lastig genre. Vooral omdat zij niet altijd of alleen maar lof oogstte, maar soms ook ongezouten kritiek en daar bleek zij niet op gebouwd. Een recensent kraakte het interview af dat de aanstormende KRO-journalist Willibrord Frequin met haar had afgenomen op 18 mei 1971. Hij noemde het slaafs, sektarisch en een staaltje van ongeoorloofde commerciële patiëntenwerving bovendien. Frequin had bezoekers van Terruwes lezing in de Doelen om een reactie gevraagd. Onder hen waren ook patiënten die grif ingingen op de vraag wat Terruwe voor vrouw was en waarom zij patiënt bij haar waren. Openhartig deelden deze mannen en vrouwen hun waardering voor Terruwe, samen te vatten als ‘een lieve en toch sterke persoonlijkheid. Van een charmante vrouwelijkheid ook. Met een bijna seismografische gevoeligheid voor wat in de ander omgaat en wat de ander nodig heeft.’ Het persoonlijke en professionele bleek nauw verweven in hun antwoorden. Datzelfde gold ook voor ‘bevestigingstheorie’ en ‘bevestigingstherapie’, want patiënten verduidelijkten dat zij de betekenis van die theorie begrepen door wat er met hen in Terruwes spreekkamer gebeurde. ‘Dr. Terruwe is een wonderbaarlijke vrouw en daar ga ik altijd graag naar toe. Want zij geeft een hoop liefde, hartelijkheid en vriendschap weg. Je komt bij haar helemaal tot rust.’ Dat persoonlijke ontwikkeling door bevestiging ook gunstige maatschappelijke effecten kon hebben, was misschien wel ‘erg idealistisch,

maar ik geloof in dat idealisme', vatte een patiënte de betekenis van bevestiging samen als deel van een breed gedeeld streven naar een betere wereld.⁸⁶

De recensent schilderde Terruwe af als de 'paapse Phil Bloom op het terrein van de niet-lichamelijke menselijke betrekkingen'.⁸⁷ Kunstenaars en model Phil Bloom had op 9 oktober 1967 een primeur in de Nederlandse televisiegeschiedenis door geheel naakt, in een rieten stoel met *Het Vrije Volk* in de hand, in het VPRO-programma *Hoepla* te verschijnen. Anna Terruwe had zich tegenover Frequin natuurlijk niet letterlijk blootgegeven, en eigenlijk ook niet figuurlijk. Haar patiënten waren onbevungen in de flitsgesprekjes met hem, maar zelf had zij als altijd haar woorden gewikt en gewogen. Zeker toen Frequin zinspeelde op de vraag of haar theorie de enige was waarmee 'de gefrustreerde, neurotische mens' genezen kon worden. Terruwe nam haar beroepsgroep in bescherming: 'Als een psychiater een mens niet geneest, wil het niet zeggen dat hij geen juiste therapie toepast. Om allerlei redenen kan een mens niet te genezen zijn.' In geval van een frustratieneurose was genezing echter afhankelijk van bevestiging en die gaf een behandelend psychiater niet als professional, maar primair als mens, of hij zich daar nu wel of niet van bewust was.⁸⁸

Na de negatieve recensie sloeg Anna Terruwe verzoeken af van onder andere de TROS, de KRO en de EO met als argument dat zij de mensen tot wie zij zich richtte, ook persoonlijk wilde zien en horen. Het medium televisie lag haar niet, ontdekte zij in proefopnames. Voor panelgesprekken voelde zij al helemaal niet omdat de aandacht van het gehoor door die vorm per definitie verdeeld was. Voor de onverdeelde aandacht die zij nastreefde, leende de 'bestaande tv-methodiek' zich niet.⁸⁹ In het voorjaar van 1972 maakte zij een uitzondering voor de Vlaamse televisiepresentator en hoogleraar Joos Florquin (1916-1978). Sinds 1957 maakte hij voor de Vlaamse televisie het zeer goed bekeken interviewprogramma 'Ten huize van', waarin hij bekende Belgen en Nederlanders in hun huiselijke omgeving over hun werk en leven bevroeg. Dit waren vooral politici, kunstenaars, vooraanstaande academici, schrijvers en dichters – meestal mannen en daarom was Terruwe voor Florquin wellicht ook een interessante gesprekspartner. Eind februari 1972 nodigde hij haar uit hieraan mee te werken. Om een indruk te geven stuurde hij een boek mee waarin een aantal eerdere interviews was uitgegeven. Veel bedenktijd gaf hij haar niet. Hij zou het gesprek graag begin maart houden en vroeg 'een biografische

schets, uw bibliografie of evt een ander dokument (bv. een interview)’ opdat hij zich goed kon voorbereiden. Op basis van het voorgesprek zou hij een verslag maken als leidraad voor de eigenlijke televisieopname voor de uitzending van vijftig minuten.⁹⁰ Dat Florquin hoogleraar was en dat zij de hoofdrol in dit interview zou spelen, was een eervol vooruitzicht voor Anna. Maar zij gaf zich niet zomaar gewonnen.

Florquins tijdpad was haar te krap en de setting te kwetsbaar. Dit liet ze hem weten via Bernard J.A. Kemme (1917-1992), pastoor in het Achterhoekse dorp Braamt bij Doetinchem. Kemme behartigde haar ‘public relations’ en noemde zich haar secretaris. Hij had toestemming van zijn kerkelijke baas, Alfrink, om daar tijd aan te besteden.⁹¹ Voor Anna bleek de combinatie van haar eigen praktijk, publicaties en lezingen erg zwaar. Daarnaast ook nog contacten met uitgevers en andere organisaties onderhouden, was haar te veel. Zij had geregeld griep of andere gezondheidsklachten die haar dwongen soms wel enkele weken achtereen het bed te houden. Dan ging er een voorgedrukt briefje naar potentiële patiënten met de mededeling dat zij ‘overbezet’ was en voorlopig geen nieuwe patiënten kon aannemen. ‘Indien U dit zoudt wensen, wil ik U gaarne op mijn wachtlijst plaatsen.’ Dat zij degenen die haar hadden benaderd in datzelfde briefje liet weten ‘desgewenst bereid [te zijn] kennis te nemen van Uw psychische toestand’ zonder dat ze tot een eventueel nodige behandeling kon overgaan, loste de overbelasting natuurlijk niet op.⁹² In haar brieven aan Koert noemde zij zich zijn ‘overbelaste partner’ en schreef zij dat alle werk – meestal in een gedetailleerd lijstje weergegeven – voor haar tot een ‘obsessie van onmogelijkheden’ uitgroeide. Zij trok daar lering uit door naast haar reguliere vakanties zich soms voor enkele weken uit haar praktijk terug te trekken om te kunnen studeren en lezingen rustig voor te kunnen bereiden. Dan kwam ze, schreef ze Baars, tot de concentratie die daarvoor nodig was.⁹³

Om de rust te bewaren was Kemmes hulp bij de organisatie van haar werkzaamheden zeer welkom. Hij stuurde Florquin in opdracht van Terruwe een uitvoerige beschrijving van de afspraken en procedure voor het gesprek.⁹⁴ Concreet hield dit in dat Florquin het voorbereidende gesprek niet met Terruwe, maar met de pastoor van Braamt zou voeren. Kemme zou het verslag van Florquin aan Terruwe doorsturen en met haar doorspreken. Florquin zou vervolgens ‘van Dr. Terruwe een gekuist en door haar toegestaan aantal vragen (vermeerderd of verminderd)’ ontvangen. ‘Aan deze gekuiste lijst gelieve u zich

dus te houden bij uw gesprek met Dr. Terruwe.’ Ook het tijdpad voor het hele traject wilden Kemme en Terruwe bepalen.⁹⁵ Florquin reageerde eind maart met de mededeling dat hij na rijp beraad niet kon instemmen met deze werkwijze. Een voorbespreking met Kemme vond hij belemmerend. Werken volgens een door Terruwe aangepaste vragenlijst beschouwde hij als een inbreuk op ‘de vrijheid van de interviewer’. Dan kon in zijn optiek geen sprake meer zijn van een spontaan gesprek zoals hij dat in de interviewreeks wilde realiseren. Wanneer hij ‘in dat vrij enge keurslijf’ riskeerde een interview te maken dat niet aan zijn kwaliteitsnormen voldeed, wilde Florquin er liever maar helemaal niet aan beginnen. Nadat hij zich met hoffelijke verontschuldiging aan Kemme en Terruwe had teruggetrokken, kwam Terruwe alsnog – met Kemme als intermediair – over de brug. Florquin was welkom op Hemelvaartsdag in Nijmegen.⁹⁶ Op donderdag 11 mei maakte hij ’s middags kennis met Terruwe en maakten ze verdere afspraken over het gesprek en de opname ervan. Die werd op woensdag 11 oktober 1972 via de VRT uitgezonden.⁹⁷

Het vraaggesprek met Florquin vond plaats in de periode dat Terruwe zich met hand en tand verzette tegen de heruitgave van het interview met haar in *De Nieuwe Linie*. Wie beide interviews naast elkaar legt, ziet het verschil in toon en stijl van de interviewers onmiddellijk. Florquin stelde vooral open vragen of leaders – algemeen geformuleerde zinnen waarop Terruwe kon doorgaan (‘U hebt al vrij vroeg een specialisatie gekozen’). Uit de opbouw van het interview en de hoffelijke wijze waarop Florquin de afzonderlijke thema’s aan de orde stelde, blijkt dat hij goed wist wat de knelpunten in hun gesprek konden zijn. Bijvoorbeeld ‘de zaak Terruwe’, waarvan hij aangaf te weten dat zij er niet graag over sprak. Terruwe kreeg vervolgens alle ruimte voor haar zienswijze, terwijl Florquin zich – anders dan *De Nieuwe Linie*-journalist De Bruijn – niet liet betrappen op vooringenomenheid ten aanzien van de rooms-katholieke kerk of haar gezagsdragers. Terruwe onderstreepte dat zij katholiek was en dat de Nederlandse bisschoppen haar en haar werk steeds gunstig gezind waren geweest en gebleven. Het beroepsverbod van 1956 (‘Dat was inderdaad een publieke veroordeling. Ik kreeg verbod nog priesters te advizeren’) was het gevolg van ‘misverstanden’ met het H. Officie, in het bijzonder met de secretaris ervan, Ottaviani. Die waren uiteindelijk opgehelderd.⁹⁸ Florquins respectvolle benadering maakte haar betrekkelijk mededeelzaam en stond in schril contrast met de vooral politiek gemotiveerde agenda van De Bruijn, waardoor Terruwe

zichzelf en haar opvattingen minder goed uit de verf vond komen. Tegenover Florquin kon zij goed vasthouden aan de wijze waarop zij zich aan een breed publiek wilde presenteren. Discretie over haar persoonlijke leven vormde daarvan de leidraad: niet zij, maar haar leer was belangrijk. In het gesprek bracht zij de relatieve geslotenheid over haar persoonlijke leven in verband met haar positie als zenuwarts: 'Een zenuwarts is door de aard van zijn beroep tot een zekere discretie gehouden.'⁹⁹

Als psychiater had zij nog geen seconde met tegenzin in haar spreekkamer gezeten.¹⁰⁰ Dit verklaarde zij uit de manier waarop zij haar vak uitoefende en haar specifieke patiëntenbestand: 'Ik behandel alleen mensen van wie ik houden kan, tegenover wie ik putten kan uit affektiviteit. Daarom werk ik zo gemakkelijk, denk ik.'¹⁰¹ Zij bekende dat zij wel was opgeleid in de psychiatrie en de neurologie, maar dat zij zich daarvan in haar praktijk had gedistantieerd: 'Ik doe alleen psychotherapie. Bij mij komen alleen in aanleg gezonde mensen.'¹⁰² Concreet betekende dit dat zij selectief was bij het aannemen van patiënten; zij nam alleen 'bepaalde mensen in behandeling' die zij koos op basis van het eerste consult. Daarin voerde zij een gesprek en deed zij een uitgebreid lichamelijk onderzoek. Daarvoor was haar 'opvoeding tot arts' van belang, 'want die dient mij in grote mate'.¹⁰³ Gewapend met reflexhamer, speld en lamp onderzocht zij het centraal zenuwstelsel; op basis van het reflexenbeeld stelde zij vast of zij met iemand 'met aangeboren afwijking of verkregen afwijking te doen' had of 'met een mens die een gevoelsleven heeft dat moeilijk of gemakkelijk door de rede kan worden geleid'. Neurosen en dwangneurosen in het bijzonder waren aandoeningen 'der begaafden', aldus Terruwe. Dit was haar stokpaardje: dat neurotici niet gek of gestoord waren, maar juist verstandelijk en gevoelsmatig begaafd.

In tamelijk vage termen beschreef zij dat mensen onder haar behandeling beter werden, zonder dat zij precies wist hoe. Een patiënt had dat raadsel voor haar opgelost door haar ansichtkaarten te sturen met Rodins 'La main de Dieu', een sculptuur van een hand die uit materie een mens maakt. 'Dit doet u nu met mij, dokter. Zo hebt u me beter gemaakt', had deze patiënt haar uitgelegd.¹⁰⁴ Voor de kijkers anno 1972 zal dit alles nogal onsamenhangend of zelfs raadselachtig zijn geweest. Wat bleef hangen was de indruk van een wonder. Dit was door Anna Terruwe persoonlijk bewerkstelligd in het vaak innige contact dat zij met haar patiënten opbouwde en onderhield – patiënten die

zij zelf had uitgezocht op hun ontvankelijkheid om hun gevoelsleven door de rede te laten leiden. Daarmee drong zich het beeld op van een soort dubbele uitverkorenheid: Terruwe als behandelaar, die verbetering in haar patiënten wist te bewerkstelligen, en patiënten die uitverkoren werden om bij haar in behandeling te mogen.

Florquin koos haar publicaties als leidraad voor haar professionele ontwikkeling, zij duidde die ook met terugwerkende kracht met de inmiddels centrale begrippen in haar werk: bevestiging en weerhoudende liefde als antwoord op het moderne zoeken naar geluk. Florquin benoemde haar ontdekking van de frustratieneurose in termen van een soort nieuwe geboorte, maar dan van een volwassene – een beeld dat Terruwe gretig beaamde. Ook haar essentialistische opvattingen over de seksen – haar overtuiging dat mannen en vrouwen tot elkaar ‘geordend’ zouden zijn en dat het verstoren van deze ordening de kern van psychische problemen vormde – mocht zij uitvoerig toelichten. Zij was, zo legde zij uit, niet tegen vrouwenemancipatie, maar het lukte haar niet deze stelling overtuigend te onderbouwen doordat ze steeds onderstreepte welke ellende het oprekken of overschrijden van de bestaande rolverdeling tussen de seksen tot gevolg kon hebben. Florquin luisterde aandachtig naar Terruwes uitleg over de wederkerige relatie tussen ‘psychische menswording’ en bevestiging als heilzaam principe in intermenselijke relaties. Niet in de laatste plaats omdat zij een interessante link met de wegwijnende kerkelijkheid legde.

Als ik nu geen psychische menswording heb ontvangen, ben ik een eenzaam mens, onzeker van mijn menswaarde. Dan weet ik niet wie ik ben, heb ik niet het vermogen tot adequaat gevoelscontact en erken alleen mensen aan wier gezag ik houvast heb over wie ik gezag kan uitoefenen. Want ik heb geen eigen identiteit. Voor deze mensen is het opheffen van de strakke structuren – zoals o.a. in de Kerk is gebeurd – een erge zaak, omdat ze hun houvast kwijt zijn. En zij veroordelen uit innerlijke psychische zwakte alles wat “nieuw” is. Dat is het meest triest voor deze mensen. Paus Johannes XXIII kende zulke angst niet, maar hij was dan ook een psychisch volkomen volwassen man.¹⁰⁵

Psychisch volgroeid zijn, benoemde zij als voorwaarde voor het priesterschap. Het was de verantwoordelijkheid van het kerkelijk gezag daarop toe te zien. ‘Gefrustreerde mannen kunnen immers geen pastorale zorg schenken, zoals duidelijk is uit wat ik zei over de psychische menswording.’ Die menswording volgde uit bevestiging, legde ze onder verwijzing naar *Geloven zonder angst en vrees* uit:

En hoe gebeurt de bevestiging? Iemand ziet en voelt mij als goed, waardoor ik voel dat ik een goed ben voor hem. Daardoor leer ik mezelf kennen als een goed. Omdat ik een gemeenschapsmens ben, is het van het grootste belang dat de ander mij zegt en laat voelen als ik voor iets goed ben. Zo en zo alleen, wordt de andere mens voor mij een goed. Deze bevestiging heeft als vrucht de zelfliefde en mijn gevoel van zelfwaarde. Bovendien is het de grondslag van de liefde voor de ander. Zonder de bevestiging kan geen enkel goed aan mij verschijnen, zonder haar ben ik eenzaam en ongelukkig en tot geen enkel waar-menselijk genieten in staat.¹⁰⁶

Zonder veel tegenspel van Florquin debiteerde Terruwe vervolgens haar afwijzing van kunstmatige vormen van geboortebeperving. Niets minder dan ‘de gezondheid van het menselijke geslacht’ stond hier op het spel. Daaraan gaf ze een kerkpolitieke draai door te insinueren dat het eveneens afwijzende standpunt van de katholieke kerk providentieel was, omdat dit mensen beschermde tegen ‘dictatoriale regeringen’ die ‘anticonceptionalia, abortus of euthanasie’ konden afdwingen. Navrante voorbeelden uit het nazibewind tussen 1933 en 1945 lagen Nederlanders en Belgen ongetwijfeld nog vers in het geheugen. Vorm en inhoud van Terruwes uiteenzetting liepen over van professionele zelfverzekerdheid die grensde aan geboorneerdheid.

BEROEMD MAAR ONTEVREDEN

De aandacht voor haar en haar opvattingen leken Anna af en toe inderdaad naar het hoofd te stijgen. Conflicten met journalisten die weigerden naar haar pijpen te dansen, illustreren dat. Compromisbereid bleek ze niet te zijn, slim onderhandelen kon ze evenmin. Met Duynstee naast zich had zij dat ook

zelden zelf hoeven te doen. Degenen die hem in de loop der jaren als zaak-waarnemers zouden vervangen, moesten terdege rekening houden met haar eigengereide inschatting en koersbepaling. Dat zij gemakkelijk gekwetst raakte en steeds volkomen overtuigd was van haar gelijk, verkleinde bovendien hun onderhandelingsruimte. Die overtuiging zou leiden tot een breuk met haar uitgever, Romen. Daaraan had zij steeds een vakkundige bondgenoot gehad die haar trouw was gebleven toen de verkoopcijfers van haar oeuvre begin jaren 1960 een dalende tendens vertoonden. De kwestie waarin zij met Duynstee verwickeld was, belastte toen haar en haar praktijk. Die vormde haar economische basis en had daarom voorrang. Bovendien investeerde zij toen veel tijd en aandacht in het prille, intensieve contact met Koert Baars over de Engelse vertaling van haar *Psychopathie en neurose* en haar proefschrift.

Haar apologie, *Opening van zaken*, gevolgd door de rehabilitatie en de audiëntie bij de paus joegen de publieke belangstelling en de verkoop van haar boeken vanaf de tweede helft van de jaren 1960 weer aan.¹⁰⁷ In 1971 werden meer dan veertienduizend boeken van haar verkocht. *De liefde bouwt een woning* en *Geloven zonder angst en vrees* waren absolute bestsellers waarvan er dat jaar respectievelijk meer dan vijfendertighonderd voor ruim negen gulden,¹⁰⁸ en ruim zeventuizend voor iets meer dan zes gulden over de toonbank gingen. Van eerstgenoemd boek volgden vertalingen in het Engels, Frans, Italiaans en Spaans in 1970 en 1971, met een tweede druk van de Franse en Italiaanse editie. Ook van minder bekende uitgaven zoals *Grondbeginselen van levenskunst*, waarin op initiatief van Romen *Wat is psychisch gezond leven* (1952) en *De rijping van het verlangen* (1957) in 1968 waren gebundeld, werden in 1971 bijna drieduizend exemplaren verkocht.¹⁰⁹

Uitgeverij Romen spande zich in om van zulke teksten met bescheiden omvang toch boeken te maken. *Geloven zonder angst en vrees* telde niet meer dan 68 pagina's, maar met een 'royale zetwijze (...) opdikkend papier en [met] een stevige omslag' kon directeur Van den Born 'er toch nog een boekje van maken'.¹¹⁰ Hij moedigde Terruwe ook aan deze titel te gebruiken, die zij ooit had opgepikt in haar contact met de Roermondse vicaris-generaal Feron. Van den Born corrigeerde haar bovendien omdat zij in ditzelfde boekje Maria als medeverlosseres typeerde. Hij waarschuwde dat dit theologisch aanvechtbaar was. Verstandiger volgens hem was de terminologie van het Tweede Vaticaans Concilie over te nemen: *Mater Ecclesiae* of *Mater Fidelium*.¹¹¹ De keerzijde van

boeken met een geringe omvang was de prijsstelling. Romen moest rekening houden met wat redelijk was en wat potentiële kopers er in de praktijk voor wilden betalen. Van dit laatste had Terruwe vermoedelijk overspannen voorstellingen. Bovendien betekende een lagere prijsstelling voor haar concreet een inkomstenderving doordat de royalty's lager uitvielen.

Romen begon in 1969 te tornen aan de vijftien procent die zij altijd over de verkochte exemplaren had ontvangen. Op basis daarvan ontving zij dat jaar zevenendertighonderd gulden – omgerekend meer dan achttienduizend euro's tegenwoordig.¹¹² Voor *Geloven zonder angst en vrees* kon Romen niet meer dan tien procent bieden, omdat de verkoopprijs anders te hoog zou worden. Van den Born zinspeelde erop dat Terruwe bereid zou zijn deze inkomstenderving te accepteren in ruil voor een breed lezerspubliek dat aan de verbreiding van haar visie zou bijdragen.¹¹³ De inkomsten uit de royalty's vloeiden in de kas van de Dammartin Stichting die haar auteursrechten beheerde. Statutair had Anna als zelfstandig bevoegd bestuurslid direct toegang tot deze inkomsten waarover de stichting geen belasting was verschuldigd. Zulke inkomsten leek Anna meer als haar eigen vermogen dan als dat van de Dammartin Stichting te beschouwen.¹¹⁴

De onderhandelingen met Romen laten zien dat uitgeverijen met een van oorsprong sterk confessioneel profiel zich onder toenemende commerciële druk in de jaren 1970 niet meer konden handhaven. Romen fuseerde tegen wil en dank met enkele soortgelijke uitgevershuizen, zoals Paul Brand, in Unieboek. Die kon in 1972 goede sier maken met Terruwe, van wie *De liefde bouwt een woning* en *Geloven zonder angst en vrees* maandelijks op de lijst van tien meest gekochte boeken in Nederland eindigde.¹¹⁵ Terruwe begreep echter ook dat zij kwetsbaar was als katholieke auteur in een seculariserende boeken- en lezersmarkt, met grotere uitgeverijen met wie persoonlijke banden losser waren dan zij gewend was.

Met zaakwaarnemer Kemme verkende zij daarom haar opties bij uitgeverij De Tijdstroom in Lochem, gespecialiseerd in gezondheidszorg in de brede zin van het woord.¹¹⁶ Haar opleider en collega Prick had er zijn publicaties ondergebracht. In mei 1972 gaf De Tijdstroom de lezing uit die ze in maart 1971 in de Doelen had gehouden, onder de titel *Geef mij je hand. Over bevestiging, sleutel van menselijk geluk*. Dit stond in september op de negende plaats van bestverkochte boeken. De lijst werd aangevoerd door *Herinneringen aan Godfried*

Bomans (1972) van Michel van der Plas. Terruwe volgde op Gerard Reve's *Taal der Liefde* (1972) en het veelbesproken rapport van de Club van Rome, *Grenzen aan de groei* (1972) over ernstige ecologische schade door milieuvervuiling.¹¹⁷ De transfer naar De Tijdstroom was een duidelijk signaal aan Romen, waarvan Kemme het 'gematigd pessimisme inzake de uitgaven van Dr. Terruwe' niet kon appreciëren. Concreet had hij in de zomer van 1971 een 'betere prognose omtrent de verkoop' van uitgever Van den Born geëist.¹¹⁸

Terruwe noch Kemme hadden een idee welke consequenties de fusie tot Unieboek voor Romen had. Van den Born had geen finale zeggenschap meer over herdrukken of restanten, die ook tot zijn persoonlijke spijt in Terruwes geval in de opruiming terecht waren gekomen.¹¹⁹ Binnen Unieboek had hij geen ruimte om te schipperen en dat pakte slecht uit voor boeken die niet goed liepen. Behalve om *Grondbeginselen van levenskunst* ging het ook om *De frustratieneurose*. Dit beschouwde Terruwe weliswaar als de ruggengraat van haar wetenschappelijk werk, maar het had acht jaar geduurd voordat de eerste oplage van drieduizend exemplaren verkocht was. Dat de directie van Unieboek daarvan in 1971 nog een herdruk toestond, was aan Van den Born te danken. Stank voor dank was wat hem betreft dat De Tijdstroom nu 'de vruchten, die mede door ons toedoen zijn gerijpt' dreigde te oogsten.¹²⁰ Had Duynstee nog geleefd, dan was dit volgens Van den Born nooit gebeurd, 'omdat deze eminente man niet alleen in theorie maar ook in de praktijk zou geweten hebben, wat bevestiging' was.¹²¹

De samenwerking met De Tijdstroom verliep daarentegen soepel. De briefwisseling tussen Kemme en de uitgever was hoffelijk, met Terruwe in de rol van de goedgunstige en dankbare auteur.¹²² Tijdstroom-directeur Van den Toorn kon vijftien procent royalty's bieden zoals Terruwe verwachtte. Bovendien onderhield hij persoonlijk het contact met haar en Kemme en dacht hij actief mee over mogelijke nieuwe publicaties, doelgroepen en afzetmogelijkheden. Hij beschouwde *Geef mij je hand* als een 'bijzonder waardevolle verrijking van ons voor de gezondheidszorg en de welzijnszorg gespecialiseerde fonds'.¹²³ Tussen mei en december 1972 volgden twee herdrukken. Eind van dat jaar kon men tevreden zijn over net iets meer dan twintigduizend verkochte exemplaren, naast een door Phonogram uitgebrachte luisterversie op grammofoonplaat.¹²⁴ Begin 1973 gaf De Tijdstroom opnieuw een voordracht van Terruwe uit, op zondag 21 januari 1973 uitgesproken in het KRO-radio-

programma *Kruispunt special*. Van den Toorn zorgde er bovendien voor dat deze tekst, *Blijft het duister nu ons licht?*, samen met Pricks tekst over de betekenis van Terruwes werk voor de psychiatrie en *Geef mij je hand* aan koningin Juliana en haar dochters werd aangeboden. Hieruit ontwikkelde zich een meer persoonlijk briefcontact tussen Anna en Prinses Margriet, die haar in 1977 als gelegenheidsverslaggever voor het damesblad *Libelle* zou interviewen.¹²⁵

Over Pricks tekst schreef Anna vol trots aan Koert dat zij volgens deze leermeester een ‘streep [had] gezet (...) onder de hele “oude” psychiatrie’.¹²⁶ Prick mocht haar werk dan onvermeld hebben gelaten in zijn handboek over de psychiatrie, waarover zij hem in 1967 pinnig de les had gelezen, hij nam zeker geen afstand van zijn pupil. Dit had ook met zijn dankbaarheid tegenover Duynstee te maken.¹²⁷ Prick verkende hoe ‘de officiële psychiatrie tegenover Terruwes gedachten’ stond.¹²⁸ Deze formulering wijst op een breuk tussen beide. Prick omzeilde eventuele disciplinaire strubbelingen door zijn ‘persoonlijke visie [te geven] op de waarde van het praktische werk van de psychiater Terruwe’. Hij verduidelijkte dat de geneeskunde algemeen op ‘ervaringskennis’ stoelde en dat Terruwe precies in dat spoor van haar academische medische opleiding was gebleven door haar praktijkervaring in te zetten als grondslag van haar wetenschappelijke hypothesen en theorievorming. Daarmee nam hij haar in bescherming tegen critici die haar hooguit als therapeut serieus namen en het wetenschappelijke kaliber van wat zij als haar leer presenteerde, kritisch dan wel helemaal niet evalueerden. Die finesses ontgingen Terruwe. Zij koerste op Pricks uitspraak dat hij zijn voordracht het liefst zo snel mogelijk in het Engels wilde laten vertalen opdat die verstuurd kon worden aan de in 1947 opgerichte internationale beroepsvereniging, de World Medical Association in Geneve.¹²⁹

De Tijdstroom koos vaker voor de verbinding van een publiekslezing van Terruwe gevolgd door publicatie. *Mens-geworden zijn en bevestiging* had zij op 29 mei 1973 op uitnodiging van het bestuur van de Katholieke Vereniging van Bejaardentehuizen gehouden. Honderden mensen hadden haar lezing bijgewoond, die met ‘warmte’ was gebracht maar moeilijk te volgen.¹³⁰ Aanleiding was de Dag der Bejaardentehuizen. Terruwe had zich voor de gelegenheid enkele dagen in een bejaardentehuis ingekwartierd en met bewoners gesproken. In die omgeving zou volgens haar bevestiging als intermenselijke waardering een meer dan zinnig levensprincipe zijn. Bovendien wees zij op de innerlijke

rijkdom van ouderen en hun vaak onvermoede mogelijkheden, als tegenwicht voor kwesties rond ouderdomspensioen en andere materiële voorzieningen die toen de beleidsagenda's en beeldvorming rond bejaarde Nederlanders domineerden.

Met Romen/Unieboek raakten de zakelijke betrekkingen vanaf 1973 verder verstoord. Deze uitgever realiseerde nog wel enkele herdrukken, maar zag zich door de btw-verhoging in 1976 genoodzaakt het percentage royalty's van vijftien naar tien procent te verlagen.¹³¹ Terruwe accepteerde dit niet en eiste dat Romen/Unieboek de auteursrechten van haar boeken weer aan de Dammartin Stichting zou overdragen. Contractueel hoefde Unieboek die eis niet in te willigen. De rechten vielen pas aan de auteur terug als de uitgever niet meer tot uitgave bereid was en dat was niet het geval. Verdere kostenbesparende maatregelen waren echter niet mogelijk en Terruwe was niet bereid tot een compromis: 'Er wordt uitsluitend vastgehouden aan gemaakte overeenkomst. Over wijziging honorarium valt beslist niet te praten. Gaarne schriftelijke bevestiging over teruggave auteursrechten.'¹³² Zij trok uiteindelijk aan het langste eind, terwijl Unieboek de eigen winst 'genihileerd' zag in ruil voor 'een nieuwe samenwerkingsbasis met Mevrouw Terruwe voor de toekomst', zo hoopte men. Daartoe was ook reden, gezien de stijgende lijn in de verkoop van een aantal van haar boeken, aangewakkerd door publieke optredens en interviews.¹³³

Stijgende verkoopcijfers waren bij De Tijdstroom aanleiding om een uitgave van Terruwes verzameld werk te overwegen.¹³⁴ Zover kwam het niet. Wel nam deze uitgever in 1980 zowel de rechten als de voorraad van Terruwes boeken bij Unieboek over. Zij was vooral blij dat daardoor *De frustratieneurose* beschikbaar zou blijven door een vijfde druk in 1981. De Tijdstroom realiseerde in 1982 ook van *De liefde bouwt een woning* een herdruk, maar deze tiende druk zou de laatste zijn. Plannen voor een herdruk van *Geloven zonder angst en vrees* waarvan Romen in 1973 de zevende en tevens laatste druk had uitgebracht, materialiseerden niet. De verkoop van Terruwes werk liep eind jaren 1970 terug. Nieuw werk van haar hand, zoals *De menswetenschappen vragen het woord in de kerk*, dat in 1980 verscheen in een oplage van vijftienghonderd exemplaren, verkocht beneden verwachting.

In de Verenigde Staten profileerde Koert zich als psychiater gespecialiseerd in de aanpak van psychische problemen van het kerkelijk kader. In het Guest House Sanatorium in zijn woonplaats Rochester (MN) bouwde hij ervaring op met behandeling van alcoholverslaafde priesters.¹³⁵ Begin 1972 kreeg hij zitting in een Amerikaanse commissie die onderzoek moest doen naar de problematiek van deze groep geestelijken en de basis moest leggen voor wat hij zich als een AA (Alcoholics Anonymous) voor priesters voorstelde. Het Amerikaanse voorbeeld zou wereldwijd navolging vinden via informatie aan de internationale bisschoppensynodes. Volgens Koert was de tijd bovendien rijp om te pleiten voor 'the establishment of at least one center exclusively for neurotic priests'. Voor dit plan moest *Loving and curing the neurotic. A new look at emotional illness* dat Anna en hij net hadden gepubliceerd, op zeer korte termijn in zoveel mogelijk talen vertaald worden.¹³⁶ Dit bevatte de grondslagen van hun benadering en moest 'de Bijbel worden van onze doctrine over de hele wereld', schreef hij haar enthousiast.¹³⁷

Anna was nogal in verlegenheid gebracht door deze eerste gezamenlijke publicatie, omdat de stofomslag vermeldde dat zij doceerde aan de Nijmeegse universiteit.¹³⁸ Dat was niet het geval en zou haar zeker op kritiek komen te staan, liet zij Koert weten met de vraag of hij hiervoor niet een oplossing kon bedenken. Op zijn plannen voor het nieuwe centrum reageerde zij wat koeltjes; zij moest zich er, net als hij, voor 'openen'. Kennelijk kostte het haar enige moeite te accepteren dat hij, en niet zij, voor invloedrijke bisschoppen het aanspreekpunt voor dit project zou zijn. Wat hij als 'doorbraak in Rome' bestempelde, beschouwde zij echter ook als 'stroomversnelling' waarin ze 'rechtop en rustig' zou proberen te blijven.¹³⁹ Haar opstelling leidde tot enige wrijving met hem die zijzelf toeschreef aan haar overbelasting. Die wrijving had echter ook te maken met wat zij 'territorium-gevoeligheid' noemde tegenover Koert. Daarvan was zij zich bewust na hun gemeenschappelijke optreden in de marge van de bisschoppensynode in oktober 1971 in Rome. Anna had bij die gelegenheid duidelijk geregistreerd hoe zijn beheersing van wat zij als haar leer beschouwde en de bedreven presentatie ervan in het Engels haar in de schaduw dreigden te stellen. 'Daarom sta ik op 't ogenblik ambivalent tegenover je aanwezigheid', bekende zij openhartig en schreef deze tweeslachtigheid op het conto van de emoties die hun optreden bij haar hadden losgemaakt.¹⁴⁰

Anna moest zich ook in de daaropvolgende jaren verzoenen met het feit dat Koert in Amerika zelf naam maakte met de bevestigingsleer. Eind juni 1972 schreef hij dat hij een klein boekje in voorbereiding had over 'affirmation' om daarmee alvast aandacht te genereren voor een groter boek van hen samen. 'Ik doe 't op een andere manier, in mijn stijl', verhelderde hij maar vroeg ook om haar goedkeuring.¹⁴¹ Hoewel zij in hun persoonlijke correspondentie steeds zijn grote aandeel onderstreepte in de internationale verspreiding van haar visie en benadering, was zij bang door hem overvleugeld te worden. Dit verklaart waarom zij eraan hechtte dat zij als auteur van gezamenlijke uitgaven als eerste genoemd werd. In 1976 veranderde dit toen Koert als eerste auteur vermeld werd van de Engelse vertaling van *De Frustratieneurose*. Alba House bracht deze in 1976 uit onder de titel *Healing the unaffirmed: recognizing deprivation neurosis*. Deze uitgever bracht de paperbackeditie uit 1979 alleen onder zijn naam uit.¹⁴² Alba House wilde Koert ook als eerste auteur van een nieuw boek met gedeelten over algemene psychologie en verdringingsneurosen uit *Loving and curing the neurotic* (1972) die niet in *Healing the unaffirmed* waren opgenomen. Daartegen verzette Anna zich met klem, omdat zij vond dat duidelijk moest zijn dat die publicatie 'een bewerking en uitbreiding is van mijn proefschrift' dat enkel door Koert was vertaald.¹⁴³

Zij handhaafde haar 'nee' toen Koert *Psychic wholeness and healing. Using all the powers of the human psyche* (1981) had samengesteld.¹⁴⁴ Ook bleek zij niet vatbaar voor het argument van Alba House dat Koerts grotere naamsbekendheid in de Verenigde Staten de verkoop kon bevorderen. Koert wist intussen dat hun uitgaven zonder deze uitgever weinig kans maken op de Amerikaanse markt.

Het boek *Born only once* dat Koert in 1975 publiceerde, laat zien dat hij haar alle eer gaf voor de ontdekking van de frustratieneurose en bevestiging als therapeutisch principe. Veel van de inhoud is rechtstreeks te herleiden tot zijn Engelse vertaling en bewerking van haar proefschrift en hun beider boeken die daar weer op waren gebaseerd. Koert was zonder meer een zeer begaafde auteur die wat hij 'the miracle of affirmation' noemde, uitstekend kon uitleggen. De 'affirmation therapy tapes' die hij eerder had uitgebracht waren op 'self-help' gebaseerd.¹⁴⁵ Deze waren bedoeld voor 'emotionally and spiritually troubled persons'. Priesters, gehuwden en homoseksuelen waren doelgroepen die volgens hem via bevestiging te 'genezen' waren. Genezing begon bij het zelf vaststellen van problemen; van daaruit maakte hij de aansluiting met de

frustratieneurose als sluitende diagnose, gevolgd door bevestiging die hij in termen van zielzorg typeerde als ‘the ministry of inner healing’. Wie zijn werk las of beluisterde, kon zichzelf helen, en dat vermogen stelde hij voor als een religieus ambt.

Ook *Born only once* opent met een lange lijst van psychische problemen op basis waarvan lezers konden vaststellen of ze iets aan het boek konden hebben. Wie zich ongeliefd, eenzaam, onzeker en onbegrepen voelde, bang om tegenover anderen te kort te schieten, geplaagd door dwanggedachten of -fantasieën, door aanhoudende rusteloosheid of vermoeidheid of zelfs door een doodswens, kon zichzelf helpen met zijn boek of zijn cassettes. Aan hen droeg hij zijn boek ook op, met de verzekering dat dit zou bijdragen aan hun ‘psychic birth’. Terwijl Terruwe in haar publicaties inzette op de uitleg van bevestiging als theorie en op de bredere toepassing daarvan op maatschappelijke problemen, concentreerde Baars zich juist op aansprekende casuïstiek van individuele hulpverlening. Dit was ook functioneel voor het werven van patiënten voor zijn eigen praktijk. Anno 1975 was dat voor Baars bittere noodzaak geworden, omdat hij zich onverhoopt terug had moeten trekken uit het House of Affirmation dat Bernard Alfrink op 1 juni 1974 feestelijk had geopend in Whitinsville.

HOUSE OF AFFIRMATION

Anna had, net als Koert, hooggespannen verwachtingen gehad van dit therapeutisch centrum. In het House of Affirmation moesten haar visie en aanpak materialiseren in psychologische hulpverlening aan priesters en religieuzen. Door Alfrink voor de officiële opening te laten vragen, hoopte Anna dat deze happening de beroerde beeldvorming over de Nederlandse kerkprovincie in de katholieke wereldkerk wat kon verbeteren.¹⁴⁶ De kardinaal benadrukte in zijn toespraak de Nederlands-Amerikaanse connectie waarop het nieuwe centrum berustte: het gedachtegoed van Terruwe, de samenwerking met Baars en de Nederlandse kerkprovincie als de geloofsgemeenschap waarin bevestiging als ‘contribution to human welfare’ was ontwikkeld. Dat was wel wat veel eer, maar paste bij de bewondering die Alfrink voor Terruwe had. Op basis van haar werk legde hij bevestiging uit als therapeutisch principe van christelijke signatuur en verbond dit met de christelijke principes van barmhartigheid en gerechtigheid.¹⁴⁷

Bij de opening draaide het centrum al meer dan een jaar met een driekoppige directie. Baars fungeerde hierin als Psychiatric Director of Education and Research, naast de psycholoog en priesterreligieus Thomas Kane als Executive Director en de arts Anna Polcino die ruime ervaring had als psychiatrische consultant van religieuze orden en congregaties.¹⁴⁸ Polcino was lid van de Medische Missiezusters, een zustercongregatie van medisch geschoolde vrouwen opgericht door de arts Anna Dengel (1892-1980).¹⁴⁹ Dengel en Terruwe maakten als enige vrouwelijke professionals deel uit van de internationale adviesraad van het House of Affirmation die hoofdzakelijk uit priesters en priesterreligieuzen bestond.¹⁵⁰ Tot de verhuizing van zijn gezin vloog Koert maandelijks vijftienhonderd mijl van Rochester naar Boston, van waaruit hij per auto naar Whitinsville reisde.¹⁵¹ Anna's brieven gaven hem moed en vertrouwen bij het nemen van deze voor hem persoonlijk en professioneel ingrijpende beslissing.¹⁵² '[O]ns House of Affirmation' beschouwde hij als ultieme verwerkelijking van haar gedachtegoed en zijn inspanningen daarvoor. Kane en Polcino zouden hun steunpilaren zijn bij de verspreiding en toepassing van Anna's therapeutische principes.¹⁵³ De beleefde briefjes die beiden met haar wisselden, waren aanzienlijk gereserveerder van toon.

Met name Polcino's professionele netwerk in de (deels ambulante) geestelijke gezondheidszorg voor 'religious professionals' droeg bij aan de realisering van het House of Affirmation. Zij was in 1970 met steun van de bisschop van Worcester (Mass.), J. Flanagan, gestart met het Consulting Center for Clergy and Religious. Polcino en Kane nodigden Baars in april 1972 uit voor een lezing over Terruwes en zijn werk. Dit leidde tot het uitwerken van een 'total treatment program' dat zij in het House of Affirmation probeerden op te zetten.¹⁵⁴ Genoemd centrum bood een 'residential program for therapy and education' van zes tot acht weken. Volgens Kane was het geen 'mental institution', maar een 'intercommunication laboratory' waar kerkelijke en religieuze professionals zich opnieuw op hun identiteit en opdracht konden bezinnen. Wie niet tegen het eigen ambt was opgewassen of worstelde met problemen die zich niet binnen de beoogde verblijfsduur lieten oplossen, zoals een alcohol- of drugsverslaving, was niet welkom. Wie wel mocht komen, behoorde tot de 'capable adults' die dan ook vrij waren om te gaan en staan waar zij wilden.¹⁵⁵

Sinds 1 oktober 1973 was de behandeling van patiënten in het House of Affirmation gestart. Koert schreef Anna: 'We hebben 3 zusters, 8 paters en

Ansichtkaart van het House of Affirmation, van Koert aan Anna, 27 augustus 1973. Op de achterzijde vermeldde hij dat er inmiddels twaalf patiënten waren opgenomen: paters, broeders en zusters.

1 broeder met frustratieneurosen, scrupulosity, enz.¹⁵⁶ De eerste vergadering van de internationale adviesraad had plaatsgevonden zonder Anna, die volgens Koert zeer gemist werd.¹⁵⁷ De financiële basis onder het hele project bleek weinig solide. Directeur Kane startte met meer structurele publiciteit, gekoppeld aan fondswerving en het opzetten van een netwerk van donateurs. Stigma's die kleefden aan priesters en religieuzen met psychische problemen probeerde hij met een 'positive concept' te pareren: een 'affirmed person' worden, lag binnen ieders bereik en dat gold ook voor de oplossing van problemen die het gevolg waren van een 'non-affirmed personality'. Kopschuw zijn voor 'psychological analysis' was onnodig, want de therapie concentreerde zich op 'the religious dimension of the personality'. Kane bestempelde Terruwe en Baars als de 'internationally esteemed psychiatrists' die de filosofische en volgens hem klinisch robuuste grondslagen van de in het House toegepaste therapie hadden ontwikkeld. Hij onderstreepte dat deze door Paulus VI als 'gift to the Church' waren gevalideerd.

Baars probeerde steun te verwerven voor de 'Terruwiaanse' grondslag van het nieuwe centrum bij kardinaal Wright die gold als een 'key American advisor at the Vatican'.¹⁵⁸ In eerdere contacten met hem hadden Terruwe en Baars

Feestelijke opening van het House of Affirmation. Van links naar rechts: kardinaal Humberto Medeiros, Anna Terruwe, Conrad Baars en kardinaal Bernard Alfrink.

de frustratieneurose naar voren geschoven als het eigenlijke, onderliggende probleem waarmee ontelbaar veel priesters worstelden. Bevestiging als therapeutische respons zou volgens hen 'much joy and emotional health to countless troubled priests' betekenen. Baars en Terruwe benadrukten tegenover Wright dat niet de psychiatrie, maar de katholieke kerk zelf hierin de leiding diende te hebben 'through her teaching and example to free the way for the happy and mature priests eager to serve Christ and the Church'.¹⁵⁹ Wright had in Rome contacten met de Servants of the Paraclete, een priestercongregatie gespecialiseerd in psychologische begeleiding en therapie voor priesters 'in problemen'. Die problemen waren divers, variërend van alcohol- of andere verslavingen tot seksueel grensoverschrijdend gedrag. Koert schreef Anna dat Wright vast ook internationaal veel 'werk voor ons werk' zou gaan doen en er wellicht ook voor zou zorgen 'dat de Paracletes hun werk gaan doen gebaseerd op alles wat jij met Prof. Duynstee zo prachtig hebt opgebouwd'. Intussen spoorde

hij Anna aan vlijtig door te gaan met haar Engelse lessen. Dat zou niet alleen bij de opening van het House of Affirmation van pas komen, maar ieder jaar opnieuw wanneer zij er enkele weken zou verblijven. Hoe meer zijn collega's 'met je kunnen praten en naar je kunnen luisteren, des te beter zullen ze jouw ideeën kunnen uitdragen naar de kerk en de wereld'.¹⁶⁰

Anna liet een bronzen afgietsel maken en naar Amerika vershippen van het beeld van Theresia van Lisieux dat troonde op een votief altaar in de Nebo-kerk van de redemptoristen. Maker was Duynstees protegee en medebroeder Gerard Mathot CSSR. Beeld en altaar dateren waarschijnlijk van eind jaren 1950 en waren enkele malen aangepast. In 1963 gebeurde dat voor het laatst ter gelegenheid van het gouden priesterfeest van Willem Duynstee, op kosten van vrienden. Die schonken hem dit altaar als symbool voor zijn zielzorg aan neurotici. Duynstee zou daarin naar eigen zeggen steunen op Theresia's overtuiging: dat vertrouwen angst kon genezen, en overgave dwangmatige energie.¹⁶¹ Anna en Koert maakten van de Franse karmelietes, die zeer jong aan tuberculose stierf en heilig was verklaard om haar overgave aan Jezus Christus, de patroonheilige van de bevestigingsleer.¹⁶² Mathot had dit volgens hen verbeeld door Theresia haar mantel te laten opheffen, als teken van geestelijke bevrijding van de neuroticus door bevestiging.¹⁶³ Het beeld kreeg een plaats langs de oprijlaan van het House of Affirmation.¹⁶⁴

Op zaterdag 1 juni 1974, aan de vooravond van Pinksteren, vond de officiële opening plaats in het bijzijn van de conservatieve aartsbisschop van Boston, kardinaal Humberto Medeiros (1915-1983).¹⁶⁵ Anna Terruwe zelf sprak die avond tijdens het banket over bevestiging als therapeutisch principe. Dit werkte niet alleen in individuele hulpverlening, zoals die in het House of Affirmation werd geboden, maar ook voor intermenselijke relaties op wereldschaal. Zij noemde het providentieel dat dit therapeutisch centrum zo dicht bij de Verenigde Naties in New York was gevestigd, omdat de doelstellingen van het Handvest van deze organisatie alleen in verbinding met bevestiging kans van slagen hadden.¹⁶⁶ Alle eerbetoon en aandacht intensiveerden nog eens op Pinksterzondag toen Anna uit handen van de 'president' van het Anna Maria College in het nabijgelegen Paxton een eredoctoraat ontving.¹⁶⁷ Deze bescheiden universiteit was in 1946 gesticht door de Sisters of Saint Anne (SSA) en sinds 1952 in Paxton gevestigd. Deze van oorsprong Canadese onderwijscongregatie oriënteerde zich op de spiritualiteit van de stichter van de jezuïeten,

De 'president' van Anna Maria College, Sr. Irene Socquet (rechts), bekleedt eredoctor Anna Terruwe met de kappa.

Ignatius van Loyola, en had als doel 'to make higher education available to women of modest means'.

Dit eerbetoon zou niet ontbreken in overzichten van Terruwes werk en wapenfeiten die vanaf de jaren 1970 circuleerden. De officiële oorkonde bewaarde ze thuis in haar kluis, bij haar gymnasiumdiploma, doctoraalbul en doctoraatsbul geneeskunde. Ook bewaarde ze de knipsels uit Nederlandse en Amerikaanse kranten over de opening van het House en haar eredoctoraat, met een pak persoonlijke felicitaties van (oud)patiënten en anderen die zich betrokken voelden bij haar werk.¹⁶⁸ Erkenning en consolidatie van haar kerkelijke rehabilitatie door de opening van het 'Huis der Bevestiging' bepalen de teneur van deze kaartjes, kaarten, telegrammen en brieven.

De Amerikaanse trip, de opening van het House en het eredoctoraat weerspiegelden Anna's ambitie om in, voor en vanuit haar kerk te werken aan de verankering van haar bevestigingsleer. Duidelijk is echter ook dat het Koerts verdienste was dat haar inzichten aan het land waren in de kring van Amerikaanse religieuzen. Voor deze groep kreeg de verbinding van psychologie en geloof vorm via de koppeling van bevestiging met de christelijke beginselen van barmhartigheid en heling, met God en Zijn Zoon als allereerste voor-

beelden van 'affirmation'.¹⁶⁹ Koert op zijn beurt benadrukte hoe belangrijk het was geweest dat Anna, samen met Alfrink, een volle week in Whitinsville had doorgebracht. Hij wist hoe zwaar deze reis voor Anna was geweest en hoopte dat zij alle indrukken goed zou kunnen verwerken.¹⁷⁰

FIASCO

Binnen een jaar na de officiële opening trok Koert zich volledig terug uit het House of Affirmation. Wat hij met zoveel inzet was begonnen, bleek een fiasco. In oktober 1975 zag hij zich gedwongen met een officiële verklaring afstand te nemen van het centrum.¹⁷¹ Hierin maakte hij kenbaar dat hij ontslagen was als Psychiatric Director of Education and Research. Dit ontslag was gevolgd op zijn bezwaren tegen de wijze waarop het centrum functioneerde. In zijn optiek was dat niet in overeenstemming met de oorspronkelijke intentie: een therapeutisch centrum dat werkte vanuit de christelijke antropologie en volgens het leergezag van de rooms-katholieke kerk. Waarop zijn bezwaren precies betrekking hadden, onthulde hij niet in zijn verklaring. Die kon pas wereldkundig gemaakt worden nadat zijn advocaat financiële en arbeidsrechtelijke kwesties rond zijn investering in het House of Affirmation en zijn aanstelling had geregeld. Dit kostte tijd en moeite omdat Koert helemaal geen officiële arbeidsovereenkomst bleek te hebben. Voor hem persoonlijk en professioneel was het uitermate pijnlijk dat de diverse bestuurlijke gremia binnen het House zijn ontslag aanvaardden. Verder onderzoek naar de interne organisatie en gang van zaken, waarop hij had gehoopt, bleef uit. Dit betekende feitelijk dat andere bestuurlijk verantwoordelijken de voorstelling van zaken van zijn mededirecteuren Kane en Polcino geloofwaardiger vonden dan de zijne. Slechts één bestuurslid steunde Koert en begon zelf met nader onderzoek, maar zag zichzelf uiteindelijk ook genoodzaakt ontslag te vragen.¹⁷²

Ook uit de persoonlijke briefwisseling met Anna valt niet op te maken wat Koerts bezwaren nu precies waren. 'Wat er gebeurd is, is me niet helemaal duidelijk', schreef zij hem begin maart 1975. Al wekenlang was zij dag en nacht met hem en de onverkwikkelijke situatie rond het House bezig.¹⁷³ Zij begreep dat hij er niet meer kon werken en dat dit de fundamenten van zijn persoonlijk en professioneel functioneren ondermijnde. Koert had zijn patiënten uit het House of Affirmation onderdak en voortzetting van de therapie aangeboden

bij hem thuis. Voor vergoeding daarvan waren patiënten afhankelijk van hun religieuze of kerkelijke oversten of een andere instantie die deze transfer wilde financieren. Koert had een bloeiende praktijk opgegeven om het House of Affirmation mee op te bouwen. Nu zat hij met een jong gezin in Whitinsville, zonder werk en met een groot risico op reputatieschade, niet alleen voor hem maar ook voor Anna. In zijn verklaring legde hij puntsgewijs en met nadruk uit dat ‘affirmation’ wel vastlag in de naam van het centrum, maar dat die naam na zijn vertrek niet meer de betekenis had die Anna Terruwe en hij daaraan gaven. Het House of Affirmation noch de therapie en zorg die er werden aangeboden, voldeden aan de principes en de daarmee verbonden waarden en eisen die waren vastgelegd in het werk van Terruwe en hemzelf. Kane mocht daar dan wel naar verwijzen in zijn boek *Who controls me*, maar wat hij in de praktijk deed was daar absoluut niet mee in overeenstemming.

Kane had Terruwe in december 1974 nog een exemplaar van dit boek toegestuurd, met een persoonlijke opdracht op het schutblad: ‘To Dr. Anna A. Terruwe – with continued appreciation’.¹⁷⁴ In het voorwoord belichtte Anna Polcino dat Kane de basale identiteitskwestie – wie ben ik? – had omgedraaid in ‘wie controleert mij?’ Kane’s ‘psychotheologische’ benadering, waarin Jungiaanse religiepsychologie tamelijk impressionistisch met inzichten uit de joods-christelijke traditie werd verbonden, zou de mens als spiritueel wezen verankeren en daarmee een passend kader voor antwoorden bieden op grote levensvragen in een snel veranderende wereld. In Kane’s dankwoord is Terruwe ‘famed as the discoverer of new psychiatric syndromes as well as the discoverer of the Approach of Affirmation’. Hij refereert bovendien aan een persoonlijke gedachtewisseling met haar tijdens een bezoek aan Nijmegen. Ook Baars en Polcino dankt hij voor hun aandeel ‘in the founding of an international educational and therapeutic center for religious professionals in Whitinsville (...)’, dat hij beschouwde als ‘a daily source of challenge – indeed, a celebration of life’. Hij verontschuldigt zich dat hun gedachtegoed vermoedelijk in zijn redeneringen en dus in dit boek terecht is gekomen zonder adequate referenties – en zonder dat dit iets afdoet aan zijn appreciatie voor die bronnen. Tot slot bedankt hij ook de staf en ‘residents’ van het House of Affirmation, in het bijzonder degenen ‘who allowed me to participate with them in their struggles in times of stress, anxiety and pain. These relationships have developed into continuing friendships of great meaning.’

Jaren later kwamen deze bedankjes in een volstrekt ander daglicht te staan toen Kane publiekelijk aangeklaagd werd als spin in een web van priesters die wegens misbruik van minderjarigen door hun kerkelijke of religieuze oversten in het House of Affirmation waren geplaatst voor therapie.¹⁷⁵ Onder Kanes leiding kwamen ze in een op maat gesneden therapieprogramma dat geen naam mocht hebben, maar deze priesters zoveel vrijheid in en buiten het House gaf dat ze van daaruit opnieuw gelegenheid kregen voor grensoverschrijdend gedrag tegenover minderjarigen.¹⁷⁶ Misbruikbestrijder en kerkjurist Thomas Doyle OP vestigde expliciet de aandacht op zulke therapeutische centra in de Verenigde Staten als deel van een gesloten systeem van kerkelijke en religieuze bestuurders en hulpverleners, gericht op geheimhouding van gevallen van seksueel misbruik van minderjarigen door priesters en religieuzen.¹⁷⁷

In de Verenigde Staten opende het eerste centrum voor priesters met psychische problemen midden jaren 1920 zijn deuren. Eind jaren 1940 startten de al genoemde Servants of the Paraclete een spiritueel retraitecentrum voor geestelijken in New Mexico. Een deel van hun patiënten kampte met seksuele problemen. Tussen 1953 en 1978 bespraken katholieke psychiaters en geestelijken allerlei problemen waarmee het kerkelijk kader worstelde in workshops georganiseerd door het St. John's University Institute for Mental Health, in Collegeville (Minnesota). Ook gerenommeerde katholieke psychiaters als Francis Braceland, die het voorwoord bij de Engelse vertaling van Terruwes proefschrift schreef, concentreerden zich specifiek op psychiatrische problemen van priesters. Die konden daarvoor in The Hartford Retreat in de Amerikaanse staat Connecticut worden opgenomen, waarvan Braceland in 1954 medisch directeur was geworden. Doyle plaatste ook het House of Affirmation in deze rij van therapeutische centra voor priesters en religieuzen met psychiatrische problemen. Hij legde de vinger op de ambivalente betekenis ervan. Enerzijds weerspiegelden deze centra dat kerkbestuurders erkenden dat zulke ernstige problemen in het kerkelijke kader bestonden. Anderzijds vormden deze centra in de Verenigde Staten veilige locaties waar kerkelijke gezagsdragers zonder veel opzien klerikale en religieuze plegers van seksueel misbruik van minderjarigen tijdelijk uit de roulatie konden halen. Opname in zo'n therapiecentrum garandeerde geheimhouding en institutionele reputatiebescherming.

Experimenten met zogeheten weekendassistenties in nabijgelegen parochies waren onderdeel van de therapie waardoor patiënten van het House of

Affirmation zonder enig toezicht via de zielzorg in contact konden komen met minderjarigen. Baars ontdekte dat Kane met de financiën knoeide en een nogal vrije interpretatie aan de therapie gaf. Hij weigerde daarover zijn mond te houden. Kane had hem het project ingesluisd om een effectieve façade op te tuigen. Zelf maakte hij zich schuldig aan misbruik van minderjarige jongens; bovendien fungeerde het House ook als een plek waar jongens met priesters in contact werden gebracht. Doyle zou later onderstrepen dat Baars ‘legit’ was geweest.¹⁷⁸ Toen was het kwaad al geschied: door het conflict met Kane en de onverkwikkelijke nasleep ervan kreeg Koert een enorme mentale en ook fysieke knauw met ernstige restverschijnselen. Kane zou in 1986 het House verlaten onder verdenking van financiële malversaties en andere ongerechtigheden. Drie jaar later sloot het House of Affirmation zijn deuren definitief.¹⁷⁹

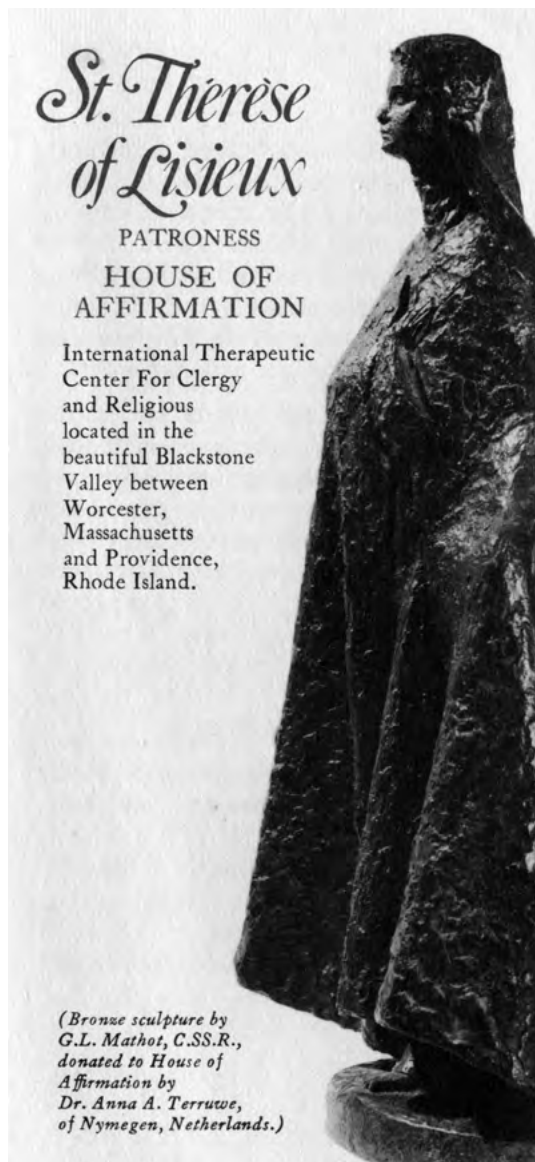
PIJNLIJKE AFSLUITING

Koert wilde Anna aanvankelijk niet schriftelijk informeren over wat speelde, maar haar het liefst bezoeken om de kwestie in persoon met haar te bespreken. Dit hield zij echter categorisch af. Verder dan in hun briefwisseling haar innige medeleven betuigen, ging zij niet. In haar brief van 20 april 1975 beschreef zij dit als een innerlijke worsteling, ‘omdat ik jou om jou en om mezelf zo graag hier zou willen hebben’, maar zichzelf en hem ook niet tekort wilde doen. Haar moet dit fiasco ook diep geraakt hebben, overtuigd als zij was geweest dat het House of Affirmation haar persoonlijke en professionele ambities zou waarmaken, als ‘de weg’ die zij voor zichzelf en Koert had gezien.¹⁸⁰ Als hij haar zou bezoeken, dan zou zij haar praktijk enkele dagen of misschien zelfs wel een week moeten sluiten. En door ziekte had zij al drie maanden lang patiënten moeten afzeggen. Zij wilde hen niet nog langer laten wachten, want daar werden mensen ook ‘ziek of ontevreden’ van en dat belastte haar nog meer, schreef zij Koert.¹⁸¹ Die moest daar kennelijk begrip voor opbrengen.

Helemaal onbegrijpelijk was Anna’s houding niet. Zij leunde steeds zwaar op Koerts advies en niet andersom, en precies dit werkte nu in haar nadeel. Datzelfde gold voor haar taalprobleem, dat zij door Koerts uitstekende beheersing van het Engels had opgelost maar wat haar nu zou opbreken als zij een schriftelijke reactie of interventie overwoog richting de staf of internationale adviesraad van het House of Affirmation. Zo’n interventie was bovendien

onmogelijk zolang zij niet precies wist wat er aan de hand was en hoe de betrokken partijen erin stonden. Behalve Baars waren dat natuurlijk Kane en Polcino, maar ook de kardinalen Medeiros en Wright die het initiatief hadden gesteund. In al haar brieven van 1975 en 1976 aan Koert is Anna's aarzeling om betrokken te raken in een conflict waarvan zij de details niet kende, bijna tastbaar. Koert probeerde de knoop voor haar door te hakken door in zijn verklaring te vermelden dat ook Anna zich uit de adviesraad had teruggetrokken. Hij drong er bij haar op aan dat zij dit dan ook daadwerkelijk moest doen opdat hij op dit punt 'niet een leugenaar' zou worden genoemd.¹⁸² Anna durfde echter niet het risico te lopen dan zelf het middelpunt te worden van een geschil waarvan zij de krachtsverhoudingen niet kende. Daar had Koert begrip voor.¹⁸³

Dat Anna zichzelf beschermde laat zich ook verklaren uit haar fragiele gezondheid. Zij leidde als altijd een druk leven, maar moest ook erkennen dat zij dat als zestigplusser niet meer straffeloos kon doen. In mei 1975 moest zij weer een antibioticakuur volgen – de vierde op rij binnen een jaar – die haar dwong het bed te hoeden.¹⁸⁴ Terwijl Koert door de pijnlijke kwestie rond het House met ernstige hartklachten kampte, bleek Anna vatbaar voor allerlei ontstekingen en virussen die erop wezen dat zij haar weerstand door een gebrek aan rust en regelmaat onvoldoende op peil kon houden. Ze sliep slecht, schreef Koert geregeld 's nachts, hield naast haar bed een blocnote in de aanslag voor belangrijke notities. Op haar slaapkamer stond ook een bidstoel waarop ze meestal 's nachts bad.¹⁸⁵ Echte inspiratie bleef uit en haar frustratie daarover werd verscherpt door het pijnlijke einde van haar betrokkenheid bij het House. Anna zelf had het idee dat de tijd, in haar woorden, 'rijp' was voor wat zij met de bevestiging wilde. Zij voelde zich, schreef ze Koert, daarin ook gesterkt door gesprekken met Nobelprijswinnaar en grondlegger van de econometrie Jan Tinbergen (1903-1994). Het economische 'wonder' van de naoorlogse wederopbouw stagneerde begin jaren 1970 en daarmee verdween ook de publieke consensus over economische vooruitgang als motor van maatschappelijke vernieuwing.¹⁸⁶ Met Tinbergen sprak Terruwe over de druk van de groeiende wereldbevolking en bestaande consumptiepatronen op de wereldwijd beschikbare energiebronnen. De samenhang hiertussen en de ingrijpende langdurige ecologische schade die er het gevolg van was, stond hoog op de agenda sinds het verschijnen van *Grenzen aan de groei*, uitgebracht door de Club van Rome

Informatiefolder van het House of Affirmation, met het door Anna Terruwe geschonken beeld van Theresia van Lisieux op de voorzijde.

in 1972.¹⁸⁷ Voor Terruwe stond de samenhang tussen psychische gesteldheid en materiële behoeften buiten kijf. Bevestiging was meer dan de sleutel tot individueel menselijk geluk, want mensen die gelukkig waren hadden verder niet veel nodig.¹⁸⁸ Ook een optreden met haar collega Jan Bastiaans tijdens een landelijk congres over haptonomie sterkte haar in de overtuiging dat zij met het principe van bevestiging anderen buiten de therapeutische setting iets waar-

devols te bieden had, als tegenwicht tegen de in de consumptiemaatschappij opgeschroefde materiële behoeften.¹⁸⁹

Evenzeer voelde Anna zich echter ook niet goed in staat om te handelen doordat Koerts rol als steun en toeverlaat in elk geval tijdelijk was uitgespeeld.¹⁹⁰ Door voor zichzelf het hoofdstuk van het House of Affirmation radicaal als afgesloten te beschouwen, probeerde zij wat mentale veerkracht te behouden. Afstand doen van het monumentale beeld van Theresia op de oprijlaan van het House of Affirmation symboliseerde dit; dat mochten ‘ze houden, Koert, het zal ten hemel roepen in onze plaats’.¹⁹¹ Koert liet zich intussen niet op afstand houden. Hij voegde zich in januari 1976 bij Anna, Jo en Marie France die in Menton in Hotel Napoleon een korte vakantie hielden.¹⁹² Daar had hij gelegenheid om haar te informeren over het House in voor Anna ‘heerlijke gesprekken’. Op basis daarvan kon zij de brieven schrijven aan Kane en Polcino die Koert nodig achtte.¹⁹³ Hun ontmoeting leidde bij Anna, die krampachtig probeerde het fiasco van het House van betekenis te voorzien, tot een welhaast euforische opluchting. Het project, zo schreef zij Koert in februari 1976, liet vooral zien dat bevestiging geen zelfbevestiging behoorde te zijn.¹⁹⁴ In latere brieven zou zij hem erop wijzen dat het House de plaats was waar zijn leven een wissel had moeten nemen. Zijn naam was inmiddels geschrapt uit alle informatie van en over dit centrum – een vorm van ‘bezwijgen’ die hun respons compliceerde. Terruwes brieven werden door Kane en Polcino niet geheel eensluidend maar bovendien ‘niet ter zake’ beantwoord. Kane wees erop dat Baars’ verklaring van oktober 1975 de indruk wekte als zou Terruwe zich met hem van het House hebben gedistantieerd. Zij kon niet anders dan concluderen: ‘en zo is het wel’. Voor hun voorstel haar in Nederland op te zoeken om de kwestie te bespreken, voelde zij niets. Allemaal ‘heel pijnlijk’, schreef zij Koert, maar wat haar betreft hiermee afgedaan.¹⁹⁵

KOERSVERANDERING

De ontmoeting met Koert in Menton gaf Anna weer energie om nieuwe plannen te smeden. Zij zou zich in de daaropvolgende jaren profileren via de christelijke Charismatische Beweging, de internationale antiabortusbeweging en de Nederlandse politiek. Zij concentreerde zich eerst op de nog prille Charismatische Beweging waarvan de aanhangers zich op hun individuele

innerlijke bekering concentreerden. Hun leven moest op God gericht zijn, als uitdrukking van hun doopsel en teken van Gods bestaan en werking in hun leven. Binnen de katholieke kerk werd charismatische vernieuwing aanvankelijk sceptisch als randkerkelijk fenomeen beschouwd, vooral omdat de protestantse pinksterbeweging een belangrijke inspiratiebron vormde. Charismatische vernieuwing bleek echter de grondslag waarop katholieken in de Verenigde Staten en West-Europa zich hergroepeerden vanaf de jaren 1970, in reactie op binnenkerkelijke onenigheid over kerkelijke organisatie en bestuur sinds het Tweede Vaticaans Concilie.¹⁹⁶

Tegenwoordig coördineert de International Charismatic Renewal Service vanuit het Vaticaan deze inmiddels binnenkerkelijke initiatieven. Van marge naar middelpunt schoven ook kopstukken als Francis MacNutt (1925-2020) op, die in 1974 het boek *Healing* publiceerde over verbindingen tussen geloof en genezing via gebed en sacramenten. In hem zagen Baars en Terruwe medio jaren 1970 een nieuwe bondgenoot. Zij bezochten hem in de zomer van 1976 in Florida, waar hij bezig was met de oprichting van zijn organisatie Christian Healing Ministeries.¹⁹⁷ Persoonlijke bekering en ervaringen van Gods genade, waar MacNutts benadering om draaide, leken uitstekend te verbinden met Terruwes opvatting over bevestiging als sleutel voor een gezond psychisch leven. Want bevestiging vroeg ook om een ‘gevoelscontact’ tussen mensen, als kern van het menselijk bestaan waarin Gods grotere plan zichtbaar en tastbaar kon worden.¹⁹⁸

Terruwes contacten met de Belgische kardinaal Leo Suenens stonden eveneens in het teken van haar toenadering tot katholieke charismatische vernieuwingsinitiatieven.¹⁹⁹ Suenens had zich tijdens het Tweede Vaticaans Concilie als uitgesproken tegenstander van Romeins centralisme geprofileerd. Dit leverde hem in de Romeinse curie meer tegen- dan medestanders op. De steun van Paulus VI verloor hij in 1969 omdat hij deze paus had bezworen zich niet op eigen gezag (‘ex cathedra’), maar alleen samen met de bisschoppen uit te spreken over de kwestie van kunstmatige geboortebeperving. Teleurgesteld door de stagnerende structurele binnenkerkelijke vernieuwing concentreerde Suenens zich op de meer persoonsgerichte charismatische vernieuwing. Hij ontving in 1976 de Templetonprijs die in 1972 was ingesteld en vernoemd naar de Britse filantroop Sir John Templeton (1912-2008). Deze onderscheiding wordt jaarlijks op voordracht van een multireligieus samengesteld comité uit-

gereikt aan personen die zich buitengewoon verdienstelijk hebben gemaakt voor wetenschappelijk onderzoek op het gebied van religie.²⁰⁰ Enthousiast schreef Anna aan Koert dat Suenens met de tachtigduizend dollar die aan de onderscheiding waren verbonden, een charismatisch centrum in Brussel ging opzetten.²⁰¹ Suenens' inzet voor de Charismatische Vereniging Vlaanderen konden op pauselijke goedkeuring rekenen.²⁰² In maart 1977 ontmoette Teruwe hem voor overleg over eventuele lezingen in zijn centrum over genezing door bevestiging. Die uitnodiging had ze waarschijnlijk aan Alfrink te danken die op goede voet stond met Suenens.

Anna legde contact met vertegenwoordigers van de Charismatische Beweging in Nederland, waarin genezing van 'zelfbevestiging' door handoplegging haar als mogelijkheid intrigeerde.²⁰³ Ze genoot volop van de lezing die ze gaf tijdens haar Amerikareis op 24 juni 1976 voor meer dan duizend priesters die daar door publicaties van haar en Koert op waren afgekomen.²⁰⁴ Bij terugkeer in Nederland werd zij naar eigen zeggen blij van de aandacht van politici en bestuurders die 'de bevestigingsleer zagen als het enige wat redding [kon] brengen'.²⁰⁵ Haar brieven aan Koert wekken de indruk alsof die aandacht bij toeval en ook buiten haar om vorm kreeg. Dit sterkte haar in de overtuiging dat er een hogere bedoeling achter deze prille contacten zat.²⁰⁶ Hieruit zou de Werkgemeenschap Mensbeeld en Politiek ontstaan, die in het volgende hoofdstuk uitvoerig aan bod komt. Al deze ontwikkelingen sloten in haar ogen uitstekend aan bij eerdere, maar nog zeer vage plannen voor een eigen centrum. Zij voelde dat de tijd daarvoor rijp was, zonder dat zij er zelf vorm aan kon geven, ook omdat 'de consequenties voor mij (...) niet zo gauw te overzien' waren.²⁰⁷

Uit wat zij in 1977 en 1978 aan Koert schreef, lijkt Anna door een dubbel gevoel bevangen te zijn geweest. Enerzijds kreeg zij veel energie van de positieve weerklank en bredere belangstelling voor haar werk onder nieuwe groepen geïnteresseerden, naast cliënten en religieuzen. Zij zag voortdurend allerlei kansen. Anderzijds wist zij hoeveel inspanningen zijzelf moest leveren om die kansen te verzilveren: gesprekken met geïnteresseerden, lezingen, publicaties en andere activiteiten. Haar leeftijd en gezondheid speelden haar parten. Meermalen kreeg zij ook nu weer de griep en zij bleef last houden van verkoudheden. In maart 1978 ging zij naar Menton om te herstellen, samen met Jo die dezelfde klachten had, bovendien astmatisch was en een chronische artritis had overgehouden van zijn internering door de nazi's.²⁰⁸ Bij terugkomst

raakte zij bevangen door een overvolle agenda met, naast haar praktijk, sprekebeurten in de zomermaanden. Zij verzocht de organiserende instanties om een vervangende spreker achter de hand te houden, ‘anders zou ik de psychische druk ervan niet aan kunnen, vrees ik’.²⁰⁹ Tussen de regels van haar brieven aan Koert schemert door dat de druk ook opliep omdat haar niet precies duidelijk was *hoe* zij die nieuwe potentiële doelgroepen, in de politiek met name, eigenlijk moest benaderen. Daarvoor had zij Koerts steun nodig, die zij in haar brieven bleef verzekeren dat hij dit alles mee had opgebouwd. ‘Zonder jouw vertalingen was ik zelf niet wakker geworden en anderen nog minder.’²¹⁰

Koert moest na het echec van het House of Affirmation zijn netwerk en capaciteiten echter vooral gebruiken om zijn gezin te kunnen onderhouden. Na de verkoop van hun huis in Whitinsville kon hij met zijn gezin een nieuwe start maken in San Antonio, Texas, waar hij opnieuw een eigen praktijk opende.²¹¹ In zijn publicaties ontwikkelde hij een eigen koers. Koos hij met *Born only once* (1975) nog positie in Terruwes spoor, *Feeling and healing your emotions* (1979) was duidelijk Baars’ eigen werk. Opgebouwd vanuit vraag en antwoord en met veel ruimte voor passages uit het Nieuwe Testament nam Baars de uitwassen van de ‘feeling revolution’ op de korrel: iedereen voelde van alles. Dat was enerzijds een goede ontwikkeling, zeker voor de christelijke lezers die hij op het oog had en die psychisch hadden geleden onder de strenge morele voorschriften van hun geloof. Anderzijds was Baars van mening dat er in plaats van ‘past neurotic repression of feelings and emotions’ meer ruimte moest komen voor gevoelens en emoties die door een gebrek aan grenzen en regulering opnieuw tot schade aan de geestelijke gezondheid konden leiden. Hij keerde zich vooral tegen nieuw verworven seksuele vrijheden die, zo zag hij, velen in emotioneel opzicht bezorgd, angstig, gespannen, eenzaam en zelfs wanhopig of depressief maakten. Hoewel zijn schatplichtigheid aan Terruwe in de voetnoten, het literatuuroverzicht en enkele passages van de lopende tekst duidelijk werd, fungeerde zij niet langer als de intellectuele autoriteit aan wie Baars zijn gezag als auteur ontleende. Hij was Anna, zo blijkt uit de persoonlijke opdracht in het exemplaar dat hij haar voor kerstmis 1979 stuurde, eeuwig dankbaar en toegenegen: *To Annie, with everlasting gratitude and love! Koert*.²¹² Als auteur en psychiater was Koert echter definitief uit haar schaduw gestapt.

Hij profileerde zich nadrukkelijk als overtuigde katholiek die pal stond voor de moraal van zijn kerk. Meest in het oog springend was zijn anti-abortus

standpunt. Hij was in 1975 gekozen als bestuurslid van de World Federation of Doctors Who Respect Human Life. Deze was in 1974 tijdens een congres van het Nederlands Artsenverbond opgericht en gold als eerste poging 'to organize doctors in defense of human life on an international scale'.²¹³ De Amerikaanse tak kreeg steun van zo'n vijfduizend artsen die zich verzetten tegen de 'pro-abortion policies of organized medicine'. Gevestigde geneeskunde werd op dit punt in niet mis te verstane bewoordingen afgewezen als 'imitating the ideas of the conquered Nazi state' door de wijze waarop gedacht en gesproken werd over groepen mensen, kinderen en bejaarden als onwenselijk in en voor de samenleving. Daarmee verzaakten artsen hun primaire zorgplicht voor het leven en lichamelijk welzijn van alle mensen. Baars refereerde in deze internationale organisatie expliciet aan de Nederlandse artsen, die als beroepsgroep tijdens de Tweede Wereldoorlog die zorgplicht en hun beroepsgeheim hadden weten te handhaven tegenover de Duitse bezetter. Dit hadden ze met represailles moeten bekopen, met individuele vervolging en het risico het eigen leven te verliezen.²¹⁴ Voor Terruwe vormde de abortuskwestie in Nederland, zo komt in het volgende hoofdstuk uitvoeriger aan de orde, een belangrijke inkadering van haar politieke ambities met de bevestigingsleer.

KERK VAN DE HEER: 'DEMASQUÉ VAN ZELFBEVESTIGING'

Vanaf midden jaren 1970 spande Anna Terruwe zich publiekelijk in voor een verbetering van de verhouding tussen Nederlandse katholieken en de H. Stoel in Rome. Ook hiervoor was bevestiging volgens haar de oplossing. Met deze simplistische benadering verloor zij sympathie onder degenen die de moed en vasthoudendheid hadden bewonderd, waarmee zij vanaf eind jaren 1940 katholieken met psychische problemen had willen behoeden voor een eenzijdige en onbarmhartige toepassing van de morele principes van haar kerk. Van twijfel over haar gelijk was in haar publieke optredens geen spoor te bekennen, zoals in het televisie-interview met KRO-journalist Ad Langebent (1933-1997) in oktober 1974. Dit haalde de krant met een anekdote. Het gesprek van een half uur was allesbehalve een levendig interview, omdat Terruwe hoofdzakelijk haar 'scripta' had voorgelezen. Zij zat er echter wel ontspannen bij in haar eigen stoel die voor de gelegenheid vanuit Nijmegen naar de studio in Hil-

KRO-journalist Ad Langebent interviewt Anna Terruwe.

versum was verhuisd. Toen de verhuizers de stoel bij haar thuis waren komen ophalen, had zij erop gestaan dat een tweede exemplaar uit haar woonkamer mee zou verhuizen, voor meneer Langebent. Dit kon pas nadat de verhuizers daarvoor groen licht kregen van de KRO. Een screenshot uit de televisieopname zoomt in op Terruwe, gehuld in een voor een vrouw van begin zestig wufte japon met panterprint, zittend in haar eigen stoel.²¹⁵

Aanleiding voor het interview was het verschijnen van *Kom uit de boom, Zacheüs* dat Terruwe aan kardinaal Alfrink voor zijn vijfenzeventigste verjaardag had aangeboden.²¹⁶ Hij had de tollenaar Zacheüs als onbevestigd getypeerd, en de bevestigende rol van Jezus geschetst die hem in een boom zag zitten, contact maakte en hem serieus nam. Terruwe probeerde met dit boek de binnenkerkelijke polarisatie onder Nederlandse katholieken te bezweren met haar bevestigingsleer. Deze ambitie was samengevat in de ondertitel: *een empirisch-antropologische visie op menselijk samenzijn in kerk en wereld*. De uitgave was tweetalig, in het Nederlands en Latijn. Misschien was dat als eerbetoon aan Alfrink bedoeld, die zij behalve als vriend ook als degene beschouwde die

het conflict met 'Rome' had beslecht waarin zij met Duynstee verzeild was geraakt. In de gepolariseerde binnenkerkelijke verhoudingen positioneerde Terruwe zich met dat Latijn echter ook aan de kant van het kerkelijk gezag en meer behoudende katholieken. Bij zijn introductie van Terruwe memoreerde Langebent dat de eerste druk van dit boekje in een oplage van drieduizend stuks nagenoeg uitverkocht was. De tweede druk lag inmiddels in een veel grotere oplage van tienduizend exemplaren in de boekwinkels.

Uitgever De Tijdstroom gaf Langebents interview met Terruwe eind 1974 uit onder de titel *Handen op de rug*.²¹⁷ Deze titel verwees naar de foto die zij op de achterzijde van *Kom uit de boom, Zacheüs* had laten zetten. Hierop is een volwassene te zien met de handen op de rug die op verschillende manieren de handen van twee kinderen raken. Terruwe vergde veel van Langebents geduld en dat van de kijkers met haar uitleg dat deze foto 'de verhouding van leiders en geleiden' liet zien. Ze keken volgens haar naar een vader met beide handen op de rug, waarmee twee kinderen 'op hun eigen wijze ieder hun contact met de vader uitdrukken door de manier waarop ze met hun handen contact geven'. Een kind had de hele hand in die van de vader gelegd, de andere omsloot de hand van de vader in de eigen hand. Geleid willen worden of zelf willen leiden – die inschatting moesten leiders volgens Terruwe maken ten aanzien van degenen over wie zij de leiding hadden. 'Een leider heeft met verschillende soorten mensen te maken'; door de handen op de rug te houden bevestigde hij volgens Terruwe degenen die hij leidde. Daarmee bedoelde ze dat degenen mochten zijn wie ze waren en – ook onopgemerkt – zo contact mochten maken met de leider als ze wilden.²¹⁸

Hoofdthema van het interview was de binnenkerkelijke polarisatie in Nederland die rond de kersverse bisschop van Roermond, Gijsen, een treurig hoogtepunt had bereikt. Deze bisschop had na onenigheid binnen het bisschoppencollege de communicatie met zijn collega-bisschoppen in Nederland afgebroken. Isolement was 'geen uitdrukking van bevestiging', stelde Terruwe voorzichtig, en afbreken van communicatie kon 'nooit de weg zijn in menselijke verhoudingen'.²¹⁹ De titel van haar boekje, ontleend aan het Lucas-evangelie, verwees naar Jezus die de tollenaar Zacheüs had aangesproken, en naar Zacheüs die dit gesprek was aangegaan. Respectvolle communicatie was de sleutel, polarisatie het resultaat van misverstanden. Die kon ongedaan gemaakt worden door bevestiging en oog voor pluriformiteit als 'een

eis van de liefde zelf, een uitdrukking van behoeden van eigenheid van mensen onder elkaar'. Aan bevestiging ontbrak het de Nederlandse kerk, zo moesten de kijkers begrijpen. Behoefte aan bevestiging – zoals Terruwe daar inhoud aan gaf – vormde de kern van de kerk-kritische houding waarin zij katholieken die afstand namen van de eigen kerk impliciet gelijk gaf. Die kerk leed, net als sommige van haar gezags- en ambtsdragers, aan 'dezelfde mensheidsziekte die zelfbevestiging is'. Mensen die zij zag worstelen met hun kerk, worstelden volgens haar niet met die kerk, maar juist 'tegen de zelfbevestiging binnen de structuren van de Kerk'. En daarmee hielpen ze volgens Terruwe 'de Kerk van de Heer mee opbouwen'.²²⁰ Hun verzet was met andere woorden geen verzet, maar het verwezenlijken van de kerk zoals Jezus die had bedoeld maar die nog niet was gerealiseerd. Met haar oproep tot 'een démasqué van zelfbevestiging' als 'de zekere weg tot een werkelijk menswaardig samenleven' eindigde het interview.²²¹

Langebent kon zijn scepsis ten aanzien van Terruwes uitleg over 'wat dan heet de bevestigingsleer' moeilijk verbergen en hij was zeker niet de enige. Dat zij die zonder aarzeling presenteerde als oplossing van mondiale maatschappelijke problemen of de spanningen tussen de H. Stoel en de Nederlandse kerk-provincie, lokte vooral onder katholieke intellectuelen een plaatsvervangende schaamte uit, of een ongemakkelijk zwijgen. De Nijmeegse pastoraalpsycholoog Willem Berger thematiseerde dit in 1975 in *De Bazuin*.²²² Hij besprak daarin *Kom uit de boom, Zacheüs* waarvoor dit kerkkritische katholieke periodiek almaar geen recensent had kunnen strikken. Aan Terruwes aanspraak op bevestiging als oplossing voor binnenkerkelijke machts- en gezagsconflicten maakte hij weinig woorden vuil. Uitvoeriger was zijn analyse van Terruwes toch problematische positionering binnen haar vakgebied. De empirische basis daarvan had zij ondergeschikt gemaakt aan een wijsgerige interpretatie van psychische ziektebeelden. Berger wees erop dat zij enkel op het thomisme leunde dat andere katholieke intellectuelen inmiddels als een vruchteloos kerkelijk georiënteerd denkkader diskwalificeerden, omdat hierin voor de menselijke ervaring geen plaats was.²²³ Terruwe had zich met haar benadering buiten de wetenschappelijke netwerken en de psychotherapeutische discussiegemeenschap geplaatst, zo kan Bergers erudiete, maar ook clemente evaluatie worden samengevat.

Berger had misschien ook persoonlijke redenen voor die clementie. Ter-

ruwe kwam, net als hij, uit de school van Duynstee. Die had hem als priester, geestelijk begeleider en pastoraalpsycholoog mede gevormd. Bovendien had Duynstee in 1955 zijn zegen gegeven aan de – volgens het kerkrecht clandestiene – verbintenis tussen Berger en zijn levenspartner Henriëtte Röttgering. Beiden traden hier begin jaren 1980 mee naar buiten, toen Berger bij zijn kerkelijke overste probeerde te voorkomen dat hij zou moeten kiezen tussen het priesterambt of zijn partner.²²⁴ In het interview dat het paar in 1981 gaf, vertelden ze dat Duynstee hen met raad en daad terzijde had gestaan toen ze lang geleden voor deze ingewikkelde levenskeuze waren komen te staan. Hij was ook de degene geweest die hun samenleven als gezonder, vrolijker en vromer had getypeerd.²²⁵

Vanuit de pastorale psychologie als zijn vakgebied was Berger bekend met de grensverkenningen tussen pastoraat en psychiatrie. Hij investeerde naar Amerikaans voorbeeld in de professionalisering van zielzorgers, onder meer via cursussen in klinische pastorale vorming. Daarin leerden katholieke en protestantse zielzorgers vooral zichzelf en hun psychische eigenheden kennen, om gelovigen op een open en gelijkwaardige manier bij te staan.²²⁶ Als pastoraal psycholoog met een informele en gratis eigen praktijk had Berger bovendien te maken met een clientèle die gedeeltelijk vergelijkbaar geweest zal zijn met de patiënten die Terruwe consulteerden.²²⁷ De morele en geloofs-vragen waarmee religieuzen, seminaristen, priesters en andere leden van het kerkelijk kader of goedwillende katholieken worstelden, kende Berger vanuit die praktijk ook tamelijk precies.

Hij gaf Terruwe daarom de eer die haar toekwam voor de moed waarmee zij in het naoorlogse ‘angstig en dwingerig rooms opvoedingsklimaat’ had gestreefd naar heldere verhoudingen tussen katholieke moraal en feitelijk gedrag. Onhelderheid over morele normen had ‘ecclesiogene neuroses’ in de hand gewerkt, vooral bij de kernleden van de rooms-katholieke kerk. Berger preeste Terruwes gevoeligheid en uitgesproken praktisch-therapeutische intelligentie. ‘Isolement’ was het sleutelbegrip in zijn evaluatie, en dat was paradoxaal omdat haar ster juist in jaren 1970 snel rees. Zij leek zich juist toen te ontwikkelen tot een publieke intellectueel: iemand die zich in het publieke debat mengde, ook over zaken waarin zij geen specifieke deskundigheid had, en wel op kritische wijze want tegen de heersende tijdgeest in. Dit probeerde Anna te doen met haar bevestigingsleer als kader voor eigentijdse vormen van zelfbegrip,

intermenselijk contact en gemeenschapsvorming. Dat zij dacht vanuit kerkelijke principes en opvattingen over mens en wereld, die hun plausibiliteit en legitimiteit aan het verliezen waren, ondermijnde het intellectuele gezag dat zij nastreefde.²²⁸

KONINKLIJKE AANDACHT

‘Intussen, Koert’, schreef Anna in april 1977 enthousiast aan Koert,

ben ik deze week bij Prinses Margriet geweest. We gaan samen voor *Libelle* (een vrouwentijdschrift maar door miljoenen gelezen) een interview maken. De prinses interviewt mij. Het was een Koninklijke ontmoeting – ze heeft zo’n mooi menselijk gevoel en is zo open en kwetsbaar. Het heeft me diep geraakt om allerlei redenen. We gaan samen proberen er iets goeds van te maken. Ze had zelf goede en intelligente vragen opgesteld en daar houd ik me nu graag aan. We spraken samen ± 3 uur in haar privé huis op ‘t Loo, in haar bungalow; er was verder niemand bij, behalve nu en dan even een kind, en nog eens een kind.²²⁹

Als ‘verslaggeefster voor één dag’ had Prinses Margriet haar uitgenodigd voor een interview op Paleis Het Loo dat op Terruwes verjaardag, 19 augustus 1977, in de *Libelle* verscheen. ‘Ze is vrij onbekend bij het grote publiek, maar haar ideeën zijn het volgens mij waard dat meer mensen ze leren kennen’, aldus de prinses. Anna Terruwe had echter sinds oktober 1964 met grote regelmaat de publieke aandacht getrokken met optredens en publicaties. Wellicht doelde de prinses specifiek op Terruwes opvattingen over de verhouding tussen de seksen die als een rode draad door het interview zouden lopen. Die hadden inderdaad minder de aandacht getrokken.

De passage uit Anna’s brief aan Koert laat zien hoe belangrijk de koninklijke aandacht voor haar was.²³⁰ Ook de koninklijke hoogheid wilde zeker zijn dat de Nijmeegse psychiater ruimte in haar agenda had; na een telefoongesprek liet zij haar persoonlijke secretaresse op 25 februari vragen of Terruwe op woensdag 30 maart gelegenheid had voor het gesprek.²³¹ Een afdruk van de foto die speciaal voor het interview in de bibliotheek van Het Loo was genomen, plaatste Terruwe trots in haar werkkamer. De kerstkaarten die prinses

Prinses Margriet interviewt Anna Terruwe voor de *Libelle*, 1977. Anna had deze foto in haar werkkamer staan.

Margriet en Pieter van Vollenhove haar na het interview enkele jaren bleven sturen, bewaarde Anna zorgvuldig.

Het gesprek met de prinses ging vooral over ‘bevestiging’ gekoppeld aan de man-vrouw verhoudingen. Terruwe ventileerde feitelijk niet anders dan wat zij al in 1954 in *De vrouw en haar werk* had gepubliceerd.²³² In deze brochure belichtte zij wat volgens haar de keerzijden van de professionele ontplooiingsmogelijkheden van jonge vrouwen in het naoorlogse Nederland waren. Zij redeneerde vanuit de katholieke, als natuurlijk voorgestelde want door God gewilde ordening van die samenleving. Vrouwen hadden daarin een andere plaats dan mannen, gekoppeld aan eigen taken waaraan ze zich volgens Terru-

we niet konden onttrekken zonder schade aan hun geestelijke gezondheid te riskeren. Om die gezondheid te garanderen dienden vrouwen volgens haar te leven vanuit en naar hun specifieke gaven die door de goddelijke scheppingsorde waren bepaald: zorg voor en toewijding aan anderen.

Terruwe bood met die brochure uit 1954 een overzicht van de levenskeuzes voor vrouwen. Dat er in naoorlogs Nederland kansen op de arbeidsmarkt lagen voor vrouwen, mocht er volgens haar niet toe leiden dat zij huwelijk en moederschap of het kloosterleven als voornaamste levensopties miskenden. Dit nam niet weg dat ‘in onze tijd’ de opvoeding van meisjes en jonge vrouwen ‘ook’ gericht moest zijn op de ontwikkeling van capaciteiten waardoor zij ‘later, zo nodig voor zichzelf (...) kunnen zorgen’.²³³ Met de woorden ‘zo nodig’ gaf Terruwe aan dat – hoewel dit was wat zijzelf deed – zij het voor andere vrouwen een noodzakelijk kwaad vond wanneer die voor zichzelf moesten zorgen. Daardoor waren zij namelijk gedwongen tot een ‘zakelijk-mannelijke instelling’ die tegen hun ‘natuur’ inging en dan ook niet zonder psychische gevolgen zou blijven.²³⁴ God had vrouwen, citeerde Terruwe uit het Bijbelboek Genesis, als ‘hulpe van den man’ geschapen en die ordening werkte volgens haar door in de volstrekt andere psychische gesteldheid van vrouwen. Totdat zij niet die man hadden gevonden aan wie zij hun liefde konden schenken, zouden zij in onzekerheid verkeren.²³⁵

Anna zelf leidde een economisch zelfstandig bestaan, was nooit getrouwd en had evenmin liefdesrelaties. Zeker, voor Frans Feron en ook Koert Baars ontwikkelde zij amoureuze gevoelens die zij – met moeite soms – weer kanaliseerde in hun professionele samenwerking vanuit persoonlijke betrokkenheid. Net als in de brochure van 1954 positioneerde Terruwe zich in het interview met prinses Margriet als een deskundige gids op het snijpunt van cultureel-religieus bepaalde normen en levenspraktijk. Dat zij dat als vrouwelijke professional in de geestelijke gezondheidszorg deed, leek medio jaren 1950 zeker in katholieke kring nieuw. Buiten die kring legde zij geen eer in met de religieus-normatieve taal waarmee zij psychologische inzichten presenteerde. De marxistisch georiënteerde historicus Annie Romein-Verschoor vatte die in *Het Parool* samen als ‘wijsgerig-theologische’ redeneringen, met een Bijbelse en patriarchale inslag.²³⁶ Zij typeerde Terruwe als ‘een zeergeleerde vrouw die “wetenschappelijke” vrouwenpraat’ bezigde, oftewel ‘bakersprookjes’.

Bijna twintig jaar later, eind maart 1974, liet Anna weten dat zij Annes kri-

tiek op prijs had gesteld en ervan had geleerd. Romein-Verschoor bewonderde Terruwes incasseringsvermogen maar stond nog altijd achter haar kritiek. Terruwe stuurde haar het boekje *Mens-geworden zijn en bevestiging* toe omdat Romein-Verschoor zich ook met ‘het bejaardenwezen’ bezighield.²³⁷ Die waardeerde hoe Terruwe de ‘treurige zaak’ van dat ‘bejaardenwezen’ met ‘hartelijke menselijkheid’ aanging, maar begreep niet goed wat ze nu precies schreef. Duidelijk was wel dat zij ook over dit onderwerp zeer verschillend dachten.²³⁸ Terruwe was, aldus Romein-Verschoor, ‘theoretisch en filosofisch ingesteld en [zag] het leven als een ideaal, waarnaar de menselijke werkelijkheid gedurig oprukt’. Zelf was ze historicus en een ‘gretig en nieuwsgierig waarnemer’ van de wereld om zich heen waarin ze zag dat mensen ondanks eigen vermogens en inspanningen toch blootgesteld waren aan ‘alle spelings van het lot’.

De arbeidsparticipatie buitenshuis van gehuwde vrouwen in Nederland bleef begin jaren 1960 ver achter bij de Verenigde Staten en Groot-Brittannië waar een op de drie vrouwen buitenshuis werkte. Enig optimisme over dit arbeidspotentieel weerklonk in de bundel *De niet-aanwezige huisvrouw*, uitgebracht ter gelegenheid van het tienjarig bestaan van het Katholiek Nationaal Bureau voor Geestelijke Gezondheidszorg.²³⁹ Duidelijk was echter ook dat de samenleving grondig op de schop moest als huisvrouwen niet langer de norm zouden zijn, te beginnen met openingstijden en schooltijden van kinderen. Diepgaander was de eis voor politieke en maatschappelijke gelijkheid waarmee groepjes vrouwen met ludieke publieksgerichte acties als Dolle Mina de algemene en systematische achterstelling van vrouwen aan de kaak stelden, zoals meer politiek doordachte initiatieven als Man-Vrouw-Maatschappij dat ook deden. Die gelijkheid vergde ruimere mogelijkheden voor geboorteregeling en een betere verdeling van opvoedingstaken tussen vrouwen en mannen.

Zulke kritische opvattingen over seksualiteit en geboorteregeling waren sinds eind jaren 1960 ook in de *Libelle* te lezen.²⁴⁰ Dit invloedrijke weekblad droeg bij aan brede acceptatie van opvattingen die Terruwe anno 1977 juist afwees. In het interview met prinses Margriet concentreerde zij zich niet op gelijkheid, maar juist op verschil en ‘ordering’. Feministisch georiënteerde vrouwen waren alert en kritisch op deze reactionaire, patriarchale benadering.²⁴¹ Tegelijkertijd belichaamde Terruwe voor vrouwelijke studenten succesvol verzet tegen patriarchale structuren omdat zij zich ondanks weerstand van katholieke gezagsdragers als psychiater had gehandhaafd en ook publiekelijk

geprofileerd.²⁴² Met haar bevestigingsleer negeerde Terruwe echter feministische inzichten dat verschillen tussen de seksen feitelijk sociale en culturele constructies waren. In het gesprek met prinses Margriet legde Terruwe uit dat als het om gevoelens ging, mannen hun verstand meer lieten meespelen dan vrouwen. En de inschatting dat veel vrouwen beter waren in hun werk dan mannen ondergroef zij met de vraag of dat werk wel goed was voor vrouwen. Door alles heen klonk haar twijfel of vrouwen er psychisch wel op gebouwd waren Gods 'natuurwet' te tarten door een zelfstandig, economisch leven te leiden, onafhankelijk van de mannen tot wie zij 'geordend' zouden moeten zijn.²⁴³ Met die twijfel presenteerde Terruwe de algemene maatschappelijke achterstelling van haar seksegenoten eigenlijk als een voor hen wenselijke bescherming. Omdat zij geestelijke gezondheid als maatstaf presenteerde, bleef het religieus-normatieve karakter van haar betogen in dit interview onderbelicht, zeker voor degenen die niet thuis waren in het katholiek-klerikale taalgebruik dat betekenis gaf aan dat begrip ordening.

Dat Terruwe zelf eigenlijk het tegenovergestelde belichaamde en leefde van wat zij voor vrouwen zo wenselijk achtte, bleef buiten beschouwing in het interview. Zij was academisch opgeleid, had zich als arts kunnen specialiseren, verwierf een goed inkomen met haar praktijk waarin zij autonoom haar keuzes kon maken. Was zij een van die 'zakelijk ingestelde' vrouwen die volgens haar eigen overtuigingen niet getrouwd was om haar echtgenoot en eventuele kinderen niet tekort te doen? Had zij door een gebrek aan 'tederheid van de zijde van de moeder in de eerste kinderjaren' een 'heel diepe angstaanleg en heel fundamentele minderwaardigheidsgevoelens' ontwikkeld?²⁴⁴ Of was zij een neurotische ongehuwde werkende vrouw die leed onder het feit dat ze zich in haar leven niet kon 'ordenen' tot een man?

Die kwestie was eerder aan de orde gekomen in het interview met Gerard de Bruijn in *De Nieuwe Linie* in april 1971. Anna had hem uitgelegd dat een huwelijk en haar praktijk als zenuwarts voor haar onverenigbaar waren. De prijs die zij daarvoor betaalde, was dat zij geen kinderen had. Dit benoemde zij als 'natuurlijk defect' waarmee de 'diepe bevestiging' die met eigen nageslacht verbonden was, buiten haar bereik bleef. Zij had echter, naar de parabel van de zaaier uit het Mattheüs-evangelie, voor een honderdvoudige opbrengst van haar inspanningen gekozen.²⁴⁵ Met deze parabel verheldert Jezus aan zijn discipelen dat zij die de geheimen van het Godsrijk kennen, in overvloed zullen

oogsten. Anna Terruwe schaarde zich naar eigen zeggen in deze rijen en kon geen genoegen meer nemen met een man en tien kinderen. Zij paste in een traditie die zij onbesproken liet: van katholieke vrouwen die ruimte zochten binnen de patriarchale grondstructuur van hun kerk. Zij modelleerde haar leven en loopbaan in termen van roeping – niet tot het religieuze leven, maar tot een bestaan als katholieke psychiater met een missie om katholieken te beschermen tegen een liefdeloze moraal. Ook haar professionele leven stond voor haar volkomen in het teken van wat Jezus van haar wilde. Dit vormde echter geen thema in de interviews die zij in de jaren 1970 gaf en dat met prinses Margriet vormde daarop geen uitzondering.

OVERDRAGEN EN LOSLATEN?

Op 19 augustus 1976 had Anna de pensioengerechtigde leeftijd bereikt. Als zelfstandige praktijk houdende psychiater had zij met haar administrateur haar pensioenvoorziening goed geregeld. Dankzij een beleggingsportefeuille, lijfrente-uitkeringen en AOW kon zij zich veroorloven met pensioen te gaan. Dit deed zij echter niet, net zomin als veel andere psychiaters. Als hun gezondheid het toeliet, hielden zij tot op relatief hoge leeftijd praktijk, zagen patiënten, studeerden en publiceerden soms ook nog.¹ Dit gold ook voor Anna die moeilijk buiten het contact met haar patiënten kon en ervan overtuigd was dat dit wederzijds was. Daarbij speelde mee dat haar specifieke therapeutische benadering onder collega's weinig tot geen weerklank had gevonden. De frustratieneurose die Terruwe als ziektebeeld had beschreven, was evenmin opgenomen in het Diagnostic Statistic Manual of Mental Disorders (DSM) of de International Classification of Diseases (ICD) die vanuit de Verenigde Staten in Nederland aan het einde van de jaren 1960 via de intramurale psychiatrie ingang vond.² In de DSM zou vanaf medio jaren 1990 'neurose' in het algemeen niet langer een diagnostische categorie zijn.³ Deze diagnostische handboeken spoorden met 'evidence-based' benaderingen waarmee psychiaters in de pas probeerden te blijven met andere specialismen met betrekking tot het toetsen van behandelingen. Aanvankelijk vonden veel Nederlandse psychiaters de DSM- en ICD-classificaties te weinig precies voor de individuele problematiek van hun patiënten. Zulke generaliserende psychopathologie miskende de betekenis van individuele biografische dimensies die zij vanuit hun klinische ervaring en inzicht in

therapie vooropstelden. De Nederlandse Vereniging voor Psychiatrie zou zich in 1994 achter deze klinisch-descriptieve methode scharen met de Nederlandse vertaling van de DSM (IV) en ICD (10).⁴ Zolang de daarin gehanteerde classificaties echter geen deel uitmaakten van de verantwoording van behandelingen door behandelaars tegenover ziekenfondsen en particuliere ziektekostenverzekeringen, behielden vrijgevestigde behandelaars als Terruwe de ruimte om deze al dan niet te gebruiken.

Terruwe streefde naar het behoud van professionele autonomie in haar praktijk, die zij voortzette zodat haar patiënten in therapeutisch opzicht niet dakloos zouden worden. Zij onderzocht aan den lijve dat haar fysieke en mentale kracht niet onuitputtelijk waren. Ze was vaak vermoeid, voelde zich geregeld overvraagd of overbelast en moest ook enkele malen per jaar het bed houden met griep of angina. En eenmaal ziek duurde herstel langer dan ze van zichzelf gewend was. Periodiek moest zij daarom haar praktijk sluiten of minder werken om het teveel aan werk – of: het werk dat haar te veel werd – te reguleren. Helemaal rouwig leek zij daar niet om te zijn. Zij schreef er tamelijk opgewekt over in haar brieven aan Koert Baars – alsof ziek zijn haar de ruimte bood om in een lager tempo te leven, iets wat zij zich door haar praktijk, patiëntencontact, spreekbeurten en publicaties eigenlijk niet kon veroorloven.

Terwijl Anna Terruwe zich net als het merendeel van de Nederlandse psychiaters vooral op psychotherapie toelegde, verloor deze beroepsgroep begin jaren 1980 definitief het monopolie daarop.⁵ Dit monopolie was gebaseerd geweest op de aanspraak dat psychotherapie een geneeskundige activiteit was, waartoe psychiaters op grond van hun medische opleiding vanzelfsprekend bevoegd waren. Die claim werd van overheidswege ondergraven door psychotherapie op te vatten als een specifieke deskundigheid waarvoor een dito opleiding vereist was. Deze opleiding werd aangeboden door de Nederlandse Vereniging voor Psychotherapie (NVP), waarvan sinds 1966 ook psychologen lid konden worden. Vanaf 1986 erkende de Nederlandse overheid 'psycho-

therapeut' als beroepsaanduiding – iets wat in omliggende landen niet het geval was.⁶ Psychotherapeutische behandelingen werden inmiddels overwegend door andere hulpverleners dan psychiaters verricht, binnen de ambulante hulpverlening in nieuwe Regionale instellingen voor ambulante geestelijke gezondheidszorg (Riagg), in gespecialiseerde klinieken en semi-klinische voorzieningen.⁷ Of Anna deze veranderingen heeft geregistreerd, is de vraag. Misschien heeft zij gedacht dat het haar tijd wel zou duren.⁸ Dit leek gegeven haar leeftijd een realistische inschatting, maar nieuwe verwijzings- en declaratierichtlijnen binnen de GGZ zouden haar als behandelaar blijven dwingen rekening te houden met veranderende eisen.

Eind 1981 gooide Anna het roer om nadat zij twee dierbare vrienden had verloren. Zij sloot haar praktijk in Nijmegen en vestigde zich op 15 februari 1982 samen met Riek in Deurne. Daar zette zij haar werk op kleinere schaal voort. Naast het directe patiëntencontact concentreerde zij zich op het uitdragen van wat bevestiging in politiek-maatschappelijke context kon betekenen. Die ambitie kreeg vorm in het programma van de Dr. Anna Teruwestichting.⁹ Naast deze Nederlandse stichting volgde ook een Belgische VZW (Vereniging Zonder Winstoogmerk) die ieder op eigen wijze streefde naar het publiek delen van Terruwes inzichten. Hoewel beide stichtingen tijd en energie vroegen leefde Anna op van de aandacht voor haar en haar leer. Bovendien mobiliseerden de stichtingen zeer capabele krachten op wie zij kon steunen bij publieke optredens. Alleen kon zij die moeilijk aan en beide stichtingen bemiddelden de boodschap dat dat ook helemaal niet de bedoeling was. Zij werd het stralend middelpunt van 'goede mannen' die samen met haar tijdens zulke optredens als het ware een constellatie vormden. Hoogleraren als de specialist in de middeleeuwse letterkunde Herman Vekeman en de koptoloog Paul van Moorsel gingen intellectuele verbintenissen met haar aan. Ze waren er met haar van overtuigd dat bevestiging de diep verdeelde Nederlandse katholieke geloofsgemeenschap opnieuw zou kunnen bezielen.

Voor Anna volgde een periode van oogsten die direct afhankelijk was van publieke optredens. Geen weerklank zonder lezingen over verschillende maatschappelijk actuele en gevoelige thema's zoals abortus provocatus en suïcide onder jongeren. Bevestiging was en bleef de boodschap die zij deelde met haar publiek tijdens live spreekbeurten en in de publicaties die daaruit voortkwamen. De verbinding van die boodschap met wat zij oorspronkelijk als nieuwe kerkvisie had willen uitdragen, vervaagde aanvankelijk onder invloed van de ontkerkelijking en verzwakking van invloedrijke kerkelijke contacten als met kardinaal Alfrink. Ogen-schijnlijk kreeg bevestiging als principe in de jaren 1980 een meer seculier karakter. Feitelijk bleef Terruwe echter een dubbel register bespelen zoals zij altijd al had gedaan. Haar expertise als psychiater bepaalde de boventoon en daar doorheen klonk – duidelijk voor wie het kon en wilde horen – een diepreligieuze grondtoon. Bevestiging was wat God mensen mogelijk maakte en wat Hij van hen vroeg. Inhoudelijke aansluiting vond zij met dit principe in de kring van religieuze orden en congregaties. Die zouden op haar ook een beroep blijven doen als hulpverlener voor individuele zusters, broeders en paters.

KLEINERE KRING

Zonneweelde was sinds de dood van haar moeder voor Anna een belangrijk toevluchtsoord geworden. Liefst bracht zij er haar weekends door, weg van de beslommeringen van haar praktijk in Nijmegen. In Deurne, waar 'we een fijn huis [hebben] en een heerlijke tuin', kon zij naar eigen zeggen beter ontspannen.¹⁰ Zij hield zich afzijdig van het dorpsleven en verkoos de luwte en de rust.¹¹ Ook tijdens haar vakanties was ze het liefst in Deurne waar ze, languit lezend op een ligstoel in de prachtige tuin, veel tijd doorbracht. 'Ze groette altijd minzaam' en wilde liefst met rust gelaten worden, herinnerde een buurman zich. Riek bestierde ook hier het huishouden en schermde haar af voor wie zij niet wilde ontvangen.¹² Enthousiast schreef Anna aan Koert dat zij deed wat zij haar patiënten aanraadde: veel lichaamsbeweging in de buitenlucht. In de vakanties, maar ook doordeweeks en in de weekends fietste zij – in broekpak

en met een grote zonnebril op – dagelijks soms wel twintig of dertig kilometer.¹³ Daardoor voelde zij zich fysiek en mentaal veel fitter. Bovendien kwam zij tot haar genoegen ook wat beter op gewicht. Ze kreeg rust in het hoofd, kon weer studeren en ook weer schrijven.¹⁴

De reis die zij met Koert in juni en juli 1976 in de Verenigde Staten had gemaakt, bleek haar laatste trans-Atlantische trip. Die was stressvol geweest omdat zij de oversteek van Europa naar de VS ‘heel alleen’ had moeten maken. Bernard Alfrink zou haar vergezellen maar moest afzeggen, waardoor zij aan den lijve ondervond hoe problematisch zo’n reis organisatorisch voor haar was. Het weerzien met Koert en zijn familie had haar bovendien emotioneel geraakt. Haar brieven aan hem documenteren hoezeer zij zich met hem verbonden voelde. Zij was blij dat ze elkaars zorgen konden delen, maar kennelijk knaagde er ook iets. Misschien omdat zij had gezien dat Koert zijn aandacht moest verdelen die hij haar bij zijn bezoeken aan Nijmegen onverdeeld kon geven. Na terugkeer in Nederland begon zij allerlei stressverschijnselen te vertonen, die zijzelf aan de reis toeschreef; haar verwerking van alle ontmoetingen in de VS zou gebrekkig zijn geweest. Door gesprekken hierover met Bernard Alfrink en Sjef Prick voelde zij weer wat grond onder de voeten, zou zij later inzien.¹⁵

Aan deze twee mannen zag Anna ook dat de kleine kring om haar heen zwakker werd. Alfrink had net als zij allerlei kwaaltjes. Met Prick onderhield zij persoonlijk hartelijk, maar niet heel frequent contact. Hij informeerde haar over de ziekenhuisopnames van kerkelijke hoogwaardigheidsbekleders op zijn afdeling en besloot zijn brief met ‘twee kussen voor de zondag’.¹⁶ Anna bleef hem dankbaar voor de wijze waarop hij zijn deskundigheid en professionele gezag had aangewend om ruimte te maken voor haar praktijkgebonden inzichten en benadering.¹⁷ Zijn volkomen onverwachte overlijden op 22 juli 1978 trof Anna diep. ‘Ik ben er zeer bedroefd over’, schreef zij Koert, zonder meer op papier te krijgen.¹⁸ Nauwelijks twee weken ervoor was Duynstees zus Miep overleden. Anna was de schakel in het netwerk van mensen voor wie Willem geestelijk begeleider was geweest en die, net als Miep en haar zus Hélène, de herinnering aan hem levend hielden.¹⁹ Op 5 november 1978, precies tien jaar na zijn overlijden, moest Anna verstek laten gaan bij de mis die de redemptoristen in het Neboklooster in de Heilig Land Stichting jaarlijks opdroegen ter nagedachtenis aan Willem. Hélène schreef haar daarna

en rapporteerde dat er tussen de dertig en veertig mensen bij die herdenking waren geweest.²⁰

Koert kende Anna goed genoeg om te weten hoezeer dit alles haar aangreep. Hij realiseerde zich bovendien dat zij door het verlies van deze dierbaren steeds meer alleen kwam te staan. In de brieven aan haar uitte hij zijn zorg daarover. Hij probeerde Anna over te halen tot een gezamenlijke vakantie in het Zuid-Franse Menton in de nazomer van 1979. Zijn gezin zou dan komen en ze konden wellicht ook Bernard Alfrink uitnodigen.²¹ Als het enigszins kon, bracht Anna in de winter een korte vakantie door in Hotel Napoleon in Menton. Meestal samen met haar broer Jo en soms was ook Marie France van de partij. Behalve een plek om fysiek op adem te komen was Menton ook een plaats van herinnering, verbonden met Duynstees overlijden in november 1968. Koerts voorstel voor een korte zomervakantie strandde op allerlei praktische bezwaren en aarzelingen van Anna.²² ‘Ik weet gewoon niet hoe ik het goed moet doen’, bekende zij per brief.²³ Koert kwam daarom in september en oktober 1979 alleen naar Nederland. Hij logeerde bij Anna in Deurne en van dat bezoek, dat in alle rust verliep, genoot zij.²⁴

Omdat intercontinentale reizen er niet meer inzaten, stelde Koert voor elkaar eens in de maand te bellen. Ze zouden een tijdstip moeten zoeken dat hen allebei zou schikken: Koert in San Antonio (Texas) en Anna in Deurne waar het zeven uur later was. Of zij hier erg enthousiast over was, is de vraag. Brieven kon zij schrijven op de momenten dat het haar schikte en daar kon zij ook aan schaven en slijpen totdat ze haar bevielen. In telefoongesprekken was dat niet mogelijk. Intercontinentale gesprekken waren bovendien kostbaar; het is niet denkbeeldig dat hier haar zuinigheid om de hoek kwam kijken. Op gezette tijden voerden ze telefoongesprekken met elkaar, maar misschien minder vaak dan Koert zich had voorgesteld vanuit zijn zorg over Anna's fysieke en mentale draagkracht.

Koert bleef Anna in zijn brieven betrekken bij zijn gezinsleven en gezinsleden, vooral haar petekind Eleanor. Die studeerde inmiddels en deed dat in de eerste helft van 1980 vanuit de volgens haar vader goed katholieke Universiteit van Dallas zelfs in Rome. Van daaruit bracht zij een eendaags bezoek aan haar peettante die haar steeds trouw, en nog altijd via Koerts vrouw Mary Jean, cadeaus liet bezorgen voor haar verjaardag. In datzelfde jaar ontving Koert de ‘Christian Culture Award’, als ‘an outstanding lay-exponent of Christian

Anna en Koert in gesprek.

Ideals' van de katholieke Assumption University in Windsor, Ontario (Canada).²⁵ Illustere katholieken waren hem voorgegaan, onder wie de bekeerlingen Jacques Maritain, de Franse filosoof en boegbeeld van het *renouveau catholique*, en Sigrid Undset, de Noorse auteur en Nobelprijswinnares. Vol trots stuurde Koert Anna zijn feestrede bij de aanvaarding, waarin hij had onderstreept dat hij als 'Christian psychiatrist' op haar schouders en die van Willem Duynstee stond. Als vertaler van haar werk kaderde hij bevestiging in als christelijke tegenhanger van 'conventional psychiatric therapies'. Koert kreeg de waardering als katholieke intellectueel die Anna ongetwijfeld ook voor zichzelf had gewenst. Maar terwijl hij in Noord-Amerika nog eer kon inleggen met de kwalificatie 'Christian psychiatrist', zag zij in dat dat in het snel seculariserende Nederland een illusie zou zijn.

BESEF VAN KWETSBAARHEID

In het voorjaar van 1981 werd Anna ernstig ziek. Opname in het Sint Canisius-ziekenhuis in Nijmegen volgde, waar zij na een operatie negen weken moest herstellen.²⁶ 'We worden oud, Annie', schreef Koert haar pijnlijk getroffen in de zomer van 1981 nadat zij hem hierover met terugwerkende kracht geïnformeerd had.²⁷ Dat haar toestand zo ernstig was geweest en zij feitelijk op het

randje van de dood had gezweefd, maakte hem diep ongerust. Ze verwaarloosde zichzelf toch niet, rustte toch iedere dag en had toch Riek om voor haar te zorgen? Was ze emotioneel overbelast, doordat ze wat ze meemaakte in haar werk en leven alleen moest verwerken? Had hij geweten dat dit zo zwaar voor haar was, dan was hij naar haar toe gekomen, dan hadden ze samen kunnen praten. Hij bezwoer haar dat hij er voor haar wilde zijn, haar tot steun wilde zijn omdat zij in zijn ogen zo alleen was. Tot dan toe was het vooral zijn kwakkelende gezondheid geweest die reden tot zorg gaf in hun briefwisseling. Als medici onder elkaar schreven beiden openhartig over wat hen mankeerde en welke remedies ze uitprobeerden. Koert had haar in 1980 in zijn brieven laten weten dat hij minder wilde reizen en werken; hij wilde meer tijd met zijn gezin doorbrengen, en meer tennissen, zwemmen en tuinieren.²⁸ Aanhoudende hartklachten dwongen hem daadwerkelijk meer rust te nemen.

Terwijl Anna nog aan het herstellen was, overleed Hermine ten Doeschate op zondag 27 september 1981, 74 jaar oud. Zij waren sinds hun studietijd in Utrecht met elkaar bevriend. Hermine was net als Anna bestuurlijk actief geweest in de rooms-katholieke studentenvereniging Veritas, zelfs buiten de Meisjeskring waartoe Anna's engagement beperkt was gebleven.²⁹ Hermine was Anna's paranimf geweest bij haar promotie in november 1949. Beiden waren 'single' met een professionele loopbaan. Hermine had aan twee (meisjes) gymnasia geschiedenis gedoceerd. Anders dan Anna had zij daarnaast een rijk sociaal leven, overtuigd als zij was dat zij zonder haar familie, leerlingen, collega's, vrienden en reisgenoten 'niets' was.³⁰ Ook na haar pensionering bleef zij reizen en van alles ondernemen met een uitgebreide schare vrienden en oud-collega's uit het onderwijs.³¹ Gold Hermine als 'vief en pittig', Anna was eerder verlegen, terughoudend en ook selectief in de persoonlijke contacten naast haar praktijk en andere professionele activiteiten. En hoewel Anna's archief nauwelijks sporen van hun contact bevat, wijst de vertrouwelijke toon van enkele ansichtkaarten uit verre oorden van Hermine aan Anna, er toch op dat zij van elkaars wel en wee op de hoogte waren.³² Anna bewaarde de rede die de rector van gymnasium Jerusalem in Venray had uitgesproken op Hermine's uitvaart op 2 oktober. Die memoreerde dat zij 'in stilte van ons [was] heengegaan, door niemand gegroet, uitgewuifd, adieu-gezegd'. Alleen sterven was een risico voor wie alleen leefde, moet Anna zich gerealiseerd hebben en de angst daarvoor zouden haar laatste levensjaren beheersen.

Een zwaardere slag trof haar toen Koert volkomen onverwacht overleed op 18 oktober 1981. Zijn dood raakte haar diep, persoonlijk en professioneel. Door hun intensieve samenwerking was zij niet alleen professioneel met hem verbonden maar ook van hem afhankelijk. Bovendien had zij voor Koert meer dan collegiale gevoelens gekoesterd – verliefdheid of liefde, wie zal het zeggen? Dit had zij eerder meegemaakt, met Frans Feron, en ook na diens onverwachte dood was Anna emotioneel volkomen ontregeld.³³ Beide mannen waren feitelijk onbereikbaar voor haar, de een als priester, de ander als getrouwde man en vader van drie kinderen. Toegeven aan haar gevoelens zou betekend hebben dat zij haar morele principes over de onschendbaarheid van priesterschap en huwelijk opzij had moeten zetten. Ook nu weer probeerde Anna houvast te vinden in de opdracht die zij voor haar leven zag: haar leer verspreiden.

Koert was pas 62 toen hij overleed, had haar geschreven hoe hij goed naar zijn lichaam probeerde te luisteren en daar zijn levensstijl ook op had proberen aan te passen. Zijn dood maakte abrupt een einde aan de plannen die ze samen nog aan het smeden waren om de bevestigingsleer nog breder te verspreiden. Anna zag niet hoe zij dit zonder hem zou moeten realiseren. Zij bewaarde zijn brieven, met foto's van hem en van hen samen. Dat gold ook voor het gedicht dat hij altijd op zijn bureau had liggen, 'Prayer of Abandonment' dat overgave aan God in vertrouwen beschrijft.³⁴ Koerts weduwe Mary Jean bleef briefcontact houden met Anna en stuurde allerlei familiekiekjes mee, die Anna bewaarde bij brieven en foto's van Marie France en haar gezin en enkele andere dierbaren. Beide vrouwen bleven verbonden door zakelijke belangen rond Koerts 'legacy': zijn boeken, tapes en nieuwe uitgaven van ongepubliceerd materiaal. Die probeerde Mary Jean aan de man te brengen. Voor de contacten met de Amerikaanse uitgevers moest Anna nu op haar vertrouwen, maar taal vormde een probleem. Mary Jean bood aan dat Anna gewoon in het Nederlands kon schrijven en dan zou zij haar brieven met behulp van Koerts woordenboeken wel proberen te vertalen.

Koerts vrouw en kinderen bezochten Anna in 1984 en in 1986 toen zij een koninklijke onderscheiding ontving voor haar verdiensten voor de psychiatrie.³⁵ Anna's petekind Eleanor trouwde en voedde drie kinderen op. Zoon Mike was werkzaam in het bankwezen en dochter Sue trad met een studie in de psychologie in de voetsporen van haar vader als 'counselor'. Haar pogingen om ook bij Anna in de leer te gaan hield Anna af. Dat Sue haar daarvoor enke-

le weken in Deurne wilde bezoeken, was voor haar een te grote belasting. Ook op schriftelijke vragen van Sue over bevestiging wilde zij niet ingaan.³⁶ Mary Jean nodigde Anna intussen uit voor een grote happening rond Koerts en haar werk in San Antonio in het najaar van 1986. Anna stelde die uitnodiging op prijs, maar gaan deed zij uiteindelijk niet.

TERUG NAAR DEURNE

In de tweede helft van 1981 ontmantelde Anna haar Nijmeegse praktijkwoning waarvan de Dammartin Stichting eigenaar was. Namens deze stichting verkocht zij het pand in januari 1982.³⁷ De overdracht vond enkele weken later plaats. Helemaal stoppen met patiëntenzorg wilde zij niet, maar op kleinere schaal werken wilde zij wel, met patiënten met wie zij voor haar gevoel een goede band had. Werk zou na de sluiting van haar praktijk in Nijmegen bepaald geen bijzaak worden omdat zij aan het patiëntcontact zelfwaarde ontleende als therapeut en als persoon. Het besluit om naar Deurne te verhuizen en wat minder te werken markeerde niettemin een keerpunt in haar leven; voortaan probeerde zij echt rekening te houden met haar leeftijd en fysieke conditie.

Anna Terruwe was een markante bewoonster geweest van de Nijmeegse Vossenlaan.³⁸ Dat zij er samenwoonde met haar dienstbode 'die altijd met een grote witte schort aan de deur kwam', had stof tot wat geroddel gegeven. Buurtbewoners zagen Terruwe zelden buiten, ook niet in haar tuin die door een hoge heg omgeven was. Ook de rij beukenbomen die de Vossenlaan toen nog omzoomde, onttrokken haar huis aan het zicht van voorbijgangers. Zij liet zich bij hoge uitzondering zien in de parochiekerk van de wijk Hazenkamp, de Lourdeskerk aan de Hatertseweg. 'Een heel bijzonder mens', luidt de type-ring van een voormalig buurmeisje dat toentertijd met haar moeder, broers en zussen naast Anna Terruwe woonde op de Vossenlaan. Ze hadden nauwelijks contact. Terruwe was alleen op bezoek geweest om te condoleren na het overlijden van haar vader. Zij had haar moeder bij die gelegenheid nogal onheus bejegend met het ongevraagde advies maar snel te hertrouwen.

Ondanks de uitbundige groenvoorziening bleef niet voor de buurt verborgen dat Terruwe een drukke praktijk had. Buren zagen dat priesters, paters en nonnen soms 's morgens in alle vroegte, voordat Terruwes praktijk open was,

al bij haar in de voortuin of op de stoep stonden, wachtend totdat zij werden binnengelaten.³⁹ Voor sommige patiënten was Terruwes Nijmeegse adres bijna heilig geweest. Een ‘ankerplaats voor verdwaalden’, zoals een van hen schreef in een klein fotoalbumje met opnamen van de Nijmeegse praktijkwoning dat ze Terruwe cadeau deed. Zelf was deze oud-patiënte er ooit naartoe gestuurd door Duynstee; zij had de plek ervaren als ‘oase voor de geest, bakermat voor mensen’. Was Anna Terruwe thuis, dan brandde het licht boven haar voordeur, als een ‘lichtboei temidden van golven’ voor wie haar hulp nodig had.⁴⁰

Anna sloeg een deel van haar Nijmeegse inboedel op in het Missiehuis in Deurne, onderdeel van het kloostercomplex van de Missionarissen van Steyl (SVD) aan de Vlierdenseweg.⁴¹ Daaronder was ook het stalen spreekkamerinterieur: een bureau, kasten, kaartenbakken en een ligbed. Ook wat grote, deels antieke meubelstukken uit villa Zonneweelde liet Anna naar het Missiehuis verplaatsen om ruimte te maken voor wat zij zelf in het huis aan de Stationslaan om zich heen wilde hebben. Na 1982 zou zij antiek, Perzische tapijten, kunstvoorwerpen en erfstukken zoals klokken gaan schenken aan mensen met wie zij persoonlijk of zakelijk goed contact had. Iemand iets cadeau doen, had voor haar grote betekenis, als blijk van waardering en daad van bevestiging. Wat zij weggaf, was echter niet van haar, maar eigendom van de Dammartin Stichting.⁴² De waarde van alle roerende goederen in Zonneweelde en van de boedel die was opgeslagen in het Missiehuis werd in de zomer van 1982 getaxeerd.⁴³ Lange lijsten met antiek, kunstvoorwerpen, servies, tafellinnen, (zilver)bestek en andere tafelbenodigdheden en genoeg Perzische kleden om ongeveer de hele Stationslaan mee te bedekken gaven de indruk van een leven op stand uit vervlogen tijden.⁴⁴

Dat Anna goederen weggaf die eigendom waren van de Dammartin Stichting, illustreert dat zij deze als haar bezit beschouwde. Als zelfstandig bevoegd bestuurder kon zij zulke schenkingen eigenlijk alleen doen als die overeenstemden met het statutaire doel van de stichting: de bevordering van de geestelijke volksgezondheid. De stichtingsconstructie die Duynstee oorspronkelijk had opgetuigd, was fiscaal gunstig. De inkomsten van Anna’s lezingen, artikelen en boeken gingen naar de Dammartin Stichting zonder dat daar belasting over betaald hoefde te worden. Voor haar was echter moeilijk te bevatten dat zij die zoveel kapitaal inbracht, formeel niet vrij over dat stichtingsvermogen kon beschikken.⁴⁵

Anna in de achterkamer van Zonneweelde.

Ook het ouderlijk huis aan de Stationslaan in Deurne was in 1952 ondergebracht in de Dammartin Stichting. Hoewel zij dit wat aanpaste aan haar eigen smaak en behoeften, verhuisde Anna dertig jaar later ook terug in de tijd, naar Zonneweelde dat gemeubileerd en gestoffeerd was met erfstukken van de Teruwes en de Korbmachers. De royale woonkeuken aan de achterzijde was het territorium van Riek. Die had ook de kleine voorkamer in gebruik, met leunstoel en televisie. Anna zelf gebruikte de grote kamer en suite aan de andere kant van de gang die midden door het huis liep. Het voorste deel fungeerde als eetkamer, het achterste deel als haar persoonlijke domein. Twee grote kasten besloegen de muren van de achterkamer. De ene kast, grenzend aan de gang, was gevuld met romans, dichtbundels, boeken over kerk en geloof, kunst en cultuur, geschiedenis en architectuur. De buffetkast ertegenover bevatte een gesloten deel. Hierin bewaarde Anna wat zij als het hoogstpersoonlijke deel van haar professionele archief beschouwde.⁴⁶ Een lage deur in de achterkamer gaf toegang tot de serre die haar ouders hadden gerealiseerd. In die royale enkelsteens aanbouw was het vaak kil. Door de hoge bomen in de tuin viel ook minder licht naar binnen dan de omschrijving serre doet vermoeden. Hier stond

Anna Terruwe met burgemeester van Deurne, Ton van Genabeek, die haar de versierselen heeft opgespeld behorend bij haar koninklijke onderscheiding.

de piano die Anna soms bespeelde. Op foto's is te zien dat deze ruimte ook wel dienst deed als ontvangstruimte voor grotere gezelschappen. Hier zou burgemeester Van Genabeek haar op dinsdag 29 april 1986 een koninklijke onderscheiding opspelden voor haar verdiensten in de geestelijke gezondheidszorg, in het bijzijn van een select gezelschap van familie, vrienden en genodigden.⁴⁷

MANDAKAROE

In de voortuin liet Anna het bord plaatsen dat in de voortuin van haar Nijmeegse praktijkwoning had gestaan, met als opschrift: dr. A.A.A. Terruwe, zenuwarts. In Deurne probeerde zij wonen en werken strikter van elkaar te scheiden door een klein gelijkvloers praktijkhuis in de tuin te laten bouwen, in de stijl van de villa met houten luiken voor de ramen. Ze noemde het de Mandakaroe, naar een woestijnplant uit Noordoost Brazilië. Voor Brazilianen had deze enorme cactus vooral symbolische betekenis, omdat die 's zomers en 's winters bloeide en vrucht droeg. Een teken dat de aarde nog een hart heeft,

aldus een gedicht dat Anna van een bevriende pater toegestuurd kreeg.⁴⁸ Haar nieuwe praktijkruimte bestond uit twee door een halletje met toilet gescheiden kamers. De kamer aan de rechterzijde fungeerde als haar studeerkamer, waar ze patiënten zo nodig even kon onderzoeken, patiëntgegevens bewaarde en ook haar handbibliotheek had. De spreekkamer bevond zich aan de linkerzijde, voorzien van twee gemakkelijke stoelen voor ongedwongen gesprekken met patiënten. Via een vlizotrap was de zolder te bereiken, waar zij naast studieboeken van het gymnasium en haar geneeskundestudie ook romans en vrome, devotio-nale boeken bewaarde die zij en haar broer in hun jeugd moeten hebben gelezen.

Anna Terruwe begon voorzichtig samen te werken met de psycholoog Jan Bouwmeesters (1933-2018). Hij was net als zij in 1982 in Deurne neergestreken en was in de jaren 1970 geïnteresseerd geraakt in Terruwes werk.⁴⁹ Patiënten die al lang bij haar in behandeling waren, bleven vermoedelijk bij haar, anderen gingen via haar naar Bouwmeesters. Voor Terruwes oude getrouwen voelde Mandakaroe kennelijk vertrouwd. Hoewel ‘verplaatst’ bleef Terruwe ‘behouden – in haar vertrouwde interieur’. Patiënten bleven haar ook daar ervaren als ‘een gelukschenkend wezen’. Tot medio jaren 1990 zou zij nog nieuwe patiënten aannemen. Ook bleef zij actief als medisch deskundige of beoordelaar in kwesties van arbeids(on)geschiktheid. Die rol vervulde zij al veel langer, vooral voor zusters en broeders die het als kloosterlingen niet meer konden bolwerken in onderwijs of zorg. Raakten zij overspannen of overwerkt door meer zakelijke eisen en bestuurlijke veranderingen, dan vonden zij een bondgenoot in Terruwe. Die wist als medisch deskundige vaak tijd te winnen waarin betrokken werknemers fysiek en psychisch enigszins konden herstellen. Kon van volledige werkhervatting geen sprake zijn, dan wist Terruwe de vaststelling van arbeidsongeschiktheidspercentages in het voordeel van haar patiënten te laten uitvallen. Toen een Arboarts er begin jaren 1980 van overtuigd was dat een vrouwelijke religieuze die in de zwakzinnigenzorg overspannen was geraakt, wel weer honderd procent kon werken, wist Terruwe het arbeidsongeschiktheidspercentage op tachtig procent te houden.⁵⁰ Zulke successen maakten Terruwe tot een baken voor kloosteroversten die ook voor andere probleemgevallen in de zuster-, broeder- of patersgemeenschap bij haar aanklopten. Ook collega-artsen verwezen kloosterlingen voor wie zijzelf niets konden doen, naar haar door.⁵¹ Collega’s kenden met andere woorden Terruwes expertise voor deze patiëntengroep.

Mandakaroe, het praktijkhuisje dat Anna in de tuin van Zonneweelde liet bouwen.

Soms kwamen religieuzen zelf uit bij Terruwe als hulpverlener. Haar publicatieboeken werden in hun kring grif gelezen. Met eigenhandige samenvattingen van deze werken overtuigden vooral kloosterzusters haar ervan dat ze zichzelf herkenden in wat zij als frustratieneurose had gedefinieerd.⁵² Een deel van de kloosterlingen kampte met psychische problemen die met hun levenskeuze verband hielden, verscherpt door ingrijpende vernieuwingen van het religieuze leven in de jaren 1960 en 1970. Die aanpassingen hadden religieuzen meer vrijheid en zelfstandigheid gegeven, maar vroegen ook meer verantwoordelijkheid voor de invulling van het eigen leven. Niet iedereen was daartegen opgewassen. Vanaf medio jaren 1970 nam het aantal uittredingen uit orden en congregaties bovendien toe, wat de ‘achterblijvers’ confronteerde met de existentiële vraag waarom zij eigenlijk bleven. Ook de vraag hoe zij aan hun relatie met God vorm moesten geven voor wie zij ooit familiebanden, zeggenschap over eigen leven en ambities hadden opgegeven, bleek soms pijnlijk. Intrede in het klooster was ooit de start van een ‘nieuw leven’ geweest, volledig aan God gewijd die als een veeleisende en jaloerse bruidegom was afgeschilderd. Sinds de jaren 1960 werd echter nadruk gelegd op de barmhartige en meer humane

trekken van wat God van en voor mensen wilde. Dit veranderde godsbeeld had consequenties voor het zelfbeeld van kloosterlingen, hun geloofspraktijk, werkzaamheden en contacten met anderen.⁵³ Wie daarmee psychisch in de knoop raakte, had aan Terruwe een hulpverlener met kennis van zaken. Zij wist deze patiënten gerust te stellen dat God geen strenge, straffende instantie was, maar juist liefde gaf en terugvroeg van gelovigen.⁵⁴ Vrouwelijke religieuzen in Nederland en België hield zij bovendien tijdens publieke optredens voor dat zij bij uitstek degenen waren die Jezus Christus op aarde bevestigden. Daarmee onderstreepte Terruwe het bestaansrecht van kloosterlingen die in verwarring verkeerden over hun identiteit en opdracht in de wereld.⁵⁵

POLITIEKE VERKENNINGEN

Terruwes overtuiging dat zij Nederlandse politici met het principe van bevestiging iets te bieden had, kreeg vanaf eind jaren 1970 handen en voeten in de Werkgemeenschap Mensbeeld en Politiek (WMP). In haar voorstelling van zaken had niet zij, maar hadden anderen de aanzet gegeven tot haar toenadering tot de politiek. De WMP hield tussen maart 1978 en 1983 enkele informele bijeenkomsten met Nederlandse politici in Huis Bergh in het Gelderse 's-Heerenberg. Terruwe duidde hen aan als 'mijn leerlingen', kasteelheer Jan Van Heek en zijn vrouw Irmela van Heek-Töwe als haar 'vrienden' die hun imposante, prachtig gerestaureerde kasteel hadden opengesteld voor haar spreekbeurten in de context van de WMP.⁵⁶ Anna vertoefde graag in deze 'versterkte en verdedigbare burcht' waar de familie Van Heek een indrukwekkende particuliere kunstverzameling had aangelegd met onder meer laatmiddeleeuwse Italiaanse schilderijen waarop Maria, Jezus, Maria van Magdala en de apostelen figureerden.⁵⁷

Volgens Terruwe had Jan Terlouw, de toenmalige voorman van D'66, de WMP leven ingeblazen met de vraag of haar bevestigingsleer ook politiek van betekenis kon zijn.⁵⁸ Desgevraagd kon hij zich dat echter niet herinneren. Hij was aanwezig bij die eerste WMP-bijeenkomst en weet nog dat hij Anna Terruwe tweemaal, beide keren op haar initiatief en de tweede maal bij haar thuis, had ontmoet. Het door haar geformuleerde principe van bevestiging sprak hem indertijd aan. Als politicus wist hij: een ander bevestigen geeft die ander zelfvertrouwen en legt daarmee de basis voor gelijkwaardige, constructieve uit-

Anna Terruwe met Irmela van Heek-Töwe op het terrein van Huis Bergh.

wisseling waarvan de uitkomst vermoedelijk duurzamer is dan wanneer het resultaat op machtsongelijkheid stoelt. De morele dimensies van christelijke snit die Terruwe verbond met bevestiging, boden Terlouw als progressief-liberaal politicus echter geen aanknopingspunten voor verder contact of integratie van haar gedachtegoed in zijn politiek functioneren.⁵⁹ Dat hij, zoals Terruwe het voorstelde, haar had uitgenodigd om op een bijeenkomst van D'66 te spreken, is zeer onwaarschijnlijk. Terruwe had vaker de neiging om aan haar contacten met invloedrijke personen meer gewicht toe te kennen dan die gesprekspartners zich wisten te herinneren.⁶⁰ Terugblikkend had haar benadering volgens Terlouw iets weg van het moreel appèl waarmee vooral christendemocratische politici in de tweede helft van de jaren 1970 opriepen tot een ethisch réveil in politiek en maatschappij – in reactie op de liberalisering van waarden- en normenpatronen in Nederland sinds de jaren 1960.⁶¹

De Werkgemeenschap Mensbeeld en Politiek wilde niet gebonden zijn aan een partij of specifieke politieke richting. Sidney Jack Wijnperle, PvdA-politicus en vanaf 1980 burgemeester van Neerijnen, trad op als voorzitter. Kas-teelvrouwe Irmela van Heek-Töwe assisteerde in de organisatie en legde ook contacten in het Duits-Nederlandse grensgebied.⁶² Van meet af aan bleek de belangstelling vanuit de landelijke Nederlandse politiek zo klein dat bijeenkomsten uitgesteld moesten worden. Bescheiden groepjes lokale en regionale politici wisten de weg naar Huis Bergh wel te vinden. Terruwe zelf koesterde hoge verwachtingen; zij achtte politici 'als mens begaafd', maar volgens haar 'verstoken van het ABC van de levenskunst' en dat was 'verwoestend in hun werk'.⁶³ Programmatisch zette de WMP enerzijds in op de betekenis van bevestiging voor de Nederlandse politiek, anderzijds op specifieke issues waarvoor Terruwe die betekenis probeerde te verhelderen. Vooral de wetgeving rond abortus provocatus leende zich daarvoor, die in de jaren 1970 tot de nieuwe abortuswet van 1981 prominent op de parlementaire agenda stond.⁶⁴ Terruwe hield publicaties in dag- en weekbladen over dit thema nauwgezet bij.⁶⁵

Tot deze nieuwe wet was abortus provocatus opgenomen in het Wetboek van Strafrecht (art. 251bis). Op medische indicatie konden vrouwen onder voorwaarden een zwangerschap laten afbreken. Zo was er een juridisch vacuüm rond abortus ontstaan dat scharnierde om de vraag of het een gewone medische ingreep was of juist niet. De PvdA-politici Jan Lamberts en Hein Roethof dienden in 1971 een initiatiefwetsvoorstel in om abortus provocatus als medische ingreep te beschouwen waartoe vrouwen zelf konden beslissen. Christelijke politici als de katholiek Dries van Agt vonden het echter allesbehalve een gewone medische ingreep en wilden abortus provocatus in het strafrecht houden. Publieke druk van de pasbenoemde conservatieve bisschop van Roermond weerstond de KVP'er Van Agt overigens. Politici die zich katholiek noemden, paste het volgens bisschop Gijsen niet om aan een liberalere abortuswetgeving mee te werken. Van Agt zou zich als Minister van Justitie (1971-1977) inspannen de ruimhartige abortuspraktijk, die in Nederland was ontstaan en in de jaren 1970 ook tot 'abortustoerisme' van buitenlandse vrouwen zou leiden, door regelgeving en handhaving aan banden te leggen. Abortus moest mogelijk blijven, maar alleen op wat als redelijke gronden werd beschouwd. In de afweging daarvan dienden artsen behalve een medische ook een morele rol te vervullen. In Van Agts' ogen veroorzaakte deze beroepsgroep

Bijeenkomst van de Werkgemeenschap Mensbeeld en Politiek, met Anna Terruwe geflankeerd door voorzitter Wijnperle (links) en mevrouw Van Heek-Töwe (rechts). Uiterst rechts is nog net Dorus Gerritse te zien.

een ‘abortusprobleem’ doordat een groot deel ervan bereid bleek deze ingreep uit te voeren. Hij riep artsen op tot een ‘ethisch reveil’.⁶⁶

Deze oproep leidde in november 1972 tot een afsplitsing van het Nederlands Artsenverbond (NAV) van de Koninklijke Nederlandse Maatschappij ter bevordering van de Geneeskunde (KNMG).⁶⁷ Hieraan lag een principieel verschil van inzicht ten grondslag over wat de eerbied voor het menselijk leven inhield waartoe artsen gehouden waren op grond van de eed van Hippocrates. Voor het hoofdbestuur van de KNMG was de ethisch-juridische toelaatbaarheid van abortus onder condities acceptabel, voor het NAV niet. Niet alleen omdat de NAV-leden vasthielden aan de bescherming van het menselijk leven vanaf de bevruchting, maar vooral omdat abortus provocatus voor hen geen medische ingreep als alle andere was. In hun ogen was de artsengemeenschap die de KNMG vertegenwoordigde, ten prooi gevallen aan een ethische ontsporing.⁶⁸ Daaraan wilden zij niet medeplichtig worden. Bovendien wilden zij zich in juridisch opzicht beschermen wanneer zij in geweten weigerden mee

te werken aan een abortus provocatus. In hun nieuwe beroepsorganisatie stond behalve abortus ook euthanasie hoog op de agenda. Het NAV participeerde in een internationaal netwerk van gelijkgezinde artsen die zich richtten op de kwestie wat ‘leefbaarheid’ als opdracht en taak van de geneeskunde betekende. Aangesloten artsen vroegen om de ontwikkeling en inzet van zelfbeheersing, bevestiging en verantwoordelijkheid. Die zouden groei en geestelijke gezondheid bevorderen en – de redenering voltooiend – noodsituaties helpen vermijden waarvoor abortus of euthanasie als oplossingen werden overwogen.⁶⁹

Sinds eind jaren 1960 stond Terruwe over abortus provocatus in contact met artsen die zich eind 1972 aan het NAV zouden verbinden, onder wie prof. dr. W.P. Plate (1902-1983).⁷⁰ Plate was tot 1969 in functie als hoogleraar gynaecologie en verloskunde aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Hij kreeg landelijke bekendheid doordat hij Prinses Beatrix bij haar zwangerschappen en bevallingen van haar drie zoons had bijgestaan. Terruwe zag in het NAV kansen om bevestiging als therapeutisch principe onder de aandacht te brengen in het debat over abortus provocatus.⁷¹

In dat debat had zij in 1975 met het boekje *Abortus provocatus of niet?* een afwijzende stelling betrokken.⁷² Die stelling had zij ook toegelicht in een door de KVP-fractie georganiseerde hoorzitting op maandag 7 april 1975, samen met de vicevoorzitter van het NAV, de zenuwarts jhr. dr. A.E.M. van der Does de Willebois.⁷³ Bij die gelegenheid benadrukte zij haar medisch-psychiatrische deskundigheid. In een inleiding over het betreffende wetsontwerp benadrukte zij tegenover de fractiecommissie afbreking zwangerschap van het CDA-in-oprichting in maart 1979 ‘dat de religie (...) nergens uitgangspunt of bepalend is geweest’ in haar meningsvorming over dit onderwerp. Mensen waren volgens haar ‘de dragers van elkanders leven’ en hadden elkaar nodig voor een gelukkig, volwaardig en bevredigend bestaan. Vernietiging van menselijk leven was daarmee in strijd.⁷⁴

Uitgangspunt van haar redenering was dat een bevruchte eicel beschermwaardig leven was.⁷⁵ Hoewel zij die beschermwaardigheid uiteindelijk herleidde tot Gods bedoeling voor menselijk leven,⁷⁶ benadrukte zij dat haar redenering en standpunt berustten op haar deskundigheid als psychiater. Zij hekelde het ‘massa-humanisme’ dat mensen de illusie gaf alles te kunnen en ook te moeten. Diepere dimensies van het leven, vooral van het respectvol en aandachtig samenleven, gingen daarmee verloren. Zo ook op het vlak van sek-

sualiteit en relaties waarin taboes van weleer vervangen leken door een nieuw taboe, namelijk op de afwijzing van het onbegrensd uitleven van de eigen seksuele vrijheid. ‘Ongewenst zwanger’ kwam niet voor in haar vocabulaire, overtuigd als zij was dat dat ‘ongewenst’ het resultaat was van een onwenselijke psychische toestand. Abortus provocatus was voor Terruwe een ‘gevolgprobleem’ van een verkeerd begrepen affectiviteit die uit een seksuele vrijheid zonder ‘diep gevoelscontact’ voortkwam. Daarom kon deze ingreep in haar optiek geen oplossing zijn voor wat algemeen als nood van betrokken vrouwen werd beschouwd.⁷⁷ Met termen als ‘onvolkomen psychische menswording’ en ‘gebrek aan bevestiging’ legde zij uit dat vrouwen die meenden in nood te verkeren omdat ze zwanger waren, het bestaan van hun ongeborn kind innerlijk en affectief niet konden erkennen.⁷⁸

Ogenschijnlijk bleef Terruwe met haar redenering bij het standpunt dat de KNMG in september 1971 verwoord had in reactie op het wetsvoorstel Lamberts-Roethof. Wie onder psychiatrische behandeling was, werd niet staat gemacht om te beslissen over een abortus.⁷⁹ Terruwe ging echter aanzienlijk verder door vrouwen die een abortus overwogen, feitelijk als psychiatrische patiënt te diagnosticeren. Het hebben van een abortuswens getuigde er volgens haar van dat deze vrouwen ‘frustratie-neurotisch’ waren. Op die grond voldeden zij niet aan de in het wetsontwerp vastgelegde eis: in staat zijn tot verantwoordelijke en vrijwillige afweging.⁸⁰ Hiermee wist Terruwe geen politieke aanhangers te winnen, noch bruikbare beleidsuitgangspunten te genereren. Het wetsontwerp haalde eind 1980 de kleinst mogelijke meerderheid in de Tweede Kamer. Misschien wel een half miljoen vrouwen gingen op 30 maart 1981 in staking – thuis, in buurthuizen en elders. In april van dat jaar werd de wet eveneens nipt door de Eerste Kamer aangenomen en trad op 1 november 1984 in werking.⁸¹

OVERDRACHT: DE DR. A. TERRUWESTICHTING

Hoewel de bijeenkomsten van de WMP bepaald geen succes waren, was Ton van Genabeek, sinds 1978 burgemeester van Deurne, in die context onder de indruk geraakt van de wijze waarop Anna Terruwe haar inzichten wist te verbinden met bredere maatschappelijke en politieke kaders.⁸² Met bevestiging als ‘sleutel tot menselijk geluk’ verbreedde Terruwe de issue-gerelateerde redenering rond abortus stelselmatig naar andere actuele vraagstukken zoals de

toenmalige energiecrisis. De kern van haar these was dat een gebrek aan bevestiging leidde tot een onbevredigd bestaan. Dit zou verklaren waarom mensen wanhopig oplossingen zochten in allerlei vormen van (over)consumptie die een extra druk legden op materiële voorzieningen en beschikbare energiebronnen. Van Genabeek onderkende dat er, gezien Terruwes gevorderde leeftijd en broze gezondheid, een nieuwe organisatiestructuur nodig was om haar gedachtegoed via publicaties en voordrachten toegankelijk te houden. Met de jurist Peter Hanraets besloot hij een naar Terruwe vernoemde stichting in het leven te roepen.⁸³ Jaren later zou Anna Terruwe zelf de oprichting en werkwijze van de Stichting als diepe ingreep in haar leven karakteriseren, die goed had uitgepakt.⁸⁴

Op 6 mei 1981 passeerde de stichtingsakte van de naar Anna Terruwe vernoemde Stichting. Zijzelf kon daar niet bij zijn omdat zij herstelde van een operatie eerder dat voorjaar. Via de activiteiten van de nieuwe stichting zou Anna Terruwes werk voor christelijke gelovigen – katholieken en protestanten – fungeren als oriëntatiepunt in seculiere context. Christelijke handelingsrepertoires en ‘coping mechanisms’ bij bestaans-, zijn- en zinvragen raakten aan inflatie onderhevig naarmate meer mensen van God losraakten. In Terruwes opvattingen over bevestiging herkenden velen die bij de Stichting betrokken raakten zulke handelingsrepertoires en interpretatiekaders in een nieuwe gedaante. Voor hen was zij een intellectueel met relevante inzichten voor publieke debatten over de inrichting van de samenleving en de maatschappelijke verantwoordelijkheid daarvoor. Wie wilde, kon ervan uitgaan dat alles van God afkomstig was en bleef, maar Terruwe verbond dit steeds met de handelingsmogelijkheid en verantwoordelijkheid van mensen zelf. Zij waren het die elkaar mochten en moesten bevestigen om de wereld te veranderen. En wie dat wilde, kon dit vanuit haar inzichten ook benoemen als Gods bedoeling met mens en wereld.⁸⁵

Anna maakte geen deel uit van het bestuur. De doelen van de Stichting vormden echter wel het kader van haar persoonlijke inzet vanaf begin jaren 1980: zorgdragen voor de overdracht van haar inzichten aan zo divers en breed mogelijk geïnteresseerde groepen, via een centrum, door publieke optredens en publicaties. In haar lezingenrepertoire voor de Stichting benadrukte zij consequent dat waarachtige menselijke vrijheid en waardigheid niet berusten op waarden als zelfbeschikking of zelfverwerkelijking. Het recente en in-

tense streven daarnaar had ‘verkleumde en hongerige mensen’ opgeleverd, die te midden van overvloed toch ontevreden, agressief, suïcidaal of afhankelijk van verdovende middelen waren. Menselijke vrijheid en waarde lagen binnen ieders handbereik door de ‘wederzijdse waarde-onthulling’ die bevestiging volgens haar moest zijn.⁸⁶ Het ideaal van maatschappijverbetering trok ook vooraanstaande Nederlanders – politici, wetenschappers, beleidsmakers – die zorg hadden om wat als maatschappelijke vervlakking beschouwd werd. Zulke cultuurkritiek was Terruwes aanhangers niet vreemd. Dit is mede te verklaren vanuit een generationeel perspectief; vooral vijftigers en zestigers engageerden zich binnen de Stichting met Terruwes denken. Zij maakten zich daarin sterk voor waarden en normen die in hun beleving voor hen ‘heiliger’ waren dan voor de generaties die na hen kwamen.⁸⁷

Deurne werd de zetel van de nieuwe Stichting, met het Missiehuis aan de Vlierdenseweg als standplaats, waar een kleine bibliotheek met Terruwes publicaties werd ingericht en ook activiteiten plaatsvonden.⁸⁸ De oprichting en ontwikkeling van de Stichting vormden de context voor een bezinning op wat Terruwes betekenis precies was en wat daarom ook als het erfgoed beschouwd moest worden waarvoor de Stichting zorg wilde dragen. Vrijwilligers legden naar schatting meer dan honderdtwintig plakboeken aan, waarin behalve Anna’s eigen knipselcollectie ook door hen verzamelde knipsels thematisch-chronologisch werden opgenomen. De collectie reikt terug tot Terruwes apologie *Opening van zaken* uit 1964 waarmee de strijd die zij en Duynstee hadden geleverd met het hoogste gezag van hun kerk over geestelijke gezondheid en moraal, de pers haalde. De nadruk van de knipselverzameling ligt op de ontvangst in de schrijvende en sprekende pers van Terruwes publicaties en publieke optredens gedurende de jaren 1970, met bredere samenhangen die zij met een groep getrouwen zag en legde tussen haar ideeën over bevestiging enerzijds en bredere kerkelijke en maatschappelijke ontwikkelingen anderzijds: van het priestercelebaat tot de afwijzing van kunstmatige geboorteregeling door het katholieke kerkelijke gezag, van gezinsvorming tot moederschap en borstvoeding, van overbevolking tot chronische ecologische schade als gevolg van overconsumptie.⁸⁹

Anna Terruwe met de eerste voorzitter van de Belgische Terruwe Stichting, Broeder Hubert Vermeulen, 1982.

ORGANISATORISCHE KADERS

Het vermogen van de nieuwe Stichting zou worden gevormd door subsidies, donaties en legaten. Feitelijk bleken die inkomsten nihil. Het bestuur werkte tot 1985 op vrijwillige en onbezoldigde basis. Via een statutenwijziging in 1985 konden zij voortaan aanspraak maken op een onkostenvergoeding waarvan de hoogte door het bestuur zelf werd vastgesteld.⁹⁰ Terwijl Terruwe hoge verwachtingen had, woekerde het bestuur met tijd en geld. Voor een professionele kracht die dit bestuur kon ondersteunen in de voorbereiding en uitvoering van projecten als lezingen, symposia en uitgaven, had de stichting geen financiële middelen. Die had de Dammartin Stichting wel die in de jaren 1980 als zusterstichting werd beschouwd. Als voornaamste bestuurder van de Dammartin Stichting blokkeerde Terruwe zelf echter een geregelde overheveling van gelden naar de Terruwestichting.⁹¹ De Terruwestichting moest haar gebrek aan middelen en mankracht daarom anders oplossen, en daaraan leverde Terruwe wel haar medewerking.

Publiekelijk grapte Van Genabeek wel eens dat de Stichting beslist geen sekte was.⁹² Feit was echter dat door toedoen van Terruwe ook (oud-)patiënten uit haar praktijk voor bestuurlijke of organisatorische taken werden ingeschakeld. Zij beschouwde dat als een vorm van bevestiging die hun persoonlijke groei en genezing kon bevorderen. In de jaren 1980 en 1990 functioneerde er een tamelijk heterogene groep van zulke vrijwilligers in en om het stichtingsbestuur. Met de zogeheten ‘Kernwerkgroep’ en vanaf de jaren 1990 de ‘Beraadgroep’ ontstonden er als het ware schillen om het stichtingsbestuur waarvan de doel- en taakstelling niet scherp waren vastgelegd.⁹³ De Kernwerkgroep was bedoeld voor inhoudelijke voorbereiding en ondersteuning bij de uitvoering van activiteiten. De Beraadgroep bestond uit vooraanstaande Nederlanders die ervan overtuigd waren dat Terruws inzichten breder toepasbaar waren op maatschappelijke problemen in Nederland en daarbuiten.

In 1982 kreeg de Nederlandse Terruwestichting een Belgische pendant, in de vorm van een vereniging zonder winstoogmerk (VZW). Anders dan de Nederlandse Stichting was deze organisatorisch nadrukkelijker in de katholieke gemeenschap verankerd.⁹⁴ Terruws ideeën over bevestiging blijken in België in de jaren 1970 op bescheiden schaal en vooral onder religieuzen als aangrijpingspunten voor geloofsvernieuwing onder jongeren gefunctioneerd te hebben. Passages uit haar publicaties circuleerden in deze groep. Datzelfde gold voor haar persoonlijke dichterlijke samenvatting van wat bevestiging teweegbracht in een gedicht getiteld ‘L’Echo de ton Coeur’, vertaald door de Belgische priester-dichter Anton Van Wilderode (ps. Cyriel Paul Coupé, 1918-1998).⁹⁵ Hij gold in de jaren 1970 als voorname vertegenwoordiger en vertolker van het culturele leven van katholiek Vlaanderen. Met zijn poëzie verwoordde hij weemoed, verlangen en een besef van geluk dat wortelde in mensen en dingen die hem gegeven waren.⁹⁶ Hoewel zijn vertaling van Terruws gedichten in eigenlijk onooglijke blaadjes met een bescheiden publiek verschenen, bewaarde zij ze met zorg bij andere publicaties van eigen hand en van anderen over haar gedachtegoed. Vooral de Broeders van Liefde spanden zich in om de aandacht voor Terruwe te bundelen en te vergroten. Deze broedercongregatie leverde bestuurders voor de VZW, onder wie de eerste voorzitter en gangmaker in België, br. Hubert Vermeulen. In een persoonlijke brief had hij haar openhartig uitgelegd wat het Tweede Vaticaans Concilie in religieuze gemeenschappen als de Broeders van Liefde had veroorzaakt. Wat Terruwe

schreef over bevestiging gaf hem hoop, daarin lag volgens hem ‘het geheim om vele problemen op te lossen’.⁹⁷ Br. dr. René Stockman volgde Vermeulen op en droeg in de jaren 1990 met zijn inhoudelijk brede expertise in de maatschappelijke gezondheidszorg en zijn organisatievermogen bij aan een stabiele basis van de VZW. Stockman vervulde hoge bestuursfuncties in zijn congregatie en maakte naam als auteur op het gebied van ethiek, spiritualiteit en management. Hij was werkzaam als directeur van het Psychiatrisch Centrum Dr. Guislain te Gent en van de gelijknamige school voor verpleegkunde. In dit centrum vond het Belgische Dr. Anna Terruwe Centrum geruime tijd onderdak.

Beide stichtingen gaven een eigen tijdschrift uit, *Abri* (NL) en *Jij en ik* (B).⁹⁸ Hierin verschenen lezingen van Terruwe, artikelen van auteurs die zich met haar werk hadden beziggehouden, verslagen van activiteiten, overzichten van haar publicaties, optredens en de geluidscassettes die men daarvan kon bestellen. Organisatorisch kozen de Nederlandse Stichting en de Belgische VZW een identiek model van een bestuur, gesteund door een kernwerkgroep. Bovendien vergaderden de Nederlandse en Belgische besturen incidenteel gezamenlijk. Deze vergaderingen werden geheel of gedeeltelijk door Anna Terruwe bijgewoond, die dan met verve sprak over hun gezamenlijke opdracht.⁹⁹ De Nederlandse Stichting zette vooral in op de verspreiding van de bevestigingsleer door een bredere maatschappelijke en wetenschappelijke inkadering ervan, via activiteiten als congressen, symposia en studiedagen.¹⁰⁰ Terruwe was daarvoor weliswaar publiekstrekker, maar toch slechts een van de sprekers. De Belgische pendant was minder maatschappelijk en meer kerkelijk geprofileerd, met name ook in de context van religieuze broeder- en zustercongregaties waarbij Terruwe als spreekster prominent figureerde.¹⁰¹

Voor het eigenlijke bestuur van de Nederlandse Terruwestichting ontstonden vooral spanningen en problemen wanneer Terruwe zelf via de ‘schillen’ – de Kernwerkgroep en later de Beraadgroep – probeerde bij te sturen of aan te jagen. Met die meer indirecte communicatie drukte zij haar onvrede uit over wat zij beschouwde als een gebrek aan daadkracht van dat bestuur. Binnen de heterogene groep vrijwilligers was bovendien sprake van verschillende opvattingen over Terruwes bevestigingsleer. Die leer beschouwde zij als haar verantwoordelijkheid.¹⁰² De ‘preciezen’ weken daar geen duimbreed van af, waren loyaal aan Terruwe en vaak bang om haar te ontstemmen. Daardoor waren zij meestal niet meer dan haar letterlijke spreekbuizen.¹⁰³ Hun idealisme was

aangewakkerd door de overtuiging dat Terruwe hun de opdracht had toevertrouwd haar bevestigingsleer te behoeden en te verspreiden. Dat dat voorrecht hun was gegund, schiep verplichtingen. Vooral het signaleren van ‘onopzettelijke raakvlakken’ met wat er in de samenleving speelde, bleek hun ‘core business’.¹⁰⁴ De ‘rekkelijken’ waren ongetwijfeld even loyaal, maar probeerden juist vanuit hun eigen expertise ook kritisch na te denken over Terruwes inzichten en deze voor anderen in meer eigentijdse termen inzichtelijk te maken. Dat vergde vertaalslagen die niet, zoals hieronder nog duidelijk wordt, altijd genade konden vinden in de ogen van Terruwe.

Onder leiding van T.A.C.M. (‘Dorus’) Gerritse (1927-2012) maakte de Kernwerkgroep aanvankelijk een flinke slag in de inhoudelijke ontwikkeling en uitwerking van initiatieven rond Terruwes bevestigingsleer. Gerritse was Frater van Tilburg geweest, maar op advies van Duynstee uitgetreden.¹⁰⁵ Hij had zelf begin 1972 per brief contact gelegd met Terruwe.¹⁰⁶ Daarin introduceerde hij zichzelf als ex-kloosterling, veertig jaar oud, getrouwd en vader van twee kinderen, werkzaam als leraar en iemand die zich al zo’n tien jaar ‘ziek’ wist op grond van wat hij in Terruwes werk had gelezen. Hij dacht te lijden aan ‘een mengeling van door U beschreven ziektebeelden’ en was aanbeland op een punt waarin hij niet meer kon dan ‘het leven uithouden’. Met zijn lange brief wilde hij zijn vertrouwen in Terruwes kundigheid onderstrepen en haar voldoende stof bieden om te beoordelen of zij hem kon helpen. Want wat hem belastte, kon hij niet alleen oplossen.

Gerritse bleek Terruwes werk uitstekend te kennen en bovendien glashelder aan anderen te kunnen uitleggen. Hij had pedagogiek en filosofie in Nijmegen gestudeerd en zou zich ontwikkelen tot onderwijskundige en inspecteur van Hoger Onderwijs.¹⁰⁷ Net als Terruwe kende hij de haptonoom Frans Veldman; in 1966 had hij wijsgerige antropologie gedoceerd in een leergang die Veldman gestart was. Gerritse gaf gastcolleges aan de Tilburgse hogeschool samen met haptonoom Ted Troost. Hij publiceerde *Over kleine dingen. Een inleiding in de haptonomie*, met daarin een hoofdstuk over bevestiging.¹⁰⁸ Als onderwijsman in hart en nieren wist Gerritse dit principe ook te verbinden met pedagogische en didactische discussies in de jaren 1970 en 1980. Die draaiden om de functie van onderwijs in de samenleving, gekoppeld aan ideeën over goed burgerschap. Aangezien die opvattingen niet langer vanzelfsprekend verankerd waren in christelijke waarden en normen, kwam een zwaardere verantwoordelijkheid

bij scholen en onderwijzend personeel te liggen. Hun taakvervulling bleef in het teken staan van overdracht van kennis en waarden, maar nadrukkelijker vanuit de vraag wat voor burgers zij eigenlijk opleidden voor welke samenleving. Gerritse wees erop dat Terruwes principe van bevestiging docenten kon helpen nieuwe, niet normatieve of directieve leerprocessen te ontwikkelen die de emotionele openheid en ontvankelijkheid van hun leerlingen zouden stimuleren.¹⁰⁹

GOEDE MANNEN

In de jaren 1980 groeide Gerritse uit tot een onmisbare figuur in Terruwes entourage. Zelf sprak zij over de ‘goede mannen’ die zij altijd om zich heen had gehad. Feitelijk had zij altijd geleund op hoogopgeleide en vaak ook sociaal begaafde mannen zoals Duynstee, Feron en Baars. In de jaren 1980 had zij vooral steun nodig bij publieke optredens voor grote groepen. Als spreekster was zij onzeker, bereidde zij zich tot op het bot voor en kon zij slecht improviseren als die voorbereiding ontoereikend bleek. Gesteund door inhoudelijk deskundig en organisatorisch vaardige mannen als Gerritse kwam zij in die setting toch goed tot haar recht. Met een vast script en strikte spelregels probeerde Terruwe het contact tussen haar en haar publiek bij lezingen georganiseerd door de Nederlandse Stichting zoveel mogelijk te reguleren. Voorzitter Van Genabeek begeleidde haar ooit naar zo’n lezing in Tilburg. ‘[D]an moest ze een apart kamertje hebben (...) om zich mentaal te kunnen voorbereiden.’ Nadat iedereen in de zaal had plaatsgenomen en door Van Genabeek welkom was geheten, haalde hij Terruwe uit dat kamertje.

Dan ging ze parmantig naar het spreekgestoelte. Maar als het afgelopen was, moest ik haar zo gauw mogelijk weer begeleiden naar het kamertje, zodat er niemand op haar afkwam. Ze wilde ook geen discussie, meestal niet. Ze weerde discussie af.¹¹⁰

Zulke optredens waren ‘een heel duidelijk spel’, met Terruwe in de hoofdrol. Tijdens publiekslezingen met honderden mensen in een zaal deed Terruwe volgens Van Genabeek in het groot wat in haar spreekkamer een-op-een gebeurde. Zij sprak haar tekst uit ‘met de waardigheid van een vorstin: voor een

Opening van het Centrum van de Dr. A. Terruwestichting, Deurne, 27 april 1985. Van links naar rechts: voorzitter Ton van Genabeek, Til Gardeniers-Berendsen, Anna Terruwe en Herman Vekeman.

volle zaal met heel veel personen die haar kenden als patiënt of oud-patiënt, die haar zeer hoog waardeerden'. Voldoen aan andermans hoge verwachtingen maakte het spreken in het openbaar voor haar zwaar. Haar lezingen waren lang en ook doorwrocht, wat eveneens energie kostte. Zelf gaf zij soms ook aan dat zij zo vermoeid was na de eigenlijke lezing, dat ze op haar aantekeningen moest terugvallen bij het beantwoorden van enkele vragen, omdat ze domweg niet meer zo kon 'sprankelen'.¹¹¹ Voor Terruwe was belangrijk niet uit die rol te vallen en de mensen die voor haar waren gekomen, te geven wat die van haar verwachtten.

Ook daaruit laat zich haar fundamentele aarzeling om met haar gehoor in gesprek te gaan, verklaren: Terruwe was bang vragen niet goed te kunnen be-

antwoorden en daarmee haar imago als expert te riskeren. Tegelijkertijd werd duidelijk dat haar publiek juist die uitwisseling zocht. Een geluidsopname van een lezing die zij op 14 oktober 1981 in het Crest Hotel in Antwerpen gaf, verheldert de uitwisseling tussen Terruwe, haar begeleiders en haar publiek. ‘Hoe de mens in onze moderne consumptiemaatschappij in een crisis moet geraken’ luidde de titel van de voordracht die zij in die jaren ook elders gaf.¹¹² In Antwerpen trok deze meer dan vierhonderd geïnteresseerden uit onderwijs en opvoeding, kerk, zorg, bedrijfsleven, geestelijke gezondheidszorg, publiek beleid en bestuur. Na door Van Genabeek te zijn ingeleid stak Terruwe van wal. Daarop volgde een ‘open dialoog’ van een uur met het publiek, luchtig maar kundig met strakke hand geleid door Gerritse. Geen discussie maar een ‘een-op-een uitwisseling’, was wat Terruwe wilde. Kwam zij er zelf niet uit – en dat was vaak het geval bij precieze feiten als namen, plaatsen of data – dan antwoordde Gerritse of speelde de vraag of opmerking door naar Van Genabeek of de gynaecoloog A.W. Mante, lid van het Nederlandse stichtingsbestuur die haar die avond eveneens terzijde stond.¹¹³ Gerritse sprak haar naam consequent uit als Ter-uwe en feliciteerde haar met de grote en diverse opkomst.¹¹⁴ Vervolgens kwamen mensen uit het publiek naar een microfoon die in de zaal stond opgesteld, en stelden hun vraag. Die werd door Gerritse eerst herhaald, soms ook hertaald (‘U vraagt dokter Ter-uwe...’). Daarna richtte hij zich tot Terruwe met de vraag of de vraag duidelijk was. Zo gaf hij haar kennelijk ook gelegenheid om hem opnieuw, vanuit zijn samenvatting van de kwestie, alvast de aanzet voor haar antwoord te laten geven.

Het publiek was uiteraard geïnteresseerd in haar ideeën over bevestiging en de relatie ervan met maatschappelijke verhoudingen en sociale relaties in het algemeen. Bevestiging was als water dat een voorwerp omsloot en niet losliet, legde zij uit, zinspelend op transcendente dimensies. Voor het Belgische gehoor citeerde ze de Belgische kardinaal Danneels die ‘bevestigers’ had getypeerd als ‘geweldige mensen, (...) die als vuurhaarden zijn die branden en waar je je bij warmt’. Gods bevestiging vormde de kern van menswording, waarin Terruwe als altijd drie vormen onderscheidde: de lichamelijke, de psychische en de geestelijke. Als de psychische en geestelijke menswording in elkaar overvloeiden, ‘dan krijgt u de bevestiging van de Heer, en dan bent U goed af’. De vraag of zij nu met de vondst van de bevestiging uniek was, beantwoordde ze vanuit haar persoonlijke ervaring.¹¹⁵ In haar leven was iets

geweldigs gebeurd, vertelde zij, want zij was als katholiek geboren en getogen maar had pas in haar spreekkamer het geloof ontdekt. ‘Want ik ging eigenlijk ontdekken hoe dat hele Nieuwe Testament helemaal vol is van bevestigingen. Jezus zegt ergens: En doe maar wat ik gedaan heb. Wat heeft hij gedaan?’ Daarop maakte ze verbindingen tussen Jezus’ aanwijzingen, zoals beschreven in het Evangelie, en haar principe van bevestiging. ‘Jezus heeft het hele leven niets anders gedaan dan de andere mens bevestigen, (...) op een meesterlijke wijze.’ De zaal reageerde instemmend op haar betoog en de voorbeelden die ze gaf. Dat ‘die bevestiging daar zo magnifiek ligt en dat we dat niet hebben gezien’, was omdat mensen dat eerst aan moesten kunnen, en omdat er ook priesters moesten zijn die het zelf konden bevatten en weer doorgeven. Daarop volgde een uitbundig spontaan applaus. Gerritse preciseerde de uitwisseling ten slotte door te onderstrepen dat Terruwe het bevestigen niet had uitgevonden, maar ‘wederom gevonden’.

In antwoord op een vraag over de betekenis van betaald werk voor vrouwen, hun moederschap en mogelijke consequenties voor de opvoeding van hun kinderen, pleitte Terruwe voor ongebroken aandacht voor kinderen. Heilzame bevestiging begon al in de moederschoot, hield zij haar publiek voor. Zij koppelde deze stelling aan het werk van de Franse gynaecoloog en verloskundige Frédéric Leboyer (1918-2017). Hij had naam gemaakt met de naar hem vernoemde methode van de zachte geboorte. Die had hij met succes toegepast in India.¹¹⁶ ‘Vindt U het interessant als ik er iets over vertel of weet U het toch wel?’ Het gehoor moedigde haar aan en ze begon te vertellen over haar persoonlijke ontmoeting met ‘dokter Boyer’ [sic] die ‘werkelijk geweldig voor mij’ was. Leboyer en zijn team zorgden ervoor dat bij bevallingen licht en geluid gedempt waren om zo de stress van de overgang van baarmoeder naar wereld voor nieuwgeborenen te verkleinen. Terruwe vatte dit met de onnavolgbare term ‘bekendheidskwaliteit’ samen, ‘waardoor het [kind] rustig werd’. Ze refereerde aan zijn film over ‘naissance sans violence’ waarin Leboyer vertelde over het moment dat deze kinderen hun ogen openden, hun handjes spreidden, met lauwwarm water werden gewassen en vervolgens aangekleed aan hem werden teruggegeven, helemaal ontspannen en glimlachend. Op de bandopname van de lezing en de daarop volgende uitwisseling is een klein golfje van ontroering te horen onder de aanwezigen. Na enkele minuten aan het woord geweest te zijn resumeerde Terruwe: ‘Ik geloof dat de grootste waarborgen aan een kind

gegeven worden als het zeer jong ervaart dat de andere mens geen kwaad voor hem is, maar een goed.’ Vervolgens vroeg zij gynaecoloog Mante of hij nog iets wilde toevoegen. Hoorbaar verlegen hiermee onderschreef Mante Leboyers indrukken, die ook hij – misschien om Terruwe niet publiekelijk te corrigeren – als Boyer aanduidde.

Daarop wijdde Terruwe nog wat uit, met een claim op haar betrokkenheid bij de samenwerking tussen de haptonoom Veldman en Leboyer in de pre-, peri- en postnatale zorg voor pasgeborenen sinds het midden van de jaren 1970.¹¹⁷ '[W]ij in Nijmegen' waren 'erin geslaagd (...) een eigen bevallingswijze te ontwerpen' waarbij niet de arts, maar de vader de leiding had. Ogenscheinlijk bescheiden maakte zij zichzelf tot middelpunt van deze scene door haar Antwerpse gehoor uit te leggen dat het voor een kind niet uitmaakte welke hand het voelde na de geboorte, als het maar 'de hand is van de bevestigende evenmens'. Leboyer had dat geweldig gevonden, voegde ze er haast ten overvloede aan toe.¹¹⁸ Toen zij zweeg, was zij meer dan een kwartier aan het woord geweest in antwoord op de eerste vraag. Dialoog was dan ook een groot woord voor de uitwisseling die er bij lezingen als deze tot stand kwam, maar zo voldeed de organisatie aan Terruwes eisen en kreeg haar publiek waar het voor was gekomen: een hoopgevende leerrede over bevestiging.

COLLEGIALE BEVESTIGING

Terruwes relaas over het bezoek van Leboyer in september 1977 aan Veldmans haptonomisch opleidingscentrum Dorenhage (Academie voor Haptonomie en Kinesionomie) in Overasselt, ten zuiden van Nijmegen, maakt een wat onbescheiden indruk.¹¹⁹ Zij maakte zichzelf graag tot maat der dingen, waarmee zij andermans wapenfeiten eerder onderschikkend dan nevenschikkend verbond met wat zij als haar leer beschouwde. 'Onopzettelijke raakvlakken' is de al gebruikte, elegante verwoording van een trouwe maar kritische aanhanger van Terruwe voor toevallige gelijkenissen met ideeën van anderen.¹²⁰ Terruwe zelf had weinig scrupules om die in te lijven op titel van bevestiging. Ten aanzien van Frans Veldman en zijn collega's speelt er echter meer. Zij moet grote bewondering hebben gehad voor wat Veldman als autodidact met de haptonomie had weten te ontwikkelen. Terwijl veel van haar eigen collega's wat smalend deden over haar benadering, ondervond zij van Veldman collegi-

ale bevestiging en waardering.¹²¹ Hij gebruikte een vergelijkbare terminologie in de positionering van haptonomie als antwoord op de groeiende behoefte in de samenleving aan non-directieve en bevestigende hulpverlening.¹²² Hoewel Terruwe in haar patiëntbenadering allesbehalve non-directief was, was Veldmans koppeling ervan met het principe van bevestiging kennelijk geen probleem. Met hem deelde zij de overtuiging dat de behoefte aan de hulpverlening die ze boden, voortkwam uit wat ze signaleerden als toenemende vreemding in de samenleving.¹²³ Koert Baars en Bernard Alfrink hadden Anna Terruwe er naar eigen zeggen bovendien van doordrongen ‘dat onze [!] vondst van de haptonomie een belangrijke schakel in alles is’.¹²⁴ Veldman presenteerde haar inzichten over bevestiging publiekelijk als wezenlijk voor de door hem ontwikkelde haptonomie. Terwijl Terruwe gereserveerd was in haar collegiale contacten, participeerde zij graag in Veldmans professionele netwerk.

Wat hij en de door hem geschoolde haptonomen via aanraking bij mensen – ook patiënten van haar – teweeg wisten te brengen, ontroerde haar persoonlijk. Een van Veldmans naaste medewerkers, Willem(ien) Pollmann-Wardenier, was daarvan in Dorenhage getuige op een mooie zomeravond halverwege de jaren 1970.¹²⁵ Zij liet Terruwe met toestemming van de moeder in kwestie zien hoe er contact gemaakt kon worden met het ongeborn kind.

Dan ligt daar de moeder op de bank met het kindje [in de buik]. En wanneer je je handen goed neerlegt, dan komt het kind naar je toe. Dat is te zien. Dus als je “goeie, uitnodigende handen” hebt, komt het kind zo naar je toe, dan vlijt het zich als het ware in jouw handen. Dat is eigenlijk de eerste tactiele bevestiging van het kind, dat het zich veilig voelt, dat de tastgevoeligheid (...) ontwikkeld wordt. (...) Als de handen hard en koud zijn, dan komt het niet.

Vervolgens mocht Terruwe dit proberen en dat deed ze heel schuchter, aldus Pollmann-Wardenier. ‘En eerst gebeurde er natuurlijk niet veel, maar toen ze echt goeie, uitnodigende handen kreeg, toen kwam het kind ook in haar handen.’ Bij het afscheid haalde Terruwe een truitje voor het kind uit haar handtas en gaf het aan de moeder.¹²⁶

Verbreiding van en scholing in Terruwes bevestigingsleer waren als doelstellingen in de statuten van de naar haar vernoemde Stichting vastgelegd.

Deze gaven in de jaren 1980 en 1990 ook richting aan de activiteiten die zij naast haar afgeslankte praktijk ontplooiden. Niet haar rol als hulpverlener stond nog voorop maar de bredere toepassing van bevestiging als antwoord op politiek-maatschappelijke kwesties.¹²⁷ De frustratieneurose als ‘nieuw psychiatrisch ziektebeeld’ was volgens Terruwe ‘in de wereld van de psychiatrie (...) min of meer aanvaard’. Meer onderzoek was nodig, waarvoor zij samen met de Stichting behalve aandacht ook middelen hoopte te genereren voor wetenschappelijke onderbouwing en verankering van haar inzichten onder psychiaters en psychotherapeuten.

Voor de lezingen die zij gaf, koos zij grote maatschappelijke thema's als de consumptiemaatschappij, suïcidaal gedrag van jongeren en waardenoverdracht in het onderwijs. Om haar inzichten en overtuigingen goed over het voetlicht te brengen probeerde zij haar begrippenapparaat enigszins te actualiseren. Vanuit de Stichting probeerde bibliothecaresse Octavia van Breemen met een door haar ontwikkelde trefwoordencatalogus Terruwes bevestigingsleer inzichtelijk te maken.¹²⁸ Pogingen tot hertalingen van oudere publicaties, waartoe het stichtingsbestuur ook aanmoedigde, liepen op niets uit. Dalende verkoopcijfers van haar publicaties met een dito daling van inkomsten daaruit maakten Terruwe duidelijk dat een wat moderner jasje misschien nieuwe, jongere doelgroepen kon interesseren voor haar leer en boodschap. Neerlandicus Bert Bijnen, destijds tevens bij het werk en bestuur van de Stichting betrokken, ondernam een poging. Terruwe beloofde hem er royaal voor maar deed niets met zijn werk. Voor Bijnen had het werken aan die hertaling verhelderd hoe precies Terruwe op detailniveau in haar taalgebruik was, terwijl zij tegelijkertijd ook uiterst genuanceerd wilde schrijven. Vooral die details kostten hem hoofdbrekens, zonder dat hij Terruwe tevreden kon stellen met zijn vondsten. Waarom niet, wist Bijnen niet, want van haar hoorde hij nooit meer iets over zijn poging tot hertaling.¹²⁹

Terruwe bleef ook zelf zoeken naar nieuwe begrippen waarmee zij haar visies kon verhelderen. Voor een lezing op uitnodiging van het Centraal Bureau voor Katholiek Onderwijs tijdens het colloquium ‘Opvoeden tot waarden’ in 1984, gebruikte ze het begrippenpaar affectiviteit-effectiviteit.¹³⁰ Aan breed gevoerde discussies over de overdracht van waarden en normen als verankering van goed burgerschap, lag de zorg ten grondslag of het onderwijs daartoe wel in staat was. Voor Terruwe was het succes van die overdracht afhankelijk

van affectiviteit en bevestiging. Terruwe verklaarde zich hierin schatplichtig aan het mensbeeld van Thomas van Aquino waarvoor zij, legde zij uit, het 'Freudiaanse mensbeeld' waarmee zij als arts en psychiater was opgeleid, had losgelaten. De rede (Thomas) en niet de driften (Freud) bepaalde voor haar het wezen van de mens, omdat zij in haar praktijk had gezien dat hulpverlening vanuit dit mensbeeld mensen kon genezen. In deze eerder filosofische benadering bepaalde het mensbeeld de behandeling en de kans van slagen hiervan. Niettemin beriep Terruwe zich op praktijkgebonden klinische bevindingen voor de validiteit van haar benadering, onder verwijzing naar de woorden van Paracelsus: wie geneest, heeft gelijk.¹³¹ Dit was en is nog altijd een uitspraak waarmee vertegenwoordigers van andere dan reguliere geneeswijzen – variërend van acupunctuur, homeopathie, osteopathie tot cranio-sacraaltherapie – de werking van hun benadering bewijzen vanuit (genezings)ervaringen van patiënten. Terruwe, die zichzelf bepaald niet onder die aanbieders in de gezondheidszorg schaarde, deed precies hetzelfde om de werkzaamheid van bevestiging als therapeutische interventie aan te tonen: wijzen op de positieve ervaringen van haar patiënten.

Bij de viering van het dertigjarig bestaan van Veldmans Fysiotherapeutisch Instituut op 18 oktober 1975 had zij deze binaire tegenstelling affectiviteit-effectiviteit voor het eerst gebruikt.¹³² Haar bijdrage voor dit jubileumcongres 'Raakvlak heel de mens' had zij op het allerlaatste moment helemaal herschreven. Op advies van Veldman had zij het begrippenpaar affectiviteit-effectiviteit als leidraad gekozen.¹³³ Zij concentreerde zich op affectiviteit als grondslag voor wat zij als authentieke, menselijke en gezonde leefwijze beschouwde. Hulpverleners en menswetenschappers waren volgens haar de hoeders van die affectiviteit, maar dreigden door effectiviteit – druk vanuit eisen tot efficiëntie – als paradigma de mens achter hun patiënten over het hoofd te zien. De door Veldman ontwikkelde 'haptonomische communicatie' vertegenwoordigde volgens Terruwe de fysieke dimensie van bevestiging. Deze tactiele vorm wortelde in een universele, niet erotisch geladen 'tendresse', een liefde voor de mens in het algemeen waarin ook diens eigenheid werd behoed.¹³⁴ Haptonomie kon, zo onderstreepte Terruwe, de doorbraak van 'effectiviteit naar affectiviteit' bewerkstelligen door de bevestigende aanraking. Deze aanraking liet iemand voelen dat hij er mocht zijn, de hulpverlener mocht toelaten en met deze mocht ervaren

hoe licht het samen zijn is: Uw draagkracht wordt psychisch en lichamelijk subjectief en objectief vergroot en U ervaart mij niet meer als een last, die U zoudt willen afwerpen, integendeel: U ervaart dat bevestigen op deze wijze wordt tot een werkelijke band.¹³⁵

Affectiviteit stond voor gevoelsmatige ontvankelijkheid, een innerlijk bewogen worden door een ander of iets wat van buiten op iemand afkwam. In Terruwes werk vormt dit begrip de uitkomst van een decennialang denkproces over Thomas' mensbeeld, waarin zinnelijkheid in positieve betekenis, als menselijk vermogen en voorwaarde tot kennen, centraal stond. Ook hierin volgde zij Duynstee die erop had gewezen hoe Thomas steeds de cognitieve en sensitieve capaciteit voor het leren en het leven had verbonden. Vanuit die gevoelsbodem regeerde de wil, gestuurd door de rede, en dat moest niet met opgelegde wilskracht verward worden die verdringing in plaats van redelijke beheersing bewerkstelligde.¹³⁶ In haar voordracht tijdens het colloquium 'Opvoeden tot waarden' in 1984 presenteerde Terruwe affectiviteit als voorwaarde om te leren. Waardenoverdracht rustte volgens haar op twee pijlers: affectiviteit en bevestiging. Bevestiging zorgde ervoor dat mensen eigenwaarde ontwikkelden die hen weer in staat stelde ontvankelijk te zijn voor waarden; affectiviteit was de voedingsbodem waarop mensen deze waarden konden kennen en zich eigen maken.

OP ZOEK NAAR WEERKLANK

Begin jaren 1970 was Anna begonnen met meer thematische concentratie in haar publieke voordrachten en publicaties. Die strategie had zij van Koert overgenomen om te voorkomen dat zij zich over de kop zou werken. Eenzelfde concentratie bleek functioneel voor wat zij in samenwerking met de Terruwestichting op poten zette. Die wist zo periodiek aandacht te genereren voor haar gedachtegoed – aandacht die op andere fronten duidelijk aan het wegebben was. Er was nog wel wat vraag naar de bestsellers van weleer zoals *Geloven zonder angst en vrees* en *De liefde bouwt een woning*. Uitgever De Tijdstroom behield die in het fonds, maar als er meer dan honderdvijftig exemplaren per jaar van werden verkocht, was het veel.¹³⁷ Verkoopcijfers van nieuw werk gebaseerd op lezingen, zoals *De menswetenschappen vragen het woord in de kerk*

(1980), vielen eveneens tegen.¹³⁸ De Tijdstroom bleek niet geïnteresseerd in een Nederlandse vertaling van *Loving and curing the neurotic* dat eerder Koerts werk was dan dat van Anna. Medio jaren 1980 waren veel van haar boeken bijna uitverkocht dan wel niet meer verkrijgbaar.

De frustratieneurose was daarop een uitzondering. Hiervan verschenen in 1981 en 1988 respectievelijk nog een vijfde en zesde druk. Terruwe breidde laatstgenoemde editie uit met een nieuwe ziektegeschiedenis die op haar verzoek was geschreven door een patiënte die al enige tijd bij haar in behandeling was.¹³⁹ Behalve een reeks klachten die typisch was voor een frustratieneurose, beschreef de patiënte Terruwes aanpak en resultaten. Terruwe zelf zette in een epiloog uiteen hoe zij in cycli vanuit 'de waarneming van (...) feiten' tot 'visies' was gekomen die ze steeds opnieuw had getoetst.¹⁴⁰ Deze gerichte, maar spaarzame actualisering van de studie die zij als de hoeksteen van haar wetenschappelijk oeuvre beschouwde, lijkt in dienst te hebben gestaan van Anna's ambities voor de Terruwestichting. Die moest zich volgens haar voor de verbreiding van haar bevestigingsleer concentreren op het wetenschappelijke veld van psychiatrie en de daaraan verbonden opleidingskanalen.

Daarmee miskende zij het feit dat zij daarmee al lang geleden de aansluiting had verloren. Door het conflict met het kerkelijke gezag had zij publiekelijk naam gemaakt als psychiater en psychotherapeut. Datzelfde conflict had ertoe bijgedragen dat zij zich distantieerde van de naoorlogse professionele netwerken in de (katholieke) geestelijke gezondheidszorg. Vanuit de overtuiging dat zij als hulpverlener een missie in naam van Jezus moest uitvoeren, had zij zelf haar professioneel isolement versterkt. Collega's zoals Calon en Prick die voor haar een brugfunctie met de professionele netwerken hadden vervuld, waren er niet meer. Ongevraagd kreeg zij nog wel eens een scriptie toegestuurd waarin haar lof werd toegezongen. Disciplinair vielen die onder de pastorale dan wel de toen populaire maar vage agogische sector gericht op het psychosociale functioneren van mensen; van wetenschappelijke uitstraling was geen sprake.¹⁴¹ Met de Terruwestichting moest zij het daarom over een andere boeg gooien en bondgenoten zoeken voor relevante activiteiten en promotie van haar werk in wat het stichtingsbestuur als kernvelden onderscheidde: onderwijs en zorg.

Beide domeinen zuchtten onder efficiency-doelstellingen die individualiteit en humaniteit van direct betrokkenen aantastte.¹⁴² De Stichting ontwik-

Anna Terruwe en René Diekstra.

kelde een uitgekiende combinatie van publicaties over actuele thema's en publieksgerichte activiteiten met een optreden van Terruwe en gezaghebbende experts. Rond *De toename van agressie, suïcide en druggebruik binnen de consumptiemaatschappij* (1986) slaagde deze opzet.¹⁴³ Voor de verontrustend hoge cijfers van suïcidepogingen onder jongeren was maatschappelijk veel aandacht. Van genoemd boekje raakte vrijwel de gehele eerste oplage binnen een jaar verkocht. Ook in 1987 bleven de verkoopcijfers goed, onder meer door het symposium dat de Dr. Anna Terruwestichting op 14 februari 1987 organiseerde over suïcidepreventie bij scholieren. Het stichtingsbestuur wist bovendien een jaar later een subsidie van het Praeventiefonds te verwerven voor een nieuwe uitgave rond hetzelfde thema, deels gebaseerd op de bijdragen van het symposium.¹⁴⁴ Daarmee wilde de Stichting de rol onderstrepen van reguliere hulpverleningsinstanties als Riagg's in de signalering en bestrijding van suïcidaal gedrag bij jongeren. Deze instanties konden steun en aanknopingspunten vinden in Terruwes bevestigingsleer om de problematiek bij jongeren te duiden en aan te pakken.

In *De toename van agressie, suïcide en druggebruik binnen de consumptiemaatschappij* insisterde Terruwe op psychische bevestiging als remedie tegen

agressie, suïcidaal gedrag en gebruik van verdovende middelen. Haar betoog waaierde ver uit en was meer impressionistisch dan precies. Zo noemde ze met nadruk het onderzoek van de Amerikaanse psychiater David G. Hubbard over vliegtuigkapers, maar negeerde zij dat diens bevindingen over deze kapers als lichamelijk en psychisch zwakke mensen, berustten op een freudiaans analysemodel. Dwars tegen Hubbards redenering in concludeerde zij vervolgens zelf dat deze kapers feitelijk aandachtzoekers waren, ‘onbevestigd’ en hunkerend naar ‘de omhelzing van de gegijzelden’.¹⁴⁵ Als auteur positioneerde zij zich aan het eind van het boekje als ‘gelovig psychiater’. Ouders van jongeren die zelfmoord hadden gepleegd of geprobeerd hadden dat te doen, wilde zij troosten met de stelling dat hun verantwoordelijkheid begrensd was. Die lag bij ‘heel de mensengemeenschap’ die verantwoordelijk was voor het algemene leefklimaat dat zo schadelijk bleek voor jongeren. Hun kinderen, verzekerde zij de ouders in kwestie, hadden het leven gezocht, ‘boven alles wat ze op aarde mochten aantreffen’. Zij was ervan overtuigd dat ze het leven – eeuwig leven als onuitgesproken christelijke betekenislaag – zouden hebben ‘en wel overvloedig’.¹⁴⁶

In het voorwoord van het boekje bracht de Leidse psychiater Jan Bastiaans Terruwes betoog naar de kernvraag terug waarom mensen in de waarste zin van het woord zo moeilijk mens kunnen worden of zijn. Bastiaans en Terruwe kenden elkaar sinds begin jaren 1970, toen zij hem met Koert Baars een bezoek had gebracht. Hij verbond Terruwes antwoord op die basale levensvraag – gebrekkige bevestiging sinds de vroegste jeugd – met de naoorlogse ontwikkelingspsychologie, waarin kopstukken als ontwikkelingspsycholoog John Bowlby zich op hechtingsproblemen van kinderen hadden geconcentreerd. Zulke problemen lieten zich niet oplossen met het najagen van materiële welstand of geestverruimende middelen, zoals jongeren vaak wel probeerden te doen. Terruwe liet zien, aldus Bastiaans, dat materie vaak geen ‘geluksbrenger’ was maar juist de geestelijke gezondheid van jongeren kon ondergraven. Want materie bevorderde zelfbevestiging, uitgedrukt in een zucht naar status en macht. Die belemmerde echt contact met anderen dat op bevestiging stoelde en een gezond zelfgevoel bevorderde.

Voor het symposium in februari 1987 wist het stichtingsbestuur de toen jonge Leidse hoogleraar René Diekstra te strikken voor een lezing. Als klinisch psycholoog was hij een expert op het terrein van suïcidaal gedrag onder jongeren en hij presenteerde een schokkende berekening: dat onder school-

gaande jongeren in de leeftijd tussen 14 en 21 jaar jaarlijks vier- tot vijfduizend suïcidepogingen werden gedaan. Diekstra zou in 1996 als wetenschapper onder een vergrootglas komen te liggen omdat hij in publicaties werk van collega's had gebruikt zonder adequate verwijzing daarnaar. Bij nader onderzoek naar de opzet en uitvoering van zijn onderzoek bleek echter dat de resultaten van zijn onderzoek betrouwbaar waren. Dat gold ook voor de cijfers die hij op het door de Terruwestichting georganiseerde symposium presenteerde. Die maakten glashelder dat suïcide onder jongeren een maatschappelijk probleem van formaat was, met enorme impact op leeftijdgenoten, ouders en docenten.

René Diekstra concentreerde zich in zijn lezing op de onderliggende sociale en psychologische factoren van suïcidaal gedrag. Dat was in zijn interpretatie een reactie op omgevingsfactoren of psychische problemen als ontwikkelingsstoornissen, depressies of schizofrenie. Anna Terruwe distantieerde zich daarvan in haar lezing en concentreerde zich op overeenkomsten die zij zag tussen jongeren met suïcidaal gedrag en de groep patiënten waarin zij zich had gespecialiseerd, de frustratieneurotici. Zowel de 'neurotisch suïcidale mens' als de 'lijder aan een frustratieneurose' gingen volgens haar gebukt onder een negatief zelfbeeld. Dat belemmerde hen in de contacten met anderen, veroorzaakte eenzaamheid en deed hen van zichzelf en hun omgeving vervreemden. Van het met elkaar in gesprek brengen van twee benaderingen, van Diekstra en Terruwe, was geen sprake. Als spreker was Diekstra de omlijsting die Terruwe gebruikte als opstap richting een aanpak van dit probleem vanuit het door haar ontwikkelde en toegepaste therapeutische principe van bevestiging. Dit was ook wat de Terruwestichting voor ogen had gestaan met de organisatie van het symposium. In de gekozen opzet kreeg Terruwe eigenlijk alle aandacht en dat deed haar goed. Van duurzame of bredere doorwerking of weerklank zou echter geen sprake zijn.

ADIEU DAN, ANNA TERRUWE

In het voorjaar van 1985 kreeg de 'affaire Terruwe' weer even landelijke media-aandacht, ditmaal naar aanleiding van het bezoek van paus Johannes Paulus II aan Nederland. Journalist Ferd Rondagh publiceerde in april en mei van dat jaar een negendelig 'historisch-contemporain feuilleton' over de affaire in *De Groene Amsterdammer*. Hij had in oktober 1964 het nieuws over haar apologie

Opening van zaken gepubliceerd in de toen nog katholieke *Volkskrant*. Destijds stond zijn naam niet bij het betreffende artikel. Anno 1985 wel bij het feuilleton en hij onthulde bovendien dat Terruwes verweerschrift hem in 1964 was toegespeeld door iemand uit de kring van haar mentor Duynstee.¹⁴⁷ Rondagh had in augustus 1984 contact gezocht met Terruwe, die hem echter niet persoonlijk wilde spreken. Ze was, legde ze uit, zelf van plan met een andere journalist over de affaire te publiceren.¹⁴⁸

Rondagh was vooral geïnteresseerd in eventuele Romeinse druk op de Nederlandse bisschoppen in 1956, Alfrinks rol in het geheel en de kwestie waarom Duynstee en Terruwe in november 1968 eigenlijk in Menton waren. Alleen over die laatste vraag had Terruwe telefonisch contact met hem, vooral om via Rondaghs nieuwe relaas te verduidelijken dat Duynstee haar in Menton zou zijn komen ophalen om samen door te reizen naar Rome. Daar zou hij ‘met sympathisanten’ spreken over ‘een mogelijke benoeming tot kardinaal’. Zelf was zij in Menton om te herstellen van een ‘virus-griep’, in het gezelschap van haar broer. Duynstee zou zich bij hen gevoegd hebben en overleed in Menton. ‘Ik heb later nog gevraagd of hij [Duynstee] niet postuum de kardinaalshoed kon krijgen...’¹⁴⁹ Hoewel haar voorstelling van zaken anno 1984 afweek van wat in 1968 al naar buiten was gekomen, was duidelijk dat Anna graag gebruik maakte van de gelegenheid die Rondagh haar bood om haar voorstelling van zaken te presenteren.¹⁵⁰

Hij stuurde haar alle gepubliceerde afleveringen van het feuilleton gebundeld toe.¹⁵¹ Ondanks hun contact hierover distantieerde Terruwe zich ervan bij de plaatsing in haar eigen archief blijkens de aantekening: ‘Deze stukken zijn geplaatst zonder medeweten van dr. A. Terruwe en buiten haar verantwoordelijkheid.’ Voor de politiek en maatschappelijk progressieve en meestal seculier georiënteerde lezers van *De Groene Amsterdammer* presenteerde Rondagh het conflict tussen Terruwe en het kerkelijk gezag in Rome als de ‘cause célèbre van het naoorlogse katholicisme’. Volgens hem was de ‘affaire Terruwe’ het breekpunt geweest in de verhouding tussen katholieken in Nederland en het centrale gezag van hun kerk in Rome. Dat was nu net niet waar Terruwe zich in herkende! En dat gold mogelijk ook voor veel Nederlandse katholieken die zich in de context van het Tweede Vaticaans Concilie (1962-1965) aangesproken hadden gevoeld door utopische kerkopvattingen samengevat onder de noemer ‘Gods volk onderweg’.¹⁵²

De vooruitstrevenden – en spraakmakenden – onder hen maakten zich sterk voor binnenkerkelijke vernieuwing, gericht op openheid, persoonlijke gewetensvorming en democratisering van overleg- en bestuursstructuren. ‘Gezag in dialoog’ – tussen kerkelijke ambts- en gezagsdragers en ‘gewone’ katholieken – was in Nederland in de praktijk gebracht tijdens het zogeheten Pastoraal Concilie (1968-1970). ‘Rome’ reageerde daarop met bisschopsbenoemingen van als conservatief bekendstaande priesters: Ad Simonis voor het bisdom Rotterdam (1970) en Jo Gijsen voor het bisdom Roermond (1972). Met deze benoemingen passeerde de toenmalige paus Paulus VI adviezen van bestuurlijke kaders in Nederland. Aan dit eenzijdige benoemingenbeleid hield ook zijn opvolger Johannes Paulus II vanaf 1978 vast. Katholieken die dialoog en democratisering nastreefden, organiseerden zich in bewegingen als ‘Open Kerk’ en de Mariënburg-vereniging. Katholieken die zich daartegen verzetten, deden dat eveneens in qua schaal wat bescheidener verenigingen zoals ‘Voor paus en kerk’, ‘Katholiek leven’ en het Michaëllegioen.¹⁵³

Het bezoek van Johannes Paulus II aan Nederland op 9 mei 1985 markeerde een weinig verheffend hoogtepunt voor die intern verdeelde katholieke gemeenschap. Het liet de meeste katholieken inmiddels volkomen koud. Degenen die zich echter voor vernieuwing engageerden, organiseerden zich in de Acht Mei Beweging, vernoemd naar de datum van hun eerste manifestatie aan de vooravond van het pausbezoek. Zij wilden ‘het andere gezicht van de kerk’ tonen aan Johannes Paulus II, zij waren de katholieken die zijn afwijzing van kritische theologen niet accepteerden, nieuwe humanistisch georiënteerde theologische stromingen omhelsden en grotere verantwoordelijkheid van ‘gewone’ gelovigen in kerkelijk beleid en bestuur wensten.

Anno 1985 ‘kaapte’ Rondagh de oude kwestie rond Terruwes visie en praktijk opnieuw, ditmaal om een langere maar nog altijd consistente geschiedenis te schetsen van schendingen van mensenrechten van katholieken door het kerkelijke gezag.¹⁵⁴ Daar was het Terruwe met haar apologie uit 1964 maar ten dele om te doen geweest. Zij streefde toen vooral naar kerkelijke goedkeuring voor haar psychotherapeutische benadering en had daarna voor haar gevoel bij Paulus VI steun gevonden voor haar bevestigingsleer als nieuwe, aan de tijd aangepaste heilsleer. Anno 1985 spande zij zich samen met de Terruwestichting in om bevestiging als werkzaam principe te introduceren in onderwijs, politiek en (geestelijke) gezondheidszorg. Dat zij eigenlijk niet hoorde bij de groep

psychiaters en clerici die als een soort ‘ondergrondse kerk’ – in de woorden van de katholieke journalist Henk Suèr anno 1969 – de democratische revolutie van de jaren zestig aan katholieke kant hadden voorbereid, was ook Rondagh duidelijk.¹⁵⁵ Dat was Terruwe volkomen met hem eens.¹⁵⁶ Voor hem was in 1985 echter het moment gekomen om definitief afscheid te nemen van haar als vernieuwingsgezinde katholiek:

Adieu dan, Anna Terruwe; zij verrijkte de wetenschap van de psychiatrie niet, en bleek ten slotte, ingekapseld in een systeem dat haar eerst met huid en haar wilde verslinden, eerder een sta-in-de-weg dan een voorvechtster van kerkelijke vernieuwing. Zij wint met moed haar eigen slag en verloor die van de geloofsgemeenschap.

Voor Rondagh was die geloofsgemeenschap synoniem met de moreel progressieve katholieken die hun ambities om de kerk bij de tijd te brengen hadden zien stranden op de Romeinse re-traditionaliseringsreflex van de jaren 1970. Hij onderkende dat Terruwes professionele inzet juist bij die reflex paste – het was die slag die zij misschien won. Voor de in Rondaghs ogen echte kerkelijke vernieuwing was zij daarentegen een ‘sta-in-de-weg’. De slag om binnen haar geloofsgemeenschap als katholieke psychiater de erkenning te krijgen die zij nastreefde met haar lezingen en publicaties, verloor zij. Hier riep zij inmiddels meer onbehagen dan positieve bijval op.¹⁵⁷

KATHOLIEKE INTELLECTUEEL?

Anna Terruwe nam en kreeg als academisch geschoolde katholiek het woord over allerlei maatschappelijke kwesties. Zonder twijfel koesterde zij de ambitie om vanuit haar expertise als psychiater en psychotherapeut bij te dragen aan publieke meningsvorming daarover. Of haar dat ook tot een publieke intellectueel maakte, is echter de vraag. Een eensluidende definitie van zo’n intellectueel is er niet, maar intellectuele autonomie geldt als vereiste, net als het vermogen om met – en tegen – anderen over kwesties te denken, spreken en schrijven die buiten de eigen (wetenschappelijke) expertise liggen.¹⁵⁸ Geleerd, geletterd en geëngageerd was Terruwe beslist, maar zij schuwde het debat en was eigenlijk ook niet echt geïnteresseerd in open, onderzoekende uitwisse-

lingen met anderen. Zij had al ‘gevonden’ en wilde dat vooral uitdragen. Dit beschouwde zij als haar plicht – of ‘cijns’, het begrip dat zij in haar contacten met kerkelijke gezagsdragers tot en met de paus steeds gebruikte. Een eigenlijk conservatieve katholieke agenda – en niet autonoom en kritisch denken – kleurde haar publieke positionering. Zij hield afstand van kwesties rond de verhouding tussen christendom en politiek-filosofische stromingen als het marxisme en existentialisme, die jongere generaties gestudeerde katholieken bezighielden. Evenmin engageerde zij zich met katholieke intellectuelen die de kernwaarden van Vaticanum II bleven bepleiten.¹⁵⁹ In haar optiek hoefden bestaande kerkelijke gezagsstructuren niet fundamenteel te worden veranderd om waarden als menselijke waardigheid, liefde en barmhartigheid te realiseren. Met bevestiging als principe had de katholieke gemeenschap de sleutel in handen voor behoud van het goede en vernieuwing van al het andere. Haar positie weerspiegelde de eigenlijk vaste verbinding tussen de ‘intellectueel’ met de kerk als instituut, die vooral de vooroorlogse katholieke intellectuele cultuur in Nederland had bepaald.¹⁶⁰ Misschien nog meer dan dat, tekende het Terruwes aspiratie om bij de oorspronkelijke dragers van die cultuur te horen, de geestelijkheid.

Haar gezag ontleende zij aan expertise opgebouwd in haar praktijk, als psychiater en psychotherapeut. Tegelijkertijd kaderde zij centrale begrippen als bevestiging en weerhoudende liefde systematisch religieus in en stond het voor haar buiten kijf dat deze principes de katholieke kerk in haar bestaande vorm weer tot bloei zouden kunnen brengen. Zo werkte zij, naar eigen gevoelen, op haar manier maar met steun van God aan de vernieuwing van het katholieke geloof. Voor behoudend ingestelde katholieken als de dominicaan Jan van der Ploeg ging dat veel te ver. Hij kraakte niet alleen Terruwes theologische pretenties af die zij in *Kom uit de boom, Zacheus* debiteerde, maar de ‘mateloze zelfoverschatting’ waarmee zij zichzelf als ‘kerklerares’ opwierp. ‘Anna Terruwe, U weet er niets van!’¹⁶¹ Zij vond echter steeds opnieuw een groep toegewijde volgelingen die in haar en haar gedachtegoed geloofden. Onder hen ook ‘goede mannen’ die haar intellectueel serieus namen, zich door haar inzichten lieten inspireren en zich voor de verdere verspreiding ervan wilden inspannen.

Begin jaren 1980 maakte Anna kennis met Paul van Moorsel (1931-1999) en zijn partner Johanna (Joop) Rijnierse (1917-2013). Van Moorsel was in 1958 priester gewijd in het bisdom Rotterdam. Hij was in 1964 in Rome gepromo-

veerd in de kerkgeschiedenis en had zich daar ook verder gespecialiseerd in de christelijke archeologie. Na de opheffing van het Grootseminarie te Warmond waar hij kunst- en kerkgeschiedenis doceerde, werd hij in 1971 wetenschappelijk medewerker en lector aan de Letterenfaculteit van de Rijksuniversiteit Leiden. Van 1980 tot 1990 was hij hier hoogleraar in de geschiedenis van de vroegchristelijke en Koptische kunst. Internationaal gold hij als expert in Koptische muurschilderingen en iconen.

Joop Rijnierse schreef Anna Terruwe in een uitgebreide brief in augustus 1982 dat zij en Paul van Moorsel zeer onder de indruk waren van *De menswetenschappen vragen het woord in de kerk*.¹⁶² Zij hadden deze uitgegeven lezing van Terruwe enkele malen herlezen. Ook hadden zij enkele cassettebandjes met haar lezingen beluisterd die de Terruwestichting vanaf medio jaren 1980 was gaan uitbrengen. 'We hebben er samen veel over gesproken en zouden willen, dat Uw ideeën meer bekendheid kregen in onze (noordelijke) streken, de mensen zouden er, net als wij zo mee gebaat zijn.' Een lijst van zeventien punten bij de genoemde publicatie liet zien dat zij serieuze lezers waren die Terruwe ook wilden laten profiteren van hun expertise. Die deskundigheid betrof de exegese en de theologie.¹⁶³ Bovendien wezen ze Terruwe op zaken waarover haar lezers meer informatie nodig hadden om haar betoog te kunnen volgen.¹⁶⁴ Zij stelden voor de bevestigingsleer toe te spitsen op een programma van vijf punten voor geloof, verlossing, opbouw van de geloofsgemeenschap en aanhoudende kerkbetrokkenheid. Bevestiging voedde en bevorderde:

1. Liefde voor de Heer en voor Maria; 2. Verlossing en menswording van de mens; 3. Binding van de gelovigen aan de [kerkelijke] hiërarchie; 4. Binding van de [kerkelijke] hiërarchie aan de gelovigen; een hiërarchie dankt nl. haar functie aan het bestaan van de gemeenschap en moet dus aan haar dienstbaar zijn; 5. Het niet verlaten van de Kerk.

Op meer persoonlijk vlak schreef Van Moorsel openhartig aan Terruwe over hoe de hoge bezuinigingsdruk sinds begin jaren 1980 de academische vrijheid, universitaire organisatie en collegiale verhoudingen aan zijn universiteit aantastte, maar ook de perspectieven van de studenten en promovendi voor wie hij verantwoordelijk was.¹⁶⁵ Tussen Van Moorsel, Rijnierse en Terruwe ontwikkelde zich een vriendschap, die vorm kreeg door geregeld briefcontact, telefoon-

gesprekken en bezoeken aan Anna in Deurne, in de zomer of rond de kerst. Hoe vertrouwd of vertrouwelijk het contact ook was, ze tutoyeerden elkaar niet. ‘Lieve Dr. Terruwe’ luidt steevast de aanhef van hun brieven.

Het niet verlaten van de Kerk – hun laatste programmatische punt – raakte direct aan wat Van Moorsel als rooms-katholiek priester nastreefde. Hij beschouwde Terruwe en ook Alfrink als geestverwanten die een betrokken en constructieve middenpositie zochten in de gepolariseerde Nederlandse katholieke geloofsgemeenschap. In brieven aan de Nederlandse bisschoppen bekritiseerde Van Moorsel in de tweede helft van de jaren 1980 hun leiderschap en communicatiestijl. Hij vreesde dat zij met ongenueanceerde en ongedifferentieerde verwijten aan de gelovigen de ‘noeste werkers in het veld thuis’ van zich zouden vervreemden ‘waar iedere Bisschop zo zuinig op zou moeten zijn’. Van Moorsel doelde op ‘leken, religieuzen en priesters uit het kerkelijk midden, die ondanks veel verdriet trouw zijn gebleven aan hun Kerk en hun roeping’ [onderstreping in origineel].¹⁶⁶ Daartoe behoorde hij zelf ook.

Dat de bisschoppen een eigenlijk gezonde traditie van constructieve kritiek door hoogopgeleide geëngageerde katholieken negeerden, stelde hij eveneens aan de kaak.¹⁶⁷ Voor het episcopaat vatte hij in 1983 het wezen en de opdracht van de kerk als geloofsgemeenschap nog eens samen met de woorden van de hymne die traditioneel tijdens de voetwassing op Witte Donderdag wordt gezongen: *Ubi caritas et amor, ibi Deus est*.¹⁶⁸ Waar barmhartigheid en liefde waren, daar was God; beide waren helaas ver te zoeken in de Nederlandse kerkprovincie. Daarom ook verzocht Van Moorsel de Mechelse aartsbisschop Danneels om een gesprek, nadat hij over dat plan contact had gehad met ‘Dr. A.A.A. Terruwe en spoedig daarna ook met Kardinaal Alfrink’.¹⁶⁹ Aan Terruwe beschreef Van Moorsel gedetailleerd waarom en hoe hij het gesprek met Danneels dacht te voeren.¹⁷⁰ Hij had zijn (laatste) hoop op deze kardinaal gevestigd als iemand die als adviseur van de paus in de positie was de moeizame communicatie tussen Rome en de Nederlandse kerkprovincie weer vlot te trekken. Voorwaarde was dan – in de geest van Terruwes bevestigingsleer – een waarachtige, want belangeloze uitwisseling.¹⁷¹ Over wat zich hier verder achter de schermen heeft afgespeeld, noch over Terruwes betrokkenheid daarbij is iets bekend.

De correspondentie tussen haar en van Moorsel laat zien dat hij zich in zijn schrijven en spreken door Terruwes bevestigingsleer liet inspireren.¹⁷² Anna laafde zich op haar beurt aan zijn grote kennis van de geschiedenis van het

vroege christendom en interpretaties van archeologische vondsten die de betekenis raakten van heilige teksten in het christendom.¹⁷³ Hij was een begenadigd auteur en spreker en wist haar met zijn reisbrieven van buitenlandse werkbezoeken, conferenties en archeologische ‘campagnes’ te boeien met zijn uitleg over bijvoorbeeld verschillen in geloofsvoorstellingen en de doorwerking ervan in concrete geloofsbeleving tussen het westers en het oosters christendom. In laatstgenoemde stroming staat de liturgie voorop, pas daarna de doctrine en de door de moraal bepaalde discipline. Levendig verhelderde Van Moorsel dat de oosters-christelijke kerk een ‘echte volkskerk’ was waarin theologen en gelovigen overtuigd waren van het goddelijke in Christus – iets wat ‘Westerse geleerden’ moeizaam probeerden te beredeneren.¹⁷⁴ Terruwes aandacht hield hij wellicht ook vast met de eigenlijke alledaagsheid van de mystieke trekken in de geloofsbeleving van de Kopten.

Hoewel uit zijn brieven aan haar blijkt dat hij meer dan voldoende werk had en daardoor soms overbelast dreigde te raken, werd hij eind 1984 Terruwes zaakwaarnemer. Hij deed dit ongetwijfeld uit respect voor haar werk, overtuigd van de noodzaak dat dit bredere aandacht verdiende.¹⁷⁵ Zijn opdracht was oorspronkelijk beperkt tot een half jaar, maar Van Moorsel bleef zeker tot zijn emeritaat begin jaren 1990 als zaakwaarnemer actief. Hij regelde financieel-organisatorische zaken rond de Duitse vertalingen van Terruwes werk.¹⁷⁶ Ook de contacten met de Amerikaanse uitgever Alba House en met de Nederlandse uitgever de Tijdstroom in verband met de vertaalrechten, nam hij op zich.¹⁷⁷ Bovendien was hij contactpersoon namens Terruwe voor vertalingen van Engelstalige edities van haar werk in het Pools, waartoe medio jaren 1980 het initiatief werd genomen. In tegenstelling tot het Duitse vertaalproject, zoals verderop in dit hoofdstuk nog wordt verhelderd, was het Poolse een succes. Van Moorsels grote staat van dienst als wetenschapper, zijn talenkennis en omvangrijke buitenlandse netwerk gaven Terruwe alle vertrouwen dat haar internationale contacten bij hem in goede handen waren.

ZUS EN BROER VERENIGD?

Terwijl Anna er niet aan dacht om met pensioen te gaan, deed haar jongere broer Jo dat in 1986 wel.¹⁷⁸ Dit betekende voor haar een hele omschakeling omdat hij zich in het najaar van 1987 in Deurne vestigde, samen met zijn huis-

Anna en haar broer Jo en andere begeleiders met Franse kinderen op zomerkamp, in de tuin van Zonneweelde (eerste helft jaren 1980).

houdster, de weduwe Paulette Breton. Behalve voor familiebezoek had Jo altijd voeling gehouden met dit Brabantse dorp door de jongerenuitwisselingen die hij organiseerde. Daarmee was hij in de zomer van 1947 begonnen toen hij met een groep 'Franse zangertjes en zangeresjes' naar Deurne reisde waar zij, deels samen met plaatselijke kinderen, concerten gaven. De Franse kinderen werden in gastgezinnen ondergebracht en zij volgden met Deurnese kinderen een uitgebreid sport- en spelprogramma.¹⁷⁹ Jo zette deze uitwisseling voort met het door hem opgerichte jongeren zang- en danskoor, *Les Fauvettes de Dammartin*.¹⁸⁰ Die 'Fauvettes' groeiden onder zijn leiding uit tot een semiprofessioneel jeugdkoor, met een jaarlijkse begroting van meer dan een ton in guldens.

Voor kinderen uit Gretz, zijn standplaats sinds 1963, organiseerde Jo jaarlijkse zomerkampen in internaat Eikenburg van de Broeders van Liefde in Eindhoven.¹⁸¹ Nadat de internen naar huis waren vertrokken voor hun zomervakantie veranderde deze kostschool voor de hele maand juli in de 'colonie des vacances Saint Jean'.¹⁸² Ouders die de kosten van dit zomerkamp niet (geheel) konden dragen, kregen een financiële tegemoetkoming. In 1970 en 1971 was

Laurent Fignon (1960-2010) bijvoorbeeld van de partij, die zijn dank daarvoor uitdrukte door eind juli 1984, nadat hij de Tour de France had gewonnen, Jo met enkele Franse kinderen te ontmoeten op vliegveld Welschap.¹⁸³ Wekelijks informeerde ‘Abbé’ Terruwe de ouders over de activiteiten en uitstapjes van hun kinderen naar het plaatselijke zwembad en de Efteling. Bovendien brachten ze altijd samen een bezoek aan Deurne voor ‘une petite fête dans le jardin de la maison où j’étais enfant et où je retournerai quand je serai vieux’.¹⁸⁴ Dan reed een grote bus de Stationslaan in, waar alle kinderen uitstroomden die in de tuin van Zonneweelde limonade van Riek en een praatje van Anna kregen.¹⁸⁵

Fotoboeken in Anna’s archief documenteren de schaal en de sfeer van deze zomerkampen: naar schatting rond de honderd kinderen tussen de zes en twaalf jaar oud, die speelden, sportten, ravotten, muziek maakten, zongen en aan hun religieuze plichten voldeden. Behalve de activiteiten en het kinderlijk enthousiasme laten de foto’s ook zien hoe anders de normen toentertijd waren ten aanzien van ‘kinderlijk bloot’. Omdat onderschriften ontbreken is de duiding ervan lastig. Op sommige foto’s zijn bijvoorbeeld meisjes te zien die in plaats van een hemdje een soort bloemenkransje om hun blote bovenlijf dragen. Ook Marie France draaide meestal een paar dagen mee in de organisatie die bestond uit ‘animateurs et animatrices’ aangestuurd door ‘le directeur’ Jo. Soms nam zij haar dochter Isabelle mee, die anders dan haar moeder de Franstalige kinderen niet verstond.¹⁸⁶ Jo was in zijn element, als ‘abbé’ in eigen land met een schare Franse kinderen om zich heen. Hoewel er door hen ook weleens geklaagd werd over dagelijkse dingen, aldus Jo Terruwe tegenover hun ouders, waren zij hem kennelijk zeer toegewijd.¹⁸⁷ In het gastenboek (*Livre d’Or*) dat als dank voor hem was samengesteld, zijn alleen positieve evaluaties te vinden.¹⁸⁸

Jo’s plan om naar Deurne terug te keren plaatste Anna voor een praktisch probleem: waar moest haar broer wonen? Intrekken in Zonneweelde lag voor de hand en was kennelijk ook waar Jo op rekende. Voor Anna was dat echter geen optie, omdat Jo met zijn huishoudster zou verhuizen. Vier volwassenen onder een dak was onbespreekbaar voor Anna die gehecht was aan haar privacy. Bovendien konden zij en Jo behoorlijk botsen omdat ieder van hen eraan gewend was zaken binnenshuis geregeld waren zoals zijzelf dat wilden.¹⁸⁹ Feit was echter dat Jo evenveel recht had als zij om in dit familiehuis te wonen. Er moest een alternatief komen waarmee hij kon instemmen. Met Riek trok Anna er op zondagen op uit om te kijken of er geschikte woningen in Deurne

Anna en Jo in zijn huis in Deurne.

te koop stonden. Omdat zij niets passends konden vinden, werd op instigatie van Riek besloten in 1987 een huis voor Jo te bouwen in de achtertuin van Zonneweelde. Begin jaren 1970 had Anna net als andere bewoners van de Stationslaan grond aan de achterzijde van hun percelen kunnen kopen van de gemeente. Die mocht voor bewoning worden gebruikt. Anna maximaliseerde deze grondaankoop ten koste van haar directe burens aan wie zij na een jarenlange strijd weer een stuk moest afstaan.¹⁹⁰ Er bleef echter een ruim perceel over aan de Emmalaan, schuin achter Zonneweelde, waar een nieuwe, vrijstaande villa met garage kwam te staan. Jo en Mme Breton hadden vrije toegang tot dit huis dat op naam van de Dammartin Stichting stond.¹⁹¹ Het kreeg 'De Weem' als naam, was gebouwd als een compacte kopie van Zonneweelde en geschikt voor dubbele bewoning, zoals op zichzelf wonende priesters met huishoudsters dat gewend waren.¹⁹² Jo en madame Breton waren vanaf 10 oktober 1987 de nieuwe achterburen van Anna en Riek.¹⁹³

Terwijl ze elkaar vroeger hooguit een paar maal per jaar tijdens hun vakanties zagen en zo nodig met elkaar belden, konden ze elkaar nu dagelijks opzoeken. Jo had daar wel tijd voor, Anna beduidend minder want die was nog

altijd aan het werk. Jo kende Anna en haar werketos; hij had altijd allerlei vertaalwerk voor haar gedaan – van brieven aan de paus tot boeken. Zij vertrouwde erop dat hij als geen ander ‘ma pensée et ma doctrine’ in het Frans kon weergeven.¹⁹⁴ Aan zijn zus had hij sowieso weinig om in Deurne weer thuis te raken, want zij hield zich liever afzijdig van de dorpsgemeenschap. Zelf kon hij terugvallen op oude contacten, onder meer met het Deurnes Mannenkoor, waarvan zijn zus sinds 1977 beschermvrouwe was.¹⁹⁵ In de buurt bleef hij op eigen initiatief pastoraal actief, maar ontdekte dat Nederlandse katholieken ook in Deurne soepeler over geloof en moraal dachten dan hij uit Frankrijk gewend was.¹⁹⁶ Marie France en haar kinderen zagen Jo nu vaker, en al helemaal vaker dan ze Anna zagen. Hij had meer aandacht voor zijn neef en nicht, nam hen mee uit lunchen en stak hen ook geregeld wat geld toe. Dat deed ‘Anny’ nooit. Als zij cadeaus gaf, dan waren het vaak zaken die zij graag wilde geven, zonder te bedenken of de kinderen er wel blij mee zouden zijn.¹⁹⁷

BEREID TOT RISICO'S: DUITSE EN POOLSE VERTALINGEN

De kennismaking met de van oorsprong Vlaamse filoloog Herman Vekeman (1938-2013) gaf medio jaren 1980 een belangrijke impuls aan Terruwes activiteiten en die van de naar haar vernoemde Stichting. Hun kennismaking verliep via het artikel over Terruwe en haar werk dat bestuurslid Mante in 1984 publiceerde in het *Tijdschrift voor Nederlands en Afrikaans*, waarvan Vekeman hoofdredacteur was.¹⁹⁸ In juni 1985 volgde een persoonlijke ontmoeting van Terruwe met Vekeman.¹⁹⁹ Hij was sinds 1975 werkzaam als hoogleraar neerlandistiek aan de Universiteit van Keulen. Zijn vakgebied was de middeleeuwse Nederlandse letterkunde, specifiek de mystieke literatuur vanaf de dertiende eeuw, met Beatrijs, later ook Hadewijch en Ruusbroec als auteurs op wie hij zich in zijn onderzoek concentreerde. Dit kenmerkte zich door het zoeken naar middeleeuwse grondbegrippen in de teksten van deze mystici via woordveldonderzoek. Niet om de eigenlijke wetenschappelijke analyse van de teksten, maar veeleer de spirituele duiding ervan was het hem daarbij te doen. Volgens zijn leerling Paul Wackers, emeritus-hoogleraar Middelnederlandse letterkunde van de Universiteit Utrecht, was Vekeman overtuigd van de zeggingskracht van zulke middeleeuwse mystieke teksten voor ‘aspecten van het

menselijk bestaan die tegenwoordig genegeerd of zelfs onderdrukt worden'. Die teksten vormden in Vekemans optiek juist geestelijk voedsel, vindplaatsen voor wat mensen nodig hadden voor een 'werkelijk menswaardig bestaan'.²⁰⁰

Terruwe vroeg Vekeman in 1984 naar 'de wenselijkheid en mogelijkheden van een Duitse vertaling' van haar werk. Hij reageerde voortvarend, zocht een uitgeverij die geïnteresseerd was en een vertaler die voor een relatief schappelijk bedrag wilde werken. Frank Runge Verlag was een kleine uitgever die met een forse subsidie van de Dammartin Stichting een min of meer sluitende exploitatie kon overleggen.²⁰¹ Vekeman had drie werken van Terruwe voor de Duitse vertaling geselecteerd, een drieluik – of triptiek zoals hij schreef. Hun correspondentie verheldert wel welke boeken, maar niet waarom juist die. De keuze zou als volgt beredeneerd kunnen worden. *Geef me je hand* (1971) belichtte de werking van bevestiging op persoonlijk niveau, waarvoor *De frustratieneurose* (1962) de wetenschappelijke onderbouwing bood, en *De toename van agressie, suïcide en druggebruik binnen de consumptiemaatschappij* de bredere maatschappelijke impact van gebrek aan bevestiging op intermenselijke relaties liet zien.²⁰² Laatstgenoemd boek was op dat moment in Nederland nog niet verschenen; dat de Duitse uitgever deze primeur zou krijgen, was onderdeel van de onderhandelingen. Naar de twee andere boeken was eigenlijk geen noemenswaardige vraag meer in Nederland, maar Vekeman was er heilig van overtuigd dat Terruwe de Duitse markt ermee zou gaan veroveren.

Aan het hele project hing zoals gezegd een fors prijskaartje. Dit dekte overigens nauwelijks Vekemans grote inzet; hij zou de vertaler met 'de stijl, de pointes, de kernterminologie in de geschriften van AAA Terruwe vertrouwd (...) maken'.²⁰³ Vekeman was oorspronkelijk als priester opgeleid maar had het priesterambt verlaten. Hij had aan de Katholieke Universiteit van Leuven naast filologie ook thomistische wijsbegeerte gestudeerd. Daardoor begreep hij wat Terruwe schreef en was hij in staat dat met enorme flair zo uit te leggen dat geïnteresseerde lezers, luisteraars en kijkers haar werk ook konden begrijpen. Runge realiseerde van ieder boek een oplage van vijfhonderd exemplaren en verduidelijkte dat bij de overeengekomen royalty's van tien procent voor Terruwe de geïnvesteerde subsidie pas weer terugverdiend konden worden als de vraag groot genoeg was om meerdere oplages te realiseren.²⁰⁴

Vekeman en Irmela van Heck-Töwe probeerden een Duitser van formaat te vinden voor een kort woord vooraf. Vekeman dacht aan toenmalig bonds-

president Von Weizsäcker, Van Heek-Töwe probeerde Otto von der Gablentz te strikken, destijds de Duitse ambassadeur in Nederland.²⁰⁵ Zonder succes overigens, hoewel Von der Gablentz een gesprek met Terruwe, Vekeman en Van Heek-Töwe voerde over wat er dan precies van hem werd verwacht.²⁰⁶ Na enige aandrang investeerde de uitgever in een stand op de jaarlijkse Frankfurter Buchmesse in 1986, hét evenement voor boekhandelaars, lezers en auteurs in Duitsland.²⁰⁷ Het resultaat van alle inspanningen was ronduit teleurstellend. In het voorjaar van 1988 liet de uitgever na enig aandringen weten dat er minder dan honderd boeken in heel Duitsland waren afgezet. Terruwes royalty's daarover bedroegen net geen honderd Duitse Mark. Van nieuwe oplages was geen sprake en daarmee was ook de kans verkeken om de oorspronkelijke subsidie van de Dammartin Stichting terug te verdienen. Vekeman was met opzet op zoek gegaan naar een kleine uitgever, maar precies dat werkte volgens uitgever Frank Runge in hun nadeel: hij kon op een verzadigde markt weinig uitrichten tegenover aanzienlijk grotere tegenspelers.²⁰⁸ Vekemans inschatting dat Terruwes boeken aansprekend genoeg zouden zijn om op eigen kracht op de Duitse boekenmarkt in te breken, bleek een illusie.

Het succes van de Poolse vertalingen in ongeveer dezelfde periode stond hiermee in schril contrast. Nadere vergelijking met het Duitse project geeft ook een indicatie waarom. Niet Terruwes oorspronkelijke teksten, maar de Engelstalige bewerkingen van de hand van Koert Baars vonden gretig aftrek in Polen, waar katholieken onder een rigide antireligieus communistisch bewind leefden.²⁰⁹ Katholiek zijn was in die context een riskante maar bewuste keuze en verklaart ten eerste waarom Polen vermoedelijk voor boeken van katholieke signatuur een relevante afzetmarkt kon zijn. Ten tweede wist Baars beter dan Terruwe aan potentiële lezers duidelijk te maken wie deze boeken moesten lezen en waarom. Terwijl zij gespitst was op de wijsgerig-theologische dimensies van haar leer, hield hij de belangen van lezers in het oog. Die moesten zich idealiter met en door het lezen van deze boeken ook zelf kunnen helpen of inzien dat ze hulp moesten zoeken. Bovendien legde Baars uit waarom de therapeutische principes die hij en Terruwe hanteerden wel effect sorteerden bij mensen die geen baat hadden bij andere vormen van psychotherapie.

Een jonge Poolse dominicaan, Wojciech Giertych, legde in 1984 het eerste contact met Anna Terruwe over mogelijke vertalingen.²¹⁰ Hij doceerde in Krakow aan de interne opleiding van zijn orde. Tijdens zijn studie aan het

Angelicum, de pauselijke Universiteit San Tomasso d'Aquino in Rome, had hij de studie gelezen die Baars in 1976 met Terruwe had gepubliceerd, *Healing the unaffirmed*. Na een briefwisseling kreeg Giertych haar toestemming om de huisuitgever van de Poolse dominicanen, W. Drodze, aan een vertaling te laten beginnen.²¹¹ Terruwe probeerde Giertych en de uitgever tevergeefs te interesseren voor een vertaling van haar oorspronkelijke Nederlandse proefschrift. Drodze realiseerde anders dan gepland in 1988 eerst de vertaling van *Psychic wholeness and healing* (1981) onder de titel *Integracja psychiczna* in een oplage van tienduizend exemplaren. Die raakte binnen zeer korte tijd helemaal uitverkocht. Omdat geldverkeer met Polen onder het communistische bewind problematisch was, had zaakwaarnemer Van Moorsel Terruwe geadviseerd om haar royalty's door de uitgever aan een Poolse universiteit te laten schenken. Zij bedong daarbij dat enkele exemplaren van de vertaling ook aan de Poolse paus Johannes Paulus II gestuurd zouden worden.²¹² Via Van Moorsel deed Terruwe vervolgens opnieuw pogingen om uitgever Drodze voor oorspronkelijk Nederlandstalig werk van haar hand te interesseren. Van Moorsel tekende zelfs een contract voor twee kleinere boekjes waaronder *Liefde bouwt een woning*. Ook dit zou vanuit de Engelse uitgave, *The abode of love*, in het Pools worden vertaald. Drodze ging daar echter niet toe over,²¹³ maar zou in 2004 wel de door Baars' dochter Suzanne en Bonnie N. Shayne in 2002 herziene editie van *Healing the unaffirmed* in het Pools uitbrengen. De overeenkomst hiervoor werd rechtstreeks met Alba House getroffen, zonder kennis of betrokkenheid van de inmiddels hoogbejaarde Terruwe, die hiervoor wel een bescheiden bedrag aan royalty's ontving.²¹⁴

BEVESTIGEND SAMENLEVEN

Vekeman engageerde zich persoonlijk en professioneel enorm voor de Duitse vertalingen. Dit ondergraaft de inschatting van Wackers dat Vekemans betrokkenheid bij de bundel *Bevestiging, Erfdeel en opdracht* (2004), gewijd aan de betekenis van Terruwes werk, één van diens 'losse projecten' was.²¹⁵ Vekeman moet in Terruwes gedachtegoed en hun contact daarover geestelijk voedsel voor de moderne mens herkend hebben waarvan hij de zeggingskracht wilde ontsluiten. Zoals hij een brug probeerde te slaan tussen de geschriften van laatmiddeleeuwse mystici en moderne lezers, zo probeerde hij dat ook met

Terruwes publicaties. Terwijl eerdere pogingen tot hertaling van Terruwes teksten strandden op haar overtuiging dat alleen zij het goed kon formuleren, wist Vekeman precies de goede toon te treffen. Hij legde gemakkelijk contact, was zeer toegankelijk en een teamspeler op zeer hoog niveau in wetenschappelijk onderzoek en onderwijs.²¹⁶ Voor hem was Terruwes bevestigingsleer geen truendoos die naar believen geopend kon worden en evenmin een panacee voor ‘alle menselijke problemen’. Bevestiging was van en voor iedereen: het erfdeel dat ieder mens toeviel en dat niet door welke godsdienst of ideologie ook geclaimd kon worden.²¹⁷

Ter gelegenheid van Anna Terruwes vijfenzeventigste verjaardag nam hij het initiatief voor een bundel met artikelen die niet over haar, maar over ‘de toepassingsmogelijkheden van haar leer’ moesten gaan. Dit sloot naadloos aan bij de doelstelling van zowel de Nederlandse als de Belgische Terruwestichting. Zijzelf vond meer aandacht voor de ‘inventor’ passend, wat Vekeman op zijn beurt weer betoogde door te onderstrepen dat dat ‘nooit afbreuk [mocht] doen aan het wetenschappelijk karakter van het boek. Daarvoor steek ik mijn nek uit.’²¹⁸ Behalve een inleiding die genoemde doelstelling onderstreepte, leverde de filoloog een bijdrage aan *Bevestigend samenleven* waarin hij een selectie uit Terruwes oeuvre als ‘de bevestigingsgeschriften’ samenbracht en dit corpus analyseerde op ‘goedheidscontexten’.²¹⁹ Door een lange tijdslijn te trekken – van Aristoteles, Plato, Thomas tot Terruwe – en de Europese context te schetsen – van Athene tot Deurne – wilde hij laten zien dat Terruwes principe van bevestiging in een eerbiedwaardige traditie van filosofisch en theologisch denken stond.²²⁰ Zij taxeerde het vermogen van de mens tot het goede per definitie als relationeel, omdat de mens deelhad aan Gods goedheid. Dit bepaalde ook het transcendentale karakter van het menselijk vermogen tot goedheid. Zo bezien, aldus Vekeman, boden Terruwes ‘bevestigingsgeschriften’ ook nieuwe perspectieven op de evangeliën.

Hij had een bonte groep auteurs bijeengebracht rond de vraag wat er zou gebeuren ‘als ánderen spreken over de psychische menswording’.²²¹ Hun expertise raakte enkele kernthema’s: filosofische, theologische en taalkundige bespiegelingen rond Terruwes visies en het door haar geïntroduceerde begrip-penapparaat; bevestiging in opvoeding en onderwijs en het daarmee samenhangende pedagogische denken; de doorwerking van bevestiging in visies op en zorg voor mensen met een verstandelijke beperking; bevestiging als grond-

Anna Terruwe biedt kardinaal Alfrink het tweede exemplaar aan van *Bevestigend samenleven* (1987); met rechts redacteur Herman Vekeman.

principe van de haptonomie; bevestiging en politiek. Sommige auteurs waren zeer persoonlijk in hun waardering voor Anna Terruwe, anderen hielden eerder afstand. De Leidse emeritus-hoogleraar Jan Bastiaans, die Terruwe via haptonoom Veldman had leren kennen, kaderde haar denken in met referenties aan Bowlby over stoornissen in hechtingsgedrag.²²² Die waren volgens hem nooit systematisch doordacht in hun effect op iemands latere doen en laten, terwijl dat voor ‘het realiseren van psychotherapie’ steun kon betekenen. Hij deelde Terruwes professionele inzet om de mens via geestelijke gezondheidszorg werkelijk mens te laten worden. Bastiaans Leidse oud-collega Jan Hendrik van den Berg, die ook studies over dieptepsychologie en psychologie en geloof op zijn naam had staan, leverde een gelegenheidsbijdrage over de antipsychiatrie, zonder een verwijzing naar Terruwe of haar werk.²²³

Op zaterdag 21 maart 1987 werd *Bevestigend samenleven* inclusief een bibliografie van Terruwes werk en een felicitatieregister aan Anna Terruwe aangeboden, in aanwezigheid van driehonderd genodigden en geïnteresseerden in het Peellandcollege in Deurne. Berichten in de pers roemden haar als ‘de

grondlegger van de bevestigingstheorie, waarmee zij wereldwijde bekendheid verwierf in de psychiatrie'.²²⁴ Ongetwijfeld was dit gesouffleerd en het was misschien eervol bedoeld, maar aanvechtbaar. De zinsnede laat zien dat Anna Terruwe en de kring getrouwen om haar heen wens (wereldwijde bekendheid) en werkelijkheid (nauwelijks invloed binnen de psychiatrie) niet scherp van elkaar scheidde. Initiatiefnemer en redacteur Vekeman sprak over het belang van Terruwes werk en bekende zelf een aanhanger te zijn van de bevestigingsleer. Anna Terruwe nam persoonlijk het eerste exemplaar van het boek in ontvangst dat zij in haar dankwoord een 'schat vanuit de levenszee aangespoeld op het levensstrand' noemde. Zij bood op haar beurt het tweede exemplaar aan kardinaal in ruste Bernard Alfrink aan, die volgens haar een grote rol in de ontwikkeling van de bevestigingsleer had gespeeld omdat hij haar de Bijbelse oorsprong van het begrip bevestiging had uitgelegd.²²⁵

Dat hij geloof hechtte aan Terruwes bevestigingsleer is als een van Alfrinks kwetsbare kanten gekwalificeerd. Ook dat zij hem bij haar geregelde bezoeken in zijn bungalow op Dijnselburg medisch advies gaf deed wenkbrauwen fronsen.²²⁶ Bij die bezoeken probeerde Anna hem soms op te monteren door te telefoneren met Mary Jean Baars, Koerts vrouw en diens kinderen.²²⁷ Nauwelijks een half jaar na de boekpresentatie overleed Alfrink. Anna bewaarde brieven, kaartjes en andere kleine blijken van hun relatie die zij als zeer bijzonder beschouwd moet hebben, zeker ook omdat Alfrink een van de weinigen was geweest die wist van 'mededelingen' van Jezus aan haar.

Of Anna met Herman Vekeman gesproken heeft over Jezus' 'mededelingen' is onduidelijk, maar niet denkbeeldig. Bij hem lijken de mystieke dimensies in haar denken, schrijven en spreken een gevoelige snaar te hebben geraakt. Zijzelf legde inmiddels duidelijker dan ooit directe relaties tussen haar bevestigingsleer en wat Jezus in het Evangelie had geleerd. Vekeman op zijn beurt noemde de verlossing die Jezus had bewerkstelligd met Zijn kruisdood, het herstel van communicatie tussen mens en God. Die was verbroken door de zondeval, die de mens tot gebroken mens had gemaakt: op zichzelf gericht, egocentrisch. Door Jezus' liefde werd de mens daaruit verlost en kon hij zich ontplooien tot wie hij in aanleg, door God geschapen, was. Dat de mens die 'ware identiteit' en 'persoonlijke goedheid' hervond, was te danken aan Jezus' bevestiging en Diens weerhoudende liefde. Zo liet Jezus aan de mensen zien hoe 'onder gebroken mensen menswaardige communicatie mogelijk' was.²²⁸

Wat Vekeman uit Terruwes gedachtegoed plooide en helder verwoordde, zou de leidraad vormen voor haar laatste publicaties, *Liefde gaf haar duizend namen* (1993) en *Hooglied van een nieuwe liefde* (1996).²²⁹

HAARLEMMEROLIE

Bevestigend samenleven genereerde niet de inhoudelijke aandacht die Vekeman gehoopt had. Publicist en kerkhistoricus Ton van Schaik wijdde er in het najaar van 1987 een artikel aan in *H.N. Magazine* en wees op ambivalenties in Terruwes professionele positie: zij was slachtoffer van een bekrompen kerkelijk gezag waarmee zij zich inmiddels in woord en geschrift toch weer had geassocieerd binnen een re-traditionaliserende rooms-katholieke kerk. Hij loofde de moed en integriteit waarmee Terruwe in het conflict rond haar visies en praktijk pal had gestaan voor de betekenis van de samenhang van voelen en denken in het menselijk functioneren. Maar haar principe van bevestiging leek wel een soort Haarlemmerolie voor welk probleem dan ook. Wat zij ermee beoogde, was volgens hem zweverig, elitair en wereldvreemd. Van eenzelfde wereldvreemdheid getuigden ook haar vrienden die aan de bundel hadden bijgedragen.²³⁰

Voor uitgever De Tijdstroom moet duidelijk geweest zijn dat afzetmogelijkheden voor nieuwe publicaties van Terruwe voortaan nog maar bescheiden zouden zijn. De vaste combinatie van publiekslezing en publicatie zou haar krachten snel te boven gaan. Bovendien was duidelijk dat haar trouwe achterban ook vergrijsde en afkalfde. Toch volgde eind 1990 nog een nieuw boekje volgens oud stramien: *Democratie vraagt mondiaal mensbeeld*.²³¹ Deze 'achtergrondstudie' gaf weer wat Terruwe had voorbereid voor een gesprek op 8 januari 1990 waarvoor minister-president Ruud Lubbers haar had uitgenodigd. Ze spraken samen over de betekenis van bevestiging in de politiek. Lubbers schreef een nawoord voor *Democratie*, waarin Terruwe opnieuw haar inzichten aanbood aan de politiek om zo bij te dragen aan 'het geluk der mensheid'.²³² Zij bepleitte een omkering van bestaande waarden: mensen moesten niet zichzelf en hun persoonlijke ontplooiing vooropzetten, maar denken vanuit het belang van de gemeenschap waarvan ze deel uitmaakten. Impliciet hield zij haar lezers voor dat ieders geestelijke gezondheid gebaat was bij een terugkeer naar oude maatschappelijke verhoudingen waarin het individu aan de gemeenschap

Anna Terruwe biedt premier Lubbers een exemplaar van *Democratie vraagt een mondiaal mensbeeld* aan, 1990.

ondergeschikt was. Hoewel zulke opvattingen niet langer aansloten bij zelfbeelden en aspiraties van veel mensen, leek zij er onder christendemocratische politici nog wat eer mee in te leggen.

In omvang was *Democratie* een zeer bescheiden boek van iets meer dan dertig pagina's, in ambitie echter wereldomspannend. In het voorwoord koos zij de globale ontspanningspolitiek van de Russische partijleider Michail Gorbatsjov en de Amerikaanse president George Bush anno 1989 als kader voor verbindingen tussen politiek en bevestiging. Zij plaatste zichzelf middenin die ontwikkeling door te wijzen op de inspanningen van de Werkgemeenschap Mensbeeld en Politiek sinds eind jaren 1970. Aangemoedigd door Gorbatsjovs uitspraak dat Bush en hij elkaar hadden bevestigd en de tijd voor 'nieuw denken' was aangebroken, riep Terruwe in haar boekje op om de politiek leider van de Sovjet-Unie te bevestigen. Volgens haar lieten begrippen als 'glasnost' en 'perestrojka', die onlosmakelijk met de ontspanningspolitiek waren verbonden die hij als secretaris-generaal van de Communistische Partij van de Sovjet-Unie sinds 1985 voerde, zien dat 'de goede weg naar psychische menswording'

op wereldschaal haalbaar leek. Voorwaarde was dat Gorbatsjov en andere wereldleiders ‘bevestiging’ zou worden gegeven.²³³ Ruud Lubbers noemde haar benadering in zijn epiloog op het boekje ‘verfrissend en belangrijk’. Verfrissend omdat Terruwe zich kwetsbaar en open opstelde om te laten zien hoe wezenlijk het bevestigen van anderen was. Belangrijk omdat het haar niet ging om de verwerving van politieke macht, maar om de overtuiging van waaruit en waarmee politiek werd bedreven. Als christendemocraat voelde Lubbers zich aangesproken door Terruwes aansporing ‘de geesteshouding, de gezindheid, de houding ten opzichte van de ander en ten opzichte van de schepping’ meer ruimte te geven in de machtsuitoefening waarmee politiek onlosmakelijk verbonden was.²³⁴

Terruwes archief bevat allerlei sporen van inspiratie voor dit project: de kersttoespraak van koningin Beatrix van 1989 met de handreiking aan Oost-Europa, de aanbiedingstekst van het boekje bedoeld voor Lubbers, krantenknipsels en enkele aantekeningen over de verschuivingen in de mondiale politiek als gevolg van de val van de Muur in november 1990 en notities met betrekking tot contacten met journalisten waarin Terruwe vervolgstappen uittekende die nooit materialiseerden.²³⁵ Gorbatsjov nam op 10 december 1990 in Stockholm de Nobelprijs voor de Vrede in ontvangst voor zijn hervormingen die het einde van de Koude Oorlog inluiden. Terruwe beschouwde al deze ontwikkelingen als indicaties voor de betekenis van bevestiging op wereldschaal.²³⁶ In 1991 liet zij een Engelse vertaling maken van *Democratie* dat aan de Amerikaanse president Bush werd aangeboden.²³⁷ Eveneens op eigen kosten liet zij een Russische vertaling maken, waarvan Lubbers een gekalligrafeerd exemplaar in leer gebonden persoonlijk aan de Russische president Gorbatsjov overhandigde.²³⁸ Voor diens echtgenote Raïssa had Terruwe uit haar eigen sieradencollectie een broche uitgezocht.²³⁹ Deze geschenken drukten niet alleen haar grote waardering uit, maar waren voor Anna ook een daad van bevestiging.

TOT DE KERN

In augustus 1995 liet de Koninklijke Nederlandse Maatschappij tot bevordering der Geneeskunst (KNMG) twee boeketten bij Anna Terruwe bezorgen ter gelegenheid van haar vijftigjarig artsjubileum: een namens het hoofdbestuur en een namens de afdeling Nijmegen. Zij bewaarde de kaartjes met de kladbriefjes waarin ze bedankte voor de attenties die haar verrast hadden, en voor de 'draagkracht en daadkracht' die zij in verbondenheid met de KNMG had ervaren. Hoewel ze inmiddels 84 was, stond in de voortuin van Zonneweelde nog altijd het bord dat aangaf dat ze hier praktijk hield als zenuwarts. Zo had zij zich begin augustus 1945 laten registreren in het Medisch Specialisten Register van haar beroepsvereniging.¹ Die KNMG liet haar in 1997 weten dat zij zich zenuwarts mocht blijven noemen, maar dat deze titel niet langer wettelijk beschermd was. Met het in werking treden van de Wet op de Beroepen in de Individuele Gezondheidszorg (Wet BIG) in 1993 was deze beroepsaanduiding geschrapt.² Terruwe kon kiezen om zich als psychiater of neuroloog te laten registreren, mits zij voldeed aan het vereiste wekelijkse aantal uren patiëntgebonden zorgverlening in die specialismen.

Dit kon zij niet, liet zij de KNMG weten, omdat zij de laatste jaren enkel als psychotherapeut had gewerkt.³ Psychotherapeuten waren in 1993 aanvankelijk opgenomen in het BIG-register, maar zouden daar binnen vijf jaar weer uit verdwijnen. Zo zag Anna Terruwe zich in de nadagen van haar loopbaan geconfronteerd met een devaluatie van de beroepsaanduidingen die haar positie binnen de geestelijke gezondheidszorg hadden bepaald. Feitelijk kon iedere arts zich zenuwarts noemen, en een psychotherapeut

Riek voor Zonneweelde, naast het bord dat aangeeft dat Anna hier praktijk houdt als zenuwarts.

werd meer met een psycholoog geassocieerd dan met de medisch specialist die zij was. Dat Terruwe zich begin 1998 toch in het BIG-register en het daarmee corresponderende Medisch Specialisten Register van de KNMG als arts liet registreren, geeft echter aan dat zij vastberaden was haar praktijk zolang mogelijk voort te zetten.⁴

Zij bleef ook werken aan de verspreiding van haar gedachtegoed over bevestiging, samen met een selecte groep vakgenoten, politici en wetenschappers die dit principe in hun veld introduceerden en probeerden toe te passen. Tot midden jaren 1990 sprak Terruwe op symposia en imponeerde zij haar gehoor met haar presentie en presentatie. Bovendien bracht zij twee nieuwe boeken uit waarin bevestiging theologisch wordt geduid en samenvalt met Jezus' menswording die de mensheid verlossing had gebracht. Voor deze gedachtevorming greep zij terug op Duynstees verslagen van de 'mededelingen' van Jezus. Ook in die laatste boeken raakten haar redeneringen verweven met Duynstees

ambitie om Jezus' moeder op te waarderen tot medeverlosseres. Maar daarnaast associeerde Terruwe zich impliciet als vrouw met een missie met een andere Maria: Maria van Magdala.

Op persoonlijk vlak leed Anna twee gevoelige verliezen. Relatief kort na elkaar overleden haar broer Jo en hun pleegzus Marie France. Terwijl zij zich al veel langer alleen had gevoeld, was duidelijk dat er geen naast familielid voor haar kon zorgen nu zijzelf ouder en fysiek ook zwakker werd. Dat zij niet zonder hulp kon leven, bleek toen Riek ziek werd. Anna was eraan gewend dat Riek het huishouden bestierde zodat zij zich geheel aan haar werk kon wijden. Patiëntenzorg was Anna liever dan praktische of familiebesognes. Bovendien wilde zij energie houden voor de bredere verbreiding van haar inzichten over bevestiging. Toen fysieke problemen dat onmogelijk maakten, werd haar leefwereld niet alleen kleiner, maar raakte zij ook bevangen door angst om alleen te zijn en alleen te sterven.

JO OVERLIJDT

Toen Anna's broer Jo zich in het najaar van 1987 weer in Nederland vestigde, was hij al ziek. Zijn gezondheid had zich nooit meer hersteld van de jaren die hij als gevangene in naziconcentratiekampen doorbracht. Met de fysieke gevolgen daarvan leefde hij ook in Deurne, verzorgd door zijn huishoudster. Riek en Anna waren ook steeds in de buurt. Jo overleed op 30 juli 1989 op 76-jarige leeftijd. Tijdens zijn uitvaart op 3 augustus sprak Anna met niemand en wensde zij ook door niemand gecondoleerd te worden. Goedbedoelde troostende woorden typeerde zij ooit als ontkenning van verdriet. Mensen vielen volgens haar terug op woorden en uitspraken die 'helemaal geen troosten' zijn, omdat ze over noodzakelijke verwerking gingen, over flink zijn en het besef wat je nog niet verloren had. Voor haar was echte troost iets anders: 'Jij mag best verdrietig zijn, jij mag zijn zoals je nu bent.' Daar paste volgens Anna afstand bij, misschien een enkel woord of een stuntelig gebaar, maar meer ook niet.⁵

Jo kon niet worden bijgezet in het familiegraf van de Terruwes op de begraafplaats bij de Sint Willibrorduskerk in Deurne omdat die niet meer in gebruik was. Daarom kocht Anna een dubbelgraf op de nieuwe begraafplaats

aan de rand van het dorp, de Jacobshof, in het deel dat gereserveerd was voor geestelijken. Bij de aankoop bedong zij dat zij, als haar tijd gekomen was, bij haar broer begraven zou worden ook al behoorde zij niet tot de geestelijke stand.⁶ Later dat jaar liet zij de eretitel 'Juste parmi les nations' in de grafsteen van haar broer beitelen, die hem postuum door Yad Vashem op 4 oktober 1989 was toegekend voor de hulp die hij tijdens de Tweede Wereldoorlog aan Joodse kinderen en hun ouders had geboden.⁷ Bij leven was hij al door Franse Staat onderscheiden als verzetsheld met de Médaille Militaire, het Croix de Guerre avec Palme en de Médaille de la Résistance et de Déportation.⁸ Die toekenning door Yad Vashem, de hoogste burgerlijke onderscheiding die Israël kent, had haar aanvankelijk wat hoofdbreken gekost, hoewel was onduidelijk waarom precies.⁹ Uiteindelijk accepteerde zij de onderscheiding en verzekerde de ambassadeur dat zij de toekenning beschouwde 'als een nooit uit te wissen en hoog geschatte humane bevestiging'.¹⁰ Jo's naam kwam te staan op de eremuur in de Tuin der Rechtvaardigen bij Yad Vashem in Jeruzalem.¹¹

Na het overlijden van haar broer nam Anna afstand van die familieleden met wie ze steeds contact hadden gehouden. Dit gold ook voor Amalia van Bavel-Korbmacher en haar dochter Jeanne, Jo's petekind. Zij hadden contact met Anna's moeder Cato gehouden nadat er in de familie Korbmacher onenigheid was uitgebroken over de erfenis. Cato zou geld en goederen van haar ouders aan de erfden van haar zussen en broers onttrokken hebben. Het contact tussen beide zussen bleef ook goed nadat Cato tevergeefs had geprobeerd nichtje Jeanne in Deurne bij haar en Jo sr. te laten opgroeien toen Amalia's man overleed in 1947.¹²

Volgens Sjaantje, zoals Jeanne in de familie heette, draaide Anna's hele leven om de praktijk. Voor de begrafenis van haar peetoom had ze geen uitnodiging ontvangen. Toen ze Anna daarop aansprak, zei die haar adres niet te hebben.¹³ Na de dood van tante Amalia verbrak Anna hun contact. In een brief prees zij Jeanne voor de zorg en goedheid waarmee ze haar moeder had omringd. Jeannes voorstel haar in Deurne op te zoeken wees Anna resoluut af. Ogenschijnlijk leek zo'n bezoek een goede zaak, schreef zij haar nicht, maar

[b]ij nader inzicht kom ik echter tot de conclusie dat dit (...) een schijn-goede zaak is. Menselijke relaties die een mensenleven lang geen verzorging hebben ontvangen, om welke reden dan ook, kan men niet zomaar tot bloei en nieuw leven brengen. Pogingen daartoe vragen ofwel

forse en langdurige inspanning, ofwel leiden deze tot teleurstelling en verdriet. Ik stel je wat mij betreft voor (...) dat wij ons niet in die omstandigheden begeven en de goede bedoeling en zelfde verlangens neerleggen in Gods hand. In je brief lees ik dat je gevoel hebt voor menselijke verhoudingen. Daarom vertrouw ik erop dat je mijn handelwijze kunt respecteren.¹⁴

Na deze constatering sloot Anna af met een laatste groet aan haar nicht Jeanne.¹⁵ De brief laat zien dat zijzelf niet bereid was dat te doen waartoe zij haar patiënten, lezers en luisteraars altijd aanmoedigde: vastgelopen menselijke verhoudingen proberen vlot te trekken met aandacht, liefde en bevestiging.¹⁶ Dat had zij niet over voor familie die wat verder van haar afstond dan haar broer Jo en haar beide 'zusjes', Marie France en Phia.

OVERLIJDEN VAN MARIE FRANCE

Nauwelijks anderhalf jaar na de dood van Jo overleed Marie France op 25 april 1991 op 55-jarige leeftijd. 'Marie France was bang dat u wel erg eenzaam worden zou wat familierelaties betreft', schreef een bekende in zijn condoleance aan Anna.¹⁷ Marie France had zich op haar ziekbed nog om Anna bekommerd. Er is een cassettebandje overgeleverd waarop te horen is dat ze samen het Onze Vader en het Wees gegroet in het Frans bidden. Daarna spreekt Marie France Anna moed in: dat het leven doorgaat, dat verdriet ook weer gelegenheid tot groei geeft en dat zij 'boven' zal genieten als Anna haar leven leeft met de mensen om haar heen, dat zij er dan bij is en ze zo toch samen zullen zijn. 'Zul je het weten?', vraagt ze Anna met kordate stem. Die antwoordde dat zij het voor altijd zou weten, het fantastisch vond en dat dit precies ook was wat God van de mens wilde: dat deze zou genieten. Marie France bemoedigde haar om dat vooral te doen, genieten van muziek en ander moois, omdat 'je dat nodig hebt (...) om te kunnen groeien'.¹⁸

Toen Anna eind maart 1991 met een luchtweginfectie te kampen kreeg, kon zij Marie France niet meer persoonlijk bezoeken. In plaats daarvan belden zij met elkaar.¹⁹ Overgeleverde aantekeningen op kladblokvelletjes wijzen erop dat Anna wilde dat Marie France wist hoe gelukkig de Terruwes met haar waren geweest en hoezeer zij persoonlijk onder de indruk was van het contact dat haar pleegzus in haar laatste levensfase met haar kinderen had. Na haar over-

lijden werd duidelijk dat haar man noch hun kinderen enige band met Anna hadden. Fred van Lier was net als Anna psychiater, maar van enig professioneel raakvlak tussen beiden was geen sprake. Misschien hooguit dat geen van beiden waardering had voor de antipsychiatrie van de jaren 1970, en dat beiden in hun hulpverlening terughoudend stonden tegenover het gebruik van psychofarmaca.²⁰ Van Lier was sinds 1975 verbonden aan Huize Padua in Boekel, de oudste katholieke psychiatrische inrichting in Nederland. In de intramurale geestelijke gezondheidszorg had hij met andere categorieën patiënten te maken dan Terruwe in haar vrijevestigde praktijk. Hij vond psychiatrie ‘een moeilijk vak’: niet iedereen was te genezen, oorzaken van psychisch lijden waren niet altijd te achterhalen en ook over zijn diagnoses durfde hij onzeker te zijn. Terruwe daarentegen onderstreepte sinds begin jaren 1970 publiekelijk de lichtheid van haar bestaan als psychotherapeut en de gezondheid van haar patiënten. Zij twijfelde absoluut niet aan haar vermogen om degenen die zij behandelde, te helpen en te genezen. Gelovige katholieken waren zij beiden, maar anders dan Anna via haar bevestigingsleer zette Fred religie niet therapeutisch in.²¹

Hij liet op 26 april 1991 een overlijdensadvertentie voor Marie France in *De Telegraaf* en het *NRC Handelsblad* plaatsen, zonder vermelding van Anna, Jo of hun ouders. Ook in de rouwbrief ontbreekt iedere vermelding van de Terruwes die Marie France sinds 1943 een thuis hadden proberen te bieden.²² Anna moet dit als een publieke afwijzing hebben gevoeld en die raakte haar diep. De Terruwes hadden ‘het voorrecht’ gehad haar vanaf jonge leeftijd ‘te hebben mogen kennen en liefhebben’, had zij op 24 maart 1991 nog geschreven aan de behandelend geneesheer van Marie France.²³ In deze brief karakteriseerde zij de opname van haar pleegzus in het gezin Terruwe als een innige, liefdevolle aangelegenheid. Voor de visie van Marie France zelf was hierin geen plaats, terwijl de Terruwes, Anna vooral, alle eer kregen. Bovendien plaatste zij het contact van dit gezin en hun Franse pleegkind helemaal in het teken van bevestiging: ‘[O]mdat mijn zus [Marie France] zo beminnelijk was, was het niet moeilijk voor ons om haar zeer lief te hebben, en zonder dat wij het wisten, hebben wij haar de bevestiging mogen bieden, denk ik.’ Ook het sterfbed van Marie France beschouwde Anna als overtuigende uitdrukking van ‘dit zo mensgeworden zijn van mijn zusje’.²⁴ De behandelend geneesheer antwoordde pas op 1 mei, een week na het overlijden van Marie France, zonder echter op iets van dit alles te reageren.

Zelfs deze diep verdrietige situatie probeerde Anna vooral op zichzelf te betrekken en te verbinden met haar levenswerk. Was dit voor haarzelf misschien zingevend, voor Marie Frances andere naasten moet het kwetsend zijn geweest. Fred van Lier zal ook een andere versie van het verhaal achter de ‘adoptie’ gekend hebben: dat Marie France op haar veertiende door de Terruwes uit huis was geplaatst en dat dit gezin lang voor haar geheim had gehouden dat zij nog biologische verwanten in Frankrijk had. In de laatste levensfase van Marie France had Anna bovendien hun beider relatie in tamelijk zakelijke termen gedefinieerd, en bepaald niet als uitdrukking van wederzijdse genegenheid of liefde: zij hadden ervoor gekozen elkaar van dienst te zijn.²⁵

Nog op Marie Frances sterfdag had Anna enkele goede bekenden en buren persoonlijk opgebeld met het droeve bericht.²⁶ Dat haar naam niet vermeld was in de publieke kennisgeving daarvan, maakte anderen echter onzeker in hun condoleances aan haar, omdat ze niet zeker wisten of haar zus inderdaad was overleden. Dat moet de krenking vergroot hebben dat zij als naast familielid noch in de rouwbrief, noch in de rouwannonce vermeld was. Anna liet Fred en de kinderen weten dat haar huisarts haar met klem ontraden had de begrafenis van Marie France persoonlijk bij te wonen. De luchtweginfectie waarmee zij al weken kampte, had haar gezondheid te zeer ondermijnd en Anna kon naar eigen zeggen niet anders dan zich aan dit doktersadvies houden.²⁷ Bij deze pijnlijke beslissing speelde mogelijk ook mee dat zij ervoor paste om belaagd te worden door goedbedoeld rouwbeklag bij de begrafenis. Misschien kon zij dit door haar verzwakte gezondheid nog minder goed dan anders verdragen. Toch lijkt er meer meegespeeld te hebben, want zij drong er bij haar achterburen, de Deurnese oud-burgemeester Van Genabeek en zijn vrouw, op aan dat zij evenmin naar de begrafenis zouden gaan. Het echtpaar Van Genabeek-Van Kessel had op Anna's verzoek in 1990 Jo's huis aan de Emmalaan in Deurne als huurders betrokken. De Van Genabeeks toonden weliswaar begrip voor haar situatie, maar gingen toch naar Marie Frances uitvaart. Als blijk van medeleven en begrip voor Anna's tweestrijd en verdriet brachten ze daarna beknopt verslag uit aan haar.²⁸

De uitvaart van Marie France vormde het trieste sluitstuk van een ingewikkelde en moeizame familierelatie. De Terruwes, Anna niet uitgezonderd, konden moeilijk accepteren dat Marie France misschien een ander leven voor zichzelf had gewenst dan zij haar hadden geboden. Altijd maar in de plooi

blijven van wat de Terruwes dachten dat anderen van hen als lokale notabelen verwachtten, viel niet mee. En altijd maar dankbaar moeten zijn voor het goede leven dat de Terruwes haar dachten te bieden, was eveneens ingewikkeld omdat haar nooit was gevraagd wat zij eigenlijk wilde. In Anna vond zij wat dat betreft eerder een kopie van Cato dan een bondgenoot bij het zoeken van haar eigen weg. Bovendien was Anna een veeleisende zus die vaak verwachtte dat Marie France op afroep voor haar beschikbaar zou zijn. Marie France had in die constellatie wat ruimte voor eigen voorstellingen en keuzes verworven door zich toegeeflijk en pragmatisch op te stellen. Zo werd de lieve vrede bewaard, maar van een warme familieband was geen sprake. Daartoe bleken de Terruwes, onder wie zeker ook Anna, zelf niet goed in staat.²⁹

HUISELIJKE PROBLEMEN

Anna had van Jo's huis liever een studiehuis of studiecentrum gemaakt dan de oud-burgemeester van Deurne en zijn echtgenote als huurders en burens te verwelkomen. In het Missiehuis waren op zaterdag 27 april 1985 een kleine eigen bibliotheek en ruimte voor vergaderingen en activiteiten als het centrum van de Dr. Anna Terruwestichting feestelijk in gebruik genomen.³⁰ Anna bleef echter hoop houden op een eigen studie- en opleidingscentrum zoals Veldman dat voor de haptonomie had opgericht. Dit bleek ijdele hoop omdat Terruwe anders dan Veldman zelf organisatorisch niet begaafd was en niet in staat was haar idee in de praktijk om te zetten. School maken zou bovendien meer systematische precisering à la Veldman van haar werkwijze gevergd hebben. Dit ging haar slecht af, overtuigd als zij was dat haar leer het niet zonder haar kon stellen. Daarom bleef haar weerklank beperkt tot een zeer kleine groep psychiaters en psychologen die vanuit christelijke beginselen wilden werken.³¹ Haar betrokkenheid bij de naar haar vernoemde Stichting laat eveneens spanningen rond mogelijke overdracht zien. Anna leek niet goed te begrijpen dat het succes van de Stichting mede afhing van haar vermogen om een stap opzij te zetten en anderen daadwerkelijk ruimte te bieden. Dat zij steeds een grote vinger in de pap wilde hebben en houden bij het bepalen wie haar leer mochten uitdragen, pakte niet altijd goed uit. Zulke perikelen speelden ook het stichtingsbestuur parten en dit ging ten koste van zijn durf tot initiatief.³²

Albertine Brus en Riek Berbers met de hondjes Ambi en Byou, van wie de namen in het Brabants verkleind werden tot Ambike en Byouke.

Het echtpaar Van Genabeek bewoonde De Weem tot 1996 en had geen enkele moeite met de spelregels voor de gedeelde tuin zonder erfscheiding. Bij het praktijkhuisje Mandakaroe lag de grens voor Riek en Anna, terwijl hun achterburen daar ver vandaan bleven uit respect voor hun privacy. Hoewel de (gehoors)afstand tussen beide huizen aanzienlijk was, kregen zij echter onwillekeurig meer mee van de huiselijke perikelen bij Anna thuis dan hun lief was. Die perikelen draaiden om Rieks afnemende krachten. In 1992 vierde zij, zeventig jaar oud, haar vijftigjarig dienstjubileum als huishoudster van de Terruwes. Anna had ‘haar joodse stiefzusje Phia Vos’ speciaal over laten komen voor de uitreiking van de eremedaille in zilver, verbonden aan de orde van Oranje Nassau, door burgemeester Jan Smeets van Deurne. Phia was kort na Riek bij de Terruwes gekomen. Anna had deze onderscheiding samen met haar buurman, oud-burgemeester Van Genabeek, voor Riek aangevraagd.³³ Riek had haar werkgevers altijd trouw gediend. Behalve als haar broodheer beschouwde zij hen ook een beetje als ‘haar’ familie. Contacten met haar eigen familie maakte ze – ook onder druk van de Terruwes – weleens ondergeschikt

aan haar verantwoordelijkheden in Zonneweelde. Cato was, net als Anna, een veeleisende werkgeefster en daardoor waren er in de halve eeuw dat Riek voor hen had gewerkt, ook spanningen en ruzies geweest.³⁴ Voor Anna was Riek niet alleen huishoudster maar ook poortwachter.³⁵ Wilde of kon 'Juffrouw Anny' iemand niet ontvangen, dan maakte die geen kans aan Riek voorbij te komen. Terwijl Riek na jarenlang ook fysiek zwaar werk, aan kracht en energie inleverde, was Anna inmiddels de tachtig gepasseerd en nog meer afhankelijk van zorg en steun thuis. Voor zichzelf zorgen – en voor Ambi en Byou, de twee hondjes die haar gezelschap hielden – had Anna nooit gedaan en ook niet gekund. Zij was niet alleen gewend aan, maar ook afhankelijk van huishoudelijke hulp.³⁶ Dat Rieks fysieke conditie verslechterde, was lastig voor Anna. Die besloot een nieuwe kracht in huis te halen voor de dagelijkse praktische werkzaamheden.

Binnen haar eigen netwerk vond Anna in Albertine Brus een toegewijde en capabele huishoudster die ook nog eens uitstekend kon koken.³⁷ Voor haar was het lastiger mensen te ontvangen, hen op hun gemak stellen of kordaat maar diplomatiek afpoeieren. Omgekeerd had Riek moeite haar plek te vinden in de organisatie van het huishouden dat mevrouw Brus ging bestieren. De strubbelingen die daardoor tussen beide vrouwen ontstonden, probeerde Anna op te lossen door nu en dan partij te kiezen, en door haar achterburen, de Van Genabeeks, te vragen of zij konden bemiddelen tussen de twee huishoudsters. De ingewikkelde situatie in Zonneweelde werd zorgelijk toen Riek ernstig ziek werd. Anna zocht daarop – tegen Rieks zin – een plek buiten Deurne waar Riek goed verzorgd zou worden. Dat werd Hoeve La Salette in het Zeeuwse Vogelwaarde waarvan Anna de grondlegger, pater Leo Damman (1905-1979), goed had gekend en als adviseur van de Vriendenkring van deze instelling had opgetreden.³⁸ Hier vond een diverse groep mensen onderdak die buiten de reguliere zwakzinnigen-, psychiatrische en geriatrie zorg waren gevallen.³⁹ Riek was er doodongelukkig en voelde zich door deze uithuisplaatsing bovendien onheus behandeld door haar werkgeefster.⁴⁰

Ook Van Genabeek en zijn vrouw hadden na enkele bezoeken twijfels of Riek daar nu echt op haar plek was. Daarom spanden zij zich samen met Terruwes voormalige zaakwaarnemer Van Moorsel in om Anna ervan te overtuigen Riek naar Deurne te laten terugkeren.⁴¹ Met succes: Riek kwam weer naar Zonneweelde, dat zo lang ook haar thuis was geweest. Haar gezondheidstoe-

stand verbeterde niet; op zaterdag 17 februari 1996 stierf zij en mensen konden thuis bij 'Juffrouw Anny' afscheid van haar nemen. Zij vermaakte haar bezittingen aan de 'familiestichting', de Dammartin Stichting.⁴² Anna kocht een graf voor haar op de begraafplaats Jacobshof omdat ook zij niet meer, zoals oorspronkelijk de bedoeling was geweest, bijgezet kon worden op de begraafplaats bij de Sint Willibrorduskerk. Schuin achter Jo's graf kreeg Riek haar laatste rustplaats, door een breed pad gescheiden van de rij graven die voor de ondernemersfamilie Van Doorne was gereserveerd.⁴³ Op dat pad stond op woensdag 21 februari de auto met chauffeur, van waaruit Anna de teraardebestelling van Riek gadesloeg door het naar beneden gerolde raampje. Februari was voor haar geen beste maand, bevattelijk als zij was voor griep en verkoudheid. Zij voelde zich, ook door alle emoties, niet fit en was bang dat zij letterlijk niet overeind zou kunnen blijven.

BEVESTIGING EN VERLOSSING

Terruwe bleef tot op hoge leeftijd studeren en schrijven. Steeds meer raakte ze geconcentreerd op de theologische dimensies van haar bevestigingsleer. De kern daarvan lag vast in de 'mededelingen' van Jezus aan haar, tussen 1955 en 1968 door Duynstee opgeschreven en na zijn dood bij haar in bewaring gegeven. Haar laatste publicaties staan in die lange lijn van denken over wat zij en Duynstee van Jezus hadden begrepen over 'het nieuwe kled van de kerk': liefde als kern van en richtpunt voor kerkelijke en religieuze vernieuwing. Gods liefde voor de mens moest als eerste en oorspronkelijke vorm van bevestiging worden begrepen. Dit bleek volgens haar ook uit Jezus' leven en kruisdood waarin God Zijn bevestigende intenties uitdrukte en had laten zien hoe bevestiging werkte. In die interpretatie vielen verlossing en bevestiging samen, zoals zij dit al in de jaren 1970 en begin jaren 1980 in lezingen en publicaties had gepresenteerd. Zulke diepere theologische dimensies van Terruwes redeneringen zullen menig lezer en lezere van haar werk in dat tijdperk van seculier georiënteerd zelfonderzoek en zelfverwerkelijking vermoedelijk zijn ontgaan.

In *Liefde gaf haar duizend namen* (1993) presenteerde zij haar visie op Maria als 'Gezellin van Jezus Verlosser' die al langer deel uitmaakte van haar lezingen.⁴⁴ Ook die visie stond in functie van Terruwes doel te laten zien dat bevestiging feitelijk met verlossing samenviel: verlossing als de meest zuivere

en totale liefde tussen mensen, zoals Jezus Christus en Maria die ook hadden gekend. In ingewikkelde redeneringen duidt zij passages uit de evangeliën zó dat in het verlossingswerk een sleutelrol was weggelegd voor Jezus' moeder Maria. Die sleutelrol liet zich samenvatten in termen van de bevestiging die Maria aan Jezus had gegeven. Terruwe waardeerde haar op tot mede-verlosseres, zoals Duynstee dat onder theologen in 1961 al eens had gedaan.⁴⁵ En het was aan de katholieke kerk om dat te erkennen. Die erkenning zou het startpunt vormen van de liefde als leidend religieus beginsel, zoals Jezus Christus dit volgens Terruwe had bedoeld.

Zonder de benedictijn Dom Hein van Cranenburgh (1915-2001) had Anna dit in omvang zeer bescheiden, maar toch nieuwe boek niet kunnen uitbrengen. Deze generatiegenoot was in 1934 in de orde van de benedictijnen ingetreden, op zoek naar een eenvoudig en sober leven. Als abt van de St. Paulus Abdij te Oosterhout had hij tussen 1968 en 1985 leiding gegeven aan de monniken in wat zij typeerden als de 'bewogen periode na het [Tweede Vaticaanse] concilie'. Zijn medebroeders beschouwden hem als een diep religieuze, dienstbare maar emotioneel terughoudende man. Voor hem was 'Jezus echt de levende (...), niet een figuur uit het verleden, maar een geheimzinnige aanwezige' door wie Van Cranenburgh zijn leven had laten bepalen.⁴⁶ Precies dit verbond hem met Anna. Op basis van gesprekken met haar bracht hij ordening aan in haar gedachten en visies die hij ook van een theologische interpretatie voorzag. Zij schreef hem bijna dagelijks brieven en hij bezocht haar met enige regelmaat. Ook hadden zij zeer geregeld telefonisch contact. Hij steunde Anna in het denken en tastend formuleren wat haar als katholieke gelovige op leeftijd bezighield.⁴⁷

Naar alle waarschijnlijkheid heeft zij hem bij de voorbereiding van dit boek verteld over de 'mededelingen'. Mogelijk heeft hij Duynstees aantekeningen ook mogen inzien wanneer hij Anna in Deurne opzocht. Zeker is dat hij ze tussen 1 augustus en 29 oktober 1996 in beheer heeft gehad, vermoedelijk voor nadere bestudering. Hij tekende aan dat ze 'eigendom van Dr. Terruwe' waren, 'strikt geheim van haar persoonlijk'.⁴⁸ Op klein formaat succes-agendablaadjes voorzag hij de zes mappen van een soort inhoudsopgave op datum. Van Cranenburgh was echt Terruwes vertrouweling geworden, zoals Duynstee en Baars dat ooit waren geweest. Wat hij haar bood, noemde zij zelf 'theologische supervisie'.⁴⁹ Daarmee probeerde zij – zoals zij dat ook met Duynstee, Feron

en Alfrink had gedaan – via gezaghebbende kerkelijke figuren haar eigen denken, spreken en schrijven te toetsen en gewicht te geven.

Met Van Cranenburgh verdiepte zij zich in de ‘mededelingen’, in een poging de betekenis ervan opnieuw te ontsluiten voor een breder lezerspubliek. Hun project getuigt van haar drang om vanuit haar praktijk ‘een wetenschap van het leven’ met anderen te delen, een ‘wetenschap bestemd om te delen en te verdelen onder ons’, als ieders erfgoed.⁵⁰ Met behulp van gele post-its markerde Anna in de eerste map thema’s die zij in Jezus’ mededelingen zag, zoals ‘groei van het geestelijk leven’, ‘over het verdriet en herlijden in ons’, ‘Jezus’ vreugde over onze overgave’, ‘handen in Jezus handen laten’, ‘Jezus lief maar streng’, ‘Jezus en mystiek’, ‘ons begeven in de liefde’. Bij herlezing bracht zij ook enkele tekstcorrecties aan in Duynstees weergave van de mededelingen. ‘Wij’ en ‘ons’, wat op hem en haarzelf sloeg, werden ‘ik’ en ‘mijn’ – en wel in passages die draaiden om Jezus. Die had niet hen beiden, maar haar als Zijn instrument uitverkozen.⁵¹ Van Cranenburgh moet niet alleen getuige geweest zijn van deze papieren strijd om aandacht, maar ook van andere intieme details, zoals Anna’s emotionele ontsparing na de dood van Feron en de manipulatie van Jezus’ ‘mededelingen’ om Alfrinks steun te verwerven.

In zijn inleiding op *Liefde gaf haar duizend namen* past Van Cranenburgh bevestiging toe op de intermenselijke relaties, net als op de verhouding tussen God en mens. Het verlossingswerk van Jezus beschrijft ook hij, net als Terruwe dat eerder had gedaan, als uitdrukking van Gods liefde voor de mensen. Voor haar opwaardering van Maria’s rol in dat verlossingswerk zoekt hij steun in de encycliek *Centesimus Annus* (1991) waarin Johannes Paulus II Maria had beschreven als ‘de moeder van de Verlosser, die aan Christus’ zijde blijft op zijn tocht naar de mensen en de kerk voorgaat in de pelgrimstocht van het geloof’.⁵² De Mechelse kardinaal Danneels leverde het voorwoord voor *Liefde gaf haar duizend namen* waarin hij Terruwes benadering een ‘menswetenschappelijke analyse’ noemt die zich weliswaar niet op de ‘garantie van de Openbaring’ kan beroepen, maar er wel aanspraak op mag maken ‘goede wetenschap’ te zijn die ‘van dezelfde God’ komt.⁵³ Dit paste bij Terruwes claim met *Liefde gaf haar duizend namen* een wetenschappelijke proeve van bevestiging afgegeven te hebben. Feitelijk is het echter een geloofsdocument, opgebouwd vanuit haar ‘gelovig uitgangspunt’: dat het wezen van Maria geheel en al bepaald is door haar band met Jezus.⁵⁴ Vanuit Bijbelpassages probeert Terruwe de lezer te

overtuigen van twee samenhangende kerninzichten: Jezus' menswording moet als 'bevestiging' geduid worden, die zonder Maria niet had kunnen plaatsvinden. De betrokkenheid van Danneels en Van Cranenburgh bij dit boekje illustreert dat Terruwe nieuwe bondgenoten had gevonden voor haar ambities om Jezus' opdracht aan Zijn kerk te verwerkelijken via haar en het door haar verwoorde principe van bevestiging. Opdat dit katholieken in een hoofdzakelijk seculiere context weer wat houvast kon geven in hun kerk, voorzagen Danneels en Van Cranenburgh haar tekst van betekenis in termen van geloof, geloofsgemeenschap en heil.⁵⁵

PUBLIEK EERBETOON

Op 4 juni 1994 vierde de Dr. Anna Terruwestichting haar twaalfeneenhalfjarig bestaan met een symposium in de stadsschouwburg van Nijmegen. De organisatie was uitbesteed aan de Thomas More Academie. Dagvoorzitter was Joop van Londen, de voormalige directeur-generaal Volksgezondheid op het Ministerie voor Volksgezondheid. Hij was zijn loopbaan als zenuwarts begonnen, was in functie als voorzitter van de Raad voor de Volksgezondheid en buitengewoon hoogleraar algemene gezondheidszorg aan de Universiteit van Utrecht. Bijna vijfhonderd mensen uit onderwijs, zorg en maatschappelijk werk woonden het symposium bij over de betekenis van de bevestigingsleer voor die sectoren. Onder hen waren ook enkele psychiaters, psychologen, en zo'n vijftien personen die zich bij aanmelding als psychotherapeut hadden geregistreerd. Voor wie Terruwe persoonlijk of via haar publicaties had leren kennen als hulpverlener, vormde haar optreden het hoogtepunt.⁵⁶

Zij was de eerste spreker en nam twintig minuten extra spreektijd in beslag, wat respectvol werd geaccepteerd. Op het podium kreeg ze het aan de stok met de microfoon, die ze niet zo op hoogte ingesteld kreeg dat ze haar publiek kon aankijken. Dat vond zij een bezwaar, want elkaar zien was wezenlijk voor wederzijds begrip.⁵⁷ Terruwe opende met wat de Griekse wijsgeer Aristoteles als opdracht van de mens had geformuleerd: zien dat het leven goed is en dat het uit zichzelf waard is om geleefd te worden. Haar opdracht was om anderen daarbij te helpen en zij zette langs drie lijnen uiteen hoe zij dat had proberen te doen: 'mijn werkterrein', 'mijn methode van werken' en 'mijn verworvenheden'. De tekst van haar lezing 'Menswording door bevestiging' was van regieaanwij-

zingen voorzien: welke woorden met nadruk uitgesproken moesten worden en waar de klemtoon kwam te liggen van begrippen als jurisprudentie.⁵⁸ Terruwe had voor lezingen en interviews altijd al met haar 'scripta' gewerkt. Nu zij de tachtig ruim was gepasseerd, hielpen die aantekeningen haar niet alleen om de inhoudelijke lijn van haar betoog vast te houden, maar deze ook publiekelijk met overtuiging te presenteren. Zij richtte de aandacht op haar professionele ontwikkeling als psychotherapeut en op wat zij in haar praktijk met haar patiënten als ontdekking had leren zien: bevestiging als therapeutisch principe dat in essentie veel meer was dan dat, namelijk 'het grote verhaal' van 'ons groots gemeenschappelijk perspectief dat onze menswording is'.⁵⁹

In haar terugblik bij de jubileumviering vatte zij de start en ontwikkeling van haar praktijk in september 1945 samen als 'de weg, waarop ik niet zocht, maar wel vond'.⁶⁰ Veel toehoorders kenden de vaste bestanddelen van haar relaas: hoe zij afstand had genomen van Freuds visie op verdringing als enige oorzaak van neuroses, door de ontdekking van de frustratieneurose, in het contact met haar patiënten in haar eigen spreekkamer. Zij benadrukte dat haar inzichten inmiddels ver buiten Nederland weerklank vonden en dat zij in haar lange loopbaan meer dan zeventienduizend patiënten had gezien. Dat zal de toehoorders geïmponeerd hebben, hoewel de tellingen waarmee Terruwe in de jaren 1960 was begonnen, patiëntcontacten weergaven en daarmee een moeilijk in te schatten hoeveelheid dubbeltellingen van patiënten bevatten.

Zij gaf haar toehoorders geen kans haar ontdekking van de frustratieneurose te relativiseren. Een 'soort Prometheus-ervaring' was het geweest. Had hij het vuur van de goden gestolen en aan de mensen gegeven, zij had de frustratieneurose ontdekt en bood de bevestiging als oplossing aan. Vervolgens trok zij een historisch onverdedigbare parallel door uit te leggen dat zij, net als Prometheus, voor haar stoutmoedigheid een hoge prijs had betaald met het langslepende conflict met het H. Officie. Feitelijk had dit helemaal geen betrekking gehad op de frustratieneurose of bevestiging. Met nadruk vermeldde zij haar zeer snelle rehabilitatie door de Romeinse kerkelijke autoriteiten waarop Galileo Galilei (1564-1642) die daarop bijna vier eeuwen had moeten wachten, alleen maar jaloers kon zijn. Haast terloops onderstreepte zij daarmee de gewichtigheid van het conflict waarin zij een van de hoofdrolspelers was geweest. Het betoog spitste zich vervolgens toe op haar overtuiging dat de frustratieneurose als diagnose niet louter op individuele patiënten van toepas-

sing was, maar ook op euvels van de moderne samenleving: drugsverslaving, suïcidaal gedrag van kinderen en jongeren, euthanasie, kindermishandeling, incest, hyperseksualiteit, en het gevaar van milieuvervuiling, discriminatie, racisme en oorlog. In haar onnavolgbare taalgebruik koppelde zij individueel pathologisch of pathologiserend gedrag aan de veronderstelde doorwerking daarvan in internationale maatschappelijke problemen:

Samenvattend komt het erop neer, dat ik bij de individuele mens in mijn spreekkamer meer direct geconfronteerd werd met de onbedekte symptomen van de niet-bevestigde mens, en er in die syndromen, zich openbarend in het maatschappelijk leven, meer de confrontatie zich voordeed met de mens, die nog zijn niet-bevestigd-zijn tracht te compenseren of te bedekken en camoufleren. De mens doet dit namelijk met pogingen tot zelfbevestiging, die men kan vaststellen in het gebruik van status en macht.⁶¹

Niet zulke zelfbevestiging, maar bevestiging was de oplossing, doordat mensen elkaar in het intermenselijke contact in hun waarde lieten en elkaar daarin lieten voelen en blijken dat zij goed waren zoals zij waren.⁶² Bevestiging was een aanbod, legde Terruwe uit, 'een a priori zonder alternatief voor de menswording' waardoor de 'mensgeworden mens' uiteindelijk kon leven in 'een open bestaanswijze' vanuit 'menselijk functionerend vermogen', wat zij uitlegde als 'waarde onthullend vermogen'. Hiermee was zij bij de kern van haar professionele opdracht die zij in haar proefschrift al had omschreven – en waarin zij zich gesteund kon weten door vooraanstaande psychiaters als haar eigen promotor Carp: in de psychotherapie de mens laten worden wie hij in aanleg was.

Taal, retoriek en presentatie grepen hier in elkaar. Terruwes lezing droeg de kenmerken van een apologie, *mission statement*, wetenschappelijke verhandeling en causerie. Zelf vormde zij het middelpunt van vrijwel iedere redenering die zij presenteerde – als psychiater, psychotherapeut, denker en vertolker van wat haar deelachtig was geworden zonder dat zij daaropuit was geweest. Net als Prometheus hield zij wat zij ontdekt had niet voor zichzelf, maar wilde zij de mensheid daarin laten delen. Plechtstatig sloot zij haar lange betoog met deze aanbieding af: 'Mijnheer de voorzitter, dames en heren (...) Hiermee bied ik U dan de beginselen aan van de leer van de bevestiging', waarvan zij zelf de 'waarachtigheid en betrouwbaarheid' maar ook de creativiteit tot in de derde

generatie had mogen waarnemen. Belangrijker dan dat was dat zij haar gehoor met deze plechtige aanbieding direct insloot in de verantwoordelijkheid om hiermee ook iets te doen. De aanwezigen hadden nu immers ook, door haar, iets ontdekt wat zij net zomin als Terruwe voor zichzelf mochten houden. Zij mochten zich gesteund weten door haar verzekering dat het lichte last was:

In de vermetelheid van mijn onvermogen heb ik getracht voor U te zijn als een vendelzwaaijer, die zijn te zware last heeft leren dragen op één vinger: de mogelijkheid daartoe overkomt de mens. Want als eenmaal de waarheid is opgelicht voor het schouwend oog, wordt alles vederlicht.⁶³

De andere sprekers pasten haar inzichten toe op hun eigen werkterreinen, geconcentreerd op de vraag welke inzichten aan Terruwes bevestigingsleer ontleend konden worden voor eigentijdse mensbeelden en intermenselijke contacten. Naast de hoogleraren Herman Vekeman en Bob Goudzwaard sprak ook kardinaal Danneels. De vierde spreker was J.J.C. Marlet, een van Terruwes naaste collega's in de psychiatrie en aftredend bestuurslid van de naar haar vernoemde Stichting. Met name de lezingen van Vekeman en Goudzwaard, die sterk gericht waren op toepassingen van Terruwes bevestigingsleer in respectievelijk onderwijs en economie, vonden onder Terruwes eigen aanhang veel waardering.⁶⁴ Danneels gaf daarentegen toch een wat te ouderwets katholiek tintje aan het geheel in een volgens toehoorders langdradig en onvoorbereid betoog. Marlets meer feitelijke bijdrage over de initiatieven van de Stichting om Terruwes gedachtegoed in bredere kring te verspreiden, kwam op menige toehoorder als 'droog' over. Toch sprak er Marlets grote bewondering uit voor Terruwe als 'vitale vrouw' die officieel weliswaar tot de groep hoogbejaarden gerekend moest worden, maar nog altijd 'wakker en vigilant' was.

[Z]e behandelt nog een vaste schare van patiënten, ze studeert en schrijft, ze leest kranten en tijdschriften, houdt zorgvuldig in de gaten wat er overal gebeurt en weet altijd iemand te vinden die datgene opknapt waar ze zelf niet aan toekomt maar wat volgens haar wél moet gebeuren.⁶⁵

Marlet legde uit dat zij hem net als anderen tot daden aanzette via ‘het telefoongesprek’, waarin zij de kwestie presenteerde, de urgentie onderstreepte en vervolgens nog eens benadrukte dat ze iets moesten doen omdat ze wisten hoe het in elkaar zat.⁶⁶ Die diepe drive, vanuit het besef een opdracht te hebben en daarmee ook een verantwoordelijkheid, herkende Marlet in Terruwe. En hij was ervan overtuigd dat ook het gehoor inmiddels wel had begrepen

dat Dr. Anna Terruwe in eigen persoon de stuwende kracht is die de bevestigingsleer deed postvatten in allerlei geledingen van de gezondheidszorg, dat zij zelf bestormster is van vestingen met ivoren torens en zelf veroveraarster wilde zijn van bepaalde “heilige landen” c.q. grote gebieden van de geestelijke gezondheidszorg.⁶⁷

STAP OVER DE DREMPEL

Eind 1994 imponeerde Terruwe haar volgers opnieuw met een publiek optreden.⁶⁸ Een half jaar eerder had zij in de Nijmeegse stadschouwburg de indruk gewekt het stokje definitief aan anderen te hebben overgegeven. Al snel werd echter duidelijk dat het hier niet om een vlekkeloze wissel ging. Integendeel: Terruwe hield dat stokje nog enkele jaren vast. Ze was bepaald nog niet klaar met leven voor een leer. Op vrijdag 16 december 1994 sprak zij bij de jaarafsluiting van de zorgkoepel Stichting Philadelphia in de Grote Kerk in Naarden.⁶⁹ Hierin presenteerde zij ‘achtergrondvisies’ bij *De stap over de drempel*. Deze publicatie bevat een bewerking van de lezingen die zij en haar collega A.L. Kroft tijdens een symposium op vrijdag 2 oktober 1987 hadden gehouden.⁷⁰ Ook Marlet, die Terruwe net als Kroft al meer dan dertig jaar kende, hield een inleiding. Beide mannen hadden haar tussen 1953 en 1957 enkele malen ontmoet toen zij zich bij Prick in het Sint Canisiusziekenhuis in Nijmegen als zenuwarts specialiseerden. Het wetenschappelijke klimaat waarin zij zich als professionals in de geestelijke gezondheidszorg ontwikkelden, werd bepaald door ‘de wijsgerige antropologie (...) [van] Buytendijk, Guardini, Fortmann en Calon’. ‘Vertrouwen in de wijze van werken van de ander’ was hen bijgebleven en dat bleek dertig jaar later bij het symposium in Venray ongebroken.⁷¹ Marlet had Terruwes vroege publicaties kritisch maar constructief gereценiseerd en had steeds waardering behouden voor de ‘ongeslagen creativiteit’ die

Anna Terruwes laatste publieke voordracht in de Grote Kerk te Naarden, 1994.

zij ondanks de controverses over haar visie en praktijk had weten te behouden.⁷² Sinds 1982 was hij bestuurslid van de Nederlandse Terruwstichting. Hij was in 1984 gepensioneerd als geneesheer-directeur van locatie St. Anna van het Psychiatrisch Centrum Venray, waaraan Kroft nog verbonden was als directeur patiëntenzorg van Nieuw Spraeland. In hun streven naar de verbetering van de zorg voor verstandelijk gehandicapte volwassenen die ‘in een bijzondere werkelijkheid’ leefden, was Terruwes bevestigingsleer uitgangspunt voor verdere verkenningen.

Kroft wees op het ‘normalisatieprincipe’ als kern van emotionele problemen waarmee verstandelijk gehandicapten sinds de jaren 1960 kampten. Dit nobele streven leidde onbedoeld tot grote emotionele stress onder deze groep. Hij somde psychische en gedragsstoornissen op die het gevolg konden zijn van een opgelegde normalisatie: eenzaamheids- en minderwaardigheidsgevoelens, angst en onzekerheid die tot agressie of automutilatie leidden. Zulke problemen vereisten een nauwere samenwerking tussen psychiatrische zorg en zwakzinnigzorg, gericht op de versterking van de emotionele belastbaarheid en draagkracht van verstandelijk gehandicapten. Daarin kon ook psychotherapie een belangrijke rol spelen, zij het niet vanuit de gebruikelijke sterk cognitieve benadering. Affectief-emotionele psychotherapeutische benaderingen gericht op emotieverwerking en -regulering konden daarentegen juist wel geschikt en

heilzaam zijn voor verstandelijk gehandicapten. Hierin vervulde de psychotherapeut de rol van vertrouwde autoriteit, vanuit een onvoorwaardelijke acceptatie van de cliënt. Naast een structurerende en directief regulerende taak moest deze hulpverlener de zelfacceptatie en zelfwaardering van de cliënt versterken. Kroft koppelde die onvoorwaardelijke acceptatie en de nadruk op een goede affectieve relatie tussen therapeut en cliënt aan Terruwes bevestigingsleer. Die deelde precies deze kernelementen met nieuwere affectief-emotioneel psychotherapeutische benaderingen van verstandelijk gehandicapten, zoals ‘gentle teaching’ van de Amerikaan Frank J. Menolascino, en de ontwikkelings-dynamisch georiënteerde therapie van de Nederlander Anton Došen. Alle benaderingen waren volgens Kroft geslaagde voorbeelden waarin therapeuten een emotionele binding met cliënten tot stand hadden weten te brengen, ongeacht hun leeftijd, cognitieve of contactuele vermogens.⁷³

Terruwe werkte in haar bijdrage vanuit de wijsgerige antropologie van Plato, Aristoteles en Thomas van Aquino waarin zij haar ‘mondiaal mensbeeld’ had verankerd. Mondiaal betekende feitelijk universeel en haar benadering was er, volgens haar, op bedacht verboddeling ‘binnen de antropologie’ tegen te gaan. Ook op verstandelijk gehandicapten was dit mensbeeld van kracht, waarin een ieder ‘meer en meer mens’ werd door ‘in relationeel en participerend contact’ sterker verbonden te raken met de eigen ‘waardenwereld’.⁷⁴ Dit begrip ‘waardenwereld’ stond voor de eigen leefwereld die iemand innerlijk, in het eigen gemoed, kon bewegen, behagen, raken en doen verlangen naar zulke gevoelsmatige reacties. Intermenselijk contact versterkte die waardenwereld en de fases van menswording: lichamenlijk, psychisch, geestelijk. Die fases waren geen onderlinge voorwaarde: geestelijke menswording was niet afhankelijk van lichamenlijke of psychische menswording. Psychische menswording kwam door bevestiging tot stand, die op ‘respect, welbehagen en vreugde’ beruiste waardoor de mens in zijn eigenwaarde werd versterkt.⁷⁵ Bevestiging was volgens Terruwe niet afhankelijk van iemands verstandelijke vermogens en werd evenmin beïnvloed door mentale handicap. Naast de wereld van het cognitieve en intellectuele kennen was er een ‘wereld van de *goedheid*’ [curs. in orig.] waarin ‘ik voelen mag dat ik door de andere mens aanvaard word om mijn zelfs wille’, ‘de wereld waarin mensen zich bij elkaar thuis voelen, terwijl ze zijn mogen die ze zijn’.⁷⁶ Goedheid legde Terruwe uit als een ‘innerlijke gesteldheid, waarin wij van nature ontvankelijk zijn voor de goedheid van de andere mens,

en waarin wij van nature behagen scheppen in de goedheid van de andere mens'. Het was die wereld die de psychische menswording bepaalde die door bevestiging ('jij bent een goed voor mij – jij bent een goed in jezelf') de basis moest vormen van iemands identiteit.

Terruwe haalde in haar lezing uit naar haar eigen discipline, de geneeskunde, waarin 'de cultuur van goedheid' overwoekerd was door 'het intellect en de wereld van het kennen'. Zij zette deze stelling kracht bij met haar ruime praktijkervaring en haar ontdekking van de frustratieneurose. Voor haar was evident dat ook mensen met een verstandelijke beperking aan die neurose konden lijden die veroorzaakt was door een gebrek aan bevestiging in de vroegste jeugd.⁷⁷ Ook hen zou zij, hield zij haar gehoor voor, op dezelfde manier met succes kunnen behandelen als patiënten zonder verstandelijke beperkingen.⁷⁸ Hoewel zij haar eigen gave duidelijk onderstreepte, claimde Terruwe niet dat zij de enige was die andermans 'wezen door bevestiging' kon ontsluiten. 'Helpers' moesten zelf 'bevestigde en geopende mensen' zijn om anderen bevestiging te kunnen 'schenken'. 'Kunstenaars' die werkten met schoonheid en goedheid, zouden hiervoor beter toegerust zijn dan welke andere beroepsgroep ook. Zij hadden een 'onthullend vermogen' en waren in staat om zich kwetsbaar op te stellen en zich te laten bewegen door anderen.⁷⁹ In haar conclusie onderstreepte Terruwe het emotioneel herstellende vermogen van mensen met een verstandelijke handicap dat door bevestiging geactiveerd en ondersteund kon worden. Daaraan verbond zij het beeld van 'over een drempel stappen' als aanmoediging voor hulpverleners om dit inzicht serieus te nemen en ernaar te handelen. Dat was de 'blijde boodschap van de leer van de bevestiging'.⁸⁰

POLITIEK EN BEVESTIGING

Nadat de huurders van De Weem, oud-burgemeester Van Genabeek en zijn echtgenote, in 1996 naar elders waren verhuisd, vonden hier incidenteel vergaderingen plaats van enkele vooraanstaande bewonderaars van Terruwe. Die verenigden zich in de zogeheten Beraadgroep. Van Genabeek, nog altijd in functie als voorzitter van de Nederlandse Terruwestichting, weet nog dat hij zich aanvankelijk geschoffeerd voelde door dit initiatief.⁸¹ Terruwe was teleurgesteld geraakt over wat de naar haar vernoemde Stichting tot stand bracht. In plaats van dit te bespreken met het bestuur, hield zij contact af. Evenmin zag

zij in dat het bestuur bij gebrek aan voldoende eigen financiële middelen beperkte mogelijkheden had om activiteiten en evenementen te organiseren.⁸² In plaats daarvan liet zij zich door de enthousiastelingen van de Beraadgroep op sleeptouw nemen, zonder het stichtingsbestuur hierin te kennen. Dat er naast dat bestuur een nieuwe groep was die tijd, energie en het eigen netwerk voor de verbreiding van de bevestigingsleer wilde inzetten, juichte Van Genabeek toe. Dat Terruwe dit niet met hem had overlegd, was echter pijnlijk. Maar als altijd bij zulke strubbelingen wist zij de kou weer uit de lucht te halen door hem te vertellen dat ook zij verrast was door het initiatief van deze groep hooggekwalificeerde en invloedrijke adepten. Van Genabeeks ongenoegen leek zij niet goed te begrijpen, gefocust als zij was op 'de zaak'. De kwestie werd opgelost door hem als stichtingsvoorzitter *qualitate qua* in de Beraadgroep op te nemen.

De kopstukken van deze Beraadgroep – Bob Goudzwaard, Ernst Hirsch Ballin, Til Gardeniers-Berendsen – spraken tijdens het symposium 'Politiek en bevestiging', dat op vrijdag 5 oktober 1996 in de Gotische Zaal van de Raad van State plaatsvond. De organisatie was opnieuw in handen van de Thomas More Academie, in samenwerking met het Contactorgaan Nederlands Christelijke werkgevers in de Zorgsector. De honderdtwintig deelnemers kwamen overwegend uit de zorg en niet – zoals gehoopt – uit politiek en bestuur. Hirsch Ballin, hoogleraar internationaal recht aan de toenmalige Katholieke Universiteit Brabant en lid van de Eerste Kamer voor het CDA, introduceerde Terruwe als de 'grand old lady van de psychiatrie'. Met haar bevestigingsleer hield zij politici een spiegel voor. Politieke discussies draaiden stevast om loyaliteit binnen partijen en waren eigenlijk nooit partij-overstijgend. Politici konden daardoor niet realiseren wat in politieke zin wel degelijk mogelijk was wanneer zij zich samen engageerden voor maatschappelijk relevante (lange termijn) doelstellingen. Bevestiging kon daarvoor een nieuw kader bieden, maar om dit principe in de politiek te laten werken zou niets minder dan een stijlbreuk nodig zijn, aldus Hirsch Ballin.

CDA-politica Til Gardeniers-Berendsen was achtereenvolgens Minister van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk en van Volksgezondheid in de kabinetten-Van Agt (1977-1982). Zij had in 1975 met Terruwe kennisgemaakt naar aanleiding van de abortuskwestie. Terruwe wees destijds op vrouwen voor wie algemene vrouwenrechten gekoppeld waren aan een keuze tegen abortus. Die keuzevrijheid kon worden gewaarborgd door een strakkere regulering

die Gardeniers-Berendsen had bepleit, met medisch-psychische begeleiding en een wettelijk vastgestelde bedenktijd. Zij schetste een logische samenhang tussen haar eerste ontmoeting met Terruwe en haar inspanningen sinds eind jaren 1970, in de context van de Werkgemeenschap Mensbeeld en Politiek, om politici te doordringen van de waarde en betekenis van bevestiging voor het politieke bedrijf. Daaraan refereerde ze in haar lezing in Den Haag in 1996.⁸³

Gardeniers-Berendsen wees op drie basisvereisten waardoor bevestiging de politieke praktijk zou kunnen beïnvloeden: vastberaden wederzijds vertrouwen, werkelijk luisteren naar elkaar en je kwetsbaar op durven stellen. Die politieke praktijk liet echter een tegenovergesteld beeld zien dat eerder met zelfbevestiging samenviel dan met bevestiging. Zij verklaarde dit, net als Hirsch Ballin, vanuit de dynamiek van partijpolitieke profilering die sinds de jaren 1970 vooral beruiste op het zoeken of uitvergroten van onderlinge tegenstellingen. Binnen de strakke fractiediscipline konden goedwillende politici niet makkelijk persoonlijke standpunten of benaderingen kiezen, die door collega-politici en kiezers ook als tekenen van onbetrouwbaarheid konden worden uitgelegd.

Tijdens het middagprogramma verkenden sprekers de betekenis van de bevestigingsleer voor het zorgbeleid en voor het migrantenbeleid. Terwijl bevestiging in de zorg als relevant principe voor de versterking van het (zelf) waardegevoel van patiënten en cliënten toenemend werd erkend, kenmerkte het migrantenbeleid zich juist door een verontrustend gebrek aan dat principe. Terruwe zelf had in het ochtendprogramma gesproken, maar liet zich in de afsluitende discussie door hoogleraar economie Bob Goudzwaard (1934-2024) vervangen. Goudzwaard was hoogleraar Economie aan de Vrije Universiteit en zou na zijn emeritaat in 1999 ook cultuurfilosofie doceren aan de avondopleiding Spiritualiteit en wijsbegeerte van die universiteit. Hij werd tot de evangelisch-radicalen gerekend die in de jaren zestig de linkervleugel vormden van de Anti-Revolutionaire Partij. Voor deze partij was hij eerst fractiemedewerker en van 1967 tot 1971 kamerlid geweest. Hij was op afstand betrokken bij eerste verkenningen van gedeelde intenties tussen ARP, Christelijk-Historische Unie en KVP die uiteindelijk zouden leiden tot de oprichting van het CDA. Met die partij brak hij nadat het kabinet Van Agt I, in vervolg op het NAVO dubbelbesluit van 1979, instemde met de plaatsing van middellange afstandsruketten met kernlading op Nederlands grondgebied. Dit kon een chris-

telijke partij naar zijn overtuiging niet maken. Goudzwaard had niet aan de VU maar in Rotterdam economie gestudeerd, waar hij zich als vrijgemaakte gereformeerde student geestelijk beter had kunnen wapenen voor het functioneren vanuit christelijke principes in de samenleving. Voor deze studenten waren de colleges van J.P.A. Mekkes, hoogleraar Calvinistische wijsbegeerte, verplicht. Daar leerden zij om in de wetenschap ook religieus positie te kiezen. In de loop van zijn leven zou de oecumene voor hem uitdaging en opdracht blijken.⁸⁴

Religieus positie kiezen in de economie stond voor Goudzwaard in het teken van het ‘ontsluiten’ van courante economische paradigma’s, waardoor nieuwe zienswijzen op waarde en werkelijkheid mogelijk werden. Bij het openbreken van het eigenlijk normatieve denken over economische causaliteit was Goudzwaard internationaal in goed gezelschap van bijvoorbeeld de Indiase econoom en Nobelprijswinnaar Amartya Sen. Hij bepleitte het ontwikkelen van andere ‘blikrichtingen’ om meer zicht te krijgen op paradoxale economische ontwikkelingen die als onvermijdelijk golden. ‘Vooruitgang’ als premisse van economische ontwikkeling getuigde vooral van ideologisch geladen keuzes in een kluwen van onderling samenhangende ontwikkelingen wereldwijd. Wie het tempo noch de progressieve richting van die ontwikkelingen kon bijbenen, werd in deze benadering tot ‘probleem’ dat echter niet werd opgelost door het verder opschroeven van productie en kapitaal. In de welvaart die hiervan het resultaat was, deelde niet iedereen; integendeel, deze ging steeds met armoede en schaarste gepaard.⁸⁵

Kiezen voor een andere blikrichting was volgens Goudzwaard voorwaarde voor het loslaten van het ‘kinderachtige en gretige concept van een maximale expansie’, ten gunste van ‘het volwassen concept van overvloed op basis van verzadiging en houdbaarheid’. Daarmee plaatste hij mensen, hun keuzes en beslissingen in het middelpunt van economische verhoudingen en van potentiële economische transformatie. Die vroeg om scenario’s bepaald door andere idealen: duurzaamheid, menselijke draagkracht, het inzicht dat economie niet alleen om meetbare stromen draaide, maar ook om menselijk kapitaal. Zulk kapitaal liet zich niet alleen in termen van productiviteit meten, maar daarin telde ook mee wat niet of trager groeide, misschien niet actief was of zorg behoefde.⁸⁶ Het contact met Terruwe was Goudzwaard naar eigen zeggen ‘dierbaar geworden’ omdat zij liet zien welke dynamiek verbonden was met ‘het ontbreken van erkenning en bevestiging’ die hij herkende in de ‘in het heden-

daagse economische paradigma ingebouwde verhinderingen om het probleem van de armoede te onderkennen'.⁸⁷

Degenen die al jaren betrokken waren bij Terruwe en de Stichting waren laaiend enthousiast over dit symposium. De Beraadgroep leek een nieuw elan te geven aan Terruwes missie om 'de mensheid' ervan te doordringen dat zij de sleutel tot het eigen geluk gewoon in handen had. Een verklaring voor dit nieuwe elan was de relatieve onafhankelijkheid van de leden van die Beraadgroep, die Terruwe respecteerde. Die onafhankelijkheid maakte het mogelijk om haar boodschap aangepast aan tijd en domein opnieuw te verwoorden.

GEESTELIJK TESTAMENT

Hooglied van de nieuwe liefde, dat in januari 1996 verscheen, laat zich lezen als Terruwes geestelijk testament.⁸⁸ Ook hiervoor werkte zij intensief samen met de benedictijn Van Cranenburgh die ditmaal als tweede auteur werd vermeld. Voor *Hooglied* moest net als voor *Liefde gaf haar duizend namen* een nieuwe uitgever worden gevonden. Laatstgenoemd boek was door Arbor uitgegeven. Terruwes oorspronkelijke uitgever De Tijdstroom had daar geen moeite mee gehad, want de inkomsten uit *Affectiviteit-effectiviteit. Breekpunt van menselijk leven. Over waardeoverdracht in het onderwijs* (1988) en *Democratie vraagt mondiaal mensbeeld. Bevestiging bevestigd* (1990) bleken te verwaarlozen.⁸⁹ Arbor zou in 1998 nog een zevende en laatste druk van *De frustratieneurose* realiseren dat Terruwe zelf als de wetenschappelijke ruggengraat van haar oeuvre beschouwde.⁹⁰ Respons op het opnieuw uitbrengen van de eigenlijk ongewijzigde oorspronkelijke tekst uit 1962, bleef nagenoeg uit.⁹¹ In nieuwe drukken van ander ouder werk was Arbor niet geïnteresseerd, net zo min als andere uitgevers, ondanks bezwerende toezeggingen van Terruwe dat er in België zeker nog afnemers te vinden zouden zijn.⁹² Op aanbeveling van Herman Vekeman nam de Belgische uitgeverij Averbode *Hooglied van de nieuwe liefde* in het fonds op. Hij loofde Terruwes boek als 'het grote werk van haar levensavond'. 'Het boek heeft niet de taalcharme van vroegere publicaties: het is een moeilijk boek', met een 'eigen onmiskenbaar idioom', 'thomistisch gekleurd, vaak fragmentarisch'. Op een aantal punten was het 'uitgesproken conservatief, bewarend en behoedend, welhaast provocerend'. Voor Vekeman was echter duidelijk: 'Onze cultuur heeft deze steen des aanstoets nodig.'⁹³

Anna Terruwe en Hein van Cranenburgh OSB, mei 1998.

Averbode realiseerde binnen korte tijd twee drukken die in Vlaanderen uitverkocht raakten. Een derde druk volgde, na aanvankelijke aarzeling, omdat uitgeverij Gooi en Sticht, die Averbode in Nederland vertegenwoordigde, in 1997 nog een voorraad van meer dan duizend exemplaren had.⁹⁴ Nederlandse lezers trok Terruwes zwanenzang met andere woorden nauwelijks meer.⁹⁵ Net als Terruwe en anderen die haar werk welwillend lazen en begrepen, schermde Vekeman in zijn voorwoord steeds met het begrip ‘empirisch’ om het menswetenschappelijke gehalte ervan te verhelderen. Empirisch was wat zij deed echter nauwelijks te noemen, omdat er geen sprake was van een systematische verzameling noch toetsing van de inzichten die zij in haar praktijk als psychotherapeut had opgedaan. Feitelijk vormde de klassieke christelijke antropologie steevast het kader waarin zij interpreteerde wat haar patiënten vertelden of wat zij waarnam. Inmiddels sprak zij zelf van haar ‘bevestigingstheologie’ die berustte op de vaste overtuiging dat menselijke ervaring zich enkel met behulp van de christelijke antropologie liet duiden. Ook vertolkers als Van Cranen-

burgh en Vekeman namen daarvoor het misplaatste begrip ‘empirisch’ over. Zij probeerden er de betekenis van Terruwes inzichten mee te onderstrepen en bepleitten de toepassing hiervan als onderdeel van een goddelijk heilsplan.

Vekeman typeerde het boek in zijn ‘ten geleide’ als ‘een innige dialoog’ van empirische inzichten die Terruwe aan haar praktijk ontleende, en reflecties over het Evangelie in het Nieuwe Testament. Voor hem deed zij op micro-niveau waarvoor de Verenigde Naties zich op macroniveau inzetten: zoeken naar ‘toegangswegen tot het geschonden individu en uitwegen uit menselijk leed’. Hij noemde haar de ‘wegbereidster van een mondiaal mensbeeld dat voor alle tijden en culturen de grondwaarden wil benoemen voor een antwoord op de vraag naar de zin van de mens’.⁹⁶ Haar bevestigingsleer heette ‘een a priori zonder alternatief voor een gezond zelfwaardegevoel en een geslaagde communicatie met anderen’.⁹⁷ Meer dan dat stond het in het teken van ‘het mystieke gebeuren van de liefde Gods voor de mens en zijn wereld’, als herstel van de communicatie die de mens met de zondeval had verbroken. Vekeman sprak over ‘het drama van de gebrokenheid die zich manifesteert in de cultuur van de zelfbeschikking ten koste van anderen’.⁹⁸ Hij loofde Terruwes lezing van het Nieuwe Testament, met Jezus als eerste volmaakte bevestiger die met weerhoudende liefde de mens in staat stelt tot het ervaren van Gods liefde en tot het bevestigen van anderen. Wat ooit genade heette, werd in Terruwes terminologie ‘de affectiviteit van Jezus’ weerhoudende liefde’. Dit was de nieuwe liefde die mensen in kerk en wereld zou moeten dragen en zou moeten laten worden wie zij in aanleg zijn. In deze geest noemde Terruwe – en Vekeman met haar – het christendom bij uitstek als de godsdienst van de affectiviteit.

Hooglied van de nieuwe liefde laat zich ook als beknopte autobiografie lezen, met leven voor een leer als hoofdlijn. De drive waarmee zij voor die leer werkte, verklaarde Terruwe door de zending die zij naar eigen zeggen in 1969 van paus Paulus VI had gekregen. Binnen de rooms-katholieke kerk is ‘zending’ een ecclesiologisch begrip, van toepassing op formele taakstellingen van geestelijken en andere leden van het kerkelijk kader. Terruwe onderstreepte dat zij altijd haar ‘wetenschap (...) uitdrukkelijk aan de leiders van de Kerk [had] aangereikt’.⁹⁹ Impliciet trok zij parallellen tussen haar positie en die van Maria van Magdala, die met een opdracht van Jezus naar de apostelen was gezonden: niet doorgaan met hun leven op de oude voet maar dit in navolging van Jezus helemaal op een nieuwe leest schoeien.¹⁰⁰ Vooral door haar intensieve uitwis-

seling met Paul van Moorsel was Terruwes interesse in visies op Maria van Magdala in het oosters christendom gegroeid.¹⁰¹ In het westers christendom was deze Maria door paus Gregorius de Grote in een preek in 591 publiekelijk als prostituee gedemonstreerd. In de oosterse traditie was zij daarentegen een vertrouweling van Jezus, getuige van Zijn verrijzenis en mede daarom Zijn discipel en apostel. De ontdekking van gnostische teksten, zoals het Evangelie van Maria (ontdekt in 1896) en de dertien gnostische codices die in 1945 in het Egyptische Nag Hammadi waren ontdekt, bracht de meer gelijkwaardige en zelfs leidende rol van vrouwen als Maria van Magdala in de groep rond Jezus aan het licht. In 2016 zou paus Franciscus haar de titel geven die zij al had in de apocriefe evangeliën vastgelegd in die gnostische teksten: apostel der apostelen (*apostola apostolorum*).¹⁰²

Terruwe liet in haar laatste boek wellicht wijselijk buiten beschouwing waar zij in het directe contact met Paulus VI wel aan had gerefereerd: dat ook zij in opdracht van Jezus hem kwam vertellen over het ‘nieuwe kleed der liefde’ waarin de kerk zich moest hullen.¹⁰³ Die wat vage terminologie werd kortweg ‘de nieuwe liefde’ in *Hooglied*, die herkenning en erkenning van de ander vergde en daarmee bevestiging als christelijke grondwaarde aanvaardde. ‘C’est à vous, Madame, et à vos collegues’, had de paus haar op 28 augustus 1969 in zijn zomerverblijf Castel Gandolfo gezegd toen zij hem vroeg of hij deze inzichten aan de geloofsgemeenschap wilde meedelen. ‘Gaat U maar om het te zeggen – ik zend U’, zouden zijn woorden zijn geweest.¹⁰⁴

Voor haar was het besef van deze zending en de opdracht die eruit voortvloeide, niets minder dan een openbaring. ‘Dat ik moet spreken is aan mij duidelijk geworden door mijn ervaringen in mijn spreekkamer.’ Wat de kerk leert, moest zij laten ‘landen’ onder de gelovigen, door haar werk als psychotherapeut, haar lezingen en haar publicaties. In haar weergave in *Hooglied* noemt zij dit een moeilijke en verantwoordelijke opdracht – zichzelf en haar werk steeds in het middelpunt van haar betoog houdend. Terugkijkend noemt zij wederom de ‘goede mannen’ die haar steeds hebben ondersteund in dit werk. Het vermelden van hun inhoudelijke steun functioneerde evenzeer als blijk van hun goedkeuring voor haar visies. Her en der in de tekst duiken hun namen op: Alfrink, Danneels, Duynstee, Goudzwaard, Van Cranenburgh en ook Vekeman – een geactualiseerd rijtje want Feron en ook Baars ontbreken.¹⁰⁵

Als geestelijk testament documenteert *Hooglied* betekenisveranderingen in haar centrale begrippen. Deels zijn die het resultaat van een voortschrijdend vermogen om scherper onder woorden te brengen wat weerhoudende liefde nu eigenlijk was, of hoe bevestiging werkte. Die ontwikkeling naar compactere beschrijvingen en functionelere metaforen is ook te zien in Terruwes lezingen en publicaties uit de jaren 1970 en 1980. Deels komen die verschuivingen echter ook op het conto van vertolkers als Vekeman en Van Cranenburgh die meer nadruk legden op theologische dan op mentale of psychologische dimensies. Terruwes claim om altijd met gezonde mensen te werken, werd door Vekeman omgezet in gebroken mensen. De frustratieneurose als kader voor de psychotherapeutische interventies zoals Terruwe bevestiging ooit bedoeld en ook uitgelegd had, was in dit geestelijk testament nagenoeg geheel uit beeld verdwenen. In plaats daarvan werd bevestiging in het christendom verankerd als uitleg van betekenis en werking van de verlossing door Jezus Christus. Oude strijdpunten over wilsonvrijheid en daarmee de werking van ascese werden benoemd als 'koesteringscultuur van het verlangen' dat de mens eigen was en dat ook goed was zolang de rede hierover de controle had en behield. 'Weerhoudende liefde', oorspronkelijk door Duynstee en ook Terruwe gebruikt voor vormen van liefde tussen ongelijke grootheden – ouders en kinderen, priesters en gewone gelovigen, zelfs mannen en vrouwen – die mensen in staat stelde zichzelf te worden, op eigen uur en tijd, werd 'de nieuwe liefde': volkomen gespiritualiseerd als Gods liefde voor de gebroken mens.

Na verschijning van *Hooglied* bezong Vekeman enerzijds de kritische reacties die het opriep onder lezers, anderzijds bekende hij het zelf geen gemakkelijk boek te vinden. Dat laatste hing ook samen met de ook in 1996 onder katholieken nog altijd controversiële afwijzing van kunstmatige vormen van geboortebeperking door Paulus VI in *Humanae Vitae*, waaraan Terruwe steun bood met het principe van de weerhoudende liefde. Velen hadden hem afgeraden mee te werken aan *Hooglied*, anderen hadden het juist aangeraden.¹⁰⁶ Hij was ervan overtuigd dat de 'agora', het publieke domein, de plek was waar de bevestigingsleer door voor- en tegenstand zou moeten landen. Terruwes forse aanspraak dat haar inzichten over bevestiging en liefde mondiale geldigheid en betekenis hadden, lokte zulk debat ook uit. 'Mondiaal' wilde niet meer of minder zeggen dan 'algemeen menselijk', wat niet altijd wetenschappelijk hard te maken viel, aldus Vekeman. Lezers van *Hooglied* ontwaarden in haar rede-

neringen over de weerhoudende liefde impliciet een superioriteitsdenken waarvan zij juist afstand zei te willen nemen. Ook asymmetrische relaties tussen partners als uitgangspunt voor die liefde kwamen op lezers als onwenselijke situaties over die in haar benadering juist in stand werden gehouden. Over Terruwes royale aandacht voor de instemming van kerkelijke gezagsdragers als Paulus VI struikelden lezers eveneens. Vekeman noemde hun interpretatie ‘niet loyaal’: ‘Dr. Terruwe zoekt hier geen autoritaire bevestiging van haar opvattingen.’ Daarmee sloeg hij de spijker op de kop, want Terruwe was volkomen overtuigd van haar gelijk. Daar had zij het gezag van de paus niet voor nodig. Dat had zij echter wel nodig voor de binnenkerkelijke steun en verspreiding van haar inzichten. Die steun had zij systematisch gezocht sinds de jaren 1950. Vekeman benadrukte liever dat zij met *Hooglied* ‘de oerchristelijke visie op de liefde’ van bevestiging openlegde voor lezers.¹⁰⁷

ONBEVESTIGD?

Menigeen die met Anna Terruwe te maken kreeg voelde zich persoonlijk door haar geraakt. Beschrijvingen van contact met haar ademen genegenheid en bewondering, zelfs een diepe verering:

Bij een eerste ontmoeting komt zij over als hartelijk, belangstellend, meelevend. Wie haar nauwkeuriger gadeslaat tijdens een gesprek of een lezing, wordt getroffen door de rijke schakering van haar wezen, door de spiegeling op haar gelaat van gevoel en verstand, zoals bij zon en schaduw, een spiegeling in zeldzaam harmonisch verband, waarbij noch het gevoel en de daaruit ontspringende emoties, noch het verstand als steriele abstractie, domineert.¹⁰⁸

Econoom Bob Goudzwaard zou Anna postuum typeren als ‘hartelijke, betrokken vrouw’: de ‘vleesgeworden bevestiging’.¹⁰⁹ Een ‘hartverwarmende vrouw die in iedereen het goede zag’, herinnert Will Cappetti zich, die in haar functie als hoofdverpleegkundige in het Nijmeegse Sint Canisiusziekenhuis op goede voet met Anna was komen te staan.¹¹⁰

Het is de vraag of naaste familieleden van Anna zulke louter positieve karakteriseringendeelden. Net als anderen die haar persoonlijk nog beter kenden,

hadden zij ook andere kanten van haar gezien en ervaren. Anna Terruwe had een diepe behoefte aan erkenning en waardering, herinnert Ton van Genabeek zich, de eerste voorzitter van de Terruwestichting en geruime tijd haar buurman. Terugblikkend vroeg hij zich af of zijzelf misschien ‘niet bevestigd is geweest’ en dat ‘heel dat gedachtegoed van de bevestigingsleer ook het resultaat [zou kunnen zijn] van eigen ervaring, van gebrek aan bevestiging’.¹¹¹ Die indruk wordt gedeeld door Henk Delissen, die verschillende functies in de stichtingen van de Terruwes bekleedde en net als zijn vader haar accountant was. Op hoge leeftijd liet Anna geen gelegenheid onbenut om haar contacten met ‘al die hotemetoten, bisschoppen’ uit de doeken te doen en ze benadrukte zo ook haar eigen betekenis. Voor Delissen bleef dit alles weer in balans doordat Anna ook het goede zag en benoemde in ‘gewone’ mensen met wie zij contact had. Zij kon plompverloren in een gesprek tegen hem zeggen: ‘U bent een mooi mens.’ Zulke ‘alleenspraken’ hadden voor hem, zo herinnert hij zich, haast sacrale dimensies. Zij kon iemand het gevoel geven deelgenoot te worden van iets belangrijks en tegelijk ervan doordringen dat ook dat iets bijzonders was.¹¹² Anna liet anderen, kortom, verschillende kanten van haar zelf zien: van een zelfbewuste hulpverlener, trots op wat zij had gedaan en bereikt, tot een eigenlijk verlegen, zelfs kwetsbare vrouw die ook veeleisend, dwingend en soms ook ronduit narrig kon zijn. Deed zij een beroep op iemand, dan ging zij er als vanzelfsprekend van uit dat die dat zou honoreren.¹¹³ Gebeurde dat niet, dan was de liefde tenminste tijdelijk over – en ook die wetenschap was voor menigeen aanleiding om datgene te doen wat Anna van hen vroeg.

Haar patiënten beschouwden haar als een ervaren hulpverlener die echt luisterde en hen de aandacht gaf die op hen een heilzaam effect had.¹¹⁴ Eén van haar laatste patiënten, Anja den Bok-Mulders, beschrijft hoe geconcentreerd Terruwe was in hun gesprekken in 1996.¹¹⁵ Zij wist precies wat ze in eerdere consulten hadden uitgewisseld en zette dat systematisch in om deze cliënte haar eigen mogelijkheden en oplossingen te laten ontdekken en herkennen. Den Bok-Mulders heeft in een terugblik beschreven dat ze compleet was vastgelopen in het religieuze leven waarvoor ze eind jaren 1980 had gekozen.¹¹⁶ Ze was verliefd geworden op een jongere man, maar anders dan haar medezusters dachten, was dat niet de oorzaak van haar problemen. Die lag volgens haar veel dieper, in haar ‘mens-zijn of mens-worden’. Daarom wilde ze ook met iemand van buiten haar kloostergemeenschap praten en haar overste vond Terruwe

Anna Terruwe, eind jaren 1990.

daartoe bereid. Tot haar opluchting want hulpverleners die midden jaren 1990 nog iets van het kloosterleven begrepen, waren schaars. In *Driemaal bruid. Van non naar moeder* beschrijft Den Bok-Mulders hoe zij Terruwe voor het eerst ontmoette. Zij belde aan bij ‘een pittoresk huis in landelijke stijl’ in ‘een klein dorp met keurige straatjes en schattige huisjes’. Terruwe zelf deed open:

een oudere dame die zo van een Engelse theekrans uit een detective leek te zijn weggelopen. Haar witte haar was in een hoge knot opgestoken. Met haar zachte grijze ogen keek zij mij aan. Dit was dokter Anna Terruwe.¹¹⁷

Terruwe ging haar voor naar het tuinhuis waar zij praktijk hield. Hier stond een pot thee met kopjes klaar, naast een doos met tissues. Die was halfleeg na hun eerste gesprek, dat niet zoals gepland drie kwartier had geduurd, maar twee uur. Terruwe had haar vooral gerustgesteld: ‘Kind toch, jij hebt niets verkeerd gedaan.’ Zij had de jonge vrouw gefeliciteerd met de liefde die ze had ervaren doordat ze verliefd was geworden. Dat was een teken van Gods genade. ‘God is en blijft trouw, wij mensen maken vergissingen. Zijn zegen rust op datgene waar wij mensen worden die we moeten zijn.’ Toen Den Bok-Mulders afscheid nam, liet Terruwe haar weten geen spijt te hebben dat zij haar had laten komen. ‘Er is zoveel moois en gaafs aan je. We gaan zorgen dat je zo gaaf en gelukkig verder kunt leven.’ Overspoeld door blijdschap vertrok Den Bok-Mulders uit Deurne; voor het eerst sinds ze worstelde met de vraag of ze kloosterzuster moest blijven of niet, had ze geen verwijt of veroordeling gevoeld. Het gesprek met Terruwe gaf haar vertrouwen ‘dat ik op het goede pad liep. En deze vrouw zou mij daarbij begeleiden, alleen wist ik nog niet hoe.’

Samen stippelden ze in de daaropvolgende gesprekken dat pad uit: tijdelijk vertrek uit de gemeenschap, voortzetting van de gesprekken met Terruwe, zich in het contact met anderen buiten haar kloostergemeenschap weer geestelijk kunnen opladen, rouwen over het verlies van een ideaal en van de gemeenschap waar ze deel van uit had gemaakt en geleidelijk leren ontdekken hoe ze haar leven in de toekomst wilde leiden.¹¹⁸ Voor Den Bok-Mulders was Terruwe een ‘sterke gids’ in deze zoektocht. Zij confronteerde haar met zichzelf, maar leerde haar vooral zichzelf te vergeven. In haar psychologische begeleiding was zij stellig en directief; tegelijkertijd beschermde Terruwe haar cliënte tegen de druk die zij van medezusters ondervond. Het was uiteindelijk Anna Terruwe

die de overste van Anja den Bok-Mulders liet weten dat zij niet terug zou keren, maar uit zou treden.¹¹⁹

Den Bok-Mulders' verhaal laat zien hoe Terruwe via geruststelling en bevestiging haar cliënte in de therapie in staat stelde haar vertrouwen en gevoel van eigenwaarde te versterken. Wat ze aangereikt kreeg, moest Den Bok-Mulders ook buiten de behandelkamer durven toepassen. Terruwe moedigde haar cliënten aan om vanuit een versterkt zelfgevoel meer van zichzelf te laten zien. Degenen die daar moeite mee hadden, gaf zij ook wel gerichte opdrachten die haar doenlijk leken en deze cliënten de beoogde bevestiging van anderen kon opleveren. Soms ging het om kleine zaken, zoals haar verzoek om te bidden voor een van haar projecten: een reis, een lezing of het verschijnen van een boek.¹²⁰ Soms ging het om grotere opdrachten, bijvoorbeeld in het kader van activiteiten voor een van de naar haar vernoemde stichtingen. Zulke opdrachten vergden een eigenlijk professionele inzet waaraan het risico kleefde dat zij deze cliënten overvroeg en overbelastte. Dit risico was des te groter als cliënten de opdracht als persoonlijk verzoek van Terruwe aan hen interpreteerden. Daarmee dreigden grenzen tussen hulpverlener en cliënt te vervagen die beiden in de therapeutische setting moesten beschermen.

Geheel belangeloos waren zulke opdrachten van Terruwe vaak niet. Zij was zich er terdege van bewust dat haar professionele visies en inzichten weinig of geen sporen hadden nagelaten onder haar vakgenoten. Daar deed zij publiekelijk tamelijk laconiek over – alsof verandering in haar voordeel mettertijd beslist in het verschieft lag. Ooit had zij Koert Baars echter toevertrouwd dat patiëntcontacten veel vruchtbaarder waren gebleken voor de verbreiding van haar leer. Daardoor kon zij als hulpverlener soms onverantwoord grote risico's nemen met de geestelijke gezondheid van (oud)cliënten. In haar diepe behoefte om hen de bevestiging te bieden die zij volgens haar nodig hadden en verdienden, overschatte ze soms hun draagkracht. Dat gold ook voor hun vermogen om zelf de therapeutische setting te onderscheiden van de meer zakelijke verhoudingen waarin zij een opdracht van Terruwe uitvoerden. Niet iedereen kon zich in zo'n meer professionele context handhaven zonder Terruwes sturende en beschermende aanwezigheid. Een oud-patiënte ontregelde Terruwes leven jarenlang met aanhoudende telefoontjes en onaangekondigde bezoeken, die ook de aandacht trokken van bewoners in en om de Stationslaan.¹²¹ Voor Anna was het lastig in te zien dat zij met mensen die zij alleen als patiënt had leren

kennen noch persoonlijk noch via de Stichting werkrelaties aan moest gaan, ook al dacht zij hen daarmee een oefenterrein te bieden dat in het verlengde van haar spreekkamer leek te liggen. Evenzeer kon zij moeilijk toegeven dat zij soms moeite had om ernstige psychiatrische problematieken te herkennen bij mensen die haar consulteerden. Aan haar intentie om liefde via bevestiging als therapeutisch principe in te zetten en vooral te werken met mensen van wie ze kon houden, kleefde een onacceptabele keerzijde. Want ‘houden van’ was – en is – geen professionele kwalificatie in de geestelijke gezondheidszorg en ondermijnt heilzame grenzen tussen behandelaars en patiënten.

ALTIJD WILLEN HELPEN

Bij de opbouw van haar praktijk had Terruwe een vorm moeten zoeken voor het contact met haar patiënten. Haar leermeester Rümke typeerde dit als ‘modus van menselijkheid’ en legde uit dat de arts-patiëntrelatie misschien leek op die tussen een ouder en kind, of tussen vrienden, maar daar echt niet mee verward mocht worden. Een familiale of vriendschappelijke benadering mocht hartelijk overkomen, maar was feitelijk naïef en ook schadelijk voor het vertrouwen in de dynamiek tussen arts en patiënt.¹²² Voor Terruwe stond die hartelijkheid echter vaak voorop, maar dat kon haar patiënten of cliënten in verwarring brengen over de vraag of het contact dat ze met de zenuwarts hadden, nu professioneel-therapeutisch was of toch ook persoonlijk. Een cliënte die in gesprekken en per brief duidelijk maakte dat zij niets liever wilde dan deel uitmaken van Terruwes persoonlijke leven, werd door haar gecorrigeerd: dat stond de verhouding van arts en patiënt niet toe. Dit verwarde deze cliënte die in brieven beschrijft dat zij Terruwe mocht aanraken, wat toch als persoonlijk uitgelegd kon worden. Bovendien vonden de consulten in Terruwes eigen huis plaats, in haar persoonlijke omgeving met andere woorden. Daar kwam nog bij dat Terruwe in hun gesprekken, net als in haar boeken, toch heel wat van zichzelf prijs gaf, schatte de cliënte in. Voor haar was de strikte grens die Terruwe tussen persoonlijk en professioneel trok, eerder flexibel en ambigue.¹²³

Fysiek contact leidde ook bij andere cliënten tot een grensvervaging die Terruwe zei juist niet te beogen. Dit contact was overigens begrensder dan dat van hulpverleners in de geestelijke gezondheidszorg die zich in de jaren 1970

en in de eerste helft van de jaren 1980 toelegden op non-verbale, lichaamsgerichte benaderingen.¹²⁴ Ook collega's als Prick waardeerden het 'tasten', 'tast-indrukken' en 'tastbaarheid' in Terruwes therapie positief als uitdrukking van verbondenheid, van kennen door voelen: dat via de tastzin 'allerlei menselijke zijnswijzen' binnen het bereik van patiënten kwamen en in hen mentale veranderingen bewerkten.¹²⁵ Aandacht voor de vraag of patiënten begrepen dat zulke 'tactiele' dimensies therapeutisch bedoeld waren, was er echter niet. Specifiek voor mensen die in emotioneel opzicht beschadigd waren of niets gewend waren, kon een non-verbale benadering hun emotionele draagkracht overschrijden en zeer nadelige gevolgen hebben. Zeker als de therapeut niet helder communiceerde over de functie van eventuele aanrakingen en wat die teweeg zouden kunnen brengen.¹²⁶

Wie door Terruwe in therapie werd aangeraakt, wist niet altijd waarom dat was. Zij vertrouwden haar, hoefden geen doelgericht 'gedragstherapeutisch program' dat zij als druk ervoeren die hun problemen zou versterken. Zij merkten dat zij mentaal krachtiger werden doordat Terruwe er gewoon was en zó dichtbij hen stond dat zij hen ieder moment kon aanraken als dat nodig was.¹²⁷ Liever dan effectiviteit wilden zij affectiviteit die zich niet vooraf liet sturen of reguleren. Een van haar patiënten beschreef dat Terruwe haar bij binnenkomst altijd omarmde. Vervolgens

ging zij [Terruwe] zitten aan haar kant [van de tafel] en ik aan mijn kant. (...) Wij zaten dan gewoon zo, met de handen in elkaar. Dan kon dokter Terruwe zeggen: ja, dat heb jij nodig, hè – of niks zeggen. Maar dat alleen, dan voelde je, o God, dat is die kracht, dat is de kracht. Ik hoef niks uit te leggen, ik ben wie ik ben. En dokter Terruwe voelt dat blijkbaar ook en laat dat ook voelen.¹²⁸

Aanraking ondervond deze cliënte als zinvol en betekenisvol, omdat zij dan niet hoefde te spreken of uit te leggen maar kon volstaan met 'dat aanvoelen van elkaars handen'. Tegelijkertijd voelde zij zich emotioneel ontregeld door Terruwes fysieke nabijheid. Zij beseftte dat er in het contact tussen haar en haar behandelaar iets gebeurde dat misschien niet kon of mocht. Toen zij om een nieuwe afspraak vroeg per brief, stuurde zij Terruwe langs die weg ook 'een kus en een knuffel, iets tussen ons!¹²⁹ In haar beleving was zij geen patiënt

meer, ook al stuurde Terruwe haar de rekening voor zulke samenkomsten, die ze ook trouw betaalde.¹³⁰

Gedurende haar praktijkvoering moedigde Terruwe patiënten aan om haar, als deel van de behandeling, per brief op de hoogte te houden van wat hen overkwam, wat zij dachten en voelden. Ook oud-patiënten bleven dat soms trouw doen en kregen van haar ook bericht terug.¹³¹ Haar trouw aan patiënten bleek ook waar zij hen in geval van complexe maar niet louter psychiatrische moeilijkheden hulp probeerde te bieden. Bijvoorbeeld door degenen die zich financieel in de nesten hadden gewerkt, in contact te brengen met haar eigen accountant die dan bekeek of er in dat opzicht nog wat bij te sturen viel.¹³² Anna Terruwe bleef het met andere woorden lastig vinden het beroep dat cliënten expliciet of impliciet op haar deden, terug te brengen tot wat zij als professionele hulpverlener mocht bieden. De vraag dringt zich op of dit te maken had met de praktijktraining die zij van haar mentor Willem Duynstee had gekregen. Die ging als zielzorger uit van pastoraal noodzakelijke hulp die veel minder strak begrensd was dan een medische hulpvraag. ‘Levensbegeleiding’ was voor Duynstee synoniem met vermogen tot meevoelen. Dit betekende dat hij niet op afstand bleef, maar iemand benaderde ‘van mens tot mens, heel persoonlijk, met heel zijn aandacht en heel zijn hart voor die ene mens die bij hem was’, en met de liefde die ‘alles hoopt, alles verdraagt, alles duldt’.¹³³

Terruwes ‘grenzeloze’ opstelling laat zich ook begrijpen vanuit wat haar promotor Carp als de ‘psychotherapeutische situatie’ had beschreven. Hij doelde op een situatie waarin therapeut en patiënt onderling met elkaar vervlochten raakten tot een ‘met-en-voor-elkaar zijn’. Precies die vervlechting maakte het de patiënt mogelijk de eigen levensgeschiedenis met de psychiater te delen. In zijn uitleg van de grondslagen van de psychotherapie benadrukte Carp dat het therapeutisch contact erop gericht moest zijn het vertrouwen van de patiënt te winnen met een ‘zekerheid en veiligheid schenkend sympathiegevoel’. Dat alleen al kon bevrijdend werken op de patiënt. In die vorm was psychotherapie ‘kunde’ en ‘kunst’ die van de geneesheer als ‘helper’ een sterk ontwikkeld communicatief vermogen vroeg.¹³⁴ Terwijl Carp stelde dat de sekse van de therapeut van betekenis was voor die psychotherapeutische situatie, kon hij niet uitleggen hoe precies.

Anna Terruwe zag zich gesteld voor de opgave om daarin haar weg te vinden, zonder vrouwelijke rolmodellen. Mannelijke collega’s stelden zich vaak

op als alwetende potentaten, waarvan clerici als Duynstee dan weer het tegenbeeld waren. Die redeneerde vanuit een onhelder begrensde professionele verantwoordelijkheid, gecombineerd met een sterke overtuiging dat hij in staat was degenen die om zijn hulp vroegen te helpen. Bovendien bleef Terruwe vasthouden aan het op Thomas gebaseerde denken over ‘orde’ en ‘ordering’. Daarin waren eigenlijk geen andere voor de hand liggende scripts voor vrouwelijke hulpverleners dan dat van een ‘moeder’, die zorg verleende die door patiënten als ‘moederlijk’ werd gekarakteriseerd.¹³⁵ In therapeutisch opzicht sloot dit zeker vanaf het einde van de jaren 1960 duidelijk aan bij Terruwes ambitie om wat patiënten aan ouderliefde – met die van hun moeders voorop – tekort waren gekomen, aan te vullen.

‘Erg moederlijk’ is ook de typering van Terruwes aanpak door de haptonome Willem Pollmann-Wardenier. Zij baseerde die kwalificatie op wat patiënten haar vertelden die Terruwe voor haptotherapie naar haar had doorgestuurd. ‘Dan zei er een: ik deed mijn jas aan en toen deed zij [Terruwe] mijn kraagje goed, en daar was ik zo blij mee.’ Sommige patiënten namen nieuwe kleding die ze hadden gekocht eerst mee naar Terruwe om te laten zien. ‘Dat hele kinderlijke’ trof Pollmann-Wardenier in Terruwes patiënten, in een wereld die ze niet kenden en die hen ook beangstigde en voor wie ‘de dokter’ als een soort ‘moederlijk baken’ fungeerde. Mensen op eigen benen zetten, leren werken met wat ze in therapie aan hadden gevoeld en ervaren en zo hun draagkracht leren kennen en versterken – dat was wat Pollmann-Wardenier als haptonoom had geleerd en toepaste op de patiënten die Terruwe aan haar doorstuurde. Zonder dat zij dat Terruwe durfde te vertellen vond zij dat deze patiënten wel erg afhankelijk waren en ook bleven van de zenuwarts. Dat was ook weer niet zo vreemd, aldus Pollmann-Wardenier, gezien hun ziektegeschiedenis. Terruwe moest eindeloos verhalen van patiënten hebben aangehoord waarbij ‘je hart (...) van medelijden’ omdraaide. Therapeutische verantwoordelijkheid mocht echter nooit op medelijden neerkomen en dat kon alleen als een therapeut heldere grenzen stelde. Alleen de belangen van patiënten telden bij therapeutische interventies. Was dat niet het geval, dan riskeerde een therapeut dat dankbaarheid van patiënten een persoonlijke leegte zouden vullen.¹³⁶

Daar waar Terruwes kracht is gesignaleerd – in de een-op-een-relatie met patiënten die charismatische dimensies zou hebben – lag waarschijnlijk tevens haar zwakte. Pollmann-Wardenier vond dat Terruwe de patiënten die zij sa-

men behandelden, 'klein, te klein' hield.¹³⁷ Ook in dit opzicht leek Terruwes positie misschien eerder pastoraal – mensen niet loslaten – dan professioneel als psychotherapeut – mensen zelfstandig leren en laten functioneren. Natuurlijk stuurde Terruwe vooral die patiënten naar haptonomen als Veldman en Pollmann-Wardenier met wie zijzelf niet goed verder kwam in haar therapie. Therapeutisch succes stond voorop, ook voor haar als therapeut.¹³⁸ Gesprekken met oud-cliënten laten zien dat er zeker ook patiënten waren die door de therapie bij haar hun mentale draagkracht leerden kennen en versterken. Bij hen rekte Terruwe de tijdspannes tussen de consulten zodanig op dat zij die draagkracht zelf konden testen. Die patiënten waren soms zelf verbaasd over de geestkracht die zij door enkele gesprekken met Terruwe in zichzelf hadden weten te mobiliseren.¹³⁹

LAATSTE JAREN

Vanaf eind jaren 1990 kon Anna niet meer persoonlijk aanwezig zijn bij happenings die rond haar gedachtegoed plaatsvonden. Voor de open dag van het Dr. Anna Terruwe Centrum op zaterdag 18 maart 2000 liet zij een boeket witte bloemen bezorgen bij het Missiehuis in Deurne, ten teken dat zij 'in de geest' aanwezig was. Sommige trouwe volgers moesten zelf ook door gevorderde leeftijd en gezondheidsperikelen verstek laten gaan, waardoor er nauwelijks vijftig personen aanwezig waren.¹⁴⁰ Thuis bestierde mevrouw Brus het huishouden en hield Anna gezelschap. Was er meer zorg nodig, dan belde zij verpleegkundige Will Cappetti die zij al meer dan dertig jaar kende en vertrouwde als het om medische zorg voor haarzelf ging. Een andere vertrouweling, Octavia van Breemen, had zij vlak na de Tweede Wereldoorlog leren kennen tijdens informele gesprekken over geestelijke gezondheidszorg en religie die Duynstee toen organiseerde op het Paedologisch Instituut in Ubbergen, waarvan hij rector was. Aan die gesprekken namen behalve hijzelf en Terruwe vaak ook Prick en Calon deel. Van Breemen werkte destijds voor de Leidse kinderarts D.A. van Krevelen en was tot haar eigen genoegen in deze groep verzeild geraakt. Zij was enig kind en had door het contact met Anna ingezien dat zij haar leven 'niet alleen' hoefde te leven. Daar was zij Anna, 'moeder van zovele mensen', dankbaar voor. Had Anna haar nodig, dan reisde Octavia spoorlags vanuit haar woonplaats Heemstede naar Deurne om haar bij te staan.¹⁴¹

Anna had zulke toewijding in haar laatste levensjaren absoluut nodig, maar kon er niet altijd goed mee omgaan. Ze was behalve hoogbejaard ook ziek en leed bovendien pijn.¹⁴² Ze kon veeleisend en ook erg ongeduldig zijn – nooit voor patiënten of cliënten die van haar afhankelijk waren, maar wel voor degenen van wie zij afhankelijk was. Dat zij zelf niet gebouwd was op afhankelijkheid, bleek vooral uit de soms onbeholpen verdeling van haar gunst onder degenen die haar zeer waren toegedaan. Met zulke verdeel-en-heerstactieken probeerde zij regie te houden in een toestand waarin zij die steeds meer uit handen moest geven. Ook het afnemen van aandacht voor haar als professional moet zij als zwaar en misschien ook pijnlijk hebben ervaren, vooral omdat zij die aandacht koppelde aan de overdracht van haar gedachtegoed. Wat zij als haar zending beschouwde, had zij naar eigen gevoelens nog niet volbracht. Die zending had haar behalve angst om er niet tegenop gewassen te zijn, ook kracht, erkenning en waardering opgeleverd. Dat het haar nooit om dat laatste te doen was, logenstrafte zij feitelijk zelf in ieder optreden en in iedere tekst waarin zij de betekenis van bevestiging als haar ontdekking grif onderstreepte.

Dat sommige oud-patiënten haar met enige regelmaat in Deurne bezochten, deed haar goed. Ook de bestuurders en betrokkenen van de naar haar vernoemde Nederlandse en Belgische stichting bleven trouw komen. Haar collega Jan Marlet bezocht haar in haar laatste levensmaanden zelfs dagelijks. Anna zat dan in haar stoel en vroeg hem haar pols te voelen. Als zij bezorgd was omdat die erg jachtig was, stelde hij haar gerust: dat was die van hem ook. Zo probeerde hij haar zorg te relativeren, want hoewel zij tegen wie het wilde horen, zei dat zij klaar was om te sterven, leek zij daar zelf toch wat minder gerust op.¹⁴³ Marlet raakte ontroerd als Terruwe bij hun dagelijkse ontmoetingen over Maria van Magdala sprak. Dat gebeurde hem niet vaak als hij haar bezocht. Maar over deze vrouw die tot de intieme kring rond Jezus had behoord, sprak Anna met sympathie en begrip. Zij was ervan overtuigd dat die vrouw niet de bijrol in het evangelie had vervuld die haar in latere Bijbelexegeses was toegeschreven. ‘Maria van Magdala intrigeerde haar, omdat zij lijfelijik zo dicht bij Jezus Christus gestaan zou hebben’, aldus Marlet.

Al in 1972 had Anna deze fascinatie benoemd in het televisie-interview met Joos Florquin.¹⁴⁴ Hem vertelde zij dat zij een schilder opdracht had gegeven om een tafereel te schilderen dat symbool stond voor wat zij als de betekenis van bevestiging beschouwde.

Als mensen behoren wij samen, als medemensen is het van fundamenteel belang dat ik ervaar dat ik door de andere mens als goed beschouwd word. In schouwing en die ervaring van “ik ben een goed voor jou” wordt een welbehagen in de mens geboren en als dat welbehagen groeit, dan komt er een gevoel van verlangen en is er ten slotte de mogelijkheid om mij te verbinden met datgene wat bij mij hoort en dat is op de allereerste plaats de andere mens.

Dat was ‘het geluk, de liefde’, waarvan mensen zich ‘in onze tijd hele grote rekenschap’ moesten gaan geven:

dat eigenlijk het menselijk gelukkig zijn, zodat het ons menswaardig vervult en zodat het ons ook als mens laat functioneren, dat dat samenhangt met de liefde en dat de vreugde van de liefde eigenlijk het enige is waar wij naar zouden moeten streven.¹⁴⁵

Op een schilderij van meer dan een vierkante meter had zij het bezoek van Jezus aan Simon de Farizeeër laten vastleggen. Onder verwijzing naar het Lucas-evangelie legde zij Florquin uit hoe deze scene als teken van bevestiging te begrijpen was. Tijdens de maaltijd was Maria van Magdala binnengekomen, die tot grote verbazing van Simon de voeten van Jezus ging zalven. Jezus, legde Terruwe uit aan Florquin, toonde zich doordrongen van haar waarde en gaf haar daarmee haar eigenwaarde terug. Maria op haar beurt leerde door de liefde en bevestiging van Jezus zien dat andere mannen haar gebruikten.

Terruwe was Jezus gaan zien als ‘een kunstenaar in het schenken en ontvangen van de bevestiging’. Die overtuiging vormde de basis voor het letterlijk anders lezen van zulke passages uit het Evangelie, hadden ook haar vertolkers als Vekeman en Van Cranenburgh vanuit haar werk begrepen.¹⁴⁶ Vekeman typeerde dit als een eerder ‘mystieke lectuur van de Schrift’, maar zag over het hoofd dat het Terruwe in geval van Maria van Magdala uiteindelijk ook ging om zending: de opdracht waarmee de verrezen Jezus Christus haar naar de apostelen stuurde.¹⁴⁷ Niet die mannen, maar deze vrouw vormde het oorspronkelijke scharnierpunt tussen Jezus, het Evangelie en de opdracht dit te verspreiden. In haar laatste levensfase sprak zij hierover met Will Cappetti, in termen van een ‘nieuwe evangelisatie’ door vrouwen die alomtegenwoordig

waren voor Jezus als primaire bevestiging: als degenen die Hem het leven hadden gegeven, die aan de voet van het kruis stonden, die Hem door hun geloof deden verrijzen, Hem als eersten als Verrezenen herkenden en daardoor feitelijk God, inmiddels oud en verzwakt, in leven hielden.¹⁴⁸

Van andermans gezelschap leefde Anna weer wat op. Haar afnemende mobiliteit maakte haar bang dat zij zou vallen en niet meer zelf zou kunnen opstaan, of erger: dat zij dan het risico liep alleen te moeten sterven. Met naaste burens regelde ze een eigen noodhulpdienst om dat te voorkomen.¹⁴⁹ Ook andere mensen om haar heen registreerden haar angst om alleen te zijn. De kleine kring van vertrouwde verzorgers probeerden Anna's angstgevoelens in haar laatste levensmaanden zoveel mogelijk te verlichten.¹⁵⁰ De wortels van die angst waren vermoedelijk veel ouder en speelden Anna, zo lijkt het, opnieuw parten. Aan Duynstee had zij ooit bekend dat het contact met Jezus haar zo angstig maakte. Herinneringen aan het sterfbed van haar moeder in 1969 kan die angst bovendien vergroot hebben. Dat taxeerde Anna als extreem lijden, eigenlijk in eenzaamheid hoewel Cato door anderen met veel zorg was omringd.

Het meest intensieve contact had Anna tegen het einde van haar leven met Hein Tops (1935-2018), die tot 1996 pastoor van Deurne-Walsberg was geweest. Hij bezocht haar zo ongeveer dagelijks en was ook op afroep beschikbaar als Anna's angstige gemoedstoestand dat vroeg.¹⁵¹ Anna nam hem in vertrouwen over de 'mededelingen' van Jezus, hun 'contact' en vermoedelijk ook haar angst of zij voldoende had gedaan om te doen wat Jezus haar had opgedragen. Ze dacht veel na over wat zij naliet, aan wie en hoe dan precies. Vooral de vragen aan wie zij nu Jezus' opdracht moest toevertrouwen en bij wie zij de schriftelijke neerslag van de 'mededelingen' in bewaring kon geven, hielden haar enorm bezig.¹⁵² Tops die als beminnelijk gold en geen scherplijper in binnenkerkelijke controverses over ambt en sacramenten was, moest voor de vertrouwelijke verslagen van de 'mededelingen' een veilige plek zoeken. Ze kwamen uiteindelijk in beheer van de Belgische kardinaal Danneels die op uitnodiging van de Nederlandse en Belgische Terruwestichting in de jaren 1990 lezingen had gehouden waarmee Anna zeer ingenomen was geweest.¹⁵³

Anna Terruwe overleed op woensdag 28 april 2004 in haar eigen huis. Daar werd zij opgebaard en eenieder die dat wilde, kon persoonlijk afscheid van haar nemen op zondagmiddag 2 mei. Woensdag 5 mei vond de 'viering rond

haar leven en sterven' plaats in de parochiekerk van de H. Geest aan het Willi-brordusplantsoen in Deurne-West. Er werd gerekend op zo'n tweehonderd belangstellenden.¹⁵⁴ In de kerk werden plaatsen gereserveerd voor de bisschop van Den Bosch, Antoon Hurkmans, degenen die Anna met zorg hadden omringd, zoals mevrouw Brus en Will Cappetti, enkele vrienden onder wie Irmela van Heek-Töwe, executeur-testamentair Henk Delissen en zijn vrouw, Anna's pleegzusje Phia Vos en haar dochters, het bestuur van de Nederlandse en van de Belgische Terruwstichting, politica Til Gardeniers die deel had uitgemaakt van de Beraadgroep, en de toenmalige Deurnese burgemeester Daandels en zijn echtgenote. In de met zorgvuldig gekozen bloemstukken aangeklede kerk werden gedachtenisprentjes uitgedeeld met een gebed van Terruwes hand. Dit stond in het teken van bevestiging, geschonken door God en benoemde het wenkend visioen van Gods rijk als zijn 'Rijk van de Vreugde van de Liefde – Onze hemel'. Anna wilde een afbeelding in de sfeer van Auguste Rodins 'La cathedrale' (1908) op de voorkant van haar gedachtenisprentje. Degenen die zorg droegen voor de begrafenis kozen echter een portret van haar uit haar laatste levensjaren. Op het bescheiden gedachtenisprentje was evenmin plaats voor de tekst van het *Salve Regina* in het Latijn, voorzien van Terruwes eigen benaming voor Maria, Gezellinne van Jezus-Verlosser.¹⁵⁵

Dat was wel de hymne die, precies zoals zijzelf had gewild, klonk toen de rouwstoet haar stoffelijk overschot begeleidde naar begraafplaats Jacobshof. Het werd bijgezet in het graf van haar broer Jo.¹⁵⁶ Hun graf, in de rij van priestergraven helemaal aan het begin van deze begraafplaats, ging schuil onder een enorme bloemenhulde van bekenden, de beide Stichtingen, het Deurnes Mannenkoor en oud-patiënten. Velen van hen zouden in de daaropvolgende jaren haar gedachtenis eren door een mis te laten lezen voor haar zielenheil in de Deurnese kerk of geld te sturen waarmee Terruwes graf geregeld van bloemen voorzien zou blijven.¹⁵⁷

EPILOOG

Anna Terruwe kreeg postuum lof voor de wijze waarop zij gevoel en gemoed als positieve waarden in het mensbeeld van de katholieke kerk had verdedigd. Minder erkenning was er voor wat zij als haar levenswerk beschouwde: de bevestigingsleer. Haar ambitie om met bevestiging bij te dragen aan de oplossing van problemen op wereldschaal, werd met de nodige ironie weggezet als intuïtief, zweverig, naar binnen gekeerd of sektarisch.¹ Als psychiater had zij haar kennis en kunde niet systematisch overgedragen aan andere hulpverleners in de geestelijke gezondheidszorg en dus geen school gemaakt. Mede daardoor bleef haar aanspraak op een wetenschappelijk gefundeerde bevestigingsleer grotendeels zonder weerklank. Dat Anna als studente geneeskunde en als professional in de geestelijke gezondheidszorg met serieuze belemmeringen te maken had gehad louter omdat zij vrouw was, kreeg postuum meer aandacht.²

‘De officiële psychiatrie heeft haar besmuikt de rug toegekeerd’, aldus psycholoog en psychotherapeut Theo Festen, terwijl het grote publiek haar ‘welhaast vergoddelijkt’ had maar ook met haar ‘ideeën op de loop’ was gegaan.³ Festen stelt vast dat er vanuit de psychiatrie en de geestelijke gezondheidszorg opmerkelijk weinig aandacht is besteed aan Terruwes overlijden. Niet haar hoge leeftijd kon dat verklaren, maar ‘de ongewone wijze waarop ze zich manifesteerde als psychiater’.⁴ Op basis van haar oeuvre vermoedt hij dat zij een sterke vrouw moet zijn geweest, die met haar inzichten publiekelijk stelling durfde te nemen vanuit de psychiatrie, met haar retorisch talent haar gehoor wist mee te slepen en dat steeds deed vanuit de betrokkenheid bij haar patiënten en cliënten.

Een buitenbeentje in de psychiatrie, een soort goeroe daarbuiten – maar zonder blijvende betekenis. Voor sommigen bleef zij omstreden, strijdbaar of juist visionair, terwijl zij voor anderen ongrijpbaar was en eigenlijk ‘niet meer van deze tijd’.⁵ Veel van deze tegenstrijdige beelden zijn mede te danken aan

de ‘image building’ waarin Anna zelf investeerde en waarover zij ook zelf regie probeerde te voeren. Leven voor een leer werd daarbij haar motto. Dat heb ik overgenomen in deze biografie om te laten zien hoe gender, religie en professie haar ambitie voor zo’n leven hebben gekleurd en bepaald. Ook wat zij niet kon of wilde delen bleek daarvoor van belang, wat mensen niet van haar moesten of mochten weten – van onaangename familiegeheimen tot en met bovennatuurlijke ‘mededelingen’. Precies die aspecten hebben Anna als persoon en professional getekend en maken begrijpelijk wat dat eigenlijk voor haar en anderen betekende: leven voor een leer.

ONMACHT EN MACHT

Anna Terruwe was een typisch voorbeeld van de sociale en intellectuele emancipatie van katholieken sinds het begin van de twintigste eeuw. Behalve dan dat zij als katholieke *vrouw* waarmaakte wat in eigen kring vooral als nastrevenswaardig voor mannen gold: een hoogopgeleide katholieke professional worden. Dit maakte haar een atypisch voorbeeld van die emancipatie. Tegelijkertijd laat Anna’s leven precies die aspecten zien die emancipatie bevorderend werkten. Zij was opgeleid aan een gymnasium met een wetenschappelijk gestudeerd docentencorps. Zij had geneeskunde gestudeerd aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Daar had zij via wijsgerige training en sociale activiteiten buiten het eigenlijke studieprogramma een voor het interbellum typisch religieus radicalisme ontwikkeld. Wijsgerig thomistisch denken bood relatieve nieuwkomers in de wetenschap, zoals Anna dat was op grond van haar bescheiden afkomst en sekse, veiligheid: dat zij als katholieken goed want naar de normen van hun kerk handelden.

In haar Utrechtse studententijd beseftte Anna dat zij als vrouwelijke professional in het medische beroepenveld misschien maar met moeite een positie zou kunnen verwerven. Veel activiteiten van de katholieke studentenvereniging Veritas verhelderden bovendien dat studiesucces voor vrouwen voornamelijk bestond uit het aangaan van een duurzame relatie met een mannelijke medestudent. Anna’s twijfel of zij arts kon en moest worden, viel samen met de ernstige financiële problemen van haar ouders. Intrede in een klooster leek een passende oplossing in deze ingewikkelde persoonlijke situatie. Toen zij twee maanden later de kloosterpoort weer achter zich sloot en haar studie opnieuw

oppakte, was zij ervan overtuigd dat zij als katholieke arts kon bijdragen aan de verlossing van anderen. Dankzij het netwerk en de steun van haar mentor Willem Duynstee specialiseerde zij zich als zenuwarts. Na haar specialisatie nam zij selectief afstand van haar beroepsgroep en de ongeschreven patriarchale verhoudingen onder katholieke medici. Voor het opzetten van haar eigen praktijk zocht zij klerikale patronage. Laat je niet door de wetenschap bepalen, maar door wat Jezus van je wil, had haar kloosteroverste Véronique haar op het hart gedrukt. En dat deed Anna samen met Willem Duynstee.

In haar archief bewaarde zij wat volgens haar met haar professionele functioneren te maken had, met de ontwikkeling van haar bevestigingsleer als rode draad. Maar dat het principe van bevestiging direct berustte op een jarenlange aaneenschakeling van ‘mededelingen’ die zij van Jezus en Maria dacht te krijgen, was in haar ogen een gewetenszaak. Zijzelf mocht beslissen met wie zij deze informatie deelde en dat deed zij ook in verschillende levensfasen; met Duynstee, vermoedelijk ook met Feron en Baars, misschien met Vekeman, maar zeker met Alfrink en Van Cranenburgh. Duynstees verslagen van de ‘mededelingen’ werden in haar opdracht buiten haar archief geplaatst. Als het aan haar had gelegen, waren ze geen bronnen geweest voor mijn onderzoek naar haar leven en werk. Dat zijn ze echter wel en ze gaven mij toegang tot de leef- en voorstellingswereld die zij met Duynstee deelde en tot hun relatie. Die was intiem, maar niet seksueel.⁶ Met niemand was Anna zo vertrouwd of vertrouwelijk als met haar ‘Pater’. Niemand kende haar zo goed als hij of wist van de angst die opspeelde in het contact met anderen. Alleen hij wist ook dat die angst haar ook parten speelde in haar professionele contacten met patiënten. Omgekeerd wist niemand beter dan Anna hoe gegriefd Willem Duynstee was door het aanhoudende onderzoek van het H. Officie naar zijn opvattingen over geestelijke gezondheid en moraal, en dat de verbanning naar Rome hem psychisch dreigde te breken.

De ‘mededelingen’ laten zich lezen als het verslag van een extreme crisissituatie waarin beiden, zoals katholieken gewoon waren te doen, hun toevlucht tot Jezus en Maria zochten. Die situatie ging gepaard met aanhoudende stress en vermoedelijk ook slapeloosheid – verschijnselen waarvan de afgelopen jaren is komen vast te staan dat zij wanen in de hand kunnen werken.⁷ De verslagen laten de hoge frequentie en intensiteit zien van hun gebed, inkeer en het ontvangen van de communie op allerlei heilige plekken. Ze ademen zowel Anna’s

en Willems machteloosheid en verdriet als hun aanhoudende pogingen om die het hoofd te bieden. Doen wat Jezus wil – dat motto gaf zin en betekenis aan wat zij meemaakten. Onder dat motto konden zij hun onmacht ook omkeren in gevoelens van macht die zij ontleenden aan de overtuiging dat zij in opdracht van Jezus samen waren en samenwerkten. Die diepe overtuiging voorzag hun precaire positie van een innerlijke logica en stabiliseerde hun visie op wat moreel rechtzinnig en geestelijk gezond was. Niet zij, maar Jezus wilde dat zij hun positie als psychiater en priester gebruikten om te verwezenlijken wat Hij met Zijn kerk voor ogen had. In die kerk moest het draaien om Gods liefde voor de mens, om het vertrouwen van de mens op die genadevolle liefde van God. Daarop moest de zielzorg aangepast worden die niet langer de angst van gelovigen voor een strenge, straffende God moest aanwakkeren, maar deze juist moest wegnemen. In de ‘mededelingen’ kreeg dit ideaal vorm in de omschrijving van ‘het nieuwe kleed van de Kerk’ dat zich kenmerkte door ‘de vreugde van de liefde’. Dit ideaal stond haaks op streng-ascetische opvattingen over zonde en berouw, die sinds de contrareformatie post hadden gehad in de rooms-katholieke kerk en daarin door hernieuwde interne confessionele profilering sinds het laatste kwart van de negentiende eeuw waren aangescherpt.

GELOOF EN GEZAG

Duynstee maakte een forse misrekening toen hij eind 1956 in Rome tegenover het H. Officie Terruwes spirituele begaafdheid in het geding bracht als argument om hun samenwerking letterlijk in Jezus’ naam te mogen voortzetten. Hij lijkt onderschat te hebben dat het H. Officie na de Tweede Wereldoorlog ongeveer overspoeld werd met reeksen onverklaarbare Mariaverschijningen van allerlei zieneressen in heel Europa. Duynstee had er nog een hele dobber aan om de consultoren van het H. Officie uit te leggen dat Anna als gestudeerde katholieke vrouw een zeer specifieke vertegenwoordigster was van een eeuwenoude traditie van mystiek begaafde en geëngageerde vrouwen. Anna was geen ongeletterde maar een wetenschappelijk gevormde vrouw die als katholieke psychotherapeut zou bijdragen aan de verlossing van de zielen. Met hem, Duynstee, kon zij gelovigen met milde psychische klachten adequate geestelijke gezondheidszorg bieden. Dwars tegen de ascetische katholieke traditie in richtte hun benadering zich niet op het omarmen van persoonlijk fysiek of

psychisch lijden, noch op verdragen ervan als offer voor God. Integendeel, zij maakten duidelijk dat zulk lijden verlicht kon worden door wat de geestelijke gezondheidszorg te bieden had. Hun katholieke geloofsovertuiging was daarin van centrale betekenis: als kader waarin gelovigen Gods genade mochten leren begrijpen in termen van liefde die hen toekwam en die zij niet hoefden te verdienen door allerlei opofferingen.

Of de boodschappen van Jezus en Maria ‘echt’ waren, was voor mijn onderzoek geen vruchtbare vraag. Voor Anna en Willem waren ze echt en ik heb onderzocht hoe zij ze probeerden te instrumentaliseren voor hun aanspraak op Anna’s gezag als psychiater binnen haar kerk – gezag dat zij als vrouw en leek niet had. Door de bestudering van de ‘mededelingen’ kon ik de kwestie van instrumentalisering toespitsen op het contact tussen Anna en Willem, gekoppeld aan haar ‘contact’ met Jezus. De diverse versies van uittreksels uit de verslagen riepen de vraag op hoe, met wie en met welk oogmerk Anna en Willem over de ‘mededelingen’ spraken en wat dit voor consequenties had.

Anna heeft naar alle waarschijnlijkheid met Frans Feron over de ‘mededelingen’ gesproken. Hij steunde en adviseerde haar vooral na Duynstees verbanning naar Rome in 1957. Bij hun contact speelde steeds de vraag hoe zij een einde konden maken aan Duynstees gedwongen verblijf in Rome en het verbod op de samenwerking met Terruwe. Diezelfde vraag bepaalde ook Terruws contact met Alfrink, dat zich na Feron's dood in de zomer van 1958 verdiepte. Ook Alfrink wist vanaf eind jaren 1950 van Terruws ‘revelaties’. Hij wist bovendien dat die ‘revelaties’ voor het H. Officie de reden waren geweest om Duynstee in Rome te houden, en minder diens en Terruws benadering van psychische klachten en moraal. Anna moet voor doorgewinterde kerkbestuurders als Feron en Alfrink een bijzondere vrouw zijn geweest, met haar haast klerikaal aandoende concentratie op eigen werk en eigen patiënten. Misschien was dit ook wat beiden in haar herkenden en waardeerden. Sinds het kleinseminarie waren deze priesters getraind geraakt in een specifiek klerikaal egoïsme; ze dienden zelfredzaam te zijn, emoties ondergeschikt te maken aan de taken die hen binnen hun kerk werden opgedragen, en vanuit die taken vooral functionele relaties te onderhouden met anderen.⁸ Precies dat deed Terruwe als psychotherapeut, zij het met meer hartelijkheid dan deze clerici gewend waren.

Duynstee manipuleerde ‘mededelingen’ van Jezus om Alfrink ertoe te bewegen een einde te maken aan zijn gedwongen verblijf in Rome. Dit laat zien

hoe wanhopig hij was onder de scheiding van Terruwe en zijn leven en contacten in Nijmegen. In een gezamenlijk gecoördineerde actie maakte Terruwe Alfrink deelgenoot van wat haar patiënten mankeerde en hoe zij hen behandelde. Vervolgens deelde zij door Duynstee aangepaste ‘mededelingen’ met Alfrink die verhelderden dat haar therapeutische benadering naadloos paste bij wat Jezus voor Zijn kerk wilde. Uit die ‘mededelingen’ kon de aartsbischop ook opmaken dat Jezus hem nodig had om Zijn ideaal te verwezenlijken. Wat Alfrink daarvan vond, is onduidelijk. Duidelijk is dat hij kritisch oog bleef houden voor bredere belangen van de Nederlandse kerkprovincie. Hij bewerkstelligde dat Duynstee vanaf eind 1960 naar Nederland terug mocht keren, maar weerstond Terruwes en Duynstees druk om in Rome aan te sturen op hun volledige publieke rehabilitatie. Daarop publiceerde Terruwe in de zomer van 1964 haar apologie *Opening van zaken*, die na uitlekken enorme persaandacht genereerde die Alfrink zichzelf als bestuurder vermoedelijk liever had bespaard. Hij was zeker geïnteresseerd in de mogelijkheden van Terruwes bevestigingsleer als vertolking van geloofsinspiratie die paste bij de spirit van kerkelijke vernieuwing in de tweede helft van de jaren 1960. En hij bleek bereid om in 1966 te bemiddelen tussen Terruwe en paus Paulus VI met wie Terruwe persoonlijk wilde spreken over de boodschappen die zij van Jezus en Maria had gekregen.⁹

GELOOF EN GEESTELIJKE GEZONDHEIDSZORG

Op relaties tussen geloof en geestelijke gezondheidszorg werd in de jaren dat Anna werd opgeleid tot psychiater en haar praktijk aan het opbouwen was, eigenlijk weinig gereflecteerd. Dit terwijl de intramurale geestelijke gezondheidszorg verzuild, want vanuit levensbeschouwelijke grondslag was georganiseerd. Anna’s leermeesters in de psychiatrie, Rümke en Carp, waagden zich wel aan zulke reflecties. Hun expertise laat interessante snijvlakken zien met de pastorale benadering van haar nog belangrijker leermeester Duynstee. Die was net als Rümke en Carp geïnteresseerd in individuele mensen, hun subjectieve ervaringen in samenhang met hun persoonlijke levensgeschiedenis. Rümkes op Jaspers geïnspireerde fenomenologische benadering draaide om begrijpen, aan- en invoelen en interpreteren als grondslag van medisch handelen. Iemands geloofsovertuiging was van waarde voor wat Rümke de fenomenologische hou-

ding noemde. Zoals de priester Duynstee in zijn pastoraat oog had en hield voor de individuele gelovige, diens vragen en problemen, zo stelden de psychiaters Rümke en Carp het 'ik' van iedere patiënt centraal in de behandelrelatie.

De fenomenologische principes die Anna Terruwe in haar aanpak integreerde, spleten de klerikale en religieuze gelederen waar zij als hulpverlener steun zocht. Doelbewust en in nauwe samenwerking met Duynstee zocht zij vanaf eind jaren 1940 de zeer vage grens op tussen psychotherapie en pastoraat. Terwijl zij in en voor haar kerk wilde werken, had dat instituut formeel geen greep op een vrijgevestigde zenuwarts als Terruwe. Dit bleek een probleem in een tijdvak dat kerkelijke bestuurders confronteerde met binnenkerkelijke kritiek van hoger opgeleide katholieken over de inzet en kwaliteit van de zielzorg. Bij Terruwes katholieke psychotherapie, met aandacht voor iemands psychisch welbevinden, staken bestaande pastorale benaderingen pover af. Haar therapeutisch program hielp patiënten zich te concentreren op zichzelf en de versterking van hun zelfbeeld en eigenwaarde. Dit raakte gevoelige snaren bij katholieke studenten, huisvrouwen, moeders, onderwijzeressen, priesterstudenten, priesters en religieuzen die zich door haar gezien, gehoord, begrepen en in zekere zin ook beschermd voelden. Wat strookte met de fenomenologische principes van de psychotherapie, taxeerden katholieke ambts- en gezagsdragers als 'situatie-ethiek'. In therapie rekening houden met individuele omstandigheden en mogelijkheden gold als bedreiging van de moraal als universele pijler van het catholicisme.

Terruwe stond net als Duynstee pal voor mensen met psychische problemen die hun hulp zochten. Voor deze groep plaatsten zij zo nodig morele voorschriften tijdelijk tussen haakjes. Zij rekenden deze patiënten en penitenten eventueel zondig gedrag niet aan, omdat zij psychische problemen hadden. Die problemen blokkeerden de wilsvrijheid die volgens de katholieke leer vereist was om van zondig gedrag te kunnen spreken. Deze visie druiste in tegen diezelfde leer die de toepassing van de katholieke moraal altijd, overal en voor iedereen voorschreef. Dat iemands vrije wil tijdelijk uitgeschakeld kon zijn, was ondenkbaar. Dat niet een priester, maar een psychiater als Terruwe – een leek en een vrouw bovendien – zou kunnen bepalen hoe het met iemands wilsvrijheid gesteld was, ondermijnde binnenkerkelijke gezagsverhoudingen. Dat die psychiater via haar werkzaamheden wist van psychische problemen en diverse vormen van grensoverschrijdend gedrag onder priesters en religieuzen

maakte haar tot een buitenstaander met onwenselijke kennis over binnenkerkelijke kwesties. En dat zij ondanks haar sekse claimde om samen met een vooraanstaand priester zielen te redden was reden te meer voor sommige kerkelijke gezagsdragers en clerici in de Nederlandse kerkprovincie en in Rome om paal en perk te stellen aan Terruwes psychotherapeutische praktijk en haar samenwerking met leidinggevende priesters en religieuzen.

DOORONTWIKKELING MET STEUN VAN ANDEREN

De Engelse vertalingen die Koert Baars maakte van Anna's proefschrift en *Psychopathie en neurose* droegen begin jaren 1960 bij aan het doorbreken van de taaie negatieve beeldvorming over haar en Willem Duynstee. Door die vertalingen ging het duidingsmonopolie van Nederlandse clerici als de jezuïet Sebastiaan Tromp binnen de Romeinse curie verloren. Het belang van Koert Baars voor de professionele doorontwikkeling van Anna Terruwe kan moeilijk overschat worden. Na Duynstees dood in november 1968 werd Baars haar vertrouweling en sparringpartner die zijn eigen talenten dienstbaar maakte aan wat zij 'de zaak' was gaan noemen. Aanvankelijk bedoelde zij daarmee de volgens haar principes ontwikkelde katholieke psychotherapie, die zich steeds meer op een niet-freudiaans ziektebeeld concentreerde, de frustratieneurose. Het daaraan gekoppelde therapeutische principe van bevestiging zou Anna, ook aangemoedigd door Koert, vervolgens op een steeds hoger plan proberen te brengen als oplossing voor welk probleem ook in kerk en wereld.

De correspondentie tussen Anna en Koert laat zien hoeveel zij voor haar denken en schrijven aan hem te danken had. Koert werkte als wetenschappelijk opgeleide behandelaar veel systematischer dan Anna en beschikte bovendien over een aanzienlijk betere pen. Zolang hij leefde, heeft zij hem laten weten hoeveel zij aan hem te danken had. Na zijn dood in 1981 is hij echter langzaam maar zeker uit haar werkgeheugen gevallen. Of misschien beter: heeft zij hem weer op de plaats gezet die zij hem had toebedeeld als haar trouwe medewerker. In *Bevestiging, Erfdeel en opdracht* (2004) ontbreken zijn publicaties en figureert hij enkel als haar coauteur. *Bevestiging* (2017), Octavia van Breemens samenvatting van Terruwes leven en leer, bevat behalve allerlei fouten over Baars enkel gegevens over hem die passen bij die ondergeschikte

verhouding tot Terruwe. Anna's dankbaarheid tegenover Koert raakte vanaf de jaren 1980 overvleugeld door haar trouw aan zichzelf en aan wat zij als haar zending begreep. Zij zette zichzelf voorop en verwees enkel nog sporadisch naar hem als dit haar positie kon profileren. Baars' vertalingen en de briefwisseling tussen hem en Terruwe laten echter zien dat Anna geprofiteerd heeft van zijn scherpzinnigheid en schrijverschap.

Koert behoorde tot de 'goede mannen' op wie Anna in haar hele werkzame leven had kunnen rekenen. Dit waren niet de minsten en op psychiater Baars na hadden zij een ding gemeen: zij waren als priester opgeleid en (met uitzondering van Herman Vekeman) dit ambt trouw gebleven. Willem Duynstee, Frans Feron, Bernard Alfrink en Hein van Cranenburgh beschouwden Terruwe als een spiritueel begaafde katholiek met een voor de katholieke kerk waardevolle kennis en kunde. Paul van Moorsel maar vooral Herman Vekeman zagen haar als gelovige gids die vanuit de menswetenschappen haar licht over de wereld liet schijnen. De aandacht van deze vooraanstaande mannen deed haar goed en die mocht zij heel graag onderstrepen tegenover anderen. Zij zocht hun raad en advies en benutte die ook weer voor haar eigen publieke positionering. Terruwe zelf begreep hun aanwezigheid in haar leven – volgens haar op precies het juiste moment – als providentieel waardoor ook zij kon doen en worden wat God voor haar had bedacht. Enkele anekdotes laten zien hoezeer Terruwe geloofde in Gods greep op haar leven. 'Ik maak het goed Koert', schreef zij Baars nadat ze twee weken eerder op het nippertje ontsnapte aan een ernstig auto-ongeluk: 'Een onbegrijpelijke Hand heeft mijn stuur geleid, waardoor ik ontkwam aan een stilstaande auto op de weg en een tegenligger.' Zij kwam tot stilstand in de berm, zonder een boom of iets anders te raken, en leefde sindsdien, schreef zij Koert, in een 'merkwaardige rust'.¹⁰ Die behield ze ook tijdens een trans-Atlantische vlucht toen turbulentie voor lichte paniek onder de reizigers zorgde. Die hoefden zich geen zorgen te maken, zei ze hardop, want haar taak was nog niet volbracht.¹¹

ZONDER STABIELE BASIS

Deze anekdote illustreert ook Anna Terruwes narcistische trekken. Ik formuleer bewust voorzichtig, omdat ik als biograaf – opgeleid als historicus – niet degene ben die bij haar postuum een narcistische persoonlijkheidsstoornis kan

vaststellen. In deze biografie laat ik echter voorbeelden zien van haar egocentrisch denken en handelen die zich vanuit narcisme laten verklaren.¹² Terwijl dit doorgaans voor mannen wordt geconstateerd die zelfoverschatting en geldingsdrang paren aan gebrek aan empathie, verantwoordelijkheidsgevoel en inlevingsvermogen, ligt het bij Anna Terruwe volgens mij wat anders. In haar geval moeten we goed begrijpen dat zij van huis uit een weinig stabiele psychische basis had; zij groeide gedeeltelijk buiten gezinsverband op in een door religieuzen geleid pensionaat voor wie zelfverloochening en gehoorzaamheid absolute deugden waren.¹³

Als middelbare scholiere was Anna zich bewust van de hoge verwachtingen van haar ouders. De verplichting die op haar rustte om die waar te maken, groeide toen zij studeerde, omdat haar ouders er zoveel financiële offers voor brachten. De emotionele spanningen tussen haar ouders, de dubieuze financiële praktijken van haar vader, het gebrek aan warmte in het gezin dat in Deurne als 'vreemd' bekend stond, maakten het gezin tot een gecompliceerd thuis.¹⁴ Zich daaruit terugtrekken in een klooster, zoals Anna begin 1937 deed, bleek voor haar noch haar ouders de oplossing voor de familiale spanningen en problemen. Die raakten ook haar broer Jo, omdat hun ouders niet de kosten voor twee studerende kinderen konden opbrengen. Hij staakte zijn economiestudie in Tilburg en vertrok naar Noord-Frankrijk waar hij op kosten van het bisdom Meaux de priesteropleiding kon afronden. Dit besluit draagt het stempel van Cato Terruwes oplossingsvermogen in een uiterst benarde situatie. Datzelfde geldt voor de wijze waarop zij met haar man Anna uit het Duivendrechtse klooster haalde opdat hun dochter alsnog haar laatste artsexamen zou afleggen.

Terug naar Utrecht om haar studie af te maken betekende echter dat Anna zich zonder heldere kaders of voorbeelden tot een professional moest gaan ontwikkelen in de gezondheidszorg. Op anderen maakten zij bepaald geen zelfverzekerde indruk, maar leek zij een verlegen jonge vrouw te zijn. Voor haar moet het onzekere toekomstperspectief een opgave geweest zijn die met grote vrees en zorg gepaard ging. Duynstee wist meer van Anna's binnenwereld en haar angst, vooral in het contact met anderen. Bij Jezus kon zij zichzelf zijn, leerde zij van Duynstee, zonder bang te hoeven zijn of zich te schamen. Haar biechtvader vroeg haar ook of zij niet zelf een frustratieneurose had. Helemaal ontkennen deed Anna dat niet, maar naast deze 'natuurlijke' oorzaak van haar angst, was er steeds die bovennatuurlijke: het contact dat Jezus met

haar zocht.¹⁵ Dat was het geheim dat zij met elkaar en met kloosteroverste Véronique deelden, dat verdere geheimhouding vergde en daarmee ook isolement. Lag de weg voor haar jongere broer Jo met de keuze voor het priesterschap vast, voor Anna was dit allerminst het geval. Voor beiden gold dat zij deze ingrijpende levenskeuzes maakten onder de extreme druk die op de Terruwes was komen te liggen doordat Jo sr. zich in de schulden had gewerkt. Die schulden werkten schaamte in de hand, net als isolement in een poging om die schaamte weer te beheersen.

Wie zoals Anna vanaf de vroegste jeugd weinig validatie en veiligheid heeft gekend, kan de overtuiging ontwikkelen geen anderen nodig te hebben. Dit eigenlijk defensieve mechanisme kan uitmonden in ongevoeligheid voor of zelfs het afstoten van anderen. Van Duynstee en Mère Véronique leerde Anna juist het tegenovergestelde doen, namelijk zich bewust maar ook vaak onbegrensd afstemmen op anderen. Dit verbond zij echter hoofdzakelijk met haar professionele functioneren en opdracht die zij als voornaamste bestaansreden was gaan beschouwen. De gedachte dat dit was wat God van haar wilde, versterkte haar gevoel van eigenwaarde maar beperkt en maakte dit gevoel bovendien afhankelijk van haar professioneel functioneren en slagen. Dit gaf zij voorrang boven persoonlijke contacten, omdat zij kon terugvallen op haar professionele rol en persona als psychiater en hulpverlener.

Hoewel zij eigenlijk eerder verlegen of zelfs angstig aangelegd was, lijkt Anna zichzelf soms erg groot of gewichtig te hebben gemaakt. Jezelf opblazen hoort bij narcisme dat ontstaat uit gebrek aan veiligheid en validatie in de vroegste jeugd. Haar territoriumdrift en de bijbehorende drang om wat ook maar naar bevestiging zweemde, aan haarzelf en haar leer toe te rekenen, spreken boekdelen. Datzelfde geldt voor haar neiging tot conflict.¹⁶ Terwijl Anna zich in haar praktijk beroepsmatig op anderen moest afstemmen, was zij daarbuiten veel minder gemakkelijk in de omgang, dulde zij geen tegenspraak of zorgde zij ervoor dat anderen geen kritiek durfden te uiten. Wanneer zij vermoedde dat anderen het haar lastig konden maken of voor de voeten zouden lopen, dan kon zij verongelijkt of boos reageren. Dit patroon van conflictueuze spanning ligt onder Anna's leven en zou pas eindigen in het tegenovergestelde toen haar krachten afnamen: haar panische zorg om alleen te zijn of achter te blijven, zonder iemand die aandacht voor haar zou hebben.

BEGRENSDE GAVE

Anna Terruwe was en bleef net als andere hulpverleners op zoek naar wat haar patiënten hielp. Dat was van allerlei factoren afhankelijk, deels bepaald door de zorgverlener en deels door de patiënten en hun mogelijkheden, maar deels ook door hun interactie in hun specifieke situatie. Voor Terruwes leermeester Rümke bleef die dynamiek tussen patiënt en psychotherapeut bij iedere genezing daarom eigenlijk een raadsel. Sommige gevallen van genezing waren theoretisch niet te begrijpen of niet geheel te verklaren. Iemands ‘gave tot genezing’ speelde daarin een rol; voor Rümke kon die gave ook voortkomen uit ‘een diepe en grote liefde tot alle mensen’ die vrijwel altijd ‘in religieuze overtuiging’ geworteld was.¹⁷ Dit inzicht van de buitenkerkelijke Utrechtse hoogleraar psychiatrie Rümke tekent de historische context waarin Anna Terruwe als psychotherapeut werkte en maakt ook haar stelling begrijpelijk dat zij vooral mensen behandelde van wie zij kon houden en bij wie zij liefde via bevestiging als therapeutisch principe inzette.

Precies deze inzet maakte echter heldere grenzen tussen psychotherapeut en patiënt noodzakelijk. Rümke vatte dit samen als de antropologische paradox: dat de arts de patiënt maximaal moet naderen, maar met behoud van distantie. Het bijzondere karakter van hun vertrouwensrelatie legde beiden beperkingen op waarbinnen onbeperkt contact mogelijk was. Dat was de paradox, waarin afstand het sleutelwoord vormde.¹⁸ Hoewel Anna Terruwe dat adagium van maximaal naderen met behoud van distantie graag tot het hare wilde maken, blijkt zij daar in haar praktijk toch moeite mee gehad te hebben.¹⁹ Directe patiëntcontacten deden haar naar eigen zeggen vaak goed en het effect dat dat weer had op deze patiënten, raakte in haar optiek direct aan hun genezing. Dat is therapeutisch een aanvechtbare dynamiek omdat, zoals haptonoom Willem Pollmann-Wardenier in haar taxatie van Terruwes patiënten stelde, dankbare patiënten een niet-geïdentificeerde leegte bij een therapeut kunnen vullen.²⁰

Grenzen stellen in het contact betekent bovendien inzien dat eventuele therapeutische successen niet alleen voor rekening van de therapeut maar ook van de patiënten komen. Terruwes patiënten die zich over haar uitten, beschouwden het als een voorrecht om bij haar in behandeling te mogen komen. Zij keken enorm tegen haar op, kwamen daardoor misschien minder voor zichzelf op en konden moeilijk onderkennen dat zij zelf ook hard werkten aan

het eigen herstel. Ook de praktijktraining die Terruwe van Duynstee kreeg, werkte eigenlijk onzorgvuldig begrensde hulpverlening in de hand. Duynstee was als zielzorger gewend om hulpvragen ruim te interpreteren. Zijn vermogen om zulke vragen op te lossen was gekleurd door de gedachte dat priesters in de eigen gemeenschap ‘alleskunnens’ moesten zijn. Dit zelfbeeld en de onbegrensde verantwoordelijkheid die ermee gepaard ging, vielen bij Anna Terruwe in vruchtbare aarde – ook omdat ze direct raakten aan de taakopvatting en zelfinschatting van de hoogleraren in de geneeskunde die zij tijdens haar studie in Utrecht aan het werk had gezien.²¹

VROUWELIJKE PROFESSIONAL

Bij deze kritische noten is het van belang scherp te blijven zien hoe complex het uitbeitelen van een zelfstandige professionele loopbaan voor vrouwen in Nederland in de twintigste eeuw eigenlijk was. Dat geldt zeker voor het opbouwen van een eigen praktijk als zenuwarts en psychotherapeut zoals Anna Terruwe dat net na de Tweede Wereldoorlog deed. Zij kon profiteren van bredere verschuivingen binnen de geestelijke gezondheidszorg richting ruimere extramurale en ambulante voorzieningen. Terruwes praktijk paste in de multidisciplinaire benadering van de geestelijke gezondheidszorg, met een sterke psychologische oriëntatie. Psychotherapie was in het naoorlogse socialezekerheidsstelsel in Nederland gedekt door de ziektekostenverzekering.

Terwijl de geestelijke gezondheidszorg mogelijkheden bood, waren er voor vrouwelijke professionals in werkvelden die cultureel en maatschappelijk gezien als mannelijk golden, nauwelijks rolmodellen. Anna heeft uit het rijke katholieke repertoire geput om voor zichzelf te verhelfen dat zij, hoewel vrouw, arts was geworden omdat God dat wilde. Dat repertoire bood echter geen aanknopingspunten voor hoe zij als vrouwelijke professional die functie kon uitoefenen. Enerzijds werd verwacht dat zij zich binnen haar beroepsgroep net zo gedroeg als de overwegend mannelijke leden ervan. Anderzijds was zij binnen die beroepsgroep een uitzondering aan wie vrouwelijke, maar seksistische en zeker geen beroeps gerelateerde kwalificaties werden gehecht, zoals van verleiders, mascottes of ijzeren maagden.²² Over haar deden bovendien de wildste geruchten de ronde, beschrijft Theo Festen die tussen 1955 en 1962 psychologie studeerde in Nijmegen. Zo zouden priesterstudenten in haar spreekkamer mas-

turberen, maar veel kwalijker was dat geen van de toenmalige hoogleraren psychologie of psychiatrie zulke geruchten besprak en corrigeerde.²³ Terruwe lijkt zich verzet te hebben tegen allerlei misogynie vooroordelen, bijvoorbeeld door nadrukkelijk vast te houden aan de aanspreektitel ‘Dokter’. Toch was een ‘moederlijke’ aanpak in therapeutisch opzicht haar niet vreemd, vooral bij patiënten die ouderliefde – met die van hun moeders voorop – tekort waren gekomen.

Het moge duidelijk zijn dat de dubbele boodschap om zich aan te passen – aan cultureel-maatschappelijke normen voor vrouwen – en zich te onderscheiden – in een door mannen bepaald beroepsveld waarop vrouwen geweerd of aanhoudend getest werden – een specifiek soort ‘egokracht’ vroeg.²⁴ Gezien en erkend willen worden bepaalde die kracht waarop vrouwen ook afgerekend konden worden met eigenlijk psychiatrische termen als hysterisch of paranoïde. Soortgelijke kwalificaties werden behalve door jezuïeten met wie Terruwe de degens kruiste over haar psychotherapeutische aanpak in de jaren 1950, ook gebezigd door collega-zenuwartsen die toen hun rol als hoeders van de katholieke moraal zeer serieus namen. De ‘egokracht’ waarmee zij haar positie tegenover criticasters wist te handhaven, ontleende zij vooral aan haar mannelijke patroons, Duynstee voorop. Vielen die weg, dan lijkt zij uit haar ankers geslagen, zoals zij ook tegenover Baars toegaf na Duynstees dood.

Hoewel zijzelf slachtoffer was van seksistische diskwalificaties en misogynie wendde zij haar ‘egokracht’ publiekelijk niet aan voor vrouwen in benarde posities. In de openbare meningsvorming over de legalisering van abortus in Nederland in de jaren 1970 deed zij eigenlijk het tegenovergestelde door vrouwen die die ingreep overwogen of hadden ondergaan, niet toerekeningsvatbaar te verklaren. Daarmee ontzegde zij hen – op titel van haar deskundigheid – hun oordeelsvermogen, keuzevrijheid en verantwoordelijkheid. Zij legde hen langs een religieus-normatieve lat die hen tot huwelijk en moederschap veroordeelde, terwijl Terruwe als medische professional claimde zelf een uitzondering onder vrouwen te zijn, met een geheel eigen bestemming.

BEVESTIGING

Dat Anna ook haar professionele inzichten ontleende aan wat Jezus haar ‘meedeelde’, was een geheim dat zij met Duynstee had proberen te behoeden. Voor buitenstaanders paste haar bevestigingstheorie vooral in de fenomenologische

stroming binnen de naoorlogse psychiatrie en de doorwerking daarvan in het katholieke pastoraat. Die doorwerking verliep in Nederland veel stroperiger dan bijvoorbeeld in de Verenigde Staten of Duitsland. Of dat ook te maken had met de kwestie rond Terruwes aanpak en praktijk, is een vraag die zich hier niet laat beantwoorden. Wel laat zich verkennen of Terruwe vanuit een gebrek aan een stabiele basis in haar eigen jeugd misschien een grote gevoeligheid heeft kunnen ontwikkelen voor de betekenis van validatie – bevestiging – als grondslag voor een individueel leefbare balans tussen afhankelijkheid en onafhankelijkheid, tussen isolement en contact.

Een sluitend antwoord is niet te geven, wel is duidelijk dat zij met Duynstee als voorbeeld en mentor het aandurfde om te kijken wat aandacht geven in het directe patiëntcontact binnen haar spreekkamer kon bewerkstelligen. Daarin onderscheidde zij zich van haar beroepsgenoten – althans, dat is wat zij hoorde van degenen voor wie zij de zoveelste hulpverlener was. Haar aandacht werkte genezend, kreeg zij van haar patiënten terug in woord en geschrift. Haar aanpak had hen opener gemaakt, rustiger, minder gespannen; hun leven binnen het eigen gezin, met de eigen partner en kinderen, verliep soepeler waardoor zij zich prettiger voelden. Gelukkiger voelde menigeen zich, en zekerder van zichzelf. ‘Degenen die onzeker zijn en verlegen en depressief, die worden door de bevestigingstheorie zekerder van zichzelf. Ze worden blijer, stellen zich meer open en ze durven meer zichzelf zijn.’²⁵

Het geluk te mogen worden wie zij was, had Terruwe zelf als behandelaar ervaren, bekende zij begin jaren 1970 in terugblikken op de ontwikkeling van haar praktijk. Zij was naar eigen zeggen beklemd geraakt door de formele vakkennis die zij zich als medicus en psychiater in haar opleiding eigen had moeten maken. Het contact met haar patiënten in de eigen spreekkamer had haar daarvan bevrijd en ook in staat gesteld hen te helpen. Het was ‘door de mensen’ geweest dat zij haar vak als medisch-psychiatrisch geschoolde psychotherapeut had leren uitoefenen.²⁶ Steeds nadrukkelijker zou zij haar spreekkamer gaan benoemen als vindplaats voor haar eigen leerproces. Als zenuwarts zag zij daar dat liefde door bevestiging anderen genas. Als katholiek leerde zij daar wat zij écht geloven noemde.

Hoewel zij bepaald geen ongecompliceerde verhouding met de media had, wist zij wat tegenwoordig een cross-mediale aanpak heet te genereren. Mede dankzij Koert Baars’ neus voor nieuwe technische snufjes als de bandrecorder

stond Anna ook open voor het gebruik van nieuwe informatiedragers als de langspeelplaat voor het verspreiden van haar inzichten. De vergelijking dringt zich op met hedendaagse psychotherapeuten die grote groepen luisteraars en followers met podcasts en social media weten te bereiken en tot zelfhulp activeren.²⁷ Anna profiteerde van de groeiende media-aandacht voor wat geestelijk (on)gezond was in de jaren 1970.²⁸ In interviews versmolt zij haar professionaliteit als psychiater met bevestiging als therapeutische vondst die menselijk geluk teweeg kon brengen. Bevestiging zou een buffer vormen tegen menselijke ondeugden als hebzucht, eerzucht en heerszucht, net als tegen de maatschappelijke problemen die daarvan het gevolg waren.²⁹

Dat laatste werd in Nederland vanaf 1981 zo ongeveer het speerpunt van de naar haar vernoemde stichting. Die organiseerde allerlei activiteiten waarin de waarde van Anna's gedachtegoed over bevestiging werd verkend, met name voor onderwijs en allerlei geledingen en patiëntgroepen in de zorg. Zo bleef zij in de aandacht en kreeg zij een min of meer vastomlijnd kader waarin zij zich als publieke katholieke denker kon profileren en presenteren. Aanhangers van Terruwe – binnen of buiten die Stichting – deelden de zorg over de interpretatie van haar grondwaarden, ook al verschilden hun benaderingen van zeer streng tot eerder open en soepel. Eenzelfde zorg bleek ook uit een enkele vraag die mij als biograaf tijdens het onderzoek werd gesteld: of ik de essentie van Terruwes werk wel kon begrijpen hoewel ik haar nooit persoonlijk heb gekend.³⁰ Voor Terruwe en veel van haar patiënten en geestverwanten stond de verbinding, en niet de scheiding van het professionele met het persoonlijke voorop.

De Dr. Anna Terruwestichting nam ook het initiatief voor een monumentale bundel, *Bevestiging, Erfdeel en opdracht*, bedoeld als eerbetoon aan Anna Terruwe. Het werd een postuum eerbetoon dat op 1 juni 2004, nauwelijks een maand na haar overlijden, werd gepresenteerd in het gebouw van de Raad van State in Den Haag. Deze locatie markeerde dat zij vanaf de jaren 1970 ook weerklank onder politici had gezocht en bij enkele CDA-politici ook daadwerkelijk had gevonden. Haar rol als sparringpartner van CDA-prominenten als Ruud Lubbers, Til Gardeniers-Berendsen en Ernst Hirsch Ballin mocht niet onderschat worden.³¹

Hoewel Terruwe overtuigd was van de betekenis van bevestiging voor de politiek, gold haar zendingsdrang vooral haar eigen kerk. Bevestiging was volgens haar van onschatbare waarde voor de zoektocht naar nieuwe, aanspreken-

de vormen van geloven, gekoppeld aan een meer eigentijds verwoorde kernboodschap van het evangelie. De gelovige dimensies van bevestiging stonden in haar laatste twee publicaties centraal, in termen van christelijke verlossing. Voor beide boeken hield zij zich opnieuw intensief met Jezus' 'mededelingen' bezig. In de gesprekken met haar coauteur Hein van Cranenburgh moet ze nog een laatste maal diep doordrongen zijn geraakt van Jezus' opdracht aan haar en de vraag of zij die met het uitdragen van haar bevestigingsleer voldoende had vervuld.

AANDACHT

Na Anna's overlijden heeft de Dr. Anna Terruwestichting tot januari 2023 haar huis aan de Stationslaan in Deurne intact gehouden. Ditzelfde geldt voor het praktijkhuisje, Mandakaroe, in de tuin. Hoewel in de loop der jaren aanpassingen in de inrichting hebben plaatsgevonden, ademden huis en praktijkhuisje Terruwes geest. Die laat zich samenvatten als relatief sober, op werk gericht en met eerbied voor de materiële nalatenschap van haar ouders. Daar waren ten slotte ook de nodige offers voor gebracht! Zonneweelde is als plaats van herinnering aan haar als bekende Nederlandse psychiater en grondlegger van de bevestigingsleer opgenomen in rondwandelingen door Deurne. Dat zij van september 1945 tot eind 1981 praktijk gehouden heeft aan de Vossenlaan in Nijmegen heeft daarentegen geen plek gekregen in de lokale collectieve herinnering. De Dr. Anna Terruwestichting heeft ook elders in de publieke ruimte in Deurne Terruwes betekenis willen markeren. In het portaal van de Willibrorduskerk aan Het Visser werd op 13 september 2008 een plaquette onthuld, geïnspireerd door het verhaal van de tollenaar Zacheüs en Jezus.³² Kunstenaar Joep Coppens had zich in opdracht van genoemde Stichting laten inspireren door dit verhaal dat Terruwe had gebruikt als rode draad in een speciaal voor kardinaal Alfrink geschreven boekje over bestuurlijke bevestiging binnen de katholieke kerk, of liever: over de afwezigheid daarvan.³³ CDA-politica Gardeniens-Berendsen verhelderde behulpzaam wat er kwam kijken bij het instellen van een comité van aanbeveling en de fondswerving die het behoud van zo'n gedenkteken op langere termijn moest garanderen.³⁴

Op 30 oktober 2010, ruim een jaar voor de viering van Anna's honderdste geboortedag op 19 augustus 2011, plaatste de gemeente Deurne onder gro-

te belangstelling een menshoog bronzen beeld, getiteld 'Bevestigend samenleven'. De Dr. Anna Terruwestichting had kunstenaar Brit Wikström hiertoe de opdracht gegeven. De Deurnese werkgroep Terruwe Gedenkteken droeg zorg voor het vinden van de locatie en de plaatsing op het plein dat omgedoopt werd tot Anna Terruwe-plein. Het kunstwerk verbeeldt bevestiging als wederkerig principe in twee mannelijke figuren, van wie de een de ander een mantel om de schouders legt. 'Het laat zien dat de liefde niet van één kant komt, maar altijd wederkerig hoort te zijn', aldus Bert Bijnen die zowel bij de genoemde werkgroep als de naar Terruwe vernoemde Stichting betrokken was.³⁵ Vlak na de plaatsing raakte het beeld beschadigd door onbekende oorzaak; vandalisme door het opbrengen van een zuur dat de patinalaag aantastte, werd niet uitgesloten.³⁶ Wat daarvoor de reden geweest zou kunnen zijn, is nooit opgehelderd.

Door de Deurne-Wiki krijgen Anna Terruwe en de geschiedenis van haar en haar familie in Deurne inmiddels bredere aandacht.³⁷ De website van de Dr. Anna Terruwestichting concentreert zich vooral op haar werk en investeert opnieuw in de uitleg van Terruwes kernbegrippen.³⁸ Kwesaties over wat Anna eigenlijk bedoelde en hoe dit precies beschreven kan worden, blijken ook uit initiatieven zoals de stichting die Octavia van Breemen kort voor haar overlijden in 2017 oprichtte. Onder voorzitterschap van Ernst Hirsch Ballin richt deze zich op het zo authentiek mogelijk vertalen van Terruwes werk, het verspreiden en de verbinding ervan met actuele debatten in de psychiatrie, sociale psychologie en het politiek-maatschappelijke discours in en buiten Nederland.³⁹ Het bestuur van de naar Anna zelf vernoemde stichting heeft vooral jongeren als doelgroep voor ogen. Hoewel de betekenis van haar visie op bevestiging juist hen zou kunnen aanspreken, bleken plaquette en standbeeld, noch websites daar niet zomaar aan bij te dragen. In 2011 gaf het bestuur documentairemaker Emma Westermann daarom opdracht om een documentaire te maken over het gedachtegoed van Anna Terruwe. 'Het hoefde niet letterlijk over haar werk of leven te gaan, maar ik moest als het ware toetsen of haar ideeën nog relevant waren voor mijn generatie', aldus Westermann.⁴⁰ Die had geen enkel idee wie Terruwe was maar ontdekte tijdens haar onderzoek raakvlakken tussen haar persoonlijk leven en denken en Terruwes bevestigingsleer. 'Alles kan, alles mag, maar hoe word ik gelukkig', vormt de centrale vraag van Westermanns documentaire *Generatie Nooitgenoeg*.⁴¹ In interviews behandelt zij keuzestress, de relativiteit van roem en maatschappelijk succes, de illusie

van de maakbaarheid van het leven en de verraderlijkheid van welvaart in de vorm van overconsumptie. Westermann omhelst het motto dat Terruwe zelf in het televisie-interview met Joos Florquin in 1972 op de voor haar welbekende gedragen toon voordroeg:

Jij mag zijn die je bent
 Met al je fouten en gebreken
 Om te kunnen worden die je bent in aanleg,
 Maar nog niet kunt zijn.
 En je mag het worden op je eigen wijze en in je eigen uur.⁴²

Inhoud en toonzetting van dit motto lijken te verwijzen naar het derde hoofdstuk van het Bijbelboek Prediker dat erop attendeert dat alles zijn tijd heeft. Terruwe leert dat iedereen zijn of haar tijd heeft en dit vindt Westermann waardevol voor haarzelf en haar generatiegenoten.

Samen met de jurist en coach Aik Kramer en de psycholoog en coach Thijs Launspach tekende zij in 2017 voor *Het Millennial Manifest*. In deze bundel met artikelen reflecteren de auteurs vanuit hun persoonlijk leven en professionele praktijk op inzichten van Terruwe. Behalve haar kernbegrippen is een beknopte biografische schets in de rijk geïllustreerde bundel opgenomen.⁴³ Ook voor deze publicatie verstrekke de Dr. Anna Terruwestichting de opdracht. Die vroeg om een soort omgekeerde formule: niet het werk van Anna Terruwe zelf proberen te hertalen en actualiseren, maar tot een actualisering van haar denkbeelden proberen te komen via de toepassing ervan op eigen leven en werk. Kramer, Westermann en Launspach vestigen vooral de aandacht op de betekenis van Terruwes inzichten voor opvattingen van twintigers en dertigers over eigenwaarde. Deze millennials, geboren tussen 1980 en 2000, gelden als ambitieus, egocentrisch en verwend, maar zuchten onder de druk om keuzes te maken en te presteren. Een relatief hoog percentage burn-outs weerspiegelt hoe zij hun grote vrijheid van leven vooral ervaren als verantwoordelijkheid om hier ook een succes van te maken. Die druk stijgt evenredig met de groeiende mogelijkheden om hun leven digitaal met anderen te delen. Almaar als super succesvol en gelukkig in beeld zijn, ondergraaft echter hun zelfgevoel en besef wie zij in de kern zijn of willen zijn. Van Terruwe leren zij dat die eigenwaarde versterkt wordt in wisselwerking met anderen, maar dat daarvoor *echt* contact

Anna omringd door jongeren in haar tuin in Deurne (ongedateerd).

nodig is. Precies daar ligt volgens de auteurs de uitdaging voor deze generatie die als narcistisch is weggeschreven en die meer tijd besteedt aan een zeer positieve zelfpresentatie via sociale media dan aan dat echte contact. Zulke breed gedeelde zelfbeelden gaan over wat Terruwe zelfbevestiging heeft genoemd en die heeft nou net geen bevestigende werking. Anders is dat voor echt contact dat vanuit belangeloosheid tot stand komt en door aandacht wordt gevoed.

Interessant is vooral dat dit Millennial-project geheel is losgezongen van religie.⁴⁴ In de Verenigde Staten is Terruwe door heruitgaves van Engelstalige publicaties die Koert Baars samen met haar schreef, daarentegen juist ingelijfd bij de 'Christian psychiatrists and psychotherapists'. Baars' oudste dochter Suzanne heeft een psychotherapeutische praktijk gebaseerd op Terruwes principes van bevestiging die Baars mee ontwikkelde en toegankelijk heeft gemaakt. Zij heeft zich de afgelopen decennia ingespannen voor het beschikbaar houden van de Engelstalige publicaties van Koert en Anna. De eveneens Amerikaanse pastoraal psychologe dr. Denise M. Mari is enkele jaren geleden het Terruwe-Baars Memorial Institute for Personalist Psychology gestart in de buurt van New York. Dit biedt cursussen en audiovisueel materiaal met infor-

matie over Terruwes en Baars' therapeutische benadering die als 'good news and treasured legacy' worden bestempeld. Mari heeft in 2017 ook 'the first-ever Anna Terruwe Museum' geopend. Hier wordt Terruwe behalve als katholieke psychiater met een 'complete Catholic vision' op geestelijke gezondheid, ook abusievelijk als eerste vrouwelijke psychiater in Nederland en 'professor' van de Nijmeegse katholieke universiteit geportretteerd.⁴⁵ Voor initiatiefneemster Mari staat 'waarheid' met een hoofdletter voorop: volgens de katholieke leer en behoed door het katholieke leergezag. Medio jaren 1990 had zij bij Terruwe zelf navraag gedaan of die schriftelijk bewijs kon leveren van de goedkeuring van haar therapeutische benadering door de Congregatie van de Geloofsleer, zoals het Heilig Officie inmiddels heette. Dit was voor Terruwe een gepasseerd station.⁴⁶

Kregen de religieuze dimensies van bevestiging als christelijke vorm van verlossing vooral in de jaren 1990 door Terruwes samenwerking met benedictijn Hein van Cranenburgh nog veel nadruk, de al genoemde millennials kunnen het geheel en al zonder religie stellen. Dat Terruwe een katholiek psychiater was – en ook wilde zijn – blijft buiten beschouwing. In Nederland verdwijnen de religieuze dimensies van haar werk en betekenis eigenlijk geruisloos. Vanuit de vraag wat in haar gedachtegoed wezenlijk was en misschien kan blijven, neemt de Dr. Anna Terruwestichting daarin het voortouw. Zo scheidt de stichting ruimte voor wat Terruwe als kern van haar werk en professionele betekenis beschouwde: échte, persoonlijke aandacht in direct contact met anderen. Die maakt geen integraal deel uit van de geestelijke gezondheidszorg of de psychiatrie:

Bevestiging, aandacht, zorgzaamheid (...). Ze maken geen deel uit van GGZ-programma's en worden niet vermeld in richtlijnen (...). Het zijn misschien wel simpele waarheden voor een psychiatrie die vóór alles een wetenschap wil zijn, met een op wetenschappelijk bewijs gebaseerde praktijk. En als die waarheden ook nog eens door vrouwen aan de man worden gebracht, dan zwijgen we daar liever over.⁴⁷

Dat was ten tijde van Terruwes werkzame leven zo, evalueert psychotherapeut Festen, 'en nu ook nog wel een beetje'. Hoe heilzaam die aandacht, dat contact en die ander kunnen zijn, is recent door een andere collega van Terruwe, de

Leuvense psychiater Dirk De Wachter, onder woorden gebracht in *Vertrouwingen* (2022). Hij laat zich door de filosoof Emanuel Levinas inspireren die stelt dat de mens pas mens wordt in de blik van en het contact met de ander. ‘Voor iemand er zijn’ is wat betekenis geeft aan het leven. De Wachter spreekt over ‘mijn vak, mijn missie, mijn roeping (...) om van betekenis te zijn voor de ander’.⁴⁸ Mooier had Anna Terruwe het niet kunnen verwoorden.

TOELICHTING OP HET BRONNENONDERZOEK

Voor dit wetenschappelijke onderzoek heb ik het archief van Anna Terruwe zonder enige beperking kunnen inzien en gebruiken. De eigenaar, de Dr. Anna Terrwestichting, verleende mij daartoe in 2014 toestemming. Deze Stichting is samen met de Faculteit der Letteren opdrachtgever van dit onderzoek voor de wetenschappelijke biografie van Anna Terruwe (1911-2004). De overeenkomst voor dit onderzoek stoelt op de richtlijnen in de KNAW-Verklaring van Onafhankelijkheid van Onderzoek (2005) ten aanzien van de onafhankelijkheid van de uitvoerder tegenover opdrachtgevers en financiers.¹ De VSNU-gedragscode wetenschappelijke integriteit (december 2004; hernieuwd in 2012) bood het kader voor de uitvoering van dit wetenschappelijk onderzoek.

Binnen dit kader heb ik ook twee niet openbare archiefdelen geraadpleegd: het medische archief en die delen die ooit door Anna Terruwe zelf als 'Geheim Archief' zijn geclassificeerd. Voor de raadpleging van het medisch archief geldt de Wet op de geneeskundige behandelovereenkomst (WGBO; 1994) die bepaalt dat het recht op geheimhouding van medische gegevens onvervreemdbaar is.² Medische gegevens zijn bijzondere persoonsgegevens waarvan de plicht tot geheimhouding ter bescherming van de persoonlijke levenssfeer van patiënten ook na hun overlijden blijft gelden. Samen met medisch deskundige en toenmalig voorzitter van de Dr. Anna Terrwestichting, klinisch geriater em. prof. dr. Willibrord Hoefnagels, heb ik enkele verkenningen in het medisch archief uitgevoerd. De vervolgens door de archiefeigenaar verleende toestemming is een toepassing op historisch-medisch onderzoek van de richtlijn van het Koninklijke Nederlands Medisch Genootschap voor het gebruik van medische gegevens voor medisch-wetenschappelijk onderzoek. Deze richtlijn laat ruimte voor het gebruik van 'bij voorkeur anonieme medische gegevens (...) die niet tot een natuurlijke persoon zijn te herleiden'.³

In het archief van Anna Terruwe bleek de scheidslijn tussen medisch en ander archief niet scherp. Ook buiten het medisch archief bevonden zich patiëntgegevens. Voor zover dit tijdens mijn onderzoek is gebleken, zijn de betreffende stukken van een embargo voorzien. Omdat Terruwes archief bij afronding van het onderzoek nog in bewerking was, heb ik besloten geen enkele patiënt-gerelateerde bronverwijzing naar dat archief op te nemen om het risico op schending van de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen zoveel mogelijk uit te sluiten. Ditzelfde geldt voor verwijzingen naar patiënt-gerelateerde informatie uit interviews, tenzij het gegevens betreft die elders in het publieke domein te vinden zijn. In de noten neem ik de volgende formulering op: Betreffende bron(nen) bevat (bevatten) bijzondere persoonsgegevens waarop de plicht tot geheimhouding berust om de persoonlijke levenssfeer van betrokkene(n) te beschermen. Deze patiënt-gerelateerde verwijzingen zijn opgenomen in een auteursversie in mijn beheer.

Terruwes archief is in 2013 verhuisd van villa Zonneweelde in Deurne naar het Katholiek Documentatie Centrum (KDC) van de Radboud Universiteit. Naar later bleek, bleven voor dit onderzoek cruciale stukken echter achter in Deurne. Buiten haar archief bewaarde Terruwe in het werkgedeelte van haar woonkamer niet alleen de nalatenschap van haar broer Jo, maar ook boeken, artikelen, brieven en haar aantekeningen over de ontwikkeling van de frustratieneurose als ziektebeeld. Pas in het voorjaar van 2023 zijn de laatste archivalia vanuit Deurne naar het KDC overgebracht en had ik als auteur een volledig overzicht.

Terruwes archief is begin jaren 1980 door zr. Giovanni van Lochem op orde gebracht toen Terruwes verhuizing van Nijmegen naar Deurne gepaard ging met opruimen. Zij werkte zich door kratten en dozen vol papieren, van persoonlijke zaken tot en met patiëntaangelegenheden. Wat bewaard moest worden, besliste zr. Giovanni in overleg met Anna. Wat toen is vernietigd en waarom, laat zich niet meer reconstrueren.⁴ Evenmin is helder wie na zr. Giovanni Terruwes archief heeft onderhouden en mogelijk ook opgeschoond. De toenmalige archiefordening belicht Anna Terruwe vooral als professional in de geestelijke gezondheidszorg, met een eigen praktijk en specifieke behandelprincipes. Dat haar leven in het teken van haar leer stond, heeft met andere woorden doorgewerkt in haar selectie van bronnen die het bewaren waard waren – niet zelden in meervoud.

Zr. Giovanni liet de vele foto's ongesorteerd, maar ordende wel Anna's persoonlijke correspondentie en aantekeningen. Opmerkelijk is hoe weinig bewaard is gebleven van Anna's naasten, zoals haar moeder, haar broer Jo of Willem Duynstee. Ook dit past bij Anna's bedoeling met haar archief dat haar vooral als grondlegger van de bevestigingsleer moest documenteren. Om meer te weten te komen over haar persoonlijk heb ik menige omweg bewandeld. Van haar gymnasiumtijd bewaarde zij behalve haar gymnasiumdiploma louter foto's. Met behulp van gegevens uit het schoolarchief van het Catharinalyceum – tegenwoordig Maerlant Lyceum – kon deze periode in haar leven enigszins worden gereconstrueerd. Een ansichtkaart die uit een medisch handboek viel bij het onderzoek naar haar handbibliotheek bleek een spoor naar een internaat waar Anna tijdens haar gymnasiumtijd in Eindhoven verbleef. Het archief van de ursulinengemeenschap die voor dit St. Ursula-internaat verantwoordelijk was, verhelderde onder meer de strijd die deze zusters tevergeefs leverden om dit open te houden in het jaar dat Anna voor haar eindexamen zakte. Voor haar studietijd in Utrecht en haar betrokkenheid bij de Meisjeskring van de rooms-katholieke studentenvereniging Veritas geldt hetzelfde: Anna's archief bevatte hoofdzakelijk foto's, inhoudelijke informatie heb ik aan het Veritas-archief ontleend. Voor een reconstructie van haar kortstondige intrede bij de Clarissen-Capucinessen in Duivendrecht heb ik in hun archief eveneens meer gevonden dan in dat van Anna.

Voor het onderzoek naar haar relatie met Willem Duynstee mocht ik diens nalatenschap raadplegen in het archief van zijn kloostergemeenschap, de redemptoristen. Ook in zijn dossier ontbreekt echter elk persoonlijk stuk met betrekking tot Anna of hun onderlinge contact. Wel bood dit dossier aanknopingspunten om breder te zoeken in het bestuurlijke archief van de redemptoristen, specifiek over het conflict met het H. Officie ten aanzien van zijn opvattingen over geestelijke gezondheidszorg en moraal. Bij deze zoektocht hielp kerkhistoricus en missioloog Joop Vernooy Csr (1940-2017) die in Duynstees dossier in het archief van het generaal bestuur van zijn congregatie in Rome relevante stukken voor mijn onderzoek vond.

Na Duynstees dood zijn twee grotere dossiers uit zijn nalatenschap aan Terruwe overgedragen. De map met opschrift 'Geschiedenis van zijn contact met het H. Officie, verhaal en acten', gemarkeerd als 'strikt geheim', was be-

stemd voor de aartsbisschop van Utrecht. Dat Anna deze ‘Geschiedenis’ heeft gehouden, zal te maken hebben gehad met het aftreden van aartsbisschop Bernard Alfrink in 1975, aan wie Duynstee de inhoud ervan waarschijnlijk had willen toevertrouwen. Anna behield de map, zonder deze in haar (geheim) archief op te nemen.⁵

Uit Duynstees nalatenschap kreeg zij bovendien zes andere mappen met verslagen die hij had gemaakt van de ‘mededelingen’ van Jezus aan haar (1955-1968). Duynstees instructies aan degenen die zijn nalatenschap af zouden wikkelen, waren ondubbelzinnig: wat er in deze mappen zat, betrof ‘gewetenszaken’ die geheim dienden te blijven (‘secretum conscientiae’) en daarom ‘ongeopend en ongelezen’ onmiddellijk na zijn dood aan Terruwe overgedragen moesten worden. Wie daar wanneer zorg voor heeft gedragen, is niet meer na te gaan. Formeel zou dat de overste van het Neboklooster, Duynstees residentie, geweest moeten zijn. Het is echter ook denkbaar dat zijn medebroeder Gerard Mathot (1911-2000) ervoor heeft gezorgd dat deze zes mappen inderdaad bij Anna Terruwe terecht kwamen.⁶ Deze verslagen zijn in elk geval het lot bespaard gebleven van vertrouwelijke zaken van of over biechtelingen in nalatenschappen van priesterreligieuzen, die doorgaans vernietigd zijn. Terruwe heeft deze mappen vermoedelijk alleen in 1996 tijdelijk uitgeleend aan de benedictijn Hein van Cranenburgh, met wie zij haar laatste twee boeken schreef.⁷ Zij hadden een goede band, hij bezocht haar geregeld en ze voerden bovendien dagelijkse telefoongesprekken op een vast tijdstip.⁸

Met haar biechtvader Hein Tops (1935-2018) had Anna Terruwe afgesproken dat hij deze zes mappen zou overdragen aan de bisschop van Breda, mgr. Tiny Muskens. Terruwe wilde niet riskeren dat deze bronnen in haar eigen archief zouden blijven.⁹ Etnoloog Peter Jan Margry heeft de overdracht aan Muskens beschreven, net als de omstandigheden waarin hij van de bisschop van Breda de gelegenheid kreeg de inhoud van deze mappen onder hoge tijdsdruk te bekijken.¹⁰ Muskens had Terruwe niet persoonlijk gekend en kon ook geen andere reden bedenken om de mappen in het archief van zijn bisdom te plaatsen. Hij droeg ze daarom over aan de aartsbisschop van Mechelen, mgr. Godfried Danneels (1933-2019). Margry vermoedt een behandelrelatie tussen Danneels en Terruwe. Zelf denk ik dat Danneels’ betrokkenheid op afstand bij de Nederlandse en Belgische naar Terruwe vernoemde stichtingen voor hem aanleiding is geweest de mappen in het archief van zijn aartsbisdom onder te

laten brengen. Hij schreef een wat plichtmatig voorwoord voor Terruwes *Liefde gaf haar duizend namen* en was voor Nederlandse katholieken die hemelbestormende vernieuwers noch starre conservatieven waren, een veilige spreker voor manifestaties of andere activiteiten in de jaren 1980 en 1990.

Pogingen om van Danneels toestemming voor inzage te krijgen in Duynstees verslagen zijn vruchteloos gebleven.¹¹ Na zijn overlijden in 2019 zijn de zes mappen als collectie Duynstee-Terruwe opgenomen in Danneels' archief in het Archief van het Aartsbisdom Mechelen-Brussel.¹² Dit bleek uit navraag in september 2022 bij de archivaris, dr. Gerrit Vanden Bosch. Hij gaf toestemming voor raadpleging van deze mappen voor mijn onderzoek naar Terruwe medio oktober 2022.¹³ Ze vormen een geheel met Duynstees vertrouwelijke stukken die onbedoeld in Terruwes archief zijn achtergebleven. Behalve zijn handgeschreven verslagen, typoscripten, duplicaten en notities van Anna bevatten de mappen ook enkele brieven van Anna die samenvallen met het uitlekken van Anna's apologie *Opening van zaken* (1964) en met hun publieke rehabilitatie (1965). Bovendien nam Duynstee ook korte excerpten over uit Anna's brieven aan hem in de periode 1957-1960, toen zij op last van het H. Officie langdurig – zij het niet volledig – gescheiden van elkaar leefden. Duynstees verslagen documenteren glashelder dat zij dat contactverbod dat sinds het voorjaar van 1957 van kracht was, met voeten traden. Voor de biografie waren ook de snippers persoonlijke informatie over Anna en Willem van belang: hoe ze elkaar aanspraken, wanneer ze waar samen waren, de aard van hun contact en wat Willem voor Anna betekende.

In 2011 heb ik de ontlukende bestuurlijke aandacht van kerk- en religieuze bestuurders voor de geestelijke gezondheidszorg in de eerste helft van de jaren 1950 gedocumenteerd in het kader van het onderzoek naar seksueel misbruik van minderjarigen door vertegenwoordigers van de rooms-katholieke kerk in Nederland (1945-2010).¹⁴ Daarvoor zijn ook de dossiers gebruikt over Duynstee – en Terruwe – in het geheim archief van het aartsbisdom Utrecht en dat van het bisdom Roermond. In samenhang met de stukken van Duynstee en Terruwe in Terruwes archief kon niet alleen de chronologie van het conflict met het H. Officie verhelderd worden, maar ook de rol en verantwoordelijkheid van de Nederlandse bisschoppen hierin, specifiek van Alfrink.

Met Frans Feron, vicaris-generaal van het bisdom Roermond, had Anna intensief (brief)contact. Opmerkelijk is dat haar brieven aan Feron na diens onverwachte dood in juli 1958 aan haar zijn geretourneerd. Deze correspondentie is als vertrouwelijk te karakteriseren, zeker omdat er ook gegevens over haar patiënten in stonden, met wie Feron eveneens contact had. Wie ervoor gezorgd heeft dat deze brieven niet zijn vernietigd – zoals te doen gebruikelijk is bij vertrouwelijke persoonlijke stukken in de nalatenschap van priesters – valt niet meer na te gaan.

De rol van enkele Nederlandse jezuiten in het conflict rond Terruwe en Duynstee heb ik kunnen onderzoeken in het archief van de Nederlandse Provincie van de Sociëteit van Jezus, dat inmiddels in het KADOC te Leuven berust. Vooral de persoonsdossiers van de paters Kolfshoten, Ellerbeck en Van Kol waren van belang en boden meer zicht op het geruchtencircuit rond Terruwe, de betrokkenheid van andere katholieke artsen en de asymmetrische machtsrelaties tussen geestelijken en leken die Terruwe met haar soms zeer offensieve opstelling uitdaagde.

Sue (Suzanne) Baars beheert het archief van haar vader, dr. Conrad Baars, in San Antonio, Texas. Dit bleek meer dan honderdtwintig brieven van Anna aan Koert te bevatten, geschreven tussen 1958 tot en zijn dood in oktober 1981. Ze vormen een geheel met zijn brieven aan haar, die zich in Anna's archief bevinden. Koert groeide uit tot een vertrouweling met wie Anna zaken kon delen die haar bezighielden. Haar brieven aan Baars belichten bovendien haar omgang met patiënten en haar innerlijke drive om de bevestigingsleer breed bekend te maken. Tegenover Koert liet Anna zich enigszins kennen en hun briefwisseling maakte het mij als biograaf mogelijk Anna zowel professioneel als persoonlijk beter te begrijpen.

Twee relevante archieven heb ik niet geraadpleegd. Het eerste is het archief van het H. Officie in Rome. Dit is vooral te wijten aan de coronapandemie waardoor reizen in 2020 en 2021 goeddeels onmogelijk werd en archiefcollecties op slot gingen. Ongetwijfeld zullen stukken uit dit archief het beeld van de kwestie Duynstee-Terruwe verder kunnen completeren. Het tweede archief is dat van Octavia van Breemen die Anna Terruwe goed heeft gekend. Zij heeft via prof. dr. Ernst Hirsch Ballin haar nalatenschap overgedaan aan de

Universiteit van Tilburg. Hoewel zij niet geloofde in deze biografie als project, noch in mij als Terruwes biograaf, was ik welkom en heb ik haar enkele malen uitvoerig kunnen spreken. Bij die gelegenheden was ik er getuige van hoe zij in mappen, lades en ordners stukken zocht bij haar antwoorden op mijn vragen. Dankzij deze interviews kreeg ik een goed beeld van hun relatie en Van Breemens investeringen in het behoud van Terruwes gedachtegoed. Over dat laatste had zij andere opvattingen dan het bestuur van de Dr. Anna Terruwestichting die dat behoud ook als kerntaak heeft. Dit verschil van inzicht gaat terug op tegenstellingen tussen ‘rekkelijken’ en ‘preciezen’ die ik in deze biografie heb beschreven. Van Breemen behoorde bij de laatste groep en voelde zich ook vanuit de door haar diep gekoesterde persoonlijke band met Anna verplicht om zo dicht mogelijk te blijven bij wat Anna wilde of bedoeld had.

Ook anderen die Terruwe persoonlijk hebben gekend, heb ik geïnterviewd voor deze biografie: collega’s, bestuursleden en andere betrokken bij de stichtingen rond Terruwe, alsook oud-patiënten, naaste vertrouwelingen, burens en enkele familieleden. Mijn gesprekspartners heb ik een verslag van het interview voorgelegd dat zij – soms met wijzigingen, aanvullingen en uitweidingen – hebben bekrachtigd en dat ik als bron voor dit onderzoek heb gebruikt. Deze interviews hebben mij geholpen informatie uit Terruwes archief, haar publicaties maar ook haar persoon breder in te kaderen en te contextualiseren. Alle verzoeken voor een interview zijn gehonoreerd op twee na. Iemand die voor Terruwe had gewerkt, wilde niet met mij praten omdat zij deze periode als zeer onplezierig in herinnering had. De tweede persoon die mij niet wilde spreken, bleek bezorgd dat ik als biograaf toch te weinig van Anna zou begrijpen om haar recht te kunnen doen.

NOTEN

INLEIDING

- 1 Monteiro, *Gods Predikers*, 475-476.
- 2 *Bevestigingen*. Het titelblad vermeldt dat het gaat om 'een beschrijving van het leven en het levenswerk van dr. Anna Terruwe, zenuwarts, aan de hand van authentieke teksten en gegevens in chronologische volgorde'.
- 3 Van Breemen, *Wie is Dr. Anna A.A. Terruwe?*
- 4 Dit laatste is voor zover mij bekend voor het eerst genoemd door Driessen, 'Anna Terruwe 1911-2004, Psychiater'.
- 5 Withuis, *Leve het leven*.
- 6 Nasaw, 'Historians and biography'. Vgl. voor Nederland: Grever, 'Monarchie en geschiedschrijving' en zie in breder verband Meijer, *M'n hart stond van stocht bijna stil*, 5-8.
- 7 Soeting, 'De biografie is dood'.
- 8 Holmes, 'The proper study?', 16-17; zie ook Withuis, *Leve het leven*.
- 9 Vgl. Bosch, 'Persona en de performance van identiteit', 18-19.
- 10 Zie verder 'Toelichting op het bronnenonderzoek'.
- 11 Ibidem; Monteiro, 'Up close and biographical'.
- 12 Luykx, *Cornelia de Vogel*.
- 13 Ibidem, citaat 187.
- 14 Van Heijst en Derks, *Ik heb als een razende geleefd*.
- 15 'Facettering' als biografische benadering ontleen ik aan Kinkead-Weeks, 'Writing Lives Forwards', 247.
- 16 Paul, 'Introduction'.
- 17 Bosch, 'Persona en de performance van identiteit'; Bosch, 'Scholarly Personae'.
- 18 Bosch, 'Worstelen', vooral 63-67. Zie ook Gehmacher, Niskanen en Prager, 'Introduction'.
- 19 Monteiro, 'Katholieke psychotherapie'. Vgl. Margry, *Vurige liefde* en Margry (ed.), *Cold War Mary*, voor de bredere, ook internationale context waarin andere katholieke vrouwen met vergelijkbaar repertoire omstreden invloedrijke posities in de katholieke kerk verwierven of nastreefden.
- 20 Vgl. Margry, *Vurige liefde*, 242-244 en 280-294, die met geheel andere bronnen de oorsprong en effecten van Terruwes aanspraak op bovennatuurlijke contacten anders bevraagt en interpreteert dan ik.
- 21 Orsi, *History and presence*.
- 22 Ibidem, 72-112.
- 23 Ibidem, 73.
- 24 Draaisma, *De man die zijn hoofd verloor*.
- 25 Met dank aan prof. dr. Anne Speckens die mij vanuit haar expertise als psychiater heeft geholpen bij de wegging van de inhoud en werking van de 'mededelingen'.
- 26 Schim van der Loeff en Barnhoorn, *Zielszieken en zenuwzieken*, 243-244.
- 27 Terruwe, *Opening van zaken*.
- 28 Florquin, 'Dr. A.A.A. Terruwe', 172.
- 29 Simons en Winkeler, *Het verraad der clercken*. Zie ook Winkeler, 'Verdringing van de moraal'; Abma, 'De katholieken en het psy-complex'; Abma, 'Terruwe'.
- 30 Westhoff, *Geestelijke bevrijders*, 293-305.
- 31 Ter Meulen, *Ziel en zaligheid*, 75-116. Ter Meulen hanteert de definitie van intellectuelen van de destijds populaire Italiaanse marxistische filosoof Antonio Gramsci.

- 32 Vgl. Gijswijt-Hofstra en Oosterhuis, 'Introduction', 15, die erop wijzen dat psychiaters en andere ggz-professionals geestelijke gezondheid verbonden met democratisch burgerschap en zo met die deugdzaamheid, verantwoordelijkheid en het aanpassingsvermogen vereist voor een modern-liberale en open samenleving.
- 33 Vgl. Ter Meulens visie verwoord in het KRO-televisieprogramma 'Gesprekken in Oudaen', onder leiding van journalist Pieter van Hoof, 11 december 1988, transcript in: KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5534.
- 34 Oosterhuis, 'Insanity and Other Discomforts' en 'Outpatient Psychiatry and Mental health Care'. Zie tevens Oosterhuis, 'Between institutional psychiatry and mental health care'.
- 35 Een uitzondering is Hutschemaekers, *Neurosen in Nederland*. Hij heeft meer dan vijfduizend patiëntendossiers geanalyseerd uit de archieven van inrichtingen, en (universiteits)klinieken en een zelfstandige praktijk.
- 36 Rutten, *Jan Foudraïne* en Hilberdink, *Strijd om de ziel*.
- 37 Hilberdink, *Strijd om de ziel*, 10. Hilberdink besteedt daarbij echter nauwelijks aandacht aan de praktijkvoering, aldus Abma, 'Leven en werken'.
- 38 Huisman, 'From Exploration to Synthesis'. Huisman, Vandendriessche en Wils (eds.), 'Blurring boundaries'.
- 39 Gijswijt-Hofstra en Oosterhuis, 'Psychiatrische geschiedenissen', 188-190. Vgl. recent sociologisch onderzoek naar samenhangen van klacht, diagnose en patiëntverantwoordelijkheid van Brinkmann, *Diagnostic cultures* en Jutel, *Putting a name to it*.
- 40 Oosterhuis, 'Insanity and Other Discomforts', 82.
- 41 Westhoff, *Geestelijke bevrijders*.
- 42 Ik laat mij voor deze veronderstelling inspireren door Maaikje Meijer, *Vasalis*. Vasalis was psychiater en tijdgenoot van Terruwe. Volgens Meijer positioneerde Vasalis zich in het literaire veld door zich daaraan te onttrekken.
- 43 Zoals de in de geschiedenis van de psychiatrie gespecialiseerde historicus Joost Vijselaar schrijft in *Het gezicht*, 24-25 en vgl. Buchheim en Futselaar, *Uit zorg verdreven*, 14-17.
- 44 Omdat verwijzingen naar relevante bronnen risico op identificatie met zich meebrengen, zijn deze niet opgenomen. Zie 'Toelichting op de bronnen'.
- 45 Vgl. Rümke, 'Persoonlijkheid en psychotherapie' en Rümke, 'De psychische stoornissen van de gezonde mens'.
- 46 Interview met Withuis in *Leve het leven*, 66.

HOOFDSTUK 1 GEZIEN EN GEKEND

- 1 Florquin, 'Dr. A.A.A. Terruwe', 172. Zie verder hoofdstuk 9 ('Paapse Phil Bloom').
- 2 Stadsarchief Rotterdam, 494-03, Archief van de Gemeentesecretarie Rotterdam, afdeling Bevolking: bevolkingsboekhouding van Rotterdam, inv.nr. 524, Alleenstaandenregister, Registrernr. B-18, personen Spr-Z, aktenummer 61, 1880. Gemeentearchief Venray, 4, Bevolkingsregister Venray, 1880-1914/VII, inv.nr. 5347, 241.
- 3 Anna's grootvader staat in Maastricht geregistreerd als chef in een sigarenfabriek, 'zegge sigarenmaker'. RHC Limburg, 20.096A-237, Bevolkingsregister Maastricht 1890-1920, inv.nr. 237, 156.
- 4 Gegevens over zijn loopbaan bij deze werkgever zijn ontleend aan het Algemeen Stamboek van het Personeel der Maatschappij tot Exploitatie der Staatsspoorwegen, blad 24694, gezien 23 januari 2022, https://www.archieven.nl/nl/zoeken?mivast=0&cmizig=253&miadt=39&milang=nl&cmizk_alle=Terruwe&mi-view=tbl.
- 5 Pothuis, *Arbeiders-weekloonen*, geeft een schatting van het weekloon van een sigarenmaker in Amsterdam anno 1917.
- 6 'Spoorlijn Nijmegen-Venlo', gezien op 21 januari 2023, https://nl.wikipedia.org/wiki/Spoorlijn_Nijmegen_-_Venlo.
- 7 RHCE, 13180, Index Bevolkingsregister Deurne, 1918-1939, inv.nr. 4483, B211, gezien op 31 januari 2023, <https://www.wiewaswie.nl/nl/detail/72486181>.
- 8 Heemkundekring H.N. Ouwerling, verzameling DocuDataDeurne, RHCE 3180, Nieuw adm. Archief Deurne, inv.nr. 44/37, brief Cato Terruwe aan de burgemeester van Deurne, 9 januari 1938.
- 9 Grever en Waaldijk, *Feministische openbaarheid*.
- 10 Venlet, 'Beschrijving'.
- 11 'Stukken (...) oprichtingsvergadering van de Nederlandsche Vroedvrouwen-Vereniging'.

- 12 Pruijt, 'De verloskundige zorg', 176.
- 13 Interview Jeanne van der Reijden-Van Bavel.
- 14 BHIC, 7025, Bevolkingsregister deel 2 Boxmeer 1900-1910, inv.nr. 2005, 424, gezien op 23 januari 2023, <https://www.bhic.nl/memorix/genealogy/search/persons?ss=%7B%22q%22:%22Korbmacher%22%7D&page=3>.
- 15 Vgl. Korbmachers advertentie in regionale krant *De Echo*, 12 september 1911, 3, gezien op 23 januari 2023, https://www.bhic.nl/onderzoeken/kranten?mivast=235&mizig=91&miadt=235&miview=ldt&milang=nl&mizk_alle=Korbmacher.
- 16 Zie hoofdstuk 10 ('Terug naar Deurne').
- 17 Josephina Amalia Maria Korbmacher (1890-1891) en Amalia Augusta (1886 geboren en een half jaar later overleden). In leven bleven behalve Cato: Huberta (1883-1938), Ernst jr. (1884-1967), Cor (1888-datum onbekend), Amalia ('Maal'; 1892-datum onbekend).
- 18 Pruijt, 'Rocien, baren en in de arbeid zijn'. Dit betreft degenen die vanaf 1912 aan de nieuwe katholieke vroedvrouwenschool in Heerlen studeerden.
- 19 Interview Jeanne van der Reijden-Van Bavel.
- 20 Pruijt, 'De verloskundige zorg', 180.
- 21 BHIC, 7025, Bevolkingsregister deel 2 Boxmeer 1900-1910, inv.nr. 2005, 424, gezien op 23 januari 2023, <https://www.bhic.nl/memorix/genealogy/search/persons?ss=%7B%22q%22:%22Korbmacher%22%7D&page=3>.
- 22 Schultz, *Nederlandse verloskundigen*, 31, die het citaat ontleent aan M. Dekker, *Een nuttige werkkring van de vrouw, miskend. Een bijdrage tot de kennis van het vroedvrouwenvraagstuk* (Purmerend 1911) 5.
- 23 Schultz, *Nederlandse verloskundigen*.
- 24 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3826, Stukken betreffende de benoeming tot vroedvrouw van de moeder van dr. A. Terruwe. Met bijlagen (1919-1987). Cato bleek over deze periode geen pensioenaanspraken te hebben opgebouwd omdat zij niet rechtstreeks uit gemeentelijke middelen was betaald.
- 25 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3836, benoemingsbrief (besluit van de gemeente Vierlingsbeek), 22 augustus 1916 (voor een periode van 3 jaar).
- 26 BHIC, 7025, Bevolkingsregister Boxmeer deel 2, inv.nr. 2008, 462, gezien op 23 januari 2023, <https://www.bhic.nl/memorix/genealogy/search/deeds/4f533f9e-1603-30bo-8b80-c91399ac0bc4>.
- 27 *Boxmeers weekblad*, 15 januari 1910, 3, gezien op 23 januari 2023, http://www.archieven.nl/nl/zoeken?mivast=12&mivast=0&mizig=91&miadt=235&milang=nl&misort=dt%7Cdesc&miview=ldt&mizk_alle=Korbmacher.
- 28 Pruijt, 'Rocien, baren en in de arbeid zijn', 129; tussen 1889 en 1901 was het aantal vroedvrouwen in Noord-Brabant gestegen van 49 tot 65 van wie de meesten dan net als Cato aan de Rijksvroedvrouwenschool waren opgeleid.
- 29 Ibidem, 126-127.
- 30 Schultz, *Nederlandse verloskundigen*, 40.
- 31 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3831.
- 32 Jansen, *De omwenteling*.
- 33 Ibidem.
- 34 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3832-3833.
- 35 Op basis de omrekeningstool van het IISG (<https://iisg.amsterdam/nl/onderzoek/projecten/hpw/calculatie.php>): f2000,00 in het jaar 1910 vertegenwoordigt een 'koopkracht' van meer dan f53,500 (ruim € 23.000) anno 2021.
- 36 Plantenga, *Een afwijkend patroon*, 74.
- 37 Luiten van Zanden en Van Riel, *Nederland 1780-1914*, 409; De Regt, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid*, 55 en vgl. Van Eijl, *Het werkzame verschil*, 38-46.
- 38 Vgl. Janssens, 'The Rise and Decline of the Male Breadwinner Family?'
- 39 Wals, *Makers en stakers*, 104-113, die het weeksalaris voor genoemde boekhouder in de gemeente Den Haag op 48,75 gulden begroot. Dat van Jo Terruwe in Maastricht lag hoger, namelijk tussen de 60 en 64 gulden per week.
- 40 Algemeen Stamboek van het Personeel der Maatschappij tot Exploitatie der Staatsspoorwegen, gezien op 24 januari 2023, https://www.archieven.nl/nl/zoeken?mivast=0&mizig=253&miadt=39&milang=nl&mizk_alle=Terruwe&miview=tbl, blad 24694. Per maand ging hij aanvankelijk 232 gulden verdienen, tegenover 256 gulden in Maastricht. Binnen een jaar zat hij echter weer op laatstgenoemd salarisniveau.
- 41 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3826, Jenniskens aan Jo Terruwe, 31 december 1910.
- 42 Ibidem, inv.nr. 3836: de verschillende benoemingsbrieven tussen 1911 en 1921 laten zien dat haar inkomen uit deze praktijk door de gemeente op 300 gulden per jaar werd vastgesteld. In juli 1921 werd dit verhoogd naar 400 gulden.

- 43 BHIC, 550, Geboorteregister Vierlingsbeek 1911, inv.nr. 3378, aktenummer 33, 19 augustus 1911, gezien op 23 januari 2023, <https://www.bhic.nl/memorix/genealogy/search/deeds/6ac7b64d-4981-4d01-2912-9c65e269120c>. Voor de typering van huize Terruwe: *Boxmeers Weekblad*, 20 augustus 1921, gezien op 23 januari, https://www.bhic.nl/onderzoeken/kranten?mivast=235&mizig=91&miadt=235&miview=ldt&milang=nl&mibj=1921&miej=1921&mizk_alle=Terruwe.
- 44 BHIC, 550, Geboorteregister Vierlingsbeek 1913, inv.nr. 3378, aktenummer 16, 22 maart 1913, gezien op 23 januari 2023, <https://www.bhic.nl/memorix/genealogy/search/deeds/b3b74c7e-5b29-34aa-22fd-cb6a-7fa63c51>.
- 45 RHC Limburg, 12.121, Burgerlijke Stand in Limburg: Venray 1796-1942, inv.nr. 60, akte 1, 6 januari 1912, gezien op 23 januari 2023, https://www.archieven.nl/mi/1540/?mivast=1540&mizig=100&miadt=38&milang=nl&mizk_alle=Johannes%20Terruwe&miview=tbl.
- 46 *Peelen Maas*, 3 februari 1912, gezien op 23 januari 2023, <http://peelenmaas.rooynet.nl/search?query=terruwehermers&period=>.
- 47 Op basis de omrekeningstool van het IISG (<https://iisg.amsterdam.nl/onderzoek/projecten/hpw/calculatie.php>): iets meer dan 1800 euro anno 2021. RHCE, 09.011, Minuutakten en repertoria notaris Linssen 1911-1914, inv.nr. 0078, aktenummer 22, gezien op 23 januari 2023, <https://rooynet.nl/voorouders/persons?s-s=%7B%22q%22:%22terruwe%22%7D>. De veiling vond plaats op verzoek van Christina Terruwe-Hermers, haar zoon Jo en Bernardina Kraayvanger, vermoedelijk een kostgangster. Ook haar huisraad werd met de boedel van de weduwe Terruwe-Hermers geveild, maar bracht 'nihil' op. Of zoon Jo al een deel ontving van de veilingopbrengst als erfenis van zijn vader, is niet duidelijk.
- 48 Florquin, 'Dr. A.A.A. Terruwe', 172-173.
- 49 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5557, boekje met versieringen, gemaakt door Kim Rutten, over en voor Anna Terruwe, ongedateerd [Deurne, 1987 of 1988]. Bewaard gebleven zijn een aantal preken, enkele jeugdfoto's en foto's uit Jo Terruwes latere leven bij bijzondere gelegenheden in zijn parochie of met hem in een hoofdrol.
- 50 Zie <https://rijksmonumenten.nl/monument/517796/villa-mariahof/deurne/>, gezien op 4 juni 2020.
- 51 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5597, Akte van verkoop, 10 september 1921.
- 52 RHCE, 13180, Index Bevolkingsregister Deurne, 1918-1939, f. B21: Jo als hoofd van gezin, Cato als vrouw, Christina als de weduwe Terruwe.
- 53 Mail d.d. 30 januari 2021 van Pieter Koolen aan de auteur, Deurne; BHIC, 7130, Index notarieel protocol Vierlingsbeek, inv.nr. 157, 441, verkoopakte Zonneweelde te Deurne (F 1422), 10 september 1921, gezien op 4 maart 2021, <https://proxy.archieven.nl/235/2A21125CD4AF474A833038DD1CA36E29>.
- 54 BHIC, 7130, Index notarieel protocol Vierlingsbeek, inv.nr. 157, 410, verkoopakte van Terruwes huis in Vierlingsbeek (sectie C 1123), 18 augustus 1921, gezien op 4 maart 2021, <https://proxy.archieven.nl/235/71A069D8851D44F594B401BB8D15AA27>. Dit pand diende uiterlijk per 1 november aanvaard te worden. *Boxmeers Weekblad*, 20 augustus 1921, gezien op 4 maart 2021, https://www.bhic.nl/onderzoeken/kranten?mivast=235&mizig=91&miadt=235&miview=ldt&milang=nl&mibj=1921&miej=1921&mizk_alle=Terruwe.
- 55 BHIC, 7130, Index notarieel protocol Vierlingsbeek, inv.nr. 157, 565, registratie krediet van kredietvereniging De Hanzebank voor 3630 gulden, 9 december 1921, gezien op 4 maart 2021, <https://proxy.archieven.nl/235/0E8A3380748444888AFE522D3715E403>; zie ook ibidem, 564, schuldbekentenis aan Hendrikus Barten, caféhouder te Beugen, voor 8000 gulden 'hypotheccair kapitaal', 9 december 1921, gezien op 4 maart 2021, <https://proxy.archieven.nl/235/9741D4EBDDE648608DEBA907AD2E5935>. Vgl. KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3828-3829, waardepapieren die naast Zonneweelde als onderpand dienden.
- 56 Heemkundekring H.N. Ouwering, verzameling DocuDataDeurne, RHCE 3180, Nieuw adm. Arch. Deurne, inv.nr. 74/330, petitie, 24 december 1935.
- 57 Pruijt, 'Roeien, baren en in de arbeid zijn', 131; KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3826, Aanstellingen Cato Terruwe-Korbmacher in Vierlingsbeek en Deurne, 1903-1949.
- 58 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3826, Aanstellingen Cato Terruwe-Korbmacher in Vierlingsbeek en Deurne, 1903-1949.
- 59 Heemkundekring H.N. Ouwering, verzameling DocuDataDeurne, RHCE 3180, Nieuw adm. Archief Vierden, inv.nr. 363, brief C. Terruwe-Korbmacher in reactie op brief van de gemeente, 7 december 1921.
- 60 Vgl. Pruijt, 'Roeien, baren en in de arbeid zijn', 130: op de RK Vroedvrouwenschool in Heerlen (1912 geopend) kregen de cursisten godsdienstlessen, met de katholieke moraal als richtsnoer.
- 61 Vgl. Heemkundekring H.N. Ouwering, verzameling DocuDataDeurne, RHCE 3180, Nieuw adm. Archief Deurne, inv.nr. 44/37, brief van Cato Terruwe aan de burgemeester van Deurne, 9 januari 1938, over het verloop van twee ongeveer gelijktijdige bevallingen waarbij noodgedwongen de baker, Rieka Vogels-

- Manders, werd opgeroepen. Zie voor haar ook [https://www.deurnewiki.nl/wiki/index.php/Hendrica_Manders_\(1875-1950\)](https://www.deurnewiki.nl/wiki/index.php/Hendrica_Manders_(1875-1950)), gezien op 19 juni 2020.
- 62 Pruijt, 'Rocien, baren en in arbeid zijn', 132-140.
- 63 Schultz, *Nederlandse verloskundigen*, 18-20.
- 64 Interview Bert Bijnen, 15 december 2014; Van den Broek, *Vroedvrouwen, vlekjes en vondelingen*.
- 65 Pruijt, 'Rocien, baren en in de arbeid zijn', 131.
- 66 Ibidem, 132.
- 67 Heemkundekring H.N. Ouwering, verzameling DocuDataDeurne, RHCE 3180, Nieuw adm. Archief Deurne, inv.nr. 69/3, C.H. v.d. Linden-de Groot, secretaresse van de r.k. bond van vroedvrouwen te Oisterwijk aan B&W van Deurne, 4 februari 1936, die verwijst naar een schrijven van mevrouw Terruwe aan deze bond, 31 december 1935; Schrijven van burgemeester aan mevr. A.G. Janssen-van Oijen, vroedvrouw te Liessel, 7 februari 1936; verslag van het bezoek van vroedvrouw A.G. Janssen van Ooijen op 8 februari 1936 aan de burgemeester in bijzijn van ondergetekende, P. Gijsberts, secr., 8 februari 1936.
- 68 Ibidem, verslag van het bezoek van vroedvrouw A.G. Janssen van Ooijen op 8 februari 1936 aan de burgemeester in bijzijn van ondergetekende, P. Gijsberts, secr., 8 februari 1936; brief van mevrouw Janssen-Van Ooijen aan B&W van Deurne, d.d. 10 februari 1936. Zie tevens [https://www.deurnewiki.nl/wiki/index.php?title=Catharina_Theresia_Ernestina_Huberta_Korbmacher_\(1881-1969\)](https://www.deurnewiki.nl/wiki/index.php?title=Catharina_Theresia_Ernestina_Huberta_Korbmacher_(1881-1969)), gezien op 19 juni 2020.
- 69 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3840, beide afgegeven door de gemeente Deurne.
- 70 Interview Jeanne van der Reijden-van Bavel; interview Joan Raemaekers.
- 71 BHIC, 7025, Bevolkingsregister deel 2 Boxmeer, inv.nr. 2002, 380, 15 september 1899, 4 maart 2021, <https://www.bhic.nl/memorix/genealogy/search/deeds/2d12e4d6-a27b-a570-b5dc-ea08f6cbo462>. Idem, 424, gezien op 4 maart 2021, <https://www.bhic.nl/memorix/genealogy/search/deeds/b4879102-d22b-3a72-35ea-914aad2cc797>.
- 72 BHIC, 7025, Bevolkingsregister deel 2 Boxmeer, inv.nr. 2008, 484, gezien op 5 maart 2021, <https://www.bhic.nl/memorix/genealogy/search/deeds/9b2705bd-dbf2-4c50-a43a-25fde54237ca>.
- 73 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3837, afgegeven 29 oktober 1924 te Deurne.
- 74 Zoals blijkt uit de aanvraag van Jo sr. Voor een reis naar Duitsland: RCHE, 13180, Bevolkingsregister Deurne, inv.nr. 56-73, Bewijzen van Nederlandschap door den Burgemeester afgegeven in den jaren van 1 januari 1932 tot 30 juni 1935, 19 april 1935. KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5652, paspoort Jo jr. uit 1928.
- 75 Interview Jeanne van der Reijden-Van Bavel.
- 76 Heemkundekring H.N. Ouwering, verzameling DocuDataDeurne, RHCE 3180, Nieuw adm. Archief Deurne, inv.nr. 44/37, brief Cato Terruwe aan de burgemeester van Deurne, 9 januari 1938.

HOOFDSTUK 2 GYMNASTIASTE

- 1 BHIC, 5184, Register van het kleinseminarie Beekvliet, inv.nr. 1195, blad 64, aktenummer 37 (1 september 1925), gezien op 6 maart 2021, <https://www.bhic.nl/memorix/genealogy/search/deeds/98d97700-c376-0e4f-8281-0b046c7bofed>.
- 2 Interview Octavia van Breemen (28 oktober 2016).
- 3 RHCE, 10941, Gemeentebestuur Eindhoven, 1933-1969 (1975), inv.nr. 7355, folio 38760 (registratiekaart).
- 4 Van Heijst, Derks en Monteiro, *Ex Caritate*, 121-128, over Jerusalem en andere 'deftige scholen' voor katholieke meisjes.
- 5 Pouwelse, *Haar verstand dienstbaar aan het hart*; Grotenhuis, *Op zoek naar middelbaar onderwijs*; Van Essen, *Opvoeden met een dubbel doel*.
- 6 Van Heijst, Derks en Monteiro, *Ex Caritate*, hoofdstuk 2 en meer specifiek voor het begin van de twintigste eeuw: 137-140; Smit, *In deugd en wijsheid groeien*.
- 7 Van Eijl, *Het werkzame verschil*, 256-258, 271-280, 382-282.
- 8 Verboom, 'Het St.-Catharinalyceum 1919-1953', 17.
- 9 Ibidem, 19.
- 10 Hoogbergen, *Over geestdrift en bevolgenheid*, 47, 70.
- 11 Bij wet was in 1900 door toenmalig minister Goeman Borgesius geregeld dat bijzondere gymnasia aangevraagd konden worden. Deze aangewezen gymnasia kregen dan het *ius examinandi*; het door deze scholen afgenomen eindexamen werd erkend. Voorwaarden voor aanwijzing waren dat deze opengesteld waren voor inspectie door de overheid en volledig bevoegde docenten als examinatoren hadden.
- 12 Verboom, 'Het St.-Catharinalyceum 1919-1953', 18.

- 13 Op basis van leerlingkaarten, bewaard in het schoolarchief, VML.
- 14 Verboom, 'Het St.-Catharinalyceum 1919-1953', 31.
- 15 *Eindhovenensch Dagblad*, 20-08-1929.
- 16 Verboom, 'Het St.-Catharinalyceum 1919-1953', 19, die citeert uit Hoogstraten, *Over geestdrift en bevoelgenheid*.
- 17 Volgens de opgave over de jaren 1923-1930 in R.K. Centraal Bureau voor Onderwijs en Opvoeding, *Jaarboek*.
- 18 Verboom, 'Het St.-Catharinalyceum 1919-1953', 32: de docentenvergadering van 28 maart 1928 stemde voor de start van een hbs-a afdeling en geen mms. Hbs-a achtten zij het meest geschikt voor het lyceum en voor 'de geest' van de stad Eindhoven. Het schoolbestuur ging niet akkoord en zou in de jaren 1930 kiezen voor een mms, die in 1934 binnen het St. Catharinalyceum van start ging.
- 19 VML, Notulenboek I, 135, 162 (nov. 1925, nov. 1926); 173 (februari 1927); Notulenboek II, 229 (mei 1929).
- 20 Verboom, 'Het St.-Catharinalyceum 1919-1953', 13.
- 21 Mandemakers, *HBS en gymnasium*, 165, 258.
- 22 Ibidem, 258 (tabel 12.14).
- 23 Zie bijvoorbeeld de bijdrage van Saskia Grotenhuis over gemengd onderwijs in Amsterdam: <http://www.onsamsterdam.nl/dossiers/886-soort-bij-soort>, waar ook de sociale achtergrond van de meisjes van de verschillende Amsterdamse gymnasia in deze zin kort wordt aangestipt. Vgl. Smit, *In deugd en wijsheid groeien*, 113-126. Prosopografisch onderzoek is enkel voor een mms gedaan door Wolf, *Notre Dame des Anges 1903-2003*. Twee derde van de leerlingen van het meisjesinternaat was afkomstig uit de sociale bovenlaag, een derde uit de maatschappelijke middenlaag. Wolf wijst bovendien op het belang van klasse bij de schoolkeuze.
- 24 VML, Notulenboek I, 134, 138 (nov. 1925, feb. 1926); Notulenboek II, 206 (sep. 1928).
- 25 Verboom, 'Het St.-Catharinalyceum 1919-1953', 31.
- 26 Waar dit niet was aangetekend op de leerlingkaarten, is dit met behulp van gegevens van de burgerlijke stand in het najaar van 2014 via <http://wiewaswie.nl> vastgesteld.
- 27 VML, leerlingkaart Anny Terruwe.
- 28 Gezien op 25 mei 2017, [http://www.deurnewiki.nl/wiki/index.php?title=Joannes_Augustinus_Peerbooms_\(1868-1936\)](http://www.deurnewiki.nl/wiki/index.php?title=Joannes_Augustinus_Peerbooms_(1868-1936)).
- 29 Gezien op 25 mei 2017, [http://www.deurnewiki.nl/wiki/index.php?title=Johanna_Henrica_Janssens_\(1871-1961\)](http://www.deurnewiki.nl/wiki/index.php?title=Johanna_Henrica_Janssens_(1871-1961)).
- 30 RHCE, 10941, Gemeentebestuur Eindhoven, 1933-1969 (1975), inv.nr. 7355, folio 38760 (registratiekaart).
- 31 R.K. Centraal Bureau voor Onderwijs en Opvoeding, *Jaarboek*, 1926, 844.
- 32 VML, leerlingkaart Gusta Peerbooms.
- 33 Van Heijst, Derks en Monteiro, *Ex Caritate*, 73-79.
- 34 ENK, Ursulinen, inv.nr. 1225, vermeld in brief van mère Marie des Anges aan de generale overste, Eindhoven 3 maart 1929.
- 35 R.K. Centraal Bureau voor Onderwijs en Opvoeding, *Jaarboek*, 1926, 844; ibidem, 1927, 773.
- 36 http://eindhoven-encyclopedie.nl/index.php/Sancta_Ursula; *Eindhovenensch Dagblad*, 19 februari 1928; R.K. Centraal Bureau voor Onderwijs en Opvoeding, *Jaarboek*, 1926.
- 37 ENK, Ursulinen, inv.nr. 1227, zr. Clothilde Diemel aan de provinciale overste, Boxtel, 26 november 1931.
- 38 Ibidem, inv.nr. 1225, mère Marie des Anges aan de generale overste, Eindhoven 4 februari 1928 [moet zijn: 1929].
- 39 Ibidem, correspondentie met betrekking tot de opheffing van Sancta Ursula, 1928-1929.
- 40 Volgens de aankondiging van de publieke verkoop, *De Maasbode*, 5 juni 1929.
- 41 Verboom, 'Het St.-Catharinalyceum 1919-1953', 16 (geciteerd uit het *Eindhovenensch Dagblad*, 4 september 1919).
- 42 Ibidem.
- 43 Ibidem, 17 (herinneringen van oud-leerling en oud-docente Mia Gooskens, geciteerd uit *Van Maerlantlyceum 50 jaar, Bliko* 1969).
- 44 Ibidem, 18 (herinneringen van oud-leerling N. Hoffmann, geciteerd uit *Jaarboek ter herdenking van het 7e lustrum januari 1954*).
- 45 Ibidem, 21 (geciteerd uit het verslag van het gymnasium. Afdeling van het St. Catharinalyceum te Eindhoven schooljaar 1922-1923).
- 46 Ibidem, 22.
- 47 Ibidem, 21.
- 48 Ibidem, 27.
- 49 VML, Notulenboek I, 157 (sept. 1926).

- 50 Ibidem, 100 (sept. 1924).
- 51 VML, Notulen docentenvergadering 6 april 1921 en 21 maart 1923; Verboom, 'Het St.-Catharinalyceum 1919-1953', 10.
- 52 De Minister van Onderwijs liet die urennorm met ingang van 1923 los. Er zijn geen roosters overgeleverd van het Catharinalyceum, zodat het daadwerkelijke aantal lessen vanaf dat jaar niet precies bekend is.
- 53 Verboom, 'Het St.-Catharinalyceum 1919-1953', 14.
- 54 Ibidem, 21.
- 55 VML, Notulenboek I, 130 (aug. 1925); 139 (feb. 1926); 172 (feb. 1927) 179 (jul. 1927).
- 56 Bekker e.a. (red.), *St.-Catharina*, 162-163 (lijst van docenten in deze vakken). De gymnasiumleerlingen hadden vanaf het eerste jaar tot en met het eindexamen Latijn; met Grieks startten zij in het derde leerjaar.
- 57 Ibidem, 162-167 (volledige lijst van docenten met jaren waarin zij aan deze scholen werkzaam waren; onduidelijk is wanneer zij zijn gepromoveerd. Voor klassieke talen: dr. J. Bongenaar (1925/26-1950/51); dr. W. Rietveld (1923/24-1924/25); dr. J. de Waele (1922/23-1923/24); dr. X. Wolters (1923/24-1966/67); Frans: dr. R. Bosselaers (1920/21-1962/63); scheikunde: dr. E.Ch.H.J. Noyons (1900-1960) (1927/28-1946/47; in 1936 gepromoveerd en in 1947 vertrokken naar UVA, conservator Laboratorium voor Physiologische Chemie, redacteur van invloedrijk naoorlogs handboek (4 dln.) Chemie en Kliniek); dr. J.F.G. Reith (1923/24-1927/28); biologie: dr. P.J. van Eck (1927/28-1951/52).
- 58 Verboom, 'Het St.-Catharinalyceum 1919-1953', 10.
- 59 VML, Notulenboek I, 83-84 (jan. 1924); Verboom, 'Het St.-Catharinalyceum 1919-1953', 13.
- 60 VML, Notulenboek I, 98-99, 123, 158, 175 (sep. 1924, jul. 1925, sep. 1926, mei 1927); Notulenboek II, 240 (feb. 1930); Verboom, 'Het St.-Catharinalyceum 1919-1953', 25-26.
- 61 Verboom, 'Het St.-Catharinalyceum 1919-1953', 26.
- 62 VML, Notulenboek II, 172-173 (feb. 1927); Verboom, 'Het St.-Catharinalyceum 1919-1953', 27.
- 63 Verboom, 'Het St.-Catharinalyceum 1919-1953', 27.
- 64 VML, Notulenboek I, 93, 95 (jul. 1924, sep. 1925).
- 65 Verboom, 'Het St.-Catharinalyceum 1919-1953', 28.
- 66 Vgl. bijvoorbeeld Smit, *In deugd en wijsheid groeien*, 177-192.
- 67 VML, Leerlingenkaarten Anny Terruwe en klasgenoten.
- 68 Verboom, 'Het St.-Catharinalyceum 1919-1953', 19.
- 69 Ibidem, 28.
- 70 Ibidem, 19.
- 71 VML, Notulenboek I, 110 (dec. 1924); Verboom, 'Het St.-Catharinalyceum 1919-1953', 24.
- 72 VML, Notulenboek I, 131 (aug. 1925); deze kaarten zijn niet in het archief van het Maerlantlyceum aangekomen.
- 73 Ibidem, 142 (mei 1926).
- 74 Zie bijvoorbeeld Verboom, 'Het St.-Catharinalyceum 1919-1953', 23 (geciteerd uit het verslag over het gymnasium, afdeling van het St. Catharinalyceum te Eindhoven schooljaar 1927-1928).
- 75 VML, Notulenboek I, 99 (sep. 1924); Verboom, 'Het St.-Catharinalyceum 1919-1953', 23.
- 76 *Eindhoven'sch Dagblad*, 4 februari 1929, waarin de recensent achtereenvolgens bespreekt: 'Het collier' van J. Bruinsma (afgedaan als een 'enigszins geforceerde gedramatiseerde scherts'), en 'De groene knolamalië' van J. Steenhof die als 'jeugdige en veelbelovende schrijfster' wordt getypeerd die volgens de recensent een 'heel wat vlatter geschreven' blijspel had geproduceerd dan het stuk van Bruinsma.
- 77 Idem.
- 78 VML, leerlingkaarten. Er waren twee typen aangemaakt voor de meisjes in Anna's klas. Op de oudere versie hiervan wordt gesproken van 'toelatingsrapport', verwijzend naar de rapportcijfers van de lagere school als grond voor toelating. Leerlingen die langs een andere route toegelaten wilden worden – bijvoorbeeld na de achtste klas of (enkele jaren) mulo – moesten toelatingsexamen doen, waarvan de resultaten ook op de kaart vermeld zijn. Van Anna is enkel een leerlingkaart nieuwe stijl aangemaakt, vermoedelijk pas in 1930, met daarop niettemin de vorderingen voor de gehele schoolloopbaan per jaar, die per rapportperiode staan aangetekend. De notities over de lagere school beperken zich tot de eincijfers; meer algemene kwalificaties zoals 'gedrag', 'vlijt' en 'gedrag' en ook 'karakter', waarover op leerlingkaarten oude stijl vaak wel aantekeningen werden gemaakt, ontbreken.
- 79 VML, Notulenboek I, 91, 125, 152, 178 (jul. 1923, jul. 1925, jul. 1926, jul. 1927); Notulenboek II, 201 (jul. 1928).
- 80 Ibidem, Notulenboek I, 73 (dec. 1923).
- 81 Ibidem, 143 (mei 1926).
- 82 In 1929 ging de school kennelijk over op een ander beoordelingssysteem, namelijk van 1 (laagste) tot en 5 (hoogste). Terruwes cijfers zijn door mij omgerekend naar de gangbare becijfering van 1 tot 10 en komen

dan uit op: Latijn: 2; Nederlands: 4,5; Frans: 4,5; Engels: 4; natuurkunde: 4,5. De eindexamens werden afgenomen op 1 en 15 juni 1929, in het bijzijn van de geëmmiteerden dr. C.J. Vinkesteyn, inspecteur der gymnasia, en de hoogleraren J.H. Kern (Rijksuniversiteit Leiden), J. de Vries (Rijksuniversiteit Utrecht), en H.T. Nierstrasz (Rijksuniversiteit Utrecht). *Limburgsch Dagblad*, 16 mei 1929.

- 83 VML, Notulenboek II, 219 (27 feb. 1929).
- 84 *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 9 maart 1929.
- 85 ENK, Ursulinen, inv.nr. 1225, brief van mère Marie des Anges aan de generale overste, 4 februari 1928 [moet zijn: 1929].
- 86 Zie de briefwisseling in ENK, Ursulinen, inv.nr. 1225.
- 87 *Eindhovenensch Dagblad*, 1 juni 1929.
- 88 *Zuid-Willemsvaart*, 13 juni 1929; *Eindhovenensch Dagblad*, 10 december 1929. Het zou tot 1952 dienstdoen als gemeentehuis en in 1964 gesloopt worden.
- 89 Anna bewaarde dit in het *Leerboek der Verloskunde* (1933) van Klaas de Snoo dat zij tijdens haar studie geneeskunde gebruikte.
- 90 RHCE, 10941, Gemeentebestuur Eindhoven, 1933-1969 (1975), inv.nr. 7355, folio 38760 (registratiekaart).
- 91 VML, leerlingkaart Anny Terruwe.
- 92 VML, leerlingkaarten van M.A. van de Loo en L. Kerssemakers; *Provinciale Noordbrabantse en 's Hertogenbossche Courant*, 14 juni 1930.
- 93 Bekker e.a. (red.), *St.-Catharina* 164, 166 (lijst van docenten en overige medewerkers).
- 94 *Eindhovenensch Dagblad*, 2 mei 1930; Verboom, 'Het St.-Catharinalyceum 1919-1953', 21: dit architectenbureau was verantwoordelijk geweest voor de afronding en oplevering van de nieuwbouw.
- 95 *Nieuwe Tilburgsche Courant*, 15 mei 1930.
- 96 <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn/BWN/lemmata/bwn5/kapteijn>.
- 97 <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn1/sassen>. Nauwelijks twintig jaar later zou de filosoof Ferdinand Sassen zich zeer kritisch uitlaten over Terruwes proefschrift, zie hoofdstuk 5 ('Gemengde ontvangst').
- 98 Van Dijk, *Leidse hoogleraren Wiskunde*, 50-51.
- 99 Verboom, 'Het St.-Catharinalyceum 1919-1953', 22 (herinneringen van geschiedenisleraar J.E.F van Zuylen, *Van Maerlantlyceum 50 jaar, Bliko* 1969). Van haar klasgenoot Wilhelmina Louisa Henrica Hoebens, die in juli 1929 het eindexamen Gymnasium behaalde, is bekend dat zij in het studiejaar 1938-1939 afstudeerde als apotheker. KDC, 181, UKSN, inv.nr. 186, lijst van vrouwelijk afgestudeerden Mei 1938-Mei 1939.

HOOFDSTUK 3 STUDENTE IN UTRECHT

- 1 Florquin, 'Dr. A.A.A. Terruwe', 174.
- 2 Vgl. De Jong en Mulder, *Vrouwen in de heilkunde*.
- 3 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3437, Mère Véronique aan Anna Terruwe, 29 februari 1956.
- 4 Willemsen, *Aeterna Veritas*, 18-46.
- 5 *Utrechtsche Studenten Almanak voor 1938* en vgl. Klijn, *Verlangen naar Verbetering*, 188.
- 6 Bosch, *Het geslacht der wetenschap*, 208-214.
- 7 Salomons, *Toen en nu*, 44-52.
- 8 De Keizer, 'Inleiding', 21.
- 9 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5601 en 5602.
- 10 18 januari 1934; 5 december 1936; 14 november 1938, gezien op 23 september 2023 via www.delpher.nl.
- 11 *Utrechtsche Studenten Almanak voor 1938*, 120.
- 12 Interview Joan Raemackers.
- 13 Klijn, *Verlangen naar verbetering*, 176.
- 14 Ibidem, 167.
- 15 Ibidem, 166.
- 16 Ibidem, 161-197; 176.
- 17 Ibidem, 178.
- 18 Ibidem, 171-172.
- 19 Ibidem, 177-178, 182.
- 20 Ibidem, 182-183.
- 21 Ibidem, 183-184.

- 22 De Waardt, *Mending minds*, 97-103.
- 23 Klijn, *Verlangen naar verbetering*, 178-179.
- 24 Rümke, *Psychiatrie als geestes- en natuur-wetenschap*, 6-9.
- 25 Van Belzen en Uley, 'Gezondheid, gezondheidszorg en levensbeschouwing', 9-11.
- 26 Rümke, *Karakter en aanleg in verband met het ongelof*.
- 27 Voor dit en het navolgende in deze alinea: Van Belzen, 'Rümke'; De Goei, *De psychohygiënist*.
- 28 Van Breemen, *Wie is Dr. Anna Terruwe?*, 4.
- 29 Rümke, 'Persoonlijkheid en psychotherapie', 69-70.
- 30 Klijn, *Verlangen naar verbetering*, 188.
- 31 *Utrechtse Studenten Almanak voor 1933*, 185.
- 32 'Preadvies'.
- 33 Klijn, *Verlangen naar verbetering*, 185.
- 34 *Utrechtsche Studenten Almanak voor 1933*, 185.
- 35 Klijn, *Verlangen naar Verbetering*, 172-176.
- 36 De Koster e.a. (red.), *Quid est Veritas?*, 228.
- 37 De Jong, *Een vrouw met een missie?*, 23.
- 38 Ibidem, 24-25.
- 39 Vgl. De Jong en Mulder, *Vrouwen in de heekunde*.
- 40 Willemsen, *Aeterna Veritas*, 30-104.
- 41 HUA, 782, Veritas, inv.nr. 240, installatierede van de praeses, 1927.
- 42 Deze uitdrukking is van J. Kamphuis, aangehaald in De Jong, *Een vrouw met een missie?*, 23.
- 43 Luyckx, *Heraut van de katholieke herleving*, 179-199; vgl. A.P.C.H. Knegetel, abactis I van 1935 tot 1937, aangehaald in De Koster e.a. (red.), *Quid est Veritas?*, 117.
- 44 Willemsen, *Aeterna Veritas*, 105-172.
- 45 De Koster e.a. (red.), *Quid est Veritas?*, 36-37; vgl. Willemsen, *Aeterna Veritas*, 185.
- 46 Willemsen, *Aeterna Veritas*, 141, 144.
- 47 De Koster e.a. (red.), *Quid est Veritas?*, 113, 117; Willemsen, *Aeterna Veritas*, 150-157.
- 48 Willemsen, *Aeterna Veritas*, 157-159.
- 49 Joosten, *Katholieken en Fascisme*, 98-125, belicht relaties tussen katholiek religieus radicalisme en fascisme. Zie voor de casus Van Sante ook Monteiro, *Katholieke cultuur*, 11-15.
- 50 Vgl. Flipse, *Christelijke wetenschap*, 133-169.
- 51 Struyker Boudier, *De Dominicanen*, 57-62.
- 52 Monteiro, *Gods Predikers*, 159 en 286.
- 53 Baneke, *Synthetisch denken*.
- 54 *Vox Veritatis* 1, 30 (4 juni 1932). In 1937 verzorgde hij wekelijks op maandagavond een theologische cursus voor Veritijnen.
- 55 *Vox Veritatis* 1, 29 (28 mei 1932): onder andere de professoren Titus Brandsma Ocarm, Hoogveld, Van de Berg, Kreling OP, Kors OP, De Bruijn SJ.
- 56 Op basis van aankondigingen in de eerste jaargang van *Vox Veritatis* (1931-1932).
- 57 Derks, *Heilig moeten*; specifiek voor de dominicanen en de rol van Doodkorte: Monteiro, *Gods Predikers*, 243-249.
- 58 Monteiro, *Katholieke cultuur*, 11-15.
- 59 Vgl. Derks, *Heilig moeten*; Derks en Verheesen-Stegeman, *Wetenschap als roeping*.
- 60 Voorbeelden hiervan geven Heynickx, *Meetzucht en mateloosheid*; Heynickx en De Maeyer (eds.), *The Maritain Factor*.
- 61 De Jong, *Een vrouw met een missie?*, 21.
- 62 HUA, 782, Veritas, inv.nr. 624, toespraak van Paula Sluyter, praeses van de Meisjeskring, 1930. Het lidmaatschap van Veritas bedroeg 25 gulden per jaar, met nog eens twee gulden per jaar extra voor het permanente lidmaatschap van de Meisjeskring.
- 63 De Jong, *Een vrouw met een missie?*, 21, 24.
- 64 HUA, 782, Veritas, inv.nr. 624, stukken met betrekking tot het vierde lustrum van de Meisjeskring, 1941.
- 65 'Meisjesstudenten bijeenkomst', *De Tijd*, 19 augustus 1935.
- 66 HUA, 782, Veritas, inv.nr. 616-617, statuten en reglement van de "meisjeskring" Veritas [1935].
- 67 De Koster e.a. (red.), *Quid est Veritas?*, 214.
- 68 De Koster e.a. (red.), *Quid est Veritas?*, 216.
- 69 Bosch, *Het geslacht der wetenschap*, 201-211.
- 70 De Koster e.a. (red.), *Quid est Veritas?*, 215.

- 71 HUA, 782, Veritas, inv.nr. 624, stukken met betrekking tot de viering van het tweede lustrum van de Meisjeskring, 1930.
- 72 Ibidem, stukken met betrekking tot de viering van het derde lustrum van de Meisjeskring, 1936.
- 73 Ibidem.
- 74 Hautvast, *Wegwijzer in de Wetenschap*, 43, 54 en 56.
- 75 De Koster e.a. (red.), *Quid est Veritas?*, 217.
- 76 Ibidem, 215.
- 77 Derks, *Heilig moeten*, 29-38.
- 78 Ibidem, 33.
- 79 Ibidem, 35-36.
- 80 Met dank aan Marjet Derks voor deze informatie.
- 81 HUA, 782, Veritas, inv.nr. 442, stukken met betrekking tot de Meisjes Studenten Interacademiale (M.S.I.).
- 82 Vgl. Derks, *Heilig moeten*, 373.
- 83 Derks, *Heilig moeten*, 372-392.
- 84 Ibidem, 374-375.
- 85 HUA, 782, Veritas, inv.nr. 442, stukken met betrekking tot de Meisjes Studenten Interacademiale (M.S.I.).
- 86 Zie bijvoorbeeld aankondiging in *De Maasbode* van 25 maart 1938, van deze retraite, die van 9-13 april in 't Cenakel in Tilburg werd gehouden.
- 87 'Meisjesstudenten bijeenkomst', *De Tijd: staatkundig en godsdienstig blad*, 19 augustus 1935.
- 88 Van Rijckevorsel, *Een wereld apart*, 93.
- 89 Ibidem, 98-99.
- 90 HUA, 782, Veritas, inv.nr. 442, stukken met betrekking tot de Meisjes Studenten Interacademiale (M.S.I.).
- 91 'De KSD gesloten', *De Tijd: staatkundig en godsdienstig blad*, 18 februari 1936.
- 92 Luyckx, De actie "voor God".
- 93 'De KSD gesloten', *De Tijd: staatkundig en godsdienstig blad*, 18 februari 1936.
- 94 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3475, Duynstee aan het H. Officie, typoscript (29 pagina's), 30 december 1956, in het Frans opgesteld.
- 95 ENK, Clarissen-Capucinessen, inv.nr. 25, Ritueel ten gebuik van de Zusters Clarissen-Capucinessen van Duivendrecht bij Amsterdam, 8 december 1919.
- 96 Ibidem, inv.nr. 555, Annales des Religieuses Clarisses Capucines Duivendrecht (...) II Cahier, commencé le 3 février 1927.
- 97 De Koster e.a. (red.), *Quid est Veritas?*, 227-228.
- 98 Heemkundekring H.N. Ouwering, verzameling DocuDataDeurne, RANB, 1192, Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Zuidoost-Brabant, inv.nr. 253, dossier 6805, inschrijving Kamer van Koophandel 22 mei 1930.
- 99 'Handelsregister der Kamer van Koophandel en Fabrieken in Oostelijk Noord-Brabant te Eindhoven, Gedurende de week van 10 tot 17 Januari (...)', *De Zuid-Willemsvaart*, 23 januari 1932, gezien op 30 januari 2021 via www.delpher.nl.
- 100 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3827, afschrift notariële akte, 4 augustus 1933, terzake een lening van achthonderd gulden (tegen zes procent rente jaarlijks) voor de duur van minder dan vijf maanden.
- 101 BHIC, 5184, Register van het kleinseminarie Beekvliet, inv.nr. 1195, blad 64, aktenummer 37 (23 september 1933), gezien op 6 maart 2021, <https://www.bhic.nl/memorix/genealogy/search/deeds/98d97700-c376-0e4f-8281-0b046c7b0fed>.
- 102 'Pastoor Joh Terruwe verlaat Frankrijk', 27.
- 103 BHIC, 2029, Th. Goossens (alfabetisch geordend), familie Terruwe aan Goossens, 22 september 1936.
- 104 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3827, notaris Tromp namens deze en een andere schuldeiser aan Jo Th. Terruwe, 24 september 1941.
- 105 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3475, Duynstee aan het H. Officie, typoscript (29 pagina's), 30 december 1956, in het Frans opgesteld, 2. Voor de lastige omstandigheden zie hoofdstuk 6 ('Boven recht gaat liefde'; 'In het nauw'; 'Officiële waarschuwing'; 'Ons verbond in Hem').
- 106 Duynstee, *Crisis van redelijkheid*. In het academisch jaar 1939-1940 ging de leeropdracht strafprocesrecht over naar Duynstees promotus Van Eck. Deze nam in 1947 ook de leeropdracht strafrecht van Duynstee over, die tot zijn emeritaat in 1956 de leeropdrachten rechtsfilosofie en inleiding in de rechtswetenschap vulde.
- 107 Vgl. Monteiro, *Gods Predikers*, 206-212.
- 108 Vinkenburg C&S, 'Levensloop van Pater Willem Duynstee C&S', 19.
- 109 Gerritse, 'Prof. Mr. W.J.A.J. Duynstee C&S', 4.

- 110 Ibidem, 6.
- 111 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3441. Genoemde brieven van eind jaren 1970 staan in het teken van de viering van de tiende sterfdag van Willem Duynstee op 4 november 1978.
- 112 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3475, Duynstee aan het H. Officie, typoscript (29 pagina's), 30 december 1956, in het Frans opgesteld, 2-3.
- 113 ENK, Clarissen-Capucinessen, inv.nr. 555, Annales des Religieuses Clarisses Capucines Duivendrecht (...) II Cahier, commencé le 3 février 1927, 22 februari [1936].
- 114 Duynstee C&R, Mère Véronique de Jésus (†): 'Als U arm was, zou ik U onze noden vertellen, maar u bent rijk', *Nieuwe Haarlemse Courant*, 10 december 1963; ook verschenen in *De Tijd/De Maasbode*, 11 december 1963, gezien op 24 september 2023 via www.delpher.nl.
- 115 Zie vooral van zijn hand 'Moederschap of bruidschap van Maria in het Verlossingswerk', in: [Duynstee], *Verspreide opstellen*, 138-161.
- 116 ENK, Clarissen-Capucinessen, inv.nr. 7, Régistres des Vêtures du Monastère d'Amsterdam, fondé le 8. Juin 1919 sous le vocable et la protection du St. Esprit.
- 117 Ibidem, inv.nr. 555, Annales des Religieuses Clarisses Capucines Duivendrecht (...) II Cahier, commencé le 3 février 1927, 13-14 maart 1937; zie ook Keultjes, *Babberich*, 92.
- 118 ENK, Clarissen-Capucinessen, inv.nr. 29, Ritueel.
- 119 Ibidem, inv.nr. 61, Reglement (1927).
- 120 Dat was niet vanzelfsprekend, sommige postulanten moesten wachten totdat er plaats was binnen de clausuur en verbleven zolang elders in het klooster. ENK, Clarissen-Capucinessen, inv.nr. 555, Annales des Religieuses Clarisses Capucines Duivendrecht (...) II Cahier, commencé le 3 février 1927, 19 maart 1937.
- 121 Interview Octavia van Breemen (28 oktober 2016).
- 122 ENK, Clarissen-Capucinessen, inv. nr. 555, Annales des Religieuses Clarisses Capucines Duivendrecht (...) II Cahier, commencé le 3 février 1927, 28 april 1937.
- 123 Interview Jeanne van der Reijden-Van Bavel.
- 124 Zo blijkt uit haar brieven, KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3672.
- 125 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3437, Mère Véronique aan Anna, 29 februari 1956.
- 126 Meijer, *Vasalis*, 119.
- 127 Monteiro, 'Scripting the exception'. Vgl. Hautvast, *Wegwijzer in de wetenschap*, 43; Derks en Verheesen-Stegeman, *Wetenschap als roeping*; Aerts, *De politiek van de katholieke vrouwenemancipatie*, 43, noot 57.
- 128 HUA, 782, Veritas, inv.nr. 624; vgl. KDC, 181, UKSN, inv.nr. 186, ingekomen stukken en minuten van/uitgaande aan de Katholieke Meisjes Studenten Interacademia, lijst van vrouwelijke afgestudeerden mei 1938-mei 1939.
- 129 'Hooger Onderwijs', *Algemeen Handelsblad*, 11 november 1938, gezien op 24 september 2021 via www.delpher.nl.
- 130 Zoals vermeld in het *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 82.IV.49, 5811, 3 december 1938.
- 131 Kruisheer, *De dokter, dat ben ik*.
- 132 De Jong en Mulder, *Vrouwen in de heelkunde*.

HOOFDSTUK 4 SPECIALIST WORDEN

- 1 A.A.A. Terruwe, 'Toespraak uit te spreken op verzoek van de kern-werkgroep van de Dr. A. Terruwe Stichting (...)', 15 februari 1997, in: *Abri. Tijdschrift voor bevestigend samenleven* 75 (augustus 2004) 10.
- 2 Florquin, 'Dr. A.A.A. Terruwe'.
- 3 Vgl. De Jong, *Een vrouw met een missie?*, 28.
- 4 Interview Richard van Zaaen OFM.
- 5 Florquin, 'Dr. A.A.A. Terruwe' en KDC, 1204, TERA, inv.nr. 2996, 'Prinses Margriet tegen dr. Anna Terruwe: "Zijn er wat dat betreft verschillen tussen man en vrouw?"', *Libelle* 33, 16 augustus 1977, 20-22, aldaar 21: Terruwe vertelt dat zij na haar afstuderen was begonnen als assistent van een chirurg.
- 6 Interview Will Cappetti (6 september 2017); interview Octavia van Breemen (14 juni 2011).
- 7 Erfgoed 's-Hertogenbosch, NL-HtSA, 394, Geneesheren-directeur en directeur-geneesheer van het Psychiatrisch Ziekenhuis Voorburg te Vught (1924-1975) en de Psychiatrische Instituten de Godshuizen te 's-Hertogenbosch (1975-1982), inv.nr. 141, Terruwe aan Janssens, 26 mei 1939.
- 8 *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde (NTvG)* 83 III 31, 3951 (5 augustus 1939) 02-09-1939.
- 9 Van Drunen, 'Van gestichtsarts tot psychiater', 709.

- 10 Vos en Van Berkestijn, 'De geschiedenis van de opleiding tot psychiater in Nederland'; De Waardt, *Mending minds*, 167.
- 11 Kruisheer, 'De geschiedenis van vrouwen in de geneeskunde', 7: het aantal vrouwelijke artsen in Nederland verdubbelde van 500 naar 1000 tussen 1938 en 1947.
- 12 Vgl. Buchheim en Futselaar, *Uit zorg verdreven*, 25-46, die onder meer wijzen op personeelstekorten die de nog ongedifferentieerde, grootschalige intramurale geestelijke gezondheidszorg bij het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog kwetsbaar maakten.
- 13 Binnenveld en Wolf, *Een huis met vele woningen*, 94.
- 14 Zoals vermeld in *NTvG*, 83 II 22 (3 juni 1939) 2670; *NTvG* 83 III 35 (2 september 1939) 4354.
- 15 ENK, Broeders Penitenten, inv.nr. 1882, *Jaarboek van de vereeniging van R.K. gestichten en Inrichtingen voor krankzinnigen en zwakzinnigen houdende jaarverslagen van de vereeniging en van de aangesloten instellingen, 1940-1958*, Verslag van de psychiatrische inrichting "Voorburg" over het jaar 1941 (Jaarverslag 1941) 2. In het navolgende worden jaarverslagen uit deze bron verkort geciteerd.
- 16 Jaarverslag 1939, 4.
- 17 Jaarverslag 1940, 4.
- 18 Ibidem.
- 19 Ibidem.
- 20 Westhoff, *Geestelijke bevrijders*, 120-123.
- 21 Binnenveld en Wolf, *Een huis met vele woningen*, 87.
- 22 Van Leeuwen, 'Henri Jacques van Tulder'.
- 23 Binnenveld en Wolf, *Een huis met vele woningen*, 55.
- 24 Jaarverslag 1940, 3-4: H.M.C. Jansen, afdelingsarts mannen; P.J. Beduwé, afdelingsarts vrouwen; dr. H.L.F. Heikens, afdelingsgeneesheer vrouwen en hoofd laboratorium. Daarnaast nam C.T. Kortenhorst (toen afdelingsgeneesheer in Reinier van Arkel) geregeld waar op Voorburg.
- 25 Ibidem, 4-5.
- 26 Binnenveld en Wolf, *Een huis met vele woningen*, 122-124.
- 27 Jaarverslag 1940, 4: mejuffrouw M. Mettrop; zie voor aantal recepten en geneesmiddelen ibidem, 28-29.
- 28 Interview Matthé Prick.
- 29 Blok en Vijselaar, *Terug naar Endegeest*, 66-70.
- 30 Ibidem, 40 ('therapeutisch nihilisme'); Bakker en De Goei, *Een bron van zorg en goede werken*, 99 ('therapeutisch defaultisme').
- 31 Blok en Vijselaar, *Terug naar Endegeest*, 40-56.
- 32 Westhoff, 'Kortenhorst, Carel Timotheus (1882-1950)'.
- 33 Jaarverslag 1940, 13.
- 34 Jaarverslag 1941, 10-11.
- 35 Bless, *Psychiatrische Inrichting "Voorburg"*; J.H.M. Koenen, 'Personalia. G.J.B.A. Janssens 50 jaar arts', *NTvG* 97 II 17 (25 april 1953); L.Ph. Schreinemachers, 'Personalia. In memoriam G.J.B.A. Janssens', *NTvG* 103 I 1 (3 januari 1959) 48-49.
- 36 Jaarverslag 1940, 42; Vijselaar, *Het gesticht*, 58 (zie ook noot 212).
- 37 Vijselaar, *Het gesticht*, 83-122.
- 38 Ibidem, 154 en 160. Op Voorburg ging het om zo'n twintig procent van de patiënten, in de gestichten Endegeest en Wolfheze daarentegen om respectievelijk 53 en 51 procent.
- 39 Ibidem, 161-163. Jaarverslag 1940, 29, meldt dat separeren, gebruik van separeer- of isolatiecellen, spaarzaam werd toegepast.
- 40 Vijselaar, *Het gesticht*, 164-169; Jaarverslag 1940, 22 en 29.
- 41 Vijselaar, *Het gesticht*, 170-183.
- 42 Jaarverslag 1940, 23-24.
- 43 Ibidem, 35.
- 44 Ibidem; het jaarverslag spreekt van 'drie vrijstaande gebouwen'. 'Sanitätskolonnen' waren door de Duitse bezetter lokaal georganiseerde vrijwillige hulporganisaties.
- 45 Jaarverslag 1942, 21.
- 46 Buchheim en Futselaar, *Uit zorg verdreven*, 241-255. Dit onderzoek is in 2019 door het NIOD gestart vanuit de hoofdvraag of er tijdens de Duitse bezetting sprake was van een sterk verhoogde sterfte in Nederlandse psychiatrische inrichtingen en zo ja, waardoor deze werd veroorzaakt. Opdrachtgever was de Stichting Vergeten Slachtoffers WO II, waartoe GGZ Nederland, VGN en individuele instellingen het initiatief hebben genomen en dat het Ministerie van VWS financieel steunt, <https://www.vergetenslachtoffers.nl>, gezien op 24 februari 2023. De onderzoekers concluderen dat tijdens de Duitse bezetting vooral oudere,

- fysiek en mentaal zwakke patiënten in de gestichten achterbleven die nergens anders naar toe konden. De hoge sterfte is te wijten aan een combinatie van deze zeer kwetsbare gestichtspopulatie en de door de vele en vaak ook grootschalige evacuaties afnemende mogelijkheden voor adequate zorg en voedsel in de gestichten te blijven zorgen. Dat die zorg en creativiteit van directies en personeel onveranderd groot is gebleven, ontkracht de suggestie – en de mediale aandacht daarvoor – als zouden psychiatrische patiënten in Nederland door systematische ondervoeding bewust de dood zijn ingedreven.
- 47 Blok en Vijselaar, *Terug naar Endegeest*, 53-54: in Endegeest werd deze therapie om die reden gestaakt tijdens de Eerste Wereldoorlog.
- 48 Vijselaar, *Het gesticht*, 151-152; zie ook 198-206, waar hij een toename in behandelintensiteit constateert vanaf het begin van de twintigste eeuw. Bovendien splitst hij de resultaten uit naar therapievorm, periode en instelling.
- 49 Blok en Vijselaar, *Terug naar Endegeest*, 87.
- 50 Vijselaar en Abma, 'Psychiatrie in meervoud'.
- 51 Vijselaar, *Het gesticht*, 183-185, 190 en 202. Vgl. voor de beperkte schaal waarop genoemde therapieën op Voorburg werden toegepast: Binnenveld en Wolf, *Een huis met vele woningen*, 124-127.
- 52 Vijselaar, *Het gesticht*, 190-191, ontwikkeld door de Hongaarse neuroloog en psychiater Ladislaus van Meduna; ibidem, 193-195: elektroshockkuur, ontwikkeld door de Italiaanse hoogleraar psychiatrie Cerletti, had hetzelfde oogmerk en hetzelfde verloop. Belangrijk voordeel was dat de patiënt in deze therapie, die in relatief hoge frequentie over een periode van weken of soms maanden werd toegepast, onmiddellijk het bewustzijn verloor. Daarmee was er minder sprake van angst voor de insulden, die bijzonder heftig waren en zelfs tot botbreuken en ernstige wervelbeschadigingen leidden totdat curare (slangengif) werd ingezet als spierverslapper voorafgaand aan de behandeling.
- 53 Bakker en De Goei, *Een bron van zorg en goede werken*, 100 en 112.
- 54 Vgl. ibidem, 118.
- 55 Jaarverslag 1940, 29; Vgl. Vijselaar, *Het gesticht*, 194, die (op grond van zijn steekproef van de dossiers) stelt dat deze therapie in Nederland vanaf 1939 in Heiloo (waar Vaessen in de loop van 1942 naartoe vertrekt) en vervolgens in de oorlogsjaren ingang vond en in Voorburg in april 1942 voor het eerst werd toegepast bij een psychotische patiënte. Zij onderging 21 behandelingen met een onbekend aantal shocks binnen relatief korte tijd. Uit het dossier maakt Vijselaar op dat zij uiteindelijk binnen vier jaar de inrichting heeft kunnen verlaten.
- 56 Jaarverslag 1940, 29.
- 57 Joost Vijselaar is haar naam echter niet tegengekomen in de dossiers die hij in het kader van zijn onderzoek naar Voorburg heeft onderzocht (mondelinge mededeling, 8 juni 2022).
- 58 Jaarverslag 1942, 20.
- 59 Terruwe en Janssens, 'Epileptische toevallen na de elektroshocktherapie'.
- 60 Interview Harriëtte van Schaijk-Blankendaal (15 april 2016; interview Will Cappetti (6 september 2017).
- 61 Zie hoofdstuk 8 ('Leren voelen').
- 62 Bakker en De Goei, *Een bron van zorg en goede werken*, 110-117.
- 63 Jaarverslag 1940, 28-29; 47 (tabel 18: 'staat betreffende de verstrekking van sedativa en narcotica').
- 64 Ibidem, 28-29 en zie ook 47 (tabel 18: 'staat betreffende de verstrekking van sedativa en narcotica'). Vijselaar, *Het gesticht*, 188-190, stelt dat beide middelen ook als slaap- en kalmeringsmiddel gebruikt werden zonder dat er sprake was van een slaapkuur.
- 65 Erfgoed s-Hertogenbosch, NL-HtSA, 394, Geneesheren-directeur en directeur-geneesheer van het Psychiatrisch Ziekenhuis Voorburg te Vught (1924-1975) en de Psychiatrische Instituten de Godshuizen te s-Hertogenbosch (1975-1982), inv.nr. 141, Terruwe aan Janssens, 5 juni 1939.
- 66 Vgl. bijvoorbeeld zijn 'Sexueele moeilijkheden der rijpende en rijpere jeugd', *R.K. Artsenblad* 19 (1940) 203, waarin hij in de kwestie van jeugdmasturbatie de richtlijn van het H. Officie uit 1929 volgde dat dit een doodzonde was.
- 67 Jaarverslag 1940, 49: voor de rond zestig protestantse patiënten kwam de Nederlands-Hervormde predikant van Vught naar Voorburg voor de wekelijkse zondagsdienst en enkele malen per jaar voor de avondmaalsviering. Over de geestelijke verzorging of het lot van enkele Joodse patiënten die in 1940 in Voorburg waren opgenomen, is niets bekend.
- 68 Ibidem 1940, 14-16 en jaarverslag 1941, 8-9.
- 69 Van Belzen en Uleyn, 'Gezondheid', 11.
- 70 Jaarverslag 1941, 9.
- 71 Bless, *Pastoraal psychiatrie* (1e druk) voorwoord.
- 72 Bless, *Pastoraal psychiatrie* (2e en 3de druk) voorwoord.

- 73 Hendrik J.F.M. Bless, *Traité de psychiatrie. Psychopathologie-morale thérapeutique-direction*, vert. P. Ghysaert (Brugge 1936). Herdrukken verschenen in 1938, 1951 en 1958.
- 74 Hendrik J.F.M. Bless, *Psiquiatria pastoral. Psicopatología-moral terapéutica-dirección*, vert. Pedro Meseguer (Madrid 1942).
- 75 Onder andere in *Divus Thomas* (1942) en *Ephemerides theologicae lovanienses* (1937, 1939, 1951). Zie ook Desmazières, *L'inconscient au paradis* 134-135.
- 76 Bless, 'Over Roeping en psychose'; vgl. KDC, 201, BLES, inv.nr. 148, 'Psychiatrische keuring van de geestelijke stand' (ongedateerd [jaren 1950?]).
- 77 Westhoff, *Geestelijke bevrijders*, 112-113.
- 78 AAU, Archief Bisschoppenconferentie, Notulen Bisschoppenconferentie in Breda, 4 en 5 september 1951 (agendapunt 6). Het Nederlands episcopaat zocht hem in 1953/1954 aan om onderzoek te doen naar opvang en behandeling van priesters met moeilijkheden. Monteiro, 'Discretie en deskundigheid', 52-53.
- 79 Dat dit geen specifiek thema binnen de Nederlandse clerus was, blijkt uit Bless' verwijzingen in het voorwoord naar buitenlandse collega's die ook complementaire samenwerking tussen priesters en psychiaters bepleiten.
- 80 Bless, *Pastoraal psychiatrie* (1^e druk) 104-123.
- 81 Bless, *Pastoraal psychiatrie* (2^e en 3^e druk) 134.
- 82 Bless, *Pastoraal psychiatrie* (1^e druk) 63, 65, 229.
- 83 Ibidem, 103.
- 84 Ibidem, 65.
- 85 Ibidem, 259.
- 86 Ibidem, 264.
- 87 Ibidem, 269 en 282.
- 88 Expliciet benoemd in het voorwoord van Bless, *Pastoraal psychiatrie* (1^e druk).
- 89 Interview Jeanne van der Reijden-Van Bavel.
- 90 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3445, foto's van Jo's priesterwijding.
- 91 Voor een uitvoerige beschrijving van de (religieuze inkadering van de) festiviteiten ontleend aan het *Nieuwsblad van Deurne*, 12 juli 1941: [https://www.deurnewiki.nl/wiki/index.php?title=Johan_Ernst_Antonio_Terruwe_\(1913-1989\)](https://www.deurnewiki.nl/wiki/index.php?title=Johan_Ernst_Antonio_Terruwe_(1913-1989)).
- 92 Dellepoort, *De priesterroepingen* en Plettenburg, 'De sociale afkomst der R.K. geestelijkheid'; meer impressionistisch: Mertens, 'Gegevens'.
- 93 Monteiro, 'Mannen Gods'; De Raat, 'Een gave Gods'; Smulders, *Voor het hogere bestemd*.
- 94 'Pastoor Joh. Terruwe verlaat Frankrijk', 25.
- 95 Ibidem.
- 96 Ibidem, 27.
- 97 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5597, Stukken betreffende huizen, 1941.
- 98 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3827, notaris Tromp namens schuldeisers aan Jo Th. Terruwe, 24 september 1941.
- 99 Ibidem.
- 100 Van Dijk, Rodenburg en Van Amerongen, *Het artsenvetzet. Voorts, gezien op 4 januari 2023*, <https://www.medischcontact.nl/actueel/dossiers/dossier/artsen-in-de-tweede-wereldoorlog>; <https://historiek.net/het-artsenvetzet-opgesloten-in-kamp-amersfoort-in-1942-en-1943/148255/>; <https://www.oorlogsbronnen.nl/bronnen?term=Artsenvetzet&tab=mensen>.
- 101 Jaarverslag 1943, 38.
- 102 Dagboek van dr. W.P.J.A. Weebers (1899-1979), als arts aan het Sint Canisiusziekenhuis verbonden en vanaf 1945 tot 1964 (hoofd)inspecteur van de Geneeskundige Dienst en tijdens de oorlogsjaren direct betrokken bij Medisch Contact, gezien op 5 januari 2023, <https://geneagraphie.com/histories/dagboek%201943.php>).
- 103 Weusten, *Vraag niet alleen om mijn bevrijding*.
- 104 Rosendaal, *Nijmegen '44*.
- 105 Siebenheller, *Het Sint Canisiusziekenhuis in oorlogstijd 1940-1945*, 121.
- 106 Weusten e.a., *Vaarwel, vaarwel, lief ziekenhuis*, 111-113.
- 107 Ibidem, 113.
- 108 Ibidem, 174.
- 109 Ibidem, 20-21.
- 110 Brabers, 'Sjef Prick', 103. De Zenuwkliniek bleef op deze locatie totdat in 1966 de nieuwe afdelingen voor neurologie, psychiatrie en neurochirurgie op het Canisiussterrein aan de Verlengde Groenestraat betrokken konden worden.
- 111 Weusten e.a., *Vaarwel, vaarwel, lief ziekenhuis*, 34, 59 (waaronder citaat); interview Mathé Prick.

- 112 Bouwer, *Brakkenstein*.
- 113 Weusten e.a., *Vaarwel, vaarwel, lief ziekenhuis*, 59; interview met Mathé Prick.
- 114 Interview Mathé Prick.
- 115 Weusten e.a., *Vaarwel, vaarwel, lief ziekenhuis*, 82.
- 116 Ibidem, 77.
- 117 Interview Mathé Prick.
- 118 Ibidem.
- 119 Brabers, 'Sjef Prick', 103.
- 120 Interview Mathé Prick.
- 121 Brabers, 'Sjef Prick', 103-104.
- 122 Interview Will Cappetti (6 september 2017). Niet vermoeidheid, maar angst en spanning als gevolg daarvan konden ook door zo'n suikerklontje worden verlicht. Terruwe paste dit zelf toe bij patiënten; Van Overeem, *Niet in de zachte bries*, 123, waar Terruwe alias de psychiater dokter Kasteel de kloosteroverste van patiënte zr. Michaela aanmoedigt haar 'kindersnoep' te geven omdat zij 'glucose moet hebben omdat de angst zoveel adrenaline' in haar bloed joeg.
- 123 Interview Mathé Prick.
- 124 Brabers, 'Sjef Prick', 103-104: in 1945 was Prick benoemd tot buitengewoon hoogleraar in de Faculteit Letteren met leeropdracht neurofysiologie en psychopathologie en aan de Rechtenfaculteit als buitengewoon hoogleraar forensische psychiatrie, omdat de Roomsch-Katholieke Universiteit Nijmegen nog geen medische faculteit had.
- 125 KDC, 609, PRIC, inv.nr. 6157, Terruwe aan Prick, Hemelvaart 1967.
- 126 RCHE, Persoonskaart H.M.F. Berbers, vanaf 30 november 1942 geregistreerd op het adres van de familie Terruwe in Deurne.
- 127 KDC, 1204, TERA, inv.nrs. 86, 3808 en 5663, bidprentjes en rouwbrieven van Jo en Cato Terruwe-Korbmacher. Vgl. hoofdstuk 6 ('Boven recht gaat liefde').
- 128 AJPN, <http://www.ajpn.org/juste-Terruwe-Jean-263r.html>, gezien op 15 september 2019. Deze website is wegens antisemitische reacties sinds de aanval van Hamas op Israël op 7 oktober 2023 en het daaropvolgende offensief van Israël in Gaza, niet bereikbaar.
- 129 Ibidem, Internaten Rue Notre-Dame des Champs; klooster rue Geoffroy-Saint-Hilaire fungeerde als plaats waar de kinderen verzameld werden om opgehaald en naar hun onderduikadressen gebracht te worden.
- 130 AJPN, gezien op 15 september 2019, <http://www.ajpn.org/sauvetage-Congregation-des-Soeurs-de-Notre-Dame-de-Sion-41.html>; betreffende website is wegens antisemitische reacties sinds de aanval van Hamas op Israël op 7 oktober 2023 en het daaropvolgende offensief van Israël in Gaza, niet bereikbaar. Daarom gezien op 3 januari 2024, <https://www.notredamedesion.org/about/recognition/>.
- 131 Historicus Madeleine Comte heeft op basis van archiefonderzoek de complexe positie geanalyseerd van deze congregatie die weliswaar expliciet was opgericht om joden te bekeren, maar geen misbruik wilde maken van de acute noodsituatie waarin deze groep zich bevond. Comte, *Sauvetages et baptêmes*.
- 132 Waarvoor Mère Francia postuum werd onderscheiden in 2007. AJPN, <http://www.ajpn.org/sauvetage-Congregation-des-Soeurs-de-Notre-Dame-de-Sion-41.html>, gezien op 15 september 2019. Deze website is wegens antisemitische reacties sinds de aanval van Hamas op Israël op 7 oktober 2023 en het daaropvolgende offensief van Israël in Gaza, niet bereikbaar.
- 133 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5604, Terruwe aan J.M.Th. Zwart, zenuwarts te Helmond, 24 maart 1991.
- 134 Ibidem, inv.nr. 5653, kaart aan zijn moeder, 19 augustus 1957, waarin hij dit eveneens aankondigt: 'Ik denk zoo na Kerstmis even weer te komen.'
- 135 Aldus een uit Deurne afkomstige jonge seminarist, Theodorus van den Broek, die dit traject samen met Jo aflegde in augustus 1943, gezien op 21 januari 2022, [https://www.deurnewiki.nl/wiki/index.php/Theodorus_van_den_Broek_\(1923-2018\)#:~:text=Theodorus%20\(Theo\)%20ovan%20oden%20Broek,als%20personeelsfunctionaris%20bij%20Rank%20Xerox](https://www.deurnewiki.nl/wiki/index.php/Theodorus_van_den_Broek_(1923-2018)#:~:text=Theodorus%20(Theo)%20ovan%20oden%20Broek,als%20personeelsfunctionaris%20bij%20Rank%20Xerox).
- 136 Na de oorlog volgde onderzoek in Parijs met het oog op nieuwe identiteitspapieren: Heemkundekring H.N. Ouwering, verzameling DocuDataDeurne: RHCE 3180, Nieuw adm. Archief Deurne, inv.nr. 56/1, briefwisseling tussen de gemeente en Prof. Mr. W.J.A.J. Duijnsteek C.S.S.R. te Nijmegen, namens mevrouw C. Terruwe. Hierin wordt als contactpersoon mme Madeleine Hue in Parijs genoemd, de maatschappelijk werkster die voor valse papieren en onderduikadressen voor de kinderen uit genoemd internaat zorgde. Zie <https://www.notredamedesion.org/about/recognition/>, gezien op 31 januari 2021.
- 137 RAN, Persoonskaart Marie France Chantal du Tillet de Villars-Meyer, waarop 12 februari 1943 als vestigingsdatum in Deurne staat.

- 138 Interview Will Cappetti (6 september 2017).
 139 Ibidem.
 140 Phia Vos sprak hierover in een terugblik, in Roodenburg, *Alsof het ons kind was*, 1215; vgl. interview Jeanne van der Reijden-Van Bavel.
 141 Interview Will Cappetti (5 november 2022).
 142 Voor zijn biografie: <http://www.jodenin nederland.nl/id/P-3363>.
 143 Interview Louk Vos, Phia's oudere broer. Hij meende zich te herinneren dat 'onderduik' voor hem en zijn broer Hans waarschijnlijk in oktober 1943 begon.
 144 Verhey, *Kind van de rekening*.
 145 Flim, *Onder de klok*, 229-261; Raaijmakers, *Ook aan Tienray ging de oorlog niet ongemerkt voorbij*; zie tevens <https://www.oorlogsbronnen.nl/artikel/joodse-kinderen-duiken-onder-limburg>.
 146 Roodenburg, *Alsof het ons eigen kind was*, 1108; Flim, *Onder de klok*, 230 (kaart 5, van de Peel, echter zonder vermelding van Deurne als onderduikplaats) en 233. Phia ontdekte ik op enkele foto's van de tentoonstelling 'Joodse onderduikkinderen' in Museum De Locht, Melderslo, 2016.
 147 Roodenburg, *Alsof het ons eigen kind was*, 1216. RCHE, 13180, Bevolkingsregister Deurne, inv.nr. 56/42, schrijven Militair Gezag – Repatriëringdienst – aan de burgemeester van Deurne, juni 1945 (verzoek om opgave van gerepatrieerden en onderduikers en de locatie waar zij naartoe wilden vertrekken); schrijven burgermeester van Deurne aan de Vereniging van Bijstand aan Joodsche en andere minderjarige kinderen, 11 juli 1945 (over in de gemeente verblijvende minderjarige kinderen, afkomstig uit 'het Noorden' en al vóór de bevrijding in Deurne aanwezig).
 148 Roodenburg, *Alsof het ons eigen kind was*, 1216; vgl. interview Madelon Meijers-Vos, de jongere zus van Phia.
 149 Interview Madelon Meijers-Vos.
 150 Roodenburg, *Alsof het ons eigen kind was*, 1215.
 151 NA, NRK, 2.19.288 (Informatiebureau: Persoonsdossiers Europees) inv.nr. 32822, dossier 39.522; datum vermeld in de registratiekaart Neuengamme. Weiler, *Die Geistlichen in Dachau*, 663, noemt als datum 12 april 1944, net als Friedrich Hoffmann, 'Und wer euch tötet... Leben und Leiden der Priester in den Konzentrationslagern' (Typocript, Prerau 1946) 359. ITS, I.I.6.1/9938363/ITS Digital Archive, Bad Arolsen.
 152 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5617, brieven uit Dachau, eerste brief van Jo aan zijn ouders, Anny en Marie France, 13 mei 1945.
 153 Ibidem.
 154 Ibidem.
 155 ITS, I.I.30.2/3482826, Häftlingspersonalbogen KZ Neuengamme, J. Terruwe, nr. 31184, waar onder 'Haf-tart' staat 'Pol.'; vgl. ibidem, I.I.29.2/3239898, Fragebogen für Häftlinge KZ Natzweiler, Jean Terruwe, Natzweiler, met aantekening 'Geistl.N[acht und]N[ebel].Holl.1746'. Dezelfde vermelding ook in ibidem, I.29.1/3129840, Natzweiler Liste internationale, 22.
 156 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5617, brieven uit Dachau, eerste brief van Jo aan zijn ouders, Anny en Marie France, 13 mei 1945.
 157 Piersma, *Doodstraf op termijn*; Withuis, *Weest manlijk*, 153-169.
 158 ITS, I.I.29/3139045, Arztvorstellungen Natzweiler, 17 juni 1944.
 159 Ibidem, I.I.29.2/3239901, Aufnahmeuntersuchung Natzweiler, 17 juni 1944.
 160 Ibidem.
 161 Ibidem, I.I.29.2/3239902, Revierkarte Natzweiler.
 162 Withuis, *Weest manlijk*, 162.
 163 Ibidem.
 164 Ibidem, 163-167.
 165 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5617, brieven uit Dachau, eerste brief van Jo aan zijn ouders, Anny en Marie France, 13 mei 1945.
 166 Withuis, *Weest manlijk*, 168-169. In ITS, I.I.6.1/9895661, Zugangsbuch Dachau, staat een lijst van twaalf mannen die op 30 september 1944 vanuit Natzweiler in Dachau aankwamen en werden geregistreerd.
 167 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5617, brieven uit Dachau, eerste brief van Jo aan zijn ouders, Anny en Marie France, 13 mei 1945.
 168 Mail archivaris Albert Knoll, Archiv KZ-Gedenkstätte Dachau, 30 november 2017, over de vermelding van Jo Terruwe in de 'Blutspendekartei' (O497).
 169 Withuis, *Na het Kamp*, 44.
 170 Mail archivaris Albert Knoll, Archiv KZ-Gedenkstätte Dachau, 30 november 2017.
 171 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5617, brieven uit Dachau, eerste brief van Jo aan zijn ouders, Anny en Marie France, 13 mei 1945.

- 172 Govers, *Stemmen uit Dachau*, 23.
 173 Volgens Wikipedia, [https://de.wikipedia.org/wiki/Pfarrerblock_\(KZ_Dachau\)](https://de.wikipedia.org/wiki/Pfarrerblock_(KZ_Dachau)), gezien op 20 mei 2017.
 174 Vgl. Fraysse, *De Franfort à Dachau*, 80 (IX-44).
 175 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5607, Herdenking in Gretz-Armainvilliers ter gelegenheid van veertig jaar bevrijding, 1985.
 176 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5617, brieven uit Dachau, eerste brief van Jo aan zijn ouders, Anny en Marie France, 13 mei 1945.
 177 Ibidem.
 178 Withuis, *Na het kamp*, 41 en 170-171.
 179 Govers, *Stemmen uit Dachau*, 129; Peijnenburg, 'Hoe Nijmeegse kapelaans twee Bossche priesters "bevrijden"', 13.
 180 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5617, brieven uit Dachau, eerste brief van Jo aan zijn ouders, Anny en Marie France, 13 mei 1945.
 181 Fraysse, *De Franfort à Dachau*, 74; volgens een lijst van Nederlanders bevrijd in Dachau in het Oorlogsarchief van Nederlandse Rode Kruis (NRK) is hij voor 30 mei 1945 gerepatriëerd naar Dammartin-en-Goële, aldus Michiel Schwartzberg (email 19 april 2018).

HOOFDSTUK 5 'EEN GOED KATHOLIEK PSYCHIATER'

- 1 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5601.
 2 Van Drunen, 'Van gestichtsarts tot psychiater'.
 3 Hengeveld, 'Vijftig jaar transities in de psychiatrie', 20: in de jaren 1950 bedroeg het percentage geregistreerde vrouwelijke psychiaters zeventien.
 4 Volgens opgave in *Medisch Contact. Officieel orgaan van de Koninklijke Nederlandsche Maatschappij tot bevordering der geneeskunst* 2:32 (1947) 527-540, aldaar 540. Dit was de eerste publicatie van geregistreerde specialisten sinds 15 september 1941.
 5 Voor de cijfers vóór 1940, zie: Van Drunen, 'Van gestichtsarts tot psychiater' en zie ook Kruisheer, 'De geschiedenis van vrouwen in de geneeskunde', 7.
 6 Van Drunen, 'Van gestichtsarts tot psychiater'.
 7 Vgl. Kerkhoven en Vijselaar, 'De zorg voor zenuwlijders rond 1900', 49.
 8 Vos, *Pleitbezorger van de psychiatrie*, 156 en 158; vgl. Buchheim en Futselaar, *Uit zorg verdreven*.
 9 Vgl. de discussie over de bepaling van deze overnamesom na afloop van de Tweede Wereldoorlog in *Medisch Contact* 2:32 (1947).
 10 Abma en Weijers, *Met gezag en deskundigheid*, 197.
 11 Withuis, 'Geestelijke oorlogsschade'.
 12 Oosterhuis, 'Insanity and other discomforts'; Oosterhuis, 'Outpatient psychiatry and mental health care'.
 13 Hutschemaekers en Oosterhuis, 'Psychotherapy in The Netherlands'; Reijzer, *Naar een nieuw beroep*; Jongerius, 'Le phénomène hollandais'. Vgl. ook Dehue, *De regels van het vak*.
 14 Schuyt en Taveerne, *Welvaart in zwart-wit*, 37-38.
 15 Blom, 'Jaren van tucht en ascese'.
 16 Righart en De Rooy, 'In Holland staat een huis'. Hun historische analyses weerleggen taaie beelden over de jaren 1950 als statisch, benepen en zelfs truttig. Die beelden waren vooral functioneel voor het contrast met de jaren 1960 waarin radicale maatschappelijke en politieke omwenteling, lef en hang naar authenticiteit aandacht vroegen.
 17 Schuyt en Taverne, *Welvaart in Zwart-wit*.
 18 Luykx en Slot, 'Voorwoord'.
 19 'Gevestigd: A.A.A. Terruwe', *De Tijd. Godsdiensig-staatkundig dagblad*, 1 september 1945, 4.
 20 Ibidem. De verplichte ziekenfondsverzekering werd in 1949 ingevoerd: Vonk, 'Een taak voor de staat'.
 21 RAN, persoonskaart A.A.A. Terruwe, 30 juli 1945. Op de woningkaart van de Gemeente Nijmegen zijn meerdere bewoners op dit adres geregistreerd (echter zonder datum van vestiging of vertrek), van wie alleen Terruwe met beroep vermeld staat: zenuwarts.
 22 Particulier archief. De huur bedroeg jaarlijks 780 gulden, wat op basis van de omrekeningstool van het IISG (<https://iisg.amsterdam/nl/onderzoek/projecten/hpw/calculate.php>) bijna 9000 euro vertegenwoordigt in 2021.
 23 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 2996, 'Prinses Margriet tegen dr. Anna Terruwe: "Zijn er wat dat betreft verschillen tussen man en vrouw?"', *Libelle* 33, 16 augustus 1977, 20-22, aldaar 21.

- 24 Bidprentje in KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5671.
- 25 Bidprentje uit particuliere collectie.
- 26 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5594, kopie testament Jo Terruwe (1913-1989) opgemaakt in 1946, met verklaring van erfrecht, 1989.
- 27 NA, Ministerie van Justitie, Bureaus Kabinet en Juridische Zaken van de Afdeling Politie (1932-)1945-1952 (-1968), J36, inv.nr. 1323, J.Th. Terruwe (1947-1948), rapport Rijksrecherche, 26 februari 1947.
- 28 Ibidem, waarnemend burgemeester van Deurne, A. Swinkels, aan de consul-generaal der Nederlanden te Antwerpen, 20 december 1946.
- 29 Ibidem, Rapport van de opperwachtmeester en groepscommandant van Deurne van de Rijkspolitie van het gewest 's-Hertogenbosch, Th. Koenders, 3 maart 1947.
- 30 Aldus de Bossche procureur-generaal J.C. van der Minne aan de Minister van Justitie, 11 oktober 1947, in: ibidem.
- 31 Ibidem, waarnemend burgemeester van Deurne, A. Swinkels, aan de consul-generaal der Nederlanden te Antwerpen, 20 december 1946.
- 32 Anna sloot eind december 1948 namens haar broer Jo een hypotheek van 5000 gulden af op Zonneweelde. Of dit bedrag (ook) tot doel had schuldeisers van hun vader schadeloos te stellen, is niet bekend. KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5597, schuldverbitenis met hypotheek, verleden voor notaris J.A. Tromp, Deurne, 29 december 1948.
- 33 Prick, 'Psychiatrie'.
- 34 Vijselaar en Abma, 'Psychiatrie in meervoud'.
- 35 Rümke, *Een bloeiende psychiatrie in gevaar*. De auteur heeft met de hand op het schutblad aangetekend: 'Met hartel. Dank van den schrijver', KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5446.
- 36 De Goei, *De psychohygiënist*.
- 37 Ibidem, 225. Van Belzen en Uleyn, 'Gezondheid'.
- 38 Zie hoofdstuk 3 ('Geneeskunde in Utrecht').
- 39 De Goei, *De psychohygiënist*, 192-193.
- 40 Vgl. Prick, 'Psychotherapie'. Zie verder hoofdstuk 7 ('Buiten spel: katholieke psychotherapie uitgezuiverd').
- 41 Vos, *Pleitbezorger van de psychiatrie*, 138, onder verwijzing naar A. Westerman Holstijn, 'Die nichtpsychoanalytische Psychotherapie in Holland', *Psychiatrisch Neurologische Bladen* 38 (1934) 229-236. Vgl. De Goei, *De psychohygiënist*, 331 (noot 108), die instemt met Van Belzen en Ter Meulen, 'In de ban van de ziel', dat de introductie van de psychoanalyse niet zozeer beschouwd kan worden als een paradigmawisseling in de psychiatrie, in die zin dat psychische factoren als verklaring voor geestesstoornissen gingen gelden in plaats van lichamelijke. Zij stellen dat het de vraag is of in de psychiatrie gesproken kan worden van één paradigma. Het traditionele materialistische (dat wil zeggen het natuurwetenschappelijke, biologische) onderzoek is na de introductie van de psychoanalyse gewoon voortgezet. Binnen de psychiatrie is geen standaardaanpak van problemen gegroeid. De reacties op de psychoanalyse waren met andere woorden ook heterogeen van aard.
- 42 Abma en Weijers, *Met gezag en deskundigheid*, 210.
- 43 Rümke, 'Persoonlijkheid en psychotherapie', 54.
- 44 Vos, *Pleitbezorger van de psychiatrie*, 158-159.
- 45 Chorus, 'Psychoanalyse'.
- 46 Ibidem.
- 47 Ibidem, 552-553, noemt als katholieke theoretici: Frankl, Binswanger, Von Gebattel, Caruso (en gebruikt daarvoor het begrip 'existentie-analyse'). Terruwe had latere werken van Binswanger in haar bibliotheek: *Ausgewählte Vorträge und Aufsätze Band II. Zur Problematik der Psychiatrischen Forschung und zum Problem der Psychiatrie* (Bern 1955) en *Schizophrenie* (Pfullingen 1957), naast Caruso's *Psychoanalyse und Synthese der Existenz* (Freiburg 1952).
- 48 Dalbiez steunt op werk van de filosoof Karl Jaspers en de protestantse psychiater Alphonse Maeder, over wie meer verderop in dit hoofdstuk ('Bevredigende psychotherapeutische relatie'). Voor Dalbiez' inspiratie en invloed: Desmazieres, *L'Inconscient au paradis*, 22-24 en 56-57. Zij wijst ook op verbanden tussen het werk van Dalbiez en Charles Odier, een Zwitserse psychoanalyticus die in Frankrijk werkzaam was en die via Dalbiez in Frankrijk deelnam aan congressen van religiepsychologen. In hoofdstuk 8 ('Door aandacht genezen'; 'Chronologie van de ontdekking') laat ik zien dat het nieuwe ziektebeeld waarop Terruwe aanspraak maakte, de frustratieneurose, duidelijke parallellen vertoonde met inzichten van Odier en zijn echtgenote, de psychoanalytica Germaine Guex.
- 49 Heynickx, *Meetzucht en mateloosheid*, en idem en Jan De Maeyer (eds.), *The Maritain Factor*.
- 50 Schloesser, *Catholicism in the Jazz Age*.
- 51 Carp, *Grondslagen van psychotherapie*, 98.

- 52 Blok en Vijselaar, *Terug naar Endegeest*, 75-76. Vgl. Wilschut, *Tussen psychiatrie en filosofie*; Wilschut, 'Carp en Freud'; Stroeken, 'Carp'.
- 53 Carp, *Grondslagen van psychotherapie*, 31.
- 54 Rümke, 'Persoonlijkheid en psychotherapie', 55.
- 55 Carp, *Grondslagen van psychotherapie*, 72-73.
- 56 Voor dat laatste: ibidem, 86-87, waar ook de Joodse 'wezensgeaardheid' van Freud ter sprake komt. Belangrijker dan verschillen tussen rassen is volgens Carp de kwestie hoe verschillen tussen 'volken en volksgemeenschappen' in Europa van invloed kunnen zijn op psychotherapie. 'Kan een Brabander een Fries of een Groninger op eenzelfde wijze en met evenveel succes langs psychotherapeutische weg helpen als een eigen streekgenoot?', 86.
- 57 Ibidem, 69-70.
- 58 Ibidem, 14.
- 59 Ibidem, 70.
- 60 Ibidem, 71-72.
- 61 Ibidem, 71.
- 62 Ibidem, 90.
- 63 Ibidem, 91.
- 64 Ibidem, 94.
- 65 Ibidem, 91-96.
- 66 Kerkhoven en Vijselaar, 'De zorg voor zenuwlijders rond 1900'.
- 67 Vos, 'Pleitbezorger van de psychiatrie', 94, 97.
- 68 KDC, LARC, inv.nr. 1773, *Traktaatje over de Neurose* [1944].
- 69 Vgl. in dit verband Van Belzen en Uleyn, 'Gezondheid' en Westhoff, *Geestelijke bevrijders*.
- 70 Vgl. Rümke, 'Persoonlijkheid en psychotherapie', 66.
- 71 Vgl. Dalbiez, *La méthode psychoanalytique et la doctrine freudienne*.
- 72 Betreffende bron bevat bijzondere persoonsgegevens waarop de plicht tot geheimhouding berust om de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen te beschermen.
- 73 Betreffende bronnen bevatten bijzondere persoonsgegevens waarop de plicht tot geheimhouding berust om de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen te beschermen.
- 74 Betreffende bron bevat bijzondere persoonsgegevens waarop de plicht tot geheimhouding berust om de persoonlijke levenssfeer van betrokken(en) te beschermen.
- 75 J.W. Hofwijk, 'In mijn spreekkamer heb ik de liefde geleerd. Psychiater Anna Terruwe over de angsten van de onbevestigde mens', *De Nieuwe Revu* 5 (23-29 januari 1971).
- 76 Aldus het adagium van de Oostenrijkse psychoanalyticus Wilhelm Stekel, geciteerd in: Carp, 'Klinische lessen', 1289.
- 77 Ibidem, 1290.
- 78 Carp en Marx, *Het exhibitionisme*, 10.
- 79 Rümke, 'De toekomst der klinische psychiatrie'.
- 80 Maeder, *Uit de praktijk van de psychiater*, 9-11.
- 81 Ibidem, 4.
- 82 Zie voor Maeders benadering verder Meissner, *Van hulp en heil*.
- 83 Betreffende bronnen bevatten bijzondere persoonsgegevens waarop de plicht tot geheimhouding berust om de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen te beschermen.
- 84 Het betreft haar samenwerking met Conrad (Koert) Baars, die in hoofdstuk 7, 8 en 9 uitgebreid aan de orde komt.
- 85 J. Cambien stelt in zijn recensie van de zevende en laatste druk van Terruwes *De Frustratieneurose*, *Tijdschrift voor Psychiatrie* 7, 8 (1999) 468, terecht met ongeloof vast dat het door haar geclaimde succes steunt op nauwelijks meer dan vijf uur therapie per patiënt.
- 86 Deze steekproef is genomen onder patiënten uit dit decennium van wie de achternaam met M begon: 65 patiënten, van wie 37 mannen en 28 vrouwen. Van deze patiënten behoorden vijf mannen tot het kerkelijke kader (twee priesters en drie mannelijke laicale religieuzen) en drie vrouwen (vrouwelijke religieuzen). In deze kleine steekproef betreft dit twaalf procent.
- 87 Terruwe, *De neurose*, 114-122 (aanhangsel 'Historia morbi').
- 88 Betreffende bron bevat bijzondere persoonsgegevens waarop de plicht tot geheimhouding berust om de persoonlijke levenssfeer van betrokken(en) te beschermen.
- 89 Betreffende bronnen bevatten bijzondere persoonsgegevens waarop de plicht tot geheimhouding berust om de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen te beschermen.

- 90 Idem.
- 91 Vgl. Faulkner en Pruitt (eds.), *Dear Dr. Menninger*.
- 92 Betreffende bron bevat bijzondere persoonsgegevens waarop de plicht tot geheimhouding berust om de persoonlijke levenssfeer van betrokken(en) te beschermen.
- 93 Idem.
- 94 Idem.
- 95 Vgl. wat de Leidse psychiater Bastiaans, 'De vertaling van de klacht', 25, in 1969 schreef over de relatie tussen klacht en taal, die notoir lastig was in 'zielzorg en psychotherapie, sociaal-psychologische en sociaal-psychiatrische begeleiding' die er feitelijk op gericht waren 'door het begeleidingsproces dat wat onklaar is tot een zodanig niveau van helderheid' te brengen 'voor mens en gemeenschap' dat 'dit helder ervaren, dit helder begrepen en dit ook helder doorleefde, uitgangspunt wordt voor een rationele therapie'.
- 96 Betreffende bronnen bevatten bijzondere persoonsgegevens waarop de plicht tot geheimhouding berust om de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen te beschermen.
- 97 Betreffende bron bevat bijzondere persoonsgegevens waarop de plicht tot geheimhouding berust om de persoonlijke levenssfeer van betrokken(en) te beschermen.
- 98 Idem.
- 99 Idem.
- 100 Idem.
- 101 Met dank aan Geertje Mak die wees op Hackings 'dynamic nominalism' dat me hielp de interactie tussen Terruwe en haar patiënten te beschrijven. Hacking, 'Making up People'.
- 102 Vgl. Hirshbein, *American Melancholy*.
- 103 Hutschemaekers, *Neurosen in Nederland*.
- 104 Betreffende bron bevat bijzondere persoonsgegevens waarop de plicht tot geheimhouding berust om de persoonlijke levenssfeer van betrokken(en) te beschermen.
- 105 Idem.
- 106 Vgl. Dols, Van Gennip en Savenije (red.), *Dienstbaar onder vuur*.
- 107 Monteiro, *Vroomheid in veelvoud*, 150-151.
- 108 Van Heijst, Derks en Monteiro, *Ex caritate*, 853-858.
- 109 Leers, *Literatuur over het geestelijk leven 1945-1956*; Van Heijst, Derks en Monteiro, *Ex caritate*, 565-566 en vgl. Bosgraaf, *Gebroken wil, verstorven vlees*, 128-146.
- 110 Zie in hoofdstuk 4 ('Therapeutische werkervaring').
- 111 Terruwe, 'Kan stigmatisatie natuurlijk worden verklaard?', *Katholiek Cultureel Tijdschrift* 1,II (1945-1946) 347-349. Zie voor dit voor katholieke intellectuelen bedoelde tijdschrift onder redactie van de jezuïeten: Lankhorst en Timmerman (red.), *Bibliografie van Katholieke Nederlandse Periodieken* Deel 2, 124123-124 (nr. 116) aldaar 124. Op de overdruk in haar archief (KDC, 1204, TERA, inv.nr. 898) heeft Terruwe aangetekend dat het om de casus Konnersreuth ging. Vgl. voor de duiding van haar artikel Margry, *Vurige liefde*, 284-285.
- 112 Bosch, *Het geslacht der wetenschap*, 220-223.
- 113 Terruwe, *De neurose* (Roermond 1954³) 6.
- 114 KDC, LARC, inv.nr. 1773, *Traktaatje over de Neurose* [1944].
- 115 Duynstee, 'De verdringingstheorie'.
- 116 Vgl. De Goei, *De psychohygiënist*, 65-66; Ter Meulen, *Ziel en zaligheid*; Westhoff, *Geestelijke bevrijders*.
- 117 Duynstee, 'De verdringingstheorie'; Ter Meulen, *Ziel en zaligheid*, 82-85. Zie voor internationaal vergelijkbare ontwikkelingen Desmazières, *L'Inconscient au paradis*, 43-98.
- 118 Wolfson, 'The internal senses'. Met dank aan Leen Spruit.
- 119 Te weten de sensitieve streefvermogens, en dat zijn het genotsstreefvermogen (*appetitus concupiscibilis*) en het nuttigheidsstreefvermogen (*appetitus irascibilis*).
- 120 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 4160.
- 121 KDC, LARC, inv.nr. 1773, *Traktaatje over de Neurose* [1944].
- 122 Terruwe, *De neurose*, 50.
- 123 Ibidem, 70.
- 124 Ibidem, 64-66.
- 125 Feitelijk was en bleef dit omstreden onder katholieke psychiaters en ook wijsgeren. Chorus, 'Psychoanalyse', wijst in dit verband op werk van Caruso, Von Gebattel en Frankl. Zie ook hoofdstuk 7 ('Buiten spel: katholieke psychotherapie uitgezuiverd').
- 126 Terruwe, *De neurose*, 97-103.
- 127 Ibidem, 104-108.

- 128 Ibidem, 108-109; citaat 108.
- 129 Ibidem; vgl. ook de uitleg van de filosoof Van Boekel, *Katharsis* die Aristoteles' catharsis-leer traceert in het werk van Duynstee en Terruwe. Met dank aan Leen Spruit die vaststelt dat Terruwe in haar proefschrift zowel de verdringing als de oplossing van de daardoor ontstane neurose vanuit een aristotelisch denkkader beschrijft, al lijkt ze betreffende teksten van de Griekse wijsgeer niet te kennen.
- 130 Terruwe, *De neurose*, 110.
- 131 Op het schutblad van het proefschrift staat de toen vaste formule: 'ter verkrijging van de graad van doctor in de geneeskunde (...) tegen de bedenkingen van de faculteit der geneeskunde'.
- 132 Luykx, *Daar is nog poëzie*; Luykx, *Cornelia de Vogel*.
- 133 *Bevestigingen*, 19.
- 134 De Grijs, *Goddelijk geheim*; Monteiro, *Gods Predikers*, 282.
- 135 *Bevestigingen*, 16.
- 136 Van der Heijden Rogier, *Regina Coeli*, 243, voor een treffende foto van 'Doesje' met haar leerlingen. Interview Nel van der Heijden Rogier en Marcel van der Heijden en informatie van Paul Luykx (per email, 28 juni 2018).
- 137 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3468, menu promotiediner, 9 november 1949.
- 138 ENK, *Bibliotheek*, F-13259.
- 139 KDC, 1204, TERA, inv.nrs. 295-296, 298-299, 303, 4164. Daarnaast is in 2016-2017 de zogeheten knipselkrant van het KDC gebruikt, met knipsels over A.A.A. Terruwe.
- 140 Vgl. particulier archief, persoonlijke correspondentie Willem Berger (1919-2007), Bergers antwoorden op de vragen van de Nijmeegse socioloog Osmund Schreuder 'over de psy in Nijmegen in de periode 1945-1970'. Volgens Berger beschouwde Calon zichzelf als een eclecticus die in diagnostiek en therapieplanning gebruik maakte van Freud, en door Duynstees begripelijke verbinding van Aristoteles, Thomas en Freud geïnspireerd was. Bijnä een derde van zijn publicaties publiceerde hij samen met Prick; zie zijn bibliografie in Charlotte Bühler, P.J.A. Calon e.a., *Persoonlijkheid en ontwikkeling: bijdragen aan de algemene, de klinische en de ontwikkelingspsychologie opgedragen aan prof. dr. P.J.A. Calon* (Haarlem 1971).
- 141 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 295, *De Tijd*, 3 december 1949.
- 142 Ibidem, *Geneeskundige Gids*, 26 januari 1950.
- 143 Ibidem, inv.nr. 4164, *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 94, 4 maart 1950.
- 144 Ibidem, inv.nr. 295, overdruk uit *Folia Psychiatrica Neurologica et Neurochirurgica Neerlandica* ([1951]) 170-173.
- 145 Ibidem, *Sociale Zorg*, 5 juni 1950, waarin de recensent vaststelt 'dat T[erruwe] de mogelijkheid heeft gezien de theorieën van F[reud] te enten op de filosofische grondslagen van het katholicisme. (...) Zelfs voor een leek is deze wetenschappelijk verantwoorde dissertatie lezenswaardig; het toont ons de waarde van een levens- en wereldbeschouwing, die het fundament is van onze handelingen en opvattingen.'
- 146 Ibidem, *De Maasbode*, 7 februari 1950.
- 147 Ibidem, L. van Peteghem, *Collationes Gandavenses* [Seminarie Gent] (1950); H. Boelaers C&S, *Ned. Kath. Stemmen*, 15 november 1950, 347-359; zonder auteursvermelding, *Ons Geestelijk Leven* 27,1, 1 mei 1950, 64. Ibidem, inv.nr. 296, Holt, *Katholiek Cultureel Tijdschrift Streven* III,1, nr. 6, maart 1950, 658-659.
- 148 Chorus had liever zijn functie aan het PI gecombineerd met het lectoraat pedagogiek en didactiek dat hij in 1945 aan de Nijmeegse universiteit ging vervullen. Duynstee stak daar een stokje voor en maakte daarmee de weg vrij voor Calon aan het PI. Chorus raakte wegens plagiaat in *De Grondslagen der sociale psychologie* (1953) in opspraak, dat hij onder druk toegaf en ook corrigeerde. Chorus, *Alfons Chorus*, 81, 100-103.
- 149 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 295, 'Thomistische psychologie en psycho-analyse', *Katholiek Cultureel Tijdschrift Streven* III,1, nr. 5, februari 1950, 483-491; Chorus' beknoptere kritiek in 'Thomisme en psychoanalyse: mislukte confrontatie', *De Nieuwe Eeuw*, 14 januari 1950.
- 150 AGHR, Dossier Duynstee, Duynstee aan Buijs, 10 juli 1949.
- 151 Ibidem, Duynstee aan Buijs, 30 december 1949.
- 152 Vgl. Spiertz, 'Buijs, Leonardus (1896-1953)'.
153 Pulles en Van Boekel, 'Religieuze theologiestudenten', 35. Vgl. ENK, Redemptoristen, inv.nr. 7486, Duynstee aan de provinciaal, Wittem, 15 december 1921: Kennelijk deed hiervoor in het opleidingsklooster Wittem ook het op Schim van der Loeffs betrokkenheid toepasselijke 'werkwoord' 'Loeffen' onder novicen de ronde.
- 154 Voor deze kwestie en de betekenis ervan in de controverse tussen het H. Officie en Terruwe en Duynstee ENK, Redemptoristen, inv.nr. 7733, Correspondentie ten tijde van het onderzoek van de, in opdracht van het H. Officie door het Nederlandse episcopaat ingestelde, commissie van moraaltheologen naar de ideeën en praktijken van pater W. Duynstee C&S, met inhoudsopgave voorin, 1948-1950, 1957; AGHR, Dossier Duynstee.

- 155 Buijs was in Rome aan het door dominicanen geleide Angelicum gepromoveerd in de filosofie en theologie en fungeerde van 1926 tot 1946 als docent moraaltheologie aan de priesteropleiding van de redemptoristen in Wittem. Hij was redacteur van het priesterperiodiek *Nederlandse Katholieke Stemmen*. Met zijn confrater C.A. Damen werkte hij in Rome aan de tiende, geheel herziene editie van het handboek over moraaltheologie (*Theologia moralis juxta doctrinam S. Alphonsi Mariae de Liguorio*) van Joseph Aertniji en Damen. Damen, die in Rome leiding gaf aan de Schola Maior van de redemptoristen en consultor van het H. Officie was, tekende voor de negende (1918-1919) tot en met de zestiende druk (1950), alsook voor de zeventiende (1956) en achttiende druk (1957) samen met J. Visser.
- 156 Voor Bless zie hoofdstuk 4 ('Een onontgonnen terrein'). Voor zijn invloed in de katholieke geestelijke gezondheidszorg zie Monteiro, 'Discretie en deskundigheid', 52, 66-67; AGHR, Dossier Duynstee, C. Moonen C&S aan Buijs, 24 februari 1949.
- 157 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3474, Damen aan Duynstee, Rome, 19 december 1948.
- 158 AGHR, Dossier Duynstee, Duynstee aan Buijs, 10 juli 1949.
- 159 Ibidem, Duynstee aan Buijs, 30 december 1948.
- 160 RAN, Persoonskaart Willem Duynstee.
- 161 Wolf, *Het huis op de berg*, 33-35.
- 162 Ibidem, 41-43; Wolf en Derks, *Wetenschap in dienstbaarheid*, 53-58.
- 163 AGHR, Dossier Duynstee, Duynstee aan Buijs, 30 december 1949.
- 164 Nijmegen werd op 22 februari 1944 getroffen door een bombardement van geallieerde troepen.
- 165 Deze van oorsprong Duitse zustercongregatie week als gevolg van de Kulturkampf in 1884 uit naar Nederland en vestigde zich in Nijmegen. In 1900 liet deze gemeenschap het genoemde klooster bouwen waarin zij zieken wilde verplegen. Zij nam er in 1901 haar intrek.
- 166 AGHR, Dossier Duynstee, Duynstee aan Buijs, 30 december 1948.
- 167 Moonen, 'Moraaltheologische kanttekeningen'.
- 168 ENK, Redemptoristen, inv.nr. 8281, C. Moonen aan C. Struyker-Boudier (die een lezing over Duynstee had gehouden ter gelegenheid van diens honderdste geboortedag), 10 november 1986. Moonen weerlegde de gangbare opvatting dat Duynstee een 'doorkneed moraaltheoloog' was; daarvoor was zijn theoretische kennis en ook de theoretische fundering van zijn opvattingen te mager. Dat nam niet weg dat Duynstee vanuit een pastorale bewogenheid en inzet zich over pastoraal-theologische vragen boog en dat was, aldus Moonen, zijn grote verdienste.
- 169 AGHR, Dossier Duynstee, Moonen aan Buijs, 24 februari 1949.

HOOFDSTUK 6

DE 'KWESTIE TERRUWE'

- 1 Een eerdere, beknoptere analyse van de kwestie in Monteiro, 'Katholieke psychotherapie'.
- 2 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3474, Buijs aan Duynstee, 12 april 1949 en Damen aan Duynstee, 16 april 1949.
- 3 Betreffende bronnen bevatten bijzondere persoonsgegevens waarop de plicht tot geheimhouding berust om de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen te beschermen.
- 4 Idem.
- 5 Een doorslag van betreffende brief ontbreekt in het archief; Terruwe refereert eraan in een brief aan Frans Feron, zie: KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3539, 21 februari 1950. Feron, zoals hieronder nog uitvoeriger wordt beschreven, was voorzitter van de onderzoekscommissie die het Nederlands episcopaat eind 1949 op last van het H. Officie had ingesteld.
- 6 Kurris, 'Een bouwpastoor in oorlogstijd'.
- 7 Een van Kolfschotens broers, Henri, was na de bevrijding in 1945 kortstondig Minister van Justitie in het kabinet Schermerhorn-Drees. Bosmans, 'Kolfschoten'.
- 8 KADOC, ANSI, Z 77, Toespraak voor de neomisten, Nijmegen, 20 augustus 1945.
- 9 Ibidem, Notities uit de huisinstructie 1956/7 van R.P. Kolfschoten, 5 januari 1957 (typoscript).
- 10 Betreffende bronnen bevatten bijzondere persoonsgegevens waarop de plicht tot geheimhouding berust om de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen te beschermen.
- 11 AAU, Archief Bisschoppenconferentie, Notulen Bisschoppenconferentie 28/29 september 1949, agenda-punt 21.
- 12 ABR, Geheim Archief, Dossier Duynstee, 1 februari 1950, Kardinaal De Jong, Aartsbisschop van Utrecht, aan Feron, President van het Seminarie te Roermond, over de onderzoeksopdracht en de samenstelling van de commissie, met vermelding dat ook de Internuntius was geïnformeerd, waardoor het episcopaat

- zich had afgevraagd of de klachten over Duynstee van hem afkomstig waren. Daarbij is in de correspondentie sprake van een vrouw die als aangeefster in het geding leek te zijn, maar wier geloofwaardigheid door de officiaal van het aartsbisdom ten eerste werd betwijfeld, omdat zij 'in ieder geval vroeger verboden verhoudingen' met meer dan één priester had gehad.
- 13 Ibidem, Kardinaal Marchetti Selvaggiani, secretaris van het H. Officie aan de aartsbisschop van Utrecht, kardinaal De Jong, 12 december 1949; Kardinaal De Jong aan Selvaggiani, 28 december 1949.
  - 14 Ibidem, Kardinaal De Jong, Aartsbisschop van Utrecht, aan Feron, President van het Seminarie te Roermond, over de onderzoeksopdracht en de samenstelling van de commissie, 1 februari 1950.
  - 15 Ibidem, mgr. Mutsaerts van den Bosch aan Feron, 10 februari 1950.
  - 16 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3531, Feron aan Terruwe, met concept van brief aan Mutsaerts, waarin een verslag van het onderhoud Feron-Terruwe op 31 december 1949, 1 januari 1950.
  - 17 Ibidem, inv.nr. 3532, Terruwe aan Feron, 8 januari 1950, met concept van brief Terruwe aan Mutsaerts, dat zij Feron voorlegt.
  - 18 Ibidem, inv.nr. 3536, Conceptbrief van Terruwe aan Mutsaerts, die zij Feron ter goedkeuring voorlegt, 15 januari 1950.
  - 19 Ibidem, inv.nr. 3537, Terruwe aan Feron, 15 januari 1950, begeleidend schrijven bij conceptbrief aan Mutsaerts.
  - 20 Ibidem, inv.nr. 3538, Feron aan Terruwe, 16 januari 1950.
  - 21 ABR, Geheim Archief, Dossier Duynstee, Feron aan De Jong, met aantekening Sub secreto S. Officii, 2 februari 1950, waarin Feron positief reageert op de opdracht van De Jong (ibidem, 1 februari 1950) en ook de ontvangst van bijlagen bevestigt 'inzake Prof. Duynstee en Mevr. Dr. Terruwe' (niet aangetroffen in het dossier). Feron informeerde ook de andere commissieleden over Terruwes brief aan het H. Officie; ibidem, Feron aan Koenraadt, Van Deursen en Van den Hurk, met als opschrift: Betr. Duynstee & Terruwe, waarbij aangetekend: sub secreto S. Officii, 11 februari 1950.
  - 22 Deels in het Latijn achtereenvolgens aangeduid als 'procuratio pollutionis', 'houding bij verkering' en 'het laten Aspicerere nudum corpus'.
  - 23 ENK, Redemptoristen, inv.nr. 7733, Feron aan Duynstee, 2 februari 1950; tevens in ABR, Geheim Archief, Dossier Duynstee, met aantekening: Sub secreto S. Officii.
  - 24 ABR, Geheim Archief, Dossier Duynstee, ongedateerd stuk, waarin gang van zaken rond de organisatie van de commissie, onderzoeksopdracht en uitkomst is samengevat, gevolgd door de punten die bij wijze van kader vorm moeten geven aan het uiteindelijke onderzoeksverslag.
  - 25 Van een klacht was bekend dat deze bij de pauselijke gezant Giobbe was ingebracht, maar klacht noch afhandeling komen in de aan het onderzoek gerelateerde stukken aan bod.
  - 26 ABR, Geheim Archief, Dossier Duynstee, De Jong aan Feron, 8 februari 1950.
  - 27 Ibidem, Mgr. Mutsaerts van den Bosch aan Feron, 10 februari 1950.
  - 28 Ibidem, Feron aan Koenraadt, Van Deursen en Van den Hurk, met als opschrift: Betr. Duynstee & Terruwe, waarbij aangetekend: sub secreto S. Officii, 11 februari 1950.
  - 29 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3539, Terruwe aan Feron, 21 februari 1950.
  - 30 Ibidem, inv.nr. 3539, Terruwe aan Feron, 21 februari 1950. Feron zou deze stukken weer aan haar retourneren.
  - 31 ABR, Geheim Archief, Dossier Duynstee, Feron aan Duynstee, 14 februari 1950.
  - 32 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3541, Feron aan Terruwe, 12 april 1950.
  - 33 ABR, Geheim Archief, Dossier Duynstee, Rapport dat Feron namens de onderzoekscommissie aan de bisschoppen uitbrengt, 12 mei 1950.
  - 34 Toerekeningsvatbaarheid is een begrip uit de forensische psychiatrie; vgl. voor toenmalige visies van katholieke psychiaters over de vaststelling van toerekeningsvatbaarheid: Havermans, *Opstellen over forensische psychiatrie*, 233-260.
  - 35 ABR, Geheim Archief, Dossier Duynstee, Rapport dat Feron namens de onderzoekscommissie aan de bisschoppen uitbrengt (aanhef: 'Hoogwaardige Excellenties'), 12 mei 1950.
  - 36 Ibidem.
  - 37 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3548, relate ad Domina Anna Terruwe, neurologiam in civitate Neomagensi [1950]; ibidem, inv.nr. 3474, Aartsbisschop Alfrink aan de secretaris van het H. Officie, 27 oktober 1950 (doorslag typoscript).
  - 38 RAN, 1022, PI, inv.nrs. 180 en 384, 99vo. In deze registers van opname van zogeheten observatiekinderen staat 18 april 1950 als datum van opname vermeld, de familie Terruwe als contactpersoon. Over duur of datum van vertrek is niets aangetekend.
  - 39 Zie ook hoofdstuk 5 ('Praktijk: lastige start').
  - 40 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3474, Duynstee aan Tromp, 2 januari 1951 (doorslag). Hij verwijst naar de casus die de jezueet Kolfshoten in 1949 bij Tromp als consultant van het H. Officie onder de aandacht had

- gebracht en die aanleiding was geweest voor het onderzoek van de Nederlandse bisschoppen dat hem inmiddels had vrijgeleit.
- 41 Ibidem, Tromp aan Duynstee, 24 januari 1951.
- 42 Van Kol, 'Moraalproblemen'.
- 43 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3550, Terruwe aan de provinciaal van de jezuïeten, 4 februari 1951.
- 44 KADOC, ANSI, 16254, H. Renckens sj, 'In memoriam dr. C. Kolfschoten sj', *De Nieuwe Limburger*, 17 maart 1960.
- 45 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3551, doorslag brief Terruwe aan Kolfschoten, 27 februari 1951.
- 46 KADOC, ANSI, 1651, Kolfschoten aan Terruwe, 20 maart 1951.
- 47 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3551, Terruwe aan Kolfschoten, 8 april 1951; Terruwe aan Kolfschoten, 7 mei 1951; deze brief is ook aangetroffen in KADOC, ANSI, 1651.
- 48 Ibidem, inv.nr. 3551, Kolfschoten aan Terruwe, 10 mei 1951.
- 49 Ibidem, inv.nr. 3555, brief en afschriften, 28 december 1951.
- 50 Terruwe refereert eraan in een brief aan Frans Feron, 21 februari 1950. KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3539.
- 51 Ibidem, inv.nr. 3556, Terruwe aan Feron, 29 december 1951.
- 52 Ibidem, TERA, inv.nr. 3558, Alfrink aan Terruwe, 10 januari 1952.
- 53 Ibidem, inv.nr. 3557, Terruwe aan Feron, 6 januari 1952.
- 54 Van Kol, 'Moraalproblemen'.
- 55 Feitelijk neemt de redactie integraal de laatste paragraaf (183-186) van Van Kols recensie 'Moraalproblemen' over. Zie over deze kwestie ook Winkeler, 'Verdringing van de moraal', 125 (noot 39).
- 56 'Wilsonvrijheid bij neurotici', *R.K. Artsenblad* 29:10 (1950) 205. Ook geciteerd door Winkeler, 'Verdringing van de moraal', 130 (noot 69).
- 57 Brabers, *Hippocrates op Heyendael*, 34.
- 58 Hofstee, *Van periodieke onthouding naar pil*, 76-104, 315.
- 59 [Van Kol], 'Criticiek'.
- 60 Ibidem, 208.
- 61 Van Kol, 'Moraalproblemen', 185.
- 62 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3549, Terruwe aan Feron, [voorjaar] 1950.
- 63 Vgl. ibidem, inv.nr. 2780, twee conceptversies van genoemd artikel, met correcties (in handschrift en getypt; zonder datum) en vgl. de exemplaren van het *R.K. Artsenblad* in Terruws bezit, met handmatige correcties van de inhoudsopgave: inv.nr. 2789.
- 64 Ibidem, inv.nr. 4174, ingezonden brief Terruwe aan de redactie, 16 november 1950, geplaatst in *R.K. Artsenblad* 29,12 (1950) 279-280.
- 65 In het voorwoord bij de derde druk van haar proefschrift (1954) 10. KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3544, Feron aan Terruwe, 6 augustus 1950.
- 66 Vgl. Winkeler, 'Verdringing van de moraal', 130, die Terruws standpunt beknopt weergeeft, zonder aandacht voor het feit dat zij moraaltheologen op het terrein van psychiatrie tot leken bestempelt.
- 67 [Terruwe], 'Antwoord'.
- 68 Ibidem, 214.
- 69 De kwestie speelde in de toen verzuilde geestelijke gezondheidszorg ook onder protestantse psychiaters en predikanten: Hilberdink, *Strijd om de ziel*, 73-75.
- 70 Kinsey, Martin en Pomeroy, *Sexual behavior in the human male*.
- 71 Bakker en De Goei, *Een bron van zorg en goede werken*, 133 en 387 (noot 3). Westhoff, *Geestelijke bevrijders*, 120-125, verwijst naar een decreet van het H. Officie uit 1929 dat jeugdmasturbatie onomwonden had bestempeld als zonde. Duynstee was overigens eind december 1948 gevraagd om als inleider op te treden tijdens deze studiedag over het vraagstuk van de masturbatie, maar had andere verplichtingen. Daarop is de jezuïet Snoeck uit Leuven gevraagd. KDC, 201, BLESS, inv.nr. 6, brief van secr.-penningmeester van de R.K. Charitatieve Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid aan de leden van het bestuur, 21 december 1948.
- 72 Vaessen, 'Over de masturbatie van de puber'.
- 73 Snoeck, 'Masturbatie een zware zonde'. Vgl. de visie van Moonen, 'Moraaltheologische kanttekeningen', die door het *R.K. Artsenblad* in de verslaglegging van het 'masturbantencongres' werd onderstreept als de enig juiste omdat deze overeenstemde met de opvattingen van de Nederlandse bisschoppen en van het H. Officie.
- 74 Westhoff, *Geestelijke bevrijders*, 123-124. Ellerbecks bijdrage verscheen onder de titel 'Psychologische inleiding over de masturbatie', *R.K. Artsenblad* 28:4 (1949) 75-79.
- 75 Prick en Calon, 'Puberteits-onanie bij jongens'.

- 76 [Buytendijk], 'Over Psycho-analyse'. Zie ook Winkeler, 'De verdringing van de moraal', 126-127 en 129-131.
- 77 Bless, 'Moderne psychotherapeutische adviezen'.
- 78 Bless, *Pastoraal psychiatrie* (Roermond 19452) 321, 341-342, 347-348, 401-403.
- 79 Woltring, 'Psychotherapie en religieuze staat'; zie ook Winkeler, 'Verdringing van de moraal', 126-127 en 129-131.
- 80 Opmerkelijk genoeg neemt rector Bless tijdens dezelfde studiedag een diametraal andere positie in, waar Terruwe veel dichterbij staat: katholieken en a fortiori religieuzen moeten zich enkel tot een katholieke psychotherapeut wenden. Die kan hen vanuit een gedeelde katholieke mentaliteit behandelen, schat de religieuze staat in de kerk hoog, kent de eisen van de religieuzen en brengt begrip en respect op voor de 'bijzondere positie van afhankelijkheid en gebondenheid' van de religieus ten opzichte van de eigen oversten en religieuze gemeenschap. Bless, 'Moderne psychotherapeutische adviezen', 166.
- 81 Ibidem, 164.
- 82 Calon en Prick, 'Enkele beschouwingen'.
- 83 Vgl. KDC, 1204, TERA, inv.nr. 295, Calon reenseert haar proefschrift in de tijd onder de titel 'knappe psychoanalytische studie', *De Tijd*, 3 december 1949.
- 84 Reijzer, *Naar een nieuw beroep*, 63-66, belicht tevens de rol van Duynstee in de discussie over vergoedingen binnen de Ziekenfondsraad. KDC, 1204, TERA, inv.nr. 930, Rede uitgesproken door Terruwe op de bijeengeroepen vergadering van de Ziekenfondsraad, 1952.
- 85 Van der Spek, 'Samenvattend verslag'.
- 86 Ibidem, 195.
- 87 Zie hoofdstuk 4 ('Een onontgonnen terrein').
- 88 Carp, *Grondslagen van de psychotherapie*, 68.
- 89 Ibidem, 97-98.
- 90 Westhoff, 'Trimbos'; Heerma van Vos, 'Een portret van Kees Trimbos'.
- 91 Trimbos, 'Het priesterlijk celibaat'.
- 92 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3595, doorslag brief Feron aan pater Boelaars C SSR, redacteur van *Nederlandse Katholieke Stemmen*, met artikel Terruwe (repliek aan Trimbos) als bijlage in ibidem, inv.nr. 2778, 5 januari 1956.
- 93 Ibidem, inv.nr. 3597, Terruwe aan Boelaars, 28 januari 1956 (doorslag in 2781); ibidem, inv.nr. 3598, [kopie van] pater Boelaars C SSR aan dr. A. Terruwe, 30 januari 1956 (origineel in ibidem, inv.nr. 2781).
- 94 Ibidem, inv.nr. 3596 en inv.nr. 2781, Pater Boelaars C SSR aan mgr. Professor dr. Fr. Feron, 25 januari 1956.
- 95 Terruwe, 'Het priesterlijk celibaat'.
- 96 Betreffende bron bevat bijzondere persoonsgegevens waarop de plicht tot geheimhouding berust om de persoonlijke levenssfeer van betrokken(en) te beschermen.
- 97 Betreffende bronnen bevatten bijzondere persoonsgegevens waarop de plicht tot geheimhouding berust om de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen te beschermen.
- 98 Idem.
- 99 In sommige gevallen lieten biechtvaders het aan Terruwe over om te beoordelen over wat geoorloofd was (in casu zelfbevredesting). Betreffende bronnen bevatten bijzondere persoonsgegevens waarop de plicht tot geheimhouding berust om de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen te beschermen.
- 100 Betreffende bronnen bevatten bijzondere persoonsgegevens waarop de plicht tot geheimhouding berust om de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen te beschermen.
- 101 Monteiro, 'Discretie en deskundigheid', 61-63.
- 102 Doyle e.a., *Sex, priests and secret codes*.
- 103 Betreffende bron bevat bijzondere persoonsgegevens waarop de plicht tot geheimhouding berust om de persoonlijke levenssfeer van betrokken(en) te beschermen.
- 104 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3672, ongedateerde brief, begin jaren 1950.
- 105 Ibidem, Mère Véronique aan Duynstee, 30 juli 1951.
- 106 Ibidem, inv.nr. 3554, Terruwe aan Feron, 18 december 1951 (met bijlage, ongepubliceerde tekst van lezing 'Wat is psychisch gezond leven').
- 107 Betreffende bronnen bevatten bijzondere persoonsgegevens waarop de plicht tot geheimhouding berust om de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen te beschermen.
- 108 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3556, Terruwe aan Feron, 29 december 1951.
- 109 Aldus psychologe Eugenie Breukers, oud-student en voormalig assistent van de Nijmeegse hoogleraar Rutten, in: Ruud Abma, *De Nijmeegse psychologie vroeger. Interviews* (A. Chorus, E. Breukers, P. Ellerbeck, A. Sniijders-Oomen, J. Sniijders, I. Frye, A. van Uden en W. Vijftigchild) (Nijmegen 1984; typoscript) 24. Met dank aan Ruud Abma.

- 110 Ibidem.
- 111 Terruwe, *Psychopathie en neurose*, 71. Zij had Choisy's, *Psychoanalyse et Catholicisme* (Parijs 1950) gelezen.
- 112 Saroglou, 'Église(s) et psychologie(s)', 726-727 (noot 23). Oraison was priester en arts. Hij werd net als Terruwe door het H. Officie in de tang genomen wegens zijn opvattingen, onder andere vertolkt in zijn proefschrift *Vie chrétienne et la problème de sexualité* (Parijs 1951) dat het H. Officie op de Index van verboden boeken plaatste. Deze Romeinse instantie verbood in 1958 de oversten van Franse seminaries ook om hem in te schakelen voor medisch-psychologisch advies. Terruwe heeft in haar exemplaar van Oraisons proefschrift vlijtig gestreep op de pagina's die gaan over de vrije wil en de kwestie van het al dan niet zondig zijn van wat als afwijkend seksueel gedrag werd geïdentificeerd.
- 113 Terruwe, *Psychopathie en neurose*, 71.
- 114 Ibidem, 72.
- 115 KADOC, ANSI, 16334, Persoonlijk dossier Ellerbeck SJ, Commentaar, 13.
- 116 Westhoff, *Geestelijke bevrijders*, 302 en 304, identificeert de zenuwartsen Van der Lugt (1906-1970) en ook Jan (J.L.M.) Sinnige (1906-1972) als degenen die een belangrijke rol hebben gespeeld in het op gang brengen van de hetze tegen Terruwe. Volgens haar zijn zij het hoogstwaarschijnlijk geweest die Terruwe bij de Bossche bisschop Mutsaerts hebben aangeklaagd, wat tot het onderzoek van haar theorie en praktijk leidde onder leiding van Feron. Van der Lugt en Sinnige hadden het gymnasium doorlopen op jezuïetencolleges: Sinnige op het Ignatius College in Amsterdam, Van der Lugt op Katwijk de Breul. Als zenuwarts richtten beiden zich sterker op de neurologie dan de psychiatrie. Ze waren opgeleid bij professor Brouwer aan de Gemeentelijke Universiteit Amsterdam en kwamen net als hun collegae en eveneens leerlingen van Brouwer, De Jong en Sassen, terecht op een standplaats bezuiden de grote rivieren: Sinnige in Tilburg, Van der Lugt in Den Bosch, Sassen in Eindhoven en De Jong in Heerlen. In beider necrologie in *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* (gezien op 15 september 2020, Van der Lugt: <https://www.ntvg.nl/system/files/publications/1970118380001a.pdf> en Sinnige <https://www.ntvg.nl/system/files/publications/1972120670001a.pdf>) wordt gememoreerd dat zij wel de vierschaar werden genoemd en dat ze onderling contact onderhielden over moeilijke gevallen. Drie van de vier (Sassen staat niet op de lijst) waren lid van de Nederlands-Vlaamse Werkgroep voor psychotherapie. Beiden worden in genoemde necrologieën ook als diepgelovig getypeerd. Zij fungeerden als raadsman voor vele religieuzen, Van der Lugt daarnaast voor geestelijken.
- 117 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3578, Van der Lugt aan Amice Collega, 21 januari 1953; het exemplaar in Terruwes archief draagt het met de hand geschreven adres van dr. J. Prick junior, Nijmeegse zenuwarts en neef van Terruwes opleider Prick.
- 118 KADOC, ANSI, 16334, doorslag brief Van der Lugt aan Terruwe, 21 januari 1953.
- 119 Ibidem, doorslag brief Van der Lugt aan Terruwe, 30 januari 1953.
- 120 Vgl. Desmazieres, "Psychoanalyse et confession".
- 121 Ibidem.
- 122 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3581, Terruwe aan Feron, 5 mei 1953 (onder verwijzing naar ibidem, inv.nr. 3580, knipsel uit de *Osservatore Romano* over het congres van psychotherapeuten in Rome, april 1953, en de redevoering van de paus, met conceptbrief Terruwe aan Pius XII).
- 123 Ibidem, inv.nr. 3474, Buijs aan Duynstee, 18 april 1953.
- 124 Ibidem, Afschrift respons Duynstee aan Buijs, 30 april 1953.
- 125 Ibidem, Buijs aan Duynstee, 3 april [moet zijn mei] 1953.
- 126 Ibidem, inv.nr. 3577, Terruwe aan Feron, 21 december 1952; ibidem, inv.nr. 3582, Terruwe aan Feron, 7 juni 1953, met ontvangstbevestiging van het Staatssecretariaat van de Paus en mededeling dat haar brief (d.d. 8 juni 1953, doorslag aanwezig) is doorgeleid aan het H. Officie.
- 127 Ibidem, inv.nr. 3585, Terruwe aan Feron, 10 augustus 1953.
- 128 Spiertz, 'Buijs, Leonardus (1896-1953)': op weg naar een congres in München overleed Buijs na een kort ziekbed in Innsbruck. KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3474, vicaris-generaal Léon Quitelliez C SSR aan Duynstee, 27 juli 1953; ENK, Redemptoristen, inv.nr. 7736, doorslag brief Duynstee aan Alfrink, 22 oktober 1959.
- 129 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3474, Prof. Mr. W.J.A.W Duynstee C SSR, 'Mijn ervaringen met het H. Officie', ongedateerd, 8.
- 130 Ibidem, 9.
- 131 Terruwe, *Psychopathie en neurose*, 137-138 (citaten in noot 21).
- 132 Van 17 april 1955. Terruwe bewaarde het exemplaar met Feron's handgeschreven imprimatur zorgvuldig; KDC, 1204, TERA 5444.
- 133 Terruwe, *Psychopathie en neurose*, 139-142. Terruwes openheid over casuïstiek van haar bijzondere patiëntengroep moet overigens in de context worden geplaatst van een discussie in Nederland over criminaliteit

- onder katholieken en over een dominantie van zedendelicten in dat proportioneel hogere criminaliteitscijfer. Monteiro, 'Discretie en deskundigheid', 56-57.
- 134 Terruwe, *Psychopathie en neurose*, 126.
- 135 Voor Bless: hoofdstuk 4 ('Een onontgonnen terrein'); Ellerbeck, 'Psychologische inleiding over de masturbatie' en diens bijdrage in het *Verslag van de (interconfessionele) bijeenkomst van R.K. Geestelijke Verzorger bij de inrichtingen van Justitie, 10 en 11 september op Drakenburgh* (z.p. 1951). Vgl. KDC, 1204, TERA, inv.nr. 309, overdruk van Th. Jacobs SSS, *Psychopathologie en Zielzorg, Sma Eucharistia 7-8* (juli-aug 1953).
- 136 Terruwe, *De vrouw en haar werk*, 6-7.
- 137 Monteiro, 'Scripting the exception'.
- 138 Terruwe, *Psychopathie en neurose*, 119 (citaat) en 124-126.
- 139 Ibidem, 123.
- 140 Ibidem, 73.
- 141 Ibidem, 150-151.
- 142 Ibidem, 124-126.
- 143 Ibidem, 120.
- 144 Ibidem, 89-96 (citaten 96).
- 145 Ibidem, 55-61, waarin ook haar genderspecifieke evaluatie: priesters konden gemakkelijk het slachtoffer worden van 'psychopathische vrouwen' met hun 'arsenaal van vrouwelijke listigheden'. Hier dreigden, aldus Terruwe, de rollen in de zielzorg te worden omgedraaid, zodat de biechtvader uiteindelijk naar het pijpen van deze penitenten dansten.
- 146 ENK, Redemptoristen, inv.nr. 7789, Boddeke aan Gerard Mathot Csr die biechteling van Duynstee was en ook in met Terruwe stond), 24 januari 1958.
- 147 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3589.
- 148 Idem; dit betrof toespraken van Pius XII voor een congres van histopathologen, 19 april 1952, en voor psychotherapeuten en klinisch psychologen, 16 april 1953.
- 149 Betreffende bron bevat bijzondere persoonsgegevens waarop de plicht tot geheimhouding berust om de persoonlijke levenssfeer van betrokken(en) te beschermen.
- 150 ENK, Redemptoristen, inv.nr. 7736, Duynstee aan Alfrink, 22 oktober 1959 (getypt afschrift), stelt dat Tromp dit als inzet van de visitatie benoemde tegenover L.J. Rogier, toen rector magnificus. Zie ook Brabers, *De Faculteit der Rechtsgeleerdheid*, 278; Grossouw, *Alles is van U*, 246-252; Manning e.a. (red.), *Katholieke Universiteit Nijmegen*, 181-185; Van Schaik, *Alfrink*, 260-261.
- 151 Abma, *Methodisch zonder confessie*, 81-82.
- 152 ABR, Geheim Archief, Dossier Duynstee, Pizzardo aan Alfrink, 16 juli 1956; ibidem, aartsbisschop Alfrink aan de bisschoppen van Nederland, Utrecht, 2 november 1956; ibidem, notitie van Hansen, bisschop van Roermond, 3 november 1956, 'Instructie H. Stoel over neurotici etc.'
- 153 Duynstee, *Over recht en rechtvaardigheid*.
- 154 Gerritse, 'Prof. Mr. W.J.A.J. Duynstee CsrR'.
- 155 Duynstee CsrR, Mère Véronique de Jésus (†): 'Als U arm was, zou ik U onze noden vertellen, maar u bent rijk', *Nieuwe Haarlemse Courant*, 10 december 1963; ook verschenen in *De Tijd/De Maasbode*, 11 december 1963, gezien op 24 september 2023 via www.delfpher.nl.
- 156 HUA, BS Overlijden, Burgerlijke Stand van de gemeenten in de provincie Utrecht 1943-1950, Utrecht, archief 1221, inv.nr. 1852, 27-11-1950, aktenummer 2397, gezien op 25 januari 2020, <https://www.openarch.nl/hua:B3867C96-A035-4F9F-A4CF-8C471D7B4067>.
- 157 Zie hoofdstuk 5 ('Praktijk: lastige start').
- 158 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5597, bewijs van eigendom voor Damartinstichting, gevestigd te Nijmegen, 24 april 1952. Ibidem, notaris J.A. Tromp aan W. Duynstee, 11 juni 1952.
- 159 Ibidem, stukken betreffende de verkoop van Terruwes praktijkwoning in Nijmegen (1979; 1982-1984).
- 160 Josef Arnold Tromp (1891-1976) was van 1935 tot 1961 notaris in Deurne. Gezien op 15 september 2021, [https://www.deurnewiki.nl/wiki/index.php?title=Josef_Arnold_Tromp_\(1891-1976\)](https://www.deurnewiki.nl/wiki/index.php?title=Josef_Arnold_Tromp_(1891-1976)).
- 161 Particuliere collectie, Statuten Dammartin Stichting, 23 september 1950, art. 2, lid A.
- 162 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3826, Aanstellingen Cato Terruwe-Korbmacher in Vierlingsbeek en Deurne (1903-1949) Bezoldiging en pensioenaanspraken, correspondentie met de Pensioenraad over het dichten van het pensioengat, 1903-1910.
- 163 Particuliere collectie, Statuten Dammartin Stichting, 23 september 1950, art. 6.
- 164 Zoals overeenkomsten voor Terruwes boekpublicaties laten zien: KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1001; hierin ontbreken verkoopprijzen.

- 165 Ibidem, waarbij in de overeenkomst tussen de Dammartin Stichting en uitgever Romen voor laatstgenemde publicatie de verdeling van baten van een eventuele vertaling wordt gespecificeerd; veertig procent voor de uitgever en zestig procent voor de auteur.
- 166 Particuliere collectie, Statuten Dammartin Stichting, 23 september 1950, art. 3.
- 167 Ibidem, art. 4.
- 168 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 56, Jo Terruwe aan Anna Terruwe, 26 december 1951 (aanhef: Liefste Anny). De betreffende papieren zijn niet bij betreffende brief aangetroffen.
- 169 Over de valse papieren van Marie France en de correcties hiervan door het Franse consulaat in samenwerking met de gemeente Deurne, zie Heemkundekring H.N. Ouwering, verzameling DocuDataDeurne: RHCE 3180, Nieuw adm. Archief Deurne, inv.nr. 56/1, briefwisseling tussen de gemeente en Prof. Mr. W.J.A.J. Duijnsteet C&S te Nijmegen, namens mevrouw C. Terruwe.
- 170 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5604.
- 171 Heemkundekring H.N. Ouwering, verzameling DocuDataDeurne: artikelen in het plaatselijke blad *Het Licht* 3:29 (19 en 26 juli 1947); interview Jeanne van der Reijden-Van Bavel; interview Joan Raemaekers.
- 172 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5670. Vgl. interview Isabelle van Lier: Marie France heeft nooit de naam Terruwe willen aannemen.
- 173 Mondelinge mededeling Albertine Brus, 16 mei 2018; mondelinge mededeling Henk Delissen, 5 juni 2018.
- 174 Particuliere collectie, Statuten Dammartin Stichting, 23 september 1950, art. 8. Voor de omrekening gezien op 20 januari 2021: <https://iisg.amsterdam/nl/onderzoek/projecten/hpw/calculate.php>.
- 175 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3474, Gaudreau aan Duynstee, 23 juni 1956.
- 176 Ibidem, Duynstee aan Gaudreau, 2 juli 1956.
- 177 ENK, Redemptoristen, inv.nr. 7733, Gulielmus aan Duynstee, 24 juni 1956.
- 178 Ibidem, inv.nr. 7734, Duynstee aan Cornelius Bronsveld MA, aartsbisschop van Tabora, Nigeria, ongedateerde kladversie. Ibidem, Bronsveld antwoordt afwijzend op 10 juli 1956.
- 179 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3474, Duynstee aan de secretaris van het H. Officie, Giuseppe Pizzardo, augustus 1956 (doorslag); vgl. 'Clericalisme en anticlericalisme', *Te Elfder Ure* 1 (1954) 26-27.
- 180 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3474, Duynstee aan de secretaris van het H. Officie, Giuseppe Pizzardo, augustus 1956 (doorslag); in genoemde Tilburgse zustercongregatie maakten oplopende interne spanningen over het als te streng ervaren kloosterlijk leefregime hervormingen noodzakelijk, waarvoor Van Galen door de Romeinse Congregatie voor de Religieuzen was aangewezen. Van Heijst, Derks en Monteiro, *Ex caritate*, 853-862.
- 181 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3474, Duynstee aan Gaudreau, 17 september 1956 (afschrift); Gaudreau aan Duynstee, 21 september 1956; Duynstee aan Gaudreau, 26 september 1956.
- 182 Ibidem, Gaudreau aan Duynstee, 3 oktober 1956; Duynstee aan Gaudreau, 15 oktober 1956. Duynstee verwees naar het kerkelijk wetboek van 1917, can. 656 en 657. Deze brief bevindt zich eveneens in ENK, Redemptoristen, inv.nr. 7734.
- 183 ENK, Redemptoristen, inv.nr. 7734, vicaris-generaal M. Oomen aan Duynstee over voorwaarden voor verlenging jurisdictie, 18 oktober 1956; Duynstee aan Oomen, 22 oktober 1956.
- 184 Ibidem, inv.nr. 11636, Faculteits- en jurisdictieakten voor zijn [Duynstees] werkzaamheden, z.j., 1913, 1921, 1956, 1959, 1965.
- 185 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3474, Huibers aan Duynstee, 13 november 1956, met als bijlage een kopie van de brief van het H. Officie, ondertekend door secretaris Pizzardo, 9 november 1956; Duynstee aan Huibers, 15 november 1956 (afschrift); Huibers aan Duynstee, 16 november 1956; Duynstee aan Huibers, 18 november 1956 (afschrift); Huibers aan Duynstee, 20 november 1956; Duynstee aan Pizzardo, 21 november 1956 (afschrift). Vgl. ibidem, Prof. Mr. W.J.A.W. Duynstee C&S, 'Mijn ervaringen met het H. Officie', ongedateerd, 15.
- 186 'Quaedam admonitiones', in: *Analecta van het aartsbisdom Utrecht en het bisdom Groningen* 29 (1956) 166-167; ABR, Geheim Archief, Dossier Duynstee, Aartsbisschop Alfrink aan de bisschoppen van Nederland, Utrecht, 2 november 1956.
- 187 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3601, Terruwe aan Alfrink [5 of 7 november 1956].
- 188 Ibidem.
- 189 Ibidem, inv.nr. 3602, Alfrink aan Terruwe, 15 november 1956.
- 190 Ibidem, Terruwe aan Alfrink, 18 november 1956.
- 191 Ibidem, inv.nr. 3604, Terruwe aan Pius XII (in het Frans), december 1956, met daaraan gehecht een bewijs van het aangetekend verzenden en twee bijlagen (in het Frans) met puntsgewijze lijst van grieven tegen haar en haar repliek op de punten van het Monitum.

- 192 AAMB, AD-dossier Duynstee-Terruwe, Map 6 (1955-1957).
 193 Ibidem, ongedateerd [september] 1955; 14-09-1955.
 194 Ibidem, 2 september 1956.
 195 Vgl. de handgeschreven opdracht van Duynstee aan Terruwe in het exemplaar dat hij haar gaf van *Zonde en herstel. Gods rechtvaardigheid en liefde in het verlossingswerk* (Roermond-Maaseik 1955): *Uniti in Christo Jesu* [Verenigd in Jezus Christus], ondertekend met Duynstee.
 196 AAMB, AD-dossier Duynstee-Terruwe, Map 6, 29 augustus 1956.
 197 Ibidem.
 198 Ibidem, 13 januari 1957.
 199 Ibidem, 6 september 1956.
 200 Ibidem, 14 januari 1957.
 201 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3474, briefwisseling Duynstee met bisschop Huibers, november 1956; AAMB, AD-dossier Duynstee-Terruwe, Map 6, 20 november 1956.
 202 AAMB, AD-dossier Duynstee-Terruwe, Map 6, 5 september 1956.
 203 Ibidem, 14, 15, 18 en 20 november 1956.
 204 Ibidem, 29 december 1956 en 13 januari 1957.
 205 AAMB, AD-dossier Duynstee-Terruwe, Map 6, 16 december 1956.
 206 Ibidem, 14 september 1956; KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3475, Duynstee aan het H. Officie, typoscript (29 pagina's), 30 december 1956, in het Frans opgesteld, 16.
 207 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3672, Mère Véronique aan Terruwe, 17 februari 1953 en 27 maart 1953.
 208 Ibidem, inv.nr. 3475, Duynstee aan het H. Officie, typoscript (29 pagina's), 30 december 1956, in het Frans opgesteld, 2-13 en 16.
 209 Ibidem, inv.nr. 3672, Mère Véronique aan Terruwe, ongedateerd.
 210 AAMB, AD-dossier Duynstee-Terruwe, Map 6, 14 september 1956.
 211 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3475, Duynstee aan het H. Officie, typoscript (29 pagina's), 30 december 1956, in het Frans opgesteld.
 212 Vgl. ibidem, inv.nr. 3474, Prof. dr. W.J.A.J. Duynstee Csr, 'Mijn ervaringen met het H. Officie' (typoscript, ongedateerd) 16.
 213 Ibidem, inv.nr. 3475, Duynstee aan het H. Officie, typoscript (29 pagina's), 30 december 1956, in het Frans opgesteld, 25-26.
 214 Van Osselaer, De Smaele Wils (eds.), *Sign or Symptom?*
 215 Zie bijvoorbeeld Blackbourn, *Marpingen*; Götz von Olenhusen (red.), *Wunderbare Erscheinungen*.
 216 Ventresca, 'The virgin and the bear'; Margry (ed.), *Cold War Mary*.
 217 AAMB, AD-dossier Duynstee-Terruwe, Map 6, 17 februari 1957.
 218 KDC, 1204, TERA, inv.nr.178, kunstagenda 1969 uitgegeven door het museum Boymans van Beuningen ter gelegenheid van de herdenking van de herenbrandts sterfjaar, 1669.
 219 AAMB, AD-dossier Duynstee-Terruwe, Map 6, 8 maart 1957.
 220 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3608, Terruwe aan paus Pius XII, 25 februari 1957.
 221 AAMB, AD-dossier Duynstee-Terruwe, Map 6, 9 maart 1957.

HOOFDSTUK 7 STRIJD

- 1 Vgl. Saroglou, 'Église(s) et psychologie(s)', 725-726.
 2 Simons en Winkeler, *Het veraad der clercken*; Van den Bos, *Verlangen naar vernieuwing*.
 3 Terruwe, *Opening van zaken*.
 4 Bösch, 'Historische Skandalforschung'.
 5 Monteiro, 'Re-mastering Religion'.
 6 ABR, Geheim Archief, Dossier Duynstee, Alfrink aan H. Stoel/H. Officie, 28 januari 1957.
 7 Interview Will Capetti (6 september 2017).
 8 Gerritse, 'Prof. Mr. W.J.A.J. Duynstee Csr', 14.
 9 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3672.
 10 Ibidem, inv.nr. 3672, Mère Véronique aan Terruwe, 27 december 1954.
 11 Ibidem, inv.nr. 3608, Terruwe aan paus Pius XII, 25 februari 1957.
 12 Desmazières, *L'Inconscient au paradis*, 153-180.
 13 Saroglou, 'Église(s) et psychologie(s)', 718-722.

- 14 Desmazières, *L'Inconscient au paradis*, 155, verwijst naar het lemma over dieptepsychologie' in het *Lexikon der Pädagogik* (1951) van Jungs hand.
- 15 Desmazières, *L'Inconscient au paradis*, 154.
- 16 Ibidem, 159-162: Desmazières behandelt Terruwe vanuit de literatuur abusievelijk als vertegenwoordiger van de psychoanalyse. Haar analyse van semantische verschuivingen rond het begrip psychotherapie (ibidem, 169-174) zijn m.i. waardevol om te begrijpen hoe Terruwe vanaf het voorjaar van 1953 in het 'verkeerde kamp' terecht kwam.
- 17 Ibidem, 154 en 160-161.
- 18 Ziemann, 'The gospel of psychology'.
- 19 Saroglou, 'Église(s) et psychologie(s)', 722-726: de H. Stoel poogde vooral een dam op te werpen tegen priesters en religieuzen die de afwijzende houding van de kerk tegenover seksualiteit bekritiseerden en deze door integratie van inzichten uit de psychologie en de psychoanalyse in het pastoraat wilden pareren.
- 20 Desmazières, *L'Inconscient au paradis*, 155-156.
- 21 Goldbrunner, *Personale Seelsorge*, 4-5.
- 22 Desmazières, *L'Inconscient au paradis*, 157.
- 23 Caruso, *Psychoanalyse und Synthese*, 75-76.
- 24 Desmazières, *L'Inconscient au paradis*, 158.
- 25 Ibidem, 162, 179.
- 26 Monteiro, 'Discretie en deskundigheid', 65. Het concept van de 'Geschiedenis van de Pastorale Commissie' door Bless gaat in op de interne strubbelingen, als gevolg waarvan de brief alleen ondertekend was door de voorzitter (Bless) en de secretaris (Hein Ruygers, de moraalfilosoof die in 1965 zijn eerder aan Alfrink uitgebrachte rapport over de 'kwestie Terruwe' publiceerde, 'Zielzorg en therapie'). Met dank aan Ruud Abma.
- 27 Westhoff, *Geestelijke bevrijders*, 463-464.
- 28 Particulier archief, Collectie Baars, Ruygers aan Baars over diens prille vertaalwerk van Terruwes werk, 8 april 1958.
- 29 Monteiro, 'Discretie en deskundigheid', 66; particulier archief, collectie interviews over de Nijmeegse psychologie, interview Ruud Abma met Hein Ruygers, 11 september 1981.
- 30 Van Schaik, *Alfrink*, 245-251.
- 31 Dat wilde Ruygers met zijn analyse ook verduidelijken; particulier archief, collectie interviews over de Nijmeegse psychologie, interview Ruud Abma met Hein Ruygers, 11 september 1981.
- 32 Ruygers, 'Zielzorg en therapie', 73, 75 en 77.
- 33 Ibidem, 69: de kennis van de spreekkamer ging hier voor op kennis van de studeerkamer.
- 34 Ibidem, 68.
- 35 Ibidem, 65.
- 36 Ibidem, 81.
- 37 Ibidem, 72.
- 38 Ibidem, 62.
- 39 Particuliere collectie, interview Ruud Abma met Hein Ruygers, 11 september 1981. Vgl. Oudejans, 'Ruijgers, Henricus Josephus Cornelis Maria Gerardus (1913-1989)' en Grossouw, *Alles is van U*, 256, stelt dat het rapport Alfrinks visie op de kwestie wel degelijk had beïnvloed. Ruygers zou het rapport pas na Terruwes rehabilitatie in april 1965 publiceren: 'Zielzorg en therapie'. Terruwe bewaarde een overdruk daarvan met onder- en aangestreepte passages en de rede die Jan van Kilsdonk SJ bij Ruygers' uitvaart op 23 augustus 1989 hield.
- 40 Gezien op 21 oktober 2016, <http://blog.leica-camera.com/2015/11/25/the-resilience-and-vitality-of-amsterdams-jews-leonard-freeds-exhibition/05-leonard-freed-huwelijk-van-gerry-polak-en-phia-j-vos-in-de-synagoge-aan-het-jacob-obrechtplein-in-amsterdam-leonard-freed-magnum-photos/>.
- 41 Interview Louk Vos.
- 42 Van Harten, *De zorg*, 91-92.
- 43 Interview Madelon Meijers-Vos.
- 44 ENK, Redemptoristen, inv.nr. 7791, Dagboekantekeningen "Hoe weet ik het?" van pater G. Mathot C.Ss.R. over de gebeurtenissen inzake pater W. Duynstee C.Ss.R., 1957-1961.
- 45 AAMB, AD-dossier Duynstee-Terruwe, Map 1, 15 december 1957 tot 4 januari 1958.
- 46 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3616, brief van dr. A. Terruwe aan kardinaal Ottaviani, pro-secretaris van het H. Officie, januari 1958 (Frans; typoscript, doorslag en een kladversie op papier, waarop ze nog correcties heeft aangebracht) waarin zij Alfrinks toestemming vermeldt.
- 47 Ibidem, inv.nr. 3604, Terruwe aan paus Pius XII, december 1956.

- 48 Ibidem, inv.nr. 3612, memorandum van pater W.J.A.J. Duynstee Csr en van dr. A. Terruwe, 1957.
- 49 ENK, Dominicanen, inv.nr. 4447, psychiatrische hulp door dr. A. Terruwe, 1957-1958.
- 50 Deetman, e.a., *Seksueel misbruik* I, 343; Monteiro, *Gods Predikers*, 475-476.
- 51 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3622, doorslag brief Terruwe aan Alfrink, 12 februari 1958; vgl. KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3628, klad brief Terruwe aan Alfrink, 5 juni 1958. Vgl. correspondentie met oversten die hun 'zorgenkinderen' wel aan Terruwe bleven toevertrouwen. Betreffende bronnen bevatten bijzondere persoonsgegevens waarop de plicht tot geheimhouding berust om de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen te beschermen.
- 52 Ibidem, inv.nr. 3625, Alfrink aan Terruwe, 24 februari 1958; vgl. ENK, Redemptoristen, inv.nr. 7790, correspondentie Duynstee met G. Mathot, eind 1958.
- 53 AAMB, AD-dossier Duynstee-Terruwe, Map I, fragment uit brief van Terruwe aan Duynstee, 14 februari 1958, afgeschreven door Duynstee.
- 54 Terruwe, 'Psychiatrische aantekeningen'.
- 55 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3628, brieven van Terruwe aan B. Alfrink, 4 mei 1958 (klad); 14 mei 1958 (doorslag typoscript); 5 juni 1958 (klad).
- 56 AAMB, AD-dossier Duynstee-Terruwe, Map I, Rome, 2 januari 1958; zie ook 30 december 1957.
- 57 Ibidem, fragment uit brief van Terruwe aan Duynstee, 14 februari 1958, afgeschreven door Duynstee.
- 58 Ibidem, Bazel, 17 tot 20 juli 1958.
- 59 Vgl. ibidem, Map 3, 30 december 1957 en de losse notitie na de aantekening met datum 13 september 1960. Anna noteert dat Feron 'mij zijn liefde heeft geopenbaard, die ik aanvankelijk niet kon beantwoorden'. Voor die liefde bedankte Jezus haar, 'dat je de ziel van Prof. F. voor mij tot je hebt genomen'.
- 60 Draaisma, *De man die zijn hoofd verloor*, 56-57, legt uit dat mensen met waanvoorstellingen en een daaraan gekoppelde identiteit, tot iedere prijs aan die wanen vasthouden. Wat hen overkomt, maken zij passend met de eigen waan. Draaisma benoemt zulke wanen als 'werk in uitvoering'; deze vereisen 'blijvende afstemming, aanpassingen, revisie' waardoor de wanen hun functie behouden: zorgen dat degene die erin leeft zich staande kan houden.
- 61 AAMB, AD-dossier Duynstee-Terruwe, Map I, Bazel, 20 juli 1958.
- 62 Ibidem, 15 en 16 september 1958.
- 63 Ibidem, 27 januari 1959.
- 64 Ibidem, 26 januari 1959.
- 65 Ibidem, 27 januari 1959.
- 66 Ibidem, 7 en 8 november 1958.
- 67 Ibidem, Map 3, 'Mededelingen betrekking hebbend op Kard. Alfrink 1959 (typoscript; 13 mei 1959-12 april 1962). Dit document bevindt zich ook in map 4, voorafgegaan door de handgeschreven versie van Duynstee, 13 mei 1959-14 maart 1962. Zowel de datering (1962) als de aanspreekvorm van Alfrink (die eind maart 1960 kardinaal werd gecreëerd) duiden erop dat deze teksten hem pas in of na 1962 door Terruwe of Duynstee zijn voorgelegd.
- 68 Van Schaik, *Alfrink*, 239-278 bespreekt Alfrinks opstelling tegenover geestelijken en leken; vgl. Monteiro, *Gods Predikers*, 428-430.
- 69 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3633, brieven van Terruwe aan Alfrink, 7 december 1958 (klad); 12 december 1958 (klad).
- 70 ENK, Redemptoristen, inv.nr. 7791, Dagboek aantekeningen "Hoe weet ik het?" van pater G. Mathot Csr over de gebeurtenissen inzake pater W. Duynstee Csr, 1957-1961; vgl. Monteiro, *Gods Predikers*, 431-435, over de Romeinse afkeuring van betrokkenheid van katholieke leken bij kerkelijke zaken.
- 71 Vos, *Pleitbezorger van de psychiatrie*, 166-168; Reijzer, *Naar een nieuw beroep*, 63-66; KDC, 1204, TERA, inv. nr. 930, rede uitgesproken op de bijeenroepen vergadering van de Ziekenfondsraad, 1952.
- 72 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3637, Terruwe aan Tromp, 9 februari 1959 (klad met veel doorhalingen en de aanwijzing erop dat er drie doorslagen van gemaakt moesten worden); ibidem, inv.nr. 3638, Terruwe aan Alfrink, 13 februari 1959 (met een van die doorslagen).
- 73 Ibidem, inv.nr. 3639.
- 74 Ibidem, inv.nr. 3640, Kaartje Alfrink aan Terruwe [z.d.; februari 1959].
- 75 Ibidem, inv.nr. 3641, Terruwe aan Alfrink [april 1959].
- 76 Ibidem, inv.nr. 3642, Duynstee aan Alfrink, 24 april 1959. Dat dit afschrift van Duynstees brief geschreven vanuit Rome zich in Terruwes archief bevindt, illustreert dat Duynstee zich niet hield aan het verbod op contact met haar dat het H. Officie hem had opgelegd.
- 77 Mogelijk hoopte hij daarmee de nieuwe secretaris van het H. Officie, kardinaal Ottaviani die tot de morele scherpshijpers behoorde, inhoudelijk te overtuigen. Vgl. ibidem, inv.nr. 3644, Terruwe aan Alfrink, 8 mei 1959 (klad).

- 78 Ibidem, inv.nr. 3646, brieven van Terruwe aan Alfrink, 31 mei 1959 (klad met veel doorhalingen); 18 juni 1959; 18 juli 1959; 20 juli 1959; 7 augustus 1959; particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 2 augustus 1959.
- 79 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3647, Bekkers aan Terruwe, 21 september 1959.
- 80 AAU, Geheim Archief, Dossier Duynstee, Bekkers aan Alfrink, 20 oktober 1959.
- 81 Ibidem, Alfrink aan Bekkers, 27 oktober 1959.
- 82 Ibidem, Duynstee aan Alfrink, 22 oktober 1959.
- 83 Ibidem, Bekkers aan Alfrink, 2 november 1959.
- 84 Ibidem.
- 85 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 20 december 1960.
- 86 Terruwe, *Psychopathic personality and neurosis*; Terruwe, *The neurosis*.
- 87 Via zijn oom, dom Schretlen, benedictijn van de St. Willibrordabdij te Doetinchem. Zie: Particulier archief, Collectie Baars, Schretlen aan Baars, Slangenburgabdij, 4 december 1957.
- 88 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1851, Baars aan Terruwe, 25 november 1957 en 14 december 1957.
- 89 Email Sue Baars aan Marit Monteiro, 14 juli 2023; gezien op 21 oktober 2021, http://www.baars-henen.nl/languages/nl/persons/Person_69638608.html.
- 90 Gezien op 9 december 2020, https://en.wikipedia.org/wiki/Conrad_Baars en <https://www.baarsinstitute.com/conrad-baars>.
- 91 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1853, Baars aan Terruwe, 13 maart 1959.
- 92 Navrant beschreven door Clark, *Red comet*.
- 93 Kugelmann, 'Imprimi potest'; Gillespie, *Psychology and American catholicism*.
- 94 Particulier archief, Collectie Baars, dom Schretlen OSB aan Baars, Slangenburgabdij, 18 maart 1958; 20 november 1958.
- 95 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1853, Baars aan Terruwe, 13 augustus 1959.
- 96 Ibidem.
- 97 Gezien op 21 september 2021, <http://www.domcentral.org/study/aumann/memorial.htm>.
- 98 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1854, Aumann aan Terruwe, 16 augustus 1960.
- 99 Ibidem, Terruwe aan Aumann [ongedateerd, na 16 augustus 1960].
- 100 Ibidem, inv.nr. 1853, Baars aan Terruwe, 12 februari 1959. Zie ook Van 't Hof, *Een ambt, hoog en subtiel...*, 9. Zij constateert dat de naoorlogse studie Psychiatrie tot begin jaren 1970 een zeer filosofische grondslag had.
- 101 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1853, Baars aan Terruwe, 3 januari 1959.
- 102 Particulier archief, Collectie Baars, doorslag brief Baars aan Terruwe, 31 mei 1958.
- 103 Ibidem, doorslag brief Baars aan Terruwe, 4 april 1958.
- 104 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1853, Terruwe aan Baars, 12 februari 1959.
- 105 Vgl. Maeder, *Uit de praktijk van de psychiater*, die in de inleiding beschrijft dat hij in de weergave van de casuïstiek karakteristieke details van patiënten had weggelaten die hun identiteit zou kunnen verraden en zelfs 'vele gevallen' buiten beschouwing had moeten laten om de persoonlijke levenssfeer van zijn patiënten te beschermen.
- 106 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1853, Baars aan Terruwe, 13 maart 1959.
- 107 Betreffende bron bevat bijzondere persoonsgegevens waarop de plicht tot geheimhouding berust om de persoonlijke levenssfeer van betrokken(en) te beschermen.
- 108 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 8 maart 1959.
- 109 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1853, Baars aan Terruwe, 13 maart 1959.
- 110 Ibidem, Baars aan Terruwe, 1 juni 1959; 13 augustus 1959.
- 111 Ibidem, inv.nr. 1854, Baars aan Terruwe, 30 maart 1960; Terruwe aan Baars [ongedateerd] antwoord op de voorgaande brief, klad, ook zonder aanhef.
- 112 Ibidem, inv.nr. 1852, Baars aan Terruwe, 29 april 1958; Terruwe aan Baars [ongedateerd].
- 113 Ibidem, inv.nr. 1851, Terruwe aan Baars, 5 januari 1958 (klad). Anders dan de Nederlandse (wetenschappelijke) editie verscheen dit met een nihil obstat (van J.S. Considine OP, librorum censor) en imprimatur (van de aartsbisschop van Chicago, kardinaal Albert Meyer).
- 114 Terruwe, *The neurosis*, 194-195.
- 115 Zie ook hoofdstuk 5 ('Wetenschappelijk actief').
- 116 Particulier archief, Collectie Baars, Baars aan Terruwe, 15 juli 1959 (doorslag).
- 117 Terruwe, *De neurose* (Roermond 19543) 98.
- 118 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 18 juli 1959. KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5511, 'Extract van dr. Terruwe's ideeën over de frustratieneurose', zonder auteursvermelding.
- 119 Zie ook hoofdstuk 8 ('Door aandacht genezen' en 'Chronologie van de ontdekking').

- 120 Healey, *A catholic book chronicle*.
- 121 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1853, Baars aan Terruwe, 12 februari 1959; vgl. signalement door Baars zelf in het veelgelezen psychiatrische vakblad *Psychiatric Services* (1 mei 1959) waarmee hij zowel voor dit boek als voor de aanstaande vertaling van Terruwes proefschrift aandacht vroeg van vakgenoten. In het signalement in *Pastoral psychology* (december 1958) 64, blijkt niet Terruwe, maar redacteur Aumann abusievelijk als auteur te worden genoemd. Baars' teleurstelling was overigens voorbarig: in 1959 verscheen een uitgebreide en zeer welwillende recensie in *Pastoral Psychology* (februari 1959) 54-57, gezien op 15 februari 2021, <https://link.springer.com/article/10.1007/BF01741082>) van de hand van Alexander A. Schneiders, hoogleraar psychologie aan Fordham University, met een precieze, instemmende puntsgewijze weergave van Terruwes boek. Schneiders gold als een van de autoriteiten inzake de inzet van pastorale psychologie voor geestelijken met pastorale taken.
- 122 Conrad W. Baars M.D., 'Translator's preface' in: Terruwe, *The neurosis*, ix-xiii.
- 123 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 20 november 1960.
- 124 Ibidem.
- 125 Ibidem, Terruwe aan Baars, Nijmegen 8 januari 1960; Prick zou de vertaling positief recenseren in *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 105 I 22, 1100.
- 126 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1853, Baars aan Terruwe, 1 juni 1959.
- 127 Particulier archief, Collectie Baars, Baars aan Terruwe, 6 november 1959 (doorslag).
- 128 'In memoriam: Francis J. Braceland, M.D.', *American Journal of Psychoanalysis* 45, 2 (1985) 195. Baars werkte in het Rochester State Hospital, KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1851, Baars aan Terruwe, 25 november 1957.
- 129 Nussbaum, 'Profession and Faith', 862-863.
- 130 Gillespie, *Psychology and American catholicism*, 116-119.
- 131 Farnsworth en Braceland, *Psychiatry*. Vgl. KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1854, Baars aan Terruwe [ongedateerd, mei 1960], waarin Baars Terruwe informeert over deze bijeenkomsten en het daarmee verbonden netwerk, ook als potentiële groep die in haar werk geïnteresseerd zou kunnen zijn.
- 132 Gillespie, *Psychology and American Catholicism*, 117.
- 133 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1854, Baars aan Terruwe, 6 maart 1959.
- 134 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 20 december 1960.
- 135 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1854, Baars aan Terruwe, Labor Day 1960.
- 136 Ibidem, Baars aan Terruwe, 22 oktober 1960.
- 137 Francis J. Braceland, M.D., Sc.D., 'Foreword' in: Terruwe, *The neurosis*, v-vi.
- 138 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1854, Baars aan Terruwe, 27 november 1960.
- 139 Nussbaum, 'Profession and Faith'.
- 140 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1855, fondscatalogus Kenedy & Sons, herfst 1960. Vgl. de paragraaf 'Buiten spel: katholieke psychotherapie uitgezuiverd' in dit hoofdstuk.
- 141 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1855, fondscatalogus Kenedy & Sons, herfst 1960.
- 142 Stock, 'A Thomistic analysis', 488.
- 143 O'Meany, 'Reflections', 209.
- 144 Gillespie, *Psychology and American Catholicism*; Kugelmann, 'Imprimi potest'.
- 145 Zie hoofdstuk 10 ('Organisatorische kaders').
- 146 T.A.C.M. Gerritse, 'Nijmeegse school maakt opgang in Amerika', *De Volkskrant*, 11 maart 1961. Bibliografisch onderzoek heeft een Franse noch Spaanse vertaling van Terruwes proefschrift opgeleverd.
- 147 Voor Terruwe: *Bevestiging*, 18-19. Voor Baars: email Sue Baars aan Marit Monteiro, 5 februari 2019.
- 148 Als zodanig was en bleef hij een uitzondering onder de vertalers van Terruwes werk.
- 149 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1851, Terruwe aan Baars, 5 januari 1958.
- 150 Ibidem, inv.nr. 1853, Terruwe aan Baars, 11 juni 1959.
- 151 Ibidem, Baars aan Terruwe, 1 juni 1959.
- 152 Ibidem, Baars aan Terruwe, 13 augustus 1959.
- 153 Lally, *Interrelationships*.
- 154 Nussbaum, 'Profession and Faith'.
- 155 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1854, Baars aan Terruwe, 22 oktober 1960.
- 156 Ibidem, Baars aan Terruwe, 23 oktober 1960.
- 157 Ibidem; vgl. ibidem, inv.nr. 1858, Baars aan Terruwe, 5 juni 1963, waarin het programma staat van de Summer School in 1963 aan het Institute of Spiritual Theology, onder auspiciën van het Dominican House of Studies in River Forest, bij Chicago, Ill.. Daarin gaven zowel Baars ('Psychiatry and the priest') als de dominicaan Aumann ('Psychological differences and spiritual direction') lezingen. Aumann was de directeur van dit Instituut.

- 158 Zie bijvoorbeeld ibidem, inv.nr. 1857, kaartje van Baars aan Terruwe, 26 oktober 1962, met een folder over drie lezingen onder de titel 'Psychiatry and the Priest', voorzien van een aansprekende foto van Baars en een ronkend cv.
- 159 Oorspronkelijk stond hier 'droomanalyse', maar 'droom' is met pen door 'divan' vervangen.
- 160 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 16-09-1959. Doorslag in KDC, 1204, TERA, inv. nr. 1853. Zie voor de indeling van haar praktijkwoning ook hoofdstuk 5 ('Praktijk: lastige start').
- 161 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1854, Baars aan Terruwe, 22 oktober 1960.
- 162 Ibidem, Baars aan Terruwe, 22 oktober 1960.
- 163 Ibidem, inv.nr. 1859, Baars aan Terruwe, zondagavond 19 april 1964.
- 164 Ibidem, inv.nr. 1852, Terruwe aan Baars, 22 januari 1958.
- 165 Particulier archief, Collectie Baars, Duynstee aan Baars, brieven van 1958-1962.
- 166 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1853, Baars aan Terruwe, 8 oktober 1959.
- 167 Ibidem, Baars aan Terruwe, 13 augustus 1959.
- 168 Ibidem, Baars aan Terruwe, 30 september 1959.
- 169 Ibidem, Terruwe aan Baars, 18 mei 1959.
- 170 Ibidem, Terruwe aan Baars, 11 juni 1959.
- 171 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 2 augustus 1959.
- 172 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1853, Baars aan Terruwe, 13 augustus 1959.
- 173 Ibidem, Terruwe aan Baars, 10 september 1959.
- 174 Ibidem, inv.nr. 1854, Baars aan Terruwe, 6 november 1960.
- 175 Ibidem, inv.nr. 1873, Baars aan Terruwe, 8 oktober 1959.
- 176 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars (handgeschreven), 4 oktober 1959; Baars aan Terruwe (doorslag), 6 november 1959; Terruwe aan Baars, 6 december 1959; Terruwe aan Baars, 14 december 1959.
- 177 Volgens het voorstel dat Terruwe hem per brief deed, zie ibidem, 6 december 1959.
- 178 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1853, Terruwe aan Baars, 10 september 1959.
- 179 Betreffende bron bevat bijzondere persoonsgegevens waarop de plicht tot geheimhouding berust om de persoonlijke levenssfeer van betrokken(en) te beschermen.
- 180 Idem. Dit betreft een brief van een patiënt die Terruwe in januari 1960 selecteerde om aan Alfrink voor te leggen. Zie 'Dwarsdoorsnede van de praktijk: voor 'de zaak' in dit hoofdstuk.
- 181 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 6 december 1959.
- 182 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1854, Baars aan Terruwe, 30 maart 1960.
- 183 Ibidem, bij brief van Baars aan Terruwe, 6 maart 1960.
- 184 Ibidem, Baars aan Terruwe, 6 maart 1960.
- 185 Ibidem, inv.nr. 1853, Baars aan Terruwe, 8 oktober 1959.
- 186 Baars, *Born only once*, 119-120.
- 187 Ibidem, 120; zie tevens KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5618: Baars' handgeschreven opdracht op het schutblad van het exemplaar van Terruwe: 'To Annie, who truly educated me!'
- 188 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1854, Baars aan Terruwe [ongedateerd; mei 1960].
- 189 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 14 mei 1960.
- 190 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5346.
- 191 Zie hoofdstuk 5 ('Bevredigende psychotherapeutische relatie').
- 192 Betreffende bron bevat bijzondere persoonsgegevens waarop de plicht tot geheimhouding berust om de persoonlijke levenssfeer van betrokken(en) te beschermen.
- 193 AAMB, AD-dossier Duynstee-Terruwe, Map 3. Zie hieronder "Eén der onzen".
- 194 Betreffende bron bevat bijzondere persoonsgegevens waarop de plicht tot geheimhouding berust om de persoonlijke levenssfeer van betrokken(en) te beschermen.
- 195 Wat volgt in deze paragraaf is, tenzij anders aangegeven, gebaseerd op de door Terruwe voor Alfrink gemaakte selectie van brieven van haar patiënten. Betreffende bronnen bevatten bijzondere persoonsgegevens waarop de plicht tot geheimhouding berust om de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen te beschermen.
- 196 Zie hoofdstuk 8 ('Leren voelen').
- 197 Voor de eerste, meer systematische aanzetten tot begripsdefinitie: zie hoofdstuk 8 ('Door aandacht genezen'). Als therapeutisch beginsel lijkt bevestiging ook te herleiden tot Aristoteles' principe dat gevoel door gevoel wordt opgevoed. Vgl. Gerritse, 'Katharsis', 462-463: de gedachte dat de rede niet rechtstreeks greep kan krijgen op 'onrijp gevoel' maar dat het gevoel van iemand die lerend is wel bereikt kan worden door 'het geordende gevoel' van een volwassene, niet hun woorden en redeneringen. 'Verondersteld is

- hierbij dat het gevoelsleven van de volwassene zelf gaaf en geordend is, dat wil zeggen, tot integratie met de rede gekomen is.’
- 198 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1854, Baars aan Terruwe, 12 augustus 1960 (aanhef: ‘Zeer geachte collega Terruwe’); kladschrijven Terruwe aan Baars; Baars aan Terruwe, Labor Day 1960, waarin hij vertelt over de doop van Eleanor waarbij Terruwe vertegenwoordigd was door zijn schoonmoeder; particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 26 juni 1960 (gedeeltelijk typoscript).
- 199 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1854, Baars aan Terruwe, zondag 6 november 1960; particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 21 augustus 1960.
- 200 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 20 december 1960.
- 201 Ibidem, Terruwe aan Baars, 12 maart 1961. Vgl. KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1856, Baars aan Terruwe, donderdag 29 juni [1961]: zij was die zomer gaan autorijden.
- 202 Ibidem, Terruwe aan Baars, 12 september 1961.
- 203 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1857, dossier m.b.t. het Tenth International Congress of Medical Doctors (Londen 9-14 juli 1962), Baars aan Terruwe, 21 februari 1962 en 2 juni 1962 en de uitwisseling tussen betrokken organisatoren hierover, 15 mei 1962.
- 204 Ibidem, Baars aan Terruwe, 26 oktober 1962.
- 205 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, Nijmegen, tweede paasdag [23 april 1962].
- 206 Ibidem, Terruwe aan Baars, 7 september 1962.
- 207 Ibidem, Terruwe aan Baars, 8 september 1962.
- 208 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1857, Baars aan Terruwe, 16 september 1962. Vgl. Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe tape 1b Juli 1965 en Ia2-5, met onderwerpen variërend van weerhoudende liefde, psychomotoriek van volwassenen en testen van kandidaten voor priesterschap en het religieuze leven door een psychiater.
- 209 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 23 september 1963.
- 210 AAMB, AD-dossier Duynstee-Terruwe, Map 3; tevens in Map 4.
- 211 Ibidem, Map 3, 3 mei 1959.
- 212 Ibidem, Map 3.
- 213 Ibidem, Map 4. In map 4 en 5 bevinden zich bovendien uitvoeriger verslagen van ‘mededelingen’ en ‘contacten’ in 1960 en 1961.
- 214 Ibidem, Map 3 (typoscript), 2-8-1961.
- 215 Ibidem, 9-10-1960; 14-09-1961.
- 216 Ibidem, 14-09-1961.
- 217 Zie ook hoofdstuk 8 (‘De liefde, de zaak’).
- 218 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3672, Mère Véronique aan Terruwe [ongedateerd].
- 219 ENK, Clarissen-Capucinessen, inv.nr. 556, 3e Cahier des Annales, 11; KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5664, Sr. Pia namens Mère Véronique aan Terruwe, 9 juli 1961.
- 220 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5664, Terruwe aan Mère Véronique, Sacramentsdag (1 juni) 1961.
- 221 Ibidem, in paars enveloppe, geadresseerd aan Terruwe, met Mère Véronique als afzender, poststempel 23 mei 1961.
- 222 ENK, Clarissen-Capucinessen, inv.nr. 556, 3e Cahier des Annales, 11.
- 223 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3671, Terruwe aan Alfrink, 9 december 1963 (doorslag typoscript); ibidem, inv.nr. 3673, Terruwe aan Alfrink, 3 februari 1964, waarbij zij het document toestuurde met de ervaringen die zij met het H. Officie heeft gehad [niet bijgevoegd].
- 224 Ibidem, inv.nr. 3674, Terruwe aan Alfrink, 18 mei 1964; ibidem, inv.nr. 3676, Terruwe aan Alfrink, handgeschreven, klad, 22 mei 1964.
- 225 Ibidem, inv.nr. 3678, doorslag van (typoscript) brief van (Duynstee) aan Alfrink, Amsterdam, 23 augustus 1964.
- 226 Ibidem, inv.nr. 3675, aantekeningen Duynstee, kennelijk als voorzet voor Terruwes brieven aan Alfrink (in 3671 en 3673).
- 227 Ibidem, inv.nr. 3678, doorslag van (typoscript) brief van [Duynstee] aan Alfrink, Amsterdam, 23 augustus 1964.
- 228 Ibidem, inv.nrs. 3680-3690.
- 229 Ibidem, inv.nr. 3682, Geerdinck aan Terruwe, 3 oktober 1964.
- 230 Dominic Sandbrook, *White heat. A history of Britain in the swinging sixties* (Londen 2006) 432, geciteerd door McLeod, *The religious crisis of the 1960’s*, 83. Bösch en Hölcher, ‘Die Kirchen im öffentlichen Diskurs’, 16.
- 231 Derks, ‘The gospel of the old’; Monteiro, ‘Verkondigers van heil’.

- 232 Vgl. Hannig, 'Scandals'.
- 233 'Psychiater in scherp conflict met kerkelijke instanties. Dr Anna Terruwe geeft opening van zaken', *De Volkskrant*, 10 oktober 1964.
- 234 Van Vrec, *De metamorfose van een dagblad*, 67-70 en 74.
- 235 Ibidem, 212 (noot 63). Rondagh werd na zijn dood in 2009 herdacht als journalist die de betekenis van emancipatie en persoonlijke bevrijding voor katholieken vertolkte in zijn journalistiek. Gezien op 28 april 2011, http://www.volkskrant.nl/archief_gratis/article566465.ece/Vertolker_van_bevrijding_emanciperende_katholieken. Voor de reprise van de 'affaire Terruwe' zie hoofdstuk 10 ('Adieu dan, Anna Terruwe').
- 236 Ferd Rondagh, 'Zijn psychiaters zelf niet mede-schuldig: de zaak Terruwe en het H. Officie', *De Volkskrant*, 20 oktober 1964.
- 237 KADOC, ANSI, 1651, Correspondentie met de provinciaal, 1964-1965.
- 238 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3685, Jan van Kilsdonk SJ aan Anna Terruwe, 10 oktober 1964.
- 239 Het is opmerkelijk dat de affaire versmald wordt tot Terruwe en dat Duynstees naam nergens valt.
- 240 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3696, Alfrink aan Terruwe, 8 april 1965, over het persbericht met verklaring over de afronding van de kwestie. Vgl. ibidem, inv.nr. 3695, Curie aan Alfrink met de instructies hoe te handelen, ondertekend door Ottaviani, 20 januari 1965.
- 241 Ibidem, inv.nr. 3798.
- 242 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 4957, 'Affaires: de verdringing van "genoemde Anna". R.K. Heilig Officie fnuikt Nijmeegse psychiater mevr. Dr. A.A.A. Terruwe', *Haagse Post*, 31 oktober 1964.
- 243 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 22 november 1964 en 19 februari 1965.
- 244 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3798, Van der Pluym aan Terruwe, 12 april 1965; voor eenzelfde type vertoog zie: Van der Kroon, *In de woestijn van de moraal*.
- 245 Vgl. Ferd. Rondagh, 'Zijn psychiaters zelf niet mede-schuldig? De zaak Terruwe en het H. Officie', *Volkskrant*, 20 oktober 1964; Gerard van den Boomen, 'Het geval-Terruwe', *De Nieuwe Linie*, 17 oktober 1964.
- 246 D. Kleymans, ingezonden brief, *Volkskrant*, 17 oktober 1964.
- 247 Aldus Van Kilsdonk SJ aan Terruwe, KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3685, brief, 10 oktober 1964 en aan zijn provinciaal, Terpstra, 15 oktober 1964, bij wie hij aandrong op een publieke amende honorable van Terruwe door de Sociëteit, KADOC, ANSI, 1651.
- 248 'Mgr. Bekkers: Ik betreur Opening van Zaken niet', *De Volkskrant*, 20 oktober 1964 (overgenomen uit het *Brabants Dagblad*).
- 249 Monteiro, 'De "affaire Terruwe"; Monteiro, 'Re-mastering religion in the Sixties'.
- 250 Xavier Rynne, 'Letter from the Vatican', *The New Yorker*, 11 september 1965, 1-7, aldaar 4-5.
- 251 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 163, plakboek: 'Kommentaren in druk II' (1964-1965).
- 252 Ibidem, inv.nr. 3685, Jan van Kilsdonk SJ aan Anna Terruwe, 10 oktober 1964.
- 253 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 22 november 1964; 1 december 1964; 19 februari 1965.
- 254 Ibidem, Terruwe aan Baars, 22 april 1965.
- 255 KADOC, ANSI, 1651, Hermans aan Terruwe, 31 augustus 1967 – tevens in KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3703, Terruwe aan Hermans, 9 september 1967.
- 256 KADOC, ANSI, 1651, correspondentie met de provinciaal, oktober 1964-mei 1965.
- 257 Ibidem.
- 258 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3703, provinciaal Hermans SJ aan Terruwe, 31 augustus 1967.

HOOFDSTUK 8 VREUGDE VAN DE LIEFDE

- 1 Zie bijvoorbeeld Heimlich, *Heimlich's maneuvers*; Helman, *An amazing murmur of the heart*; Marsh, *Do no harm*.
- 2 Vgl. De Swaan, 'Inleiding'; vgl. 'Epiloog', in: Terruwe, *De frustratieneurose* (1998?) 146.
- 3 Brinkmann, *Diagnostic cultures* over diagnoses als 'semiotic mediators'; Jutel, 'Sociology of diagnosis', die de diagnose als 'powerful social tool' typeert omdat deze berust op het gezag van de medicus. Die zet een klacht om in een diagnose waaraan patiënten 'rechten' op onder meer behandeling en zorg ontlenen.
- 4 Verhoeven, *Werken met gevoel*.

- 5 Veldman Sr., 'Bevestigend levensbegin', 233-234.
- 6 Recensies van haar boeken, lezingen en optreden in de media zijn in een reeks van naar schatting meer dan honderd plakboeken bewaard. Die zijn begin jaren 1980 aangelegd met door haar en anderen bewaarde knipsels. Zie hoofdstuk 10 ('Overdracht: de Dr. A. Terruwe Stichting'). Voor *De liefde bouwt een woning*: KDC, 1204, TERA, inv.nr. 167.
- 7 AAMB, AD-dossier Duynstee-Terruwe, Map 4, notities over 'mededelingen' met die strekking, 20 juli 1968-8 september 1968.
- 8 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 25 juni 1961.
- 9 Ibidem, Terruwe aan Baars, 6 augustus 1961 en 12 september 1961.
- 10 Ibidem, Terruwe aan Baars, 12 september 1961.
- 11 Terruwe, *De frustratieneurose* (1962) 6.
- 12 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1852, Baars aan Terruwe, 29 april 1958; particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 3 mei 1958.
- 13 Anna Terruwe, *The Neurosis in the light of rational psychology* (New York 1960) 86-93.
- 14 Zoals in *Maternal care and mental health* (1951). Vgl. KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5512, knipsel uit *Roche Report, Frontiers of Psychiatry*, vol. 1, no. 8, April 15 1971, 1-2, 8, waarin passages staan uit een interview met Iago Galdston, die een lans breekt voor de zogenaamde 'restitutional therapy' in geval van 'deprivation neurosis'. Galdston heeft een eigen praktijk als psychiater en is hoofd psychiatrische opleidingen van het Connecticut State Department of Mental Health. De typering van de 'deprivation neurosis' vertoont grote gelijkenis met wat Terruwe in 1962 als frustratieneurose heeft gepresenteerd. Ook in geval van Galdstons diagnose is er sprake van een affectief tekort, opgelopen als kind of adolescent, waarvoor therapieën geënt op freudiaanse verdringingsneurosen niet werkten. Hij verwijst naar 'pioneering studies in the physical and psychologic effects maternal deprivation' van David Levy, Rene Spitz en John Bowlby.
- 15 Zie hoofdstuk 7 ('Dwarsdoorsnede van de praktijk: voor "de zaak"').
- 16 Terruwe, *De frustratieneurose* (1962) 43, 57.
- 17 Ibidem, 15-20.
- 18 Ibidem, 25-28.
- 19 Ibidem, 33-34.
- 20 Ibidem, 59-60.
- 21 Ibidem, 62.
- 22 Ibidem, 62-64 (citaat 64).
- 23 Ibidem, 67-68.
- 24 Ibidem, 70.
- 25 Ibidem, 76-77.
- 26 Kinsey e.a., *Sexual behavior in the human male*; Kinsey e.a., *Sexual behavior in the human female*.
- 27 Terruwe, *De frustratieneurose* (1962) 77-81; voor vergelijkbare opvattingen van psychiaters destijds over homoseksualiteit als 'ontwikkelingsstoornis' zie: Hilberdink, *Strijd om de ziel*.
- 28 Ibidem, 81-86.
- 29 Ibidem, 85-86.
- 30 Ibidem, 89.
- 31 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 20 augustus 1978.
- 32 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1851, Terruwe aan Baars, 5 januari 1958 (klad), met vermelding van de Nederlandse tekst die ze hem toestuurde en waar hij kennis van moest nemen. Deze is niet bijgevoegd, maar bevindt zich in ibidem, inv.nr. 5511, 'Extract van dr. Terruwe's ideeën over de frustratieneurose', zonder auteursvermelding.
- 33 Terruwe, *The Neurosis*.
- 34 Dit ten geleide is in de daarop volgende herdrukken steeds overgenomen.
- 35 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1858, Baars aan Terruwe, 20 augustus 1963. Naar deze in Frankrijk geboren Zwitserse psychoanalytica is sinds 1997 de 'Wissenschaftspreis der schweizerischen Gesellschaft für Psychoanalyse' vernoemd, gezien op 12 juni 2023, <https://www.psychoanalyse.ch/fr/prix-germaine-guex>.
- 36 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, Beatenberg, 8 september 1963. KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1858, Baars aan Terruwe, 15 december 1963. Het is goed mogelijk dat Guex' *Le Névrose d'abandon* toen niet meer in de handel was; een tweede editie zou in 1973 verschijnen onder de titel *Le syndrome d'abandon*.
- 37 Vgl. voor Guex' werk: Laplanche en Pontalis, *The language of psychoanalysis*; Fussinger, 'Du rôle'.
- 38 Vgl. Guy Durandin, 'Book Review. La névrose d'abandon (Bibliothèque de Psychanalyse et de Psychologie clinique)', *Revue Philosophique de la France et de l'Étranger* 141 (1951) 469-471.
- 39 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5422.

- 40 Terruwe en Baars, *Loving and curing the neurotic* (1972) 123: 'Discovery of a new syndrome'.
- 41 Terruwe, *De frustratieneurose* (1962) 6-8.
- 42 Ibidem, 35-37.
- 43 Ibidem, 38-39.
- 44 Ibidem, 6-7.
- 45 Vgl. ibidem. Vgl. KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5511, 'Extract van dr. Terruwe's ideeën over de frustratieneurose', zonder auteursvermelding, 3.
- 46 Terruwe, *De frustratieneurose* (1962) 8.
- 47 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5511, 'Extract van dr. Terruwe's ideeën over de frustratieneurose', zonder auteursvermelding, 2-3.
- 48 Ibidem, 3; vgl. Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 8 januari 1961.
- 49 Ibidem, inv.nr. 926.
- 50 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 5 december 1962 en 11 januari 1963.
- 51 Terruwe, *De frustratieneurose* (1962) 91-96.
- 52 Ibidem, 100-126. Bij mijn weten was Terruwe één van de eerste psychiaters in Nederland die patiënten aan het woord liet in een publicatie over psychiatrische ziektebeelden. Vgl. voor de Verenigde Staten het werk van de psychiater en auteur Irvin Yalom. *Everyday gets a little closer*, over uitwisseling tussen therapeut en patiënt. Yalom beoefent de existentiële psychotherapie waarin therapeut en patiënt in dialoog proberen te verhelderen waar de patiënt staat, hoe deze vormgeeft aan het leven, dit ervaart en omgaat met wat het leven brengt: vrijheid, verantwoordelijkheid, dood als onvermijdelijk einde en zinloosheid van het bestaan. Ook Baars geeft in zijn eerste eigen grotere publicatie, *Born only once. The miracle of affirmation* (Chicago 1975) zijn dialogen met patiënten weer; zie hoofdstuk 9 ('Amerikaans avontuur').
- 53 Terruwe, *De frustratieneurose* (1962) 114.
- 54 Ibidem, 99.
- 55 Ibidem.
- 56 Ibidem, 108-111.
- 57 Ibidem, 126.
- 58 Betreffende bronnen bevatten bijzondere persoonsgegevens waarop de plicht tot geheimhouding berust om de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen te beschermen.
- 59 Idem.
- 60 Mondelinge mededeling Joost Vijselaar, 8 juni 2022.
- 61 Bakker en De Goei, *Een bron van zorg en goede werken*, 158-167. De psychologische dynamiek van somatische kuren als de insuline-shock of -comakuur waren in dezelfde periode ook onderzocht door Eugène Carps hoofdassistent A.H. Fontanier: Blok en Vijselaar, *Terug naar Endegeest*, 92-93.
- 62 Interview Will Cappetti (6 september 2017).
- 63 Ibidem.
- 64 Betreffende bron bevat bijzondere persoonsgegevens waarop de plicht tot geheimhouding berust om de persoonlijke levenssfeer van betrokken(en) te beschermen.
- 65 Idem.
- 66 Interview Will Cappetti (6 september 2017); vgl. Interview Harriette Van Schaijk-Blankendaal (15 april 2016) over de strikt hiërarchische lijn binnen de verpleegkundige staf, waarvan alleen het hoofd met behandelend artsen communiceerde.
- 67 Verhoeven, *Werken met gevoel*, 13-14.
- 68 Ibidem, 17.
- 69 Vgl. ibidem, 16, voor de uitleg van Dorus Gerritse over 'een bodem' waarop in de jaren 1950 en 1960 veel kon groeien. Dit was evenwel een 'praatbodem' waar weliswaar genuanceerd over aanraken werd gesproken, maar 'niemand deed het'.
- 70 Verhoeven, *Werken met gevoel*, 15-16.
- 71 Bevestiging gold als een van de kernaspecten van de haptonomie en is dat ook gebleven. Interview Willem Pollmann-Wardenier.
- 72 Veldman, 'Bevestigend levensbegin', 233-234; Verhoeven, *Werken met gevoel*, 18, 20. Vgl. KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1858, briefwisseling met Baars, waarin Terruwe het begrip 'contacttherapie' gebruikt.
- 73 Ibidem, 19.
- 74 Myers-Shirk, *Helping the good shepherd*, beschrijft hoe Rogers in de Verenigde Staten in protestantse kring als 'prophet of pastoral counseling' werd omarmd.
- 75 Hutschemaekers en Oosterhuis, 'Psychotherapy in The Netherlands', 446; Reijzer, *Naar een nieuw beroep*. Jos Dijkhuis (1929-2018) was hoogleraar klinische psychologie en psychotherapie aan de Rijksuniversiteit

- Utrecht en directeur van het Medische Instituut voor Psychotherapie aldaar. Zijn broer Jan (1921-2011) was klinisch psycholoog; zijn naam is vooral verbonden met de introductie van de Rogeriaanse therapie in Nederland. Hij was de voorzitter van een Commissie voor Psychotherapie, in 1961 ingesteld door het Nederlands Instituut voor Praktiserende Psychologen (NIP) die adviseerde een opleiding en register voor psychotherapeuten op te stellen (wat niet door het NIP werd overgenomen).
- 76 Zie het themanummer van het *Nederlands Tijdschrift voor de psychologie en haar grensgebieden* (Nieuwe reeks, deel XIV (1959)) met bijdragen over non-directieve ‘counseling’ door psychiaters (onder wie Jan Bastiaans) en psychologen (onder wie Jan Dijkhuis).
- 77 Verhoeven, *Werken met gevoel*, 19.
- 78 Ibidem, 18.
- 79 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1562, Veldman aan Terruwe, 17 januari 1985, ‘Ik wens U van harte alle goeds voor 1985, en hoop dat wij gespaard mogen blijven voor verdere – kennelijk voor pioniers onvermijdelijke obstructie – uit de effectiviteitswereld.’
- 80 Verhoeven, *Werken met gevoel*, 17.
- 81 Ibidem, 13.
- 82 Ibidem, 25 en 34-40. In de praktijk bleek Veldman een minder onthechte opvatting over de door hem ontwikkelde haptonomie te huldigen. Hij liet zijn levenswerk namelijk voortzetten door jonge collega’s die hij zelf had opgeleid en aan wie hij zijn instituut en opleiding had overgedragen.
- 83 Verhoeven, *Werken met gevoel*, 24, 26-27, wijst in dit verband ook op Dorus Gerritse. Zie voor diens contacten met Terruwe hoofdstuk 10 (‘Organisatorische kaders’).
- 84 Vgl. Gerritse, ‘Lichamelijkheid en bevestiging’, die uitlegt dat aanraking volgens haptonomische principes het gemoed gevoelig maakt en daarmee ontvankelijk.
- 85 Interview Willem Pollmann-Wardenier.
- 86 Betreffende bron bevat bijzondere persoonsgegevens waarop de plicht tot geheimhouding berust om de persoonlijke levenssfeer van betrokken(en) te beschermen.
- 87 Idem.
- 88 Interview Plony van Beek, 1 december 2021 en 3 januari 2022.
- 89 Vgl. ook KDC, 1204, TERA, inv.nr. 2776, typoscripten van artikelen van collegae over de toepassing en effecten, ook bijwerkingen, van psychofarmaca bij psychosen en in de ambulante behandeling van psychiatrische patiënten. Daaruit laat zich opmaken dat er eind jaren 1960 nog altijd te weinig onderzoek was naar langetermijneffecten, terwijl al wel duidelijk was dat psychofarmaca een breed scala aan bijwerkingen kenden.
- 90 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 2773, G.W. Arendsen Hein, ‘Treatment of the Neurotic Patient, Resistant to the Usual Techniques of Psychotherapy, with Special Reference to LSD’, *Topic. Probl. Psychother* 4 (1963) 50-57. Zie voorts Snelders, *LSD en de psychiatrie in Nederland*.
- 91 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 2774, G.W. Arendsen Hein, ‘Op weg naar een integrale psychotherapie (III). Ik-verlies en zelfontwaking, de psychedelische ervaring, een nieuw element in de psychotherapie’ (zonder vindplaats).
- 92 Mooij, ‘Bastiaans, Jan’.
- 93 Veldman, ‘Bevestigend levensbegin’, 237, verwijst naar een publicatie van Bastiaans in het door hem opgezette tijdschrift *Haptonomisch perspectief*.
- 94 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 14 maart 1972, met kattenbelletje in rode inkt met de cijfers.
- 95 Van Merriënboer, Bootsma en Van Griensven, *Van Agt Biografie*, 105-106.
- 96 Zoals blijkt uit hun briefwisseling midden jaren 1960: KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1860. Gegevens over oplagen zijn niet overgeleverd.
- 97 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 4 augustus 1964.
- 98 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1857, Baars aan Terruwe, 20 februari 1962 en 1 maart 1962.
- 99 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 4 augustus 1964.
- 100 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1868, Baars aan Terruwe, 6 februari 1966.
- 101 Ibidem, Baars aan Terruwe, 6 februari 1966.
- 102 Ibidem, Baars aan Terruwe, 10 juni 1966, zonder de genoemde voorzet voor een voorwoord.
- 103 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 11 september 1966.
- 104 Ibidem.
- 105 Zie hoofdstuk 9 (‘Amerikaans avontuur’).
- 106 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 12 september 1961.
- 107 In Nederland werd dit voor het eerst gethematiseerd in een door dagblad *Trouw* georganiseerde bijeen-

- komst van voormalige 'onderduikkinderen' (Amsterdam, 23-25 augustus 1992). Worstelingen met loyaliteit en identiteit werden indringend verwoord door een van die 'kinderen', de Amsterdamse burgemeester Ed van Thijn. Anna Terruwe had grote belangstelling voor deze bijeenkomst en follow-up. KDC, 1204, TERA, inv.nr. 2031, met Terruwes aantekeningen (van 1 september 1992) die haar collega J. Marlet gebruikte voor een opiniestuk waarin hij wees op het belang van bevestiging voor hulp aan deze groep oorlogsslachtoffers: 'Iedereen wil bevestigd worden', *Trouw* 10 september 1992, gezien op 30 mei 2022, <https://www.trouw.nl/nieuws/iedereen-wil-bevestigd-worden~b5571982/>.
- 108 Vgl. Van Es, *The cut out girl*.
- 109 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 123 en inv.nr. 3844.
- 110 Ibidem, inv.nr. 123.
- 111 Ibidem.
- 112 Ibidem, 'Uit de Volkskrant van 6 juni 1964' (typoscript).
- 113 Ibidem, inv.nr. 1859, correspondentie, 1964; KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1868, correspondentie, 1966.
- 114 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, Beatenberg, 8 september 1963.
- 115 Interview Pieter van Nunen.
- 116 Ibidem.
- 117 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3825.
- 118 Vgl. Maartje Duijn, 'Mina en mevrouw' en Henkes, *Heimat in Holland*, 45-46, over de aan de vrouw des huize aanbevolen strenge – want opvoedkundige en daarmee liefdevol bedoelde – opstelling tegenover dienstboden.
- 119 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, Beatenberg 10 september 1967.
- 120 Ibidem; KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3666, Grossouw aan Terruwe, 12 mei 1962.
- 121 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 12 maart 1961.
- 122 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3677, z.d.; ibidem, inv.nr. 3663, doorslag brief Terruwe aan Bekkers, 28 november 1961; zie ook ibidem, inv.nr. 3632, z.d.
- 123 Ibidem, inv.nr. 3664, doorslag brief Terruwe aan Bekkers, 28 november 1961; met uitgetypte kopie van de reactie van Bekkers op haar concepttekst over de liefde, zie ibidem, Bekkers aan Terruwe, 1 december 1961.
- 124 Vgl. ibidem, inv.nr. 3668, waarin Terruwe dit in een brief aan paus Johannes XXIII (1962) verwoordt als opdracht van Jezus aan haar persoonlijk.
- 125 Ibidem, inv.nr. 3701, ongedateerd typoscript [1966], bedoeld voor Paulus VI, over Jezus' visie en haar opdracht om kerkelijke gezagsdragers hierover te informeren.
- 126 Monteiro, 'Verkundigers van heil'.
- 127 Zie bij wijze van voorbeeld: Monteiro, *Gods Predikers*, 719-746.
- 128 RAN, 1654, Pulles, inv.nr. 5, dagboek, notities 13 december 1967, kerstmis 1967 en begin 1968. Onder verwijzing naar Terruwes werk publiceerde zij met Van Boekel onderzoek naar de geestesgesteldheid van priesterkandidaten, zie 'Religieuze theologiestudenten'.
- 129 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3669, Terruwe aan Alfrink, 5 oktober 1963, met typoscript 'De persoonlijke liefde van een priester voor een vrouw sluit niet noodzakelijk een seksuele band in'; ibidem, inv.nr. 3670, Alfrink aan Terruwe, 14 oktober 1963.
- 130 AAMB, AD-dossier Duynstee-Terruwe, Map 4 en Map 5.
- 131 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3668, doorslag van typoscript, brief gericht aan paus Johannes XXIII, 5 juli 1962.
- 132 De eerste 'mededelingen' dateerden echter uit 1955: AAMB, AD-dossier Duynstee-Terruwe, Map 6 (1955-1957).
- 133 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3701, Terruwe aan Alfrink, 16 oktober 1966, met ongedateerd en gepagineerd typoscript (8 pagina's) van haar brief aan paus Paulus VI. De Franse vertaling hiervan, die Terruwe tegenover Alfrink noemde, bevindt zich in ibidem, inv.nr. 3702.
- 134 Een vergelijkbare casus is die van Adrienne von Speyr (1902-1967), gepromoveerd arts en mystica, wier uitgebreide werk op schrift is vastgelegd door de jezuïet Urs von Balthasar (1905-1988). Hoewel in zijn orde menigeen zich afvroeg hoe hij in haar visionaire binnenwerelden verzeild was geraakt, stelde hij dat zijn werk alleen in samenhang met het hare moest worden gezien en begrepen. De opspraak die hun innige relatie veroorzaakte – niet alleen in hun woonplaats, maar ook in Rome bij het hoogste bestuur van de jezuïeten – dwong Von Balthasar om zijn orde te verlaten en als seculier priester onder een welwillende bisschop te functioneren. Vanaf de tweede helft van de jaren 1960 geldt hij als invloedrijke vernieuwingstheoloog die in 1988 stierf voor hij kardinaal gecreëerd zou worden. Hij bleef ijveren voor de zaligverklaring van Adrienne von Speyr van wie hij naar eigen zeggen in theologische zin meer had geleerd dan andersom. Pahud de Mortanges, *Unheilige Paare*, 191-220.
- 135 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3701, Terruwe aan Alfrink, 16 oktober 1966, met ongedateerd en gepagineerd typoscript (8 pagina's) van haar brief aan paus Paulus VI, 6-7.

- 136 Vgl. Terruwes exemplaar van Duynstees *De roeping van Maria* (Bilthoven 1966), met een handgeschreven persoonlijke opdracht: 'Met en voor de liefde tot Maria, uit het hart, Duynstee' (KDC, 1204, TERA, 3162). Van zijn hand verscheen tevens 'Moederschap of bruidschap van Maria in het Verlossingswerk'.
- 137 Vgl. Margry, *Bloed kruipt!*, die deze ontwikkeling duidt als een collectief confessioneel fantasma. In *Vurige liefde* verkent Margry dit aan de hand van de casus van Janske Gorissen. Margry vermoedt (283-284) dat de paden van Terruwe en Gorissen elkaar hebben gekruist en dat Terruwe gefascineerd was door wat Gorissen aan bovennatuurlijke zaken overkwam. Voor dit vermoeden heb ik in mijn onderzoek geen steun gevonden.
- 138 Vgl. ook Margry, 'Amsterdam, Vrouwe van Alle Volkeren'; Monteiro, *Gods Predikers*, 422-423.
- 139 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3701, ongedateerd typoscript [1966], bedoeld voor Paulus VI, over Jezus' visie en haar opdracht om kerkelijke gezagsdragers hierover te informeren.
- 140 Ibidem.
- 141 Simons en Winkeler, *Het verraad der clercken*, 122-125.
- 142 Westhoff, *Geestelijke bevrijders*, 406.
- 143 M.A.J.M. Nevejan, 'De bittere pil van Dr. Terruwe', *Twentsche Courant* (29 november 1967).
- 144 O.a. door de *Leidsche Courant*, het *Noordhollands Dagblad* en *Het Centrum*.
- 145 J. Arts, 'Verwarrend boekje over de liefde', *De Nieuwe Linie* (18 november 1967).
- 146 Tessel Pollmann-Schlichting, 'In verband met seks: kopjes uit grootmoeders servieskast, een brief aan de paus, een niet-waarderend geschrift en gekke illustraties', *De Bazuin* 51,18 (1968) 6-7, aldaar 6.
- 147 Ibidem. Vgl. Smulders, 'De "brave old world" van Anna Terruwe'.
- 148 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 167, Christine Meyling in *Het Parool*, 14 december 1967, tevens in het *Nieuw Utrechts Dagblad*, 18 december 1967; reactie van oud-patiënte gericht aan de recensente (naam onleesbaar gemaakt), 15 december 1967.
- 149 Terruwe, *De liefde bouwt een woning* (Roermond 1968) 45.
- 150 Ibidem, 9.
- 151 Ibidem, 6.
- 152 Ibidem, 5.
- 153 Ibidem, 47.
- 154 Ibidem, 41.
- 155 Ibidem, 38-39.
- 156 Zie voor deze discussie Ackermans en Monteiro (red.), *Mannen Gods*.
- 157 Monteiro, 'Verkondigers van heil'.
- 158 Terruwe, *De liefde bouwt een woning*, 90-95.
- 159 Ibidem, onder verwijzing naar Joh, 15,11: over de vreugde van Jezus die in U mag zijn waardoor de eigen vreugde volkomen wordt. Die vreugde wordt volkomen in het hiernamaals (98), een kleine *slip of the pen* wellicht in een tijdvak waarin mensen hun beloningen niet pas na de dood wensten te ontvangen.
- 160 Terruwe, *De liefde bouwt een woning*, 98.
- 161 Ibidem, 62-67.
- 162 Ibidem, 72.
- 163 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 178, kunstagenda 1969.
- 164 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, Beatenberg, 7 september 1968.
- 165 AAMB, AD-dossier Duynstee-Terruwe, Map 4, 29 augustus 1968.
- 166 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 178, kunstagenda 1969.
- 167 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, Menton, 7 november 1968.
- 168 Idem; KDC, 1204, TERA, inv.nr. 178, kunstagenda 1969: vanaf 23 september 1968 ziek.
- 169 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3706, apostolische pro-nuntius Angelo Felici, aan Terruwe, 15 oktober 1968. Met Terruwes tekst in typoscript (grotendeels doorslag) getiteld 'De Encycliek Humanae Vitae'.
- 170 Vgl. Harris, 'Introduction: The Summer of '68'.
- 171 Vgl. Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 21 september 1968.
- 172 Zo laat haar bedankbrief zien: KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3709; vgl. H. Beex, 'Geef me je hand. Een gesprek met dr. A.A.A. Terruwe', *Bisdomblad* [Bisdom Den Bosch] 50, 21 (1972) 6.
- 173 Ibidem, inv.nr. 3707, Terruwe aan Felici, 16 oktober 1968: 'surpasse tout ce que j'aurais pu imaginer'.
- 174 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, Menton, 7 november 1968.
- 175 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3709, Terruwe aan paus Paulus VI, 25 oktober 1968 (afschrift): 'Dat onze Lieve Heer u zal blijven leiden op deze weg en dat hij U zal maken tot de Paus van de werkelijk christelijke liefde van de vreugde van de liefde.'

- 176 Ibidem, waarin ze verwijst naar publicaties in *de Gelderlander* en andere daarmee verbonden regionale dagbladen; Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 21 september 1968, met de knipsels aangehecht. Kop: 'De paus doet de groeten aan Anna Terruwe.'
- 177 Interview Octavia van Breemen (28 oktober 2016); zie ook Beex, 'Geef me je hand', 6.
- 178 Vgl. 'De Paus ontvangt dr. Terruwe', *De Tijd*, 29 augustus 1969, waarin vermeld wordt dat een eerder bezoek van Terruwe aan Rome verhinderd werd door het onderweg overlijden van Duynstee.
- 179 'Nogmaals RP Duynstee', *Inter Nos* 22 (december 1968) 2; Rondagh, 'Eerherstel allerwege'.
- 180 Uit navraag bij de hotelreceptie in 2016 bleek dat er geen hotelregisters uit die jaren zijn bewaard.
- 181 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, Menton, 7 november 1968.
- 182 De overlijdensverklaring van de burgerlijke stand in Menton geeft 03:30 uur als tijdstip van overlijden, 'sans autre renseignements'.
- 183 'Nogmaals RP Duynstee', *Inter Nos* 22 (december 1968) 2.
- 184 AAMB, AD-dossier Duynstee-Terruwe, Map 4, Terruwe aan Duynstee (maandagavond) 22 maart 1965.
- 185 In tegenstelling tot de hypothese van Margry, *Vurige liefde*, 290-291. Hij verwijst hiervoor naar een gesprek over de relatie tussen Terruwe en Duynstee met een vriendin van Terruwe, Plony van Beek. Desgevraagd liet mevrouw Van Beek (interview 1 december 2021) mij weten dat haar inschatting was dat beiden geen liefdesrelatie hadden.
- 186 AAMB, AD-dossier Duynstee-Terruwe, Map 4, 1 maart 1963.
- 187 Particulier archief.
- 188 Grossouw, *Alles is van U*, 255; vgl. J.J.H. Nieskens, 'In memoriam prof. Duynstee', *De Tijd*, 9 november 1968, gezien op 10 januari 2023, via www.delpher.nl, spreekt daarentegen over een vakantie bij vrienden in een warmer klimaat.
- 189 'Overleden confraters', *Inter Nos* 21 (november 1968) 1.
- 190 'Nogmaals RP Duynstee', *Inter Nos* 22 (december 1968) 2.
- 191 Rondagh, 'Eerherstel allerwege'. Deze door Terruwe bevestigde versie is overgenomen door andere auteurs, zoals bijvoorbeeld De Valk, 'Duynstee'. Meer over Rondaghs contact met Terruwe over deze kwestie in hoofdstuk 10 ('Adieu dan, Anna Terruwe').
- 192 Rondagh, 'Eerherstel allerwege'.
- 193 Derks, 'The gospel of the old'.
- 194 KDC, 60, PRIC, inv.nr. 3762, correspondentie met H.C.A. Baljon, 1961, 1965-1970.
- 195 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 2 juli 1972.
- 196 KDC, 1204, TERA, inv.nrs. 3749 en 3373.
- 197 'Nogmaals RP Duynstee', *Inter Nos* 22 (december 1968) 2.
- 198 Overlijdensadvertentie van Duynstee in *De Tijd*, 11 november 1968; interview Will Cappetti (5 november 2022).
- 199 Weusten e.a. (red.), *Vaarwel*, 159.
- 200 AAMB, AD-dossier Duynstee-Terruwe, Map 6 (1955-1957). Dit deden zij in die periode ook in de kapel van het klooster van de Franciscanessen van de Heilige Familie aan de Oldenbarneveltstraat in Nijmegen, waar Duynstee toen woonde.
- 201 Weusten, *Vaarwel*, 37-39; met dank aan Will Cappetti.
- 202 Duynstee, 'Crisis van redelijkheid', 18-22.
- 203 Mondelinge mededeling Joop Vernooij, 15 maart 2016.
- 204 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3710, 'Réflexions sur les éléments déterminatifs du phénotype actuel de l'Eglise', door dr. A. Terruwe (typoscript; 37 pagina's), kerstmis 1968, met aantekeningen en correcties in pen annex doorslagen (twee exemplaren in het Nederlands en een, met een titelblad, in het Frans).
- 205 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 26 april 1969.
- 206 Ibidem, Terruwe aan Baars, 16 maart 1969; 20 april 1969; 26 april 1969; 15 juni 1969.
- 207 Ibidem, Terruwe aan Baars, 20 april 1969; vgl. ibidem, Terruwe aan Baars, 14 maart 1972, waar zij schrijft dat zij 'Professor' mist in haar persoonlijk leven, 'en dan voel ik me psychisch soms heel zwak'. Juist dan had zij grote behoefte om Baars te spreken, wat door de afstand niet zomaar ging.
- 208 Ibidem, Terruwe aan Baars, 20 april 1969.
- 209 Ibidem.
- 210 Ibidem, Terruwe aan Baars, 26 april 1969.
- 211 Ibidem, Terruwe aan Baars, 16 maart 1969.
- 212 Ibidem.
- 213 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3711, Verzoek van Terruwe aan Felici om een audiëntie voor mgr. Bronsveld bij de paus om haar 'Reflexions' te overhandigen, 12 maart 1969. Dit verzoek herhaalde ze tegenover Paulus

- VI: ibidem, inv.nr. 3712, 13 april 1969; zie ook ibidem, inv.nr. 3713, Terruwe aan Bronsveld, 17 mei 1969, waarin zij erop aandringt dat hijzelf naar Rome afreist om de verantwoordelijke instanties, die niets van zich laten horen, van het belang van haar – en zijn – missie te doordringen.
- 214 Ibidem, inv.nr. 3714, brief (kopie, niet ondertekend, maar van mgr. Bronsveld) aan mgr. Martin, 4 juli [1969]. Anders dan Grossouw, *Alles is van U*, 258–259, suggereert, had Terruwe Paulus VI niet eerder mogen bezoeken. Evenmin heb ik indicaties gevonden voor frequente ‘intieme gesprekken’ die Grossouw veronderstelt en die tot speculaties hebben geleid als zou deze paus bij Terruwe in therapie zijn geweest: Ferd. Rondagh, ‘Anna Terruwe geneest Paus Paulus VI van zijn neuroses’, *De Groene Amsterdammer*, 1 mei 1985.
- 215 Ibidem, inv.nr. 3723.
- 216 Langebent, *Handen op de rug*.
- 217 In KDC, 1204, TERA, inv.nr. 165, binnenlandse en buitenlandse perscommentaren en andere reacties naar aanleiding van publicaties en voordrachten 1971–1972.
- 218 ‘Paus ontvangt dr. Terruwe in audiëntie’, *De Volkskrant*, 29 augustus 1969, gezien op 10 januari 2023, via www.delpher.nl.
- 219 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 165: ‘Paus ontving lang verguisde psychiater dr. Terruwe: voorspelling uit 1958 kwam uit’, *Dagblad voor Noord-Limburg*, 30 augustus 1969; ‘Rome mag ook van ons wel begrip verwachten. Mevrouw dr. Terruwe sprak met Paus Paulus’, *De Gelderlander*, 30 augustus 1969.
- 220 Terruwe, *Kom uit de boom, Zacheus*, 15.
- 221 Ibidem.
- 222 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 28 augustus 1969.
- 223 George Marlet, ‘De paus die leed onder zijn ambt’, *Trouw*, 18 oktober 2014.
- 224 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3724, aantekeningen voor brief aan paus naar aanleiding van de audiëntie op 28 augustus 1969, met een doorslag van de brief die zij hem naar aanleiding daarvan stuurde op 18 september 1969; ibidem, inv.nr. 3725, Terruwe aan Benelli met verzoek deze vertrouwelijke en persoonlijke brief aan de H. Vader ter hand te stellen, ongedateerd; KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3726, Terruwe aan mgr. Milan Simic, 17 december 1969.
- 225 Derks en Dols, ‘Sprekende cijfers’; Dols, *Fact Factory*.
- 226 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3731, Terruwe aan Benelli, 27 februari 1970, in antwoord op zijn brief van 17 februari 1970. Ibidem, inv.nr. 178, kunstagenda 1969, 22 mei 1970 aangetekend: ‘Bezoek Mgr. J. Benelli, Staatssecretaris, in verband met het verbroken contact tussen de Nederlandse bisschoppen en de H. Stoel’.
- 227 Ibidem, inv.nr. 3732, Benelli aan Terruwe, 16 maart 1970, in antwoord op haar brief van 27 februari 1970.
- 228 Ibidem, inv.nr. 3733, Terruwe aan Benelli, 9 mei 1970; ibidem, inv.nr. 3735, Benelli aan Terruwe, 19 mei 1970.
- 229 Ibidem, inv.nr. 3736, aantekeningen van Terruwe naar aanleiding van dit bezoek op 22 mei 1970, met doorslag van een typoscript, met een schutblad, waarop met de hand is aangetekend: ‘In Mei 1970 ter hand gesteld aan Mgr. Benelli, in het Vaticaan, die beloofde het aan Paus Paulus te geven en antwoord te geven erop via Cardinaal Villot’. Zie tevens ibidem, inv.nr. 3737, Benelli aan Terruwe, 30 mei 1970.
- 230 Zie bijvoorbeeld Derks en Verheesen-Stegeman, *Wetenschap als roeping*; Derks, ‘Liesbeth Allard (1904–1991)’; Derks, ‘The gospel of the old’. In dit rijtje hoort ook de classica Cornelia de Vogel (1905–1986) thuis, die zich volgens haar biograaf Paul Luykx, *Cornelia de Vogel*, 141–196, wat later, namelijk vanaf 1973, verzettede tegen de nieuwe theologie van Edward Schillebeeckx en het kerkelijk leiderschap van Alfrink ver onder de maat vond. Anders dan Terruwe redeneerden de hier genoemde intellectuelen vanuit wat zij beschouwden als de fundamente van de kerk, die behouden moesten blijven dan wel hersteld worden.
- 231 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, Menton, 7 november 1968.
- 232 Ibidem, Terruwe aan Baars, 15 juni 1969.
- 233 Ibidem.
- 234 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 178, kunstagenda 1969, 15 september 1969.
- 235 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 1 oktober 1969.
- 236 Terruwe, *Geloven zonder angst en vrees*, clausulepagina.
- 237 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 1 oktober 1969.
- 238 Interview Henk de Wit; interview Henk Delissen; interview Jeanne van der Reijden-Van Bavel.
- 239 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5637.
- 240 Interview Will Cappetti (5 november 2022).
- 241 Interview Joan Raemaekers.
- 242 Interview Jeanne van der Reijden-Van Bavel.

- 243 Geïnspireerd op het Bijbelboek Spreuken 31,2.
 244 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5671, waarin zich verschillende versies van Cato's bidprentje bevinden met dezelfde tekst, maar andere afbeeldingen.
 245 Ibidem, Terruwe aan mevrouw Hoebens, presidente van de Deurnese vrouwenbeweging, 21 november 1969.
 246 Ibidem, inv.nr. 5591, Phia Vos aan Anna Terruwe, 16 oktober 1991.
 247 Ibidem, inv.nr. 5581, 'Zilver voor vijftig jaar toewijding', *Helmonds Dagblad* 2 december 1992, 9; ibidem, Anna Terruwe aan burgemeester [Jan Smeets] van Deurne, 27 mei 1992.
 248 Interview Pieter van Nunen.
 249 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 1 oktober 1969.

HOOFDSTUK 9 HET GOUDEN UUR

- 1 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 30 juni 1970/8 maart 1970. Zie de bibliografie van Terruwe.
 2 Bijvoorbeeld op 27 juli 1970 voor een groep van tweehonderd religieuzen. Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 30 juni 1970.
 3 Ibidem, Terruwe aan Baars, 30 juni 1970.
 4 Ibidem, Terruwe aan Baars, 4 september 1970.
 5 Ibidem, Terruwe aan Baars, 8 maart 1970.
 6 Ibidem, Terruwe aan Baars, Allerzielen (2 november) 1970.
 7 Ibidem, Terruwe aan Baars, 20 november 1970.
 8 Vgl. Oosterhuis, 'Insanity and other discomforts', 87; vgl. ook de hausse in zelfhulpboeken in dit decennium; Stine Jensen, 'Het zelfhulpboek spiegelt de tijd waarin we leven', gezien op 28 juni 2022, <https://www.human.nl/brainwash/lees/2021/dec/maarten-van-den-heuvel.html>.
 9 Emmy van Overeem, 'Psychiater vertelt hoe je gelukkig wordt', *NRC Handelsblad* 20 november 1970.
 10 KDC, 1204, TERA, inv.nrs. 129-170: een reeks plakboeken met knipsels, thematisch-chronologisch geordend. De nummering op de overgeleverde plakboeken zelf loopt tot boven de honderdtwintig. Op de schutbladen zijn de thema's en de periodes vermeld. Behalve over Terruwes publicaties, lezingen en media-optredens is een deel van de plakboeken gevuld met knipsels over centrale thema's die raakten aan haar denken en schrijven over bevestiging: kerkelijk en religieus leven, gezinsplanning en geboorteregeling; abortus provocatus; wereldproblemen als overbevolking en milieuvervuiling.
 11 Ibidem, inv.nr. 5505, kaart ondertekend met 'Love, Toon'. Vgl. idem, inv.nr. 144, plakboek over allerlei thema's, met ook enkele artikelen over twee preken die Hermans tijdens katholieke vieringen in de kerk in Berg en Dal verzorgde. Mensen kwamen daar niet om te lachen, maar om 'gewoon bevestigd [te] worden in hun gelovig-zijn'. Louis Frequin, 'Toon Hermans: "Ik had compleet de zenuwen"', *De Gelderlander*, 31 maart 1973.
 12 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 2996, 'Prinses Margriet tegen dr. Anna Terruwe: "Zijn er wat dat betreft verschillen tussen man en vrouw?"', *Libelle* 33, 16 augustus 1977, 20-22.
 13 Gardeniers-Berendsen, "'Het is niet voor het eerst (...)'" Zie ook KDC, 1204, TERA, inv.nrs. 760, 762 en 1820, Terruwe aan Gardeniers, 1975. Voor Terruwes betrokkenheid bij de abortuskwestie in de politiek, zie hoofdstuk 10 ('Politieke verkenningen').
 14 'Met dertien aan tafel. Het Historisch Diner', *Elseviers Magazine*, 17 november 1979, 216-217.
 15 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 4198, tekst van de toespraak van Terruwe voor aanvang van de eucharistieviering, 16 augustus te Nijmegen. Zie tevens ibidem, inv.nrs. 4286, 5002 en 26 (geluidsband). Terruwe gebruikt dezelfde bewoordingen in *Kom uit de boom, Zacheüs*, 8.
 16 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 4198, tekst van de toespraak van Terruwe voor aanvang van de eucharistieviering, 16 augustus te Nijmegen.
 17 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 8 juli 1973. De haptonoom Veldman steunde op Bubers inzichten: Veldman Sr., 'Bevestigend levensbegin', 233-234. Verwantschap tussen Bubers en Terruwes inzichten zijn beschreven door Bob Goudzwaard, 'Dr. Terruwe 90 jaar', *Abri* (2001) 3-5. Verwantschap is er zeker ook met het werk van de Franse filosoof Emmanuel Levinas (1906-1995) die Terruwe noemt in: J.W. Hofwijk, 'In mijn spreekkamer heb ik de liefde geleerd. Psychiater Anna Terruwe over de angsten van de onbevestigde mens', *De Nieuwe Revu* 5, 23-29 januari 1971. Levinas betoogde dat de mens waarlijk mens wordt in zijn relatie tot de ander, en dat goed doen aan de ander het geluk van de mens bepaalt, aldus De Wachter, *De kunst van het ongelukkig zijn*.

- 18 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 4198, tekst van de toespraak van Terruwe voor aanvang van de eucharistieviering, 16 augustus te Nijmegen.
- 19 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 4 september 1970.
- 20 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 2979, De Leede aan Terruwe, 2 juni 1971. Voor het opstellen van het contract liet Terruwe zich door haar advocaat P.H.L. Hanraets vertegenwoordigen, die sinds 1955 als advocaat en procureur in Eindhoven was gevestigd (ibidem, inv.nr. 1002, brief van Phonogram en overeenkomsten (1971)).
- 21 Waltmans, 'Overeem, Emmy van'.
- 22 Van Overeem, *Niet in de zachte bries*, 118.
- 23 In *NRC Handelsblad*, 20 november 1970. In het voorjaar van 1969 had Van Overeem uitgebreid contact met Terruwe over een artikel over abortus provocatus dat zij voor de *NRC* voorbereidde: KDC, 1205, TERA, inv.nr. 1798.
- 24 Klaas Peereboom, 'Mensen hebben geweldige mogelijkheden', *Het Parool, PS*, 28 november 1970, 3. J.W. Hofwijk, 'In mijn spreekkamer heb ik de liefde geleerd. Psychiater Anna Terruwe over de angsten van de onbevestigde mens', *De Nieuwe Revu* 5, 23-29 januari 1971.
- 25 Deze lezing was georganiseerd door het Katholiek Centrum voor Welzijnsbehartiging. KDC, 1204, TERA, inv.nrs. 8 en 14 (geluidsbanden) en TERA 2431. Zie tevens 'Dr. Terruwe brengt psychiatrie bij een groot publiek', *De Tijd*, 16-03-1971; Th. Van Bergen 'Te veel mensen laten geluk links liggen', *Algemeen Dagblad. Informatie en Achtergrond*, 3 april 1971.
- 26 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 4198, tekst van de toespraak van Terruwe voor aanvang van de eucharistieviering, 16 augustus te Nijmegen.
- 27 J.W. Hofwijk, 'In mijn spreekkamer heb ik de liefde geleerd. Psychiater Anna Terruwe over de angsten van de onbevestigde mens', *De Nieuwe Revu* 5, 23-29 januari 1971.
- 28 Maria van Magdala zou voor Anna Terruwe een belangrijke identificatiefiguur worden en blijven als de door Jezus uitverkoren discipel met een zending of opdracht om zijn leer uit te dragen. Zie hoofdstuk 11 ('Geestelijk testament') en ('Laatste jaren').
- 29 J.W. Hofwijk, 'In mijn spreekkamer heb ik de liefde geleerd. Psychiater Anna Terruwe over de angsten van de onbevestigde mens', *De Nieuwe Revu* 5, 23-29 januari 1971.
- 30 De Goei, *De psychobygiënist*, 255-293.
- 31 Klaas Peereboom, 'Mensen hebben geweldige mogelijkheden', *Het Parool, PS*, 28 november 1970; P. van der Eijk, 'Dr. Terruwes therapie vastgelegd op de plaat. Behandeling van frustratieneurose', *De Tijd*, 14 november 1970.
- 32 Particulier archief, Collectie Baars, Van der Eijk, redacteur van *De Tijd*, aan Baars, 28 oktober 1970; conceptartikel van Baars, gericht aan P. van der Eijk, 31 oktober 1970.
- 33 Abma en Weijers, *Met gezag en deskundigheid*, 157, 162-163.
- 34 Dehue, *De regels van het vak*, beschrijft hoe psychologen zich vanaf de tweede helft van de jaren 1950 als nieuwe beroepsgroep manifesteerden die door meer aandacht voor preventieve geestelijke gezondheidszorg ook hun positie als behandelaars konden versterken. Zie tevens Tonkens, *Het zelfontplooiingsregime*; Blok, *Baas in eigen brein* en dezelfde, 'Madness and Autonomy', 110.
- 35 Abma en Weijers, *Met gezag en deskundigheid*, 154-158 (citaat 155).
- 36 Ibidem, 156.
- 37 Het betreft ook verwijzingen naar de in Nijmegen werkzame psychologe Tine Pulles, die medio jaren 1970 groepstherapie op non-verbale grondslag aanbood. KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1877, Pulles aan Terruwe, 17-06-1974. Zie ook hoofdstuk 8 ('De liefde, de zaak').
- 38 Abma en Weijers, *Met gezag en deskundigheid*, 160-161; Tonkens, *Het zelfontplooiingsregime*; Blok, 'Madness and autonomy' en vgl. Rutten, *Jan Foudraïne*, voor het delen van deze kritiek door Foudraïne.
- 39 Westhoff, *Geestelijke bevrijders*; De Goei, *De psychobygiënist*.
- 40 Trimbos, 'Bij wijze van inleiding'.
- 41 Ibidem, 10-11, over methodes van de psychische gezondheidszorg als 'vooral gericht op het behoud van een sociaal evenwicht'. In deze methodes staan niet historisch bepaalde sociaal-culturele conflicten die 'deviantie' produceren voorop, maar het controleren van wat in een specifieke historische context als maatschappelijk afwijkend en verstoring gedrag geldt. Hier wordt de invloed van de Franse filosoof Michel Foucault duidelijk die met *Histoire de la folie à l'âge classique. Folie et déraison* (Parijs 1961) voeding gaf aan kernvragen van de antipsychiatrie: of psychische ziekten bestaan en hoe deze te bestuderen zijn.
- 42 Trimbos, 'Bij wijze van inleiding', 9.
- 43 Gerard de Bruijn, 'Anna Terruwe. De enige goede drug is de bevestiging', *De Nieuwe Linie*, 8 april 1971; vgl. Bos en De Jong, 'Jacques Weijel', 128, voor het standpunt van psychiater en psychoanalyticus Jacques A. Weijel (bijzonder hoogleraar verzekeringsgeneeskunde aan de Universiteit van Amsterdam en hoofd

- wetenschappelijk onderzoek van de Gemeenschappelijke Medische Dienst te Amsterdam): de psychiater kan een individu helpen, maar structurele problemen als woningnood niet oplossen. Overigens laten Abma en Weijers, *Met gezag en deskundigheid*, 160-165, zien dat sociaal-politiek georiënteerde institutionele kritiek op de psychiatrie weliswaar gepaard ging met verzet tegen het individualiseren van psychische problemen en van daaruit kritiek op de psychotherapie, maar dat de nieuwe generaties psychiaters van de jaren 1960 en 1970 juist de psychotherapie gingen zien als een 'adequate behandelvorm voor steeds meer patiënten'.
- 44 De Bruijn, 'Anna Terruwe', 53-55.
- 45 Vgl. Oosterhuis, 'Insanity and other discomforts', 78 en 85, idem, 'Genezen van taboes'. Hij spreekt van een 'moreel-didactisch activisme' in de naoorlogse extramurale geestelijke gezondheidszorg die zich tot in de jaren 1960 richtte op de behandeling van individuen die moeite hadden in de samenleving te functioneren en het welzijn ervan bedreigden.
- 46 Vgl. de visie van psychiater-filosoof Karl Jaspers, *Allgemeine Psychopathologie* (Berlijn 1913), die uitgaande van een geesteswetenschappelijke 'verstehende' benadering psychopathologie begrijpt als het uitvallen of wegvallen van sociaal betekenisvolle verbindingen tussen wat in (iemand's) leven gebeurt en iemands reactie daarop. Deze visie doet inmiddels weer opgeld in sociologisch onderzoek naar diagnose als medisch-sociale handeling, zie Brinkmann, *Diagnostic cultures*. Jaspers' benadering kreeg in Nederland onder meer via pleidooien voor een fenomenologische benadering in de psychiatrie van Han Rümke weerklank: Hengeveld, 'De psychopathologie van Karl Jaspers', 839-840.
- 47 De Bruijn, 'Anna Terruwe'.
- 48 Zie bijvoorbeeld Bos en De Jong, 'Jacques Weijel', 127.
- 49 Bos, 'Jan Foudraïne', 14-24; vgl. Rutten, *Jan Foudraïne*.
- 50 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1035, correspondentie Terruwe en Kemme in 1971 en 1972 met de redactie van *Organorama*, een uitgave van Organon in Oss, over Terruwes correcties van een artikel die de redactie weigerde over te nemen.
- 51 Gerard de Bruijn, 'Anna Terruwe. De enige goede drug is de bevestiging', *De Nieuwe Linie*, 8 april 1971; De Bruijn, 'Anna Terruwe', 51.
- 52 De Bruijn, 'Anna Terruwe', 58.
- 53 Ibidem, 64.
- 54 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 8 januari 1971.
- 55 'Terruwe tegen overname interview van Nieuwe Linie in bundel', *De Tijd*, 25 oktober 1972; zie ook 'Dr. A. Terruwe tegen uitgeverij "Contact"', *Trouw*, 25 oktober 1972; 'Dr. Anna Terruwe wil geen herdruk Linie-interview', *Het Vrije Volk: Democratisch-Socialistisch Dagblad*, 25-10-1972; 'Psychiater verbiedt herdruk interview: geding tegen Nieuwe Linie', *De Volkskrant*, 25 oktober 1972.
- 56 'Terruwe tegen overname interview', *De Tijd*, 25 oktober 1972.
- 57 Ibidem; vgl. in dit verband: Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 14 maart 1972, waarin ze zich uitspreekt voor de politiek als toepassingsgebied van de bevestigingsleer.
- 58 'Dr. Anna Terruwe wil geen herdruk Linie-interview', *Het Vrije Volk*, 25 oktober 1972.
- 59 'Terruwe tegen overname interview', *De Tijd*, 25 oktober 1972.
- 60 'Interview Terruwe mag in boekvorm', *De Tijd*, 1 november 1972; 'Anna Terruwe krijgt ongelijk', *Het Vrije Volk*, 1 november 1972; 'Interview Terruwe mag ook in boek', *De Volkskrant*, 1 november 1972; 'Interview Dr. Terruwe mag in boek opgenomen worden', *Trouw*, 1 november 1972; 'Interview met psychiater mag wel in boek', *Het Parool*, 1 november 1972.
- 61 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3748, overzicht van afspraken en puntsgewijs lijstje van doelstellingen [1970]. Het contact met Wright was voorbereid door de dominicaan Aumann, die als thomistisch onderlegde redacteur Baars' Engelse vertaling van Terruwes proefschrift had begeleid. Aumann maakte zich sterk voor betere psychologische begeleiding van seminaristen, met inbegrip van onderwijs over seksualiteit, liefde en christelijk leven. KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1872, Baars aan Terruwe, 27 november 1970.
- 62 Zie hoofdstuk 8 ("Une des psychiatres des plus remarquables des Pays Bas").
- 63 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 2 augustus 1970.
- 64 Ibidem.
- 65 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3743, typoscript van Terruwe en Baars: 'Is grace affirmation?', Rome, 12 oktober 1970. Op het titelblad is aangegetekend dat de tekst speciaal voor Paulus VI is voorbereid en geschreven, en niet eerder is gepubliceerd.
- 66 Ibidem, inv.nr. 3748, overzicht van afspraken en puntsgewijs lijstje van doelstellingen [1970].
- 67 Ibidem, inv.nr. 3745, 'Religion in tomorrow's world: Interview with John Cardinal Wright, Key American Adviser at the Vatican', *U.S. News & World Report*, 31 augustus 1970, 56-61.

- 68 Vgl. tekst van deze strekking in: Particulier archief, Collectie Baars, brief Terruwe aan Baars, 8 januari 1971.
- 69 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3744, Baars aan kardinaal Wright, 28 oktober 1970.
- 70 Zie 'House of Affirmation' in dit hoofdstuk.
- 71 Motu proprio, "Apostolica sollicitudo" (15 september 1965), gezien op 19 juni 2020, http://www.vatican.va/news_services/press/documentazione/documents/sinodo_indice_en.html.
- 72 Zie bijvoorbeeld Herman Scheeper, 'Mijters af, mouwen omhoog. Bisschoppensynode belangrijker dan ooit', *Het Vrije Volk*, 30 september 1971.
- 73 Dat strookte volkomen met *Lumen Gentium*, het conciliedecreet waarin de gedeelde verantwoordelijkheid van geestelijken en leken evenals de waarde van de inbreng van de deskundigheid van leken verwoord is. Terruwe verwees hier ook naar in haar voordracht.
- 74 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 20 augustus 1971; Terruwe aan Baars, 11 september 1971.
- 75 Ibidem, Terruwe aan Baars, 29 september 1971.
- 76 Ibidem, Terruwe aan Baars, 11 september 1971.
- 77 Ibidem, Terruwe aan Baars, 23 september 1971; KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3768, uitnodiging met Resumé (in het Frans), verstuurd uit naam van Theo van Asten, generale overste van de Witte Paters, en Willem Goossens, generale overste van de Missionarissen van Scheut.
- 78 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 24 september 1971
- 79 Zoals hij zich als auteur presenteerde in de *Synthesis Series*. Baars becijferde in *How to treat and prevent the crisis in the priesthood*, dat Terruwe en hij in hun samenwerking van meer dan tien jaar meer dan 15.000 patiënten hadden gezien, van wie tien procent priesters en religieuzen waren.
- 80 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 178, kunstagenda 1969; zie ook het uitgebreide inhoudelijke verslag in 'Dr. Terruwe in Rome: "Priester is vaak gefrustreerd"', *De Volkskrant*, 8 oktober 1971.
- 81 Baars, *How to treat and prevent the crisis in the priesthood*. Vgl. van zijn hand: *A priest for all seasons*. Vgl. Doyle en Rubino, 'Catholic clergy sexual abuse', 566-568, wijzen erop dat Terruwe en Baars hebben gewezen op het hoge percentage 'underdeveloped priests' binnen de katholieke clerus. Hun schets van deze groep lijkt volgens de auteur bovendien op het profiel van priesters die zich aan seksueel misbruik van minderjarigen schuldig hebben gemaakt.
- 82 'Praktische problemen nog taboe: Synode werkt in groepen' en 'Septuagint: Rol Nederlandse kerk op Synode niet interessant', *De Volkskrant*, 6 oktober 1971.
- 83 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3767, Korte tekst en samenvatting van 'Human growth in the priesthood' voor de lezing gehouden op 7 oktober (1971). Ibidem, inv.nr. 2563, Engelse tekst rede Terruwe, waarbij aangetekend is: gehouden voor de bisschoppensynode te Rome (1971). Zie ook inv.nrs. 1762-1764 met de toespraak in het Engels, Nederlands, Frans en Italiaans, waarbij is aangetekend dat Terruwe deze heeft gehouden, 'vergezeld door dr. Conrad W. Baars gehouden op de Bisschoppen Synode te Rome'.
- 84 In haar voordracht stelt zij dat de invloedrijke Anglicaanse bisschop John Robinson de essentie van het emotionele leven van de priester niet had begrepen. Robinson stelde met zijn theologische bestseller *Honest to God* (Londen 1963) bestaande godsbeelden fundamenteel ter discussie, probeerde christelijke taal en beelden beter te laten aansluiten bij behoeften en ervaringen van gelovigen en geloof te verbinden met alle aspecten van het dagelijks leven. McLeod, *The religious crisis of the 1960's*, 53, 83-86. Hoewel zij dit niet verder uitlegt, raakte Terruwes kritiek vermoedelijk aan het feit dat Robinson geen verschil in emotionele en affectieve behoeften maakte tussen priesters en gewone mensen. Terruwe deed dat juist wel en claimde dat het emotionele leven van een priester een eigen structuur kende op grond van het celibaat.
- 85 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 178, kunstagenda 1969, 12 oktober 1971.
- 86 Willibrord Frequin, 'Dr. A. Terruwe en het menselijk geluk' (uitgezonden door de KRO, 18 mei 1971), *Studio. Officieel weekblad van de Katholieke Radio Omroep* 44, 20, 16-22 mei 1971.
- 87 Peter Hofstede in *Het Vrije Volk*, 19 mei 1971.
- 88 Willibrord Frequin, 'Dr. A. Terruwe en het menselijk geluk' (uitgezonden door de KRO, 18 mei 1971), *Studio. Officieel weekblad van de Katholieke Radio Omroep* 44, 20, 16-22 mei 1971.
- 89 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1073, Correspondentie met de Nederlandse Omroep Stichting (NOS), 1971.
- 90 Ibidem, inv.nr. 1065, Florquin aan Terruwe, 24 februari 1972.
- 91 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 14 maart 1972.
- 92 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5538.
- 93 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 14 maart 1972, 13 augustus 1972 en 9 september 1972.
- 94 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1065, Kemme aan Florquin, op briefpapier van Terruwe, 5 maart 1972 (doorslag).
- 95 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 14 maart 1972.

- 96 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1065, Kemme aan Florquin, 1 april 1972; Florquin aan Kemme, 21 april 1972.
- 97 KADOC, Archief Joos Florquin, 18, dossier 162, VRT-uitzending Ten huize van Dr. A.A.A. Terruwe (11 oktober 1972), Script Joos Florquin.
- 98 Florquin, 'Dr. A.A.A. Terruwe', 187-188.
- 99 Ibidem, 172.
- 100 Ibidem, 175.
- 101 Ibidem.
- 102 Ibidem.
- 103 Ibidem, 176.
- 104 Ibidem, 179. Gezien op 19 januari 2023, <https://boutique.musee-rodin.fr/en/small-sized/88-la-main-de-dieu-rodin>.
- 105 Florquin, 'Dr. A.A.A. Terruwe', 183.
- 106 Ibidem, 184.
- 107 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 995, contracten met oplages en specificatie van honorarium.
- 108 Anno 2021 vertegenwoordigt dit bedrag een waarde van € 19,50, volgens de omrekeningstool van het IISG (<https://iisg.amsterdam/nl/onderzoek/projecten/hpw/calculate.php>).
- 109 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1074, Van den Born aan Kemme, 26 augustus 1971.
- 110 Ibidem, inv.nr. 1004, Van der Born aan Terruwe, 18 juli 1969.
- 111 Ibidem, Van der Born aan Terruwe, 22 juli 1969; vgl. ibidem, inv.nr. 1050, over de herdruk waarin Terruwe dichter bij haar terminologie wil blijven, die uiteindelijk 'metgezellin van de verlossende Jezus' wordt (1973, 69).
- 112 Ibidem, inv.nr. 2979, stukken betreffende verrekeningen van boeken met diverse uitgeverijen, 1968-1983: overzichten van royalty's voor 1968 en 1969. Voor de daaropvolgende jaren zijn de overzichten niet compleet, mogelijk omdat deze door haar administratiekantoor Delissen werden beheerd. Dit heeft Terruwes financiële administratie niet bewaard. Interview Henk Delissen. Omrekening via <https://iisg.amsterdam/nl/onderzoek/projecten/hpw/calculate.php> dat de waarde in euro's anno 2021 geeft.
- 113 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1007, Van den Born aan Terruwe, 18 juli 1969.
- 114 Interview Henk Delissen.
- 115 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 165, plakboek: 'Binnenlandse en buitenlandse perscommentaren en andere reacties naar aanleiding van publicaties en voordrachten 1971-1972'.
- 116 Ibidem, inv.nr. 1034, B.J.A. Kemme aan M.L. van den Born betreffende *Geloven zonder angst en vrees*, 1973.
- 117 'Bomans weer bovenaan bij bestsellers', *NRC Handelsblad*, 6 september 1972.
- 118 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1072, Kemme aan Van den Born, 20 augustus 1971.
- 119 Ibidem, inv.nr. 1074, Van den Born aan Kemme, 26 augustus 1971.
- 120 Dit was niet aan de orde bij Lannoo die Terruwe eind 1972 als distributeur in België koos voor *Tweezaamheid in het huwelijk*, een gewijzigde herdruk met nieuwe inleiding van *De onvolkomenheid van het huwelijk* (1958). Deze samenwerking hield geen stand. KDC, 1204, TERA, inv.nr. 998, Kemme aan Van den Born, 23 januari 1972; Van den Born aan Kemme, 25 januari 1972; ibidem, inv.nr. 1060, Uitgeverij Lannoo aan Terruwe, 19 oktober 1972; ibidem, inv.nr. 1070, Uitgeverij Romen aan Kemme, 8 november 1972.
- 121 Ibidem, inv.nr. 1074, Van den Born aan Kemme, 26 augustus 1971.
- 122 Ibidem, inv.nrs. 1040, 1063, 1067, 2979, correspondentie van of namens Terruwe met uitgeverij De Tijdstroom, 1972-1973.
- 123 Ibidem, inv.nr. 1067, Uitgeverij De Tijdstroom aan Kemme, 18 mei 1972.
- 124 Ibidem, inv.nr. 2979, Van den Toorn (De Tijdstroom) aan Terruwe (met doorslag aan Kemme), 10 augustus 1972. Ibidem, inv.nrs. 1063 en 1067, correspondentie van of namens Terruwe met uitgeverij De Tijdstroom, 1972; ibidem, inv.nr. 1054, stukken betreffende het auteurscontract, 1972. De verkoop van de luisterversie zakte snel in en bleef rond 1200 steken.
- 125 Ibidem, inv.nr. 806, brieven van prinses Margriet aan Terruwe, 10 mei 1973; 14 december 1973; Terruwe bezocht het gezin Van Vollenhoven in september 1975 (doorslag Terruwes bedankbriefje 22 september 1975); Terruwe ontving een geboortekaartje van Prins Floris (geboren 10 april 1975) van Prinses Margriet persoonlijk.
- 126 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, Pasen 1973.
- 127 Prick, *De betekenis*, 34; interview Mathé Prick.
- 128 KDC, 609, PRIC, 7840, 'De betekenis van het werk van dr. A.A.A. Terruwe voor de psychiatrie', gehouden in het Internationaal Congrescentrum te Amsterdam, 13 november 1972, met bijlagen en kanteekeningen.

- 129 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, Pasen 1973.
- 130 A.A.A. Terruwe, *Mens-geworden zijn en bevestiging* (Lochem 1973), met een voorwoord van KVB-voorzitter A.A.M. Struyken; voor een impressie van deze dag en Terruwes lezing: 'Ouderdom en bevestiging', *Op Leeftijd* 6:73 [1973] 26-29.
- 131 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1025, correspondentie van of namens Terruwe met uitgeverij Unieboek, 1974.
- 132 Ibidem, inv.nr. 990, correspondentie van of namens Terruwe met uitgeverij Unieboek, maart-september 1976.
- 133 Ibidem, inv.nr. 1015, Broers (Unieboek) aan Terruwe, 1 december 1977.
- 134 Ibidem, inv.nrs. 988 en 989, correspondentie van of namens Terruwe met uitgeverij De Tijdstream, 1978 en 1980; Kemme leek de beoogde bezorger van dit verzamelde werk, waartoe De Tijdstream een contract met hem en Terruwe zou sluiten, terwijl hij met haar was overeengekomen dat er ten eerste in haar teksten zo min mogelijk ingegrepen werd en ten tweede dat duidelijk zou zijn wie van welk tekstdeel de auteur was.
- 135 Ibidem, inv.nr. 3744, Baars aan kardinaal Wright, 28 oktober 1970.
- 136 Terruwe en Baars, *Loving and curing the neurotic*.
- 137 Particulier archief, Collectie Baars, Baars aan Terruwe, 18 februari 1972 (doorslag).
- 138 Ibidem, Terruwe aan Baars, 2 juli 1972; 30 juli 1972.
- 139 Ibidem, Terruwe aan Baars, 14 maart 1972.
- 140 Ibidem, Terruwe aan Baars, 26 oktober 1971.
- 141 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 750, Baars aan Terruwe, 28 juni 1972.
- 142 Baars, *Healing the unaffirmed*.
- 143 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 750, Baars aan Terruwe, 6 september 1978; 17 oktober 1978; Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 20 maart 1980 (citaat).
- 144 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 2769, Baars aan Terruwe, Paasmaandag 1980 (7 april 1980).
- 145 Conrad Baars, *Affirmation and psychic incarnation – self-help cassettes for emotionally and spiritually troubled persons* ([San Antonio, Texas], [1975]).
- 146 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1874, Terruwe aan Baars, 3 juni 1973 (klad); Baars aan Terruwe, 7 juni 1973 en 27 juni 1973; vgl. reacties in de pers, zoals: P. van der Eijk, 'Kardinaal Alfrink opent instituut: Bevestigings-therapie maakt opgang in de Verenigde Staten', *De Tijd*, 30 mei 1974 en 'Kardinaal Alfrink opent huis van bevestiging in de VS', *Nederlands Dagblad*, 4 juni 1974.
- 147 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 4283, toespraak Alfrink bij de opening van het House of Affirmation, 1974.
- 148 Ibidem, inv.nr. 4781, brochure House of Affirmation.
- 149 Over Anna Dengel: Van Heijst, Derks en Monteiro, *Ex Caritate*, 489-490. Dengel was een van oorsprong Oostenrijkse afgestudeerde arts, die in koloniaal Brits-Indië had gewerkt en in 1925 het initiatief nam voor een *Pia Unio*, een lekengezelschap van medisch geschoolde vrouwen. Aanvankelijk vormden twee artsen en twee verpleegkundigen de Society of Catholic Medical Missionaries, het Gezelschap van Medische Missiezusters. In 1936 gaf het Vaticaan een instructie uit die het vrouwelijke religieuzen toestond medische handelingen te verrichten als onderdeel van het missiewerk. In 1941 werd het religieus lekengezelschap rond Dengel een zustercongregatie; enkele tientallen vrouwen uit Nederland en België traden toe, deels met een (gedeeltelijke) medische vooropleiding. Dengel werd op 10 november 1958 een erectoraat in de geneeskunde verleend van de Katholieke Universiteit Nijmegen wegens haar pionierende werkzaamheden. Voorts gezien op 27 februari 2021, http://en.wikipedia.org/wiki/Anna_Maria_Dengel met nog enkele specifieke biografische referenties, en de website van de congregatie, Medical Mission-sisters, <http://www.medicalmissionsisters.org/history/>.
- 150 Onder wie Joseph Pieper, specialist in het werk van Thomas van Aquino en hoogleraar in Münster, wiens werk door Baars (en Terruwe) in Engelstalige uitgaven werd vermeld. De dominicaan Jordan Aumann, met wie Baars van meet af aan had samengewerkt bij de vertalingen van Terruwes werk, maakte eveneens deel uit van deze adviesraad. Daarin waren ook andere grote priesterorden, zoals de jezuïeten en de franciscanen, vertegenwoordigd.
- 151 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1874, Baars aan Terruwe, 3 juni 1973 en 27 augustus 1973.
- 152 Ibidem, Baars aan Terruwe, 3 juni 1973.
- 153 Ibidem, Baars aan Terruwe, 24 juli 1974.
- 154 Ibidem, inv.nr. 4781, brochure House of Affirmation.
- 155 Ibidem, inv.nr. 1880, speciale editie van de rooms-katholieke krant van het bisdom Worcester (Mass.), *The Catholic Free Press*, 1 februari 1974.
- 156 Ibidem, inv.nr. 1874, Baars aan Terruwe, 7 oktober 1973.
- 157 Ibidem.

- 158 Ibidem, Baars aan Terruwe, 17 mei 1973, met aangehecht briefje van Wright aan Baars, 11 mei 1973, in reactie op diens brief van Pasen 1973. Wright was bisschop van Worcester, Massachusetts (1950-1959), van Pittsburgh, PA (1959-1969) en sinds 1969 tot zijn overlijden in 1979 Prefect van de Congregatie van de Clerus. Vgl. ibidem, inv.nr. 750, brieven van Baars aan Terruwe, 1972, waarin Baars aarzelt over Wrights steun aan het beoogde nieuwe centrum. Ibidem, inv.nr. 3745, 'Religion in tomorrow's world: Interview with John Cardinal Wright, Key American Adviser at the Vatican', *U.S. News & World Report*, 31 augustus 1970, 56-61.
- 159 Particulier archief, Collectie Baars, Baars aan Wright, 28 oktober 1970. Op hun verzoek om een aanbeveling te schrijven voor *Loving and curing the neurotic* ging Wright niet in. Vgl. KDC, 1204, TERA, inv.nr. 750, brieven van Baars aan Terruwe, 1972: hij besluit zelf met het centrum te beginnen omdat daadwerkelijke steun van Wright lang op zich laat wachten.
- 160 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1874, Baars aan Terruwe, 17 mei 1973 met aangehecht briefje van Wright aan Baars, 11 mei 1973; ibidem, inv.nr. 750, Baars aan Terruwe [mei 1972].
- 161 Ewals, *Gerard Mathot*, 69-71.
- 162 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5668, gedachtenisprentje getiteld 'St. Therese of Lisieux: Patroness of the House of Affirmation', waarop Mathots beeld prijkt, met de vermelding dat dit door Terruwe was geschonken. Vgl. ook KDC, LARC, inv.nr. 1773, *Traktaatje over de Neurose* [1944].
- 163 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 750, Baars aan Terruwe, 10 april 1974.
- 164 Ibidem, inv.nr. 1874, Baars aan Terruwe, 27 juni 1973; 27 augustus 1973.
- 165 Gezien op 27 februari 2021, https://en.wikipedia.org/wiki/Humberto_Sousa_Medeiros.
- 166 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1878, 'Kardinaal in Whitinsville: Dr. Terruwe's idee een pioniersvisie', *De Gelderlander*, 4 juni 1974.
- 167 Ibidem en 'Commencements', *The Boston Globe*, 3 juni 1974, waarin een foto van de uitreiking van het eredoctoraat aan Terruwe.
- 168 Ibidem, inv.nr. 1877, met een getypte lijst van namen van de ca. 75 reacties. De kleinere kaarten zijn, net als een deel van de knipsels, geplakt op (album)vellen, als onderdeel van een plakboek (ibidem, inv.nr. 1878). Zie tevens ibidem, inv.nr. 170, plakboek met onder andere 'Opening "House of Affirmation" te Whitinsville USA, Mei juni '74 en eredoctoraat Paxton'.
- 169 Ibidem, inv.nr. 750, Baars aan Terruwe, 17 oktober 1978.
- 170 Ibidem, Baars aan Terruwe, 26 juni 1974.
- 171 Ibidem, inv.nr. 3070, Baars aan Terruwe, 11 oktober 1975; ibidem, inv.nr. 5468; deze verklaring bevond zich in het aan Anna persoonlijk opgedragen exemplaar van Conrad Baars, *Born only once. The miracle of affirmation* (Chicago 1975); ibidem, inv.nr. 5618.
- 172 Mail Sue Baars aan Marit Monteiro, 4 mei 2021. Het betrof John C. Ford SJ die Baars in zijn verklaring omschrijft als 'distinguished moral theologian and HOA charter incorporator'. Zijn positie wordt verhelderd in de brieven van Baars aan Terruwe (met bijlagen), 1975-1976, in: KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3070.
- 173 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 8 maart 1975.
- 174 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3147 en 5519, Thomas A. Kane, *Who controls me? A psychotheological reflection* (Hicksville, NY 1974).
- 175 Bishop accountability, gezien op 27 februari 2015, http://www.bishop-accountability.org/news3/2002_02_13_Nangle_PriestsName.htm.
- 176 Berry en Renner, *Vows of silence*, 41-42.
- 177 Doyle e.a., *Sex, priests and secret codes*, 69-74.
- 178 "Baars-addendum" – An American investigative reporter's look into one of the Catholic child prostitution ring operations', as submitted by Thomas Doyle OP, JCD, gezien op 25 april 2014, www.restoring-dignity.org/baars.html.
- 179 Bishop accountability, gezien op 27 februari 2015, http://www.bishop-accountability.org/news3/2002_02_13_Nangle_PriestsName.htm.
- 180 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 19 april 1973; 3 juni 1973.
- 181 Ibidem, Terruwe aan Baars, 20 april 1975 en zie ook 8 maart 1975.
- 182 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3070, Baars aan Terruwe, 27 september en 11 oktober 1975 (citaat).
- 183 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 25 oktober 1975; KDC, 1204, TERA, Baars aan Terruwe, Allerheiligen 1975.
- 184 Ibidem, Terruwe aan Baars, 30 mei 1975.
- 185 Interview Will Cappetti (5 november 2022).
- 186 Schuyt en Taveerne, *Welvaart in zwart-wit*, 36, 49-50.
- 187 Buelens, *Wat we toen al wisten*.

- 188 Terruwe, *Abortus provocatus of niet?*, 58.
- 189 Zie ook hoofdstuk 10 ('Op zoek naar weerklink').
- 190 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 26 november 1975.
- 191 Ibidem, Terruwe aan Baars, 20 augustus 1975.
- 192 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3070, Baars aan Terruwe, 8 januari 1975; ibidem, inv.nr. 178, kunstagenda 1969, van 10 tot 23 januari.
- 193 Ibidem, inv.nr. 3070, door Baars voorbereide conceptbrieven [1976].
- 194 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 14 februari 1976.
- 195 Ibidem, Terruwe aan Baars, 25 april 1976; KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3070, Kane aan Terruwe, 8 april 1976; ibidem, Polcino aan Terruwe, 6 april 1976.
- 196 Pelletier, 'Le "silence" des intellectuels catholiques français', 300.
- 197 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 178, agenda: van 19 juni tot 5 juli 1976 was Terruwe in de Verenigde Staten. Ibidem, inv.nr. 3070, Baars aan Terruwe, 7 en 13 maart 1976.
- 198 Ik haal deze redenering specifiek uit Terruwe, *De liefde bouwt een woning*, 24-25.
- 199 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3070, Baars aan Terruwe, 6 februari 1977
- 200 Gezien op 27 februari 2021, <https://nl.wikipedia.org/wiki/Templetonprijs> (geraadpleegd 27 februari 2021).
- 201 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 25 april 1976.
- 202 Ibidem, Terruwe aan Baars, 20 januari 1977.
- 203 Ibidem, Terruwe aan Baars, 17 mei 1977; 4 juni 1977; 4 mei 1978; 9 juni 1978.
- 204 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 178, kunstagenda 1969.
- 205 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 20 november 1977.
- 206 Ibidem, Terruwe aan Baars, 27 januari 1978; 9 juni 1978.
- 207 Ibidem, Terruwe aan Baars, 29 november 1976.
- 208 Ibidem, Terruwe aan Baars, 4 maart 1978.
- 209 Ibidem, Terruwe aan Baars, 4 maart 1978.
- 210 Ibidem, Terruwe aan Baars, 20 november 1977.
- 211 Ibidem, Terruwe aan Baars, 31 mei 1976.
- 212 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5622.
- 213 Zie voor het Nederlands Artsenverbond en banden met Terruwe: hoofdstuk 10 ('Overdracht: de Dr. A. Terruwe Stichting').
- 214 KDC, 1204, TERA, 5468, krantenknipsel 'US Pro-life doctors organize; pick Whitinsville psychiatrist, H.C. grad', *Catholic Free Press*, 6 december 1974, over Baars' benoeming in het bestuur van de Amerikaanse afdeling van de World Federation of Doctors Who Respect Human Life.
- 215 Rubriek Gehoord/Gezien, 'Anna', *Leidse Courant* (24 oktober 1974).
- 216 De titel was een verwijzing naar de betreffende passage uit het evangelie dat Alfrink in juni 1974 had gebruikt in zijn openingstoespraak voor het House of Affirmation (TERA 4283). Terruwe liet uitgever De Tijdstroom voor Alfrink een in leer gebonden exemplaar met goud op snee vervaardigen.
- 217 Langebent, *Handen op de rug*.
- 218 Ibidem, 10.
- 219 Ibidem, 12-13.
- 220 Ibidem, 14.
- 221 Ibidem.
- 222 Willem Berger, 'Verlegen stilzwijgen rond Anna Terruwe. Eerbiedige en vrijmoedige notities bij een boek en het leven van een zenuwarts', *De Bazuin*, 31 januari 1975.
- 223 Vgl. Berger, 'Psychologische problemen', 634-635, waar hij een aspect van de op Thomas teruggaande visie over onderling menselijke drijven die Terruwe in haar proefschrift had gepresenteerd nog met instemming citeerde als verklaring voor moedeloosheid als psychisch verschijnsel.
- 224 Particuliere collectie, persoonlijke correspondentie Willem Berger (1919-2007).
- 225 Ton Oostveen en Jet Kunkeler, 'Priester en levenspartner spelen open kaart. Dubbelinterview met Willem Berger en Henriëtte Röttgering', *De Tijd*, 7 augustus 1981, 36.
- 226 Inzet en ontwikkeling van dit vakgebied, de confessies overstijgende benadering en de invloed van Amerikaanse deskundigen is gedocumenteerd in het *Bulletin voor Pastorale Psychologie*, waarvan in juni 1966 het eerste nummer verscheen en waarvan Berger redactielid was. Zie tevens Bos, *Makelaars in ongeziene waren*.
- 227 Interview Cees van der Staak.
- 228 Zie ook hoofdstuk 10 ('Katholieke intellectueel?').

- 229 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 3 april 1977.
 230 Vgl. ibidem, Terruwe aan Baars, 22 september 1976.
 231 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5665, brieven van leden van het koninklijk huis.
 232 Van dit boekje verschenen herdrukken in 1958 en 1965; ik heb gebruik gemaakt van de tweede druk uit 1958.
 233 Ibidem, *De vrouw en haar werk*, 38.
 234 Ibidem, 35.
 235 Ibidem, 6-9.
 236 Annie Romein-Verschoor, 'Zeergeleerde peilingen naar De Vrouw', *Het Parool*, 22 mei 1954.
 237 IISG, Archief Annie Romein-Verschoor, inv.nr. 103, correspondentie met A.A.A. Terruwe, Terruwe aan Romein-Verschoor, 30 maart 1974.
 238 Ibidem, Romein-Verschoor aan Terruwe 13 april 1974.
 239 Bartels, Buytendijk en Trimbos, *De niet aanwezige huisvrouw*; zie ook Janssen, *De omwenteling*, 124-129.
 240 Hülsken, *Kiezen voor kinderen?*
 241 Vgl. Lammers, 'Twee hoge vrouwen over gewone vrouwen'. Met dank aan Ruud Abma.
 242 Monteiro, 'Scripting the exception', 179.
 243 Vgl. ook haar beknopte, eclectische artikel 'Borstvoeding', *Het Kind* 2 (Nationaal werk voor kinderverwelzijn, Brussel 1972) 105-108, waarin borstvoeding de metafoor wordt voor een waarachtig beleefd moederschap in overgave aan man en kind, en flesvoeding – die toen in opkomst was – gezien wordt als weigering van precies die overgave.
 244 Terruwe, *De vrouw en haar werk*, 19-23.
 245 Mattheüs 13:3-12.

HOOFDSTUK 10 OVERDRAGEN EN LOSLATEN?

- 1 Interview Goos Zwanikken.
 2 Inmiddels is dit ziektebeeld onder een andere naam bekend: emotionale deprivatie stoornis (EDS). Dit is evenmin in de psychiatrische diagnostiek volgens de DSM opgenomen. Zie bijvoorbeeld het boekenblog van Evelien de Nooijer, gezien op 30 mei 2022, <https://over-boeken.blogspot.com/2012/06/de-frustratieneurose-dr-aaa-terruwe.html>. Zie tevens de aan Terruwe en Baars gewijde website van de christelijke psycho-pastoraal coach André Roosma, gezien op 30 mei 2022, <https://terruwe.wordpress.com/2019/03/12/emotionele-deprivatie-stoornis-eds-2/> en <https://www.12accede.nl/welkom.html>.
 3 Marlet, 'Kritische kanttekeningen', 78.
 4 Abma en Weijers, *Met gezag en deskundigheid*, 181-184.
 5 Oosterhuis, 'Outpatient Psychiatry and Mental health Care', 262 en 270-271.
 6 Vos, *Pleitbezorger van de psychiatrie*, 168. Reijzer, *Naar een nieuw beroep*.
 7 Abma en Weijers, *Met gezag en deskundigheid*, 210; Hutschemackers en Oosterhuis, 'Psychotherapy in The Netherlands', 435. Riaggs waren het resultaat van een reorganisatie van ambulante hulp die behalve een bundeling van diverse bestaande extramurale voorzieningen ook tot doel had de geestelijke gezondheidszorg toegankelijker te maken.
 8 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 27 februari 1979.
 9 Deze schrijfwijze wordt sinds 2007 gehandhaafd, toen de Dr. Anna Terruwe Stichting samengevoegd werd met de sinds 1950 bestaande Dammartin Stichting. Voor laatstgenoemde stichting: hoofdstuk 6 ('Boven recht gaat liefde').
 10 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 4 maart 1978; 3 april 1977; 27 februari 1979.
 11 'Enkele belangrijke aandachtspunten in verband met het bezoek van prof. dr. M. Monteiro op 8 april 2016', opgetekend door oud-burgemeester van Deurne en de eerste voorzitter van de Dr. A. Terruwestichting, Jos van Genabeek (in bezit auteur).
 12 Interview Bert Bijnen.
 13 Interview Pieter van Nunen.
 14 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 26 november 1976.
 15 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 9 juni 1978.
 16 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3441, Prick aan Terruwe, 7 april 1978.
 17 Terruwe, *De frustratieneurose* (1998?) 144.
 18 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, augustus 1978.

- 19 Ibidem, inv.nr. 3957, Hélène Duynstee aan Anna Terruwe, 14 februari 1969.
- 20 Ibidem, inv.nr. 3441, 'Bijzondere brieven', 5 november 1978.
- 21 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 682, Baars aan Terruwe, 13 juni 1979.
- 22 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 4 januari 1979; 19 maart 1979; 30 april 1979.
- 23 Ibidem, Terruwe aan Baars, 8 juni 1979; zie ook haar brief van 25 juni 1979: reis naar Menton geannuleerd.
- 24 Ibidem, Terruwe aan Baars, 11 november 1979.
- 25 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 2769, Baars aan Terruwe, Paasmaandag 1980.
- 26 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 180, aantekening agenda 1981.
- 27 Ibidem, inv.nr. 2769, Baars aan Terruwe [zomer 1981].
- 28 Ibidem.
- 29 Zie hiervoor hoofdstuk 3 ('Meisjeskring: strategische gezelligheid').
- 30 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5667, tekst bij uitvaart Hermine, 2 oktober 1981 (auteur/spreker onvermeld).
- 31 Interview Nel van der Heijden Rogier en Marcel van der Heijden, die zich niet herinneren dat Hermine ten Doeschate vriendschappelijk contact onderhield met Anna Terruwe.
- 32 Vgl. ook *Ouders en kinderen*, 38, waarin Terruwe Hermine van Doeschate opvoert in een wonderlijke voetnoot bij een passage over de vraag of 'ouderen' met hun ervaring zich niet te gemakkelijk door 'jongeren' en hun aspiraties laten wegzetten en stereotyperen. Terruwe noemt haar vriendin samen met de historica Annie Romein-Verschuur, 'zonder voorbij gegaan te zijn aan' de psycholoog Frits Buytendijk, de antropologe Margaret Mead (die Terruwe als sociaal-psychologe classificeert), en cultuurhistoricus Johan Huizinga.
- 33 Zie hoofdstuk 7 ('Ontregeld door een onverwacht verlies').
- 34 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 2769.
- 35 Ibidem, inv.nrs. 80-81, Fotoalbums, (z.j.; [1986]).
- 36 Ibidem, inv.nr. 707, Mary Jean Baars aan Terruwe, 28 april 1985 en Sue Baars aan Terruwe, 19 april 1986 en 14 september 1986; Terruwe via haar collega Bouwmeesters aan Sue Baars, 30 oktober 1985 (met een ongedateerd, aanzienlijk omvangrijker en gedetailleerder concept van Terruwe zelf).
- 37 Interview Henk Delissen; KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5597, stukken betreffende huizen.
- 38 Deze alinea is gebaseerd op de interviews met Harriëtte van Schaijk-Blankendaal.
- 39 Ibidem.
- 40 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 196 (1982).
- 41 Dit was in 1954 geopend als kleinseminarie dat vanaf eind jaren 1960 als zelfstandig katholiek streekgymnasium functioneerde, het Sint Willibrordusgymnasium. In het deel dat de paters zelf nog in gebruik hadden, ontstond het Missiehuis, bedoeld voor allerlei activiteiten. Daar zou in 1985 ook het Dr. Anna Terruwe Centrum worden geopend.
- 42 Particuliere collectie, taxatierapport opgesteld door taxatie- en expertisebureau P. de Wit, 9 juni 1982, ter attentie van 'de weledelzeargeleerde mevrouw dr. A.A.A. Terruwe', met (ongedateerde) marginalia.
- 43 Ibidem.
- 44 Vgl. Montijn, *Leven op stand*.
- 45 Interview Henk Delissen.
- 46 Zie 'Toelichting op het bronnenonderzoek'.
- 47 RHCE, 11210, Gemeentebestuur Deurne, 1981-1995, inv.nr. 1309, voordracht door drs. A.A.J.M. van Genabeek, burgemeester van Deurne, 28 oktober 1985, en beschikking Minister van Welzijn, Volksgezondheid en Cultuur (AG 86/415), 11 april 1986. Anna werd benoemd tot Officier in de Orde van Oranje-Nassau. Dit is de vierde graad in de orde (er zijn er zes). Personen die benoemd worden tot Officier hebben met hun bijzondere verdiensten vaak een landelijke of zelfs internationale uitstraling of betekenis.
- 48 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5537, P. Teofânio Stallaert, *Bloem van de Mandakaroe* (Campina Grande ca. 1980). Stallaert was een Nederlandse redemptorist werkzaam in Campina Grande, Brazilië, die van Terruwe en uitgeverij De Tijdstroom de rechten had verkregen voor het maken van de Braziliaanse vertaling van *Geef mij je hand* (idem, inv.nr. 1016, 2 januari 1977).
- 49 Email Yvon ten Brummelhuis over haar oom Jan Bouwmeesters, 21 september 2022.
- 50 Betreffende bronnen bevatten bijzondere persoonsgegevens waarop de plicht tot geheimhouding berust om de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen te beschermen.
- 51 Idem.
- 52 Idem.
- 53 Van Heijst, Derks en Monteiro, *Ex Caritate*, 825-1050.
- 54 Betreffende bronnen bevatten bijzondere persoonsgegevens waarop de plicht tot geheimhouding berust om de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen te beschermen.

- 55 Van Heijst, Derks en Monteiro, *Ex Caritate*, 921; KDC, 1204, TERA, inv.nr. 2005, tekst van de lezing 'Mens geworden zijn en bevestiging' door Terruwe gehouden op de studiedag bejaardenzorg voor de Zusters van Liefde op 21 augustus 1974 te Tilburg.
- 56 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 20 november 1977. In 1977 namen Van Heek en zijn echtgenote het beheer van Huis Bergh over, dat sinds 1912 in het bezit was van zijn vader Jan Herman (1873-1957) die de ingrijpende restauratie en aankleding voor zijn rekening had genomen. Jan en Irmela Van Heek-Töwe kozen voor openstelling hiervan voor publiek en de organisatie van cultuur-maatschappelijke activiteiten. Chris Ruikes, *Het oude kasteel herleeft. Jan Herman van Heek en Huis Bergh 1912-2012* (s-Heerenberg 2012).
- 57 Van Heek-Töwe, 'Bevestiging op een bevestigd huis', 215.
- 58 Terruwe, *Democratie vraagt mondiaal mensbeeld*, 7; *Bevestigen*, 69. Vgl. Van Heek-Töwe, 'Bevestiging op een bevestigd huis', 207; Terlouw zou Terruwe gevraagd hebben een artikel over de bevestigingsleer te schrijven voor het partijblad van D'66.
- 59 Interview Jan Terlouw.
- 60 Interviews Henk Delissen, Henk de Wit, Ton en Lies Van Genabeek-Van Kessel.
- 61 Interview Jan Terlouw.
- 62 Van Heek-Töwe, 'Bevestiging op een bevestigd huis'; KDC, 1204, TERA, inv.nr. 756, Van Heek-Töwe aan Terruwe, 20 juli 1977, 7 september 1977, 26 november 1977. Mevrouw Van Heek zou zich najaar 1981 uit de WMP terugtrekken, omdat het beheer van Huis Bergh alle aandacht vroeg. KDC, 1204, TERA, inv.nr. 796, Van Heek-Töwe aan mevrouw M.W.B. Kuijpers, 24 oktober 1981, met afschrift aan Terruwe, waarop gnoteerd is: 'Dank, dass Sie mir Entscheidungsfreiheit gewährten.'
- 63 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 761, 'Verslag van de vergadering d.d. 8 juli 1978 op het Huis Bergh, van de commissie ter voorbereiding van een tweede bijeenkomst over: "Hoe de mens in de politiek voor mensen werkzaam kan zijn"', 8 juli 1978. Vgl. de veel rooskleuriger voorstelling van zaken in Terruwe, *Democratie vraagt mondiaal mensbeeld*, 7-8.
- 64 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 783, Notities van de vergadering gehouden op 14 februari [1980] en een excerpt van de toen gehouden voordracht 'Mensbeeld-Politiek-Abortus-Provocatus'.
- 65 Ibidem, inv.nrs. 138-139, 145-149, 154-155, 159, 169: knipselcollectie in thematisch-chronologisch geordende plakboeken, jaren 1970 en 1980.
- 66 Van Merriënboer, Bootsma en Van Griensven, *Van Agt Biografie*, 135-139.
- 67 A.E.M. van der Does de Willebois, 'Kroniek van de artsen actie eerbiediging menselijk leven', *Informatiebulletin Nederlands Artsenverbond* 1:1 (1973) 3-25.
- 68 K.F. Gunning, 'Voorwoord', *Informatiebulletin Nederlands Artsenverbond* 1:1 (1973) 2.
- 69 K.F. Gunning, 'Rede van de voorzitter van het NAV op de eerste ledenvergadering', *Informatiebulletin Nederlands Artsenverbond* 1:1 (1973) 26-33; voor het internationale netwerk van zusterorganisaties en hun programma, zie 'Berichten uit het buitenland', *Informatiebulletin Nederlands Artsenverbond* 1:1 (1973) 42-47.
- 70 KDC, 1204, TERA, inv.nrs. 1794-1795, correspondentie met professor dr. W.P. Plate en aantekening voor een gesprek met hem (1967). Plate maakte deel uit van de Raad van Advies van het NAV.
- 71 Particulier archief, Collectie Baars, brieven Terruwe, 1970-1981.
- 72 Uitgegeven door De Tijdstroom in een eerste oplage van 5000. Verkoopcijfers van de jaren 1970 ontbreken in het archief van Terruwe; een tweede druk werd niet gerealiseerd; in 1984 zijn nog 55 exemplaren verkocht, daarna geen meer. Het is onduidelijk of daarmee de gehele oplage was uitverkocht. Het boekje werd instemmend besproken in behoudende katholieke pro-life belangenverenigingen als de Stichting ter Eerbiediging en Bescherming van Menselijk Leven. KDC, 1204, TERA, inv.nr. 169.
- 73 Gardeniers-Berendsen, "Het is niet voor het eerst (...)", 302.
- 74 Met dank aan em. Prof. mr. A.V.M. Struycken die mij inzage gaf in de stukken uit zijn eigen archief met betrekking tot het wetsontwerp, waaraan Struycken met een voorontwerp (26 januari 1972; gepubliceerd in het *Nederlands Juristenblad* 9 (1972) 242-250) bijdroeg. Dit ontwerp was het resultaat van de samenwerking van Nijmeegse hoogleraren van de rechtenfaculteit, onder wie Frans Duynstee en Wim van der Grinten. Uit het voorontwerp sprak grote zorg over de aantasting van de grondslagen van de rechtsorde in samenhang met 'de bepaling van de ruimte voor de aantasting van menselijk leven'. De standvastige keuze voor het ongeboren leven riep verzet op dat raakte aan de vraag van individuele keuzevrijheid van betrokken vrouwen en de invloed van uitkomsten van prenatale diagnostiek op die keuze (bijvoorbeeld in *Trouw*, 3 maart 1972). Terruwe correspondeerde in 1979 en 1980 kort met Struycken, in wie zij een geestverwant herkende.
- 75 Terruwe, *Abortus provocatus of niet?*, 15, met referentie aan prof. dr. J. Boeke, die zij haar leermeester noemde van wie ze in Utrecht college had gehad in het vak Embryologie. Van hem had zij geleerd over 'het worden

- van de natuur, gelegd in een levende cel', leven binnen 'voor velen nog zo ongekeende en ongeziene afmetingen'. Vgl. Dehues wetenschappelijke geschiedenis van (de beëindiging van) zwangerschap in *Ei, foetus, baby*.
- 76 Met een citaat uit Bijbelboek Wijsheid (1:13): 'Het is niet God die de dood heeft gemaakt; Hij vindt geen behagen in de ondergang van de levenden.'
- 77 Terruwe, *Abortus provocatus*, 27-28.
- 78 Ibidem, 23, onder verwijzing naar de 'waarnemingen' die in het Instituut voor haptonomische communicatie in Overasselt (van Frans Veldman) waren gedaan – voorzien van de mededeling dat dit instituut in december 1974 officieel was geopend door de Leidse hoogleraar Bastiaans. Dezelfde redenering volgt zij in haar lezing voor de CDA-fractiecommissie zwangerschapsafbreking in 1979: KDC, TERA (1204) inv.nr. 1836.
- 79 A.E.M. van der Does de Willebois, 'Kroniek van de artsen actie eerbiediging menselijk leven', *Informatiebulletin Nederlands Artsenverbond* 1:1 (1973) 3-25, aldaar 3-4.
- 80 'Vrijwilligheid in verantwoordelijkheid' definieerde de schriftelijke uitwisseling die ze rond 1980 over het onderwerp had met de Nijmeegse jurist prof. mr. A.V.M. Struycken, een van de opstellers van het voorontwerp, die mij inzage hierin verleende.
- 81 Jansen, *De omwenteling*, 224-230.
- 82 Interview Ton en Lies van Genabeek-Van Kessel.
- 83 Hanraets, 'De Dr. A. Terruwe-Stichting'. Hanraets had Terruwe in de jaren 1970 juridisch bijgestaan bij het afsluiten van nieuwe boek- en vertaalcontracten, evenals bij het kort geding dat zij in 1972 aanspande tegen uitgeverij Contact. Zie hoofdstuk 9 ('Kort geding'). Naast drs. A.A.J.M. van Genabeek (voorzitter) en mr. P.H.L. Hanraets (secretaris), waren J. van der Heijden (werkzaam bij de ABN en Terruwes adviseur inzake vermogensopbouw; penningmeester), drs. G.J.J.M van Hooff en drs. E.J.H.M Hooymans de bestuursleden van het eerste uur.
- 84 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5261, 'Menswording door bevestiging', lezing door Terruwe bij het twaalfeneenhalfjarig bestaan van de Stichting, 4 juni 1994.
- 85 Vgl. Vekeman, 'De categorie van het goede'; hij plaatst haar benadering in het filosofisch en theologisch denken sinds Aristoteles, met nadruk op wat Thomas van Aquino had geleerd over het menselijk vermogen tot het goede als per definitie relationeel en transcendentiaal, want deelhebbend aan Gods intrinsieke goedheid.
- 86 KDC, 1204, inv.nr. 2281, 'Slotwoord' van Terruwe bij de opening van het Dr. Anna Terruwe Centrum te Gent, België, 25-07-1987, gepubliceerd in *Abri* 48 (oktober 1996) 2-7.
- 87 Toon Gerritse, 'Zwanezang', *Abri* 45 (december 1995) 2-10; A.W. Mante, 'De terugkeer van de verloren vader', *Abri* 49 (december 1996) 1-13.
- 88 Hanraets, 'De Dr. A. Terruwe-Stichting'.
- 89 KDC, 1204, TERA, inv. nrs. 129-170.
- 90 Statutenwijziging 18 oktober 1985 door de secretaris, Hanraets, met volmacht van het voltallige bestuur.
- 91 Interview Ton en Lies van Genabeek-Van Kessel.
- 92 KADOC, Audiovisuele collectie, KGAC51, bandopname dialoog, [1981]. Zie https://kadoc.limo.libis.be/discovery/fulldisplay?docid=alma9914831910101480&context=L&cvid=32KUL_KADOC:KADOC&search_scope=KADOC_P_E_D_PROFILE&tab=COLLECTIE_KADOC_SLOT&lang=en.
- 93 Vgl. Hanraets, 'De Dr. A. Terruwe-Stichting'.
- 94 KADOC, Archief Kanunnik Désiré Johannes De Swaef, 405, dossier over de Dr. A. Terruwestichting (1982-1987). De Swaef maakte naam binnen de Christelijke Arbeidersbeweging in het bisdom Gent. Hij legde voor spreekbeurten en publicaties een archief met teksten aan over uiteenlopende onderwerpen. Terruwe correspondeerde met hem over (zijn behoudende) opvattingen over de katholieke moraal inzake geboortebeperving en abortus. Vanuit inhoudelijke verwantschap spande hij zich in voor de verspreiding van haar gedachtegoed.
- 95 Opgenomen in *Jonge Stemmen. Tweemaandelijks Contactblad van de Jonge Kerk'-groepen en van de Jeugdfraterniteiten Cb. De Foucauld* 7:6 (1976) 19: de eigenhandig door Terruwe geschreven Franse versie, gevolgd door Van Wilderodes vertaling: 'Ik kan de Echo van je hart niet missen – om te gevoelen dat ik zelf mag leven. Ik kan het zonlicht van je hart niet missen – om Liefdes blijdschap hevig uit te stralen. Ik heb de Echo van de Vriendschap nodig – om het geweld te dragen van mijn vreugde.' In datzelfde tijdschrift werd hetzelfde gedicht eind 1976 (jaargang 8, nummer 2) opnieuw opgenomen onder de titel 'Hartgeheim', vertaald en op muziek gezet door twee norbertijnen van de abdij van Grimbergen, S.T. Ramaekers en Bruno Svoboda.
- 96 Lateur, 'Anton van Wilderode'.

- 97 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3441, Broeder Hubert Vermeulen aan Terruwe, 13 december 1979.
- 98 Gerritse, over wie hieronder meer, lichtte de naamsverandering – van *Tijdschrift voor bevestigend samenleven* naar *Abri* – in het nummer van november 1987 toe: ‘een beschutte plaats voor mensen onderweg, die wachten op transport; mensen die niet het heft in eigen handen nemen’.
- 99 ‘Integratie België-Nederland. Huize “De Waterlelie” 26-10-1985. Toespraak dr. Anna Terruwe’, *Abri* 50 (maart 1997) 4-6.
- 100 Vooral Octavia van Breemen beschouwde het als haar taak om te inventariseren van wat er over of in de geest van Terruwe gepubliceerd werd. Zij beheerde de bibliotheek en documentatieverzameling van de Stichting in het Missiehuis aan de Vlierdenseweg in Deurne.
- 101 Zie bijvoorbeeld ‘Liefde gaf U duizend namen. Dr. A.A.A. Terruwe over Maria en de plaats van de vrouw in de Kerk’, *Gazet van Antwerpen* (13 december 1982).
- 102 *Bevestiging*, 56.
- 103 Interviews Ton en Lies van Genabeek, Henk Delissen, Jan Meusen, Anneke Rijnhart.
- 104 Bijvoorbeeld Octavia van Breemen, ‘t Gaat diep’, *Abri* 49 (december 1996) 14-19, en eveneens van haar hand *Bevestiging*.
- 105 Vgl. zijn ‘Duynstee, pastor en filosoof’.
- 106 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3441, Gerritse aan Terruwe, 2 februari 1972.
- 107 Gerritse, *Een broekzak vol*. Wim Laumans, ‘In Memoriam Dorus Gerritse, 7 juli 1927-16 juli 2012’, in: *Haptonomisch Contact* 23, 3 (september 2012) 4.
- 108 Gerritse, *Over kleine dingen*, 117-126; Gerritse, ‘Lichamelijkheid en bevestiging’.
- 109 Gerets, ‘De bevestigde onderwijzer(es)’, waarin behalve Terruwe ook Gerritse als bron wordt genoemd.
- 110 Interview Ton en Lies van Genabeek-Van Kessel.
- 111 Particulier archief, ‘Dialogo met de mensen in de zaal’ na lezing voor de Eerselse Volksuniversiteit, 8 december 1983.
- 112 De Dr. A Terruwe Stichting maakte deze lezing beschikbaar op audiocassette (1981; ca. 90 minuten) onder de titel: ‘Hoe de mens in onze consumptiemaatschappij in een crisis móet geraken’. De lezingtekst werd in twee delen gepubliceerd in *Abri*: ‘Inleiding. Deel I: de mens en de materie’, *Abri* 68 (maart 2002) 6-23; ‘Deel II: mens-mens’, *Abri* 69 (augustus 2002) 2-21.
- 113 Mante was van gereformeerde huize en dacht in Terruwes lijn over abortus provocatus en anticonceptie anders dan periodieke onthouding. Hij was een van de eerste bestuursleden die zich inspande om Terruwes leer op ‘eenvoudige en heldere en voor praktisch iedereen toegankelijke wijze’ uit te leggen: Mante, ‘Werk en leer’, voorzien van een bibliografie van Terruwe (1945-1982).
- 114 KADOC, Audiovisuele collectie, KGAC51, bandopname dialoog [1981]. Zie https://kadoc.limo.libis.be/discovery/fulldisplay?docid=alma9914831910101480&context=L&vid=32KUL_KADOC:KADOC&search_scope=KADOC_P_E_D_PROFILE&tab=COLLECTIE_KADOC_SLOT&lang=en.
- 115 Vgl. Terruwe, *De menswetenschappen*.
- 116 Voor Leboyer, gezien op 12 februari 2020, https://fr.wikipedia.org/wiki/Fr%C3%A9d%C3%A9rick_Leboyer.
- 117 Veldman organiseerde op 5 april 1977 een wetenschappelijk colloquium over dit thema in zijn haptonomisch studiecencentrum Dorenhaeghe te Overasselt bij Nijmegen, zie de uitnodiging in KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1544. Hij stuurde Terruwe een exemplaar van *Ik kende je reeds*, met een handgeschreven ‘Voor Dr. Terruwe, 25 jan. 1984’, in: ibidem, inv.nr. 5486. Veldman hanteert veiligheid als kernbegrip; zijn uitleg steunt op Terruwes begrippenapparaat van bevestiging, ontplooiing en menswording.
- 118 Dit verklaart vermoedelijk ook waarom de Nederlandse vertaling (1975) van Leboyers *Pour une naissance sans violence* is opgenomen in de door O.E.L. van Breemen samengestelde ‘Bibliografie Dr. Anna A.A. Terruwe over de jaren 1945-2003’, onder het kopje ‘Oriënterend overzicht. Literatuur rondom de bevestigingsleer, archiefmateriaal, relevante studiën’, in: Vekeman (red.), *Bevestiging*, 38.
- 119 Op 29 september vond daar een symposium plaats waaraan ook Nederlandse gynaecologen bijdroegen, zoals prof. T.K.A.B. Eskes (Nijmegen) en prof. G.J. Kloosterman (Amsterdam). Leboyers film over ‘naissance sans violence’ werd vertoond, waarna met een breder publiek de ‘haptonomische begeleidingsmogelijkheden’ werden besproken. Verhoeven, *Werken met gevoel*, 32-33; KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1544, uitnodiging voor symposium.
- 120 Mante, ‘De terugkeer van de verloren vader’, 2. De correspondentie met Koert Baars bevat hier overigens talrijke voorbeelden van. Bij wijze van voorbeeld: Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 8 juli 1973, waarin ze verwijst naar een hoofdstuk ‘Confirmation and Disconfirmation’, in R.D. Laing, *Self and others* (3^e druk; Londen 1971).
- 121 Frans Veldman Sr., ‘Bevestigend levensbegin. Het belang van affectieve bevestiging vanaf de conceptie tot de eerste levensfase’, in: Vekeman (red.), *Bevestigend samenleven*, 231-243.

- 122 Veldman, 'Zinvol helpen'.
- 123 Ibidem, 30.
- 124 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 25 april 1976.
- 125 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1543, F. Veldman en W. Pollmann-Wardernier, *Life welcomed and affirmed. Lectures held on the Symposium 'Ante- and Post-Natal Education', 8th May 1976*, Congress Centre RAI, Amsterdam, Netherlands (Nijmegen/Overasselt: Academy for Haptonomy and Kinesiology, 1976). Hierin presenteerde Pollmann-Wardernier een lezing over moederlijke zorg in haptonomisch perspectief. Zowel de Engelstalige als de Nederlandse vertaling ervan werden Terruwe toegestuurd.
- 126 Interview Willem Pollmann-Wardernier; email mevrouw Pollmann-Wardernier aan Marit Monteiro (29 oktober 2014).
- 127 Vgl. P.J. Kat, 'Frustratieneurose. Onderschatte psychopathologie', *Arts & Wereld* 18:8 (1985) 36 en 39.
- 128 Marlet, 'Kritische kanttekeningen', 72.
- 129 Interview Bert Bijnen; KDC, 1204, TERA, inv.nr. 595, met Bijnen's voorstel voor werkzaamheden en honorering (dat Terruwe voorstelde te verdubbelen, blijktens haar aantekening op de brief).
- 130 Terruwe, 'Affectiviteit-Effectiviteit' (1984); Terruwe, *Affectiviteit – effectiviteit* (1988).
- 131 Terruwe, *Affectiviteit – effectiviteit*, Ibidem, 9, in het Duits: 'Wer heilt, hat recht.'
- 132 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1542, correspondentie Veldman met de beoogde sprekers (18 juli 1975), met een handgeschreven krabbel van Veldman dat hij Terruwe suggereerde om een 'voordracht over effectiviteit en affectiviteit' te houden, als dat mogelijk was voor haar. Verhoeven, *Werken met gevoel*, 29-32, over het congres en de betekenis ervan voor de vestiging van de haptonomie in Nederland.
- 133 Interview Willem Pollmann-Wardernier.
- 134 Hier klinkt 'weerhoudende liefde' als principe door, dat Terruwe hier niet noemt maar dat onder haptonomen wel gebruikt werd om aard, doel en grens van haptonomisch aanraken te benoemen. Gerritse, 'Lichamelijkheid en bevestiging', 251.
- 135 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3124, lezingtekst (1975).
- 136 Gerritse, 'Prof. Mr. W.J.A.J. Duynstee C.S.R., pastor en filosoof', 8-9.
- 137 KDC, 1204, TERA, inv.nrs. 981-982, 988, 1008, 1010-1011, 1014 en 2557 met opgaves van De Tijdstroom over voorraad, verkochte exemplaren en royalty's, 1980-1993.
- 138 Een Franse vertaling van J.E.A. Terruwe, was tijdens de Bisschoppensynode in Rome, in oktober 1980, in circulatie gebracht. Eind november 1980 is deze vertaling tevens verzonden aan de leden van de Werkgroep Mensbeeld en Politiek. KDC, 1204, TERA, inv.nr. 2995, 'Les sciences anthropologiques demandent la parole dans l'église' (1980).
- 139 'Een patiënte vertelt', in: Terruwe, *De frustratieneurose* (1988⁶), 125-143. Bronnen voor de wordingsgeschiedenis van en Terruwe's aandeel in deze tekst bevatten bijzondere persoonsgegevens waarop de plicht tot geheimhouding berust om de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen te beschermen.
- 140 'Epiloog', in: ibidem, 144-148 (citaat 145).
- 141 Terruwe bewaarde enkele scripties die haar waren toegestuurd door mensen die zich in haar werk hadden verdiept in hun opleiding, waaronder die van Wim van Mierlo, 'Geborgenheid in bevestiging. Samenvatting en bespreking van een thema zoals ik dat las en aanvoelde vanuit enkele publicaties van dr. A.A.A. Terruwe' (scriptie, Instituut voor Voortgezet Agogisch Beroepsonderwijs, Amsterdam 1977). KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5428.
- 142 Op 10 mei 1988 organiseerde de Terruwestichting in samenwerking met het Centrum voor Biomedische en Gezondheidstechnologie (CBGT) van de Technische Universiteit Eindhoven en de Stichting Basisvorming voor Observatie en Rapportagevaardigheden in de Verpleging (BORV) het symposium 'Ontwikkelingen in de verpleging (nu) in een veranderende cultuur'. Spanningslijnen tussen observatie- en rapportage technieken en mensbeeld stonden centraal. Psychiater Jan Marlet sprak namens de Terruwestichting. Vgl. de uitwisseling tussen Anna Terruwe en Anneke van den Bergh-Braam, de eerste hoogleraar Verplegingswetenschap aan de Universiteit Maastricht, die haar een artikel van eigen hand had gestuurd rond zulke spanningslijnen in de zorg: Anneke van den Bergh-Braam, 'Overlevingskansen in professionalisme. Tussen medicalisering en kolonisering', *Ziekenhuis Management Magazine* 10 (1988) 13-1, in ibidem, inv.nr. 5541.
- 143 Uitgegeven bij De Tijdstroom, Lochem-Gent 1986, met als ondertitel: *Onze kinderen zullen het leven hebben*. De tekst had zij eerder als lezing gepresenteerd, onder andere in Gent, 17 april 1985.
- 144 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5427, J.J.C. Marlet, *Suicidepreventie bij middelbare scholieren* (z.p. [Deurne], z.j. [1988]), (citaat 3).
- 145 Terruwe, *De toename van agressie*, 42-42. Terruwe doelt op Hubbard, *The skyjacker*.
- 146 Terruwe, *De toename van agressie*, 54-62.

- 147 Ferd. Rondagh, “Een stuk vuile was voor Jan en Alleman”, *De Groene Amsterdammer*, 6 maart 1985.
- 148 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3795, Rondagh aan Terruwe, 10 augustus 1984, met notitie over repliek die Terruwe hem 14 augustus stuurde. Deze stukken bevonden zich oorspronkelijk in wat Terruwe als haar geheim archief aanduidde. Enig spoor van een eigen publicatie met een andere journalist ontbreekt in Terruwes archief.
- 149 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3796, Rondagh aan Terruwe, 30 augustus 1984; KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3797, Terruwe aan Rondagh, 6 september 1984; KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3798, Rondagh aan Terruwe, 18 september 1984 (met Terruwes aantekening over hun telefoongesprek); KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3799, Rondagh aan Terruwe, 19 september 1984, met aangehecht typoscript met tekstvoorstel over Duynstees overlijden. Dit typoscript strookt vermoedelijk met hun telefonische uitwisseling hierover. Rondagh zou dit publiceren in het slotdeel (verschenen 8 mei 1985), ‘Eerherstel. Terruwe wordt pauselijk psychiater, Duynstee wordt (bijna) kardinaal’. Deze stukken bevonden zich oorspronkelijk in wat Terruwe als haar geheim archief aanduidde.
- 150 Zie hoofdstuk 8 (‘Laatste vakantie’) en (‘“Une grande tristesse”’).
- 151 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3800, Rondagh aan Terruwe met alle afleveringen *De Groene Amsterdammer*, 1985. Vgl. KDC, 1204, TERA, inv.nr. 4874, Krantenartikel ‘Een verschrikkelijk stuk vuile was voor Jan en Alleman’ door Ferd. Rondagh uit *De Groene Amsterdammer*, met bijlagen, 1985.
- 152 Goddijn, Jacobs, Van Tillo, *Tot vrijheid geroepen*.
- 153 Idem; Borgman en Monteiro, ‘Katholicisme’, 91-106; Palm, *Moederkerk*.
- 154 Rondagh werd na zijn dood geeërd voor zijn journalistieke bijdrage aan de emancipatie en persoonlijke bevrijding van katholieken. Martin Sommer, ‘Vertolker van bevrijding emanciperende katholieken’, *De Volkskrant*, 8 april 2006.
- 155 Suër, *Niet te geloven*, uitgegeven in opdracht van de Katholieke Centrale Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid, 46 en 50.
- 156 Zoals Terruwe in haar exemplaar van Suërs boek ook aantekende, KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3147.
- 157 Zie hiervoor hoofdstuk 9 (‘Kerk van de Heer: démasqué van zelfbevestiging’).
- 158 Met dank aan dr. Jan Brabers met wie ik talrijke definities van het begrip ‘intellectueel’ in de wetenschappelijke literatuur heb verkend. Collini, *Absent minds*, onderstreept dat definities van een/de ‘intellectueel’ in hun historische en culturele context verhelderen welke denkers culturele autoriteit verwerven en welke niet. Gilcher-Holthey (red.), *Eingreifendes Denken*, verkent onder meer kwesties van levensbeschouwing en ideologie in opvattingen over (publieke) intellectuelen.
- 159 Vgl. Pelletier, ‘Le “silence” des intellectuels catholiques français’.
- 160 Simons en Winkeler, *Het verraad der clercken*; Ter Meulen, *Ziel en zaligheid*, voor de betekenis van het thomisme daarin.
- 161 KADOC, Archief Kanunnik Désiré Johannes De Swaef, 405, Dossier over de Dr. A. Terruwestichting (1982-1987), Van der Ploegs recensie *Katholieke Stemmen*, het zeer conservatieve maandschrift van de Stichting ‘Behoud r.-k. leven’ dat verscheen van 1972 tot 2002. Voor Van der Ploeg: Monteiro, *Gods Predikers*, 697-698.
- 162 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5605, Rijnierse aan Terruwe, 25 augustus 1982.
- 163 De passage over de exegese betreft Terruwes gebruik van het Johannes-evangelie dat, aldus Rijnierse, de Gnostici ooit hebben ‘gecapareerd om hun eigen leer een schijn van authenticiteit te geven’. Om die reden was voorzichtigheid met deze tekst geboden. De passage over de theologie raakte aan wat Terruwe schreef over de heilige Drieuldigheid, dat een westers christelijk principe was dat in de traditie van het Oosterse Christendom niet bestond, waar de Geest enkel uit God de Vader, en niet uit Jezus Christus als Zijn Zoon, voortkwam.
- 164 Hier verwezen zij naar passages over Freud en diens inzichten over repressie, alsook over het mensbeeld dat Thomas van Aquino huldigde.
- 165 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5605.
- 166 Ibidem, Van Moorsel aan Bomers, 24 augustus 1987 (doorslag met persoonlijk briefje aan Terruwe), in reactie op Bomers’ brief aan hem (in kopie aan Terruwe gestuurd) naar aanleiding van Van Moorsels kritische ingezonden stuk over diens gebrekkige communicatie in *Trouw*, 21 juli 1987.
- 167 Ibidem, Van Moorsel aan Simonis, 8 augustus 1987 (doorslag met persoonlijk briefje Van Moorsel aan Terruwe).
- 168 Ibidem, kopie, 27 augustus 1983, aan Terruwe verstuurd op 23 oktober 1983, met vermelding van een enkele kleine wijziging.
- 169 Ibidem, Van Moorsel aan Daneels, 4 december 1983. Hij had op instigatie van Terruwe hierover contact gezocht met Alfrink. Aan de brief is een visitekaartje van Van Moorsel gehecht met zijn hartelijke groeten aan Terruwe en de vermelding dat ook Alfrink een kopie van deze brief had.

- 170 Ibidem, Van Moorsel aan Terruwe, 30 december 1983.
- 171 Ibidem, Van Moorsel aan Terruwe, 26 juli 1984.
- 172 Ibidem, concepttekst van preek ter gelegenheid van het 25-jarige priesterjubileum van de pas benoemde bisschop van Rotterdam, Philippe Bär, aan Terruwe toegestuurd, datum poststempel 22 juni 1984.
- 173 Zie ook hoofdstuk 11 ('Geestelijk testament').
- 174 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5605, Van Moorsel aan Terruwe, Beloken Pasen 1984.
- 175 Ibidem, inv.nr. 986, Correspondentie tussen professor P. van Moorsel en De Tijdstroom (1984).
- 176 Ibidem, inv.nr. 722, Van Moorsel aan Vekeman, 29 oktober 1984. Zie verder ibidem, inv.nrs. 729, 730, 731, 733 en tevens ibidem, inv.nr. 737, Correspondentie met professor van Moorsel, Frank Runge en professor Vekeman (1988).
- 177 Ibidem, inv.nr. 753, correspondentie tussen professor van Moorsel en rev. A. Timothy Chenevey (Alba House; 1984-1992); zie voor de contacten met Alba House in het kader van de Italiaanse vertaling ibidem, inv.nrs. 743 en 751-752 (met een overzicht van de zeer bescheiden royalties); vgl. ibidem, inv.nr. 967, Paul van Moorsel aan Kathi Hamlon, editor van de *International Review of Natural Family Planning*, [1987], waarin hij namens Terruwe toestemming verleent om het tweede hoofdstuk van *The abode of love* in dit tijdschrift te plaatsen. Dit tijdschrift werd uitgegeven door het Human Life Center, verbonden aan de University of Steubenville (Ohio) dat geheel in de geest van de pauselijke encycliciek *Humanae Vitae* natuurlijke geboorteregeling propageerde. Voor de contacten over mogelijke vertalingen met De Tijdstroom: KDC, 1204, TERA, inv.nrs. 982 en 986.
- 178 Ibidem, inv.nr. 5578, 'Pastoor Joh Terruwe verlaat Frankrijk na meer dan veertig jaar pastorale arbeid', *Bulletin van de Stichting Thuisfront Nederlandse Priesters in Frankrijk*, 1986-3, 1-3.
- 179 Heemkundekring H.N. Ouwering, verzameling DocuDataDeurne, *Het Licht* 3:29, 19 juli 1947, en 3:30, 29 juli 1947.
- 180 Interviews Jeanne van der Reijden-Van Bavel, Pieter van Nunen en Isabelle van Lier.
- 181 Dit internaat is door meerdere gevallen van seksueel misbruik van minderjarige pupillen (jaren 1950-1970) door stafleden in opspraak geraakt en ook onderzocht door de Cie. Deetman, *Seksueel misbruik van minderjarigen in de rooms-katholieke kerk* (Amsterdam 2011; 2 dln.) deel I, 732-733. Uit navraag door de auteur dezes bij de onderzoekers die in opdracht van genoemde onderzoekscommissie deze gevallen hebben onderzocht, is vast komen te staan dat er in dit bronnenonderzoek niets is gebleken van zulke grensoverschrijdingen met de door Jo Terruwe geleide zomerkampen. Uit de gegevens daarover blijkt evenmin of Nederlandse Broeders van Liefde deel uitmaakten van de staf van die zomerkampen.
- 182 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5578, Jean Terruwe, 'Wie de jeugd heeft, heeft de toekomst', *Bulletin van de Stichting Thuisfront Nederlandse Priesters in Frankrijk*, 1982-4, 3-7.
- 183 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5659, knipsel 'Een heel min, mager ventje. Fignon onder de hoede van pastoor uit Deurne', *Helmonds Dagblad* (28 juli 1984) 15.
- 184 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5654, rondschrrijven aan de ouders, Colonie Saint Jean, 12 juli 1982.
- 185 Vgl. interviews Joan Raemaekers en Pieter van Nunen.
- 186 Interview Isabelle van Lier.
- 187 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5654, rondschrrijven aan de ouders, Colonie Saint Jean, 12 juli 1982.
- 188 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3263, *Livre d'or* met foto's en dankzeggingen bij het overlijden van Jean Terruwe aangeboden aan dr. A. Terruwe (1984[-1989]).
- 189 Interview Pieter van Nunen.
- 190 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5597, Huizen, 1972 en 1977; interview Joan Raemaekers.
- 191 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5597, stukken betreffende huizen.
- 192 Het begrip w(h)eem of wheme gaat terug op een oud-Fries begrip voor kerkelijk bezit en verwijst in sommige delen van Nederland naar pastorie.
- 193 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5655, verhuisbericht.
- 194 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 57, Brief aan Editions Saint Paul, Arpageon, afschrift naar Romen en Zonen te Roermond, doorslag [september] 1969, gericht aan Van der Born van uitgeverij Romen.
- 195 Voor Deurnes mannenkoor, gezien op 3 oktober 2020, <http://www.deurnesmannenkoor.nl/archief-reizen/beschermvrouw>.
- 196 Interview Pieter van Nunen.
- 197 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5670, brieven en kaartjes van de families Van Lier en Baars.
- 198 Mante, 'Werk en leer'; KDC, 1204, TERA, inv.nr. 723, Vekeman aan Terruwe, 27 september 1984.
- 199 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 180, agenda 22 juni 1985.
- 200 Wackers, 'Herman Vekeman'.

- 201 Deze bedroeg ca. 28.000 DM, waarvan de Dammartin Stichting 16.000 DM via subsidie dekte. Deze Stichting droeg ook de kosten voor de vertaling en de begeleiding hiervan door Vekeman.
- 202 Runge realiseerde ook *Bevestigend samenleven*, de bundel die onder redactie van Vekeman ter gelegenheid van Terruwes vijftiende verjaardag in 1986 uitgebracht zou worden, als 'Huldealbum'. Runge berichtte Terruwe (KDC, 1204, TERA, inv.nr. 737, 28 maart 1986) dat de verkoop hiervan beter liep dan van de drie Duitse vertalingen; in 1987 zou een tweede druk verschijnen, maar nadere verkoopgegevens ontbreken in Terruwes archief. Deze bundel wordt verderop in deze paragraaf besproken.
- 203 Ibidem, inv.nr. 722, Vekeman aan Terruwes zaakwaarnemer prof. dr. Paul van Moorsel, 18 november 1984; zie ook ibidem, inv.nr. 725, conceptvertaling *Unsere Kinder werden das Leben haben (De toename van agressie, suicide en druggebruik binnen de consumptiemaatschappij)*, met correcties en opmerkingen van Vekeman, 1985. Overigens gebeurde deze correctie in nauw overleg met Terruwe: ibidem, inv.nr. 724, Vekeman aan Terruwe, 15 oktober 1985 en ibidem, inv.nr. 731, Uitgeverij Frank Runge aan Vekeman (*Kostenaufstellung Terruwe*), 15 juni 1986, met de vergoeding aan Vekeman als 'Vermittler, Korrektor, Koordinator'.
- 204 Ibidem, inv.nr. 731, Uitgeverij Frank Runge aan Vekeman (*Kostenaufstellung Terruwe*), 15 juni 1986; ibidem, inv.nr. 734, definitief contract Runge-Dammartin Stichting, 20 december 1986, ondertekend te Deurne op 30 december 1986.
- 205 Ibidem, inv.nr. 729, Vekeman aan Terruwe, 7 maart 1986 en 11 maart 1986; ibidem, inv.nr. 1490, correspondentie Van Heek-Töwe met Von der Gablentz, 20 januari 1986 en 1 februari 1986.
- 206 Ibidem, inv.nr. 1481, Von der Gablentz aan Van Heek-Töwe, 6 mei 1986; zie tevens inv.nrs. 1483-1482, 1486-1487 voor de uitwisseling tussen Vekeman, Van Heek-Töwe en Terruwe over de voorbereiding en de afwijzing.
- 207 Ibidem, inv.nr. 731, Uitgeverij Frank Runge aan Vekeman (*Kostenaufstellung Terruwe*), 15 juni 1986.
- 208 Ibidem, inv.nr. 737, Runge aan Terruwes zaakwaarnemer Van Moorsel, 28 maart 1986; ibidem, Runge aan Terruwe, 28 maart 1986.
- 209 Vgl. in dit verband ook de Italiaanse vertaling van delen van *Loving and curing the neurotic* en *Psychic wholeness and healing* die in 1984 werd gerealiseerd, waarvoor Conrad Baars als eerste auteur is vermeld: Conrad Baars en Anna A.A. Terruwe, *Amare e curare i neurotici. Terapia delle nevrosi per carenza affettiva*, vert. Sandro Spinsanti (Assisi P.G. 1984). De vertaler, Sandro Spinsanti, lichtte in een uitgebreide inleiding persoon, praktijk en publicaties van Terruwe toe, evenals de selectie die hij uit die publicaties had gemaakt. Hij vermeldde met nadruk het aandeel van Baars daarin, die van Amerikaanse vertaler was uitgegroeid 'tot de waardigheid van mede-auteur'. Ibidem, inv.nr. 5451.
- 210 Dit was een patroon dat ook zichtbaar werd bij de vertalingen van Terruwes werk in het Bahasa Indonesia: geïnitieerd door een fan, Broeder Tethard van Baar, die Terruwes bevestigingsleer toepaste in zijn 'ontwikkelingswerk' als geestelijk leider van het Legioen van Maria in het bisdom Bogor. Hij publiceerde hierover in het tijdschrift van deze katholieke organisatie, *Mingguan Hidup* 36:3 (1982) 6-8. Hij gaf Terruwe te kennen werk van haar in het Indonesisch te willen vertalen. Ibidem, inv.nr. 5432.
- 211 Ibidem, inv.nr. 745, correspondentie Terruwe (gevoerd door haar zaakwaarnemer Van Moorsel) met Giertych en Drodze, 1984-1985.
- 212 Ibidem, inv.nr. 744, correspondentie tussen Van Moorsel (namens Terruwe) en Marcin A. Babraj OP (editor-in-chief van uitgever Drodze), 1988-1989. Voor de overeenkomsten moest ook afstemming gezocht worden met Jean Baars, Koerts weduwe, en met Alba House, de Amerikaanse uitgever die de rechten op de Engelse uitgave had.
- 213 Ibidem; de briefwisseling tussen Van Moorsel en Brabaj namens de uitgever verheldert dat de uitgever eerst exemplaren van de te vertalen werken via Terruwe moest bemachtigen, en vervolgens de rechten geregeld wilde hebben met de oorspronkelijke Nederlandse uitgever, Romen. Van *Liefde bouwt een woning* liet Terruwe zowel de Engelse als de Franse vertaling sturen en toen de vertaler discrepanties tussen beide signaleerde, liet ze Van Moorsel aan Brabaj schrijven dat de Franse editie (die door haar broer Jo was gecorrigeerd op haar aangeven) maatgevend was. Hierna viel de correspondentie stil.
- 214 Onder de titel *Integracja emocjonalna. Jak uwierzyć, że jesteś kochany i potrafisz kochać*, waarvan in 2019 nog een nieuwe editie verscheen, gezien op 19 juni 2020, <https://www.wdrodze.pl/index.php?mod=book&cid=317>. In 2002 verscheen bij Drodze een derde editie van *Integracja psychiczna* dat inmiddels niet meer verkrijgbaar is.
- 215 Wackers, 'Herman Vekeman'.
- 216 Ibidem.
- 217 Vekeman, 'De bevestigingsleer'.
- 218 KADOC, Archief Kanunnik Désiré Johannes De Swaef (1908-1988), 405, Dossier over de Dr. A. Terruwestichting (1982-1987), rondschrijven Vekeman, met aanhef 'Bevestigend samenleven. Een boek voor dr.

- A.A.A. Terruwe bij haar 75ste verjaardag – Derde ronde’ (ongedateerd; 1985/1986) met lijst van beoogde auteurs.
- 219 Herman Vekeman, ‘De categorie van het goede’.
- 220 Vgl. ook Vekeman, ‘De bevestigingsleer’.
- 221 Vekeman, ‘Inleiding’ (citaat 12).
- 222 Bastiaans, ‘Over zijnswijzen’.
- 223 Van den Berg, ‘Ontmoeting’.
- 224 ‘Bundel bij verjaardag zenuwarts’, *Algemeen Dagblad*, 18 maart 1987; ‘Feestbundel voor dr. A.A.A. Terruwe’, *Het Binnenhof*, 17 maart 1987, en *Katholiek Nieuwsblad*, 20 maart 1987.
- 225 ‘Kardinaal Alfrink luistert verjaardag Terruwe (75) op’, *Trouw*, 23 maart 1987.
- 226 Van Schaik, *Alfrink*, 528.
- 227 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5588, Mary Jean Baars aan Anna Terruwe, 23-01-1988.
- 228 Vekeman, ‘Ten geleide’, 13.
- 229 Zie hoofdstuk 11 (‘Bevestiging en verlossing’) en (‘Geestelijk testament’).
- 230 Ton van Schaik, ‘Het begon met bevrijding en eindigde als Haarlemmerolie. De elitaire leer van Anna Terruwe’, *H.N. Magazine*, 10 oktober 1987.
- 231 Terruwe, *Democratie vraagt mondiaal mensbeeld*.
- 232 Ibidem, 9.
- 233 Ibidem, 26-29.
- 234 Lubbers, ‘Epiloog’.
- 235 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5528, *Democratie vraagt mondiaal mensbeeld*, met artikelen en losse aantekeningen (1989-1991, 1993, z.j.).
- 236 Vgl. KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5536: Johannes Haas OSFS, ‘Anna Terruwe – Franz von Sales. Ansätze für einen fruchtbaren Dialog’, in: *Jahrbuch für Salesianischen Studien* 26 (1993) 129-159, aldaar 131, naar aanleiding van een gesprek met Terruwe op 11 november 1990.
- 237 Ibidem, inv.nr. 4070, Anna A.A. Terruwe, *Democracy needs a global conception of mankind. Affirmation affirmed. Background study occasioned by a conversation with Minister President R.F.M. Lubbers on January 8, 1990 at the ‘Catshuis’, his residence in The Hague*, vert. B.A. Fasting-Potter, adviseur J.M.J.W. Kuin (Deurne 1991); KDC, 1204, TERA, inv.nr. 2979, Van Moorsel aan uitgeverij Alba House (Chenevey), 10 september 1991.
- 238 De Russische vertaling (in ibidem, inv.nr. 3005) was van de hand van de slavist prof. dr. W. Rood; hiervan werden tien exemplaren gedrukt.
- 239 Interview Henk Delissen.

HOOFDSTUK 11 TOT DE KERN

- 1 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5595, Specialistenregistratiecommissie KNMG aan Terruwe, 22 april 1992, met haar registratie als zenuwarts, geldig van 22-11-1991 tot 22-11-1996. Deze registratie werd eind 1996 aanvankelijk nogmaals voor vijf jaar verlengd.
- 2 Abma en Weijers, *Met gezag en deskundigheid*, 210, spreken van een ombouw van een stelsel van beroepsbescherming tot een stelsel van titelbescherming. Vgl. Marlet, ‘Kritische kanttekeningen’.
- 3 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3082, correspondentie met betrekking tot BIG-register. (1997-1998).
- 4 Ibidem. De BIG-registratie vormde de grondslag voor het MSR. Volgens Vos, ‘*Pleitbezorger van de psychiatrie*’ en Abma en Weijers, *Met gezag en deskundigheid*, had de vooroorlogse beroepsaanduiding zenuwarts inmiddels aan betekenis ingeboet onder psychiaters door associaties met de neurologie als specialisme. De scheiding tussen psychiatrie en neurologie had in de eerste helft van de jaren 1970 haar beslag gekregen in afzonderlijke specialisatietrajecten en een splitsing van de in 1896 opgerichte beroepsvereniging, de Nederlandsche Vereniging voor Psychiatrie en Neurologie.
- 5 Emmy van Overeem, ‘Psychiater vertelt hoe je gelukkig wordt’, *NRC Handelsblad* 20 november 1970, waarin Terruwe zich afvroeg of mensen wisten ‘wat troosten is’. Vgl. particuliere collectie, ‘Dialog met de mensen in de zaal’ na lezing voor de Eerselse Volksuniversiteit, 8 december 1983; zie tevens de rouwbetuigingen die Anna bewaarde, KDC, 1204, TERA, inv.nrs. 3173-3175.
- 6 Ibidem, inv.nr. 5596, registratie gemeente Deurne van dubbelgraf waarin Jo op 3 augustus 1989 werd bijgezet.
- 7 Ibidem, inv.nr. 59, kopie brief van Yad Vashem, Jeruzalem, 1 november 1989, ondertekend door dr. Mordechai Paldiël, directeur Dept. Des Justes, onder vermelding van het dossiernummer 4385 en met afschrift

aan Eva Klimberg en dr. Joelle Reeb Schilovitz die zich voor de toekenning hadden ingezet. De brief was gericht aan Jean Terruwe. Comité Français pour Yad Vashem, dossier M.31.2/4385, gezien op 2 november 2021, <https://yadvashem-france.org/dossier/nom/4385/>. Eva Klimbergs vader was in de zomer van 1942 gedeporteerd. Haar moeder Fajga Klimberg-Waintal zocht voor haar een schuilplaats. Jo Terruwe haalde het toen negenjarige meisje op uit het klooster van de congregatie van Notre Dame de Sion in Parijs en nam haar enkele dagen zelf in huis totdat er geschikte opvang was gevonden in een gezin net buiten Dammartin-en-Goële. Voor Eva's moeder vond hij een huishoudelijke betrekking in Dammartin-en-Goële zelf, waardoor moeder en dochter elkaar geregeld konden zien zonder opzien te baren. Beiden overleefden de oorlog.

- 8 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5616.
- 9 Ibidem, inv.nr. 60, Terruwe aan drs. A.A.J.M. van Genabeek, 16 december 1990, die als voorzitter van de Terruwestichting het contact met de Israëlische ambassade over de toekenning namens haar onderhield. Haar zaakwaarnemer Paul van Moorsel moedigde aan de eervolle onderscheiding te accepteren, maar erop toe te zien dat in het persbericht vermeld werd dat Jo priester was, 'omdat er ginds nogal wonderlijke ideeën circuleren over wanbegrip van de clergé t.o.v. het Jodendom'. Ibidem, inv.nr. 5605, Van Moorsel aan Van Genabeek, 22 november 1989.
- 10 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 61, Anna Terruwe aan Mordechai Paldiel, 2 januari 1991 (kopie) die tevens in afschrift is gestuurd aan de Ambassadeur van Israël in Den Haag, M. Bavlly, 2 januari 1991. Vgl. Comité Français pour Yad Vashem, dossier M.31.2/4385, gezien op 2 november 2018, <https://yadvashem-france.org/dossier/nom/4385/>.
- 11 Begin 2015 waren er meer dan 25.000 mensen wereldwijd onderscheiden, van wie ruim 3.800 in Frankrijk en meer dan 5.000 in Nederland. Iedere onderscheiding berust op getuigenissen van Joden die door steun en hulp van deze 'rechtvaardigen' de Tweede Wereldoorlog en de Jodenvervolgung wisten te overleven.
- 12 Interview Jeanne van der Reijden-Van Bavel.
- 13 Ibidem.
- 14 Particuliere collectie, Anna Terruwe aan Jeanne Van der Reijden-Van Bavel, 24 juli 1990.
- 15 Ibidem; interview Jeanne van der Reijden-Van Bavel.
- 16 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5545, "De weerhoudende liefde". Oorsprong en vrucht van wijsheid', lezing gehouden in het Sint Gregoriusinstituut, lezing door Terruwe, Gent (B), 21 april 1982.
- 17 Ibidem, inv.nr. 5604, Frans Huygen aan Terruwe, 16 mei 1991.
- 18 Ibidem.
- 19 Ibidem, notities Terruwe; mondelinge mededeling Will Cappetti (25 april 2020).
- 20 Ibidem, inv.nr. 3438, 'Psychiatrie, de kunst van het vertalen. Zenuwarts Fred van Lier neemt afscheid van Huize Padua in Boekel'.
- 21 Ibidem.
- 22 Vgl. KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5656, de rouwannonce van Jo Terruwe, waarin Fred en Marie France als 'beau-frère et soeur' vermeld staan.
- 23 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5604, Terruwe aan J.M.Th. Zwart, zenuwarts te Helmond, 24 maart 1991.
- 24 Ibidem; interviews Will Cappetti.
- 25 Betreffende bron bevat bijzondere persoonsgegevens waarop de plicht tot geheimhouding berust om de persoonlijke levenssfeer van betrokken(en) te beschermen.
- 26 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5604, kladvelletje met namen en telefoonnummers en (corresponderende) condoleances waarin de schrijvers refereren aan het telefonisch bericht van overlijden.
- 27 Ibidem, met daarin de kladbrief, gedateerd 25 april 1991.
- 28 Interview Ton en Lies van Genabeek-Van Kessel; KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5604, Ton en Lies van Genabeek aan Terruwe, 28 en 29 april 1991.
- 29 Betreffende bron bevat bijzondere persoonsgegevens waarop de plicht tot geheimhouding berust om de persoonlijke levenssfeer van betrokken(en) te beschermen.
- 30 Anna A.A. Terruwe, 'Menselijke communicatie', *Mededelingenblad* 4 (1985) 41-48.
- 31 Dr. W. Schijns, die ook enige tijd deel uitmaakte van het bestuur van de Dr. Anna Terruwestichting, is hiervan een voorbeeld. Zijn geloof in Christus had zijn werk als psychiater 'diepgaand vernieuwd'. Hierin was hij naar eigen zeggen geïnspireerd door Terruwes werk, dat weliswaar in 'de altijd wat houterige wetenschappelijke' toon weinig toegankelijk was omschreven, maar wat hem betreft in de hulpverleningspraktijk een waardevol principe was gebleken en gebleven. Schijns, die in Breda praktiseerde, was verbaasd dat hij in zijn opleiding tot psychiater nooit had gehoord over 'de genezende kracht van Jezus Christus'. Het gebed was 'de plaats waar God ons Zijn liefde kan geven en wij die kunnen ontvangen op een heel persoonlijke wijze'. Janssen, 'Een biddende psychiater', citaten: 23 en 25.

- 32 Interview Ton en Lies van Genabeek-Van Kessel.
- 33 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5581, Anna Terruwe aan burgemeester [Jan Smeets] van Deurne, 27-05-1992, voordracht Riek voor een koninklijke onderscheiding ter gelegenheid van haar 50-jarig dienstjubiläum; 'Zilver voor vijftig jaar toewijding', *Helmonds Dagblad*, december 1992, 9.
- 34 Interview Pieter van Nunen.
- 35 Vgl. L. Bijnen, 'In memoriam Henrika Berbers', *Abri* 45 (maart 1996) 24.
- 36 Mondelinge mededeling Will Cappetti, 25 april 2020.
- 37 Interview Henk Delissen.
- 38 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 2278, correspondentie over adviescollege door Vriendenkring La Salette. Vgl. Terruwe voordracht in *'De waarheid over de mens in een bijzondere werkelijkheid.'* Symposium d.d. 2 oktober 1987, gehouden in de Paulus Stichting in Sittard ([Sittard] november 1987) voor haar betrokkenheid bij Hoeve La Salette.
- 39 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5666, necrologie van Damman, Goirle, 18 november 1979 (stencil Missionarissen van de H. Familie).
- 40 Interview Henk Delissen; interview Ton en Lies van Genabeek-Van Kessel; interview Pieter van Nunen.
- 41 Interview Ton en Lies van Genabeek-Van Kessel; interview Pieter van Nunen.
- 42 De rouwannonce noemt als nabestaanden: de familie Berbers, Anna Terruwe en Phia Vos; interview Ton en Lies van Genabeek-Van Kessel.
- 43 Interview Henk Delissen.
- 44 'Liefde gaf U duizend namen. Dr. A.A.A. Terruwe over Maria en de plaats van de vrouw in de Kerk', *Gazet van Antwerpen*, 13 december 1982. Zie ook H. van der Looy SSS, 'Thuis in de liefde. De bevestiging van Maria. Aantekeningen naar aanleiding van gesprekken met Dr. A.A.A. Terruwe', *God-met-ons: eucharistisch tijdschrift tot opbouw van het volk van God* 64, 3 (mei-juni 1970) 10-11 en van dezelfde auteur 'Geen mens is van hout', ibidem, 66, 4 (juli-augustus 1971) 12-13.
- 45 Duynstee, 'Moederschap of bruidschap van Maria'; zie ook diens *De roeping van Maria*.
- 46 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3434, tekst bij de uitvaart van br. Hein van Cranenburgh, 11 april 2001.
- 47 Interview Will Cappetti (5 november 2022).
- 48 AAMB, AD-dossier Duynstee-Terruwe.
- 49 A. Terruwe, 'Over de schoonheid en zondigheid van de mens', *Fij en ik* 11:5 (1994) 5-7.
- 50 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 247, "De weerhoudende liefde". Oorsprong en vrucht van wijsheid' (lezing gehouden op 21 april 1982).
- 51 AAMB, AD-dossier Duynstee-Terruwe, Map 1, 29 en 31 december 1957.
- 52 H. van Cranenburgh osb, 'Ter inleiding', in: Terruwe, *Liefde gaf haar duizend namen*, 10-17 (citaat 17).
- 53 Godfried Kardinaal Danneels, 'Voorwoord', in: ibidem, 7-9, aldaar 8.
- 54 Terruwe, *Liefde gaf haar duizend namen*, 21.
- 55 Terruwe zelf verwees bovendien naar andere autoriteiten: Alfrink, op wie zij als bijbelgeleerde steunde, en de dominicaan Andreas Maltha (1904-1994) als dogmaticus. Terruwe, *Liefde gaf haar duizend namen*, 19.
- 56 'Evaluatie van het symposium 4 juni 1994. "De betekenis van de bevestigingsleer"', *Abri* 38 (1994) 12-13.
- 57 W. Peerlings, 'Indrukken en gedachten rondom het symposium', *Abri* 38 (1994) 56-58, aldaar 57.
- 58 KDC, 1204, TERA, inv.nrs. 5261 en 5546, Anna A.A. Terruwe, 'Menswording door bevestiging'. De tekst werd onder meer opgenomen in: Vekeman (red.), *Bevestiging*, 40-55.
- 59 KDC, 1204, TERA, inv.nrs. 5261 en 5546, Anna A.A. Terruwe, 'Menswording door bevestiging'.
- 60 Ibidem, 20.
- 61 'Evaluatie van het symposium 4 juni 1994. "De betekenis van de bevestigingsleer"', *Abri* 38 (1994) 13.
- 62 Ibidem, 14.
- 63 KDC, 1204, TERA, inv.nrs. 5261 en 5546, Anna A.A. Terruwe, 'Menswording door bevestiging', 20.
- 64 'Evaluatie van het symposium 4 juni 1994. "De betekenis van de bevestigingsleer"', *Abri* 38 (1994) 12-13.
- 65 J.J.C. Marlet, 'De betekenis van de bevestigingsleer voor de gezondheidszorg', *Abri* 38 (1994) 27.
- 66 Vgl. Van Heek-Töwe, 'Bevestiging'.
- 67 J.J.C. Marlet, 'De betekenis van de bevestigingsleer voor de gezondheidszorg', *Abri* 38 (1994) 27.
- 68 Interview Ton en Lies van Genabeek-Van Kessel.
- 69 KDC, 1204, TERA, inv.nrs. 2260 en 2600: 'Laudatio. Achtergrondvisies bij "De stap over de drempel". Speech uitgesproken bij de Jaarafsluiting van de Stichting Philadelphia Voorzieningen in de Grote Kerk te Naarden op 16 december 1994'.
- 70 Terruwe en Kroft, *De stap over de drempel*; de oorspronkelijke lezingen zijn gepubliceerd in *De waarheid over de mens in een bijzondere werkelijkheid* onder vermelding van de namen van de drie inleiders, Terruwe, Marlet en Kroft (KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1464).
- 71 Marlet, 'Hoe het kwam', 8-9.

- 72 Marlet, 'Ontmoeting', 73.
- 73 Kroft, 'Bevestigingsleer en zwakzinnigenzorg'.
- 74 Vgl. haar oorspronkelijke lezing opgenomen in *De waarheid over de mens in een bijzondere werkelijkheid*, waarin zij zeer kort en pas tegen het einde de kwestie van bevestiging bij mentaal gehandicapten aansnijdt (17). Dit is de leidende vraag geworden voor de sterk bewerkte versie in *De stap over de drempel*. In haar oorspronkelijke lezing claimde zij betrokken te zijn 'bij het grandioze werk van Prof. dr. J. Vanier'. Waaruit die betrokkenheid precies bestond, is niet helemaal duidelijk. De Canadese filosoof en pedagoog had in 1987 een bijdrage, 'Learning about affirmation', geleverd aan *Bevestigend samenleven* over zijn geesteskind L'Arche. Dit was in 1964 gesticht als internationale federatie van gemeenschappen waarin mensen met en zonder verstandelijke beperkingen een gezamenlijke woon- en leefvorm kiezen, gebaseerd op wederzijdse acceptatie. KDC, 1204, TERA, inv.nr. 4533, Henk Gallée, 'Communities van Jean Vanier oases van ongekende gastvrijheid', *Katholiek Nieuwsblad* Kerstbijlage 1987, 11-12. Vanier, die meermalen onderscheiden is voor zijn werk kwam na zijn dood in 2019 in opspraak door beschuldigingen van seksueel misbruik tussen 1970 en 2005. Nadat deze door onderzoek van een onafhankelijk onderzoeksbureau bevestigd zijn, doen naar hem vernoemde instellingen veel moeite om hun naam te veranderen. Gezien op 16 juni 2020, https://en.wikipedia.org/wiki/Jean_Vanier.
- 75 Terruwe, 'Bezinning', 39.
- 76 Ibidem, 41.
- 77 Ibidem, 43-44.
- 78 Ibidem, 46-47.
- 79 Ibidem, 48-51.
- 80 Ibidem, 53-54.
- 81 Interview Ton en Lies Van Genabeek-Van Kessel.
- 82 Interview Henk Delissen.
- 83 Gardeniers-Berendsen, "Het is niet voor het eerst (...)" ; KDC, 1204, TERA, inv.nr. 2386, inleiding M. Gardeniers-Berendsen, 'Politiek en bevestigingsleer een "riskante" onderneming', 1996; ibidem, inv.nr. 4614, Tekst van het welkomstwoord uitgesproken ter gelegenheid van de presentatie van het boek *Bevestiging. Erfdeel en opdracht* uitgesproken door M.H.M.F. Gardeniers, 2004. Vgl. Terruwe, 'Democratie', 301.
- 84 Griffioen en Noordegraaf, "Ik heb bepaald geen saai leven gehad."
- 85 Goudzwaard, 'Tussen de klippen door'.
- 86 Ibidem.
- 87 Griffioen en Noordegraaf, "Ik heb bepaald geen saai leven gehad", 41.
- 88 Terruwe en Van Cranenburgh, *Hooglied van de nieuwe liefde*. Vgl. Pieter van der Ven, 'Bevrijden en bevestigen als een R.K.-mannengeschiedenis', *Trouw* 18 november 1996.
- 89 KDC, 1204, TERA, inv.nrs. 1008, 1010-1011 en 2557.
- 90 Arbor was toen inmiddels opgegaan in Ambo/Anthos.
- 91 Met uitzondering van de kritische recensie van J. Cambien in *Tijdschrift voor Psychiatrie* 7, 8 (1999) 468.
- 92 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 2882, Ambo/Anthos aan P. Cochorst, Lent, bestuurslid Terruwestichting, 3 mei 1999. Ibidem, inv.nr. 2528, Octavia van Breemen (namens Terruwe) aan uitgeverij Kok, 8 augustus 1999.
- 93 Ibidem, inv.nr. 2400, Vekeman aan Altiora Averbode, 3 december 1995.
- 94 Ibidem, inv.nr. 2805, Altiora Averbode aan Terruwe, 17 maart 1997; ibidem, inv.nr. 2882, Altiora Averbode aan Terruwe, z.d.
- 95 Vgl. Pieter van der Ven, 'Bevrijden en bevestigen als een R.K.-mannengeschiedenis', *Trouw*, 18 november 1996, die erop wijst dat recensenten Terruwes taal ouderwets of gezwollen vonden. Opmerkelijk genoeg noemde de priester-socioloog Walter Goddijn, met wie Terruwe oorspronkelijk niets op had door zijn dwingende rol in het vernieuwingsproces en Pastoraal Concilie in Nederland (1966-1970), het een 'meditatieboek, dat uw leven kan veranderen'. KDC, 1204, TERA, inv.nr. 4676, Walter Goddijn, 'Een verborgen geheim', *De Roerom* 11,3 (november 1996). Hij refereerde hierin aan persoonlijk contact met Terruwe die hem dit boek ook zelf had gestuurd.
- 96 Vekeman, 'Ten geleide', 11.
- 97 Ibidem.
- 98 Ibidem, 12.
- 99 Terruwe en Cranenburg, *Hooglied van de nieuwe liefde*, 77.
- 100 Ibidem, 83-84.
- 101 Zie hoofdstuk 10 ('Katholieke intellectueel?').

- 102 Voor de complexe en tegenstrijdige beeldvorming rond Maria van Magdala, zie Abts e.a., *Maria Magdalena*.
- 103 Vgl. Margry, *Vurige liefde*, 293, stelt dat Van Cranenburgh de verslagen van honderden boodschappen die Terruwe tussen kerstmis 1956 en medio 1964 zowel van Jezus als van Maria had ontvangen, heeft kunnen raadplegen toen deze tijdelijk in de abdij in Oosterhout werden bewaard.
- 104 Terruwe en Van Cranenburgh, *Hooglied van de nieuwe liefde*, 52-56 (citaten 55). Terruwe zelf geeft overigens abusievelijk 30 augustus 1969 als datum van deze audiëntie (52).
- 105 Vgl. 'Epiloog', Terruwe, *De frustratieneurose* (1998^r) 144.
- 106 Herman Vekeman, 'Weerhoudende liefde op de informatiesnelweg', *Jij en ik* 13:2 (1996) 4-7; ook opgenomen in *Abri* 47 (juni 1996) 5-8.
- 107 Herman Vekeman, 'De onvolwassenheid van de weerhoudende liefde', *Abri* 52 (oktober 1997) 2-17.
- 108 Voûte, 'Dr. Anna Terruwe', 307-308.
- 109 Gertjan van Schoonhoven, 'Heilig geloof in het goede. Anna Terruwe 1911-2004', *Elsevier* (8 mei 2004).
- 110 Ibidem.
- 111 Interview Ton en Lies van Genabeek-Van Kessel.
- 112 Interview Henk Delissen.
- 113 Interview Henk Delissen; interviews Will Cappetti; interviews Octavia van Breemen; interviews Plony van Beek.
- 114 Zie ook hoofdstuk 5 ('Vertrouwelijke positie' en 'Andere expertise: van nieuwe zienswijzen naar nieuwe zienswijzen').
- 115 Interview Anja den Bok-Mulders; email van Anja den Bok-Mulders aan Marit Monteiro (18 april 2017).
- 116 Den Bok-Mulders, *Driemaal bruid*, 193-206.
- 117 Ibidem, 193-194 (citaat 194).
- 118 Ibidem, 198-205.
- 119 Ibidem, 205-206.
- 120 Betreffende bronnen bevatten bijzondere persoonsgegevens waarop de plicht tot geheimhouding berust om de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen te beschermen.
- 121 Betreffende bronnen bevatten bijzondere persoonsgegevens waarop de plicht tot geheimhouding berust om de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen te beschermen. Vgl. Albach, 'Liefde en manipulatie' benoemt stalking als machtsmiddel van cliënten en wijst op de kwetsbaarheid van hulpverleners die vanuit christelijke principes werken.
- 122 Idem; Rümke, 'Persoonlijkheid en psychotherapie', 73.
- 123 Betreffende bron bevat bijzondere persoonsgegevens waarop de plicht tot geheimhouding berust om de persoonlijke levenssfeer van betrokken(en) te beschermen.
- 124 Interviews Plony van Beek.
- 125 Prick, 'Ten geleide'.
- 126 Interviews Plony van Beek.
- 127 'Een patiënte vertelt', in: Terruwe, *De frustratieneurose* (1998^r) 143.
- 128 Betreffende bron bevat bijzondere persoonsgegevens waarop de plicht tot geheimhouding berust om de persoonlijke levenssfeer van betrokken(en) te beschermen.
- 129 Idem.
- 130 Idem.
- 131 Betreffende bronnen bevatten bijzondere persoonsgegevens waarop de plicht tot geheimhouding berust om de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen te beschermen.
- 132 Interview Henk Delissen.
- 133 Vinkenburg, 'Pater. Prof. Mr. Willem Duynstee', 60. Vgl. Albach, 'Liefde en manipulatie in de hulpverlening', over moeite die christelijke hulpverleners hebben om grenzen te stellen aan wat cliënten van hen mogen of kunnen vragen.
- 134 Carp, *Grondslagen*, 69-70.
- 135 Vgl. De Jong en Mulder, *Vrouwen in de heilkunde*, 289-291.
- 136 Interview Willem Pollmann-Wardenier; interviews Plony van Beek.
- 137 Interview Willem Pollmann-Wardenier.
- 138 Interviews Plony van Beek.
- 139 Betreffende bronnen bevatten bijzondere persoonsgegevens waarop de plicht tot geheimhouding berust om de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen te beschermen.
- 140 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 4761, O. van Breemen, 'Impressie van de Open Dag, 18 maart 2000'.
- 141 Interviews Octavia van Breemen (14 juni 2011 en 28 oktober 2016); vgl. Octavia van Breemen, 'In memoriam dr. Anna Terruwe', *Abri* 75 (2004) 33-37 (citaat 33).

- 142 Festen, 'In memoriam', 797. Betreffende bronnen bevatten bijzondere persoonsgegevens waarop de plicht tot geheimhouding berust om de persoonlijke levenssfeer van betrokkenen te beschermen.
- 143 Interview Jan Marlet.
- 144 En vgl ook J.W. Hofwijk, 'In mijn spreekkamer heb ik de liefde geleerd. Psychiater Anna Terruwe over de angsten van de onbevestigde mens', *De Nieuwe Revu* 5 (23-29 januari 1971). In Vekeman, *Bevestigend samenleven*, 335, is het schilderij opgenomen dat zij de naar haar vernoemde Nederlandse stichting cadeau had gedaan van Maria van Magdala en Jezus (naar de passage in Johannes 20:17, waarin Jezus na zijn opstanding bij zijn open graf vraagt hem niet vast te houden omdat hij nog niet naar zijn Vader is opgestegen).
- 145 Deze passages en Terruwes navolgende uitleg zijn niet opgenomen in Florquin, 'Dr. A.A.A. Terruwe'.
- 146 Vekeman, 'Godsbeeld en liefde', 155.
- 147 Terruwe en Cranenburg, *Hooglied van de nieuwe liefde*, 83-84.
- 148 Email Will Cappetti aan auteur (15 januari 2019).
- 149 Interview Bert Bijnen.
- 150 Interview Henk Delissen.
- 151 Interview Henk Delissen; interview Plony van Beek (3 januari 2021).
- 152 Betreffende bron bevat bijzondere persoonsgegevens waarop de plicht tot geheimhouding berust om de persoonlijke levenssfeer van betrokken(en) te beschermen.
- 153 Zie verder 'Toelichting op het bronnenonderzoek'.
- 154 Volgens het draaiboek waaraan Terruwe zelf ook had bijgedragen, KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3393.
- 155 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 3393, aanwijzingen van Terruwe zelf voor de teksten op het gedachtenisprentje en de grafsteen, z.d.
- 156 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 5596, registratie gemeente Deurne van dubbelgraf voor Jo en Anna.
- 157 Ibidem, inv.nr. 3393, met notities over giften en tegenprestaties, z.d.

EPILOOG

- 1 Pieter van der Ven, 'Een leven lang bevestiging van andermans goedheid', *Trouw* 29 april 2004; Martin Sommer, 'Gevierde psychiater van de katholieke emancipatie': Anna Terruwe (1911-2004), *De Volkskrant* 1 mei 2004.
- 2 Willem Bouwman, 'Neurotische priesters en een begrijpende psychiater: Anna Terruwe, psychiater (aflevering 3 in de reeks *Spreekende vrouwen*, over vrouwen die van zich lieten horen in de kerkgeschiedenis), *Nederlands Dagblad* 30 juli 2007. Zie tevens Driessen, 'Anna Terruwe 1911-2004, Psychiater'; Abma, 'Terruwe, Anna Alberdina Antoinette (1911-2004)'; Monteiro, 'Katholieke psychotherapie'.
- 3 Festen, 'In memoriam', 800.
- 4 Ibidem, 797. Vgl. Marlet, 'Kritische kanttekeningen'.
- 5 Pieter van der Ven, 'Een leven lang bevestiging van andermans goedheid', *Trouw* 29 april 2004.
- 6 Interviews Plony van Beek (1 december 2021 en 3 januari 2022).
- 7 Draaisma, *De man die zijn hoofd verloor*; Sheperd, *A History of Delusions*; Freeman, *A history of delusions* (BBC 4 podcast).
- 8 Henk Kroon, *Pubers voor God*; vgl. Van Schaik, *Alfrink*, 526-527.
- 9 Hoofdstuk 8 ('Ongemakkelijke boodschappen').
- 10 Particulier archief, Collectie Baars, Terruwe aan Baars, 17 mei 1977.
- 11 Van Breemen, *Wie is dr. Anna Terruwe?*, 20; aangehaald door Abma, 'Terruwe, Anna'.
- 12 Abma, 'Terruwe, Anna', gebruikt het begrip 'solipsisme'; ibidem, 'Bespreking'.
- 13 Ik baseer mij voor dit en het navolgende op Appelo, *Wij-zij*. Met dank aan dr. Brigitte Weusten.
- 14 Particulier archief, email M.H.M.F. Gardeniers-Berendsen aan Bert Bijnen, ter inzage gekregen tijdens het interview met Bijnen.
- 15 AAMB, AD-dossier Duynstee-Terruwe, Map 4, 1 maart 1963.
- 16 Dit en het navolgende is geïnspireerd op Appelo, *Wij-zij*, 35-36, 215.
- 17 Rümke, 'De toekomst der klinische psychiatrie', 142.
- 18 Rümke, 'Persoonlijkheid en psychotherapie', 69-74.
- 19 Van Breemen, *Wie is Dr. Anna Terruwe?*, 4. Vgl. Hilberdink, *Strijd om de ziel*, die beschrijft dat Terruwes protestantse vakbroeder Piet Kuiper zijn eigen assistenten in leeranalyse nam, wat als grensoverschrijding mag gelden.
- 20 Interview Willem Pollmann-Wardenier.

- 21 Interview Plony van Beek (1 december 2021).
- 22 Vgl. De Jong en Mulder, *Vrouwen in de heekunde*, 289-291.
- 23 Festen, 'In memoriam', 798.
- 24 Vgl. de notie 'onstuimig narcisme' die Heather Clark inzet om te laten zien hoe getalenteerde en wilskrachtige vrouwen als dichteres Sylvia Plath door (vaak maar niet uitsluitend mannelijke) psychiaters als 'ziek' werden beschouwd omdat zij niet bereid waren zich tot hun 'plichten' als echtgenote en moeder te beperken. Clark, *Red Comet*.
- 25 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1915, 'Dr. A. Terruwe en het menselijk geluk. Een KRO-televisieprogramma uitgezonden op dinsdag 18 mei 1971'.
- 26 Florquin, 'Dr. A.A.A. Terruwe'; Emmy van Overeem, 'Psychiater vertelt hoe je gelukkig wordt', *NRC Handelsblad* 20 november 1970, waarin Terruwe naar voren komt als een bijzondere hulpverlener die toegankelijk, begrijpelijk en niet in een medisch jargon spreekt.
- 27 Vgl. Stephan Seiler, "Dann spürt euch mal": zwei Podcasts, eine Bühnenshow und schon wider ein Bestseller. Es läuft mit Stefanie Stahl. Unterwegs mit der Frau die Deutschland therapiert', *Stern* 17 november 2022, 68-71.
- 28 Vgl. Huisman, Vandendriessche en Wils (eds), 'Blurring boundaries'.
- 29 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 1915, 'Dr. A. Terruwe en het menselijk geluk. Een KRO-televisieprogramma uitgezonden op dinsdag 18 mei 1971'.
- 30 Vgl. de brieven die ik ontving van een voormalige patiënte. Betreffende bronnen bevatten bijzondere persoonsgegevens waarop de plicht tot geheimhouding berust om de persoonlijke levenssfeer van betrokkene te beschermen.
- 31 Gertjan van Schoonhoven, 'Heilig geloof in het goede: Anna Terruwe 1911-2004', *Elsevier* 8 mei 2004.
- 32 Martien Keunen, 'Gedenkteken voor Anna Terruwe', *Eindhovens Dagblad*, 15 september 2008.
- 33 Herdenkingsplaat, gezien op 25 januari 2024, <https://www.dwalendoorbrabant.nl/kies-een-levenspad/anna-terruwe/in-de-voetsporen-van-anna-terruwe/herdenkingsplaat-anna-terruwe/>.
- 34 Particulier archief, email M.H.M.F. Gardeniers-Berendsen aan Bert Bijnen, ter inzage gekregen tijdens het interview met Bijnen.
- 35 Inge Jacobs, 'Deurne heeft nieuwe bezienswaardigheden', *Eindhovens Dagblad*, 1 november 2010.
- 36 'Oorzaak van beschadiging bronzen beeld op Anna Terruweplein onbekend', *Eindhovens Dagblad*, 13 januari 2011.
- 37 Gezien op 25 januari 2024, [https://www.deurnewiki.nl/wiki/index.php?title=Anna_Alberdina_Antoinette_Terruwe_\(1911-2004\)](https://www.deurnewiki.nl/wiki/index.php?title=Anna_Alberdina_Antoinette_Terruwe_(1911-2004)).
- 38 Gezien op 25 januari 2024, <https://www.annaterruwestichting.nl/>.
- 39 Gezien op 20 januari 2023, <https://www.vkmo.nl/lidorganisaties/>.
- 40 Westermann, 'Ode aan de koppigheid', 97.
- 41 Westermann, *Generatie Nooitgenoeg*; tevens gezien op 20 januari 2023, <https://www.annaterruwestichting.nl/activiteiten/documentaire/>.
- 42 Westermann, 'Ode aan de koppigheid', 97.
- 43 Westermann, 'Wie was Anna Terruwe?'
- 44 Vgl. Brandsma, *Evenwicht en Harmonie*, voor wie bevestiging als universeel principe de christelijke leer en traditie ontstijgt.
- 45 Vgl. het interview met Denise M. Mari ter gelegenheid van de opening, gezien op 30 mei 2022, <https://www.youtube.com/watch?v=8Q9h64h62Oc&list=PLdyNQ4KAKPluqqLCdRQXJi6aA7aSeqSxH&index=3>; email Lynn Marie Knapke MA aan Marit Monteiro, 22 maart 2016. De videopresentatie van het museum, gezien op 30 mei 2022, <https://vimeo.com/111373524>, staat bol van beelden (klompen, molens, bollenvelden, Amsterdamse grachten) die Nederland en Nederlanders stereotyperen, maar nauwelijks iets met Terruwe te maken hebben. Reprints van foto's en vanuit het museum vervaardigde kaarten, posters en zelfs een placemat met Terruwes beeltenis – maar ook die van haar broer Jo of van heiligen als Thomas van Aquino of Theresia van Lisieux waarmee Terruwe geassocieerd wordt – worden te koop aangeboden, gezien op 30 mei 2022, <https://www.etsy.com/shop/AnnaTerruweMuseum>.
- 46 KDC, 1204, TERA, inv.nr. 2047, Mari aan Terruwe, 24 februari 1994; Kuijpers namens Terruwe aan Mari, 15 maart 1994.
- 47 Festen, 'In memoriam', 800 en vgl. Marlet, 'Kritische kanttekeningen'.
- 48 'Waarom de grootste troost komt van de medemens', interview met Dirk De Wachter, *Buitenhof* 18 december 2022, gezien op 8 januari 2023, https://www.google.com/search?q=buitenhof+de+wachter&rlz=1C-5CHFA_enNL1023NL1023&eq=buitenhof+de+wachter&aqs=chrome..69j57.2952j0j7&sourceid=chrome&ie=UTF-8#fpstate=ive&vld=cid:b73d14fi,vid:pnWB4-roeIo.

TOELICHTING OP HET BRONNENONDERZOEK

- 1 https://storage.knaw.nl/2023-08/verklaring_wetenschappelijke_onafhankelijkheid_2005.pdf.
- 2 <https://www.knmg.nl/actueel/dossiers/behandelingsovereenkomst-wgbo>.
- 3 *KNMG-richtlijn Omgaan met medische gegevens*, december 2022 via <https://www.knmg.nl/actueel/dossiers/medisch-dossier-beroepsgeheim>.
- 4 Interview zr. Giovanni van Lochem.
- 5 Inmiddels opgenomen in Terruwes archief, KDC, 1204, TERA, inv.nrs. 3474 en 3475. Vgl. ibidem, inv.nr. 271, Notulen gezamenlijk overleg Nederlandse en Belgische Terruwe Stichting, die in 1984 de kwestie van overdracht van dit dossier aan het archief van het aartsbisdom Utrecht. Wat zou die overdracht betekenen en hoe lang zou het dossier na overdracht gesloten moeten blijven, waren destijds de vragen. Verdere sporen ontbreken.
- 6 Duynstee was Mathots leidsman, Terruwe enige tijd zijn behandelaar nadat hij in 1950 vanuit het redemptoristenklooster in Wittem naar het Neboklooster in Nijmegen verhuisd was. Mathot verkeerde toen in een persoonlijke crisis, die mede te maken met het publicatieverbod door H. Officie in 1949 van zijn boek met lijdensmeditaties, geïllustreerd door kunstenaar Aad de Haas (1920-1972). Diens werk werd door uiterst rechtse katholieken met fascistoïde trekken verguisd in nazistische termen als 'entartet'. In de opstelling van het H. Officie ten opzichte van Duynstee herkende hij een totalitaire houding van die Romeinse instantie die in een schending van mensenrechten ontaardde. Mathot was onder meer goed bevriend met Terruwes opleider Sjef Prick en ontwikkelingspsycholoog Piet Calon die ook tot Duynstees 'inner circle' behoorden. Ewals, *Gerard Matbot*, 43-74, 72-73, 102-103, 137.
- 7 Aldus door hem aangetekend op AAMB, AD- dossier Willem Duynstee-Anna Terruwe, Map 1.
- 8 Mail A.Th.M van Schaik aan Marit Monteiro, 28-10-2022.
- 9 Monteiro, 'Up close and biographical'.
- 10 Margry, *Vurige liefde*, 280-281.
- 11 Monteiro, 'Katholieke psychotherapie', 305; Margry, *Vurige liefde*, 281.
- 12 AAMB, AD-dossier Willem Duynstee-Anna Terruwe, zes mappen (1955-1968).
- 13 Mailwisseling archivaris dr. Gerrit Vanden Bosch met de auteur, 28 en 29 september 2022 (in bezit auteur); telefoongesprek tussen beiden, 5 oktober 2022.
- 14 Monteiro, 'Discretie en deskundigheid'.

BRONNEN EN LITERATUUR

INTERVIEWS

Plony van Beek	1 december 2021; 3 en 26 januari 2022 (telefonisch)
Anja Den Bok-Mulders	17 maart 2017 (telefonisch)
Bert Bijnen	15 december 2014
Octavia van Breemen	14 juni 2011; 28 oktober 2016; 2 december 2016
Will Cappetti	6 september 2017; 5 november 2022
Pierre Coehorst	14 juli 2017
Henk Delissen	21 januari 2015
Ton en Lies van Genabeek-Van Kessel	8 april 2016
Harrie de Graauw	24 februari 2015
Nel van der Heijden-Rogier en Marcel van der Heijden	16 juli 2018
Isabelle van Lier	11 oktober 2019
Zr. Giovanni van Lochem	1 december 2021
Jan Marlet	12 januari 2012 (door Els Hintzen)
Madelon Meijers-Vos	16 november 2016 (telefonisch)
Jan Meuesen	24 juni 2016
Pieter van Nunen	14 november 2023
Willem(ien) Pollmann-Wardenier	27 augustus 2014
Matthé Prick	11 april 2016
Jeanne van der Reijden-Van Bavel	30 juni 2014
Joan Raemaekers	25 oktober 2023 (telefonisch)
Anneke Rijnhart	24 juni 2016
Harriette van Schaijk-Blankendaal	15 april 2016; 15 juni 2016 (telefonisch)
Cees van der Staak	5 februari 2016
Jan Terlouw	24 januari 2018 (telefonisch)
Ad Vijverberg	5 oktober 2015
Louk Vos	16 november 2016 (telefonisch)
Henk de Wit	19 februari 2014
Richard van Zaaen OFM	20 april 2011 (telefonisch)
Goos Zwanikken	29 oktober 2010

ARCHIEVEN

<i>Archief Aartsbisdom Utrecht, Utrecht</i>	AAU
<i>Archief Bisdom Roermond, Roermond</i>	ABR
<i>Archief Aartsbisdom Mechelen-Brussel, Mechelen</i>	AAMB
Archief Danneels, dossier Willem Duynstee-Anna Terruwe	
AD-dossier Duynstee-Terruwe	
<i>Archiv KZ-Gedenkstätte Dachau, Dachau</i>	
<i>Brabants Historisch Informatie Centrum, 's-Hertogenbosch</i>	BHIC
<i>Erfgoed 's-Hertogenbosch, 's-Hertogenbosch</i>	
<i>Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven, St. Agatha</i>	ENK
Ursulinen	
Clarissen-Capucinessen	
Redemptoristen	
Dominicanen	
Broeders Penitenten	
<i>Gemeentearchief Venray, Venray</i>	
<i>Heemkundekring H.N. Ouwerling, Deurne</i>	
Verzameling DocuDataDeurne	
<i>Het Utrechts Archief</i>	HUA
Collegium Studiosorum Veritas te Utrecht 1889-1961	Veritas
<i>International Tracing Service Archives, Bad Arolsen</i>	ITS
<i>International Instituut voor Sociale Geschiedenis, Amsterdam</i>	IISG
Archief Annie Romein-Verschoor	
<i>Katholiek Documentatie Centrum</i>	KDC
Archief A.A.A. Terruwe	TERA
Archief H.J.F.M. Bless	BLESS
Archief J.J.G. Prick	PRIC
Unie Katholieke Studenten in Nederland	UKSN
Losse Archivalia	LARC
<i>KADOC-KU Leuven. Documentatie- en Onderzoekscentrum voor Religie, Cultuur en Samenleving</i>	KADOC
Archief van de Nederlandse Provincie der Jezuiten	ANSI
Archief Kanunnik Désiré Johannes De Swaef	
Audiovisuele Collectie	
<i>Nationaal Archief, Den Haag</i>	NA
Ministerie van Justitie, Bureaus Kabinet en Juridische Zaken van de Afdeling Politie	
Oorlogsarchief Nederlands Rode Kruis	NRK
<i>Regionaal Archief Nijmegen, Nijmegen</i>	RAN
Paedologisch Instituut St. Joseph te Nijmegen/Ubbergen 1931-1996	PI
C.G.J. Pulles, 1944-1999	
<i>Regionaal Historisch Centrum Eindhoven, Eindhoven</i>	RHCE
<i>Regionaal Historisch Centrum Limburg, Maastricht</i>	RHC Limburg

<i>Rijkarchief Noord-Brabant, 's-Hertogenbosch</i>	RANB
<i>Stadsarchief Rotterdam, Rotterdam</i>	
<i>Van Maerlant Lyceum, Eindhoven</i>	VML
<i>Particuliere archieven</i>	
Collectie Baars	
Collectie interviews over de Nijmeegse psychologie	
Persoonlijke correspondentie Willem Berger (1919-2007)	

AUDIOVISUELE BRONNEN

- Daniel Freeman, *A history of delusions* (podcast BBC radio 4 2018, te beluisteren via <https://www.bbc.co.uk/programmes/m0001d95/episodes/downloads>)
- Maartje Duin, Mina en Mevrouw (podcast VPRO 2024; te beluisteren via <https://www.vpro.nl/programmas/ovt/luister/fragmenten/Mina-en-Mevrouw.html>)
- Emma Westermann, *Generatie Nootgenoeg* (documentaire; Dyzlo Film 2011)

GEDRUKTE BRONNEN EN LITERATUUR

De publicaties van Anna Terruwe zijn opgenomen in haar bibliografie, die volgt op de literatuurlijst. Van literatuur die vrij beschikbaar is op internet, is de vindplaats vermeld. Verwijzingen naar publicaties in dag- en weekbladen zijn opgenomen in de noten, evenals signalementen en korte recensies.

- Abma, Ruud, 'De katholieken en het psy-complex', *Grafiet* 1 (1981-1982) 156-197.
- Abma, Ruud, *De Nijmeegse psychologie vroeger. Interviews* (A. Chorus, E. Breukers, P. Ellerbeck, A. Snijders-Oomen, J. Snijders, I. Frye, A. van Uden en W. Vijftigchild) (Nijmegen 1984; typoscript).
- Abma, Ruud, 'Terruwe, Anna Alberdina Antoinette (1911-2004)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland* 6, gezien op 17 juni 2020, <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn6/terruwe>.
- Abma, Ruud, 'Terruwe, Anna', in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*, gezien op 18 oktober 2021, <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1780-1830/DVN/lemmata/data/Terruwe>.
- Abma, Ruud & Ido Weijers, *Met gezag en deskundigheid. De historie van het beroep psychiater in Nederland* (Amsterdam 2005).
- Abma, Ruud, 'Bespreking van H. Vekeman (red.), Bevestiging (2004)', *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* 10 (2005) 1063-1066.
- Abma, Ruud, 'Leven en werken van P.C. Kuiper, psychiater', in: *Psychiatrie en Filosofie*, gezien op 10 februari 2024, <https://www.psychiatrieenfilosofie.nl/recensie-strijd-om-de-ziel>.
- Abts, Devon e.a., *Maria Magdalena. Kroongetuige, zondaar, feminist* (Zwolle/Utrecht 2021).
- Ackermans, Gian & Marit Monteiro (red.), *Mannen Gods. Clericale identiteit in verandering* (Hilversum 2007).
- Aerts, Mieke, *De politiek van de katholieke vrouwenemancipatie. Van Marga Klompé tot Jacqueline Hillen* (Amsterdam 1994).

- Albach, Francine, 'Liefde en manipulatie in de hulpverlening', *Promise* 15:3 (1999) 16-29.
- Appelo, Martin, *Wij-zij: gaat de wereld aan narcisme ten onder?* (Amsterdam 2017).
- Baars, Conrad W., *How to treat and prevent the crisis in the priesthood* (Chicago 1972; Synthesis Series).
- Baars, Conrad W., *A priest for all seasons. Masculine and celibate* (Chicago 1972; Synthesis Series).
- Baars, Conrad W., *Born only once. The miracle of affirmation* (Chicago 1975).
- Baars, Conrad W., *Healing the unaffirmed: recognizing deprivation neurosis* (New York 1979).
- Baars, Conrad W., *Feeling and healing your emotions* (Plainfield, NJ 1979).
- Bakker, Catharina & Leonie de Goei, *Een bron van zorg en goede werken. Geschiedenis van de geestelijke gezondheidszorg in Noord-Holland-Noord* (Amsterdam 2002).
- Baneke, David, *Synthetisch denken. Natuurwetenschappers over hun rol in een moderne maatschappij, 1900-1940* (Hilversum 2008).
- Bartels, A.J.H., F.J.J. Buytendijk & C.J.B.J. Trimbos. *De niet aanwezige huisvrouw. Beschouwingen over de buitenshuis werkende gehuwde vrouw* (Hilversum 1962).
- Bastiaans, J., 'De vertaling van de klacht', in: F.J.J. Buytendijk, J. Bastiaans & C. Verhoeven, *Taal en gezondheid* (Utrecht/Antwerpen 1969; *Geestelijke Volksgezondheid* 40) 23-39.
- Bastiaans, J. e.a., *Raakvlak heel de mens* (Leiden 1976).
- Bastiaans, J., 'Over zijswijzen', in: Vekeman, (red.), *Bevestigend samenleven*, 37-49.
- Beex, H., 'Geef me je hand. Een gesprek met dr. A.A.A. Terruwe', *Bisdomblad [Bisdom Den Bosch]* 50,21 (19 mei 1972) 6-7.
- Bekker, H., e.a. (red.), *St.-Catharina – Van Maerlant 80 jaar lyceum Eindhoven* (Eindhoven 1999).
- Belzen, J.A. van, 'Rümke, Henricus Cornelius (1893-1967)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland* 5, gezien op 15 april 2020, <http://resources.huygens.knaw.nl/bwnr1880-2000/lemmata/bwn5/rumke>.
- Belzen, J. van & A. Uleyn (red.), *Rümke over geestelijke gezondheid en levensbeschouwing* (Baarn 1986).
- Belzen, J. van & A. Uleyn, 'Gezondheid, gezondheidszorg en levensbeschouwing in het werk van H.C. Rümke', in: Van Belzen & Uleyn (red.), *Rümke over geestelijke gezondheid en levensbeschouwing*, 7-18.
- Belzen, J.A. van & R. ter Meulen, 'In de ban van de ziel. L. Bouman (1869-1936) en het ontstaan van de "psychologische" psychiatrie', *Tijdschrift voor Psychiatrie* 30 (1988) 255-269.
- Berg, J.H. van den, 'Ontmoeting met Szasz en enkele nagedachten', in: Vekeman (red.), *Bevestigend samenleven*, 149-157.
- Berger, Willem, 'Psychologische problemen als grond voor ontmoediging', *Tijdschrift voor Geestelijk leven* XI:2-3 (1955) 631-637.
- Berry, Jason & Gerald Renner, *Vows of silence. The abuse of power in the papacy of John Paul II* (New York etc. 2004).
- Bevestigen: de visie van dr. Anna Terruwe, grondlegster van de bevestigingsleer. Bijeengebracht en toegelicht door Octavia E.L. van Breemen* (Heeswijk Dinther 2017).
- Binnenveld, Hans & Rob Wolf, *Een huis met vele woningen. 100 jaar katholieke psychiatrie, Voorburg 1885-1985* ('s-Hertogenbosch 1985).
- Blackbourn, David, *Marpingen: Apparitions of the Virgin Mary in Nineteenth-Century Germany* (Londen 1994).
- Bless, H.J.F.M., *Pastoraal psychiatrie* (Roermond 1934; 2e geheel herziene druk; Roermond 1945; 3e druk; Roermond 1947).

- Bless, H.J.F.M., *Psychiatrische Inrichting "Voorburg" te Vught* (Eindhoven 1935).
- Bless, H.J.F.M., 'Over Roeping en psychose', *Nederlandse Katholieke Stemmen* 37 (1937) 164-174, 199-206.
- Bless, H.J.F.M., 'Moderne psychotherapeutische adviezen (pastorele beschouwingen)', *R.K. Artsenblad* 30:6 (1951) 165-173.
- Blok, Gemma, *Baas in eigen brein. Anti-psychiatrie in Nederland, 1965-1985* (Amsterdam 2004).
- Blok, Gemma, 'Madness and Autonomy. The Moral Agenda of Anti-Psychiatry in the Netherlands', in: Marijke Gijswijt-Hofstra e.a. (ed.), *Psychiatric cultures compared*, 103-114.
- Blok, Gemma & Joost Vijselaar, *Terug naar Endegeest. Patiënten en hun behandeling in het psychiatrisch ziekenhuis Endegeest 1897-1997* (Nijmegen 1998).
- Blom, J.H., 'Jaren van tucht en ascese. Enige beschouwingen over de stemming in herrijzend Nederland (1945-1950)', in: P.W. Klein & G.N. van der Plaats (red.), *Herrijzend Nederland. Opstellen over Nederland in de periode 1945-1950* (Den Haag 1981) 125-158.
- Boekel, Cornelius Wilhelmus van, *Katharsis. Een filologische reconstructie van de psychologie van Aristoteles omtrent het gevoelsleven* (Utrecht 1957).
- Bok-Mulders, Anja den, *Driemaal bruid. Van non naar moeder* (z.p. [Leusden] 2015).
- Borgman, Erik & Marit Monteiro, 'Katholicisme', in: Meerten ter Borg e.a. (red.), *Handboek Religie in Nederland. Perspectief – overzicht – debat* (Zoetermeer 2008) 86-121.
- Bösch, Frank, 'Historische Skandalforschung als Schnittstelle zwischen Medien-, Kommunikations- und Geschichtswissenschaft', in: Fabio Crivellari e.a. (red.), *Die Medien der Geschichte. Historizität und Medialität in interdisziplinärer Perspektive* (Konstanz 2004) 445-464.
- Bösch, Frank & Lucian Hölscher, 'Die Kirchen im öffentlichen Diskurs', in: idem, *Kirchen – Medien – Öffentlichkeit. Transformationen kirchlicher Selbst- und Fremddeutungen seit 1945* (Gottingen 2009) 7-30.
- Bos, Ben, 'Jan Foudraïne: "De psychiater moet politiek actief worden"', in: De Bruin e.a., *Dat wordt me te gek*, 14-24.
- Bos, Ben & Andries de Jong, 'Jacques Weijel: "De revolutie gaat sneller als hij langzamer gaat"', in: De Bruin e.a., *Dat wordt me te gek*, 119-129.
- Bos, David, *Makelaars in ongeziene waren. Beroepsontwikkeling in de (geestelijke) gezondheidszorg en in het NH predikantenwerk, 1945-1965* (Doctoraalscriptie Universiteit Utrecht 1990).
- Bos, Maarten van den, *Verlangen naar vernieuwing. Nederlands katholicisme 1953-2003* (Amsterdam 2012).
- Bosch, Mineke, *Het geslacht der wetenschap. Vrouwen en hoger onderwijs in Nederland, 1878-1948* (Amsterdam 1994).
- Bosch, Mineke, 'Persona en de performance van identiteit. Parallele ontwikkelingen in de nieuwe biografische geschiedschrijving van gender en van wetenschap', *Tijdschrift voor Biografie* 1, 3 (najaar 2012) 10-21.
- Bosch, Mineke, 'Worstelen met gender en de biografie: een themarecensie', *BMGN – Low Countries Historical Review*, 127, 3 (2012) 50-67, gezien 8 augustus 2014, <https://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.8151>.
- Bosch, Mineke, 'Scholarly Personae and Twentieth-Century Historians: Explorations of a Concept', *BMGN – Low Countries Historical Review* 131, 4 (2016) 33-54, gezien op 13 maart 2017, <http://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.10263>.
- Bosgraaf, Emke, *Gebroken wil, verstorven vlees. Over versterving in het Nederlandse kloosterleven* (Amsterdam 2010).

- Bosmans, J., 'Kolfschoten, Henri Anthonij Melchior Tieleman (1903-1984)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, gezien op 15 april 2017, <http://resources.huylgens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn3/kolfschoten>.
- Bouwer, Klaas, *Brakkenstein. Een Nijmeegse buitenplaats en zijn bewoners* (Nijmegen 2018).
- Brabers, Jan, *De Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Katholieke Universiteit Nijmegen, 1923-1982* (Nijmegen 1994).
- Brabers, Jan, *Hippocrates op Heyendaal. Ontstaan en ontplooiing van de Faculteit der Medische Wetenschappen van de Radboud Universiteit Nijmegen, 1951-2001* (Nijmegen 2009).
- Brabers, Jan, 'Sjef Prick 1909-1978, hoogleraar neurologie en psychiatrie', in: *Biografisch Woordenboek Gelderland* 8 (Hilversum 2011) 103-105.
- Brandsma, Wytze, *Evenwicht en Harmonie* (z.p. 2021).
- Breemen, Octavia E.L. van, *Wie is Dr. Anna Terruwe? Een beschrijving van het leven en levenswerk van dr. Anna Terruwe, zenuwarts, aan de hand van authentieke gegevens in chronologische volgorde* (Deurne 1993).
- Brinkmann, Svend, *Diagnostic cultures: a cultural approach to the pathologization of modern life* (New York 2016).
- Broek, Hans van den, *Vroedvrouwen, vlekjes en vondelingen*, gezien op 25 februari 2021, [https://www.heemkundekringmyerle.nl/publicaties/Vroedvrouwen,%20vlekjes%20en%20vondelingen%20\(Hans%20van%20den%20Broek\).pdf](https://www.heemkundekringmyerle.nl/publicaties/Vroedvrouwen,%20vlekjes%20en%20vondelingen%20(Hans%20van%20den%20Broek).pdf).
- Bruijn e.a., Gerard de, *Dat wordt me te gek. De psychiatrie kritisch bekeken* (Amsterdam 1972).
- Bruijn, Gerard de, 'Anna Terruwe: De enig goede drug is bevestiging', in: De Bruin e.a., *Dat wordt me te gek*, 51-65.
- Buchheim, Eveline & Ralf Futselaar, *Uit zorg verdreven. Het Nederlandse krankzinnigenwezen tijdens de Tweede Wereldoorlog* (Amsterdam 2023).
- Buelens, Geert, *Wat we toen al wisten. De vergeten groene geschiedenis van 1972* (Amsterdam 2022).
- [Buytendijk, F.J.J.], 'Over Psycho-analyse. Inleiding van prof. dr. F.J. Buytendijk', *R.K. Artsenblad* 30, 6 (1951) 155-158.
- Calon, P.J.A. & J.J.G. Prick, 'Enkele beschouwingen over het neurosevraagstuk bij priesters en religieuzen in verband met de problematiek van het psychologisch advies', *R.K. Artsenblad* 7 (1951) 189-193.
- Carp, E.A.D.E., *Grondslagen van psychotherapie* (Lochem 1954).
- Carp, E.A.D.E., 'Klinische lessen. Blootleggende psychotherapie', *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 102 II 27 (1958) 1289-1291.
- Carp, E.A.D.E. & A.J. Marx, *Het exhibitionisme in zijn psychopathologische en forensische betekenis* (Amsterdam 1933).
- Caruso, Igor, *Psychoanalyse und Synthese der Existenz. Beziehungen zwischen psychologischer Analyse und Daseinswerten* (Wenen 1952).
- Chorus, Alphons, 'Psychoanalyse', in: *De Katholieke Encyclopaedie* dl. 20 (Amsterdam/Antwerpen 1954²) 550-553.
- Chorus, Rogier, *Alfons Chorus: beeld van de mens en psycholoog* (Amsterdam 2019).
- Clark, Heather, *Red comet. The short life & blazing art of Sylvia Plath* (Londen-New York 2020).
- Collini, Stefan, *Absent minds. Intellectuals in Britain* (Oxford 2006).
- Comte, Madeleine, *Sauvetages et baptêmes. Les religieuses de Notre-Dame de Sion face à la persécution des juifs en France 1940-1944* (Parijs 2003).

- Dalbiez, Roland, *La méthode psychoanalytique et la doctrine freudienne* 2 dln. (Parijs 1936).
- Deetman, Wim, Nel Draijer, Pieters Kalbfleisch, Harald Merkelbach, Marit Monteiro & Gerard de Vries, *Seksueel misbruik van minderjarigen in de rooms-katholieke kerk deel 1* (Amsterdam 2011).
- Dehue, Trudy, *De regels van het vak. Nederlandse psychologen en hun methodologie 1900-1985* (Amsterdam 1990).
- Dehue, Trudy, *Ei, foetus baby: een nieuwe geschiedenis van zwangerschap* (Amsterdam 2023).
- Dellepoort, J.J., *De priesterroepingen in Nederland. Proeve van een statistisch-sociografische analyse* (s-Gravenhage 1955).
- Derks, Marjet, *Heilig moeten. Radicaal-katholiek en retro-modern in de jaren twintig en dertig* (Hilversum 2007).
- Derks, Marjet, 'The gospel of the old – Media, gender, and the invisible conservative Dutch catholic in the long 1960s', *Schweizerische Zeitschrift für Religions- und Kulturgeschichte* 104 (2010) 135-154.
- Derks, Marjet, 'Liesbeth Allard (1904-1991), Graalleidster, taalkundige, antropologe', *Jaarboek Numaga* 60 (2013) 20-21.
- Derks, Marjet & Saskia Verheesen-Stegeman, *Wetenschap als roeping. Prof dr Christine Mohrmann (1903-1988), classica* (Nijmegen 1998).
- Derks, Marjet & Chris Dols, 'Sprekende cijfers. Katholieke sociaalingenieurs en de escenering van de celibaatcrisis, 1963-1972', *Tijdschrift voor geschiedenis* 123:3 (2010) 414-429.
- Desmazières, Agnès, *L'inconscient au paradis. Comment les catholiques ont reçu la psychanalyse, 1920-1965* (Paris 2011).
- Desmazières, Agnès, "Psychoanalyse et confession". Le débat américain (1947-1958)', in: Catherine Guyon, e.a. (red.), *Liberté des consciences et religion. Enjeux et conflits, XIIIe-XXe siècle* (Rennes 2018).
- Dijk, Gerrit van, *Leidse hoogleraren Wiskunde 1575-1975* (Leiden 2011) 50-51, gezien op 10 maart 2020, https://www.universiteitleiden.nl/binaries/content/assets/science/mi/boek-leidse-wiskundigen-met-omslag_universiteit-leiden.pdf.
- Dijk, F. van, C. Rodenburg & P. van Amerongen, *Het artsenverzet en Kamp Amersfoort* (Zandvoort 2021).
- Dols, Chris, *Fact Factory. Sociological expertise and episcopal decision making in the Netherlands, 1946-1972* (Nijmegen 2014).
- Dols, Chris, 'Of religious diseases and sociological laboratories: towards a transnational anatomy of Catholic secularization narratives in Western Europe, 1940-1970', *Journal of Religion in Europe* 9 (2016) 107-132.
- Dols, Chris, Joep van Gennip & Lennert Savenije (red.), *Dienstbaar onder vuur. Religieuzen en de Tweede Wereldoorlog* (Hilversum 2016).
- Doyle, Thomas P. & Stephen C. Rubino, 'Catholic clergy sexual abuse meet civil law', *Fordham Urban Law Journal*, 31, 2 (2004) 549-616.
- Doyle Thomas P. e.a., *Sex, priests and secret codes. The catholic church's 2000-year paper trail of sexual abuse* (Los Angeles 2005).
- Draaisma, Douwe, *De man die zijn hoofd verloor. Over wanen en illusies* (Groningen 2022).
- Driessen, A.M.A.J., 'Anna Terruwe 1911-2004, Psychiater', in: *Biografisch Woordenboek Gelderland* 6 (Hilversum 2007) 119-123, gezien op 6 augustus 2014, http://www.biografischwoordenboek-gelderland.nl/bio/6_Anna_Terruwe.
- Drunen, Peter van, 'Van gestichtsarts tot psychiater. Een kleine historische demografie van een beroepsgroep', *Maandblad geestelijke volksgezondheid* 63, 9 (2008) 704-717.

- Duynstee, F.J.F.M., *Crisis van redelijkheid. Herdenkingsrede ter gedachtenis aan prof. mr. W.J.A.J. Duynstee c.s.s.r., uitgesproken op vrijdag 15 november 1968 om 10.00 uur in de aula van de Katholieke Universiteit te Nijmegen* (Hilversum 1969).
- Duynstee, W.J.A.J., 'De verdringingstheorie beoordeeld van Thomistisch standpunt. Inleiding voor de Alg. Vergadering der Vereniging voor Thomistische Wijsbegeerte, 1935', in: *Psychoanalyse: Verslag van de tweede algemeene vergadering der vereniging voor thomistische wijsbegeerte* Bijlage *Studia Catholica* (Nijmegen 1935) 32-57.
- Duynstee, W.J.A.J., *Over recht en rechtvaardigheid* (s-Hertogenbosch 1956).
- Duynstee, W.J.A.J. 'Moederschap of bruidschap van Maria in het Verlossingswerk?', *Tijdschrift voor theologie* 1 (1961) 109-131.
- [Duynstee, W.J.A.J.], *Verspreide opstellen prof. mr. W.J.A.J. Duynstee C.s.s.R.* (Roermond 1963).
- Duynstee, W.J.A.J., *De roeping van Maria* (Bilthoven 1966).
- Eijl, Corrie van, *Het werkzame verschil. Vrouwen in de slag om arbeid, 1898-1940* (Hilversum 1994).
- Ellerbeck, P., 'Psychologische inleiding over de masturbatie', *R.K. Artsenblad* 28, 4 (1949) 75-79.
- Es, Bart van, *The cut out girl. A story of war and family, lost and found* (Londen 2019).
- Essen, Mineke van, *Opvoeden met een dubbel doel. Twee eeuwen meisjesonderwijs in Nederland* (Amsterdam 1990).
- Ewals, Leo, *Gerard Matbot: redemptorist en kunstenaar* (Voorburg 2003).
- Farnsworth, Dana L. & Francis J. Braceland, *Psychiatry, the clergy, and pastoral counseling. The St. John's Story* (Minnesota 1969).
- Faulkner, Howard J. & Virginia D. Pruitt (eds.), *Dear Dr. Menninger. Women's voices from the Thirties* (Columbia/Londen 1997).
- Festen, Theo, 'In memoriam: Anna Terruwe (1911-2004)', *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* 59 (2004) 797-800.
- Flim, Bert Jan, *Onder de klok. Georganiseerde hulp aan Joodse kinderen* (Amsterdam 2012).
- Flipse, Ab, *Christelijke wetenschap. Nederlandse rooms-katholieken en gereformeerden over de natuurwetenschap, 1880-1940* (Hilversum 2014).
- Florquin, Joos, 'Dr. A.A.A. Terruwe-Vossenlaan 1, Nijmegen (Nederland)', in: idem, *Ten huize van 18* dln. (Antwerpen 1974) dl. 10, 172-207, gezien op 8 augustus 2014, http://www.dbnl.org/tekst/flor007tenh10_01/flor007tenh10_01_0005.php.
- France, Peter & William St Clair (eds.), *Mapping Lives. The Uses of Biography* (Oxford 2010²).
- Francis, Gavin, *Adventures in human being* (Londen 2015).
- Fraysse, René, *De Francfort à Dachau: souvenirs et croquis* (z.p. 1946).
- Fussinger, Catherine, 'Du rôle des femmes et des hommes dans le développement de la pédo-psychiatrie en Suisse romande (1930-1950)', in: Jacqueline Carroy (ed.), *Les femmes dans les sciences de l'homme (XIXe-XXe siècles). Inspiratrices, collaboratrices ou créatrices?* (Parijs 2005) 107-123.
- Gardeniers-Berendsen, M.H.M.F., "Het is niet voor het eerst dat ik mij buig over de verhouding tussen bevestiging en politiek", in: Vekeman (red.), *Bevestiging*, 302-319.
- Gehmacher, Johanna, Kirsti Niskanen & Katharina Prager, 'Introduction: knowledge making, everyday life and gendered scientific/scholarly personae', *The European Journal of Life Writing* XI (2022) WG1-WG12, gezien op 1 maart 2023, <https://doi.org/10.21827/ejlw.11.38231>.
- Gerets, J.P., 'De bevestigde onderwijzer(es). Poging tot vulling van een profiel', *Jeugd in School en wereld. Maandblad gewijd aan het pedagogisch denken en handelen in deze tijd* 69:8 (1975) 350-355.

- Gerritse, Th., 'Katharsis: bij de dissertatie van dr. C.W. van Boekel', *Roeping* 36:8 (1960) 457-464.
- Gerritse, Dorus, 'Lichamelijkheid en bevestiging', in: Vekeman (red.), *Bevestigend samenleven*, 245-256.
- Gerritse, Dorus, 'Prof. Mr. W.J.A.J. Duynstee C.SsR, pastor en filosoof', *Mededelingenblad Dr. A Terruwe-Stichting* 6 (april 1986) 2-15.
- Gerritse, Dorus, 'Duynstee, pastor en filosoof', in: C.E.M. Struyker Boudier e.a., *De 'Oude Duyn' herdacht* (Nijmegen 1987) 18-29.
- Gerritse, Dorus, *Een broekzak vol. Onderwijs als onthullen van rijkdom* (Tilburg 1980).
- Gerritse, Dorus, *Over kleine dingen. Een inleiding in de haptonomie* (Maarssen 2002).
- Gijswijt-Hofstra, Marijke & Harry Oosterhuis, 'Psychiatrische geschiedenissen', *BMGN – Low Countries Historical Review* 116, 2 (2001) 162-197.
- Gijswijt-Hofstra, Marijke, Harry Oosterhuis, Joost Vijsselaar & Hugh Freeman (eds.), *Psychiatric Cultures Compared. Psychiatry and Mental Health Care in the Twentieth Century: Comparisons and Approaches* (Amsterdam 2005).
- Gilcher-Holthey, Ingrid, *Eingreifendes Denken. Die Wirkungschancen von Intellektuellen* (Weilerstwiß-Metternich 2007).
- Gillespie, Kevin, *Psychology and American catholicism. From confession to therapy?* (New York 2001).
- Goddijn, Walter, Jan Jacobs & Gérard van Tillo, *Tot vrijheid geroepen: katholieken in Nederland 1945-2000* (Baarn 1999).
- Goey, Leonie de, *De psychohygiënist. Psychiatrie, cultuurkritiek en de beweging voor geestelijke volksgezondheid in Nederland, 1924-1970* (Nijmegen 2001).
- Götz von Olenhusen (red.), Irmtraud, *Wunderbare Erscheinungen. Frauen und katholische Frömmigkeit im 19. und 20. Jahrhundert* (Paderborn etc. 1995).
- Goldbrunner, Josef, *Personale Seelsorge. Tiefenpsychologie und Seelsorge* (Freiburg 1954).
- Goudzwaard, Bob, 'Tussen de klippen door. Om het openhouden van perspectieven voor beleid en samenleving. College ter gelegenheid van het afscheid als hoogleraar aan de Vrije Universiteit', in: Griffioen en Noordegraaf (red.), *Bewogen realisme*, 5-27.
- Govers, Frans, *Stemmen uit Dachau* (Hapert 1990).
- Grever, Maria & Berteke Waaldijk, *Feministische openbaarheid. De nationale tentoonstelling van vrouwenarbeid in 1898* (Amsterdam 1998).
- Grever, Maria, 'Monarchie en geschiedschrijving. De vorstenbiografie revisited', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 126 (2013) 378-387.
- Griffioen, Sander & Herman Noordegraaf (red.), *Bewogen realisme. Economie, cultuur, oecumene. Bij het afscheid van Bob Goudzwaard* (Kampen 1999).
- Griffioen, Sander & Herman Noordegraaf, "Ik heb bepaald geen saai leven gehad." Interview met Bob Goudzwaard', in: Griffioen en Noordegraaf (red.), *Bewogen realisme*, 28-43.
- Grijs, F.J.A. de, *Goddelijk geheim. Theologisch werk van G.P. Kreling, OP* (Kampen 1979).
- Grossouw, W., *Alles is van U. Gewijde en profane herinneringen* (Baarn 1981).
- Grotenhuis, Saskia, *Op zoek naar middelbaar onderwijs. HBS, gymnasium, MMS en lyceum in discussie tussen 1900 en 1970* (Amsterdam 1998).
- Guex, Françoise, *Le Névrose d'abandon* (Parijs 1950).
- Hacking, Ian, 'Making up People', in: T. Heller, S. Morton & D. Welburg, *Reconstructing individualism* (Stanford 1986), gezien op 11 september 2020, https://serendipstudio.org/oneworld/system/files/Hacking_making-up-people.pdf.

- Hannig, Nicolai, 'Scandals, Affairs and the Rise of Religion Journalism in Post-War Germany', in: Marit Monteiro, Wilhelm Damberg & Jan De Maeyer (eds.), *Child sexual abuse in the churches. Historical approaches in Belgium, Germany and the Netherlands* (Nijmegen-Leuven 2016); theme issue *Trajecta. Religion, Culture and Society in the Low Countries* 25:1 (2016) 23-39.
- Hanraets, P.H.L., 'De Dr. A. Terruwe-Stichting en haar zuster-organisatie in België. De V.Z.W. Dr. A Terruwe', in: Vekeman (red.), *Bevestigend samenleven*, 333-339.
- Harris, Alana, 'Introduction: The Summer of '68 – Beyond the Secularization Thesis', in: Alana Harris (eds.), *The schism of '68. Catholicism, contraception and Humanae Vitae in Europe, 1945-1975* (Basingstoke etc. 2018) 1-20.
- Harten, Coen van, *De zorg. Louk Israëls' onderduikgeschiedenis* (Amsterdam 2005).
- Hautvast, Suzanne, *Wegwijzer in de Wetenschap. Prof. Dr. Jacoba Hol (1886-1964), fysisch-geografie* (Nijmegen 2002).
- Havermans, F.M.M., *Opstellen over forensische psychiatrie* (Roermond-Maaseik 1956²).
- Healey, Robert C., *A Catholic book chronicle. The story of P.J. Kenedy and Sons, 1826-1951* (New York 1951).
- Heek-Töwe, I. van, 'Bevestiging op een bevestigd huis. Drie lezingen van Dr. Anna Terruwe op Kasteel Bergh, 's-Heerenbergh (Gelderland)', in: Vekeman (red.), *Bevestigend samenleven*, 207-218.
- Heerma van Vos, A.J., 'Een portret van Kees Trimbos', in: B.P.R. Gersons e.a. (red.), *In het spoor van Kees Trimbos. Denkbeelden over preventieve en sociale psychiatrie* (Deventer 1990) 201-220.
- Heijden Rogier, Nel van der, *Regina Coeli. Klooster en meisjespensionaat in Vught 1903-1971* (Nijmegen 2002).
- Heimlich, Henry, *Heimlich's maneuvers. My seventy years of lifesaving innovation* (Amherst-New York 2014).
- Helman, Cecil, *An amazing murmur of the heart. Feeling the patient's beat* (Londen 2014).
- Hengeveld, M.W., 'De psychopathologie van Karl Jaspers: toen en nu', *Tijdschrift voor Psychiatrie* 48 (2006) 835-842.
- Hengeveld, M.W., 'Vijftig jaar transities in de psychiatrie', *Tijdschrift voor psychiatrie* 50 (2008) 19-21.
- Henkes, Barbara, *Heimat in Holland. Duitse dienstmeisjes 1920-1950* (Amsterdam 1995).
- Hilberdink, Koen, *Strijd om de ziel: het leven van P.C. Kuiper (1919-2002) in de psychiatrie* (Amsterdam 2023).
- Hirshbein, Laura D., *American Melancholy. Constructions of depression in the twentieth century* (New Brunswick-New Jersey-Londen 2009).
- Heynickx, Rajesh, *Meetzucht en mateloosheid. Kunst, religie en identiteit in Vlaanderen tijdens het interbellum* (Nijmegen 2008).
- Heynickx, Rajesh & Jan De Maeyer (eds.), *The Maritain Factor. Taking Religion into Interwar Modernism* (Leuven 2010).
- Heijst, Annelies van, Marjet Derks & Marit Monteiro, *Ex caritate. Kloosterleven, apostolaat en nieuwe spirit van actieve vrouwelijke religieuzen in Nederland in de 19e en 20e eeuw* (Hilversum 2010).
- Heijst, Annelies van & Marjet Derks, *'Ik heb als een razende geleefd': biografie van Tine Halkes, 'aartsmoeder' van de feministische theologie* (Nijmegen 2016).
- Hof, Sonja van 't, *'Een ambt, hoog en subtiel...'* *Psychiaters over psychiatrie 1971-1996* (Utrecht 1996).
- Hofstee, Siem, *Van periodieke onthouding naar pil. De rol van de RK Artsenvereniging en haar leden in het anticonceptiedebat in de periode 1945-1970 in Nederland* (Nijmegen 2012).

- Holmes, Richard, 'The proper study?', in: France & St Clair (eds.), *Mapping Lives*, 7-18.
- Hoogbergen, T.G.A., *Over geestdrift en bevlogenheid. 75 jaar Ons Middelbaar Onderwijs 1916-1991* (Tilburg 1991).
- Hubbard, David G., *The skyjacker. His flights of fantasy* (New York 1971).
- Huisman, Frank, 'From Exploration to Synthesis. Making New Sense of Psychiatry and Mental Health Care in the Twentieth Century', in: Gijswijt-Hofstra e.a. (eds.), *Psychiatric Cultures Compared*, 405-422.
- Huisman, Frank, Joris Vandendriessche & Kaat Wils (eds.), 'Blurring boundaries: Towards a Medical History of the Twentieth Century', *BMGN – Low Countries Historical Review* 132, 1 (2017), gezien op 6 september 2017, <https://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.10306>.
- Hülsken, Marloes, *Kiezen voor kinderen? Vrouwentijdschriften en hun lezeressen over het katholieke huwelijksleven, 1950-1975* (Hilversum 2010).
- Hutschemaekers, Giel, *Neurosen in Nederland. Vijfentachtig jaar psychisch en maatschappelijk onbehagen* (Nijmegen 1990).
- Hutschemaekers, Giel J.M. & Harry Oosterhuis, 'Psychotherapy in The Netherlands after the second World War', *Medical History* 48 (2004) 429-448.
- Janssen, Mariette, 'Een biddende psychiater', *Getuigenis van Gods liefde: katholiek magazine* 9:5 (1994) 23-25.
- Jansen, Suzanna, *De omwenteling of de eeuw van de vrouw* (Amsterdam 2022).
- Janssens, Angélique, 'The Rise and Decline of the Male Breadwinner Family? An Overview of the Debate', *International Review of Social History* 42 (1997) 1-23.
- Jong, H.Th.M. de, *Een vrouw met een missie? Eleonora Agatha Schröder (*1916). Het leven van een leek in dienst van de kerk* (doctoraalscriptie Radboud Universiteit 1998).
- Jong, Ella de & Wilhelmina Mulder, *Vrouwen in de heelkunde. Een cultuurhistorische beschouwing* (Amsterdam 2002).
- Jongerius, Piet, 'Le phénomène hollandais. Een geschiedenis van het psychotherapeutisch veld', in: Joost Vijsselaar (red.), *Ambulant in zicht. Verslag van het symposium op 17 januari 1986 te Zeist* (Utrecht 1987) 120-136.
- Joosten, L.M.H., *Katholieken en Fascisme in Nederland 1920-1940* (Hilversum/Antwerpen 1964).
- Jutel, Annemarie, *Putting a name to it: diagnosis in contemporary society* (Baltimore MD 2011).
- Jutel, Annemarie, 'Sociology of diagnosis. A preliminary review', in: P.J. McGann, David J. Hutson & Barbara Katz Rothman, *Sociology of diagnosis* (Bingley 2011; *Advances in Medical Sociology* 12) 3-32.
- Keizer, Madelon de, 'Inleiding', in: idem & Sophie Tates (red.), *Moderniteit, modernisme en massacultuur in Nederland 1914-1940* (Zutphen 2004) 9-44.
- Kerkhoven, Annemarie & Joost Vijsselaar, 'De zorg voor zenuwlijders rond 1900', in: G. Hutschemaekers & C. Hrachovec (red.), *Heer en heelmeesters; Negenig jaar zorg voor zenuwlijders in het Christelijk Sanatorium te Zeist* (Nijmegen 1993) 27-58.
- Keultjes, Theo J., *Babberich. Kerk en Klooster* (Zevenaar 1995).
- Kinckad-Weeks, Mark, 'Writing Lives Forwards: A Case for Strictly Chronological Biography', in: France & St Clair (eds.), *Mapping Lives*, 235-252.
- Kinsey, Alfred C., Clyde E. Martin & Wardell B. Pomeroy, *Sexual behavior in the human male* (Philadelphia 1948).
- Kinsey, Alfred C. e.a., *Sexual behavior in the human female* (Philadelphia/Londen 1953).

- Klijn, Annemieke, *Verlangen naar Verbetering. 375 Jaar Academische Geneeskunde in Utrecht* (Amsterdam 2011).
- Kol, Alph. van, 'Moraalproblemen. "De neurose in het licht der rationele psychologie"', *Bijdragen uitgegeven door de Philosophische en Theologische Faculteiten der Noord- en Zuid-Nederlandse Jezuïeten* 11, 2 (1950) 172-186.
- [Kol, Alph. van], 'Critiek van Prof. A. van Kol s.j.: Neurose en morele verantwoordelijkheid', *R.K. Artsenblad* 10 (1950) 205-208.
- Koster, Yolanda de, e.a. (red.), *Quid est Veritas?* (Utrecht 1988).
- Kramer, Aik, Emma Westermann & Thijs Launspach, *Het Millennial Manifest. Een nieuwe kijk op keuzestress, prestatiedruk en verbondenheid* (Nijmegen 2017).
- Kroft, A.L., 'Bevestigingsleer en zwakzinnigenzorg', in: Terruwe en Kroft, *De stap over de drempel*, 13-30.
- Kroon, Henk, *Pubers voor God. Het leven op een kleinseminarie in de jaren 1950* (Nijmegen 2001).
- Kroon, Gerard van der, *In de woestijn van de moraal. Een documentaire over de katholieke moraal in de jaren 1945-1965* (Baarn 1965).
- Kruisheer, Klazien, *De dokter, dat ben ik. 65 jaar Vereniging van Nederlandse Vrouwelijke Artsen* (Zutphen 1998).
- Kruisheer, Klazien, 'De geschiedenis van vrouwen in de geneeskunde: voordracht voor de Vereniging voor Neurologie', Sectie Geschiedenis 29 november 2019, Museum Boerhaave, Leiden, gezien op 12 juni 2020, <https://www.vnva.nl/files/277/De%20geschiedenis%20van%20vrouwen%20in%20de%20geneeskunde%20-%20Klazien%20Kruisheer-1.pdf>.
- Kugelmann, Robert, 'Imprimi potest. Roman Catholic censoring of psychology and psychoanalysis in the early 20th century', *History of the Human Sciences* 27:5 (2014) 74-90.
- Kurris S.J., Frans, 'Een bouwpastoor in oorlogstijd, 1942-1946. Pastoor Kolfshoten S.J.', *Nijmeegse Katern* 24:2 (2010).
- Lally, John Jerome, *Interrelationships of statuses in status-sets. The case of catholic psychiatrists* (New York 1968).
- Lammers, Sylvia, 'Twee hoge vrouwen over gewone vrouwen', *Vrouwentongen. Nijmeegse vrouwenkrant* 1,1 (1978) 3-4.
- Langebent, Ad, *Handen op de rug. Gesprek van Ad Langebent met Dr. A. Terruwe, psychiater* (Lochem 1974).
- Lankhorst, Otto S. & Door Timmerman (red.), *Bibliografie van Katholieke Nederlandse Periodieken* Deel 2 Cultuur en ontspanning (Nijmegen 2008).
- Laplanche, Jean & Jean Bertrand Pontalis, *The language of psychoanalysis* (Londen 1988).
- Lateur, Patrick, 'Anton van Wilderode (1918-1998). De zanger van weemoed, verlangen en geluk', *Trajecta. Tijdschrift voor de geschiedenis van het katholiek leven in de Nederlanden* 8,4 (1999) (Themanummer *Het apostolaat van de poëzie: Priester-dichters in Nederland en Vlaanderen*, onder redactie van Lieve Gevers en Jan Roes) 406-421.
- Leers, Humbert, *Literatuur over het geestelijk leven 1945-1956. Gebed/deugden, het religieuze leven, evangelische raden en geloften, het gemeenschappelijk leven* (Woerden 1957).
- Leeuwen, A.J.C. van, 'Henri Jacques van Tulder (geboortedatum 01-05-1819; sterfdatum 25-11-1903) Architect', in: J. van Oudheusden e.a. (red.), *Brabantse biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Noordbrabanders* Deel 2 (Amsterdam-Meppel 1994, gezien op 10 juni 2020, <https://www.brabantserfgoed.nl/personen/t/tulder-henri-jacques-van>).

- Lubbers, R.F.M., 'Epiloog', in: Anna A.A. Terruwe, *Democratie vraagt mondiaal mensbeeld. Bevestiging bevestigd* (Lochem 1990) 30-31.
- Luykx, Paul, *De actie "voor God" 1936-1941: een katholieke elite in het offensief* (Nijmegen 1978).
- Luykx, Paul & Pim Slot (red.), *Een stille revolutie? Cultuur en mentaliteit in de lange jaren vijftig* (Hilversum 1997).
- Luykx, Paul & Pim Slot, 'Voorwoord', in: Luykx en Slot (red.), *Een stille revolutie?*, 7-9.
- Luykx, Paul, *Cornelia de Vogel: leven en bekering* (Hilversum 2004).
- Luykx, Paul, *Daar is nog poëzie, nog kleur, nog warmte. Katholieke bekeerlingen en moderniteit in Nederland, 1880-1960* (Hilversum 2007).
- Luykx, Paul, *Heraut van de katholieke herleving. Gerard Brom, 1882-1959* (Nijmegen 2015).
- Maeder, A., *Uit de praktijk van de psychiater: korte psychotherapie* (Amsterdam 1952).
- Mandemakers, Kees, *HBS en gymnasium. Ontwikkeling, structuur, sociale achtergrond en schoolprestaties, Nederland, circa 1800-1968* (Amsterdam 1996).
- Manning, A.F. e.a. (red.), *Katholieke Universiteit Nijmegen. 1923-1973. Een documentenboek* (Bilthoven 1974).
- Mante, A.W., 'Werk en leer van Mevr. Dr. A.A.A. Terruwe', *Tijdschrift voor Nederlands en Afrikaans* 2:1 (1984) 57-69.
- Margry, Peter Jan, 'Amsterdam, Vrouwe van alle Volkeren', *Bedevaart en Bedevaartplaatsen in Nederland*, gezien op 30 november 2023, <https://www.meertens.knaw.nl/bedevaart/bol/plaats/29>.
- Margry, Peter Jan, *Bloed kruipt! Over de culturele hemoglobine van de samenleving* (Amsterdam 2014).
- Margry, Peter Jan (ed.), *Cold War Mary: Ideologies, Politics, and Marian Devotional Culture* (Leuven 2020).
- Margry, Peter Jan, *Vurige liefde. Het geheim rond het Bloedig Bruidje van Welberg* (Amsterdam 2021).
- Marlet, J.J.C., 'Ontmoeting met handdruk na 30 jaar', in: Vekeman (red.), *Bevestigend samenleven*, 69-79.
- Marlet, J.J.C., 'Hoe het kwam, en hoe het voortgaat. Een inleiding', in: Terruwe en Kroft, *De stap over de drempel*, 7-11.
- Marlet, J.J.C., 'Kritische kanttekeningen bij de terminologie van de bevestigingsleer', in: Vekeman (red.), *Bevestiging*, 70-80.
- Marsh, Henry, *Do no harm. Stories of life, death and brain surgery* (Minneapolis 2015).
- McLeod, Hugh, *The religious crisis of the 1960's* (Oxford 2007).
- Meijer, Maaïke, *M. Vasalis. Een biografie* (Amsterdam 2011).
- Meijer, Maaïke, "M'n hart stond van stocht bijna stil." (F. Harmsen van Beek). *Dichters en hun biografen* (Maastricht 2014).
- Meissner, Hans, *Van hulp en heil. De pastorale psychiatrie van Alphonse Maeder (1882-1971). Een onderzoek naar de betekenis van de helende functie van het christelijk pastoraat voor professionals in de psychiatrische praktijk* (Nijmegen 2003).
- Merriënboer, Johan van, Peter Bootsma & Peter van Griensven, *Van Agt Biografie: Tour de force* (Amsterdam 2008).
- Mertens, A.Th.L.M., 'Gegevens over de gezinnen, waaruit de katholieke priesters voortkomen', *R.K. Artsenblad* 29 (mei 1950) 16-23.
- Meulen, R.H.J. ter, *Ziel en zaligheid. De receptie van de psychologie en van de psychoanalyse onder de katholieken in Nederland 1900-1965* (Nijmegen 1988).

- Monteiro, Marit, *Vroomheid in veelvoud. Geschiedenis van de Franciscanessen van Oirschot, 1797-1997* (Hilversum 2000).
- Monteiro, Marit, *Katholieke cultuur in kantelend perspectief* (Nijmegen 2005).
- Monteiro, Marit, 'Mannen Gods: historische perspectieven op clericale identiteit', in: Ackermans en Monteiro (red.), *Mannen Gods*, 9-32.
- Monteiro, Marit, *Gods Predikers. Dominicanen in Nederland* (Hilversum 2008).
- Monteiro, Marit, 'Re-mastering Religion in the Sixties: "Zeitzeugen" and their Memory Practices', in: Franziska Metzger & Markus Furrer (red.), *Religion, Politik, Gesellschaft im Fokus. Beiträge zur Emeritierung des Zeithistorikers Urs Altermatt* (Fribourg 2010) 79-89.
- Monteiro, Marit, 'De "affaire Terruwe" – oftewel: actuele geschiedenis in de jaren 1960', in: Theo Engelen, Onno Boonstra & Angélique Janssens (red.), *Levenslopen in transformatie. Liber amicorum bij het afscheid van prof.dr. Paul M.M. Klep* (Nijmegen 2011) 148-159.
- Monteiro, Marit, 'Discretie en deskundigheid. Een verkenning van de rol van rooms-katholieke psychiaters in de bestuurlijke aanpak en afhandeling van seksueel misbruik van minderjarigen (1945-1970)', in: Wim Deetman et al., *Seksueel misbruik van minderjarigen in de rooms-katholieke kerk. Deel 2: De achtergrondstudies en essays* (Amsterdam 2011) 43-86.
- Monteiro, Marit, 'Verkondigers van heil. Narratieven van uitgetreden priesters over zelf, geloof en kerk als spiegel van religieuze transformaties in de jaren 1960', in: Mirjam de Baar, Yme Kuiper & Hans Renders (red.), *Religie en biografie: de religieuze factor in de biografie* (Amsterdam 2011) 237-258.
- Monteiro, Marit, 'Katholieke psychotherapie in naoorlogs Nederland. Grenzen, gender en gezag in de affaire Terruwe', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 131:2 (2018) 285-308.
- Monteiro, Marit, 'Scripting the exception. Gender, confession and profession in the post-war Netherlands. A biographical case study of psychiatrist Anna Terruwe (1911-2004)', in: Paul Puschmann & Tim Riswick (eds.), *Building bridges. Scholars, history and historical demography. A festschrift in honor of professor Theo Engelen* (Nijmegen 2018) 178-195.
- Monteiro, Marit, 'Up close and biographical: Integrating "outplaced" sources into the biography of Anna Terruwe (1911-2004), Catholic psychiatrist and "savior of souls"', in: Georgiana Huian e.a. (eds.), *Konflikt und Kontinuität: Religiöse Biografien im 19. und 20. Jahrhundert. Festschrift für Angela Berlis* (Göttingen 2024; in print).
- Mooij, Annet, 'Bastiaans, Jan (1917-1997)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, gezien op 23 januari 2023, <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn6/bastiaans>.
- Montijn, Ileen, *Leven op stand. 1890-1940* (Amsterdam 2003).
- Moonen Csr, C., 'Moraaltheologische kanttekeningen bij een psychotherapeutisch advies', *Nederlandse Katholieke Stemmen* 45 (1949) 43-53.
- Myers-Shirk, Susan E., *Helping the good shepherd: pastoral counselors in a psychotherapeutic culture 1925-1975* (Baltimore 2009).
- Nasaw, David, 'Historians and biography', *American Historical Review* (2009) 573-578.
- Nussbaum, Abraham, 'Profession and Faith. The national guild of catholic psychiatrists, 1950-1968', *Catholic Historical Review* 93:4 (2007) 845-865.
- Otier, Charles, *L'angoisse et la pensée magique. Essai d'analyse psychogénétique appliquée à la phobie et la névrose d'abandon* (Parijs 1947).
- O'Meany, John, 'Reflections on Thomism and Client-Centered Psychotherapy', *Journal of Religion and Health* 9:3 (1970) 203-217.

- Oosterhuis, Harry, 'Between institutional psychiatry and mental health care: social psychiatry in the Netherlands 1916-2000', *Medical History* 4 (2004) 413-428.
- Oosterhuis, Harry, 'Genezen van taboes en onmondigheid. Psychiatrie en publieke moraal in Nederland (1950-1980)', in: Amanda Kluvelde e.a. (red.), *Genezen. Opstellen bij het afscheid van Marijke Gijswijt-Hofstra* (Amsterdam 2005) 80-103.
- Oosterhuis, Harry, 'Insanity and Other Discomforts. A Century of Outpatient Psychiatry and Mental health Care in the Netherlands 1900-2000', in: Gijswijt-Hofstra e.a. (eds.), *Psychiatric Cultures Compared*, 73-102.
- Oosterhuis, Harry, 'Outpatient Psychiatry and Mental health Care in the twentieth Century. International Perspectives', in: Gijswijt-Hofstra e.a. (eds.), *Psychiatric Cultures Compared*, 248-274.
- Orsi, Robert, *History and presence* (Cambridge, Mass./London 2016).
- Osselaer, Tine van, Henk De Smaele & Kaat Wils (eds.), *Sign or Symptom? Exceptional Corporeal Phenomena in Religion and Medicine in the 19th and 20th Centuries* (Leuven/Ithaca NY 2017).
- Oudejans, Frans, 'Ruijgers, Henricus Josephus Cornelis Maria Gerardus (1913-1989)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, gezien op 22 april 2018, URL:<http://resources.huylgens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn4/ruijger>.
- Overeem, Emmy van, *Niet in de zachte bries* (Baarn 1983²).
- Pahud de Mortanges, Elke, *Unheilige Paare? Liebesgeschichten die keine sein durften* (München 2011).
- Palm, Jos, *Moederkerk. De ondergang van rooms Nederland* (Amsterdam/Antwerpen 2012).
- Paul, Herman, 'Introduction: Repertoires and Performances of Academic Identity', *BMGN - LCHR* 131, 4 (2016) 3-7, gezien op 13 maart 2017, <http://doi.org/10.18352/bmgn-lchr.10261>.
- Peijnenburg, J., 'Hoe Nijmeegse kapelaans twee Bossche priesters "bevrijdden"', *Bisdomblad [Bisdom Den Bosch]*, 4 mei 1990, 11-13.
- Pelletier, Denis, 'Le "silence" des intellectuels catholiques français', in: J. Pirotte & E. Louchez (eds.), *Deux mille ans d'histoire de l'Église. Bilan et perspectives historiographiques, Revue d'histoire ecclésiastique XCV* (2000) 289-304.
- Piersma, Hinke, *Doodstraf op termijn. Nederlandse Nacht und Nebel-gevangenen in kamp Natzweiler* (Zutphen 2006).
- Plantenga, Janneke, *Een afwijkend patroon. Honderd jaar vrouwenarbeid in Nederland en (West-) Duitsland* (Amsterdam 1993).
- Plettenburg, Th.J., 'De sociale afkomst der R.K. geestelijkheid', *Sociologisch Bulletin* 3:2 (1949).
- Pothuis, S.J., *Arbeiders-weekloonen in een aantal bedrijven en vakken te Amsterdam* (Amsterdam [1917]).
- Pouwelse, Mineke, *Haarverstanddienstaaraanbetherhart. Middelbaaronderwijsdienstbaarvoor meisjes. Debatten, acties en beleid, 1860-1917* (Tilburg 1993).
- 'Preadvies uitgebracht door de Sociaal Hygiënische Commissie, m.b.v. de Centrale Commissie, Huisartsen Commissie en de Specialisten Commissie in maart 1936 aan de Nederlandse Maatschappij tot Bevordering der Geneeskunst', *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* 42 (oktober 1937) 474-537.
- Prick, J.J.G., 'Psychiatrie', in: *De Katholieke Encyclopaedie* dl. 20 (Amsterdam/Antwerpen 1954²) 549.
- Prick, J.J.G., 'Psychotherapie', in: *De Katholieke Encyclopaedie* dl. 20 (Amsterdam/Antwerpen 1954²) 562-563.
- Prick J.J.G. & P. Calon, 'Puberteits-onanie bij jongens', *R.K. Artsenblad* 4 (1949) 68-74.

- Prick, J.J.G., *De betekenis van het werk van dr. A.A. Terruwe voor de psychiatrie. Tevens een eerste aanzet tot een essay over fenomenologische menskunde ten dienste van de psychiatrie* (Lochem 1973).
- Prick, J.J.G., 'Ten geleide – bij de vierde druk [1976]', in: Terruwe, *De frustratieneurose* (1998⁷) 5-7.
- Pruijt, Marga, 'De verloskundige zorg in Noord-Brabant 1900-1940', *Sociale Wetenschappen* 31,3 (1988) 175-193.
- Pruijt, Marga, 'Roeien, baren en in de arbeid zijn. Vroedvrouwen in Noord-Brabant 1880-1960', in: Maria Grever & Annemiek van der Veen (red.), *Bij ons moeder en ons Jet. Brabantse vrouwen in de 19de en 20ste eeuw* (Zutphen 1989) 122-142.
- Pulles, C.G.J. & C.W. van Boekel MSC, 'Religieuze theologiëstudenten – getest, begeleid en besproken', *Ons Geestelijk Leven* 48:1 (1991) 35-51.
- Raaijmakers, Harrie, *Ook aan Tienray ging de oorlog niet ongemerkt voorbij* (Tienray 2005).
- Raat, Judith de, 'Een gave Gods. Portret van monseigneur Jan Bluysen', in: Ackermans & Monteiro (red.), *Mannen Gods*, 73-84.
- Regt, Ali de, *Arbeidersgezinnen en beschavingsarbeid. Ontwikkelingen in Nederland 1870-1940. Een historisch-sociologische studie* (Meppel, etc. 1984).
- Reijzer, Hans M., *Naar een nieuw beroep. Psychotherapeut in Nederland* (Houten 1993).
- Righart, Hans & Piet de Rooy, 'In Holland staat een huis. Weerzin en vertedering over "de jaren vijftig"', in: Luyck & Slot (red.), *Een stille revolutie?*, 11-18.
- Rijkevorssel, Laetitia M.L. van, *Een wereld apart. Geschiedenis van het Sacré-Coeur in Nederland* (Hilversum 1996).
- R.K. Centraal Bureau voor Onderwijs en Opvoeding, *Jaarboek van het onderwijs en de opvoeding der R.K. jeugd in Nederland en koloniën*.
- Roodenburg, Fred, *Alsof het ons kind was. Een terugblik op de redding van meer dan honderd Joodse kinderen tijdens de Tweede Wereldoorlog, georganiseerd vanuit het Noord-Limburgse dorp Tienray* (Castricum 2011).
- Rosendaal, Joost, *Nijmegen '44. Verwoesting, verdriet en verwerking* (Nijmegen 2017).
- Rümke, H.C., *Psychiatrie als geestes- en natuur-wetenschap. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van hoogleeraar in de faculteit der geneeskunde aan de Rijksuniversiteit te Utrecht op 8 maart 1937* (z.p. [Utrecht], z.j. [1937]).
- Rümke, H.C., *Karakter en aanleg in verband met het ongeloof* (Amsterdam 1939).
- Rümke, H.C., *Een bloeiende psychiatrie in gevaar. Rede ter gelegenheid der viering van den 318-den Dies Natalis der Rijksuniversiteit te Utrecht, gehouden door den rector magnificus dr. H.C. Rümke op 26 maart 1954 in de Domkerk* (Utrecht 1954).
- Rümke, H.C., 'Persoonlijkheid en psychotherapie', in: Van Belzen & Uleyn (red.), *Rümke over geestelijke gezondheid en levensbeschouwing*, 54-74.
- Rümke, H.C., 'De psychische stoornissen van de gezonde mens', in: Van Belzen & Uleyn (red.), *Rümke over geestelijke gezondheid en levensbeschouwing*, 75-85.
- Rümke, H.C., 'De toekomst der klinische psychiatrie. Dr. Alphonse Maeder als klinisch psychiater', in: Van Belzen & Uleyn (red.), *Rümke over geestelijke gezondheid en levensbeschouwing*, 129-144.'
- Rutten, Alex, *Jan Foudraïne. Psychotherapeut, onderzoeker, schrijver* (Amsterdam 2021).
- Ruygers, Hein, 'Zielzorg en therapie. Kritische beschouwing van een document', *Tijdschrift voor Theologie* 5 (1965) 60-88.

- Salomons, Annie, *Toen en nu. Herinneringen uit een lang leven* (Den Haag 1961).
- Saroglou, Vassilis, 'Église(s) et psychologie(s)', in: J. Pirotte & E. Louchez (eds.), 'Deux mille ans d'histoire de l'Église. Bilan et perspectives historiographiques', *Revue d'histoire ecclésiastique* XCV (2000) 709-753.
- Schaik, Ton H.M. van, *Alfrink. Een biografie* (Amsterdam 1997).
- Schim van der Loeff H.J. & J.A.J. Barnhoorn, *Zielszieken en zenurwzieken en hun verpleging* (Roermond/Maaseik 1947*).
- Schloesser, Stephen, *Catholicism in the Jazz Age. Mystic Modernism in Post-War Paris* (Toronto 2005).
- Schultz, Loes, *Nederlandse verloskundigen, hun historie en verloskundig erfgoed. Een veronachtzaamd gebied* (Masterscriptie Universiteit Utrecht 2013).
- Schuyt, Kees & Ed Taveerne, *Welvaart in zwart-wit; IJkpunt 1950* (Den Haag 2000).
- Sheperd, Victoria, *A History of Delusions: The Glass King, a Substitute Husband and a Walking Corpse* (London 2022).
- Siebenheller, B.F.J., *Het Sint Canisiusziekenhuis in oorlogstijd 1940-1945. Een kroniek van vindingrijkheid en solidariteit* (z.p. 2000).
- Simons, E. & L. Winkeler, *Het verraad der clercken. Intellectuelen en hun rol in de ontwikkeling van het Nederlandse katholicisme na 1945* (Baarn 1987).
- Smit, Marieke, *In deugd en wijsheid groeien. Drie door zusters geleide meisjeslycea 1914-1948* (Nijmegen 2019).
- Smulders, F.J.H., 'De "brave old world" van Anna Terruwe. Een eigentijdse beschouwing over "De liefde zoekt [sic] een woning"', *Gawein. Tijdschrift voor psychologie* XVII, 1 (1969) 71-88.
- Smulders, Marieke, *Voor het hogere bestemd. De vorming van een katholieke elite aan drie Nijmeegse jongensinternaten, 1920-1970* (Amsterdam 2023).
- Snelders, Stephen A.M., *LSD en de psychiatrie in Nederland* (Amsterdam 1999).
- Snoeck S.J., A., 'Masturbatie een zware zonde', *R.K. Artsenblad* 28, 4 (1949) 80-88.
- Soeting, Monica, 'De biografie is dood, lang leve de biografie', *Tijdschrift voor Biografie* 6:3 (najaar 2017) 39-45.
- Spek, P.A.F. van der, 'Samenvattend verslag van de studiedag', *R.K. Artsenblad* 30, 7 (1951) 193-200.
- Spiertz, M.G., 'Buijs, Leonardus (1896-1953)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland* 3 (Den Haag 1989).
- Stock, Michael, 'A Thomistic analysis of the concept of repression', *The Thomist. A speculative quarterly review of theology and philosophy* 25:4 (1962) 463-494.
- Stroeken, Harry, 'Carp, Eugène Antoine Désiré Emile', in: idem (red.), *Psychoanalytisch Woordenboek*, gezien op 21 januari 2023, <https://www.pschoanalytischwoordenboek.nl/lemmas/carp-eugene-antoine-desire-emile/>.
- Struyker Boudier, C.E.M., *De Dominicanen. Wijsgerig leven in Nederland en België* Deel II (Baarn 1986).
- 'Stukken met betrekking tot de oprichtingsvergadering van de Nederlandsche Vroedvrouwen-Vereeniging 13 september 1898, met antwoorden op eerder uitgezonden vragenlijst als richtsnoer', *Maandblad voor Praktische Verloskunde hoofdzakelijk ten dienste van Vroedvrouwen* 2, 4 (1898) 50-55.
- Suër, Henk, *Niet te geloven. De geschiedenis van een pastorale commissie* (Bussum 1969).
- Swaan, Abram de, 'Inleiding' in: Christien Brinkgreve, J.H. Onland & Abram de Swaan, *De opkomst van het psychotherapeutisch bedrijf. Sociologie van de psychotherapie* I (Utrecht 1979) 10-33.

- Tonkens, Eveline, *Het zelfontplooiingsregime. De actualiteit van Dennendal en de jaren zestig* (Amsterdam 1999).
- Trimbos, C.J.B.J., 'Het priesterlijk celibaat. Enige psychisch-hygiënische beschouwingen', *Nederlandse katholieke stemmen* 51 (1955) 320-337.
- Trimbos, Kees, 'Bij wijze van inleiding. Een gistende psychiatrie', in: De Bruijn e.a., *Dat wordt me te gek*, 7-13.
- Utrechtsche Studenten Almanak voor 1933* (Utrecht 1932).
- Utrechtsche Studenten Almanak voor 1938* (Utrecht 1937).
- Vaessen, M.J.L., 'Over de masturbatie van de puber (Ontwikkelingsverschijnsel of zonde?)', *R.K. Artsenblad* 28, 4 (1949) 62-67.
- Valk, J.P. de, 'Duynstee, Willem Jacobus Antonius Joseph (1886-1968)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, gezien op 10 oktober 2015, <https://resources.huylgens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn2/duynstee>.
- Vanier, J., 'Learning about affirmation in community with men and women with mental handicaps', in: Vekeman (red.), *Bevestigend samenleven*, 167-178.
- Vekeman, H.W.J., (red.), *Bevestigend samenleven. Een boek voor Dr. A.A.A. Terruwe bij haar 75ste verjaardag* (Keulen 1987).
- Vekeman, H.W.J., 'Inleiding', in: Vekeman, *Bevestigend samenleven*, 9-12.
- Vekeman, H.W.J., 'De categorie van het goede. Een spoor van de mens', in: Vekeman, (red.), *Bevestigend samenleven*, 311-331.
- Vekeman, H.W.J., 'De bevestigingsleer en de filosofische context. Een lezing tijdens de jaarlijkse open college dag 1987 van de Open Filosofische Hogeschool te Bilthoven', *Nederlands Tijdschrift voor Integrale Geneeskunde* 4:22 (1988) 393-402.
- Vekeman, H.W.J., 'Ten geleide', in: A.A.A. Terruwe & Dom Hendrik P. van Cranenburgh em. Abt OSB, *Hooglied van de nieuwe liefde. Antropologie van de weerhoudende liefde* (Averbode/Baarn 1996) 10-16.
- Vekeman, Herman, (red.), *Bevestiging, Erfdeel en opdracht. Anna Terruwe – bevinding en perspectief* (Budel 2004).
- Vekeman, H.W.J., 'Godsbeeld en liefde in de bevestigingsgeschriften', in: Vekeman (red.), *Bevestiging*, 141-165.
- Veldman, Frans, 'Zinvol helpen. Nabeschuiving met oriëntatie op de Haptonomie', in: Bastiaans e.a., *Raakvlak beel de mens*, 39-44.
- Veldman Sr., Frans, 'Bevestigend levensbegin. Het belang van affectieve bevestiging vanaf de conceptie tot de eerste levensfase', in: Vekeman (red.), *Bevestigend samenleven*, 231-243.
- Veldman, Frans, *Ik kende je reeds, voordat ik je heb gezien...!* (z.p. 1983).
- Venlet, T., 'Beschrijving van de inzending der vroedvrouwen op de Tentoonstelling van de Vrouwenarbeid te 's-Gravenhage', *Maandblad voor Praktische Verloskunde hoofdzakelijk ten dienste van Vroedvrouwen* 2, 4 (1898) 55-61.
- Ventresca, Robert, 'The virgin and the bear: religion, society and the Cold War in Italy', *Journal of Social History* 37, 2 (2002) 439-456.
- Verboom, H., 'Het St.-Catharinalyceum 1919-1953', in: Bekker e.a. (red.), *St.-Catharina*, 7-71.
- Verhey, Elma, *Kind van de rekening: het rechtsherstel van de joodse oorlogswezen 1944-2004* (Amsterdam 2005).

- Verhoeven, Dolly, *Werken met gevoel. Geschiedenis van het beroep haptotherapeut in Nederland* (Hilversum 2013).
- Vijselaar, Joost & Ruud Abma, 'Psychiatrie in meervoud. De wetenschappelijke oriëntaties van de Nederlandse psychiatrie in het interbellum (1918-1940)', *Studium. Tijdschrift voor Wetenschaps- en Universiteitsgeschiedenis* 3 (2010; themanummer *Psychiatrie in meervoud*) 79-81.
- Vijselaar, Joost, *Het gesticht. Enkele reis of retour* (Amsterdam 2010).
- Vinkenburg C&S, J., 'Levensloop van Pater Willem Duynstee C&S, jurist en zielzorger', *Mededelingenblad Dr. A Terruwe-Stichting* 6 (april 1986) 16-20.
- Vinkenburg C&S, J., 'Pater. Prof. Mr. Willem Duynstee, Redemptorist. Rechtvaardig en menselijk (1886-1968). Wij gewone mensen', *Sint Gerardusklok* 68:4 (1991) 58-60.
- Vonk, Robert, 'Een taak voor de staat? De Duitse bezetting en de invoering van de verplichte ziekenfondsverzekering in Nederland, 1939-1949', *BMGN – Low Countries Historical Review* 127:3 (2012) 3-28.
- Vos, Jozef, *Pleitbezorger van de psychiatrie. De Nederlandse Vereniging voor Psychiatrie 1871-2011* (Utrecht 2011).
- Vos, M.S. & H. van Berkestijn, 'De geschiedenis van de opleiding tot psychiater in Nederland', *Tijdschrift voor Psychiatrie* 35:1 (1993) 18-32.
- Voûte, T.A., 'Dr. Anna Terruwe. Haar geheim', in: Vekeman (red.), *Bevestigend samenleven*, 307-210.
- Vree, Frank van, *De metamorfose van een dagblad. Een journalistieke geschiedenis van de Volkskrant*, (Amsterdam 1996).
- Waardt, Hans de, *Mending minds. A cultural history of Dutch academic psychiatry* (Rotterdam 2005).
- Wachter, Dirk De, *De kunst van het ongelukkig zijn* (Tielt 2019).
- Wachter, Dirk De, *Vertroosting: gewone woorden van Dirk De Wachter* (Tielt 2022).
- Wackers, Paul, 'Herman Vekeman – Grimminge 19 december 1938 – Erfstads-Lechenich 1 februari 2013', *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde* 2013 (2013) 158-166.
- Wals, H., *Makers en stakers. Amsterdamse bouwvakarbeiders en hun bestaansstrategieën in het eerste kwart van de twintigste eeuw* (z.p. 2001).
- Waltmans, Astrid, 'Overeem, Emmy van', in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland*, gezien op 1 december 2022, <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Overeem>.
- Weiler, Eugen, *Die Geistlichen in Dachau sowie in anderen Konzentrationslager und in Gefängnissen. Nachlass von Pfarrer Emil Thoma* (Mödling [1971]).
- Westermann, Emma, 'Ode aan de koppigheid. Hoe ik documentaire maken ben geworden', in: Kramer, Westermann & Launspach, *Het Millennial Manifest*, 91-101.
- Westermann, Emma, 'Wie was Anna Terruwe? Het leven en werk van een psychiater en pionier', in: Kramer e.a., *Het Millennial Manifest*, 137-143.
- Westhoff, Hanneke, *Geestelijke bevrijders. Nederlandse katholieken en hun beweging voor geestelijke volksgezondheid in de twintigste eeuw* (Nijmegen 1996).
- Westhoff, Hanneke, 'Kortenhorst, Carel Timotheus (1882-1950)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland* 5, gezien op 10 juni 2020, <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn5/kortenhorst>.
- Westhoff, Hanneke, 'Trimbos, Cornelis Johannes Baptist Joseph (1920-1988)', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland*, gezien op 20 november 2022, <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1880-2000/lemmata/bwn4/trimbos>.
- Weusten, Brigitte e.a., *Vaarwel, vaarwel, lief ziekenhuis. 66 jaar Canisius-(Wilhelmina) Ziekenhuis aan de Nijmeegse Sint-Annastraat* (Nijmegen 1993).

- Weusten, Brigitte, *Vraag niet alleen om mijn bevrijding. Het leven van Daniel van Vugt, 1896-1945* (Nijmegen 2005).
- Willemsen, Cees, *Aeterna Veritas. Studentenvereniging Veritas tussen Rome en Utrecht 1889-2015* (Utrecht 2015).
- Wilschut, Hans, *Tussen psychiatrie en filosofie. De dynamische psychiatrie van Eugène A.D.E. Carp (1895-1983)* (Amsterdam 2009).
- Wilschut, Hans, 'Carp en Freud. Een hoofdstuk uit de geschiedenis van de psychoanalyse in Nederland', *Tijdschrift voor Psychoanalyse* 15:3 (2009) 159-171.
- Winkeler, Lodewijk, 'Verdringing van de moraal. De discussie rond het proefschrift van mevr. Dr. A.A. Terruwe', in: *Jaarboek van het Katholiek Documentatie Centrum* 10 (1980) 118-134.
- Withuis, Jolande, 'Geestelijke oorlogsschade. De oorlog in het *Maandblad*, 1945-2000', *Maandblad Geestelijke Volksgezondheid* 56, 5 (2001) 394-451.
- Withuis, Jolande, *Na het Kamp. Vriendschap en politieke strijd* (Amsterdam 2005).
- Withuis, Jolande, *Weest manlijk, zijt sterk. Pim Boellaard (1903-2001) het leven van een verzetsheld* (Amsterdam 2013).
- Withuis, Jolande, *Leve het leven: over vrijheid en de biografie (Huizinga-Lezing 2018)* (Diemen 2018).
- Wolf, Rob, *Het huis op de berg. 1936-1996* (Nijmegen 1997).
- Wolf, Rob & Marjet Derks, *Wetenschap in dienstbaarheid. Ida B.M. Frye (1909), heilpedagoge* (Nijmegen 2000).
- Wolf, Rob, *Notre Dame des Anges 1903-2003. Tout droit en tegendraads* (Nijmegen 2003).
- Wolfson, Harry Austryn, 'The internal senses in Latin, Arabic, and Hebrew philosophic texts', in: idem, *Studies in the history of philosophy and religion* vol. 1 (Cambridge 1973) 250-314.
- Woltring, L.M., 'Psychotherapie en religieuze staat', *R.K. Artsenblad* 6 (1951) 159-165.
- Yalom, Irvin D., *Everyday gets a little closer. A twice-told therapy* (New York 1974).
- Zanden, Jan Luiten van & Arthur van Riel, *Nederland 1780-1914. Staat, instituties en economische ontwikkeling* (Meppel 2000).
- Ziemann, Benjamin, 'The gospel of psychology. Therapeutic concepts and the scientification of pastoral care in the West German Catholic church, 1950-1980', *Central European History* 39:1 (2006) 79-106.

ILLUSTRATIEVERANTWOORDING

Tenzij anders aangegeven, berusten de originelen van de afbeeldingen in het Katholiek Documentatie Centrum, Archief A.A.A. Terruwe.

- p. 2   Ibidem (fotograaf Els Slobben)
- p. 30   KADOC-KU Leuven, Anna Terruwe, *still* uit ‘Ten Huize Van’
(0043053a_F)
- p. 66   Regionaal Historisch Centrum Eindhoven (prentbriefkaarten, 16987)
- p. 124   BHIC (FOTOVU.0467)
- p. 146   Particuliere collectie
- p. 147   Particuliere collectie
- p. 199   Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven (Bibliotheekcollectie 19642)
- p. 210   KADOC-KU Leuven (Beeldarchief Nederlandse Jezuïeten BE-
942855-2078-3771_0060)
- p. 212   KADOC-KU Leuven (Beeldarchief Nederlandse Jezuïeten BE-
942855-2078-3467_002)
- p. 250 (boven) KDC/KLIB (AFBK-2A2638; fotograaf Jan van Veldhoven)
- p. 282   Maria Austria Instituut (fotograaf Maria Austria-Henk Jonker)
- p. 282   Maria Austria Instituut (fotograaf Maria Austria-Henk Jonker)
- p. 333   Universiteitsbibliotheek Radboud Universiteit
- p. 359   Particuliere collectie (ook opgenomen in: Verhoeven, Dolly, *Werken met gevoel. Geschiedenis van het beroep haptotherapeut in Nederland* (Hilversum 2013) 25)

BIBLIOGRAFIE

ANNA TERRUWE

TOELICHTING

In 2004 is voor het laatst een overzicht van Anna Terruwes publicaties in druk verschenen.* Dit bestrijkt de jaren 1945-2003 en maakt een onderscheid in typen publicaties (boeken, artikelen, voordrachten). Het overzicht is onvolledig, bevat onjuistheden en scheidt Terruwes eigen publicaties niet altijd scherp van gedrukte en niet gedrukte teksten van andere auteurs over Terruwes werk.

Onderstaande bibliografie betreft primair werk van Terruwe, chronologisch gerangschikt op de oorspronkelijke Nederlandstalige publicaties, aangevuld met gegevens over (eventueel gewijzigde) herdrukken en (eventuele) vertalingen. Boeken zijn onderscheiden van artikelen van Terruwes hand. Er is daarentegen geen onderscheid gemaakt tussen wetenschappelijke uitgaven, zoals haar proefschrift, en semiwetenschappelijke uitgaven voor een breed publiek die steunen op Terruwes praktijkervaring als psychotherapeut. Niet opgenomen zijn de teksten die als archiefmateriaal bewaard zijn gebleven. Daarnaast wordt eventueel in noten verwezen. Evenmin is werk van Terruwe dat is uitgebracht op grammofoonplaat, cassette of als luisterboek, noch opnames van interviews met haar opgenomen in deze bibliografie.

Als auteur publiceerde Anna Terruwe doorgaans met haar academische titel (dr.) en haar initialen (A.A.A.). Academische titels en eventuele maatschappelijke functies van coauteurs, auteurs van voorwoorden en vertalers zijn in deze bibliografie weggelaten.

BOEKEN

1949

- 1a *De neurose in het licht der rationeele psychologie.*
- Opgedragen “Aan mijn ouders. Aan mijn leermeesters. Aan mijn patiënten”. *Proefschrifteditie*: Z.pl., z.j., [1949], 124 p.
  - “Proefschrift ter verkrijging van den graad van doctor in de geneeskunde aan de Rijksuniversiteit te Leiden (...) te verdedigen op woensdag 9 november 1949 te 16 uur.”
  - Met los toegevoegd blad met 12 stellingen.
Handseditie: Roermond / Maaseik, J.J. Romen & Zonen, 1949, 124 p.

* O.E.L. van Breemen, ‘Bibliografie van Dr. A.A.A. Terruwe over de jaren 1945-2003’, in: Vekeman (red.), *Bevestiging*, 19-39.

Tweede druk: Roermond / Maaseik, J.J. Romen & Zonen, 1950, 128 p.

– Met een ‘Voorwoord’, gedateerd: Maart 1950 (p. 5-10).

Derde druk: Roermond / Maaseik, J.J. Romen & Zonen, 1954, 133 p.

– Met een ‘Voorwoord voor de derde druk’, gedateerd: 12.09.1953 (p. 5-10).

– Met aangepaste titel: ‘rationele’ i.p.v. ‘rationeele’.

- 1b Engelse vertaling en bewerking van de derde druk: *The Neurosis in the Light of Rational Psychology*. New York, P.J. Kenedy & Sons, 1960, XXII + 200 p.
- Vertaald door Conrad W. Baars; “Edited by Jordan Aumann OP”.
  - ‘Foreword’ door Francis J. Braceland (p. V-VI); ‘Author’s Preface’ (p. VII-VIII); ‘Translator’s Preface’ door Conrad W. Baars (p. IX-XIII).

1952

- 2 *Wat is psychisch gezond leven?* Roermond, J.J. Romen & Zonen 1952, 32 p.

– Uitgave van een lezing onder dezelfde titel gehouden in 1951 voor de Psychologisch-Paedagogische Vereniging te Nijmegen.

– Herdrukken bij J.J. Romen & Zonen: 1953 (tweede druk), 1957 (derde druk), 1963 (vierde druk).

– In 1968 samengebundeld met *De rijping van het verlangen* (zie nr. 5) in *Grondbeginselen van levenskunst* (zie nr. 10).

1954

- 3 *De vrouw en haar werk*. Roermond, J.J. Romen & Zonen 1954, 34 p.

– Uitgave van “een lezing, eerst gehouden op een Congres van Cultuurleven te Antwerpen, daarna iets uitvoeriger, voor de Psychologisch-Paedagogische Vereniging te Nijmegen”.

– Herdrukken bij J.J. Romen & Zonen: 1958 (tweede druk), 1965 (derde druk).

– Aanvankelijk verschenen in beknoptere versie onder dezelfde titel in *Kultuurleven. Maandschrift voor hernieuwing der geestescultuur*, 20 (1953), p. 753-763.

– Zie ook nr. 64.

1955

- 4a *Psychopathie en neurose. Ten gerieve van zielzorgers*. [Roermond], J.J. Romen & Zonen, 1955, 153 p.

– Opgedragen “Aan de priesters, die mij de weg naar de waarheid wezen, uit dankbaarheid”.

– Tweede druk: [Roermond], J.J. Romen & Zonen, 1959, 154 p.

- 4b Engelse vertaling: *Psychopathic Personality and Neurosis*. New York, P.J. Kenedy & Sons, 1958, 172 p.

– “Translated and Edited by Conrad W. Baars and Jordan Aumann OP”.

– ‘Introduction’ door Charles J.D. Corcoran OP (p. 1-12); ‘Translator’s Preface’ door Conrad W. Baars (p. 13-15); ‘Author’s Preface’ (p. 16-18).

– Buiten de V.S. en Canada verspreid onder de titel *The priest and the sick in mind*. London, Burns and Oates, 1959, VI + 123 p. Tweede druk: Londen, Burns and Oates, 1966, VI + 123 p.

1957

- 5 *De rijping van het verlangen*. Roermond / Maaseik, J.J. Romen & Zonen, 1957, 36 p.
Tweede druk: Roermond / Maaseik, J.J. Romen & Zonen, 1962, 39 p.
– In 1968 samengebundeld met *Wat is psychisch gezond leven?* (zie nr. 2) in *Grondbeginselen van levenskunst* (zie nr. 10).

1959

- 6a *De onvolkomenheid van het goede huwelijk*. Roermond / Maaseik, J.J. Romen & Zonen, 1958, 52 p.
– ‘Voorwoord’ door “de schrijfster”, gedateerd: “Nijmegen, december 1957” (p. 6).
– Herdrukken bij J.J. Romen & Zonen: 1959 (tweede druk); 1965 (derde druk).
- 6b Engelse vertaling: *Emotional growth in marriage*. Glen Rock / New York / Toronto / Amsterdam / London / Newman Press, Paulist Press [1968], 60 p.
– Vertaald door D. Kirmse.
- 6c Vertaling in Bahasa Indonesia: *Pertumbuhan emosi di dalam perkawinan*, Ende (Flores), Penerbit Nusa Indah / Percetakan Arnoldus, 1976, 46 p.
– Vertaald door Marcel Beding.

1962

- 7a *De frustratieneurose*. Roermond / Maaseik, J.J. Romen & Zonen, 1962, 127 p.
– Herdrukken bij J.J. Romen & Zonen: 1971 (tweede druk), 1972 (derde druk), 1976 (vierde druk).
– ‘Ten geleide bij de vierde druk’ door J.J.G. Prick.
Herdrukken: Lochem / Poperingen, De Tijdstroom: 1981 (vijfde druk), 1988 (zesde druk).
– In vijfde druk: ‘Woord vooraf bij de vierde druk’ door J.J.G. Prick (p. III-VIII).
– In zesde druk: ‘Ten geleide bij de vierde druk’ door J.J.G. Prick (p. 7-11); ‘Ten geleide bij de zesde druk’ door J.J. Marlet (p. 12-15); ‘Epiloog’ door A.A.A. Terruwe (p. 144-148), gedateerd: Deurne, oktober 1988; Toegevoegd Hoofdstuk 5 ‘Een patiënte vertelt’ (p. 125-143).
Herdruk: Amsterdam, Anthos: 1998 (zevende druk).
– ‘Ten geleide bij de vierde druk’ door J.J.G. Prick (p. 3-7); ‘Ten geleide bij de zesde druk’ door J.J. Marlet (p. 8-11); ‘Ten geleide bij de zevende druk’ door B. Goudzwaard (p. 12-16); ‘Epiloog’ door A.A.A. Terruwe (p. 144-148), gedateerd: Deurne, oktober 1988; Toegevoegd Hoofdstuk 5 ‘Een patiënte vertelt’ (p. 125-143).
- 7b Duitse vertaling: *Die Frustrationsneurose*, Köln, Verlag Frank Runge, 1986, 141 p.
– Vertaald door Anke Blöcher.
– ‘Vorwort’ door J.J.G. Prick (p. 5-10).

1964

- 8a *Opening van zaken. In usum privatum*. Nijmegen, z.n., 1964, 75 p.
- 8b Franse vertaling: *Ouverture d'affaires. In usum privatum*. Nijmegen, z.n., 1964, 38 p.

1967

- 9a *De liefde bouwt een woning*. Roermond / Maaseik, J.J. Romen & Zonen, 1967, 109 p.
– Herdrukken bij J.J. Romen & Zonen: 1968 (tweede druk), 1968 (derde druk), 1971 (vierde druk), 1971 (vijfde druk), 1972 (zesde druk), 1974 (zevende druk), 1975 (achtste druk).

- Negende druk: Bussum, Romen, 1978.
  - Tiende druk: Lochem, De Tijdstroom 1982.
  - 9b Franse vertaling: *Amour et équilibre*. Paris, Apostolat des Éditions, 1969, 101 p. [*Problèmes de vie*, 1].
    - Vertaald door Marthe Rousseaux-Stefens, bewerkt door Jean Terruwe.
    - Tweede druk: 1971.
  - 9c Engelse vertaling: *The Abode of Love*. St. Meinrad, Ind., Abbey Press, 1970, 128 p.
    - Vertaald door Robert C. Ware. ‘Foreword’ door Robert C. Ware (p. 11-18).
    - Hoofdstuk II is onder de titel ‘Love in marriage’ ook opgenomen in: *International review of natural family planning*, 11 (1987), nr. 1, p. 71-89.
  - 9d Italiaanse vertaling: *Amore ed equilibrio*. Francavilla al Mare, Edizioni Paoline, 1970, 114 p. [*Amore e sesso*, 17].
    - Vertaald door Paolo Stacul.
    - Tweede druk: 1970.
  - 9e Spaanse vertaling: *Amor y equilibrio psíquico*. [Madrid], Ediciones Paulinas, [1971], 112 p.
    - Vertaald door Raimundo Rincón.
- 1968**
- 10 *Grondbeginselen van levenskunst*. Roermond, J.J. Romen & Zonen, 1968, 91 p.
    - Samenbundeling en heruitgave van *Wat is psychisch gezond leven?* (zie nr. 2) en *De rijping van het verlangen* (zie nr. 5).
    - Met een ‘Voorwoord’, gedateerd: Nijmegen, mei 1968 (p. 5-8).
    - Herdrukken bij J.J. Romen & Zonen: 1971 (tweede druk), 1972 (derde druk).
    - Vierde druk: Bussum, Romen 1974 met voorwoord van Anna Terruwe, Nijmegen, mei 1968.
- 1969**
- 11a *Geloven zonder angst en vrees*. Roermond, J.J. Romen & Zonen, 1969, 66 p.
    - Met opdracht: “Mede namens allen die met hem verbonden zijn in dankbaarheid en eerbied opgedragen aan de priestergeleerde prof.mr. W.J.A.J. Duynstee c.s.s.r., die de mensheid door zijn leven en zijn werk de wegen wees naar het geloven zonder angst en vrees”.
    - Herdrukken bij J.J. Romen & Zonen: 1970 (tweede druk), 1971 (derde druk), 1971 (vierde druk), 1971 (vijfde druk), 1972 (zesde druk), 1973 (zevende druk).
  - 11b Franse vertaling: *Chrétien sans complexes*, Paris, Apostolat des Editions, 1970, 93 p. [*Problèmes de vie*, 6].
    - Vertaald door Frans Geboers en Jean Terruwe.
  - 11c Italiaanse vertaling: *Essere cristiani senza paura e senza angoscia*. Rome, Edizioni Paoline, 1970, 95 p. [*Punta scottanti di teologia*, 47].
    - Vertaald door Emma Masci Kiesler.
  - 11d Spaanse vertaling: *Cristianismo sin congoja*. [Bilbao], Ediciones Paulinas, [1971], 96 p.
    - Vertaald door Alfonso Ortiz García.

1972

- 12 *Bevestiging en menswording*. Z.pl., z.j., 16 p.
– Toespraak gehouden op 28 mei 1972 in de Kathedrale Basiliek van Sint Jan te 's-Hertogenbosch.
– Met een inleidend woord van plebaan W.P.J. Lunter.
- 13a *Geef mij je hand... Over bevestiging, sleutel van menselijk geluk*. Lochem, De Tijdstroom, 1972, 58 p.
– Herdrukken bij De Tijdstroom: 1972 (tweede, derde en vierde druk), 1973 (vijfde druk), 1974 (zesde druk), 1978 (zevende druk).
- 13b Engelse vertaling: *Give me your hand. Confirmation, the key to human happiness*. Croydon, Vic., Spectrum, 1973, 50 p.
– Vertaald door Martin Van Buuren.
- 13c Duitse vertaling: *Bestätigung. Schlüssel zum Glück*. Köln, Verlag Frank Runge, 1986, 44 p.
– Vertaald door Anke Blöcher.
- 14a Samen met Conrad W. Baars, *Loving and Curing the Neurotic. A New Look at Emotional Illness*. New Rochelle, N.Y., Arlington House, 1972, 495 p.
– Opdracht: “Gratefully dedicated to the memory of W.J.A.J. Duynstee c.s.s.r., L.L.D. (1886-1968), whose aid as priest, moral theologian, counselor, and friend made this book possible”.
– Herzien en verkorte versie: *Healing the Unaffirmed. Recognizing Deprivation Neurosis*. New York, Alba House 1976, IX + 214 p.
– Herdrukt o.d.t.: *Healing the Unaffirmed. Recognizing Emotional Deprivation Disorder*. New York, St. Pauls, 2002, XVI + 221 p.
– “Edited and revised” door Suzanne M. Baars en Bonnie N. Shayne.
– ‘Foreword to the Edited en Revised Edition’ door Suzanne Baars (p. VII-IX); ‘Authors’ Preface’ door Conrad W. Baars en Anna A. Terruwe (p. XI-XVI).
- 14b Italiaanse vertaling, samen met *Psychic wholeness and healing* (zie nr. 22) onder de titel: *Amare e curare i nevrotici. Terapia delle nevrosi per carenza affettiva*. Assisi P.G., Cittadella, 1984, 302 p.
– Vertaald door Sandro Spinsanti.
– Voorwoord over persoon en werk van Anna Terruwe door Sandro Spinsanti.
- 14c Poolse vertaling: *Integracja emocjonalna. Jak uwierzyć, że jesteś kochany i potrafisz kochać*. Poznań, Wydawnictwo Polskiej Prowincji Dominikanów W Drodze, 2004, 307 p.
– Vertaald door Magdalena Ciszewska.
– Herdrukken bij Wydawnictwo Polskiej Prowincji Dominikanów W Drodze: 2012 (tweede druk), 2019 (derde druk).

1973

- 15 *Blijft het duister nu ons licht?* Lochem, De Tijdstroom, 1973, 18 p.
– “Tekst, uitgesproken (...) in het KRO-radioprogramma *Kruispunt Special*, zondag 21 januari 1973”.
- 16 *Mens-geworden zijn en bevestiging*. Lochem, De Tijdstroom, 1973, 44 p.
– Voorwoord door A.A.M. Struycken, voorzitter van de K.V.B, de Katholieke Vereniging van Bejaardenhuizen.
– Lezing gehouden tijdens de jaarvergadering van de Katholieke Vereniging van Bejaardenhuizen.

- 17 *Tweezaamheid in het huwelijk*. Roermond, Romen, [1973], 80 p.
 – ‘Voorwoord’ (p. 5-7), gedateerd: “Nijmegen, Pinksteren 1973”.
 – Opgedragen “Aan hen, die mij herkenning boden, moge ik dit boek als antwoord opdragen”.
- 1974**
- 18 *Kom uit de boom Zacheus. Ik kom bij je eten. Empirisch-antropologische visie op menselijk sa-
 menzijn in kerk en wereld*. Lochem, De Tijdstroom, 1974, 55 p.
 – ‘Woordvooraf’(p.5-7),gedateerd:“Nijmegen,juni1974”.Latijnsevertaling:*Zachae, festinans
 descende: quia hodie in domo tua oportet me manere. Lucas 19,5* (p. 29-55).
 – Herdrukken bij De Tijdstroom zonder de Latijnse vertaling: 1974 (tweede en derde druk).
- 1975**
- 19 *Abortus provocatus of niet?* Lochem, De Tijdstroom, 1975, 64 p.
- 1976**
- 20 *Ouders en kinderen op weg naar de toekomst*. Lochem, De Tijdstroom, 1976, 66 p.
- 1980**
- 21 *DemenswetenschappenvragenhetwoordindeKerk*. [Lochem], DeTijdstroom/[Deurne/Gent],
 Dr. A. Terruwe Stichting, [1980], 23 p.
 – Gedateerd: “Nijmegen, juli 1980” (p. 23).
- 1981**
- 22 Samen met Conrad W. Baars, *Psychic wholeness and healing. Using all the powers of the
 human psyche*. New York, Alba House, 1981, XIV + 264 p.
 – Herdruk: [Eugene, O.R.], Wipf & Stock Publishers, 2014, 280 p.
 – Zie ook nr. 14b.
- 1986**
- 23a *De toename van agressie, suicide en druggebruik binnen de consumptiemaatschappij. Onze kin-
 deren zullen het leven hebben*. Lochem / Gent, De Tijdstroom, 1986, 62 p.
 – ‘Voorwoord’ door J. Bastiaans (p. 5-7); Gedateerd: “Deurne, Pinksteren 1986” (p. 62).
 – Zie ook nrs. 51 en 69.
- 23b Duitse vertaling: *Unsere Kinder werden das Leben haben. Ein Plädoyer für Bestätigung und
 Mässigkeit*. Köln, Verlag Frank Runge, 1986, 48 p.
 – ‘Vorwort’ door J. Bastiaans (p. 5-7).
 – Gedateerd: “Deurne / Niederlande im November 1985” (p. 47). “Aus d. Ms. übers.” (p. [2]).
- 1988**
- 24 *Affectiviteit-effectiviteit. Breekpunt van menselijk leven. Overwaarde-overdracht in het onderwijs*.
 Lochem, De Tijdstroom, 1988, 42 p.
 – Gedateerd: “Deurne, lente 1988” (p. 40).

1990

- 25a *Democratie vraagt mondiaal mensbeeld. Bevestiging bevestigd*. Lochem, De Tijdstroom, 1990, 32 p.
 – Achtergrondstudie bij het gesprek met R.F.M. Lubbers, minister-president, op 8 januari 1990 op het Catshuis, 's-Gravenhage. Met een 'Epiloog' door R.F.M. Lubbers.
 – Opnieuw verschenen in: Herman Vekeman (red.), *Bevestiging. Erfdeel en opdracht. Anna Terruwe – bevinding en perspectief* (Budel, Damon, 2004), p. 278-292.
- 25b Engelse vertaling: *Democracy needs a global conception of mankind: Affirmation affirmed. Background study occasioned by a conversation with Minister President R.F.M. Lubbers on January 8, 1990 at the 'Catshuis', his residence in The Hague*. Deurne, Drukkerij van Kessel, 1991, 32 p.
 – 'Epiloog' door R.F. Lubbers (p. 30-31).
 – Vertaald door B.A. Fasting-Potter; adviseur: J.M.J.W. Kuin.

1993

- 26 *Liefde gaf haar duizend namen. Antropologische visies op de band tussen Jezus en Maria*. Baarn, Arbor, 1993, 45 p.
 – 'Voorwoord' door kardinaal Godfried Danneels, Mechelen, 28 december 1992 (p. 7-9);
 – 'Ter inleiding', door H. van Cranenburgh osb (p. 10-17).

1996

- 27 Samen met H.P. van Cranenburgh osb, *Hooglied van de nieuwe liefde. Antropologie van de weerhoudende liefde*. Averbode / Baarn, Altiora / Gooi en Sticht, 1996, 128 p.
 – 'Verantwoording' (p. 7-9); 'Ten geleide' door Herman Vekeman (p. 10-16); 'Slotwoord', gedateerd: Deurne N.Br.; Oosterhout, N.Br., 6 september 1995 (p. 106); 'Bibliografie rondom de bevestigingsleer' (p. 107-113); 'Trefwoorden uit de bevestigingsleer' (p. 114-119); 'Feliciteerlijst' [dr. Anna Terruwe 50 jaar psychiater] (p. 120-127).
 – De publicatie werd ook zonder de 'Feliciteerlijst' uitgegeven.
 – 'Trefwoorden uit de bevestigingsleer' is herdrukt in: *Jij en ik. Vormingscentrum Guislain*, 13 (1996), nr. 6, p. 10-12.

ARTIKELEN IN TIJDSCHRIFTEN EN BOEKEN

1945-1946

- 28 'Kan stigmatisatie natuurlijk worden verklaard?', in: *Katholiek cultureel tijdschrift*, 1 (1945/46), p. 347-349.
 29 'Epileptische toevallen na de electroshocktherapie', in: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde*, 90 (1946), p. 608-610.
 – Gedateerd (p. 610): "December 1945".

1950

- 30 'Wilsvrijheid bij neurotici', in: *R.K. Artsenblad*, 29 (1950), p. 209-214.
 – "Antwoord van Mej. Dr. A. Terruwe" op Alph. van Kol sj, 'Moraalproblemen. *De neurose in het licht der rationeele psychologie*', [recensie], in: *Bijdragen uitgegeven door de filosofische en theologische faculteiten der Noord- en Zuid-Nederlandse jezuzieten*, 11 (1950), p. 172-186.

1956

- 31 'Het priesterlijk celibaat', in: *Ons geestelijk leven. Tijdschrift voor ascese en mystiek ten dienste van priesters, kloosterlingen en ontwikkelde leken*, 33 (1956), p. 32-40.
 – p. 32, noot 1: "Dit artikel is eerst aangeboden aan de *Ned. Kath. St. [Nederlandsche Katholieke Stemmen]*; de redactie had echter bezwaar tegen opname. De urgentie van openbaarmaking is ons sindsdien opnieuw gebleken: wij zijn de redactie van *Ons Geestelijk Leven* zeer dankbaar, dat zij aan een verzoek daartoe heeft willen voldoen."

1958

- 32 'Psychiatrische aantekeningen bij het leiden van zusterretraiten', in: *Ons geestelijk leven. Tijdschrift voor ascese en mystiek ten dienste van priesters, kloosterlingen en ontwikkelde leken*, 35 (1958) p. 206-220.

1972

- 33 'Borstvoeding', in: *Het Kind / Nationaal werk voor kinderwelzijn*, 1972, p. 105-108.
 – Franse vertaling: 'L'Allaitement maternel', in: *l'Enfant, Revue éditée par l'œuvre Nationale de l'Enfance*, 1973, nr. 5.
 34 'Over abortus', in: *Vrouwenbeweging van het N.K.V.*, 23 (1972/73), p. 8.

1975

- 35 'Toespraak in de openbare hoorzitting van de K.V.P.-Tweede Kamer-fractie op 7 april 1975' [naar aanleiding van de ingediende wetsvoorstellen inzake afbreking zwangerschap], in: *Informatiebulletin / Nederlandse Artsenverbond*, 2 (1975), nr. 2 (mei), p. 37-42.
 36 'Wat ik in overweging zou willen geven aan de vrouw in het religieuze leven', in: *Aggiornamento. Tijdschrift voor [vrouwelijke] religieuzen – Bisdom Antwerpen*, 7 (1975), p. 109-118.
 – Herdrukt in: *Abri. Tijdschrift voor bevestigend samenleven*, 2005, nr. 78 (juli), p. 9-24.

1976

- 37 'Affectiviteit en effectiviteit, breekpunt van menselijk leven', in: J. Bastiaans e.a., *Raakvlak heel de mens. Een symposion*. Leiden: Spruyt, van Mentgem en de Does, (1976), p. 33-38.
 – Verslag van een symposium gehouden te Nijmegen op 18 oktober 1975.

1983

- 38 'Wat verlang je het meest?', in: *Mededelingenblad / Dr. A. Terruwe-Stichting*, 1983, nr. 0 (dec.), p. 4-7.

1984

- 39 'Affectiviteit-effectiviteit, breekpunt van menselijk leven', in: *Verslag van het colloquium 'Opvoeden tot waarden'* [gehouden op 9 en 10 maart 1984 te Veldhoven]. Den Haag, Centraal Bureau voor het Katholiek Onderwijs, [1984], p. 15-27.

1985

- 40 'Dankwoord', in: *Mededelingenblad / Dr. A. Terruwe-Stichting*, 1985, nr. 4 (aug.), p. 41-48.
 – Dankwoord uitgesproken bij de opening van het Centrum van de Dr. A. Terruwe-Stichting te Deurne op 27 april 1985.

- 41 'Enkele gedachten bij de opening van het Centrum van de Dr. Anna Terruwe Stichting', in: *Mededelingenblad / Dr. A. Terruwe-Stichting*, 1985, nr. 3 (mei), p. 3-7.
– Uitgesproken bij de opening van het Centrum van de Dr. A. Terruwe-Stichting op 27 april 1985 te Deurne.
- 42 'Kerstgedachte', in: *Mededelingenblad / Dr. A. Terruwe-Stichting*, 1985, nr. 2 (dec.), p. 8-9.
– Herdrukt in: *Jij en ik. Vormingscentrum Guislain, Gent*, 22 (2005), nr. 1 (jan.), p. 3-5.

1987

- 43 'Fragment uit de toespraak van Dr. Anna Terruwe ter gelegenheid van de opening van het nieuwe Dr. A. Terruwe Centrum te Gent op 25 juli 1987', in: *Jij en ik. Dr. A. Terruwe Centrum*, 1987, nr. 4, p. 2-3.
– Een uitgebreidere versie verscheen in *Idem*, 13 (1996), nr. 3-4, p. 3-8.
- 44 'Inleiding', hoofdstuk I: 'Bevestigingsleer'; hoofdstuk 2: 'Boodschap', in: *De waarheid over de mens in een bijzondere werkelijkheid. Symposium d.d. 2 oktober 1987, gehouden in de Paulus Stichting te Sittard*. Inleiders: Dr. A.A.A. Terruwe, Dr. J.J.C. Marlet, Dr. A.L. Kroft (Sittard 1987) p. 7-30.
- 45 'Suicide, waarom? Beschouwingen vanuit een anthropologische visie', in: *Mededelingenblad / Dr. A. Terruwe-Stichting*, 1987, nr. 10/11 (april), p. 24-39

1988

- 46 "'Gij hebt Uw oog in ons hart gepland" (Sir 17,8)', in: *Jij en ik. Dr. Anna Terruwe Centrum*, 1988, nr. 6, p. 26.
- 47 'Ter overweging' [bij het Kerstfeest], in: *Abri. Tijdschrift voor bevestigend samen-leven*, 1988, nr. 14 (febr.), p. 1-2.
– Herdrukt in *idem*, 2001, nr. 67 (dec.), p. 39-41.
– Onder de titel 'Nieuwjaarswensen' herdrukt in: *Jij en ik. Dr. A. Terruwe Centrum*, 1988, nr. 1, p. 4-7 en in: *Idem*, 9 (1992), nr. 6, p. 5-7.

1989

- 48 'Het Eekhoortje, symbool van de neuroticus', in: *Jij en ik. Tijdschrift V.Z.W. Dr. Anna Terruwe*, 1989, nr. 1, p. 12.
– Herdrukt in: *Abri. Tijdschrift voor bevestigend samenleven*, 2003, nr. 73 (dec.), p. 35.
- 49 'Genade is bevestiging', in: *Abri. Tijdschrift voor bevestigend samenleven*, 1989, nr. 21 (dec.), p. 10-16.
– Herdrukt in: *Jij en ik. Dr. A. Terruwe Centrum*, 1991, nr. 6, p. 7-15, 18-20.

1990

- 50 'Hoe de mens in onze consumentenmaatschappij in een crisis moet geraken', in *Abri. Tijdschrift voor bevestigend samenleven*, 1990, nr. 22 (april), p. 2-11.
– De tekst is bewerkt door Theo van Doorn.
– Herdrukt in: *Jij en ik. Dr. A. Terruwe Centrum*, 1991, nr. 5, p. 11-14.
- 51 'Ouders van suïcidale jonge mensen', in: *Jij en ik. Dr. A. Terruwe Centrum*, 1990, nr. 5/6, p. 23, 26.
– Herdrukt in: *Idem*, 10 (1993), p. 21-22 en in: *Idem*, 17 (2000), nr. 5, p. 7-9.
– Bewerkte versie van hoofdstuk 4 in *De toename van agressie* (zie nr. 23a).

- 52 'Weerhoudende liefde, oorsprong en vrucht van wijsheid', in: *Abri. Tijdschrift voor bevestigend samenleven*, 1990, nr. 23 (juli), p. 4-9 [deel 1] en 1990, nr. 24 (okt.), p. 6-13 [deel 2].

1991

- 53 'Hymne van de bevestiging', in: *Jij en ik. Dr. A. Terruwe Centrum*, 1991, nr. 1, p. 22.
– Herdrukt in: *Idem*, 9 (1992), nr. 6, p. 33; in: *Idem*, 11 (1994), p. 35 en in: *Abri. Tijdschrift voor bevestigend samenleven*, 2001, nr. 66 (aug.), p. 2.
- 54 'Konfliktbeheersing door macht is nonsens. Waarom nu is de huidige mensheid niet gelukkig?', in: *Jij en ik. Dr. A. Terruwe Centrum*, 1991, nr. 1, p. 7-8,

1993

- 55 'Bezinning op de zorg voor de mens met een mentale handicap, nú', in: A.L. Kroft en A. Terruwe, *De stap over de drempel. Moderne visies op hulpverlening bij menswording van mentaal gehandicapte mensen* (Baarn, Arbor, 1993) p. 31-55.
– Inleiding door J.J.C. Marlet, 'Hoe het kwam en hoe het voortgaat' (p. 7-11).

1994

- 56 'Menswording door bevestiging', in *Abri. Tijdschrift voor bevestigend samenleven*, 1994, nr. 39-40 (okt.), p. 5-22.
– Uitgesproken op 4 juni 1994 te Nijmegen tijdens het symposium over 'De betekenis van de bevestigingsleer' ter gelegenheid van het twaalf-en-halfjarig bestaan van de Dr. Anna Terruwe Stichting.
– Herdrukt in licht gewijzigde vorm in: Herman Vekeman (red.), *Bevestiging, Erfdeel en opdracht. Anna Terruwe – bevinding en perspectief* (Budel, Damon, 2004), p. 40-55.
- 57 'Over de schoonheid en de zondigheid van de mens', in: *Jij en ik. Vormingscentrum Guislain*, 11 (1994), nr. 5, p. 5-7.
- 58 'Verwelkoming', in: *Abri. Tijdschrift voor bevestigend samenleven*, 1994, nr. 41 (dec.), p. 2-4.
– Uitgesproken op 30 aug. 1994 bij het aftreden en aantreden van de bestuursleden van de Dr. A. Terruwe-Stichting.
- 59 'Weerhoudende liefde', in: *Jij en ik. Vormingscentrum Guislain*, 11 (1994), nr. 1, p. 23-25.
– Herdrukt in: *Idem*, 19 (2002), nr. 1, p. 7-10.

1995

- 60 'Achtergrondvisies bij "de stap over de drempel"', in: *Abri. Tijdschrift voor bevestigend samenleven*, 1995, nr. 42 (maart), p. 1-18.
– Uitgesproken op 16 dec. 1994 in de Grote Kerk te Naarden, uitgenodigd door de Stichting Philadelphia Voorzieningen.
– Gedateerd: "Deurne, 9 november 1994" (p. 18).
– Herdrukt in: *Jij en ik. Vormingscentrum Guislain*, 12 (1995), nr. 3-4, p. 3-16.
- 61 'Wat is ...', in: *Jij en ik. Vormingscentrum Guislain*, 12 (1995), nr. 3-4, p. 21-26.

1997

- 62 'Integratie België-Nederland, Huize 'De Waterlelie', 26-10-1985', in: *Abri. Tijdschrift voor bevestigend samenleven*, 1997, nr. 50 (maart), p. 2-6.
– Uitgesproken bij het samenkomen van de besturen en werkgroepen van België en Nederland in Huize 'De Waterlelie' te Gijzele (België).

2000

- 63 'Aan Maria in het lijden in de Liefde' [gedicht], in: *Abri. Tijdschrift voor bevestigend samenleven*, 2000, nr. 63 (aug.), p. 22.
- 64 'De Vrouwelijke psyche', in: *Kultuurleven. Tijdschrift voor cultuur en samenleving*, 67 (2000), nr. 5-6, p. 126-127.
– Onderdeel van dossier 'De vrouw in de kijker'.
– Het artikel is opgebouwd uit een aantal passages ontleend aan 'De vrouw en haar werk' (zie nr. 3).
- 65 'Uit een lezing door Dr. Terruwe over 'de consumptiemaatschappij'', in: *Jij en ik. Vormingscentrum Guislain*, 17 (2000), nr. 6 (nov./dec), p. 7-10.

2001

- 66 'In de ontmoeting van mensen wordt goddelijke schoonheid opgeroepen' [gedicht], in: *Abri. Tijdschrift voor bevestigend samenleven*, 2001, nr. 66 (aug.), p. 23.
- 67 'Lijden' [gedicht], in: *Abri. Tijdschrift voor bevestigend samenleven*, 2001, nr. 65 (april), p. 4.
– Herdrukt in *idem*, 2005, nr. 78 (juli), p. 33.
- 68 'Overdracht van waarden', in: *Jij en ik. Vormingscentrum Guislain*, 18 (2001), nr. 1, p. 11-16.

2002

- 69 'Waarom de mens in de consumptiemaatschappij in een crisis MOET geraken. Deel I: de mens en de materie' en 'Deel II: mens – mens', in: *Abri. Tijdschrift voor bevestigend samenleven*, 2002, nr. 68 (maart), p. 6-23 en nr. 69 (aug. 2002), p. 2-22.
– Gedateerd: "Deurne, november 1983" (nr. 69, p. 2-21).
– Uitgebreidere versie van hoofdstukken 1 en 2 in *De toename van agressie* (zie nr. 23a).

2003

- 70 'Echo van de vriendschap', in: *Abri. Tijdschrift voor bevestigend samenleven*, 2003, nr. 71 (april), p. 20.
– Eerder verschenen in: *Jonge stemmen. Tweemaandelijks contactblad van de 'Jonge kerk'-groepen en van de jeugdfraterniteit Ch. De Foucault*.

2004

- 71 'Toespraak uit te spreken op verzoek van de kern-werkgroep van de Dr. A. Terruwe-Stichting op de eerstvolgende samenkomst van de stichting – 15 februari 1997', in: *Abri. Tijdschrift voor bevestigend samenleven*, 2004, nr. 75 (aug.), p. 2-13.
– p. 1: "haar laatste toespraak die dateert uit 1997".

DANKWOORD

In 2009 ben ik mij gaan verdiepen in het leven van Anna Terruwe. Oorspronkelijk wilde ik mij concentreren op haar aandeel in de katholieke intellectuele cultuur van naoorlogs Nederland die Jan Brabers en ik onderzochten en bespraken. In 2013 moedigde Aafke Hulk, destijds rector van het Netherlands Institute for Advanced Study, me aan om mijn NIAS-fellowship dat jaar ook te wijden aan verdere verkenningen van Terruwes leven en werk. Op basis daarvan ontwikkelde ik een onderzoeksvorstel dat het bestuur van de Faculteit der Letteren van de Radboud Universiteit samen met het bestuur van de Dr. Anna Terruwestichting wilde financieren. Ik dank beide besturen voor de absolute wetenschappelijke vrijheid waarin ik deze biografie kon schrijven, maar ook voor hun geduld omdat dit project meer tijd in beslag heeft genomen dan we bij de start in 2014 konden voorzien.

Gedurende het onderzoek hebben collega's meegelezen en meegedacht met expertise in biografisch onderzoek, wetenschapsgeschiedenis, gender- en religiegeschiedenis en de geschiedenis van de psychiatrie en psychotherapie in Nederland. Mede op basis daarvan heb ik keuzes gemaakt voor de opzet van deze biografie waarvoor ik als auteur verantwoordelijk ben, net als voor eventuele omissies of zelfs onjuistheden die experts hierin misschien vaststellen. Voor het project is een wetenschappelijke begeleidingscommissie ingesteld: Sophie Levie, Joost Vijselaar, Henk de Wit en in de beginfase bovendien Wilibrord Hoefnagels en Mineke Bosch. Zij hebben hun deskundigheid met mij gedeeld en me met hun vragen, suggesties en kritiekpunten nieuwe sporen gewezen. Wat zij in dit boek in wording zagen, bemoedigde me en heeft er mede voor gezorgd dat ik geconcentreerd en met plezier kon blijven werken aan deze biografie, naast andere onderzoeks- en ook onderwijsverplichtingen.

Otto Lankhorst heeft in de eindfase alle hoofdstukken nauwgezet gelezen. Hij wist netelige bibliografische problemen op te lossen en heeft Terruwes

bibliografie, die voor mij een onderzoeksinstrument was, gereed gemaakt voor publicatie. Hanneke Roes-Westhoff was bereid vanuit haar expertise te kijken naar de hoofdstukken waarin Anna's positie in de katholieke geestelijke gezondheidszorg tussen 1945 en 1965 aan de orde komt.

Brigitte Weusten deelde haar kennis over biografisch onderzoek en psychologie met mij. Beide zijn wezenlijk gebleken bij het schrijven van deze biografie zonder veel autobiografische bronnen van de hoofdpersoon. Brigitte heeft bovendien een aantal conceptteksten gelezen, becommentarieerd en gecorrigeerd. Ruud Abma heeft me over de drempel richting een heuse biografie geholpen door enthousiast te reageren op mijn eerste aanzet. Hij verleende mij bovendien inzage in zijn interviews met kopstukken van de Nijmeegse psychologie die de 'kwestie Terruwe' in een bredere context plaatsen. Els Hintzen was net zo nieuwsgierig als ik naar Anna en bereid om Terruwes handbibliotheek in kaart te brengen. Leen Spruit peilde het 'thomistisch gehalte' van Terruwes proefschrift. Joop Vernooij C&S bezorgde mij kopieën van archiefstukken over zijn medebroeder Duynstee uit het generaal archief van de redemptoristen in Rome. Het spijt mij dat Joop het verschijnen van dit boek niet meer meemaakt.

Bij het archiefonderzoek had ik hulp van (toen) drie jonge historici in opleiding: Fiona van Rooij, Marleen Reichgelt en Jenna Thé. Zij hebben bronnen in Het Utrechts Archief, het Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven (ENK), het Katholiek Documentatie Centrum (KDC), in digitale collecties en in het archief van het Maerlantlyceum in Eindhoven doorgespit. Jenna heeft redactionele klussen geklaard in conceptversies en Terruwes bibliografie in de steigers gezet. Marleen heeft bronnenonderzoek naar deelthema's gedaan en is tot het laatst mijn vraagbaak gebleven voor archiefvragen die in het Erfgoedcentrum Nederlands Kloosterleven konden worden opgelost. Hans Verboom was een onmisbare gids in het schoolarchief van het Maerlantlyceum.

Bij het uitzoeken van Terruwes familiegeschiedenis en andere Deurnekwesties was Pieter Koolen van de Deurnese Heemkundekring H.N. Ouwering zeer behulpzaam. Gerard Kuijpers van het Regionaal Historisch Centrum Eindhoven heeft in corona-tijd geholpen bij het genealogisch onderzoek. Gerrit Vanden Bosch, archivaris van het Aartsbisdom Mechelen-Brussel, ontving mij gastvrij voor de bestudering van het dossier Willem-Duynstee-Anna Terruwe in dat archief. Paul Begheyn en Joep van Gennip waren behulpzaam

bij het archiefonderzoek naar Terruwes moeizame verhouding met enkele jezuïeten. In het KADOC in Leuven kon ik altijd rekenen op advies en hulp van Patricia Quaghebeur. ‘Thuisbasis’ voor dit onderzoek was het Katholiek Documentatie Centrum waarvan ik alle medewerkers hartelijk dank. Ik noem speciaal directeur en collega-historicus Hans Krabbendam, de archivariissen Ramses Peters, Jos Kersbergen, Andreas Caspers en collectiespecialist Marieke Smulders voor hun royale ondersteuning en de souplesse bij het oplossen van kwesties die horen bij een archief dat tot en met de afronding van dit onderzoek in bewerking was.

Anna Terruwe kwam voor mij tot leven in de verhalen van degenen die haar persoonlijk hebben gekend. Ik kan hen niet genoeg bedanken voor hun bereidheid om mijn vragen te beantwoorden, mij deelgenoot te maken van wat zij zich van haar en van hun contact herinnerden, en mij inzage te verlenen in relevante stukken uit hun persoonlijke archief. Will Cappetti wist voor mij contact te leggen met Isabelle van Lier die mij als Terruwes biograaf de ruimte gaf om ook over Anna’s relatie met haar moeder Marie France van Lier-du Tillet de Villars-Meyer te schrijven. Voor het onderzoek naar Terruwes andere pleegzus, Phia Vos, kon ik de hulp inroepen van Brigitte Weusten en Liesbeth Molenberg, destijds coördinator van het Joods Monument. Dankzij Liesbeth kon ik contact leggen met Phia’s broer Louk Vos en haar zus Madelon Meijers-Vos.

Sue Baars was bereid de meer dan honderdtwintig brieven die haar vader Koert ontving van Anna, te laten digitaliseren. De Dr. Anna Terruwestichting maakte deze digitalisering financieel mogelijk, die door Catherine Guilbeau in het najaar van 2019 is uitgevoerd opdat ik deze brieven voor mijn onderzoek kon raadplegen. In de afrondingsfase was uitgever Anja van Leusden als altijd de spreekwoordelijke rots in de branding. Eindredacteur Ingrid D. Jacobs heeft met grote zorg de eindversie van de tekst gelezen en voor publicatie klaargemaakt.

Op locatie zijn, hielp mij om dichterbij Anna te komen en me haar leefwereld voor te stellen. Henk de Wit deelde zijn kennis en contacten en bood altijd hulp, ook bij het verkennen van Zonneweelde en wat daar tijdens het onderzoek nog aan archivalia lag. Van de heer R.G. Vogel kreeg ik een uitgebreide rondleiding in zijn huis dat meer dan 35 jaar Anna’s Nijmeegse praktijkwoning was geweest. En Wil Faessen reisde mee op de sporen van Anna,

van Deurne tot Menton. Hij bleef bovendien meedenken over en ook luisteren naar wat ik te pas en te onpas kwijt moest over mijn onderzoek naar Anna. Daarvoor kan ik hem niet genoeg bedanken.

REGISTER

In dit personen- en zakenregister zijn alleen eindnoten opgenomen wanneer hierin inhoudelijk relevante informatie met betrekking tot een persoon of een zaak vermeld staat.

A

- Abma, Ruud 411, 413, 646n43, 661n4, 661n4
Academie voor Haptonomie en Kinesionomie 498
Acht Meibeweging 508
Adler, Alfred 91
Agt, Dries van 363, 484, 548-549
Alba House 438, 513, 520, 659n177, 660n212
Alcoholics Anonymous (AA) 437
Alfrink, Bernard 27, 225, 227, 257, 260-261, 264, 271-274, 278-281, 283-285, 289-294, 311, 313-321, 324-331, 339, 341, 361, 370, 372-374, 376-378, 394-396, 401-402, 421, 425, 427, 439, 442, 445, 453, 456-457, 470-472, 499, 507, 512, 522-523, 539, 554, 573, 575-576, 579, 587, 596-597, 631n67, 643n230, 651n216, 658n169, 663n55
American Psychiatric Association (APA) 303
Amsterdamse Studentengroep (ASG) 154
Anacletus ofMcap, pater 107
Anti-Revolutionaire Partij (ARP) 549
Antonius-Abtkerk, Nijmegen 406
Arendsen Hein, Willy 362-363
Ariëns, H.M.A. 104
Aristoteles 192, 521, 540, 546, 621n129, 621n140, 634n197, 655n85
Aumann, Jordan Russell 297, 310, 633n121, 633n157, 646n61, 649n150

B

- Baars, Conrad (Koert) *passim*
Baars, Michael (Mike) 312-313, 475
Baars, Suzanne (Sue) 312-313, 475-476, 520, 598
Baeten, Josef 283
Baljon, Henk C. 389, 393
Barnhoorn, J.A.J. 22
Bastiaans, Jan 363, 450, 505, 522, 620n95, 655n78
Bavel-Korbmacher, Amalia van 139, 142, 530
Bavel, Jeanne (Sjaan) van 139, 142, 530
Beatrix, prinses 486, 526
Beduwé, P.J. 129
Beekvliet, kleinseminarie 45, 57, III
Beerenbrouck, Ch.J.M. Ruijs de 211
Bekkers, Marinus 283, 285, 290, 292-294, 311, 326, 332, 370-372
Benelli, kardinaal Giovanni 396, 419
Benraad, Gerard 357
Berbers, Riek 32, 150-152, 154, 254, 339, 369-370, 396-397, 399-400, 469-470, 474, 478, 515-516, 528-529, 535-537
Berg, I. van den 96
Berg, Jan Hendrik van den 522
Berger, Willem 458-459, 621n140
Bijnen, Bert 500, 588
Binnenveld, Hans 126
Binswanger, Ludwig 277, 618n47

- Bisschoppensynode, Rome 405, 418, 420-422, 437, 647n83, 657m138
- Bless, H.J.F.M. 122, 135-138, 174, 203, 208, 232, 245, 278, 614n79, 625n80
- Bloom, Phil 426
- Boekel msc, C.W. (Cor) van 373, 640m128
- Boellaard, Pim 157, 159
- Bok-Mulders, Anja den 557, 559-560
- Boomen, Gerard van der 415
- Bosch, Mineke 19, 103
- Bouman, Leendert 90
- Bouwmeesters, Jan 480
- Bowlby, John 341, 505, 522
- Boytinck osu, *mère* Aurélie 81
- Braceland, Francis 303-304, 306, 447
- Brakkenstein, zenuwkliniek 145-148
- Breemen, Octavia van 15, 500, 565, 578, 588, 598-599, 656m100
- Breton, Paulette 514, 516
- Broeders van Liefde, België 491
- Broeders van Liefde, Eindhoven 68, 514, 659m81
- Broeders van Onze-Lieve-Vrouwe van Lourdes, Ronse (B) 125
- Brokkelkamp, Johanna 123
- Brom, Gerard 96
- Bruijn, Gerard de 415-418, 428, 464
- Brus, Albertine 535-536, 565, 569
- Buber, Martin 277, 406, 644m7
- Buchheim, Eveline 132
- Buijs CssR, Leonardus 202-206, 210, 243-244, 256, 622m55, 626m28
- Bush, George 525-526
- Buytendijk, F. J.J. (Frits) 170, 204, 231, 359, 544, 653n32
- C**
- Calon, P.J.A. (Piet) 198, 200, 204, 231-232, 310-311, 313, 359, 503, 544, 565, 621m40, 621m48, 668n6
- Calvariënberg, Maastricht 121
- Cappetti, Will 358, 556, 565, 567
- Carp, E.A.D.E. (Eugène) 138, 170, 172-176, 180-182, 194-195, 197-198, 200, 202, 208, 234, 237, 240, 353, 353, 411, 542, 563, 576-577, 619n56
- Caruso, Igor 277, 620m125
- Castel Gandolfo 393, 554
- Catharinakerk, Eindhoven 74, 81
- Choisy, Maryse 240-241
- Chorus, Alfons 201-202, 240, 621m48
- Christelijk-Historische Unie 549
- Christen-Democratisch Appèl (CDA) 486, 548-549, 586-587
- Christian Healing Ministeries 452
- Clarissen-Capucinessen 84, 110, 114-115, 249, 595
- Clercx, Jean Louis 46
- Club van Rome 434, 449
- College van Regenten over de Godshuizen 125
- Collette, Joan 390
- Congregatie voor de Clerus 419
- Consulting Center for Clergy and Religious 440
- Contactorgaan Nederlands Christelijke werkgevers in de Zorgsector 548
- Coolen, Anton 52
- Cooper, David 412
- Coppens, Joep 587
- Coupé, Cyriel Paul 491
- Cranenburgh OSB, Dom Hein van 538-540, 551-552, 554-555, 567, 573, 579, 587, 591, 596, 665m03
- Cuijpers, Eduard 82
- Cuijpers, familie 154
- D**
- Dalbiez, Roland 172, 201, 618n48
- Damen CssR, Cornelis 203-204, 210, 223, 243, 281, 283, 622m55
- Damman msF, Leo 536
- Dammartin Stichting 251-252, 255, 310-311, 391, 397, 399, 433, 436, 476-478, 490, 516, 518-519, 537, 652n9, 660n201
- Danneels, kardinaal Godfried 496, 512, 539-540, 543, 554, 568, 596-597
- De Bazuin* 378, 380, 458
- De Doelen, Rotterdam 408, 425, 433
- De Gouden Leeuw, Deurne 64
- De Graal, gezelschap 107
- De Groene Amsterdammer* 506-507

- De Maasbode* 201, 333, 383
De Nieuwe Linie 378-379, 415-418, 428, 464
De Nieuwe Revu 408
De Telegraaf 532
De Tijd 165, 200, 333, 383
De Volkskrant 306, 329-331, 367, 507
 De Winter, textielfirma 167-168
De Zuid-Willemsvaart 87
 Deenen, Lambertus 46
 Delissen, Henk 557, 569
 Dengel, Anna 440, 649n149
 Derks, Marjet 18, 105-106
 Deursen, H.J. van 213
 Deursen, Leen van 46
 Diagnostic Statistic Manual of Mental Disorders (DSM) 467
 Diekstra, René 504-506
 Diemel osu, Clothilde 67
 Dijkhuis, Jan & Jos 360, 638-639n75
 Does de Willebois, dr. A.E.M. van der 486
 Doeschate, Hermine ten 107, 195-198, 474, 653n31, 653n32
 Donk, Theo van den 61, 63, 69-71, 73-77, 80
 Doodkorte, Albertus 99, 101, 195
 Došen, Anton 546
 Doyle op, Thomas 447-448
 Dr. Anna Terruwe (vzw; België) 469, 490-492, 521, 566, 568-569
 Dr. Anna Terruwe Centrum 492, 565, 653n41
 Dr. Anna Terrwestichting (Nederland) 469, 487-492, 494-495, 502-506, 508, 511, 521, 534, 540, 545, 547, 557, 568-569, 586-589, 591, 593, 657n142, 662n9
 Drodze, W. 520
 Dullemonds, Jetty 104
 Duynstee, Hélène 114, 390, 471
 Duynstee, Marie Cécile (Miep) 114, 390, 471
 Duynstee, Theodoor 112
 Duynstee C&S, W.J.A.J. (Willem) *passim*
- E**
 Economische Hogeschool Tilburg 111
 Egbers, Johanna 167
 Eikenburg, internaat 68, 514
Eindhovensche Dagblad 77
 Ellerbeck SJ, Paul 224, 231, 240, 242, 245, 334, 598
 Endegeest, inrichting 127-128, 132-133, 612n38, 613n47
 Enneking, J.A.M.J. (Jules) 145, 147, 357
 Evangelische Omroep (EO) 426
- F**
 Felici, Angelo 384-385
 Feron, Frans 213-219, 225, 227, 229, 235, 238-240, 242-245, 247-248, 256, 264, 274, 285-287, 289-292, 309, 326, 432, 462, 475, 494, 538, 554, 573, 575, 579, 598, 622n5, 623n21, 626n116, 631n59
 Festen, Theo 571, 583, 591
 Fignon, Laurent 515
 Flanagan, J. 440
 Florquin, Joos 30-32, 45, 53, 83-84, 121, 127, 393, 426-431, 566-567, 589
Folia Psychiatrica Neurologica et Neurochirurgica Neerlandica 200
 Foudraïne, Jan 24, 412
 Francis, Gavin 28
 Frankfurter Buchmesse (1986) 519
 Frankl, Victor 315
 Freed, Leonard 281
 Frequin, Willibrord 425-426
 Freud, Sigmund 14, 91, 99, 127, 171-172, 174, 192-193, 197, 201, 219-220, 227, 233-234, 241, 275-276, 280, 291, 304-306, 315, 317, 337, 341, 349-350, 501, 541, 619n56
 Futselaar, Ralf 132
- G**
 Gablentz, Otto von der 519
 Galen OC&M, Jan van 257
 Galileo Galilei 332, 541
 Gardeniers-Berendsen, Til 405, 495, 548-549, 569, 586-587
 Gaudreau C&S, William 256-259
 Geerdinck, J.A. 329
 Genabeek, Ton van 479, 487-488, 491, 494-496, 533, 535-536, 547-548, 557, 652
 Genabeek-van Kessel, Lies van 533

Gerritse, T.A.C.M. (Dorus) 306, 485, 493-494, 496-497, 638n69
 Giertych, Wojciech 519-520
 Giobbe, Paolo 284-285, 290, 623n25
 Goddijn, Walter 396, 664n95
 Goldbrunner, Josef 276
 Gorbatsjov, Michail 525-526
 Goudzwaard, Bob 543, 548-550, 554, 556, 644n17
 Gregorius de Grote, paus 554
 grootseminarie Haaren III, 136
 grootseminarie Warmond 511
 Grossouw, Willem 213, 370, 388-389, 643n214
 Grote Kerk, Naarden 544-545
 Guex, Germaine 337, 348, 343, 347-352, 618n48, 637n36

H

Hacking, Ian 188
 Hadewijch 517
 Halkes, Catharina 17-18
 Hanraets, P.H.L. (Peter) 488, 645n20, 655n83
 Heek, Jan van 482, 654n56
 Heek-Töwe, Irmela van 482-485, 518-519, 569, 654n56
 Heerdt, Jos ter 96
 Heidegger, Martin 277
 Heijst, Annelies van 18
 Heilig Officie 202, 207, 209-211, 213, 216-217, 220-221, 223-225, 227, 243-244, 248, 251, 255-257, 259, 265-269, 271-274, 280-281, 283, 290, 292-294, 309, 314, 322, 324, 328, 330-334, 379, 388, 393 408, 428, 541, 573-575, 591, 595, 597-598, 668n6,
 Heilige Stoel 164, 261, 272, 278, 395-396, 455, 458, 629n19
 Heiling, Lien 77
 Helden, Willem van 159
 Hermans SJ, J 334
 Hermans, Toon 405, 644n11
Het Vrije Volk 426
 Hilberdink, Koen 24
 Hillen, Willy 107-108
 Hippocrates 28, 99, 218, 485
 Hirsch Ballin, Ernst 548-549, 586, 588, 598

Hoefnagels, J.P.A. 148
 Hoefnagels, Willibrord 593
 Hoeve La Salette, Vogelwaard 536
 Hofwijk, J.W. 408-409
 Hol, Jacoba 105, 110-111
 Holmes, Richard 16
 House of Affirmation (vs) 405, 420, 439-451, 454, 651n216
 Huibers, J.P. 259
 Huijgen, M.P.A. 123, 128
 Huis Bergh, 's-Heerenberg 482-484, 654n56, 654n762
 Huisman, Frank 24
 Huize Bethlehem, Den Haag 121
 Huize Padua, psychiatrische inrichting, Boekel 532
 Huize Voorburg, psychiatrische inrichting 121-136, 146-147, 162, 174, 176, 189, 191, 197-198, 203, 209, 231-232, 234, 357, 612n24, 612n38, 613n51, 613n55, 613n57, 613n67
 Hurk, Bernard van den 213, 217
 Hurkmans, Antoon 569
 Hutschemaekers, Giel 27, 189, 602n35

I

Ignatius van Loyola 444
 In Bewaring Stelling (IBS) 129
Inter Nos 388
 International Charismatic Renewal Service 452
 International Classification of Diseases (ICD) 467

J

Janssen-van Oijen, A.G. 51
 Janssens, G.J.B.A. 121, 123-124, 126-128, 130-132, 134-135, 138, 162, 191, 197-198
 Jaspers, Karl 90, 576, 618n48, 646n46
 Jelgersma, Gerbrand 127, 173
 Jerusalem, pensionaat van de Ursulinen, later gymnasium, Venray 59, 195, 474
 Johannes Paulus II, paus 506, 508, 520, 539
 Johannes XXIII, paus 373-374, 394, 430
 Joodse Raad 152
 Jong, Johannes de 213, 216
 Jung, Carl Gustav 91, 174, 276

Jurgens, familie 75
Jurgens, Victor 146

K

Kane, Thomas 440-441, 445-449, 451
Kapteijn, J.M.N. 82
Katholiek Nationaal Bureau voor Geestelijke Gezondheidszorg (KNBGG) 234, 379, 463
Katholieke Actie (KA) 109
Katholieke Centrale Vereniging voor Geestelijke Volksgezondheid (KCVGV) 230-231, 245, 278, 379
Katholieke Radio Omroep (KRO) 425-426, 434, 455-456
Katholieke Universiteit Brabant 548
Katholieke Universiteit Leuven 31, 518
Katholieke Vereniging van Bejaardentehuizen 435
Katholieke Volkspartij (KVP) 363, 405, 484, 486, 549
Kemme, Bernard J.A. 427-428, 433-434, 649ⁿ34
Kennedy, Virginia Mary (Mary Jean) 295, 313, 321, 392, 402, 472, 475-476, 523
Kerssemakers, Wiesje 81
Kilsdonk sjKATH, Jan van 330, 333, 630ⁿ39
Kläsi, Jakob 135
Klijn, Annemieke 88-89, 92
Klompé, Marga 405
Kluijver, J.C. 82
Koenraadt, W.M.J. 213
Kol sj, Alphons van 224
Kolfshoten sj, Constant 210-212, 216-217, 221, 223-225, 227, 243, 283, 294, 598, 623ⁿ40
Koninklijke Harmonie Deurne. 139
Koninklijke Nederlandse Maatschappij ter bevordering van de Geneeskunde (KNMG) 88, 143, 485, 487, 527-528
Korbmacher-Schampers, Anna Antonia 37, 42-43, 54, 142
Korbmacher, Ernst (grootvader van Anna) 37, 43, 48
Korbmacher, Ernst (oom van Anna) 37, 52
Kortenhorst, C.T. 128, 612ⁿ24
Kraepelin, Emil 128, 315-316

Kramer, Aik 589
Kreling op, Piet 195, 197-198, 213, 406
Krevelen, D.A. van 565
Kuiper, P.C. 24, 666ⁿ19

L

L'Osservatore Romano 389, 393
Laing, Ronald 412-413
Lamberts, Jan 484, 487
Laméris, Hiddo 92-94
Langebent, Ad 455-458
Launspach, Thijs 589
Leboyer, Frédéricick 497-498
Leede op, Cees de 407
Lemoine, P. J.G.H. (Pierre) 123
Lenshoek, Cornelis 90
Levinas, Emanuel 592, 644ⁿ17
Libelle 405, 435, 460-461, 463
Lier, Fred van 339, 365, 532-533
Loeff, J.J. 135-136
Londen, Joop van 540
Loo, Felix van de 213, 216
Loo, Riet van de 81
Louw-Van Reuth, M. de 82
Lubbers, Ruud 524-526, 586
Lugt, W.M.A.M. van der 241-242, 626ⁿ116
Luykx, Paul 17, 97, 643ⁿ230

M

Maartenskliniek, Nijmegen 145, 204, 389
MacNutt, Francis 452
Maeder, Alphonse 182, 618ⁿ48
Mahler, Gustav 197
Manders, Joop 106
Mannheimer Kreis 413
Mante, A.W. 496, 498, 517, 656ⁿ113
Margriet, prinses 405, 435, 460-465, 648ⁿ125
Mari, Denise M. 590-591
Maria van Magdala 390, 409, 482, 529, 553-554, 566-567, 645ⁿ28, 666ⁿ144
Maritain, Jacques 172, 473
Marlet, J.J.C. 543-544, 566, 640ⁿ107, 657ⁿ142
Medeiros, Humberto 442-443, 449
Medisch Contact 143-144

- Meerburg, Piet 154
 Meisjes Studenten Interacademiale (MSI) 104, 106-109
 Mekkes, J.P.A. 550
 Melsen, Dries van 96
 Menolascino, Frank J. 546
 Mère Francia de Linares NDS 150, 615n132
 Mère Véronique de Jésus OCCAP 85, 114-115, 117-118, 143, 198-199, 209, 238, 249, 251, 254, 266, 268, 274-275, 326-327, 390, 398, 573, 581
 Mertens, A.Th.L.M. 228
 Meulen, Ruud ter 23, 602n33, 618n41
 Meyknecht, A.J.P 163
 Ministerie van Justitie 167
 Ministerie van Onderwijs 72
 Ministerie voor Volksgezondheid 540, 612n46
 Minnen, AnneJan van 359
 Missiehuis, Deurne 477, 489, 534, 565, 653n41, 656m100
 Missionarissen van Steyl (svd) 477
 Moller, H.W.E. 61, 73
 Moonen C&S, C. 205-206, 229, 622m68
 Moorsel, Paul van 469, 510-513, 520, 536, 554, 579, 658m166, 658m169, 659m177, 660n213, 662n9
 Mulisch, Harry 405
 Mutsaerts, Wilhelmus 203, 205, 213-216, 227, 240, 244, 247-248, 260, 279, 285, 294, 332, 626m116
- N
- Nationale Federatie voor Geestelijke Volksgezondheid (NFGV) 409-410, 415-416
 Nationale Tentoonstelling van de Vrouwenarbeid 35
 Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO) 549
 Neboklooster, Nijmegen 205, 471, 596, 668n6
 Nederlands Artsenverbond (NAV) 485-486, 654n70
Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde 92, 134, 200
 Nederlandsche Vereniging voor Psychoanalyse (NPAV) 170
- Nederlandse Vereniging voor Psychotherapie (NVP) 170-171, 468
 Nederlandsche Vereniging voor Psychiatrie en Neurologie (NVVPN) 170-171, 661n4
 Nederlandse Vereniging voor Psychiatrie (NVVP) 468
 Nederlandse Vereniging van Ziekenfondsartsen 143
 Neumann, Therese 191
Nijmeegs Universiteitsblad 185
 Noyons, E.Ch.H.J. 75, 607n57
NRC Handelsblad 408, 532
 Nussbaum, Abraham 305
- O
- O'Meany, John 306
 Odier, Charles 337, 347, 349-352, 618n48
 Ons Middelbaar Onderwijs 61
 Ooglijdersgasthuis, Utrecht 89
 Oosterhuis, Harry 26
 Oraison, Marc 241, 379, 626m112
 Orsi, Robert 20-21
 Ottaviani, Alfredo 333-334, 428, 631n77
 Overeem, Emmy van 408, 645n23
- P
- Paedologisch Instituut (PI) 163, 201, 204, 221, 252, 565
 Partij van de Arbeid (PvdA) 484
 Pastoraal Concilie 394-395, 421, 508, 664n95
 Paulus VI, paus 340, 374-376, 378, 383-385, 389, 391-396, 401, 409, 419-420, 423, 425, 441, 452, 508, 553-556, 576, 643n214, 646n65
 Peerbooms, Augusta (Gusta) 64-65, 67-68
 Peerbooms, Joannes Augustinus 64
 Peerbooms-Janssens, Jeanette 64
 Philips 71, 407
 Pius XI, paus 109
 Pius XII, paus 225, 242, 248, 276-277, 283, 303, 305, 394, 627m48
 Plas, Michel van der 434
 Plate, W.P. 486
 Plato 17, 521, 546
 Pluym, J.M.M. van der 330-331
 Pluymaeker, Winnie 104

- Poelmann, Agnes J.M.J. 198
 Polak, Gerrie 281
 Polcino, Anna 440, 445-446, 449, 451
 Pollmann-Wardenier, Wilhelmina (Willem)
 359, 499, 564-565, 582, 657n125
 Pompe, Willem 96, 112
 Prick, Joseph Jules Guillaume (Sjef) 122,
 145, 147-149, 162-163, 169, 185, 191, 197-198,
 200, 231-232, 302, 311, 313, 347, 353, 359, 386,
 389, 405, 411, 433, 435, 471, 503, 544, 562, 565,
 615n124, 621n140, 633n125, 668n6
 Prick, Mathé 148-149
 Prick-Hoefnagels, Jo 148-149, 163, 198
 Pruijt, Marga 37
 Psychiatrisch Centrum Venray 545
 Psychiatrisch Centrum Dr. Guislain, Gent
 492
 Pulles, Tine 373, 645n37
- R**
R.K. Artsenblad 136, 226-229, 300, 624n63,
 624n73
 Raad voor de Volksgezondheid 540
 Regina Coeli, Vught 195
 Reinier van Arkel, inrichting 124, 128
 Rennes, Catharina van 77
 Reuther, Adriana Wilhelmina 112
 Reuther, Anthonie Ernst 112
 Righart, Hans 164
 Rijksuniversiteit Groningen 82
 Rijksuniversiteit Leiden 82, 127, 173, 195,
 201, 353, 511
 Rijksuniversiteit Utrecht 84-87, 94-95, 98,
 104, 110, 112, 486, 517, 572, 638n75
 Rijksvoedvrouwenschool 36-37, 603n28
 Rijnierse, Johanna (Joop) 510-511, 658n163
 RK Handelsschool 61-62, 69-70
 RK School voor Maatschappelijk Werk,
 Sittard 108
 Rodin, Auguste 429, 569
 Roethof, Hein 484, 487
 Rogers, Carl R. 306, 360, 638n74
 Romein-Verschoor, Annie 462-463, 653n32
 Romeinse Curie 333, 389, 419, 452, 578
 Rondagh, Ferd 330, 506-509, 636n235,
 658n149, 658n154
- Rooms-Katholieke Artsenvereniging
 (RKAV) 228
 (Rooms)Katholieke Universiteit Nijmegen
 82, 85, 96, 112, 145, 148-149, 195, 204-205,
 218, 248-249, 255, 260, 281, 310, 390, 437, 591,
 615n124, 649n149
 Rooy, Piet de 164
 Röttgering, Henriëtte 459
 Rümke, Han 89-91, 122, 169-171, 173, 411,
 561, 576-577, 582
 Ruusbroec, Johannes van 517
 Ruygers, Hein 278-280, 630n26, 630n39
- S**
 Salomons, Annie 86
 Sancta Ursula, pensioaat, Eindhoven 58,
 65-68, 80-81
 Sante op, Raymundus van 97-99
 Sassen, F.R.L. 82, 201, 608n97
 Schaik, Ton van 524
 Schim van der Loeff, H.J. 22, 192, 203,
 621n153
 Schreinemachers, Louis Ph. 123
 Schröder, Eleonora 93-94, 101, 198
 Schröder, J.J. 65
 Servants of the Paraclete 442, 447
 Shayne, Bonnie N. 520
 Sillevissmit, W.S. 90
 Simonis, Ad 396, 508
 Simons, Ed 23
 Sinkel, Bernard Hermann Anton 65
 Sint Anna, psychiatrische inrichting, Venray
 192, 545
 Sint Annaschool, Deurne 47-48
 Sint Canisiusziekenhuis, Nijmegen 122,
 144-147, 165, 263, 357, 359, 390, 473, 544, 556,
 614n102
 Sint Catharina van Alexandrië 61
 Sint Catharinalyceum, Eindhoven 57-65,
 67-68, 71-73, 75-82, 606n18
 Sint Joriscollege, Eindhoven 71, 73, 76-77,
 81-82
 Sint Joseph, pensioaat, Eindhoven 58, 65
 Sint Paulus Abdij, Oosterhout 538
 Sisters of Saint Anne (ssa) 443
 Smeets, Jan 535

Snoeck SJ, André 219, 231, 624n71
 Snoo, Klaas de 119, 608n89
 Sociëteit van Jezus 211, 224, 334-335, 598, 636n247
 Socquet, Irene 444
 Spijkerman, mevrouw 77
 St. John's Abbey, Collegeville 303
 St. John's University Institute for Mental Health 447
 Staatsspoorwegen 32-35, 39, 41-42
 Stads- en Academisch Ziekenhuis Utrecht 88-89
 Steenkamp, Piet 405
 Stichting Academische Klinieken 89
 Stichting Philadelphia 544, 663n69
 Stock, Michael 305
 Stockman, br.dr. René 492
 Stokvis, Berthold 173
 Stolte, L.A.M. 228
 Suenens, Leo 452-453
 Szasz, Thomas 412

T

Televisie Radio Omroep Stichting (TROS) 426
 Templeton, sir John 452
 Terlouw, Jan 482-483, 654n58
 Terruwe-Baars Memorial Institute for Personalist Psychology 590
 Terruwe-Hermers, Christina Alberdina 32, 44, 251, 253, 397, 604n47
 Terruwe-Korbmacher, Catharina Theresia Ernestina Huberta (Cato) 34-44, 46, 48-52, 54-55, 57, 59, 61, 64, 85, 111-112, 117, 139, 141-142, 150, 152, 154, 168, 196-198, 222, 251-252, 254, 281-282, 339, 366-370, 396-399, 530, 534, 536, 568, 580, 595, 603n17, 603n24, 603n28
 Terruwe, Johannes (grootvader van Anna) 43, 251, 253
 Terruwe, Johannes (Jo jr.; broer van Anna) 32, 35, 43-46, 48, 52, 54-55, 57, 59-60, 111, 122-123, 139-143, 150-153, 155-159, 167-169, 196-198, 221-222, 251-254, 281, 365-369, 388, 390-391, 395, 397, 399, 451, 453, 472, 513-517, 529-534, 537, 569, 580-581, 594-595, 618n32, 659n181, 660n213, 662n7, 662n9, 667n45

Terruwe, Johannes Theodorus (Jo sr.; vader van Anna) 32, 34-35, 39-44, 46, 48, 52, 54-55, 57, 59, 111-112, 139, 142-143, 150, 152, 154, 156, 162, 167-168, 196-198, 222, 250-251, 254, 397, 581, 603n39, 604n47
 The Hartford Retreat 447
The New Yorker 332-333
 Theresia van Lisieux 443, 450-451, 667n45
 Thomas More Academie 540, 548
 Thomas van Aquino 13-14, 98-99, 101, 137, 172, 178, 191-192, 195, 201, 219, 227, 262, 280, 297, 305-306, 356, 371, 419, 501-502, 521, 546, 564, 621n140, 649n150, 651n223, 655n85, 658n164, 667n45
 Tiessing, Theresia 167
Tijdschrift voor Nederlands en Afrikaans 517
 Tillet de Villars-Meyer, Marie France Chantal du 150-154, 156, 158-159, 197-198, 221-222, 252-255, 281-282, 313, 323, 338, 365-368, 388, 399, 451, 472, 475, 515, 517, 529, 531-534, 628n172
 Tinbergen, Jan 449
 Toorn, J. van den 434-435
 Tops, Hein 568, 596
 Trimbos, Kees 234-235, 410, 413-414
 Tromp, J.A. 251
 Tromp, Sebastiaan 211-212, 221, 223, 248-249, 251, 256, 259-260, 263, 266, 273, 281, 290-291, 333-334, 578, 623n40, 627n150
 Troost, Ted 493
 Tulder, Henri van 124
 Tussenbroek, Hendrika van 77
 Tweede Vaticaans Concilie 330, 333, 385, 432, 452, 491, 507, 538
Twentsche Courant 379

U

Uitgeverij Alba House 438, 513, 520, 659n177, 660n212
 Uitgeverij Arbor 551, 664n90
 Uigeverij Averbode 551-552
 Uitgeverij Paul Brand 433
 Uitgeverij Contact 415, 417-418
 Uitgeverij W. Drodze 520
 Uitgeverij P.J. Kenedy & Sons 302, 364

- Uitgeverij De Tijdstroom 433-436, 457, 502-503, 513, 513, 524, 551, 649n134, 651n216, 653n48, 654n72
- Uitgeverij Frank Runge 518-519, 660n202
- Uitgeverij Gooi en Sticht 552
- Uitgeverij (J.J.) Romen (en Zonen) 252, 295, 370, 432-434, 436, 628m65, 660n213
- Uitgeverij Unieboek 433-434, 436
- Undset, Sigrid 473
- Unie van Rooms-Katholieke Studentenverenigingen 96, 106
- Universiteit van Amsterdam 75, 113, 148, 626n116, 645n43
- Universiteit van Dallas 472
- V
- Vaessen, M.L.J. (Louis) 123, 128, 134, 231, 233-234, 357-358, 613n55
- Vekeman, Herman 469, 495, 517-524, 543, 551-556, 567, 573, 579, 655n85, 660n201-202
- Veldman, Frans 317, 338, 358-363, 412, 493, 498-499, 501, 522, 534, 565, 639n82, 644n17, 655n78, 656n17, 657n32
- Vereniging van Nederlandse Vrouwelijke Artsen 120
- Vereniging van rooms-katholieke Gestichtsartsen 136
- Vereniging van R.K. Gestichten en Inrichtingen voor Krankzinnigen en Zwakzinnigen 136
- Veritas, studentenvereniging, Utrecht 18, 83-84, 94-102, 104-106, 112, 118, 192, 195, 275, 474, 572, 595
- Verloskundige Polikliniek, Utrecht 119
- Vermeulen, br. Hubert 490-492
- Verschaeve, Cyriel 98
- Vijselaar, Joost 129, 132-133, 613n55, 613n57
- Villa Willemsheuvel 204-205
- Villa Zonneweelde 31, 45-48, 52-54, 59, 111, 139, 142-143, 150, 155-156, 167, 221, 251, 254, 339, 367, 370, 399-400, 470, 477-478, 481, 514-516, 527-528, 536, 587, 594
- Villot, Jean-Marie 419
- Visser, Siard 96, 102, 104, 109
- Vlaamse Radio- en Televisieomroeporganisatie (VRT) 30, 428
- Vogel, Cornelia de 17-18, 643n230
- Vollenhove, Pieter van 461, 648n125
- Voort, Hanna van de 154
- Vos-De Jong, Judith (Julie) 152, 281
- Vos, Phia Juliette 150, 152-155, 159, 281-282, 367, 399, 531, 535, 569, 616n140, 616m43
- Vos, Philip 152-153, 281
- Vos, Hans 153, 616n143
- Vos, Jozef 176, 661n4
- Vos, Louk, 153, 616n143
- Vos, Madelon 281-282
- Vox Veritatis* 97
- Vrije Universiteit, Amsterdam 90, 549-550
- Vrijzinnige Protestantse Radio Omroep (VPRO) 426
- Vrouwen van Bethanië 107, 390
- Vugt, Daniël van 144
- Vuyksteke, Lucy 108
- W
- Wachter, Dirk De 592, 644n17
- Wackers, Paul 517, 520
- Walz & Windscheid 64, 111
- Weijers, Ido 411, 413, 646n43, 661n4
- Werkgemeenschap Mensbeeld en Politiek (WMP) 453, 482, 484-485, 487, 525, 549, 654n62
- Wery, Laura 108
- Westerdijk, Johanna 110
- Westermann, Emma 588-589
- Westhoff, Hanneke 23
- Wetering, Henricus van de 96
- Wiegersma, Hendrik 50, 52
- Wijnperle, Sidney Jack 484-485
- Wijs-Mouton, Manna de 77
- Wikström, Brit 588
- Wilderode, Anton van 491
- Wilhelmina Kinderziekenhuis, Utrecht 89
- Wilhelmina, koningin 35
- Wilhelminaziekenhuis, Nijmegen 145
- Willemsen, Cees 94
- Willibrordusschool, Deurne 48
- Winkeler, Lodewijk 23
- Withuis, Jolande 29, 157, 163
- Witte Paters 422, 647n77

Wolf, Rob 126, 606n23
 Wolters, X. 81
 Woltring, Laurens (Lau) 147, 197-198, 200,
 232
 World Federation of Doctors Who Respect
 Human Life 455,
 World Medical Association 435
 Wright, John Joseph 419-421, 441-442, 449,
 646n61, 650n158-159

Z

Zijtveld, Wouter van 154
 Zilboorg, Gregory 242, 302-303
 Zusters van Barmhartigheid, Ronse (B)
 125
 Zusters van Bethanië, Monte Mario,
 Rome 421
 Zusters van de Choorstraat 204-205
 Zusters van Liefde, Schijndel 58, 62, 65
 Zusters van Liefde, Tilburg 257, 654n55
 Zusters van Sacré Coeur 108

OVER DE AUTEUR

Marit Monteiro is cultuur- en genderhistoricus en sinds 2004 hoogleraar Cultuur- en Religiegeschiedenis aan de Radboud Universiteit. Zij publiceert over religieus erfgoed en culturele herinnering, katholieke intellectuele cultuur, religie en gender, en katholieke missie als koloniaal project.

Zij leidt het door NWO gefinancierde onderzoeksproject *Child Separation: Politics and practices of children's upbringing by faith-based organisations in (post) colonial Indonesia (1808-1984)*. Met een team van Nederlandse en Indonesische onderzoekers doet zij onderzoek naar (groepen) kinderen die gescheiden van hun ouder(s) en gemeenschappen zijn opgevoed in christelijke en islamitische instellingen. In het NWO-project *Unsettling sources: sharing sensitive archival knowledge about institutional child care with the Indisch community in the Netherlands* verkent Monteiro samen met Stichting Pelita en ARQ Nationaal Psychotrauma Centrum hoe mensen ondersteund kunnen worden bij het raadplegen van bronnen die hen persoonlijk aangaan en emotioneel kunnen raken.

